A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2019

MAGYARSÁGKUTATÓ INTÉZET

A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2019

A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 11.

A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2019

SZERKESZTETTE:
BERTA PÉTER, VIZI LÁSZLÓ TAMÁS

Magyarságkutató Intézet
Budapest, 2020

A tanulmányokat lektorálta: Katona József Álmos, Makoldi Miklós, Neparáczki Endre, Pomozi Péter, Szabados György, Szovák Kornél, Vizi László Tamás

Magyar nyelvi lektorok: Előry Zsófia, Fehér Bence, Ferenczi Gábor, H. Tóth Tibor, Nagy Dóra

Angol nyelvi lektor: Szabó Zsuzsa

A szerkesztők munkatársa: Schmidt Rita Emese

Az MKI szerkesztőbizottsága: Vizi László Tamás (elnök), Katona József Álmos, Pomozi Péter, Szovák Kornél, Virág István

© Szerzők, 2020
© Szerkesztők, 2020

ISSN 2677-0261

TARTALOM

Köszöntő 7
Előszó 9

TANULMÁNYOK 11
Adorjáni Zsolt: Kallimachos: *Ektheósis Arsinoés* 13
Babucs Zoltán: Honvédség és területi revízió 1938–1940 37
Borvendég Zsuzsanna: Hidegháborús hungarikum 61
Előry Vilma: Németország nyelvpolitikája 83
Fehér Bence: Legősibb nyelvemlékeink? 111
Gulyás László: Északkelet-Felvidékből Kárpátalja 1918–1920, különös tekintetettel Masaryk és Beneš tevékenységére 143
Horváth Ciprián: 11. századi temető Alsónemesapáti-Kastélyhelyen (Zala megye) 165
Illik Péter: A „mohácsi vész"-narratíva és a hazai értelmiség a 19. században 199
Kanász Viktor: Pázmány Péter családjának történetéről 221
Katona József Álmos: A népmesék és a(z anya)nyelv – A mese mint nyelvi természetű identitásalakzat 251
Katona-Kiss Attila: Kara Buga és Karabuka 277
Kása Csaba: *A Katyńi erdőben* című film magyarországi forgalmazása és az azt követő megtorlás 315
Köő Artúr: A bukaresti kiállítás, ahogy egy karánsebesi román tanítójelölt látta 343
Neparáczki Endre: Apai ágú (Y-kromoszómás) haplocsoportok a Kárpát-medencében feltárt hun, avar és honfoglalás kori leletekből . . 365
Németh Dániel: A magyar or- (> orr) szó lehetséges etimológiai kapcsolatai 401

Raffay Andrea: Bangha Béla S. J. és a keresztény nemzeti kurzus 431
Simon Lajos Zoltán: Boccaccio, Nagy Lajos és a szirének városa 455
Takács László: Értelmezés-rétegek és relatív kronológia a Commentum Cornuti Persius első szatírájához tartozó magyarázataiban. 481
Tóth Zsolt: Időhatározói mellékmondat értékű igenévi szerkezetek a mongol (halha) és a burját nyelvben 507
Tusor Péter: A magyar ágensek és a római Habsburg-diplomácia a 17. században. 543

REZÜMÉK 565

ABSTRACTS 615

A KÖTET SZERZŐI 665

A KUTATÓKÖZPONTOK PUBLIKÁCIÓI 669
Archeogenetikai Kutatóközpont 671
Eszmetörténeti Kutatóközpont 672
Klasszika-filológiai Kutatóközpont 677
László Gyula Kutatóközpont és Archívum 690
Magyar Nyelvtörténeti Kutatóközpont 701
Néprajzi és Népzenei Kutatóközpont 708
Nyelvtervezési Kutatóközpont 711
Régészeti Kutatóközpont 725
Történeti Kutatóközpont 737

KÖSZÖNTŐ

Örömmel köszöntöm a Tisztelt Olvasót abból az alkalomból, hogy megjelent a Magyarságkutató Intézet 2019-es évkönyve. Egy év rövid idő egy kutatóintézet életében. A Magyarságkutató Intézet munkáját azonban nem késleltették vitáktól hangos útkeresések, mivel feladataink és céljaink az alapítás napjától kezdve világosak voltak: magyarságtudományok művelése a lehető legmagasabb fokon, tudományos ismeretterjesztés a leghatékonyabb módokon, bekapcsolódva a nemzetközi életbe. Ebből következik, hogy munkánkkal és eredményeinkkel tevékenyen hozzá kívánunk járulni nemzeti önismeretünk fejlesztéséhez és a magyar identitás erősítéséhez a Kárpát-medencében és azon túl.

Az évkönyvben nyolc kutatóközpontunk munkatársai képviseltetik magukat, ugyanakkor ezek csak pillanatképek műhelyeink életéből. Évkönyvünk nem tartalmazhatja a nemzetközi tudományos kapcsolatok teljes leltárát a Kaukázus vidékétől az Atlanti-óceán túlsó partjáig, mint ahogy az összes konferencia, kiállítás, ásatás, terepmunka adatait sem, nem is beszélve könyvsorozatunk első tíz kötetéről vagy a Kárpát-medence egészét behálózó ismeretterjesztő körutainkról és médiamegjelenéseinkről.

Itt az első évkönyv beköszöntőjében illendő hálás köszönetet mondanunk az alapító Kásler Miklós professzor úrnak és Orbán Viktor miniszterelnök úrnak, illetve azon jeles jóakaróink, tudományos tanácsadóink sokaságának, akiknek állandó szellemi támogatása biztos támaszt jelent a napi munkánkban, és megacélozza erőnket a tudományos és magyarságpolitikai céljainkért vívott küzdelemben.

Remélem, sokan forgatják majd haszonnal ezt az évkönyvet, ahogy a Magyarságkutató Intézet összes többi kiadványát is, akár papíron, akár a világhálón találkozva velük.

Lectori salutem! Üdvözlet az Olvasónak!

Dr. Horváth-Lugossy Gábor
főigazgató

ELŐSZÓ

A most megjelent 2019-es évkönyv a Magyarságkutató Intézet első évben végzett széles körű kutatói tevékenységéről ad tudományos áttekintést. Az Intézet létrejötte egy olyan új korszak kezdetét fémjelzi, amelyben a tudományok szabadon művelhetők, és a tudományterületek összefogásával egzakt alapon magasabb minőségű tudás jöhet létre mindannyiunk, Magyarország számára.

Régóta szükségét éreztük, hogy legyen egy olyan bástyája a magyar tudományosságnak, a magyarság őstörténetével, történetével, identitásával, hazaszeretetével és nemzeti jövőképével foglalkozó elhivatott kutatásoknak, amely a tudományos és módszertani fegyelem legmagasabb szintjét követve kész mindenféle tabutól, szürke történelmi koroktól, beidegződöttségtől mentesen értékelni, s az új kutatási eredmények alapján akár újragondolni azokat. Legyen egy olyan fóruma a magyar tudományosságnak, mely képes és kész napra készen tolmácsolni a magyar társadalom számára a nemzeti önismeretünk és jövőnk szempontjából létfontosságú ismereteket. Legyen ez a társadalmasító tevékenység világosan értékközpontú, egyúttal a lehető legszélesebb társadalmi rétegek számára érthető és elérhető! Mindez azonban nem elég. A feladatok között szerepel emlékeztetni európai polgártársainkat, hogy mit köszönhetnek a magyaroknak, példának okán gondoljunk a keresztény Európa védelmére. Azonban a magyarok káprázatos történelmének megismertetése a világgal nemcsak értékül szolgálhat valamennyi nép számára, de erkölcsi kötelességünk is. Az, hogy mi magyarok ma itt, a Kárpát-medencében élünk, magyarul beszélünk, gon-

dolkodunk, őseink elismerésre méltó, generációkról generációkra tovább adandó, ha kell védelemre szoruló teljesítménye és eredménye.

A Magyarságkutató Intézet mindhárom említett kívánalom – tudományos és társadalmasító, nemzeti szemléletformáló és a magyarság történelmét nemzetközi színtéren megismertető – szempontjából fontos Intézet a magyar tudományosság intézményei között. Az archeogenetikai kutatások révén egzakt, természettudományos adatokat nyújt a magyarság genetikai eredetéről, megteremtve a lehetőségét az őstörténeti kérdések valódi interdiszciplináris keretbe való ágyazásának. Utóbbihoz kiváló alapot nyújt a Magyarságkutató Intézet kutatóközpontjainak megvalósult szerkezete, a történeti, régészeti, nyelvtörténeti, vallástörténeti, eszmetörténeti, néprajzi együttműködés és együtt gondolkodás kívánalma és gyakorlata.

Ugyanakkor fontos azt kiemelni, hogy az Intézet kutatási spektruma ennél jóval szélesebb: fontos nemcsak múltunk megismerése, hanem a magyar kultúra, a magyar nyelv ígéretesebb Kárpát-medencei jövőjének szempontjából is. Az Intézet számos társadalmi kulturális igényt és a közoktatást is formálni kívánó történettudományi, régészeti, anyanyelvi, nyelvjárási, néprajzi, eszmetörténeti, népességföldrajzi program gazdája, hogy csak néhány területet említsünk.

Egy évkönyv természetszerűleg nem adhat teljes képet egy adott intézmény minden tevékenységéről. A benne foglalt tanulmányok és publikációs jegyzékek sora arra azonban kiváló, hogy az érdeklődők bepillanthassanak a Magyarságkutató Intézet műhelyeiben folyó sokrétű tudományos tevékenységbe.

Budapest, 2020. május 5.

Prof. Dr. Kásler Miklós
az Emberi Erőforrások Minisztériumának minisztere

TANULMÁNYOK

ADORJÁNI ZSOLT

KALLIMACHOS: *EKTHEÓSIS ARSINOÉS*

Előzetes kutatási beszámoló

nec cinis exiguus tantam conpescuit umbram (Luc. 9. 2)

Az Intézetben folyó munkám egyik fontos egyéni vállalása Kallimachos *Ektheósis Arsinoés* (‚Arsinoé megistenülése') című lírai költeményének tanulmányozása. A vers egyfelől – megítélésem szerint – az egyik legközvetlenebb és legszubjektívebb Kallimachos-költemény, ami ritkaságnak számít az inkább hűvösnek és intellektuálisnak ható életműben: felfogható egyfajta meditációként az elmúlásról, melyet a szeretett királynő, II. Arsinoé halála inspirált. Ugyanakkor műfaji besorolása és főként töredékes szövegállapota (papiruszleletről van szó) számos nehézség elé állítja az értelmezőt. Jóllehet a szöveget Rudolf Pfeiffer legendás kiadása (Oxford 1953) alapján tanulmányozhatjuk, indokolt lesz a papirusz vizsgálata és a szöveg új *editió*ja is. A munka a szöveghez szóló kommentárjellegű nyelvi, irodalmi és szövegkritikai-paleográfiai megjegyzésekben, valamint egyes részkérdésekre összpontosító műhelytanulmányokban fog tárgyiasodni és előreláthatóan monografikus formát ölteni. Az alábbiakban eddigi ered-

ményeim kivonatát közlöm, melyeket érdemes erős munkahipotézisekként kezelni: megfigyeléseimet a biztosnak látszó szövegelemekre alapoztam, de a papirusz tanulmányozása, ami jelen pillanatban még nem történt meg, finomíthatja vagy akár módosíthatja a következőkben leírtak egy részét.

A költemény helye a ‚ΜΕΛΗ' ciklusban

Abból az előfeltevésből indulok ki, hogy az iambosok gyűjteményét követő négy lírai költemény (*frgg.* 226–229) egységes ciklust alkot. Nincs jelentősége ebben az összefüggésben annak a kérdésnek, hogy a ciklus Kallimachos életművének egészében magától a költőtől vagy valamely érzékeny redaktortól származik (jóllehet magam hajlok az előbbi nézetre), mert az egység a redakció technikai részletein túl a költői szándéknak megfelelő egység marad. Cameron felfogása, amely a négy lírai költeményt a tizenhárom iamboshoz csatolná, ezzel az iambosok számát tizenhétre növelve,[1] eltekintve néhány nem perdöntő tartalmi érvtől, Horatius recepciós példáján alapszik. A római költőt eszerint tizenhét epódosza megírásához Kallimachos tizenhét iambosa adta volna az ihletet. Ám ez a kijelentés csupán Horatius nézőpontjáról állít valamit, aki a tizenhét kallimachosi költeményt egységnek láthatta – ennek alapja leginkább a metrika lehetett. A *Branchos* (*fr.* 229) choriambikus mértéke végső soron az iambos egyik változata, és a *Pannychis* (*fr*. 227) tizennégyszótagos sorainak (*euri-*

1 Cameron 1995, 163–173. Anakronisztikus és megtévesztő Kallimachostól megtagadni a lírai próbálkozásokat, csak mert sztichikus versformákat alkalmaz és nem strófikus szerkezeteket, ami az archaikus és klasszikus líra sajátja. A κατὰ στίχον költészet ugyanis – ahogy maga Cameron hangsúlyozza – a kor követelménye, mely elől Kallimachos nem tudott és nem akarhatott kibújni. Lírai hatást így csupán sajátos-ritka versmértékeivel tudott elérni. Az iambosokhoz fűződő tartalmi kapcsolat (mindenekelőtt a milétosi Didymaion templom és jósda iránti élénk érdeklődés, amiben az első iambos is osztozik) nem bizonyít műfaji hovatartozást, mert ilyen összefüggések könyv- és műfaji határokon túl kimutathatók, ahogy ez Cameron számára sem kétséges, aki *Aitiá*val párbeszédet folytató elemekre is kitér.

pideus = 2ia ithyph) első alkotóeleme, az iambikus dimeter Horatius epódosainak egyik leggyakoribb sorfajtája. Kallimachos szemszögéből azonban (és a görög metrika belső logikája szerint) ezek a versmértékek – a phalaikeus (hendekasyllabus) kivételével, mely *par excellence* lírai mérték – metrikai ‚ínyencségek', melyekkel a költő kísérlezik és melyeknek – hacsak nem összetevőikben – vajmi kevés közük van az iambosokhoz (műfaj és versláb),[2] vagyis ezen költeményeknek a valódi iambosoktól elkülönülő csoportot kell alkotniuk. Az első költemény (*fr*. 226) emblematikus versképlete után a második (*fr*. 227) kezdete mintha szövegszerűen utalna a műfaji hovatartozásra: Ἔνεστ᾽ Ἀπόλλων τῷ χορῷ· τῆς λύρης ἀκούω·, vagyis kar(dal) és lant, ami nem igényel további kommentárt. Ha ez így van, akkor joggal kereshetünk valamilyen összetartó erőt ebben a négy lírai költeményben. Maga a versforma azonban variációt sugall, így tematikus vonatkozásban sem szerencsés egységes narratívát számonkérni a szövegen, helyette inkább belső utalások hálóját, melyek – már amennyiben ezt a szöveg töredékessége engedi megítélni – szorosan összefüggenek egymással anélkül, hogy helyzeti energiájukat és szerepüket az adott versben elveszítenék.

Az első költemény Lémnosszal kezdődik (a lémnosi vérbűn mindenképpen témája lehetett, akár érintőlegesen, akár részletezve), s e sziget az Arsinoé-költemény egyik helyszíne is. A második darab – ahogy az imént láttuk – Apollónt lépteti színre mint karvezetőt, aki az *Ektheósis* kezdő invokációjában hasonló szerepkörben tűnik fel a Múzsák között. Ezen túl a költemény a diégésis tanúsága szerint a Dioskurosok tiszteletére rendezett éjszakai ünnepet (παννυχίς) ábrázol (Dieg. X 6). Az Arsinoé-darabhoz szóló magyarázat arról tudósít, hogy a Dioskurosok ott is feltűntek mint Arsinoé halhatatlan lélekrészét az égbe ragadó istenségek (Dieg. X 11 sk.). Ezenkívül azt írják, hogy az éjszakai ünnepen Helenét

2 *Pace* Cameron 1995, 164–166.

is megilleti a kultikus tisztelet (Dieg. X 7 sk.). Helené az Arsinoé-költeményben is el van rejtve, mivel a királynő elragadtatása a Dioskurosok által Helené, a Dioskurosok testvére többszöri elrablására emlékeztet és ezzel Arsinoét a mitikus hősnővel helyezi párhuzamba paradigmatikus síkon.[3] A *Branchos* (*fr*. 229) fontos milétoszi kultusz-aitiont tárgyal, a Didymaion nevű Apollón-templom alapítását. Ez az aitiologikus érdeklődés hatja át az Arsinoé-költeményt is, mely Arsinoé Aphrodité Zephyritisként való kultuszának megalapításával ért véget Kanópos félszigetén (Dieg. X 12 sk.: βωμὸν καὶ τέμενος αὐτῆς καθιδρῦσθαι πρὸς τῷ Ἐμπορίῳ). Mindkét téma megjelenik az *Aitiá*ban is, a milétosi talán a délosi Apollón-szobor aitionjának mellékszálaként (*fr*. 114. 1–3 Pfeiffer; másként *fr*.113f Harder), a kanóposi mint a ‚Bereniké hajfürtje' (*fr*. 110. 53–58) előzménye. Így mindkét költemény egyfajta lírikus ‚spin-off'-nak bizonyul, az elégikus költeményben tárgyalt kultikus mondákat dolgozzák fel különböző perspektívából: az *Aitiá*ban a milétosi templom áll a középpontban, a *Branchos*ban az alapító hérós maga; az *Aitiá*ban Bereniké hajfürtjének csillaggá válása, az *Ektheósis*-ban II. Arsinoé megistenülése, akit a Hold szférája fogad – ahogy Bereniké fürtje is az égboltra kerül csillagképként –, és aki Aphrodité Zephyritis képében él tovább a földi kultuszban, ahogy arra a ‚Bereniké hajfürtje' is utal. Ez utóbbi esetben tehát az előzmény előzményéről, mintegy az *aition aition*járól olvashatunk. Ezzel az olvasót vérbeli kallimachosi ‚Ergänzungsspiel'-re[4] hívja meg a szöveg.

3 Helené azért is megfelelő előkép Arsinoé számára, mert mindketten háromszor házasodtak (τρίγαμοι): Helena Théseus, Menelaos és Paris partnereként, II. Arsinoé mint Lysimachos, Ptolemaios Keraunos és II. Ptolemaios Philadelphos hitvese. Arsinoé és Helené szépségének kapcsolatához vö. Theokr. *id*. 15. 110. Ha a leányrabló Dioskurosokhoz keresünk mitikus párhuzamot, akkor leginkább a Leukippidák, Phoibé és Hilaeira elrablására (Theokr. *id*. 22) gondolhatunk.

4 Bing 1995, 115–131. találó kifejezése (eredetileg az információs szerkezetet illetően egymást kiegészítő epigrammák összefüggésében).

Mindent összevetve, ám anélkül, hogy azt sugallnók, a négy lírikus költemény egy ciklust alkotna (ehhez nem rendelkezünk elég szövegalappal), olybá tűnik, hogy a két utóbbi verset (*Ektheósis* és *Branchos*) az aitiológiai vonatkozáson túl a ptolemaiosi ideológia számára jelentős témák feldolgozása is összekapcsolja (Ephesos mellett Milétos volt az a történelmi helyszín, melyet a Ptolemaidák hatalmi politikája megpróbált kisajátítani).[5] Ezen ‚komoly-politikai költemények' érezhetően elkülönülnek attól a másik kettőtől, melyek hangvétele sokkal közvetlenebb. Legélesebb a különbség a *Pannychis* és az *Ektheósis* között: egy (valószínűleg) felszabadult társasági (‚sympotikus') vers áll szemben az emelkedett gyászdallal a királynő elsiratására.[6]

A műfajiság kérdése

A lírai költemények között elfoglalt helyével szoros összefüggésben áll a vers műfajának problematikája. Lírai jellegénél fogva az *Ektheósis* leginkább a ‚thrénos' műfaji jegyére tarthatna igényt. A pindarosi thrénosok vázát feltehetőleg a gnómák és a mítosz képezték.[7] Egyik sem meghatáro-

5 Erre utal az a megkülönböztetett szerep is, melyet a milétosi Artemis (Chitóné) játszik a neki szóló himnuszban (225–227.). Ehhez ld. Ehrhardt 2003, 284–287. (Kallimachos tanulmányozta a milétosi alapítástörténet írásos dokumentumait és érdeklődve fordult a Ptolemaiosok hatalmi politikája felé, akik megszerezték maguknak Milétost, úgyhogy a város legkésőbb II. Arsinoé halála után a királynőt kultikus tiszteletben részesítette).

6 Cameron 1995, 172. Ptolemaios Philadelphos intenzív jelenlétét feltételezi a *Branchos*-költemény mögött, ami megmagyarázná kiemelt helyét az *Ektheósis Arsinoés* mellett.

7 A pindarosi thrénosok megítéléséhez túl sovány szövegbázissal rendelkezünk. Az egyik töredék (*fr*. 128c) a műfaj mitikus aitiológiája, két másik (*fr*. 129 és talán *fr.* 130) túlvilágleírás részét képezhették, melynek hasonló paradigmatikus funkciója lehetett, mint a második olympiai óda eszkhatologikus kitérőjének. Mitikus túlvilágkép és lélekvándorlástan egyesülnek a 133. töredékben, halál és álom kapcsolatát taglalja a 131b töredék. Gnómikus toposzok (himnikus *makarismos*) jellemzik a 131a és 137. számú töredékeket (eleusisi kultikus háttérrel).

zó elem Kallimachosnál. A mítoszt a hősi-kultikus mezbe bújtatott politikai ideológia helyettesíti, melyben a klasszikus mitológia alakjai (Charis, Héphaistos [említésképp]) és helyszínei (Henna, Lémnos) alárendelt szerepet játszanak.

A thrénos szokatlan megközelítésével összefüggésben annak epikus jellege is felerősödik. Ez elégikus műfaji jegyekkel ruházza fel. Hogy a polisban kimagasló, vagyis politikailag magas rangú személyeket gyászolnak, Archilochosból ismeretes (*fr*. 13 West[2]), ahol az alkalom (néhány városi előkelő halála a tengeren) a borissza fordulatot készíti elő (gyásszal nem lehet változtatni a megmásíthatatlan sorson, így nyugodtan vissza lehet térni a testi örömökhöz). Kallimachos ugyanakkor a szó igazi értelmében politikai elégiát ír, melyet az epikus szál az aktuálpolitikai dimenzióhoz köt. Ezzel Kallimachos tulajdonképpen Simónidés nyomdokába lép, akinek Plataia-elégiája a történelmi tárgyú elégia egyik mesterdarabja lehetett. A két költemény közötti rokonság részleteire a következő fejezet fog némi fényt deríteni.

A vers formája, az archebuleus, bármennyire szokatlan is, annak elégikus jellegét hivatott erősíteni, mivel maga is pentameter, bár tükörképszerűen megfordítva, amennyiben nem daktilikus, hanem anapesztikus szerkezetű. A metrika nyelvére lefordítva ez a hagyomány újrarendezését jelenti; a kallimachosi költészet éppen ezt igyekszik minden ízében megvalósítani.[8]

Szerkezet, tartalom és allúziós technika

A következő fejtegetések átfogó képet igyekeznek nyújtani a költemény lényegéről, már amennyiben ezt a szöveg töredékessége lehetővé teszi. A

8 Hasonló kifejezési eszköz Poseidippos egyik epigrammájában is megjelenik (*ep*. 37 A–B), ahol Arsinoé nevének anagrammja a hagyomány újrarendezését hivatott érzékeltetni (amott a betűk átcsoportosítása, itt a metrikai viszonyok megfordítása). Vö. Adorjáni 2017a, 70.

prológus négy sorból áll és a Múzsa, valamint Apollón támogatását kéri, hogy a költő vállalkozása sikeres legyen:

᾽Αγέτω θεός, οὐ γὰρ ἐγὼ δίχα τῶνδ᾽ ἀείδειν
π]ροποδεῖν ᾽Απόλλων
]κ̣εν δυναίμαν
κατ]ὰ χεῖρα βᾶσαι.
(1–4)

Az istennő vezessen, mert nélküle és társnői nélkül nem [akarnék] énekelni, [és ha] Apollón [nem társulna, hogy] előttem járjon, [nem] lennék képes [a múzsakocsit] kezem irányítása alá vonni.

A Múzsáknak címzett kérés témagazdagságért és énekhangért a jól ismert epikus hagyományból[9] a kardalköltészetbe vándorolt. A szóban forgó részlet Ibykos Polykratés-versének egyik passzusa:

καὶ τὰ μὲ[ν ἂν] Μ̣οίσαι σ̣εσοφ̣ι[σ]μέναι
εὖ Ἑλικω̣νίδ[ες] ἐ̣μβαίεν †λόγῳ̣,
θνατ[ὸ]ς† δ᾽ ο̣ὔ κ̣[ε]ν ἀνήρ
διερὸς τὰ ἕκαστα εἴποι (...)
(*fr.* S151. 23–26 PMGF)

Jóllehet a Múzsák invokációja a homérosi minta szerint a mítoszelbeszélést támogatja, a költemény kerete, melybe a trójai történet paradigmaként van beágyazva, jellegzetesen politikai kötődésű (a vers mai tudásunk szerint az első lírai költemény, melynek súlypontja az uralkodó dicsőítése). Ez Kallimachos számára is világos lehetett és arra inspirálhatta, hogy

9 Hom. B 484–492 (a hajókatalógus bevezetéseként). A toposzhoz és variációs változataihoz (a himnikus költészetben és Kallimachosnál) vö. Adorjáni 2017c, 395–400.

a maga Arsinoé királynőnek címzett politikai költeményét múzsainvokációval indítsa. Verbális összekötő elem a két részlet között az elbeszélés imaginárius terében lépéssel való haladás (ἐμβαίεν [intranzitív] ~ βᾶσαι [tranzitív]).[10] Ez az ibykosi allúzió keveredik a múzsafogat képzetével, ami – hamarosan látni fogjuk – pindarosi reminiszcenciát kelt életre. Ezt a lírikus múzsainvokációt Simónidés is felhasználta Plataia-elégiájában, mely Kallimachos szeme előtt is mint fontos előkép lebeghetett:[11]

[ἀλλὰ σὺ μὲ]ν νῦν χαῖρε, θεᾶς ἐρικύ[δεος υἱὲ]
[κούρης εἰν]αλίου Νηρέος· αὐτὰρ ἐγὼ…
[κικλήσκω] σ᾽ ἐπίκουρον ἐμοί, π…[ολυώνυμ]ε Μοῦσα,
[εἴ πέρ γ᾽ ἀν]θρώπων̣ εὐχομένω[ν μέλεαι·
[ἔντυνο]ν̣ καὶ τόνδ[ε μελ]ίφρονα κ[όσμον ἀο]ιδῆς
[ἡμετ]έρης, ἵνα τις [μνή]σετ̣αι ὕ̣[στερον αὖ]
[ἀνδρῶ]ν (...)

(*fr*. 11. 19–25 West[2])

Kallimachos invokációjának ezzel valószorosabb rokonsága abban fogható meg, hogy a múzsameghívás közvetlen közelében egy másik megszólított is feltűnik: Simónidés először Achilleust búcsúztatja el mint mitikus paradigmát a himnuszköltészet ismert fordulatával (χαῖρε), ezt követően fordul a Múzsához, Kallimachos a Múzsák felkérése után

10 Ibykos a maga részéről Hésiodosra is utal (*erg*. 658 sk.): τὸν μὲν ἐγὼ Μούσῃσ᾽ ʽΕλικωνιάδεσσ᾽ ἀνέθηκα / ἔνθα με τὸ πρῶτον λιγυρῆς ἐπέβησαν ἀοιδῆς. (tripus felajánlása a Helikónon a chalkisi dalnokverseny után). Az allúziót támogatja a Múzsák ‚Helikón-lakók' jelzője is.

11 Ezen elégia hatásához Theokritos 16. (*Charites*) és 17. idilljére (*Encomium Ptolemaei*) vö. Acosta-Hughes 2010, 185–198. Simónidés a Plataia-témát más történelmi tárgyhoz hasonlóan feltehetőleg lírai formában is feldolgozta (vö. Boedeker 1995, 219.). Mimnermos *Smyrnéis* című történelmi elégiája, Simónidés egyik valószínűsíthető előképe is feltehetően múzsainvokációval és az istennők rendhagyó genealógiájával (Úranos lányai) indult (*fr*. 13 West2).

aposztrofálja Arsinoét a νύμφα vokatívusszal. Mind Arsinoé, mind Achilleus a (fél)isteni síkra helyezhető, ugyanakkor a mitikus-isteni világ viszonya az emberekéhez Simónidés esetében merőben paradigmatikus (a mítosz vonatkozási pontot képez a történelmi jelen számára),[12] míg Kallimachosnál a kettő egybefolyik és összekeveredik: istenek vagy istenként tisztelt lények (Charis, Philótera) az emberi történelem színpadán lépnek fel és emberek istenekké lényegülnek át. Ezenkívül West rekonstrukciója szerint[13] a Plataia-elégia himnikus-mitikus passzusában Achilleus halála és temetése is feldereng (*fr*. 11. 5–8 West2: az Achilleus nélküli általános szomorúság ábrázolása, mely hasonló ahhoz a kétségbeesett tanácstalansághoz, mely Arsinoé népét keríti hatalmába úrnőjük távozását követően) – ez a ‚threnódikus' mozzanat szintén összekötő kapcsot képez a két költemény között. E tekintetben jellemző Kallimachosnak az előképéhez fűződő viszonyára, hogy az emberi múlandóság és egyfajta nosztalgikus érzés meghatározta simónidési szöveghelyet hangulatában egészen más költeményéhez veszi alapul, és így az előkép egyik partikuláris vonását emeli meghatározó rangra saját szerzeményében.

Most azonban vissza az invokáció formájához! A kétszeres tagadás (litotés) (οὐ ... δίχα τῶνδ') egyértelműen himnikus stílusjegy, mely különösen Pindarosnál jól ismert (*O*. 14. 8 sk.: οὐδὲ γὰρ θεοὶ σεμνᾶν Χαρίτων ἄτερ / κοιρανέοντι χοροὺς οὔτε δαῖτας; *N*. 7. 2–4: ἄνευ σέθεν [Eileithyia] / οὐ φάος, οὐ μέλαιναν δρακέντες εὐφρόναν / τεὰν ἀδελφεὰν ἐλάχομεν ἀγλαόγυιον Ἥβαν). Kallimachos maga is felhasználta e formula egyik módosított változatát (Artemis-himnusz 1: οὐ γὰρ ἐλαφρὸν ἀειδόντεσσι λαθέσθαι), melyet közvetlenül a homérosi Apollón-himnuszból vett kölcsön (1: Μνήσομαι οὐδὲ λάθωμαι Ἀπόλλωνος ἑκάτοιο). Mivel itt a θεός (= Múzsa) és νύμφα (= Arsinoé) szintaktikailag jelen-

12 Némileg eltérően az Artemision-költeményben, ahol mítosz és aktuálpolitiukai sík – legalábbis a Glaukos-epizódban – találkoznak (ld. alant).

13 West 1993, 5 sk.

tőségteljes párhuzamban állnak (metapoétikai meghívás ~ a költemény címzettjének megszólítása), az olvasóban felidéződhet Artemis invokációja himnusza közepén (136–141), ahol az istennő mint ihlető Múzsa és II. Arsinoé mitikus képmása jelenik meg.[14] Tehát ugyanaz az együttállás (a költemény címzettje ~ Arsinoé ~ Múzsa) mindkét esetben! Arsinoé ugyanakkor az Artemis-himnuszban csupán bennfoglalt módon van jelen, míg az *Ektheósis*ban a θεός ~ νύμφα párhuzamnak köszönhetően a királynő egyszerre jelenik meg támogató istenségként és megéneklésre érdemes tárgyként.

Az ἀγέτω, π]ροποδεῖν, κατ]ὰ χεῖρα βᾶσαι rokon kifejezéseivel egy további motívum is előtérbe kerül: a költő múzsai fogata. Apollón a Múzsák közreműködésével mintegy befogja a kocsit és irányt mutat a költőnek (ἀγέτω, π]ροποδεῖν), hogy aztán az a megfelelő útra terelhesse (zeugma ~ brachylogia: ‚[útra] állítani' és ‚[a gyeplőt] kézbe venni'; a βᾶσαι kifejezés Pind. *O.* 6. 23 f.: ὄφρα κελεύθῳ τ᾽ ἐν καθαρᾷ / βάσομεν ὄκχον szellemében fogant). Ezzel ismét felidéződik Artemis himnusza, melynek közbülső invokációjában (140 sk.) a címzett (istennő, Múzsa és a költemény tárgya) fogaton vonul (egyszerre az Olymposra és saját himnuszába). Minthogy Arsinoé a Szekér csillagkép közelében jelenik meg, az ‚istennő/Múzsa ~ királynő' analógia ezúton is megerősítést nyer: a Múzsa a költő alá fogatot ad, a királynő földi útja végén diadalmasan emelkedik az égbe.

Az *Aitia* harmadik könyvének kezdete is megidéződik Bereniké nemeai győzelméről (*Ait. fr.* 54 Harder): ott tényleges sportgyőzelemről van szó, itt képletesről, a halhatatlanok körébe való felemelkedésről.[15] A νύμφα megszólítás két módon is értelmet nyer: azzal, hogy az Artemis-himnu-

14 Vö. Adorjáni 2017b, 67 sk.

15 Prioux (2011, 208.) ezenkívül egy további lehetséges kapcsolatra hívja fel a figyelmet, mely a verset a *Victoria Berenices* epizóddal rokonítja (*harmadik* darab a μέλη sorában ~ kezdőelégia az *Aitia* harmadik könyvében).

szban az istennő szűz és gyakran jelenik meg nimfák kíséretében,[16] és azzal, hogy Kallimachos II. Berenikét testvére, Ptolemaios Philadelphos hitveseként nevezi νύμφα-nak az elégiák említett könyvében (*Ait. fr.* 54. 2 Harder).[17] Arsinoé halála után a hold szférájába távozik (5 sk.: νύμφα, σὺ μὲν ἀστερίαν ὑπ᾽ ἄμαξαν ἤδη / ... παρέθει). Kallimachos ezzel olyan hagyományt követhetett, mely szerint az élysioni mezők a holdnak felelnek meg, s ezzel Persephoné mint az alvilág királynője a hold szférájával kerül kapcsolatba.[18] A hold asztronómiai szemszögből átmeneti szférát képez a halandó és halhatatlan világ között. Ez fontos, mert a költeményben eleinte bizonytalan, hogy milyen sors vár Arsinoé elpusztíthatatlan lélekrészére: vajon az istenekhez fog felemelkedni vagy a föld fele visszahajolni? E bizonytalan kimenetelű állapotnak felel meg az a tapogatózó keresés és szorongó várakozás, mely mind az emberi, mind az isteni szférát jellemzi a királynő halála után. Végül kiderül, hogy Arsinoé nem tér be maradéktalanul az istenvilágba, hanem emléke tovább él a földön kultusz formájában. Így tér vissza a hold szférájából a földre.

A Persephoné-vonatkozás a költemény valószínűleg legfontosabb előképéhez vezeti a figyelmes olvasót, a homérosi Démétér-himnusz-

16 Például 15, 51 (Amnisos nimfái), 170 (nimfák kara), 189 (Diktyna-Britomartis). A νύμφα kifejezés a maga alluzív módján Arsinoét persephonéi minőségében is szolgálja (erről többet hamarosan). Mivel Persephoné (Hekaté és a hold közvetítésével) Artemisszel is rokonítható, a Persephoné-vonal a mitikus *hypostasis*ok síkján visszavezet Artemishez. Ám az alábbiakból kiderül, hogy a Persephonéval való megfeleltetés ennél fontosabb funkcióval bír.

17 Gelzer (1982, 24.) megállapítása szerint a szó tág asszociációs skálája miatt kiválóan alkalmas az emberi és isteni létforma közötti átmeneti állapot megjelenítésére. Ez a felhanggazdagság az *Ektheósis*ban is jó szolgálatot tesz.

18 Vö. Norden 1927, 23–26. Már Pythagoras is e felfogás alapján nevezi egyik σύμβολον-jában (*fr.* 58 C2 D–K) a bolygókat „Persephoné kutyáinak". Selden (1998, 340.) nézete, hogy ez a mozzanat (miként Berenike hajfürtjének csillaggá válása is) az egyiptomi néphitet tükrözné, mely a csillag születését egy halott lelkének égbe emelkedésével hozza összefüggésbe (340–344.), némileg túlzónak tűnik, mivel az elképzelés minden további nélkül levezethető a görög hagyományból.

hoz, melynek hatása kimutatható a kallimachosi vers különböző síkjain.[19] Alexandria és lakói gyászának ábrázolása után Philótera, Arsinoé korábban elhunyt nővére lép fel, akit Szicíliában Démétérként tisztelnek. Henna felől érkezik és az Athós hegy irányából szemébe ötlik a gomolygó tűz Egyiptom partjainál, ami szorongással tölti el. Megpróbál ennek az aggasztó jelenségnek végére járni és felkeresi Héphaistos lakhelyét, hogy ott Charisnál, a ház úrnőjénél érdeklődjék a különös esemény okáról.[20] A Henna felől való jövetel és egy fiatalabb nőnemű családtag keresése azok a mozzanatok, melyek Philótera alakját a homérosi himnusz Démétérével rokonítják, aki lánya nyomára igyekszik bukkanni. Ennek megfelelően párhuzamba állítható Arsinoé (Philótera testvére) és Persephoné (Démétér lánya); ekapcsolatot a királynő holdbéli tartózkodási helyével összefonódó asztronómiai-eszkhatologikus tanítás már eleve létrehozta.[21] Mind Arsinoé, mind Persephoné a halál birodalmában időznek, míg keresik őket: Persephoné Hádésnál (az alvilágban), Arsinoé egyfajta „felső" alvilágban, a hold „Elíziumi mezein". Ezenfelül mindkettőt elragadták: Persephonét Hádés az alvilágba, Arsinoét a Dioskurosok az égbe.

A két költemény megbékélt végkicsengése is összevethető egymással. A homérosi himnuszban Hádés ifjú arájának istennek kijáró tiszteletet helyez kilátásba és uralmat minden fölött, ami él és mozog (364–369.). A diégésis tanúsága szerint pedig – miként korábban már említettük – az Arsinoé-vers a királynő kultuszának említésével ért véget Aphrodité Zephyritisként Alexandria kikötőjében Kanópos félszigetén (Dieg. X 12

19 Vö. Pfeiffer 1922, 30–37. (Démétér-vonatkozás) és Hunter 2003, 50 sk.

20 A jelenet mögött egyébként Thetis Héphaistosnál tett látogatása (*Ilias* 18) is mint előkép jól kitapintható.

21 Ezenkívül Arsinoé összekapcsolása az eleusisi istenségekkel (Démétér és Persephoné) a dinasztikus ideológa felől is igen sokatmondó, mert Isis, az egyiptomi királynő isteni *hypostasis*a többek között (Létó és Ió mellett) Démétérnek felelt meg. Vö. Gutzwiller 1992a, 377 sk.

sk.). Valószínű kontextust ennek kifejezésére leginkább egy jövendölés teremthetett: Charis felfedi Philóterának húga halálát és biztosítja, hogy rá is égi küldetés vár.[22] Kallimachos feltehetőleg etimológiai játékkal is ebbe az irányba terelte olvasói gondolatait: a beszélő nevek (‚Charis' és ‚Philótera') mindketten a ‚szerelemmel', ‚szeretettel' állnak összefüggésben, ami valóságos szimbóluma II. Ptolemaios és II Arsinoé, a két ‚testvérszerető' uniójának, jóllehet a φιλάδελφος elnevezést Arsinoé csak halála után (Kr. e. 270) nyerte el.[23] Kallimachos egyfajta *vaticinatio ex eventu* keretében jövendölteti meg Charisszal, a „bűbájjal", hogy Arsinoé mint Aphrodité, a kellem és szerelem istennője, fog a kultuszban tovább hatni és élni.

Korábban Arsinoé égi útját az *Aitia* záró epizódjával (‚Bereniké hajfürtje') rokonítottuk. Egyúttal a szekér motívuma a harmadik könyv bevezetőjét (‚Bereniké nemeai győzelme') is felidézte. Arsinoé kulti-

22 Az uralkodó hatalmának ünnepélyes megjövendöléséhez vö. Apollón jóslatát II. Ptolemaiosról a Délos-himnuszban (*h.* 4. 162–195.). Kallimachos valószínűsíthető előképe, Simónidés Plataia-elégiája szintén tartalmazhatott egy jóslatot, feltehetőleg a spártai jós, Teisamenos [?] adott tanácsokat a görög seregnek a csata szerencsés végkimenetelével kapcsolatban (*fr.* 14 West [1993, 7.] kommentárjával). Egy másik történelmi elégiában az artemisioni csata emlékezetére West konjektúrája szerint (1993, 3 sk.) Glaukos, a tenger jósképességű örege (vö. Pind. *P.* 9. 94.) lépett fel, akit a viharos Boreádok ébresztenek fel és a tenger morajában a közelgő csata zaját hallja ki. West ebben az epizódban egyfajta *avant la lettre* hellenisztikus szellemiséget vél tetten érni, mely a mítosz és történelem határait összemossa (4). Ez a szellemi rokonság lehet az oka, hogy a hellenisztikus költő Simónidés költeményét ihletforrásként használta. A tudakozódás az esemény oka felől Philótera kérdéseihez hasonlítható (West példája erre Aischyl. *Pers*. 682 f. [Darius kérdései a várost sújtó csapásokkal kapcsolatban], de felidézhetnénk Bacchylidés 18. dithyrambosát is [*Dith.* 18 (*Théseus*) 1–11], ahol egy anonim férfi kérdezi Aigeust egy ismeretlen aggasztó feltűnéséről), a jövendölés Charis szavaival állítható párhuzamba. A megjósolt uralkodói hatalom toposzához vö. Pfeiffer 1933, 72. (további irodalommal) Vergilius negyedik eklogája kapcsán, mely a βασιλικοὶ λόγοι hellenisztikus hagyományát követi – nem szokványos módon.

23 A dinasztikus nevek szimbolikájához vö. Gutzwiller 1992b, 207–209., valamint Caneva 2014, 25–57.

kus megfeleltetése Aphrodité Zephyritisnek a költemény végén szintén olyan mozzanatot fejt ki, melyet a ‚Bereniké hajfürtje' csupán feltételez mint adottat. Az *Aitia* harmadik könyvének elejére emlékeztető utalás tehát párhuzamban áll a negyedik könyv végének felidézésével: így tulajdonképpen az *Ektheósis* a történelmi valósággal párbeszédet folytató keretbe vont két *Aitia*-könyvet képezi le miniatűr formában. A feltérképezett allúziós rendszer igen összetett, az áttekintést segítheti az alábbi szinopszis:

Arsinoé égi útja ~ fogat ~ ‚Bereniké **fogat**hajtó győzelme'
~ hold ~ ‚Bereniké hajfürtje' (csillagzat)

Arsinoé kultusza mint Aphrodité ~ kultusz ~ ‚Bereniké hajfürtje'
(Arsinoé)

Ha most a költeményt fő erővonalai mentén újra áttekintjük, két fő jelenet rajzolódik ki: az emberi (Arsinoé névtelen alattvalóival a középpontban) és az isteni (Philóterával és Charisszal a középpontban). Eleinte mindkét cselekményszálon a tudás hiánya dominál, ami nyugtalan kérdésekben ölt testet: Arsinoé népe nem tudja, hová tűnt királynője, s mindössze csillapíthatatlan vágyat érez jelenléte után. Philóterát hasonlóképpen kínzó tudatlanság gyötri, ami keresésre és tudakozódásra készteti és Lémnosra viszi, ahol hiteles személy szájából értesül a húgára váró magasztos jövőről. Ezzel a költemény szereplőit nyomasztó tudatlanság megszűnik és átalakul tudó gyakorlattá, mely a két eredetileg elkülönülő szférát ismét összekapcsolja. Az isteni és az emberi világ újra egyesülnek, amikor Arsinoé új otthonra lel a fenti világban, miközben emléke a megmaradó halandók között a kultuszban él tovább. Minden sürgető kérdést és kétségbeesett keresést a hiányolt személy fizikai jelenlétének elvesztése indokolt: nemlétét élénkebben élték meg, mint jelenlétét. Ám hamarosan elcsitulnak az érzelemkitörések minden szférában. A jelenlét

és távollét ellentéte végül nyugvópontra jut a kultikus tiszeletben. Kultusz és emlékezet az, ami a haláltól elragadott királynő szellemi alakját eleven élettel tölti meg.

Utóélet és hatás

A következő három elemzés a közvetlen-hellenisztikus, valamint latin irodalmi utóéletből azt hivatott bizonyítani, hogy Kallimachos költeménye széles körben ismert és inspiratív előkép volt.

Hésiodos, Kallimachos, Apollónios Rhodios

Arsinoé megszólítását követően mint νύμφα a királynő égbe emelkedésének vagyunk tanúi:

νύμφα, σὺ μὲν ἀστερίαν ὑπ᾽ ἄμαξαν ἤδη
κλεπτομέν]α παρέθει σελάνᾳ (5 sk.)

Láttuk, hogy Arsinoé elragadtatása a Dioskurosok által Persephoné Hádés általi elrablásához hasonló. Az alábbi rövid vizsgálat meg fogja mutatni, hogy még egy hésiodosi szerelmi rablás-történet is hatott Kallimachosra, és hogy Apollónios, Kallimachos követője, mindkét előképet, mind a közvetlent (Kallimachos), mind annak forrását (Hésiodos) figyelembe vette, és ezt a kétirányú elköteleződést kettős idézettel (tükörutalás vagy *mise en abyme*) kifejezésre is juttatta.

Mondanivalónkat a participium vizsgálatával kezdjük, mely flexiós végződésétől eltekintve letört a papiruszon. Pfeiffer kiegészítése a lakúnában κλεπτομέν]α. Ez lehetséges, ám távolról sem bizonyos. A magam részéről ἀνερειπομέν]α alakot javasolok és célzást sejtek Hésiodos *Theogoniá*ja egyik passzusára, ahol Éós és Kephalos Phaethón-fiának elrablásáról van szó Aphrodité által:

τόν [sc. Phaethonta] ῥα νέον τέρεν ἄνθος ἔχοντ᾽ ἐρικυδέος ἥβης
παῖδ᾽ ἀταλὰ φρονέοντα φιλομμειδὴς ᾽Αφροδίτη
ὦρτ᾽ ἀνερειψαμένη, καί μιν ζαθέοις ἐνὶ νηοῖς
νηοπόλον νύχιον ποιήσατο, δαίμονα δῖον. (988–991.)

Az ἀνερείπομαι ige participiumán kívül, ami hapax Hésiodosnál, Aphrodité alakja is összekötő elem: a *Theogonia* „rablójából" Kallimachos versében Arsinoé kultikus *hypostasis*a lesz. Mi több, a hellenizmus csillagászati spekulációi Phaethónt az Esthajnallal, Aphrodité-Venus csillagával azonosították[24] és Hésiodost, akit a scholionok név szerint nem említenek, *mutatis mutandis* egy csillagá válási mese (*katasterismos*) kitalálójává avatták. Nem valószínű, hogy ez az aitiologikus értelmezés elkerülte volna Kallimachos figyelmét. Ez Hésiodos Phaethón-„novelláját" még találóbb előszöveggé avatná: ugyanis mind az *Ektheósis*-ban, mind az ebben felidézett ‚Bereniké hajfürtje' epizódban csillagokról van szó (holdról, illetve a Plokamos-csillagképről).

Ugyanez a hésiodosi történet lebeghetett Apollónios szeme előtt, amikor az Argonauta Butésről azt írja, hogy azt Aphrodité, a szicíliai Eryx úrnője mentette meg a biztos haláltól és vette pártfogásába:

νῆα δ᾽ ὁμοῦ ζέφυρός τε καὶ ἠχῆεν φέρε κῦμα
πρυμνόθεν ὀρνύμενον, ταὶ δ᾽ ἄκριτον ἴεσαν αὐδήν.
ἀλλὰ καὶ ὧς Τελέοντος ἐὺς πάις οἷος ἑταίρων
προφθάμενος ξεστοῖο κατὰ ζυγοῦ ἔνθορε πόντῳ
Βούτης, Σειρήνων λιγυρῇ ὀπὶ θυμὸν ἰανθείς,
νῆχε δὲ πορφυρέοιο δι᾽ οἴδματος, ὄφρ᾽ ἐπιβαίη,

24 Vö. Hyginus *Asztronómiá*jához (2. 42. 44. Chatelain – Legendre) valamint Germanicus Aratos-fordításához (185 sk., 229 Breysig) szóló scholionokat. További irodalom ehhez: Adorjáni 2014, 61. Éós mint anya és Aphrodité mint szerető mindenesetre kiválóan illenének a Venus-csillaghoz.

σχέτλιος· ἦ τέ οἱ αἶψα καταυτόθι νόστον ἀπηύρων,
ἀλλά μιν οἰκτείρασα θεὰ Ἔρυκος μεδέουσα
Κύπρις ἔτ' ἐν δίναις ἀνερέψατο καί ῥ' ἐσάωσεν
πρόφρων ἀντομένη, Λιλυβηίδα ναιέμεν ἄκρην.
(Apoll. Rhod. *arg.* 4. 910–919.)

Akárcsak Phaethónt, Bútést is Kypris menti meg a Szirének karmaitól (ἀνερειψαμένη ~ ἀνερέψατο) és viszi magával Lilybaionba. A szerelmi indíték ugyanúgy valószínűsíthető, mint a szép attikai esetében, s miként Phaethón az istennő templomszolgájává emelkedik, akként Bútésnek is Aphrodité bizalmasává kell lennie. Ugyanakkor két finom utalással is értésünkre adja a költő, hogy a hésiodosi elbeszélést kallimachosi nézőpontbból szemléli, miután két Kallimachos-költeményre is rájátszik. Vagy fordítva: Kallimachosra hivatkozik (két költeményre, melyeket maga Kallimachos kapcsolt össze egymással) s mindeközben közvetlen elődje (Kallimachos) előképét (Hésiodos) is beledolgozta a vers szövetébe. Zephyros említése (910) és egy *attributum praedicativum* (πρόφρων) gondoskodnak arról, hogy az olvasó Kyprist II. Arsinoé ~ Aphrodité-Zephyritisszel asszociálja: a nyugati szél a Kanóposon tisztelt királynő kultikus nevére emlékeztet, a πρόφρων pedig ‚Arsinoé' nevének etimologikus parafrázisa (‚megfelelő értelmi állapotú' ~ ‚jóindulatú'). Az, hogy Arsinoé-Aphrodité mint Euploia[25] siet a tengeri viharban hánykódó hajósok segítségére, igen közeli párhuzamra lel Bútés epizódjában, akit szintén Kypris ment meg a vízbefúlástól.

A két felidézett kallimachosi vers az *Ektheósis Arsinoés* és a *Plokamos*. Az előbbiben ugyanakkor Arsinoé(-Kypris) maga ragadtatik el (alany helyett tárgy), míg a *Plokamos*ban Arsinoé mint a fürt égboltra kerülését elősegítő isteni erő jelenik meg, mely a fürtöt, mielőtt az az őt

25 A megistenült királynő ilyen hatókörének irodalmi feldolgozásához vö. Poseid. *ep.* 39. 2 és 119. 5 f. A–B.

megillető égi helyre kerülne, először a saját szférájában (kanóposi szentély, tenger vagy Venus-csillag) fogadja.[26] A főszereplő feladatkörének módosulása a hellenisztikus költő allúziós technikájának komplexitására mutat rá.

A végén tekintsük át még egyszer a recepciós láncolatot:

Hésiodos, *theog.*: Phaethón **Aphrodité**től elragadva; a Phaethón-alak **csillag**-szimbolikája mint hellenisztikus-asztronómiai értelmezés

Kallimachos, *Aitia* IV: Bereniké fürtje mint **csillag**kép az égen **Arsinoé-Aphrodité-Zephyritis** közreműködésével

Kallimachos, *Ektheósis*: **Arsinoé** a hold szférájában

Apollónios Rhodios, *arg.*: Bútés **Aphrodité**től elragadva; **Zephyros** és **Arsinoé** mint szövegallúziók

Ennius

Láttuk, hogy Arsinoé távollétét körükből alattvalói pótolhatatlan hiányként élik meg és ennek hangot is adnak. Ez a passzus közvetlenül Arsinoé égi útja után következik:

] ἀτενεῖς ὀδυρμοί
] μία τοῦτο φωνά
ἀμετέρα] βασίλεια φρούδα
τ]ί παθὼν ἀπέσβη;
ά δ]ὲ χύδαν ἐδίδασκε λύπα (7–11.)

26 Az értelmezési lehetőségekhez (aszerint, hogy a fogadalmi ajándék felállításának helyszíne egy másutt nem említett alexandriai pantheon vagy maga az Aphrodité-Arsinoénak szentelt kanóposi szentély) vö. Harder 2012, II. 805 sk. ad 110. 8 és 821 sk. ad 110. 51–58.

Ezen érzések ábrázolásával Kallimachos távolba visszanyúló hagyományban áll és maga is hagyományt teremt. A toposz (‚gyász egy kimagasló személyiségért') forrása Patroklos siratása Homérosnál:

Ὣς ἔφαθ', οἳ δ' ὤμωξαν ἀολλέες, ἦρχε δ' Ἀχιλλεύς.
οἳ δὲ τρὶς περὶ νεκρὸν ἐΰτριχας ἤλασαν ἵππους
μυρόμενοι· μετὰ δέ σφι Θέτις γόου ἵμερον ὦρσε.
δεύοντο ψάμαθοι, δεύοντο δὲ τεύχεα φωτῶν
δάκρυσι· τοῖον γὰρ πόθεον μήστωρα φόβοιο. (Ψ 12–16.)

A kiváló férfiú utáni vágyakozás gnómikusan tömör formában Kallinosnál is megjelenik (*fr.* 1. 18: λαῷ […] σύμπαντι πόθος κρατερόφρονος ἀνδρὸς / θνήσκοντος).[27] Az elégiából továbbvándorol a motívum a kardalköltészetbe. Pindaros hatodik olympiai ódájában az ige által kifejezett szomorúság a meghatározó érzés a miniatűr λόγος ἐπιτάφιος-ban, a későbbi rétorikai műfaj minden sallangtól lecsupaszított ősében. Adrastos Amphiaraosra emlékező szavai a következőképp hangzanak: Ποθέω στρατιᾶς ὀφθαλμὸν ἐμᾶς / ἀμφότερον μάντιν τ' ἀγαθὸν καὶ δουρὶ μάρνασθαι (16–17.).

A motívum későbbi történetét illetően hasznosnak fog bizonyulni egy enniusi szöveghely összehasonlítása Kallimachoséval. Ennius így ír a rómaiak gyászáról első királyuk halálát követően:

Pectora diu tenet desiderium [~ πόθος]*, simul inter*
Sese sic memorant [~ μία ... φωνά]*, 'o Romule, Romule die,*
Qualem te patriae custodem di genuerunt!
O pater o genitor o sanguen dis oriundum,
Tu produxisti nos intra luminis oras.' (*fr.* 61 [105–109.] Skutsch)

27 A sóvárgás és a siralom kapcsolatán alapszik Gorgias egyik jellegzete, költői erőtől duzzadós jelzői szintagmája (*fr.* 11. 9 D–K: πόθος φιλοπενθής).

Figyelembe véve, hogy Kallimachosnál és Enniusnál is uralkodókért (Arsinoé vs. Romulus) szól a gyász[28] s hogy a megfogalmazás is hasonló (mindkét esetben *oratio recta* egy anoním személytől/reprezentatív csoporttól), kézenfekvő, hogy a római költő közvetlenül Kallimachostól nyert ihletet, hogy bemutassa a római nép lélekrajzát nagy királya elvesztése után. Ez annál valószínűbb, mivel az elragadt Romulus iránti érzések után az istenáldotta királyság és istenközeli uralkodó képe is felsejlik: ezeknek hellenisztikus eredetét másutt igyekeztem bizonyítani.[29] Ekként Kallimachos és Ennius a hellenisztikus uralkodói dicsőítés folyamatos hagyománya részeseinek és formálóinak bizonyulnak.[30]

Lucanus

A királynő lelke a holdhoz szárnyal fel, ami Kallimachos számára a jók hazája, ‚égi Elízium', valamint az emberi és isteni világ közötti határmezsgye. A hold és a túlvilág megfeleltetése Lucanus számára sem lehetett ismeretlen, amikor a *Pharsalia* kilencedik könyve elején Pompeius halhatatlan lélekrésze a holdszférába emelkedik:

At non in Pharia manes iacuere ***favilla***
nec cinis exiguus tantam conpescuit umbram;
prosiluit busto semustaque membra relinquens
degeneremque rogum sequitur convexa Tonantis.
qua niger astriferis connectitur axibus aer 5
quodque patet ***terras inter lunaeque meatus****,*

28 Nem lényegtelen mozzanat, hogy a toposz először Kallimachosnál vonatkozik nőre.

29 Adorjáni 2018, 392–414.

30 A toposszá vált motívum nem tévesztette el hatását Horatiusra (*carm.* 1. 24. 1f.: *Quis* ***desiderio*** *sit pudor aut modus tam cari capitis?*), ahol azonban a kontextus eltérő (irodalmi barátság).

semidei ***manes*** *habitant, quos ignea virtus*
innocuos vita patientes aetheris imi
fecit et aeternos animam collegit in orbes:
non illuc auro positi nec ture sepulti
perveniunt. Illic postquam se lumine vero
inplevit, stellasque vagas miratus et astra
fixa polis, vidit quanta sub nocte iaceret
nostra dies risitque sui ludibria trunci.
hinc super Emathiae campos et signa cruenti
Caesaris ac sparsas volitauit in aequore classes,
et scelerum vindex ***in sancto pectore Bruti***
sedit et invicti posuit se mente Catonis*.*

Azt, hogy Lucanus nem az általános hagyományból, hanem Kallimachosból merített, bizonyítja, hogy nála Pompeius halhatatlan intellektusa a két republikánus államférfi, Brutus és Cato lelkébe költözik vissza. Ami tehát Kallimachosnál absztrakt síkon való visszatérés (kultusz és emlékezet), azt Lucanus továbbgondolta és egyfajta lélekvándorlásként, tehát jóvabb konkrétabb formában adta vissza. További összekötő elem a két szöveg között a holttest elhamvasztása a máglyán. Végül figyelmet érdemel az is, hogy az ezüstkori epikus *manes* (7) kifejezése a kettős természetű holdszféra részeként feltehetően kétnyelvű szójátékot tartalmaz, amennyiben a hold görög elnevezését (μήνη) idézi fel.

Összegezve: tanulmányomban Kallimachos *Ektheósis Arsinoés* című lírai költeményét jártuk körül, szóltunk helyéről az életműben és kapcsolatáról más művekkel, megvizsgáltuk a műfajiság kérdését, végül magát a szöveget, felépítését és tartalmát vettük szemügyre. A fejtegetések és kezdeti eredmények, melyeket a papirusz szemléje tovább pontosíthat és árnyalhat, olyan gazdag, összetett és sokatmondó remekművet tártak fel, mely méltó nagynevű alkotójához és amelyet érdemes a kallimachosi életmű becses darabjaként kezelni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Acosta-Hughes 2010. Benjamin Acosta-Hughes: *Arion's Lyre. Archaic Lyric into Hellenistic Poetry*. Princeton University Press, Princeton–Oxford, 2010.

Adorjáni 2014. Adorjáni Zsolt: Goethe und der *Phaethon* des Euripides. *WS,* 127 (2014) 47–70.

Adorjáni 2017a. Adorjáni Zsolt: Arion und Arsinoe. Bemerkungen zu Poseidippos P.Mil.Vogl. VIII 309, col. VI 18–25 (= *fr*. 37 Austin – Bastianini). *ZPE,* 203 (2017) 69–75.

Adorjáni 2017b. Adorjáni Zsolt: Artemis und Arsinoe: Zeitlosigkeit und Zeitbezug im Artemis-Hymnos des Kallimachos. *Hermes,* 145 (2017) 61–78.

Adorjáni 2017c. Adorjáni Zsolt: Xenophanes im Zeus-Hymnos des Kallimachos. *Mnemosyne,* 70 (2017) 386–405.

Adorjáni 2018 Adorjáni Zsolt: Der Gott und der König. Bemerkungen zu Pindar, Kallimachos, Cicero und den Neupythagoreern Ekphantos und Diotogenes. *Hermes,* 146 (2018) 392–414.

Bing 1995. Peter Bing: ‚Ergänzungsspiel' in the Epigrams of Callimachus. *A&A,* 41 (1995) 115–131.

Boedeker 1995. Deborah Boedeker: Simonides on Plataea: Narrative Elegy, Mythodic History. *ZPE,* 107 (1995) 217–229.

Cameron 1995. Alan Cameron: *Callimachus and His Critics*. Princeton University Press, Princeton, 1995.

Caneva 2014. Stefano G. Caneva: Courtly Love, Stars and Power: The Queen in Third-Century Royal Couples, Through Poetry and Epigraphic Texts. In: M. A. Harder – R. F. Regtuit – G. C. Wakker (eds.): *Hellenistic Poetry in Context.* Peeters, Leuven–Paris, 2014. 25–57. (Hellenistica Groningana 20.)

Ehrhardt 2003. Norbert Ehrhardt: Poliskulte bei Theokrit und Kallimachos: Das Beispiel Milet. *Hermes,* 131 (2003) 269–289.

Gelzer 1982. Thomas Gelzer: Kallimachos und das Zeremoniell des Ptolemäischen Königshauses. In: J. Stagl (Hrsg.): *Aspekte der Kultursoziologie. Festschrift M. Rassem*. Reimer, Berlin, 1982. 13–30.

Gutzwiller 1992a. Kathryn Gutzwiller: Callimachus' Lock of Berenice: Fantasy, Romance, and Propaganda. *AJPh,* 113 (1992) 359–385.

Gutzwiller 1992b. Kathryn Gutzwiller: The Nautilus, The Halkyon, and Selenaia: Callimachus's *Epigram* 5 Pf. = 14 G.–P. *ClAnt,* 11 (1992) 194–209.

Harder 2012. M. Anette Harder: *Callimachus:* Aitia, I: *Introduction, Text, and Translation,* II: *Commentary*. Oxford University Press, Oxford, 2012.

Hunter 2003. Richard Hunter: *Theocritus: Encomium of Ptolemy Philadelphus. Text and Translation with Introduction and Commentary*. University of Carolina Press, Berkeley–Los Angeles–London, 2003.

Norden 1927. Eduard Norden: *P. Vergilius Maro: Aeneis Buch* VI (Sammlung wissenschaftlicher Commentare). Teubner, Stuttgart–Leipzig, 1927 [repr. 1995].

Pfeiffer 1933. Erwin Pfeiffer: *Virgils Bukolika. Untersuchungen zum Formproblem*. W. Kohlhammer, Stuttgart, 1933.

Pfeiffer 1922. Rudolf Pfeiffer: *Kallimachosstudien. Untersuchungen zur Arsinoe und zu den* Aitia *des Kallimachos.* M. Hueber, München, 1922.

Prioux 2011. Evelyne Prioux: Callimachus' Queens. In: B. Acosta-Hughes – L. Lehnus – S. Stephens (eds.): *Brill's Companion to Callimachus*. Brill, Leiden–Boston, 2011. 201–224.

Selden 1998. Daniel L. Selden: Alibis. *ClAnt,* 17 (1998) 289–412.

West 1993. Martin Litchfield West: Simonides redivivus. *ZPE,* 98 (1993) 1–14.

BABUCS ZOLTÁN

HONVÉDSÉG ÉS TERÜLETI REVÍZIÓ 1938–1940

Az 1938-as év jelentősnek bizonyult a Magyar Királyság és a Magyar Királyi Honvédség életében. Március 5-én pusztaszentgyörgyi és tetétleni Darányi Kálmán miniszterelnök hirdette meg azt az egymilliárd pengős beruházási programot, amely a honvédség felfegyverzését és az ország védelmi képességének növelését szolgálta. A győri program egyévnyi költségvetésnek megfelelő többletforrást igényelt: 600 millió pengő egyszeri vagyonadóból folyt be, és közvetlenül a honvédséghez került; a fennmaradó 400 millió pengő pedig állampapírok kibocsátása révén állt rendelkezésre, ezt a hadiipar és az infrastruktúra fejlesztésére fordították. Életbe lépett a Honvéd Vezérkar korábban elfogadott elképzelése alapján készült „Huba" hadrendfejlesztési terv. Ennek első szakasza egy olyan hadsereg kiépítését tűzte ki célul, amelynek létszáma békeidőben 107 ezer fő, háború idején 250 ezer fő. A mennyiségi fejlesztés eredményeként egy 3 hadseregre, s kezdetben 7 hadtestre (I. Budapest, II. Székesfehérvár, III. Szombathely, IV. Pécs, V. Szeged, VI. Debrecen, VII. Miskolc) tagozott, 21 gyalog-, 2 gépkocsizó-, 2 lovas-, 1 folyamőr- és 1 repülődandárból, 3 hadosztálynyi határbiztosító erőből, valamint a fővezérség- és hadtestközvetlen alakulatokból álló haderő kialakítása vette kezdetét. Ez a felvidéki, majd az észak-erdélyi területek visszacsatolásával módosult, a honvédség 2 újabb hadtesttel (VIII. Kassa és IX. Kolozsvár) és 6 gyalogdandárral bővülhetett. Ezzel egy időben megindult a

páncélos csapatnem és a légierő kiépítése és fejlesztése is. Bár további anyagi áldozatok árán és a hadiipar erőteljes fejlesztésének eredményeként a honvédség technikai szintje a háborús évek alatt emelkedett, sosem juthatott el arra a fokra, amely a II. világháborús hadi részvétele során adódó feladatok megoldására maradéktalanul alkalmassá tette volna. Mindezek előfeltételeként a kisantant államai az augusztus 29-i bledi egyezményben elismerték Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát – Magyarországnak cserébe le kellett mondania a fegyveres revízió szándékáról –, és kötelezettséget vállaltak a területükön élő őshonos magyar nemzetrészek helyzetének javítására.

A felvidéki bevonulás

Az európai politikában is új szelek fújdogáltak. Németország 1935 óta intenzíven fejlesztette hadseregét, annektálta a Saar-vidéket, 1938 tavaszán pedig az Anschluss révén Ausztria a Reich részévé vált. Ezután a müncheni egyezmény alapján a csehszlovákoktól megszerezte a Szudéta-vidéket; az egyezmény záradéka szerint Csehszlovákiának tárgyalás útján kellett rendeznie területi vitáit Magyarországgal és Lengyelországgal. Erre a csehszlovákoknak három hónap állt rendelkezésükre, azzal a megkötéssel, hogy ha a tárgyalások eredménytelenek maradnak, a vitás területi kérdésekről nemzetközi döntőbíróságnak kell határoznia. Kevésbé ismert, hogy az augusztus 22-i kieli flottaparádét követően – amelyen vitéz nagybányai Horthy Miklós felesége töltötte be a Prinz Eugen nehézcirkáló keresztanyai szerepét –, Adolf Hitler részéről felvetődött egy Csehszlovákia elleni német támadás lehetősége, amelyhez a magyar fél segítségét szükségesnek ítélte meg. A kormányzó a felajánlást a honvédség felkészületlenségére és a támadás felelősségére való hivatkozással elutasította. A Führer ezt nem vette jó néven, innentől számítható a németek velünk szemben kialakult bizalmatlansága.[1]

1 A két államférfi megbeszéléséről lásd: Horthy 1990, 211–212.

Az október 8–13. közötti komáromi csehszlovák–magyar határtárgyalások eredményeként október 11-én Ipolyság és Sátoraljaújhely-Gyártelep visszatért Magyarországhoz, de a további területátadással kapcsolatos tárgyalások megfeneklettek, dr. Jozef Tisoék kijelentették, hadseregük képes megvédeni a csehszlovák határokat. A Tiso-féle delegáció csupán 5405 km² és 349 ezer lakos átadását ajánlotta fel, míg a magyar követelés 14.153 km² és 1.091.000 lakos volt. Lengyelország viszont haderejének demonstratív felvonulásával elérte, hogy Teschen vidékét és néhány, a Magas-Tátrában fekvő községet megkapjon Csehszlovákiától. Magyarország október 20-án nemzetközi döntőbíráskodást kért, amelyet 26-án Csehszlovákia is elfogadott. Miután Nagy-Britannia és Franciaország lemondott jogairól, a magyar–csehszlovák határterületi vita rendezésében Németország és Olaszország vett részt. A bécsi Belvedere palotában november 2-án kihirdetett első bécsi döntés az olaszok jóindulatát tükrözte, Magyarországhoz került a Felvidék és Kárpátalja déli része, 11.927 km² terület és 1.058.000 lakos, akiknek 86,5 százaléka volt magyar. A határkiigazítások révén a hazatért felvidéki területek nagysága 1939 márciusának végéig tovább nőtt, így 12.012 km² tért vissza a magyar Szent Korona fennhatósága alá.

A felvidéki bevonulás 1919 óta a honvédség első, jelentős hadmozdulattal együtt járó tevékenysége volt. A visszatérő területek birtokbavételében – jóllehet a honvédség szeptember 16-án 2 korosztályt, október 13-án pedig újabb 5 korosztályt mozgósított – csak 4 megerősített vegyesdandár vett részt, ezek november 22-én – a „Huba I." hadrend értelmében október 1-jével – a hadtest elnevezést vették fel. Az 1. (I.) – budapesti 1., budapesti 2. budapesti 3. gyalog-, hajmáskéri 2. gépkocsizó- és kecskeméti 2. lovasdandár –, a 2. (II.) – székesfehérvári 4., győri 5., komáromi 6. gyalogdandár –, a 6. (VI.) – debreceni 17. gyalog-, nyíregyházi 1. lovasdandár – és a 7. (VII.) vegyesdandárok (hadtestek) – miskolci 19., egri 20., miskolci 21. gyalogdandár – mellett a budapesti 1. repülő-, valamint a budapesti 1. folyamőrdandár is részesei voltak ennek a bevonulásnak. Megjegyzendő, hogy diverzáns célzattal már szeptemberben felvonult az északi határra

Mosonmagyaróvár és Sátoraljaújhely között a vitéz leveldi Kozma Miklós irányítása alatt 1921 után újból megszervezett, önkéntesekből álló, 19 lövészzászlóalj erejű Rongyosgárda; illetve a magyar hadvezetés számolt egy Pozsony elleni támadással, amelyre a 3. (III.) vegyesdandár (hadtest) nagykanizsai 9. gyalogdandárját vonultatta fel Rajka térségébe, ez a bécsi döntés eredményeként elmaradt. A csehszlovákok már szeptember 23-án elrendelték az általános mozgósítást, és a trianoni határ mentén a csehszlovák 3. hadsereg 7 gyalog- és 1 gyorshadosztálya sorakozott fel – de október végére még 7 gyaloghadosztály került e hadsereg alárendeltségébe –, míg a határon a csehszlovák államvédelmi őrség zászlóaljai álltak.

Az „Ipoly" rendelet értelmében a magyar csapatoknak november 3-án 13 órától kellett felzárkózniuk a határra – a határ túlsó oldalán húzódott a mintegy 1200 db, vasbetonból épült géppuska- és golyószóróállások láncolatából álló csehszlovák kiserőd-rendszer –, és november 5. és 10. között szállhatták meg a Magyarországnak juttatott területeket. A Csallóköz vidékét a II., az Ipoly folyó térségét az I., Rozsnyó és Kassa körzetét a VII., a Munkács és Ungvár által határolt délnyugat-kárpátaljai részt a VI. hadtest foglalhatta el. A visszatért felvidéki és kárpátaljai területek birtokbavételét megelőzően több intézkedés született a bevonuló alakulatok menetéről, fegyverzetéről, felszereléséről, a helyi lakossággal szemben tanúsítandó magatartásáról és az ünnepélyes fogadtatásokról.[2]

A kormányzó november 4-én adta ki hadparancsát: „Honvédek! A Trianon bilincsei alól felszabadult és újjászületett honvédségünk 20 esztendei nehéz várakozás után átlépi azt a határt, amelyet mindenkor ideiglenesnek tekintettünk. Egymillió testvérünk vár Reátok odaát! Az ő

2 Hadtörténelmi Levéltár (Budapest) (a továbbiakban: HL). I. hdt. pság. 373. doboz. 1938. Irányelvek a felszabadító csapatok számára. Hdm. irattár (1938. október 24.); Csapatzászlókra és ezredzenére vonatkozó intézkedés: HL I. hdt. pság. 373. doboz. 1938. Csapatzászló és zene az ikerezredek részére. Hdm. irattár (1938. október 27.). A bevonulást követően a rendelkezésre bocsátott 1869 M. honvédzászlókat vissza kellett adni a Hadimúzeumnak.

1. kép. Az egri „Dobó István" 14. gyalogezred bevonulása Rozsnyóra, 1938. november 8-án (Babucs Zoltán tulajdona)

számukra két évtizedes súlyos megpróbáltatás után Ti jelentitek minden reményük és vágyuk beteljesülését. Hazamentek elődeink drága vérével annyiszor megszentelt Felvidékünkre! Ezzel az érzéssel teljen meg lelketek és honvédségünk dicső múltjához méltóan szeretettel zárjátok szívetekbe a visszanyert ősi magyar föld minden egyes lakóját, magyarokat, szlovák, ruszin és német testvéreinket egyaránt. Büszkén és bizalommal bocsájtalak utatokra azzal a biztos tudattal, hogy az örök igazság jogán az új életre támadt Magyar Erő segítségével visszaszerzett területeket soha semmi szín alatt sem hagyjuk el többé! Isten és a Haza nevében: ELŐRE!"[3]

November 5-én, szombat délelőtt a II. hadtest alakulatai a Dunán átkelve Medvénél és Doborgaznál lépték át a trianoni határt. November 6-án az ókomáromi ünnepségen a kormányzó is jelen volt. E nap reggelén adta át a csehszlovák hadsereg az Esztergom és Párkány közötti Mária Valéria hidat. Az I. hadtest 2. gyalogdandárja itt lépett először a visszatért Felvidék földjére, míg 12 órakor a VI. hadtest éle Szatmárcsekén áthaladva indult meg Kárpátalja délinyugati részeinek visszacsatolására. November 7-én az I. hadtest másik két dandárja Szobnál, Ipolyságnál és Balassagyarmatnál, a VII. hadtest 19. dandárja délelőtt 11 óra 30 perckor Torna mellett lépte át a trianoni határt, s indult Kassa felé, a 20. dandár Rozsnyó, a 21. dandár pedig Bodrogszentmária felé folytatta gyalogmenetét. November 8-án Érsekújvár, Rozsnyó, november 9-én Fülek, Beregszász, november 10-én Léva, Losonc, Rimaszombat, Kassa, Munkács és Ungvár szabadult fel a csehszlovák megszállás alól. November 11-én került sor a felvidéki bevonulás legmagasztosabb ünnepélyére Kassán. Pontban 11 órakor a budai Citadellán huszonegy ágyúlövés köszöntötte a Felvidék visszatértét, a kassai Szent Erzsébet dóm mellett az összes budapesti templom harangja megkondult. A kormányzó rövid beszédben köszöntötte a hazatért Felvidéket, és államférfiúi nagyságáról tett tanúbizonyságot, amikor szlovák nyelven is köszöntötte a „tót atyafiakat".

3 Matolay 1939, 128.

A Felvidék hazatérését a magyar törvényhozás november 13-án, az 1938. évi XXXIV. törvénycikk beiktatásával szentesítette. A törvény preambulumát érdemes idézni: „A magyar törvényhozás mélységes áhítattal ad hálát az isteni Gondviselésnek, hogy az elszakított Felvidék egy része húsz évi távollét, szenvedés és az idegen uralommal szemben kifejtett hősies ellenállás után visszatér a Magyar Szent Korona testébe. A magyar haza bensőséges örömmel üdvözli és a szerető anya meleg gondoskodásával öleli keblére sokat szenvedett visszatérő véreit."[4] Nem sokkal később, 1939. április 21-én az országgyarapítás emlékét megörökítendő, újabb rendelkezés született: „Ünnepélyes és hivatalos alkalmakkor a zenekarok a himnusz után közvetlen – szünet beiktatása nélkül – a Rákóczi-induló első részét, mint a himnusz tartozékát, egészen a trióig ismétlések nélkül játsszák."[5]

Az országgyarapítás euforikus időszaka, amely a társadalom egészét a kormányzó mögé állította, 1938-ban nem ért véget, pár hónappal később Kárpátalja visszacsatolásával folytatódott.[6]

A kárpátaljai hadműveletek

A müncheni egyezmény aláírása után Kárpátalja Csehszlovákián belül kapott autonómiát. Csehszlovák-Ruténföld kormánya október 9-én alakult meg Bródy András vezetésével. Mivel Bródy bejelentette, hogy népszavazást kezdeményez Kárpátalja függetlenségéről, avagy területi hovatar-

4 1938. évi Országos Törvénytár. 617.

5 Babucs 2018a, 22.

6 A felvidéki bevonulásról bővebben: Babucs 2012a, Babucs 2012b, Babucs 2018a, 13–54., Babucs 2018b, Babucs 2018c, Babucs 2019b, 39–95., Matolay 1939, Kiss 2014, 37–42., Kiss 2014, 37–42.; Magyar Nemzeti Levéltár (Budapest) (a továbbiakban: MNL) Magyar Távirati Irodaw (a továbbiakban: MTI) hírei 1920–1956, Napi tudósítások 1920–1944, 1938. november 5–10. http://www.library.hungaricana.hu/; a letöltés időpontja: 2019. február 1.

tozásáról, Prága menesztette, és helyére Avgusztin Volosint állította. Időközben a honvédség Felvidéken állomásoztatott részei a magyar kormány november 19-i határozata alapján megindultak volna Kárpátalja fegyveres visszafoglalására, de tervbe vett akciójukra a november 21-i német és olasz tiltakozó jegyzék miatt nem kerülhetett sor. A magyar katonai vezetés elképzelése szerint a hadműveletben a lengyel és magyar szabadcsapatok a demoralizált csehszlovák erőkkel szemben fegyveres akciókat kezdeményeztek volna a VI. hadtest gyorscsapatokkal megerősített részeivel együtt, míg a Felvidék déli részét megszálló másik három honvéd seregtestnek a támadást kellett biztosítania. Kárpátalján 1939. január 21-én egypártrendszert vezettek be, létrehozták az Ukrán Nemzeti Egységpártot, ennek volt német segédlettel szervezett irreguláris, félig-meddig felfegyverzett csapata a hírhedt Szics-gárda, amely terrorcselekményeket hajtott végre a kárpátaljai magyarok, csehek és zsidók ellen.

A térségben lévő – de hivatalosan feloszlatott – Rongyosgárda tagjai számos alkalommal keveredtek tűzharcba a csehszlovák reguláris erőkkel. A november 21-i nagyszöllősi akciójukat követően 1939. január 6-án Munkács védelmében vettek részt. A csehszlovákok által Oroszvég és Klastromalja felől Munkács ellen kezdeményezett „vízkereszti csatában" a Rongyosgárda tagjai keményen helytálltak. A nemzetközi sajtó élénken foglalkozott az incidenssel, ám ennek ellenére a csehszlovákok két nappal később Nagygejőcnél újabb provokációt hajtottak végre.

Hitler a szlovák és a ruszin szeparatizmust igyekezett felhasználni Csehszlovákia teljes feldarabolására. A helyzetet jól érzékelő magyar kormány március 10-én döntött arról, hogy Kárpátalját visszafoglalja, ha a németek bevonulnak Csehszlovákiába, és Szlovákia kikiáltja függetlenségét; még akkor is, ha a németek ellenzik a magyar lépést. A Honvéd Vezérkar főnöke, Werth Henrik gyalogsági tábornok a csapatok felkészületlensége miatt, a kormány pedig azért aggódott, hogy ha nem lép gyorsan, az ukránok elérik a Führernél Kárpát-Ukrajna önállóságát, s ebben a helyzetben Románia magatartása is kiszámíthatatlan volt. Március 12-én vitéz Sztójay

2. kép. A jászberényi „Kiss Ernő altábornagy" 9. kerékpáros zászlóalj 35 M. Ansaldo kisharckocsijai Kárpátalján, 1939. március közepén (Babucs Zoltán tulajdona)

Döme berlini követen keresztül érkezett a hír: Csehszlovákia hamarosan szétesik, Németország el fogja ismerni az új szlovák államot, de a ruszin állam esetében ezzel még egy napot vár, addig Magyarország szabad kezet kap a kárpátaljai kérdés rendezésében. A német engedékenység hátterében az állt, hogy a magyarokkal fenyegetőzve elérhették Szlovákia függetlenségének mielőbbi kinyilvánítását, s a honvédség küszöbön álló fegyveres akciója azt is eredményezhette, hogy Szlovákia maga kéri német védelem alá helyezését – ez március 16-án meg is történt –, a lengyel–magyar ha-

tár megteremtésével pedig a lengyelek jóindulatát igyekeztek megszerezni Danzig és a korridor ügyében – ám ez illúziónak bizonyult. Március 14-én Pozsonyban Josef Tiso kinyilvánította Szlovákia függetlenségét; a németek azonnal elismerték. Magyarország ezen a napon adott ultimátumot a cseh kormánynak, ezt a címzett udvarias hangú válaszban elutasította. Volosin kezdeményezésére a huszti szojm is kikiáltotta a Kárpát-Ukrajnai Köztársaság függetlenségét. Másnap a Wehrmacht bevonult Csehországba, a területet Cseh-Morva Protektorátus néven csatolta a Harmadik Birodalomhoz.

A csehszlovák állam szétesése új helyzetet teremtett: a történelmi Magyarország kárpátaljai országrésze visszacsatolhatóvá vált. A honvédség kijelölt csapatai március 14-én megkezdték önálló vállalkozásukat e terület elfoglalására. Egy nappal korábban vitéz Béldy Alajos vezérkari ezredes, az 1. lovasdandár parancsnoka a Munkács és Beregszász közötti korridor kibővítésére adott parancsot a munkácsi „gróf Nádasdy Ferenc" 3. huszárezrednek, s a huszárok rövid tűzharc után vették birtokba a város körüli magaslatokat. Azonban az előkészületek nélkül, döntően február 1-je óta szolgáló hathetes újoncokkal végrehajtott vállalkozás egyáltalán nem volt kockázatmentes. A hadműveletben a vitéz Szombathelyi Ferenc altábornagy vezette Kárpát-csoport parancsnokságnak átnevezett VIII. hadtestparancsnokság irányítása alatt az 1. és a 2. lovasdandár, a kassai 2. gépkocsizó dandár, a VIII. hadtest ungvári 24. gyalogezrede, valamint a kassai seregtest területén állomásozó határvadász- és kerékpáros zászlóaljak vettek részt. Az előrenyomulást páncélvonatok is támogatták, a honvédség mind a négy szerelvényét (101-104.) bevetették – közülük 1938 novemberében a 101-102. számú páncélvonatok a felvidéki bevonulás részesei voltak. Néhány dunántúli seregtestet is mozgósítottak (a soproni 7., a 9. és a pécsi 11. gyalogdandárt), hogy azok vasúti szállítás révén kerüljenek Kárpátaljára – ott kirakodásukat követően kellett csatlakozniuk a gyorsan mozgó alakulatokhoz, hogy részesei legyenek a március 23–28. között vívott Ung-völgyi harcoknak. A Kárpát-csoport működésének

támogatása végett újabb mozgósítások történtek, a II. és a VII. hadtest alakulatai Szlovákia, az V. és a VI. hadtest Románia felé biztosították az országhatárokat.

Március 14-én hajnalban kezdődtek a hadműveletek, amikor a Kárpát-csoport részei három irányban nyomultak be Kárpátaljára: Ungvárnál (ungvári csoport) az Ung völgyében az Uzsoki-hágóig, a Latorca mentén (munkácsi csoport) a Vereckei-hágóig, valamint Beregszász felől (beregszászi csoport) Huszt és Kőrösmező birtokbavételére. A hivatalosan feloszlatott csehszlovák hadsereg Lev Prchala tábornok vezetésével visszavonuló alakulatai – a csehszlovák 12. gyaloghadosztály és a határőrség részei – csak szórványos ellenállást tanúsítottak, azonban a Szics-gárda annál több gondot okozott. Március 15-én magyar kézbe került Szolyva és Nagyszőllős, március 16-án Perecseny, Huszt és Técső, március 17-én Kőrösmező.

A magyar elővédek március 16-án 13 óra 25 perckor a beszkidi vasútállomásnál, Lavocsne mellett érték el a lengyel határt, és Lavocsnénál másnap késő délután a lengyelek „Isten hozott!" feliratú diadalkapu alatt fogadták az odaérkező honvédség zömét. Ekkor hirdették ki az alakulatok előtt a kormányzó hadparancsát is: „Honvédek! Ismét történelmi napokra virradtunk! A cseh zsoldosok országuk életének utolsó perceit is arra használták fel, hogy megrohanva határainkat, magyar véreinket és azok javait pusztítsák. E támadások azonban a ti ércfalaitokon összetörtek, a támadók véres fejjel menekültek megtorló karjaitok elől. Megelégedéssel állapítom meg, hogy ezekben a súlyos harcokban derekasan – a honvédség dicső múltjához méltóan – álltátok meg helyeteket. Most, amikor útba indítalak benneteket Kárpátalja húsz éven át sanyargatott népének, magyar testvéreink felszabadítására, biztos vagyok benne, hogy a nagy fáradsággal és esetleg újabb nehéz harcokkal járó feladatot épp olyan tökéletesen fogjátok megoldani, mint ahogyan a cseh támadások ellen megvédtétek határainkat, és vissza fogjátok venni ruszin testvéreinket is Szent István birodalmába, ahol ezer éven át, jóban-rosszban egyaránt velük éltünk, örül-

tünk és véreztünk. Honvédek! Isten és a haza nevében, kísérve népünk szeretetétől, előre ezer éves határunkig, a Kárpátok bércéig, hogy ott kezet nyújthassatok lengyel bajtársaitoknak! Legyetek tudatában annak, hogy az egész világ szeme rajtatok van. A Magyarok Istene segítsen Benneteket!"[7]

A Vereckei-hágót március 16-án 14 óra 15 perckor, az Uzsoki-, a Toronyai- és a Tatár-hágót március 18-án vették birtokba a magyar csapatok. A Vereckéhez hóviharban kijutó honvédek ünnepélyes fogadtatásban részesültek, a lengyel határőrök díszkapuval, lengyel és magyar zászlókkal, sóval-kenyérrel fogadták őket. Mieczyslaw Boruta-Spiechowicz tábornok, a lengyel 22. hegyi hadosztály parancsnoka köszöntötte az 1. lovasdandár parancsnokát. A történelmi eseményről a lengyel rádió élő adásban tudósított.

A visszavonulás során Huszton Prchala tábornok le akarta fegyverezteti a Szics-gárdistákat, azok azonban át akarták venni a hatalmat, így a csehszlovák reguláris csapatok és a „terroristák" között tűzharc bontakozott ki. Az „ukrán bandák" még a vasúti összeköttetést is igyekeztek megszakítani, Munkács és Szolyva között meglazították a vágányokat, és a csavarokat felszedték, így a Munkácsról kifutó próbaszerelvény a várostól 8 km-re kisiklott. A Szics-gárdisták sok gondot okoztak, de miután vezetőik Volosinnal együtt Romániába távoztak, ellenállásukat Huszt előtt, Veresmart és Rakasz között a magyar csapatok megtörték – az eseményt az ukránok „vörösmezei vérengzésként" írják le, ennek azonban nem sok köze van a valósághoz –, szétkergetett állományuk a későbbiekben a helyi lakosság elleni szórványos bandaharcokra szorítkozott.

Március 17-én a vásárosnaményi 14. kerékpáros zászlóalj, miután két és fél nap alatt 270 kilométert tett meg, elérte Kőrösmezőt. A településtől északkeletre 17 óra 50 perckor a honvédség elérte a történelmi határokat, és összeköttetést teremtett a lengyel csapatokkal. A Nagybereznán áthala-

7 MNL MTI hírei 1920–1956, Napi tudósítások 1920–1944, 1939. március 16. http://www.library.hungaricana.hu/; a letöltés időpontja: 2019. február 1.

3. kép. A munkácsi 2. gépkocsizó dandár részei Kézdivásárhely főterén, 1940. szeptember 13-án (Babucs Zoltán tulajdona)

dó nyírbátori 13. kerékpáros zászlóalj 22 órakor érkezett fel az Uzsoki-hágóra, felvéve az érintkezést a lengyelekkel. Az esti órákban a kormányzó „a honvédség csapatainak megszemlélésére Ruszinszkóba utazott." Március 18-án a reggeli órákban Csapon a vasútállomás előtti téren fogadta a szegedi 16. kerékpáros zászlóalj díszelgését. A kormányzói szerelvény Munkácsra tartott, itt a kormányzót és kíséretét hatalmas, ünneplő tömeg jelenlétében lelkesen fogadták. A kormányzó megszemlélte a vasútállomáson álló egyik páncélvonatot, majd a Várhegy alatti huszárlaktanyába tartott, ahol az 1. lovasdandár díszelgése következett. Ezután a városi és a katonai kórházban tett látogatást, ahol a január 6-i és a március 14-15-i harcokban megsebesült honvédeknek emlékérmeket adott át, s a cseh sebesülteket is felkereste. Innen személygépkocsival Huszt felé indult, de

Beregszászon megállt, hogy az ott kezelt sebesült honvédeket meglátogassa, Nagyszöllősön pedig rövid pihenőt tartott báró perényi Perényi Imre koronaőr kastélyánál; majd délután különvonata visszaindult Budapestre.

Március 18-án a hajnali órákban érték el a honvédek az Uzsoki-hágót. Ugyanekkor reggel 9 órakor a Toronyai-hágó is magyar kézbe került, az oda beérkező kassai 4. gépkocsizó zászlóaljat a lengyel csapatok ünnepélyesen fogadták. A március 14–18. közötti harcok magyar vesztesége 37 hősi halott, 131 sebesült volt. A huszárok és a kerékpárosok mellett a beregszászi 24. határvadász-zászlóalj küzdött derekasan.

Március 19-én délelőtt 10 órakor a Honvéd Vezérkar főnöke a következő jelentést adta ki: „Kárpátalja területének katonai megszállása befejezést nyert. A katonai közigazgatás működését megkezdette."[8] A falvak lakossága mindenütt lelkesen várta a honvédeket, Kőrösmezőn ezen a napon került sor a bevonulási ünnepségre, a lengyel katonák pedig a Tatár-hágónál üdvözölték a honvédeket. Déltől újabb lengyel–magyar ünnepélyre került sor a lengyel kézben lévő beszkidi vasútállomásnál, amelyen a két hadsereg tiszti küldöttsége és kárpátaljai polgári vezetők vettek részt. Az Uzsoki-hágónál 15 órakor rendeztek nagyszabású ünnepséget kétezer lengyel, magyar és ruszin civil jelenlétében.

A nehéz terepviszonyok, a gyér és elhanyagolt úthálózat, valamint a hófúvásos időjárás is próbára tették a honvédeket, akik pár nap alatt 150-200 km-es menetekben érték el az ezeréves határokat, miközben ellátásuk sem volt zavartalan, ugyanis 2-3 napi élelemadaggal, pénz nélkül indultak el, ezért kénytelenek voltak a helyi lakosság szegényes élelmiszerkészleteire hagyatkozni.

A hadműveletek első szakaszának lezárulása után a magyar politikai vezetés úgy vélte, Csehszlovákia megszűnésével az első bécsi döntés érvényét veszítette, az újonnan létrejött Szlovákia keleti határát pedig még

8 MNL MTI hírei 1920-1956, Napi tudósítások 1920-1944, 1939. március 19. http://www.library.hungaricana.hu/; a letöltés időpontja: 2019. február 1.

nem rögzítették, ezért Kárpátalja teljes területére jogot formált. Az Ung folyó völgyének biztosítása és a természetes határ kialakítása érdekében a Kárpát-csoport Tisza völgyében lévő részeit Kárpátalja nyugati határára zárkóztatták fel, és március 23-án behatoltak az alakulófélben lévő szlovák állam területére, átlépve a korábbi szlovák–ruszin belhatárt. Berlin azonnal tiltakozott, ezért a magyar katonai vezetés másnap Kelen–Végaszó vonalában leállította csapatai előretörését, de a háború a levegőben tovább folytatódott. Március 23-án a szlovák légierő Szobránc mellett rajtaütött az ott lévő magyar gépesített alakulatokon, amelyeknek csöves légvédelme 2 vadászgépet lelőtt. Másnap az Ungvárról felszálló magyar 1/1. „Íjász" vadászrepülő-század CR-32 vadászgépei saját veszteség nélkül Szobránc–Nagymihály térségében 9 szlovák vadászgépet lelőttek, és 1-et súlyosan megrongáltak. A Debrecenből induló 3/4. „Sárkány" és 3/5. „Hüvelyk Matyi" bombázószázad Ju-86K-2 gépekkel Igló, a bombázókat biztosító 1/2. „Ludas Matyi" vadászszázad CR-32-esei pedig Zsebes repülőterét támadták. Iglón 16 óra 43 perckor 11-12 ellenséges repülőgépet semmisítettek meg, és a légitámadások a két repülőteret használhatatlanná tették. A légi harcok egészen március 26-ig tartottak, majd német követelésre az ellenségeskedést beszüntették. Az újabb hadműveletek során 74 községnyi, 60 km hosszú és 20 km széles területsáv – 1056 km² – 40-45 ezer lakossal került vissza a Magyar Királysághoz, a harcokban a honvédek véres vesztesége 25 hősi halott és 56 sebesült volt, a szlovákoknak 30 katonai és polgári áldozatuk volt; 360 szlovák és 211 cseh-morva katona hadifogságba esett, miközben a ruszinok csoportosan hagyták ott a bomlófélben lévő csehszlovák hadsereget.

A térségben napirenden voltak a sorozatos, szlovákok által provokált határincidensek, ezért március 27-én a Honvéd Vezérkar főnöke parancsba adta, hogy „ezeket a legerélyesebben vissza kell utasítani". Magyarország és Szlovákia március 31-én írta alá a kétoldalú határszerződést, amellyel Szlovákia elismerte az első bécsi döntést és Kárpátalja visszacsatolását. Ekkor – hivatalosan is – 12.171 km² és 670.000 fő tért vissza a Magyar

Királysághoz. Kárpátalja lakosságának csupán 12,7 százaléka volt magyar, a jelentős többséget a ruszin etnikum jelentette. A kárpátaljai határ kijelölésére előzetesen létrehozott magyar–szlovák vegyes bizottság április 4-ig több ízben tárgyalt, az ellenségeskedések beszüntetése és a fogolycsere mellett megállapodtak abban, hogy a két fél csapatai között 2-3 km-es semlegességi zónát hoznak létre. A magyaroknak ki kellett üríteniük és a szlovákoknak át kellett adniuk Pálóc, Magasrév és Tegenye községet, s bár a szlovákok ennél jóval többet akartak, ezt a magyarok elutasították. A németek ezúttal nem támogatták a szlovákokat, ezért április 7-én a demarkációs vonal szlovák oldalán lévő települések egy részéről a szlovák katonaság kénytelen volt kivonulni.

A hadműveletek alatt a honvédség jelentős hadizsákmányra tett szert, miközben Kárpátalja visszafoglalása idején az ott működő legkorszerűbb gyorscsapatok propagandaszerepet is játszottak, mivel korábban a csehszlovákok azt híresztelték, hogy „a honvédség madzagon lógó puskákon és egy katonasapkán kívül semmivel sem rendelkezik."[9]

A területi visszacsatolást a június 23-án kihirdetett 1939. évi VI. törvénycikk szentesítette, amely a következő mondatokkal kezdődik: „A magyar törvényhozás mélységes áhítattal ad hálát az isteni Gondviselésnek, hogy az elszakított Felvidék egy részének az 1938. év utolsó negyedében visszatérése után az 1939. év március havában immár a Kárpátalja is visszatért a Magyar Szent Korona testébe. A magyar haza bensőséges örömmel üdvözli és a szerető anya meleg gondoskodásával öleli keblére az északkeleti Kárpátoknak az ezeréves határokkal szegélyezett területével együtt visszatért sokat szenvedett hűséges fiait."[10]

9 Kiss 2014, 98.; A kárpátaljai hadműveletekről bővebben: Babucs 2019b, 237–272., Babucs 2019a, Kiss 2014, 43–98.; MNL MTI hírei 1920–1956, Napi tudósítások 1920–1944, 1939. március 14. – április 4. http://www.library.hungaricana.hu/; a letöltés időpontja: 2019. február 1.

10 1939. évi Országos Törvénytár. 105.

Az erdélyi bevonulás

A csonka haza figyelme 1940-ben mindinkább Erdély felé fordult, mikor a Wehrmacht nyugat-európai villámháborús sikerei szinte valamennyi, Magyarországgal szomszédos ország politikai és katonai reakcióját kiváltották. Részleges mozgósítások történtek Romániában is, ennek hatására Magyarország hasonló lépésre szánta el magát.

Május 13-án a magyar hadvezetőség mozgósítást rendelt el a II. és a VIII. hadtestnél, a kárpátaljai 1. hegyi dandárnál, illetve részlegesen a gyorshadtestnél is. A folyamatos mozgósítások és az Erdélybe irányított alakulatok feltöltése következtében a román királyi hadsereg létszáma május 20-a után már elérte a másfél millió főt. Az újabb román mozgósítási hullám hatására a magyar kormány május 27-én a III. és a IV. hadtest állományának hadilétszámra emelését határozta el. Amikor a németek felé megnyilvánuló határozott román közeledés miatt Erdély fegyveres visszaszerzésének lehetősége ismét bizonytalan időre tolódott ki, újabb, nem várt esemény történt a térségben. Június 26-án a Szovjetunió jegyzékben szólította fel Romániát a besszarábiai és bukovinai területek „visszaadására". Ekkor a magyar kormány – a szovjetektől teljesen elhatárolódva – úgy döntött, hogy szintén területi igényekkel lép fel a románokkal szemben. Amikor Románia engedett a szovjeteknek, a Legfelső Honvédelmi Tanács hozzájárulásával a kormány elrendelte a honvédség mozgósítását. Június 29-től egyelőre a határvadász-zászlóaljak román határra történő előrevonását határozták el, a korábban, illetve az ezekben a napokban mozgósított hadtesteknek (a III., IV., V. és VI. hadtesteknek, valamint részben a gyorshadtestnek) pedig július 2-ától kellett felkészülniük a vasúti szállításra. Miután a szovjet seregtestek június 28-án beléptek Románia területére, a román kormány a tervezettnél nagyobb szovjet területfoglalás, a belső helyzet bizonytalansága miatt és a többi határszakasz védelme érdekében elrendelte az általános mozgósítást, így a magyar kormány reagálása sem maradt el. A román féltől a mozgósítás valódi okáról nem kapott kielégítő

választ, ezért mozgósította a még békelétszámon levő I. és VII. hadtestet is, így a mozgósítás már a teljes magyar haderőre kiterjedt.

A honvédség 550 ezer fős mozgósított állományának felvonulása és elhelyezkedése július 13-ig fejeződött be. A három hadsereg-parancsnokság július 1-jén települt át a tiszántúli és a kárpátaljai hadműveleti területre. A seregtestek elhelyezkedését és alárendeltségét a Románia elleni hadművelet terve határozta meg. Az 1. hadsereg parancsnoksága, élén a parajdi születésű vitéz lófő nagybaczoni Nagy Vilmos gyalogsági tábornokkal, Nyíregyháza-Sóstóra települt, alárendeltségébe az I., a II., a IV. és a VI. hadtestet vonták. Ez a csoportosítás képezte a főerőt. Jobbra a 2. hadsereg vonult fel, melynek parancsnoksága vitéz Jány Gusztáv altábornagy vezénylete alatt Törökszentmiklósra került, a hozzá beosztott III. és V. hadtest pedig a Nagyvárad és Arad közötti határszakasz mögött helyezkedett el. A felvonuló erők bal szárnyára, Huszt és Nagybocskó közé a Gorondy-Novák Elemér altábornagy irányította 3. hadsereg került, amelynek parancsnoksága Beregszászon székelt, kötelékébe pedig a VII. és a VIII. hadtest tartozott, továbbá Kárpátaljára helyezték ki a gyorshadtestet is.

Miután a tengelyhatalmak nyomására augusztus 16. és 24. között Turnu Severinben megtartott román–magyar tárgyalások a jelentős nézetkülönbségek miatt eredménytelenül zárultak, megszakadásuk előtt egy nappal a magyar kormány elhatározta, hogy döntésre viszi a dolgot. A honvédségnek augusztus 26-ról 27-re virradóan kellett a támadáshoz felfejlődnie és elfoglalnia a megjelölt megindulási körleteket, hogy augusztus 28-án hajnalban a Honvéd Vezérkar főnöke parancsára a támadó hadműveletet a határ teljes hosszában megkezdhessék. Az augusztus végére kialakult erőviszonyokat, a hadművelet esélyeit és következményeit illetően a magyar haderő nagyobb veszteségektől mentes gyors sikerekre aligha számíthatott, és a kezdeti, remélt eredmények elérése is kétségesnek tűnt. Mindezen esélyfelmérésekkel csupán a katonai vezetés, illetve a kormány néhány tagja volt tisztában, míg a közvélemény operettszerű, könnyed bevonulást várt.

A támadás fő erejét az 1. hadsereg képezte, amelyhez a gyorshadtest zömét is beosztották. Feladata volt, hogy Nagykároly és a Szamos vonala között törje át a Carol-erődvonalat – amely 300 km szélességben épült, kb. 580 betonerődből, számos tábori erődítésből, harckocsiárkokból és műszaki zárból állott –, zúzza szét a Szilágyságban felvonult román erőket, és a 3. hadsereggel együtt érje el Kolozsvár–Dés vonalát. Ha a gyorshadtesttel a szinérváraljai Szamos-völgyszorosnál lévő román erődítéseket nem tudja áttörni, azt a hadsereg által megnyitott résen át alkalmazza üldözésre. Az 1. hadsereg fő hadműveleteit balszárnyról a 3. hadseregnek kellett támogatnia, amely megerősítve az 1. lovasdandárral, Máramarosszigetnél kezdte volna meg támadását, és zömével Dés irányába, részeivel pedig Nagybánya felé nyomult volna előre. Birtokba kellett vennie a Visó völgyét, és ki kellett érnie a Kárpátok gerincén húzódó történelmi határvonalhoz. Arra is fel kellett készülnie, hogy a Szamos völgyében lévő románok megsemmisítése érdekében az 1. hadsereg közvetlen harcaiba is beavatkozzon. Az 1. hadseregtől délre elhelyezkedő 2. hadsereg feladata abból állott, hogy biztosítsa a trianoni határt, és a román csapatok túlereje esetén, műszaki zárak mögött védekezve akadályozza meg az ellenség térnyerését. Feladata arra is kiterjedt, hogy északi szárnyával a Sebes-Köröstől délre – az 1. hadsereg feltételezett előrenyomulásával egy időben – korlátozott célú támadást hajtson végre, s a román erődvonal déli szárnyának megkerülésével birtokba vegye Nagyváradot. A fegyveres összecsapásra végül nem került sor, mert a berlini román követ tolmácsolta kormányának a döntőbíráskodás iránti hajlandóságát.

A tengelyhatalmak olyan megoldást kerestek, amely nem fenyegetett a román állam összeomlásával, így az augusztus 30-i második bécsi döntés legfőképpen Németország és az ipari körzeteit megtartható Románia, nem pedig Magyarország érdekeit szolgálta. A Magyar Királysághoz a partiumi, az észak-erdélyi területek és a Székelyföld tért vissza: 43.492 km² terület, 1.344.000 magyar, 1.069.000 román és 47.000 német nemzetiségű lakossal. Az új határ Nagyszalontánál kezdődött, s Nagyvárad-dél, Bánffyhunyad-dél, Kolozsvár-dél, Torda körül vezetett tovább, majd Marosvá-

sárhely-dél, Székelyudvarhely-dél, Sepsiszentgyörgy-nyugat és Zágon, Kovászna alatt érte el az ezeréves határt a Kárpátoknál. Erdély ezen „szebb, de szegényebb" részének birtokbavétele szeptember 5-én, csütörtök reggel 7 órakor vette kezdetét, amikor a honvédcsapatok harangzúgás közepette lépték át a trianoni határt, miután kihirdették előttük a kormányzói hadparancsot: „Honvédek! A trianoni igazságtalanság egy újabb része jóvátételt nyert. Indulunk, hogy újból birtokba vegyük ezeresztendős jussunk egy újabb részét. Felszabadulást viszünk 22 év óta rabbilincsben élő erdélyi magyar testvéreinknek és szeretetet a határainkon belül élő, hozzánk hű nemzetiségeknek. Ezt tartsátok szem előtt, amikor elindultok Isten és a Haza nevében: Előre a keleti Kárpátok gerincéig!"[11]

Mivel az észak-erdélyi területek birtokbevételére két hét állt rendelkezésre, a határra felzárkózott honvédalakulatok a tervezett hadművelet hadrendi csoportosításában, alárendeltségi viszonyaiban és meghatározott menetvonalait használva, teljes fegyverzettel és felszereléssel vettek részt a megszálló műveletben. Az 1. hadsereg Nyíracsád–Kisvárda között felzárkózott részei a Nagyvárad–Szatmárnémeti vonal átlépése után Dés–Marosvásárhely irányába meneteltek; a 2. hadsereg seregtestei – az V. hadtest kivételével, amely a Szeged és a Fekete-Körös közötti magyar–román határ biztosítására maradt vissza – Nagyvárad után a Kolozsvár–Érmihályfalva–Szilágysomlyó–Dés menetvonalon haladtak Szamosújvár felé; a 3. hadsereg Técsőnél lépte át a határt, onnan Besztercén és Szászrégenen át vonult a Székelyföldre. Mivel a Nagyváradon több ízben is tanácskozó magyar–román vegyes katonai bizottság megszabta a területátadás és -átvétel, illetve a bevonulás menetrendjét, arról is határozott, hogy Kolozsvárt csak szeptember 11-én, délben érhetik el a honvédek; azonban a második bécsi döntés által a Magyar Királyságnak visszaadott területeket

11 Rózsás 1941, 86.

szeptember 13-án 18 óráig kellett birtokba venni.[12] Mivel erre az erőltetett menetekben kimerült gyalogos seregtesteket nem lehetett igénybe venni, a Kolozsvár–Dés–Naszód vonal elérését követően a Székelyföld birtokbavételére a gyorshadtest részeit (vagyis a budapesti 1. és a munkácsi 2. gépkocsizó-, az 1. és a 2. lovasdandárt) küldték előre. Szeptember 12-én a gyorshadtest csapatai elérték a Barót–Nagybacon–Csíkszentgyörgy–Torja vonalat, és szeptember 13-án Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy és Zágon elérésével vették birtokba a Székelyföldet, míg a gyalogsági menetlépcsők beérkezése egészen szeptember 21-ig tartott.

Az erdélyi bevonulás napi felbontásban (szeptember 5–13.)

Időpont:	Napi szakasz:
szeptember 5. (csütörtök)	Érmihályfalva, Nagykároly, Szatmárnémeti, Máramarossziget
szeptember 6. (péntek)	Nagyszalonta, Nagyvárad, Margitta, Tasnád, Nagybánya észak, Aknasugatag
szeptember 7. (szombat)	Mezőtelegd, Élesd, Szilágysomlyó, Magyarlápos, Naszód, Nagybánya
szeptember 8. (vasárnap)	Királyhágó, Zsibó, Dés, Sajómagyarós, Beszterce
szeptember 9. (hétfő)	Bánffyhunyad, Hídalmás, Szamosújvár, Szászrégen és a Maros-áttörés vidéke
szeptember 10. (kedd)	Bonchida, Marosvásárhely, Parajd, Korond, Gyergyói-medence és Gyergyószentmiklós
szeptember 11. (szerda)	Kolozsvár, Székelyudvarhely, Székelykeresztúr, Csíkszereda
szeptember 12. (csütörtök)	Barót, Nagybacon, Csíki-medence déli része
szeptember 13. (péntek)	Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Zágon

12 Irányelvek a megszálló csapatok magatartására. 777/Főv. hdm. 40. VIII. 31. számhoz. HL 2. hadsereg iratai 1. fasc. 2. hds. pság. I. a. 492/1940.

Az erdélyi városok és falvak magyar ajkú lakossága, különösen a Székelyföld színmagyar tömbje, könnyekig megható fogadtatással, diadalkapuval és virágesővel, nemzetiszín zászlókkal és feldíszített épületekkel, szívüket-lelküket magyar ünneplőbe öltöztetve, minden földi jóval várták a bevonuló honvédeket, akik úgy érezhették magukat, mint egykoron Csaba királyfi hazatérő, győzedelmes katonái.[13]

A második bécsi döntést a magyar törvényhozás az 1940. évi XXVI. törvénycikk elfogadásával szentesítette 1940. október 8-án. A törvénycikk bevezetője a következő sorokat tartalmazta: „A magyar nemzet és a magyar törvényhozás az igazság győzedelmébe vetett hitében megerősödve mélységes áhítattal ad hálát Istennek, hogy immár az elszakított kelet-magyarországi és erdélyi terület egy része is visszatért a Magyar Szent Korona testébe. A magyar haza huszonkét évi szenvedéseik után a szerető anya gondosságával öleli keblére aggódva visszavárt, lélekben erős véreit és összes hűséges fiait."[14]

13 Az erdélyi bevonulásról bővebben: Babucs 2014, 7–41., Babucs 2017, 11–50., Illésfalvi – Szabó 2015, Illésfalvi – Szabó – Számvéber 2005, 5–59.; Kiss 2014, 111–127., Rózsás 1941; MNL MTI hírei 1920–1956, Napi tudósítások 1920–1944, 1940. szeptember 5-13. http://www.library.hungaricana.hu/; a letöltés időpontja: 2019. február 1.

14 1940. évi Országos Törvénytár. 185.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Babucs 2012a Babucs Zoltán: „Megértük a feltámadás napját!" A magyar királyi honvédség bevonulása a Felvidékre. *Nagy Magyarország*, IV. (2012) 1. sz. 32–44.

Babucs 2012b Babucs Zoltán: „Isten és a Haza nevében: ELŐRE!" A budapesti 2. és 23. honvéd gyalogezredek részvétele a Felvidék visszacsatolásában. *Nagy Magyarország*, IV. (2012) 1. sz. 44–52.

Babucs 2014. Babucs Zoltán: *„Büszke magyarságotokból hitet merítünk" Magyar világ Kézdivásárhelyen és Kézdiszéken (1940-1944).* Hegedüs Ferenc magánkiadása, Kézdivásárhely, 2014.

Babucs 2017. Babucs Zoltán: *„Aki látta, nem felejti el soha" Csíkszereda és Kézdivásárhely hazatérése (1940. szeptember 11-21.)* Tortoma Kiadó, Barót, 2017.

Babucs 2018a Babucs Zoltán: *„Győzött az igazság" A Felvidék hazatérésének képes albuma.* Tortoma Kiadó, Barót, 2018.

Babucs 2018b Babucs Zoltán: Országgyarapítás vér nélkül. A honvédség bevonulása. *Rubicon*, XXIX. (2018) 326–327. sz. 10–15.

Babucs Zoltán 2018c Babucs Zoltán: Nincs lehetetlen. Nyolcvan esztendővel ezelőtt vonult be a Magyar Királyi Honvédség a Felvidékre. *Trianoni Szemle*, X. (2018.) 3–4. sz. 165–173.

Babucs 2019a Babucs Zoltán: „Kárpátalja újra a miénk!" *Trianoni Szemle*, XI. (2019) 1–2. sz. 61–65.

Babucs 2019b Babucs Zoltán: *A Felvidék és Kárpátalja hazatérésének emlékalbuma.* Heraldika Kiadó, Budapest, 2019.

Horthy 1990. Horthy Miklós: *Emlékirataim. Extra Hungariam.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990.

Illésfalvi – Szabó 2015. Illésfalvi Péter – Szabó Péter: *Az erdélyi bevonulás.* Második, bővített kiadás. Tortoma Kiadó, Barót, 2015.

Illésfalvi – Szabó – Számvéber 2005. Illésfalvi Péter – Szabó Péter – Számvéber Norbert: *Erdély a hadak útján 1940-1944.* Puedlo Kiadó,

Budapest-Nagykovácsi, 2005.

Kiss 2014. Kiss Gábor Ferenc: *„Lovon, gyalog, autón, biciklin, vasúton...” A Magyar Királyi Honvédség gyorscsapatai (1938-1941).* Belvedere Meridionale, Szeged, 2014.

Matolay 1939. Matolay Géza (szerk.): *Felvidékünk – Honvédségünk (Trianontól Kassáig). Történelmi eseménysorozat képekkel.* A Vitézi Rend Zrínyi Csoportjának kiadása, Budapest, 1939.

Rózsás 1941. Vitéz Rózsás József őrnagy (szerk.): *Erdélyünk és Honvédségünk. Történelmi eseménysorozat képekkel.* Vitézi Rend Zrínyi Csoport, Budapest, 1941.

1938. évi Országos Törvénytár 1938. évi Országos Törvénytár (Corpus Juris). Kiadja: A M. Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 1938.

1939. évi Országos Törvénytár 1939. évi Országos Törvénytár (Corpus Juris). Kiadja: A M. Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 1939.

1940. évi Országos Törvénytár 1940. évi Országos Törvénytár (Corpus Juris). Kiadja: A M. Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 1940.

BORVENDÉG ZSUZSANNA

HIDEGHÁBORÚS HUNGARIKUM

A magyar külkereskedelem sajátosságai a CIA szemszögéből

1945 után új típusú hadviselés kezdődött, amelyben a nyílt fegyveres összeütközések helyi konfliktusok szintjére szorultak vissza, a nagypolitika színpadán a diplomáciai tárgyalások és gazdasági nyomásgyakorlások mögött a választópolgárok elől elleplezett titkos erőterek küzdöttek egymással. Sokszor nem is ott kellett keresni a valódi ellenséget, ahol a politikai propaganda jelezte, és olyan szövetségek szövődtek a kulisszák mögött, amelyek egy kívülálló számára teljesen irracionálisnak tűnhettek. Ebben a háttérben zajló játszmában a magyar titkosszolgálat is szerepet kapott. Magyarország az 1956-os forradalom után felvállalta azt a feladatot, hogy nyisson a kapitalista világ felé, ezzel utat engedett a nyugati tőke és technológia beáramlásának. Kádár János számára létszükséglet volt mindez, hiszen a „gulyáskommunizmus" megteremtéséhez szüksége volt pénzügyi forrásokra, a szovjetek számára pedig kellett egy „trójai faló", amit áttolhatnak a vasfüggöny túloldalára. Az elképzelés tökéletesen működött, a magyar hírszerzés mind a gazdasági kapcsolatok terén, mind a nyugati társadalmak befolyásolásában kimagasló eredményeket ért el. Magyarország kivételes szerepet játszott a blokkok közötti kereskedelemben: 1972-től a külkereskedelmi vállalatok lehetőséget kaptak arra, hogy külön en-

gedély nélkül alapíthassanak cégeket a kapitalista Nyugaton. Új világ vette ezzel kezdetét. A kibogozhatatlan tulajdonosi háttérrel rendelkező céghálózatok egyrészt biztosították az embargós termékek behozatalát a vasfüggöny keleti oldalára, másrészt teret adtak egy új generáció kineveléséhez. E generáció tagjainak lehetőségük volt kitanulni a kapitalista piacgazdaság minden csínját-bínját, így behozhatatlan előnnyel indultak a rendszerváltás hajnalán. Zsebükben a tőke, fejükben a know-how, hátuk mögött pedig kapcsolatok, ismeretségek tömege. Jelen tanulmány a hatvanas évek folyamán felemelkedő és megerősödő külkereskedelmi lobbi gazdasági tevékenységének azt a sajátosságát emeli ki és mutatja be, amellyel fontos közvetítő szerepet töltött be a vasfüggönnyel elzárt két világ között.[1]

Kereskedelem közvetítőkkel

A kétpólusú világrend sajátos viselkedésre kényszerítette a gazdasági szereplőket. Az árucsere-forgalom zavartalanságának biztosítása érdekében különleges külkereskedelmi ügyletek bonyolításával játszották ki a rendszert, amelyek közül a reexportálás volt a leginkább elterjedt. A reexport lényege, hogy a két ország közötti áruforgalomba belép egy harmadik ország szereplője, a reexportőr, aki az importoldalon vevőként, az exportoldalon eladóként jelenik meg. A reexportőr nem változtat az eladott terméken, annak csak a papírjaival foglalkozik, sokszor még az országát sem érinti az adott szállítmány, hanem közvetlenül kerül a termék az eladótól a vevőhöz. A közvetítő cég haszna vagy a jutalékból származik, vagy az importőrnek fizetett ár és az exportőrtől beszedett ellenérték különbözetéből. A hidegháborús viszonyok közepette rendkívül fontos volt, hogy a reexportüzletek esetében lehetőség nyílt a származási ország elfedésére is, hiszen amennyiben az áru érintette a közvetítő cég országát (tehát

1 A tanulmány a *Mesés kémjátszmák* című készülő monográfia egyik fejezete alapján készült.

nem direkt szállítás történt a két üzletfél között), akkor lehetőség adódott az áruk átcsomagolására, papírjainak kicserélésére is – „neutralizálásra", ahogy a kereskedelemben nevezik ezt az eljárást. Ezzel a nyugati cégek kivédhették a szigorú embargós előírásokat, hiszen közvetlenül csak a közvetítővel álltak kapcsolatban, a tényleges vevőről hivatalosan nem kellett tudniuk, illetve sokszor nem is tudtak. Adott esetben természetesen a reexport észszerű döntés is lehet: optimalizálhatja az üzletet, ha az exportőr, nem ismerve a felvevőpiacot, megbíz egy közvetítőt, aki jártas az importőr ország jogszabályaiban, vagy még inkább olyankor, ha az exportőr nem akar piackutatással időt és energiát vesztegetni, így eladja a termékét egy közvetítő cégnek, amely azonnal fizet az áruért, a többi pedig már az új tulajdonos felelőssége. Hasonlóan működött a tranzitálás is, de ezt a fajta kereskedelmi ügyletet kifejezetten a kereskedelempolitika kijátszására alakították ki, mindenképpen jutalékot kapott a közvetítő személy vagy cég, és a szerződéses partnerek mindig kölcsönösen ismerték egymást, hiszen a közös cél éppen a rendszer kijátszása volt.[2]

A reexport régóta ismert fogalom a kereskedelem világában, de a hidegháború kibontakozásának éveiben nem volt kimondottan jellemző jelenség – a bilaterális megállapodások voltak döntők. Az ötvenes évek elején azonban az amerikai hírszerzés észrevett egy erősödő tendenciát, amely kifejezetten a magyar külkereskedelem sajátja volt, és onnantól kezdve gyanakodva figyelte a különleges árumozgásokat. A Magyarországról Nyugatra irányuló kereskedelmi forgalom szervezésében központi szerepet játszott a frankfurti magyar külkereskedelmi kirendeltség. Hírszerző tevékenységet is folytató vezetői – különösen Junger Károly – kivételes tehetséggel építették ki annak a hálózatnak az alapját, amely gyakorlatilag évtizedekig meghatározta hazánk gazdasági kapcsolatait. A jó üzleti partnerség fenntartásáért olyan áruk szállítását is vállalták, ame-

2 A különleges külkereskedelmi ügyletekről l. Törzsök 2008.

lyeket hazánkban nem gyártottak, illetve termeltek, így reexportálás útján tudták teljesíteni a szerződést; ráadásul folyamatos kenőpénzekkel és ajándékokkal halmozták el a nyugatnémet kereskedelmi adminisztráció egyes képviselőit, emiatt pedig számottevő eredményeket tudtak elérni a kereskedelmi kvóták meghatározásakor is. 1951-ben például a nyugatnémetek 800 ezer dollár pótkontingenst tudtak biztosítani hengerelt áruból, az amerikai hatóságok kifejezett tiltása ellenére.[3]

A reexport-tevékenység szembetűnő gyakorisága és folyamatosan növekvő szerepe arra késztette az amerikai hírszerzést, a CIA-t,[4] hogy elemzést készítsen a jelenségről, felmérve a reexport következményeit és a hasznot, amiért a magyar kereskedelmi adminisztráció ilyen előszeretettel bonyolódik bele a közvetítőkereskedelembe.[5] Úgy gondolták, hogy egyértelműen a kapitalista profitorientált üzletek tipikus példájával állnak szemben: Magyarország számára kiemelten fontos a valutaszerzés, így a tervutasításos szocialista gazdaság mögött kiépítettek egy tőkés viszonylatban értelmezhető mechanizmust, amely keményvalutát termelt a kincstár számára.[6] Az amerikai hírszerzés által összegyűjtött adatok szerint a reexport sok esetben veszteséges eredménnyel zárt, mégis erőltették az ilyen üzletkötéseket, olyannyira, hogy Magyarországon a reexport aránya magasabb volt a világ bármely más országához képest. 1955-ben a

3 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.2.3. Mt-425/1. 87. Junger jelentése a miniszteriális vonalról, dátum nélkül.

4 CIA: Central Intelligence Agency, Központi Hírszerző Iroda.

5 CIA, FOIA (Freedom of Informational Act, Törvény az információ szabadságáról), Economic Intelligence Riport – The Role of Reexports in Hungarian Foreign Trade, Gazdasági hírszerzési jelentés – A reexport szerepe a magyar külkereskedelemben. 1959. június. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP-79R01141A001400100002-2.pdf; a letöltés időpontja: 2019. augusztus 28.

6 Érdekes kérdés, hogy honnan szerezte az információkat az amerikai hírszerzés az elemzés elkészítéséhez. Vagy a Külkereskedelmi Minisztériumban, vagy esetleg a Központi Statisztikai Hivatalban lehettek informátoraik, de egy emigráns külkereskedő kihallgatása során is hozzájuthattak bizonyos adatokhoz.

külkereskedelmi forgalom 12%-át tette ki ez a fajta kereskedelmi ügylet, míg 1956 első háromnegyed évében az összes, Magyarország által kötött külkereskedelmi szerződés 10%-a reexport jellegű volt. Összehasonlításképpen olvashatunk a jelentésben néhány adatot: 1956-ban a Szovjetunió által kötött reexportügyletek a külkereskedelem 7,4%-át tették ki, míg az NDK-ban az 1%-át, Ceylonban 5,5%-át, az Egyesült Királyságban 3,8%-át, de Japánban például csak 0,3% volt a reexport aránya. Még a Szovjetunióhoz mérten is jelentős többletet mutat a magyarországi reexport 1956-ban – később ez az arány tovább növekedett –, pedig a bolsevik hatalom alakította ki azt a fajta technikát a nyugati baloldali pártok támogatására, amelyben a pártvállalatok közvetítését használták az árucsere során, és az így fizetett jutalékok lényegében az illegális pártfinanszírozást szolgálták (vagyis a reexport valójában az indirekt pártfinanszírozás egyik formája volt). Ez a rendszer a szovjet blokk összeomlásáig élt, és az összes szatellitállamnak kötelessége volt használni, de a hetvenes évek elejétől kezdve Magyarországról nem folyt jelentős összeg a nyugati testvérpártokhoz ezzel a módszerrel,[7] pedig a közvetítőkereskedelem igazi felfutása csak ekkor indult be. Ha tehát nem tudjuk egyértelműen ideológiai okokkal megmagyarázni ezt a jelenséget, és hozzátesszük, hogy a reexportüzletek gyakori veszteségessége még az amerikaiaknak is szemet szúrt, nem beszélve arról, hogy a hetvenes évektől a magyar külkereskedelmi mérleg szinte minden évben veszteséggel zárt, joggal merül fel a kérés, hogy mi volt akkor a mechanizmus értelme. Az amerikaiak szerint a legkézenfekvőbb magyarázat a már említett valutaszerzési kényszerben rejlett, és a blokk országainak folyamatos valutaínségét ismerve ez nem is vonható kétségbe, ez az indoklás azonban mégsem ad mindenre választ, különösen, ha megvizsgáljuk a reexportált áruk kiindulási és érkezési országát. 1957-ben a reexport háromnegyede a szabad világba érkezett, de ami igazán meglepő, hogy

7 Szilágyi 2015, 55.

ennek a 45%-a onnan is indult, vagyis két nyugati állam közötti kereskedelmi kapcsolatba lépett be egy magyarországi cég.[8] Nehéz annak pontos felfejtése, hogy a hidegháborús viszonyok között milyen érdekből döntöttek úgy a kapitalista vállalatok, hogy egy vasfüggöny másik oldalán lévő állami céget vesznek igénybe egymás közötti üzletkötéseik során. Részben politikai motivációk is meghúzódhattak a háttérben, mint az 1980 és 1989 között bonyolított iráni olajtranzit kapcsán, amikor az amerikai embargó miatt a nyugati országok nem vásárolhattak a perzsa országból fekete aranyat, így Magyarországot használták fel közvetítőként.[9]

A korrupció melegágya

A reexport ilyen mértékű felfuttatásának természetesen pénzügyi okai is voltak. 1963-ban például egy nyugatnémet cég a magyar külkereskedelmi vállalatot, a Monimpexet használta fel arra, hogy Kenyából kávét vásároljon.[10] Magyarország mint a kenyai piac új kereskedelmi partnere kedvezményt kapott az afrikai országtól, ezért olcsóbban jutott a termékhez. Egy Harald Köln nevű üzletember Rothfos nevű, kávéimportálással foglalkozó cége volt a tranzakció végfelhasználója. A kilencezer zsák kávébab szállítása után a német fél az ár különbözetének a felét, 18 ezer USD-t adott át a magyar vállalatnak. Az üzlettel a magyar fél semmilyen rizikót sem vállalt, ugyanis még a szállítást is Harald Köln intézte, ezért a magyar kül-

8 A CIA adatai szerint 1957-ben a magyar reexport 33%-a két nyugati ország között zajlott le, 43%-ban keleti áruk találtak gazdára Nyugaton, 11%-ot tett ki a blokkon belüli reexport, a fennmaradó rész pedig a nyugati termékek keleti blokkba való közvetítését jelentette.

9 Az ügyletben Magyarország OPEC (Organization of the Petroleum Exporting Countries, Kőolaj-exportáló Országok Szervezete) árakon vásárolta az olajat Iránitól, és világpiaci áron, vagyis 10%-kal olcsóbban adta tovább az Egyesült Államoknak. A veszteség több százmillió dollárra rúgott, amelyből egy korrupciós hálózat profitált, hatalmas károkat okozva Magyarországnak. Borvendég 2017, 111–160.

10 ÁBTL 3.1.5. O-12344/7-a. 201. Jelentés, 1963. április 27.

kereskedelem vezetői további kávé- és kakaószállítások megszervezésére készültek más országok bevonásával.[11] A tárgyalások mögött Arató Ferenc, a Külkereskedelmi Minisztérium kompenzációs osztályának korábbi vezetője, a Magyar Külkereskedelmi Bank vezérigazgató-helyettese állt. Arató korábban a switch-ügyletek kiváló szakértőjeként volt ismert,[12] és már minisztériumi munkája során is részt vett a külkereskedelmi machinációkban. 1956 elején például Fekete Jánossal, a Magyar Nemzeti Bank későbbi alelnökével karöltve igyekezett egy német kereskedő által ajánlott, csaláson alapuló üzletet felvállalni. A német kereskedő a brazil piacokra akart árut szállítani úgy, hogy a származási és a szállítási papírjait meghamisítva magyar iparcikként vámoltassa el a terméket, függetlenül attól, hogy „azok karaktere egyáltalán nem felel meg a magyar export profiljának (például amerikai autóalkatrész).”[13] Az üzleti haszon feltehetően itt is abból származott volna, hogy a magyar partner kedvezményben részesült a dél-amerikai ország piacán, azonban ebben az esetben nem egy egyszerű reexportügyletről volt szó, hanem okirathamisításról. Arató és Fekete azzal érvelt az üzlet felvállalása mellett, hogy lebukás esetén őket semmiféle bizonyítható felelősség nem terhelné, hiszen a csalást a német kereskedő egyedül kivitelezné; arról, hogy a magyar fél minderről tudott és haszna

11 ÁBTL 3.1.5. O-12344/7-a. 202. A Monimpex tárgyalási jelentése, 1963. március 30.

12 Kövér 2001, 19. A switch-ügylet a szocialista magyar külkereskedelem különleges ügyleteinek másik kedvelt formája volt. A switch államközi kereskedelmi megállapodásokon nyugszik, amelyben egy évre előre meghatározzák az árucsere-forgalom nagyságát. A hangsúly a cserén van, ugyanis tényleges devizamozgás nélkül bonyolítják le az üzletet, árut áruval ellentételezve. A szállítások során meghatározzák a termék eszmei értékét, ezt klíringdevizában tartják nyilván, amely nem tényleges pénzösszeget takar, csak a tartozások és követelések vezetésére szolgál. Valutához a szerződéses határidő lejárta után juthatott az érintett ország, méghozzá némi veszteséggel, ugyanis a klíringdeviza vásárlóértéke mindig alacsonyabb a konvertibilis devizánál, ezért ha a csereügylet során megszerzett árut a konvertibilis piacon értékesítették, konvertibilis valutához, illetve szabad devizához juthattak, azonban ennek értéke elmaradt a klíringelszámolás alapján szállított áruk értékétől.

13 ÁBTL 3.1.2. M-25447. 132. Feljegyzés Mádai elvtárs részére, 1956. január 6.

is lett belőle, szerződés vagy írásbeli megállapodás nem születne, így azt bizonyítani sem lehet. Végül a magyar fél nem fogadta el ezt a konkrét ajánlatot, mert a KKM azon tisztségviselői nyertek a vitában, akik féltették Magyarország jó hírét, és a lebukás esetére olyan erkölcsi kárt vizionáltak, amelyek nem voltak arányban a lehetséges haszonnal.[14] Több forrás is fennmaradt kávé és kakaó reexportálásáról. Mindkét termékből jelentős mennyiséget szereztünk be Brazíliából, de az áru döntő többsége nem magyar fogyasztókhoz került. 1959-ben például három és félmillió dollár értékben importáltunk kávét az Amazónia térségéből, de ebből kevesebb, mint egymillió dollár értékű áru került hazánkban értékesítésre.[15]

Az amerikai forrás nem említi, de korábbi kutatásokból már tudjuk, hogy a magyar külkereskedelmi elit jelentős korrupciós hálózatot alakított ki Nyugat-Európában, így minden valószínűséggel ez is hozzájárult ahhoz, hogy egyes nyugati cégek akkor is hajlandók voltak igénybe venni a magyar vállalatok közvetítését, ha adott esetben közvetlenül maguk is lebonyolíthatták volna a vásárlást. Az üzleti kapcsolatok életben tartása, a magyar piacokon szerzett részesedésük megőrzése nyilvánvalóan fontos szempont lehetett, különösen, ha a magyar fél bizonyos feltételek esetében kész volt olcsóbban eladni a terméket, mint amennyiért megvette. Ilyenkor a nyugati cégek a nyereségből visszajuttathattak némi kenőpénzt a reexportáló vállalatnak vagy képviselőjének – vagyis ezekben az esetekben egyértelműen a korrupció jelenik meg motiváló tényezőként.

A blokkból Nyugatra szállított termékek kapcsán az amerikai jelentés érdekes adatokat sorakoztat fel. Kevés információjuk van arról, hogy konkrétan mekkora nyereséget vagy veszteséget realizál a magyar gazdaság a reexport kapcsán, azonban 1957-ben a szocialista országokból a szabad világba szállított áruk esetében állításuk szerint elég pontos adatokkal

14 ÁBTL 3.1.2. M-25447. 133. Feljegyzés, dátum nélkül.

15 ÁBTL 3.1.2. M-14967. 306. Lázár György emigrált magyar kereskedelmi attasé nyilatkozata az *O Estado de São Paulo* című napilap 1960. április 30-i számában.

rendelkeztek. A kelet–nyugati transzfer kiindulóországa legtöbb esetben Kína volt. 1957-ben 28 millió forint értékű keményvaluta-bevételt jelentett ez a fajta viszonteladás, de 26,1 millió forintot fizettek az áruért az eladónak, 11,5 millió forintot költöttek a szállításra, és egyéb költségként még 700 ezer forintnak is lába kelt, vagyis 10,3 millió forint veszteséget „termeltek" az üzletek során. A CIA is óvakodik attól, hogy ebből az egy adatsorból általános következtetést vonjon le, de annyit megállapított, hogy adott esetben a magyaroknak a ráfizetés is megéri, csak hogy valutához jussanak. Hozzáteszi, hogy a nyereség mibenléte is szemlélhető különböző nézőpontokból, hiszen a magyar külkereskedők piacszerzése hosszú távon fontosabb lehet, mint az adott üzlet konkrét pénzügyi haszna. Például a magyarok kötelezettséget vállalnak olyan szállításokra is, amelyek az országban beszerezhetetlen nyersanyagra vagy olyan iparcikkre vonatkoznak, amelynek gyártása egyáltalán, vagy abban a mennyiségben nem megoldott. Ilyenkor az ország lehetőséget kap arra, hogy olyan termékekből is keményvalutát csináljon, amelyeket maga nem állít elő, és esélye lesz kereskedelmi kvótát szerezni ilyen áruk szállítására is. Az amerikai hírszerzés nyilván igyekezett logikus magyarázatot találni a jelenségre, és érdemleges válaszokat adott a felmerülő kérdésekre, azonban a valóság ennél profánabb elemeket is tartalmazott. Későbbi évekből bőven rendelkezünk adatokkal arról, hogy az ország számára komoly veszteséget jelentő üzletek mögött egyszerű korrupció állt. 1969 utolsó heteiben például a Metalimpex kezdeményezésére a diósgyőri Lenin Kohászati Művek 2700 tonna volfrámacél megrendelés teljesítésére kötötte le magát. A megbízás olyan, az NSZK-ban működő cégektől származott, amelyek régi üzleti kapcsolatban álltak a Metalimpex vezetőségével. A szerződés aláírásakor nyilvánvaló volt, hogy a vállalás teljesíthetetlen, ekkora kapacitással Diósgyőr nem rendelkezett. Maximum 200–300 tonna megrendelést tudtak volna teljesíteni, ráadásul a szükséges nyersanyag sem állt rendelkezésükre. Az igazi nagy veszteség éppen ebből keletkezett. A szerződés az 1969-es árakat rögzítette a teljesítés idejére, annak ellenére, hogy a volfrám

világpiaci ára erősen ingadozó volt, így csak néhány hétre előre volt szokás az árakat meghatározni. 1970 januárjában a volfrám ára a tízszeresére emelkedett, így már akkor is 300–400 millió forintos népgazdasági kár keletkezett volna, ha a szükséges nyersanyag a kohó rendelkezésére állt volna, azonban a beszerzések miatt maga a vállalat is súlyos károkat könyvelhetett el. Mindennek tetejébe kénytelenek voltak csehszlovák cégeket is felkérni a gyártásra, hogy ne essenek késedelembe a szerződés teljesítésekor, természetesen jóval nagyobb fizetség fejében, mint amennyit az eredeti megrendelőtől várhattak. Minden erőfeszítés ellenére még késedelmi kötbért is fizetnie kellett a kohászati vállalatnak. A veszteség felét ugyan felvállalta a Metalimpex, de természetesen nem személyi felelősségről volt szó: az állami vállalat saját költségvetéséből fedezte a kárenyhítést, vagyis ezt is a népgazdaság terhére írták. A teljes kár visszafogott számítások szerint is meghaladta korabeli értéken az ötvenmillió forintot. Az esettel kapcsolatban egyetlen dologban biztosak lehetünk: az érintett NSZK-s cégek jelentős nyereségéből a titkos jutalék megérkezett a titkos bankszámlákra, azonban a felelősségre vonás elmaradt, hiszen a vizsgálat idejére a cselekmény már elévült.[16]

A CIA úgy gondolta, hogy szintén értelmezhető a reexport erőltetése akkor, ha Magyarország a harmadik világgal fenntartott kapcsolatok kiterjesztését tűzte ki célul. Láthattuk korábban a kávévásárlás kapcsán, hogy a gyarmati sorból felszabaduló országok örömmel fogadták és kedvezményekkel jutalmazták az új kereskedelmi partnereket, és ezt Magyarország valóban ki is használta. 1958 júniusából származtak az amerikai hírszerzés információi arról, hogy a magyar külkereskedők nagy mennyiségű nyersanyagot – nem nevezik meg, hogy pontosan mit – vásároltak több fejlődő országból, így Guatemalából, Mexikóból, Kolumbiából, Marokkóból, Tunéziából és Venezuelából. Az így szerzett nyersanyagkészlet bőven

16 Az ügyről lásd részletesen: Borvendég 2018, 78–83.

meghaladta az ország szükségleteit, tehát a külkereskedők olyan portékával tudtak megjelenni a nyugati piacokon, amelyeket hazai erőforrásokból nem tudtak volna kínálni, ráadásul mindezt világpiaci áron alul adták, így kereslet is mutatkozott rá. Érzékeny antennákkal figyelték, hol lehet újabb reexportügyletet kötni, így amikor 1957 májusában a frankfurti külkereskedelmi kirendeltség dolgozói megtudták, hogy a nyugatnémet raktárakban még egymillió tonna maradt a tavalyi gabonakészletből, holott hamarosan jön a következő aratás, felismerték, hogy kedvező áron meg tudnak belőle vásárolni egy jelentősebb mennyiséget, amelyet egyiptomi pamutért cserébe leszállíthatnak a Nílus torkolatába. Arról is tudtak az amerikaiak, hogy rendszeresen előfordul, hogy a különböző országokból beszerzett árucikkeket, nyersanyagokat átcsomagolják, papírjaikat meghamisítják, és magyar termékként piacra dobják. Ezt állítólag az argentin hússal, az angol szénnel és a japán fonállal is megtették.

A külkereskedelmi lobbi születése

A magyar külgazdasági kapcsolatok igencsak élénkek voltak tehát nyugati viszonylatban is, képzett külkereskedőink szemfüles módon használták ki a világ kettészakadását és a vasfüggöny lezárulásának köszönhetően megváltozott világrendet. A magyarok nagy nyertesei voltak a kommunista pártvállalatok támogatására kialakított közvetítőkereskedelemnek: akkora lehetőséget találtak a reexport felfuttatásában – és azt olyan tehetségesen használták ki –, hogy a hatvanas évekre kialakuló külkereskedelmi lobbi tagjai gyakorlatilag a blokk éllovasai lettek a kapitalista Nyugat szemében is. A következő szint a közvetítőkereskedelem lehetőségeinek szélesítésében a vegyesvállalati rendszer kiépítése volt. Pontosan nem tudjuk, kik és mikor vetették fel először az engedélyeztetésének a kérdését, de már 1960-ból is találhatunk adatokat arra, hogy Nyerges János, a KKM főosztályvezetője – aki korábban Svájcban a Komintern pénzeinek elosztását és a külkereskedelmi hálózat kialakítását felügyelte – és Feke-

te János a tranzitkereskedelem lebonyolítása érdekében egy nyugati közös vállalkozás koncepcióján gondolkodott. Fekete „tárgyalt a Deutsche Bankkal és egy francia bank nyugatnémetországi képviselőjével Bécsben. Ez utóbbitól értesült arról, hogy a pénzügyminiszter, Nyers [Rezső] elvtárs elutasította ezt a koncepciót. Erre azt feleltem [értsd: Nyerges János] neki, hogy ha az ügyet sikerült kereskedelmi vonalon dűlőre vinni, akkor nekem módom van ezt újra felvetni még a pénzügy álláspontja ellenére is."[17] Ez a mondat azt sugallja, hogy Nyers Rezső, az új gazdasági mechanizmus atyja, szemben állt a külkereskedelmi lobbi érdekeivel, és ez a törésvonal tovább árnyalhatja a gazdasági reform bukásának okairól kialakított véleményeket. Az 1968-ban elindított folyamatok az iparvállalatok működésének decentralizálását is célul tűzték ki, a központosítás visszaszorítása pedig a hatvanas évek folyamán létrejött trösztök vezetőinek megnövekedett hatalmával járt együtt. Az iparvállalati lobbi érdekei azonban sokszor ellentétben álltak a külkereskedelmi vállalatok képviselőinek érdekeivel, hiszen az árucsere-forgalom államosítása után létrejött „impexek" monopóliumot kaptak a nemzetközi piacokon való kereskedésre, ezzel mind a késztermékek forgalmazása, mind a nyersanyagok beszerzése az ő kiváltságukká vált. Az üzletek lebonyolításába, a szerződési feltételek kialakításába a termelő vállalatok nem szólhattak bele, így nem volt rálátásuk a nyereség felhasználására sem. Az 1968-as gazdasági reform bevezetése után az ipari létesítmények vezetői igyekeztek nyomást gyakorolni a pártvezetésre, hogy visszakaphassák a kereskedelmi jogot, de nem jártak sikerrel. A teljes külkereskedelmi forgalom hetven százalékát egészen a nyolcvanas évek végéig a külkereskedelmi vállalatok bonyolították le.[18] A kereskedelem szovjetizálása után szinte azonnal megkezdődött annak a nem túl nagy létszámú, ámde annál jelentősebb

17 ÁBTL 3.1.5. O-12344/13. 142–143. „Dóczi" jelentése, 1960. március 21.

18 Tímár 1989, 63.

hatalommal rendelkező érdekcsoportnak a felemelkedése, amely irányította a felvázolt, reexporton alapuló tevékenységet. A lobbicsoport a kereskedelmi vállalatok és a pénzintézetek egyes vezetőiből, a KKM néhány tisztségviselőjéből, valamint az őket támogató titkosszolgálati háttérből állt, amely elsősorban a katonai hírszerzésen belül kialakult szűk csoportot takarta.[19]

A lobbi megerősödésében és tevékenységének kiterjesztésében fontos szerepet játszott a Magyar Külkereskedelmi Bank vezetője, Salusinszky István, aki 1964 és 1980 között töltötte be ezt a pozíciót. Hivatali ideje alatt következetesen képviselte azt a nézetet, hogy az ország érdeke és a külkereskedelem fejlesztése megköveteli, hogy lehetővé tegyék és lehetőleg minél kevesebb bürokráciával bonyolítsák le a külkereskedelmi vállalatok cégalapítását Nyugaton. Az új gazdasági mechanizmus beindításával az MKB-hoz került a kapitalista világban működő magyar érdekeltségek felügyelete, azonban az alapítás egyedi engedélyhez kötött maradt, így a magyar kereskedőcégek nem tudtak jelentős számban megjelenni a vasfüggöny túloldalán. 1972-ben azonban megtört a jég, és megszületett a 28/1972-es pénzügyminiszteri rendelet, amely lehetővé tette, hogy a magyar állami tulajdonban lévő és monopóliummal rendelkező külkereskedelmi vállalatok külön engedély nélkül leányvállalatokat alapíthassanak – akár külföldi tőke bevonásával is – a nyugati országokban. Horváth István egykori bonni magyar nagykövet szerint nem Magyarország volt az első olyan ország a blokkban, amely engedélyezte a vegyesvállalatok alapítását

19 Práczki István egykori katonai hírszerző tiszt a visszaemlékezésében így írja le az MNVK-2-n belül létező és a külkereskedelmi lobbival együttműködő csoportosulást: „A cégnél egy – a közérthetőség kedvéért lobbinak nevezett – csoportosulás uralkodott. Tagjai főleg az apparátusból és a hadsereg politikai vonaláról érkezett vagy küldött olyan megbízható személyek voltak, akiknek kapcsolatai messze túlmutattak a kommunista és szovjetbarát felfogáson. Ezek célja a hatalmi eszközök kisajátítása, anyagi előnyök szerzése, ezen felül a cég különleges, sokszor – tevékenysége természetéből adódóan – törvényen kívüli eszközeivel való önérdekű manipuláció." Práczki 2014, 134.

a kapitalista országokban, hanem Románia, ahol már 1971-ben megszületett egy ilyen értelmű rendelkezés,[20] azonban korántsem éltek ezzel a lehetőséggel olyan szabadon, mint a magyar kereskedők. Románia esetében nem a Nyugaton létrehozott vegyesvállalatok domináltak: az országba beengedett külföldi tőke által belföldön alapított cégek voltak inkább jellemzők a vegyesvállalati rendszerben. Az amerikai elemzők szerint azonban a románoknak soha nem sikerült vonzóvá tenniük az országukat a nyugati befektetők előtt. Ennek oka elsősorban a túlbonyolított bürokrácia és a nehezen átlátható jogi szabályozás volt, de a cégek működését nehezítette az is, hogy a népgazdasági terv nem számolt a vegyes tulajdonban álló cégek nyersanyagszükségletével, így folyamatos importra szorultak, ami drágította és lassította a termelést. Ráadásul arra kötelezték a nyugati tulajdonost, hogy az alkalmazottak bérének egy részét keményvalutában fizesse (az így kifizetett nyugati keményvaluta nyilván nem a gyári munkások megélhetését segítette, hanem az állam valutainségét csökkentette), és komoly gondjaik voltak a rendszeres energiaellátási zavarok miatt is.[21] (Romániában minden valószínűség szerint a cégek alapítása és irányítása nem a gazdasági-pénzügyi elit kezében volt, mint Magyarországon, hanem a titkosszolgálatéban, amely más módon és más célokra használta azokat.)

Az eddigi kutatások azt támasztják alá, hogy Magyarország élen járt a blokkban a nyugati kooperációk és vegyesvállalatok létrehozásában. Pontos adataink eddig Ausztria vonatkozásában voltak, amelyek alapján elmondhattuk, hogy a hetvenes évek elején a szatellitállamok és Ausztria között létrejött kooperációs szerződések közel kétharmadában Magyarország vett részt,[22] de még ennél is beszédesebb, hogy az Ausztriában műkö-

20 Horváth – Németh 1999, 146.

21 CIA, FOIA, *International Economic & Energy Weekly*, 1986. október 31.https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP97-00770R000100630001-3.pdf; a letöltés időpontja: 2019. augusztus 31.

22 Pogány 2009, 149.

dő és a KGST országaihoz köthető 53 vegyesvállalat közül 33 cég magyar érdekeltség volt.[23] A társult tag státuszában lévő Jugoszláviát nem számítva, Magyarország mellett tíz tagországa volt a gazdasági tanácsnak, vagyis ha arányaiban nézzük, a többi tagállam fejenként két vállalattal büszkélkedhetett a semleges osztrák államban. Beszédes arányok, mindenképpen jelzésértékűnek tekinthetők, és alapvető különbségre utalnak a magyar gazdaság működését és szerkezetét tekintve a szovjet blokk többi országához képest. Nem véletlen, hogy az amerikai titkosszolgálat is fontosnak érezte ennek a jelenségnek a tanulmányozását.

Bár Magyarország és az Egyesült Államok között nem volt jelentős a külkereskedelmi forgalom,[24] a CIA elemzői hamar felfigyeltek az 1972-es jogszabályi változtatásra. 1972-ben Fekete János egy pénzügyi delegáció élén Washingtonban járt, ahol bejelentette, hogy hamarosan várhatóan úgy fogják engedélyezni a vegyesvállalatok alapítását, hogy megőrzik bennük a magyar többségi tulajdont.[25] Annak ellenére, hogy az alapításban csak 1972 után tapasztalható igazi felfutás, az amerikai hírszerzés már ekkor úgy fogalmaz, hogy Magyarország hosszú ideje vezető szerepet játszik a blokkon belül a vegyesvállalatok létesítésében Jugoszlávia mellett, de hozzáteszik, hogy alapvető különbség van a magyar szabályozásban, hiszen míg a jugoszlávok engedélyezik, hogy országuk területén beruházásokat hajtsanak végre a nyugati cégek, Magyarországon ugyanez nem

23 Uo. 151.

24 A CIA 1965 és 1972 között ismerteti a két ország közötti kereskedelmi forgalom növekedését. 1965-ben 11,4 millió USD volt az összértéke a Magyarország és az USA között lebonyolított kereskedelemnek, 1972-re ez az érték elérte a 35,3 millió dollárt. CIA, FOIA, Intelligence Memorandum – Trading and Cooperation with Hungary, Hírszerzési jelentés – Kereskedelem és kooperáció Magyarországgal. 1973. március. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T00875R001700050031-1.pdf; a letöltés időpontja: 2019. augusztus 31.

25 CIA, FOIA, Eastern European Intelligencer, Kelet-európai titkosügynök. 1972. október 5. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP-79B00864A001200020050-2.pdf; a letöltés időpontja: 2019. augusztus 31.

lehetséges. Valóban: a magyar szabályozás szerint a vegyesvállalatok külön engedély nélküli alapítására ekkor még csak a nyugati országokban volt lehetőség, hazánkban nem; a nyugati tőke előzetes engedélyeztetés nélküli megjelenésére az országban 1977-ig várni kellett, addig pedig a magyarországi központtal működő vegyesvállalatok száma meglehetősen csekély volt. Ezek közül a CIA szerint az Intercooperation Kereskedelemfejlesztési Rt. volt a legjelentősebb. Feladatai közé tartozott a különböző kooperációk, vegyesvállalatok létrehozása, alapítása. Az Intercooperation valójában nem vegyesvállalat volt: tulajdonosai között magyar cégeket találunk, viszont valóban azzal a céllal hozták létre, hogy a nyugati tőkének utat nyissanak Magyarország felé. 1973 márciusában a CIA elemzést készíttetett arról, hogy az új lehetőségek mennyiben fogják megváltoztatni a magyar gazdasági kapcsolatokat.[26] A dokumentumban – amellett, hogy újra hangsúlyozzák Magyarország vezető szerepét a blokkon belül ezen a területen – jó érzékkel állapítják meg, hogy az új tendencia jelentőségét leginkább Magyarország technológiai éhségére lehet visszavezetni, hiszen a nyugati vegyesvállalatok hálózatának segítségével Magyarország megszabadul a kereskedelmi kvótáktól, ráadásul a tőkés partner bevonásával az anyagi nehézségeket is orvosolni tudják. Ekkor arra még nem figyelt fel az amerikai hírszerzés, hogy ezek a cégek maguk is azonnal olyan vállalkozások alapításába kezdtek, amelyek már nem voltak hivatalosan köthetők a blokkhoz, így az embargó kijátszásában is fontos szerepet töltöttek be.

A nyolcvanas évek közepére nagyjából 200 vegyesvállalat volt bejegyezve Magyarországon,[27] az általuk alapított offshore-jellegű cégek számáról azonban egyelőre nincsenek adataink. Az amerikaiak 1986-ban

26 CIA, FOIA, Intelligence Memorandum – Trading and Cooperation with Hungary, Hírszerzési jelentés – Kereskedelem és kooperáció Magyarországgal. 1973. március. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T00875R001700050031-1.pdf; a letöltés időpontja: 2019. augusztus 31.

27 Vajna 1987, 3.

készítettek egy elemzést a keleti blokk vegyesvállalatairól, amely a Magyarországon működő, vegyes tulajdonban lévő cégek számát ötvenre teszi.[28] Ez a szám feltehetően csak a magyarországi központtal működő cégek számát takarja és egy pillanatfelvétel lehet csupán, hiszen 1987-re már nagyjából nyolcvan, hazánkban működő, külföldi tulajdonossal rendelkező vállalatról van tudomásunk. Ennek ellenére mégis izgalmasnak tekinthető az amerikaiak által közölt adatsor, ugyanis összehasonlítható a térségben mutatkozó hajlandóság a nyugati tőke beengedésére. A számokat tekintve Magyarország messze megelőzi a testvérországokban megfigyelhető tendenciákat. Még Románia is csak tíz, vegyes tulajdonban lévő céget tudhatott ekkor magáénak az elemzés szerint, pedig – mint láthattuk – sokkal korábban lehetőséget teremtett arra, hogy határain belül is megjelenjenek a nyugati tulajdonosok, mint Magyarország. Ekkor Bulgáriában nyolc, Csehszlovákiában egy tőkés háttérrel rendelkező vegyesvállalat működött, Lengyelországban pedig még egy sem. Magyarország kifejezetten vonzó célországa volt a befektetőknek, ugyanis a gazdaság széles spektrumán (a bankszektortól a turizmusig) engedélyezte a cégalapításokat a jogszabályi háttér, az adókat viszonylag alacsony szinten határozták meg (első öt évben 20%, majd 30%), ráadásul egyes kiemelt területeken – például az energetika vagy a gyógyszeripar területén – adómentességet is élvezhettek a nyugati befektetők az első öt évben, később pedig adókedvezményt kaptak. Mindezeken túl kedvező áron biztosították számukra az energiaellátást és a nyersanyagokat, a magyar munkavállalók fizetéséhez pedig az alacsony keleti munkabérek váltak irányadóvá, természetesen forintban fizetve.[29] A nyugati befektetők összességében kedvezőbben ítélték meg a beruházási feltételeket Magyarországon, mint a szomszédos Jugo-

28 CIA, FOIA, International Economic & Energy Weekly, 1986. október 31. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP97-00770R000100630001-3.pdf; a letöltés időpontja: 2019. augusztus 31.)

29 Uo.

szláviában, ahol pedig a negyvenes évektől kezdve sokkal nyitottabb volt a gazdaság, gyakorlatilag a teljes időszakban jelen volt a nyugati tőke. A nyolcvanas évek második fele a szocialista gazdaságból a kapitalizmusba való átmenetről szólt; a nyugati nagyvállalatok, a nemzetközi pénzügyi csoportok természetesen feszülten figyelték a változásokat, és minden bizonnyal igyekeztek befolyásolni is a folyamatokat. Magyarország nem veszített vonzerejéből: a kedvező adókörnyezet és a liberális szabályozás a leginkább befektetőbarát állammá tette a régióban, a multinacionális nagytőke számára pedig megadatott az a páratlan lehetőség is, hogy a tevékenységéből származó profitot egy az egyben kivihette az országból – legalábbis az amerikai titkosszolgálat értelmezése szerint ez tette Magyarországot felettébb csábítóvá.[30]

Magyarország szerepe a hidegháború történetében egyáltalán nem volt jelentéktelen, különösen az ország méretéhez képest. Magyarország geopolitikai helyzete eleve determinálta, hogy a Kápát-medence területe összekötő híd lehessen Kelet és Nyugat között, a világ politikai kettészakítottsága pedig kikényszerítette azt a helyzetet, hogy a lezáruló vasfüggönyön valahol nyissanak egy kiskaput. Kikényszerítette, hiszen a politika szintjén lehetnek ideológiák, de a gazdaság, jobban mondva a pénz útjába mindez nem állhat. A tőke áramlását nem lehet megakadályozni, a pénzhatalmi érdekek érvényesülni fognak, bármilyen szögesdrót feszüljön is az országhatárokon. A szovjet megszállás radikális cezúrát jelentett az ország politikai, társadalmi és gazdasági életében is, mégis volt egy rejtett dimenziója a történéseknek, ahol a kontinuitás megragadható. A kommunizmus világforradalmi káprázata nélkülözhetetlenné tette a vadkapitalista gondolkodást, a baloldali pártok finanszírozása csak a tőke logikájának kö-

30 CIA, FOIA, Prospects for US Export to Hungary and Poland, Az amerikai export kilátásai Magyarország és Lengyelország irányába. 1989. szeptember 1. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP90T00103R000400410002-0.pdf; a letöltés időpontja: 2019. augusztus 31.

vetése mentén volt kivitelezhető. Miközben milliókra kényszerítették rá a szocializmus építésének vízióját, egy kiválasztott elit privilégiuma lett egy egész nemzet vagyonának a birtoklása. A legszélsőségesebb tőkekoncentrációt valósították meg Lenin követői, vagyis a valaha létező legszélsőségesebb kapitalizmust építették ki. A tőke logikája a kommunizmus eszméjével, az internacionalizmussal tökéletesen összesimult, hiszen a nemzeti érdekérvényesítés, a piacok és az ipar protekcionista védelme a pénz szabad sokszorosításának az útjába állhat. A kommunista internacionalizmus és a kapitalista globalizmus titkos összekacsintásában Magyarország volt az összekötő, a hidegháború Velencéje, a kapocs, amely segítette a pénz rideg törvényének az érvényesülését, a tőke áramlását.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Borvendég 2017. Borvendég Zsuzsanna: *Az „impexek" kora. Külkereskedelmi fedéssel folytatott pénzkivonás a „népgazdaságból" a Kádár-rendszer idején az állambiztonsági iratok tükrében.* Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2017.

Borvendég 2018. Borvendég Zsuzsanna: *A Cég megnyertjei – a megnyertek cégei. Titkosszolgálati vállalatalapítások és valutakitermelés a Kádár-rendszer idején.* Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2018.

Horváth – Németh 1999. Horváth István – Németh István: *…És a falak leomlanak. Magyarország és a német egység (1945–1990).* Magvető Kiadó, Budapest, 1999.

Kövér 2001. Kövér György: Fejezetek a Magyar Külkereskedelmi Bank 50 éves történetéből. In: Grenitzer Róbert – Rubovszky Éva (szerk.): *MKB Krónika*. Magyar Külkereskedelmi Bank Rt, Budapest, 2001.

Pogány 2006. Pogány Ágnes: Co-operation through the Iron Curtain: Economic Relations between Austria and Hungary after the Second World War. In: Gertude Enderle-Burcel – Piotr Franaszek – Dieter Stiefel – Alice Teichova (eds.): *Gaps in the Iron Curtain. Economic Relations between Neutral and Socialist Countries in Cold War Europe. Jagiellonian University Press,* Krakkó, 2006. 142–162.

Práczki 2014. Práczki István: *Kémjátszmák. Egy magyar hírszerző emlékiratai*. Budapest, Kárpátia Stúdió, 2014.

Szilágyi 2015. Szilágyi Gábor: Az MDP és az MSZMP a „guruló dollárok" rendszerében. In: Kiss Réka – Soós Viktor Attila (szerk.): *Keletről Nyugatra. A kommunista mozgalom titkos pénzei*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2015. 7–70.

Tímár 1989. Tímár Mátyás: *Szürke pénzügyek*. Magvető Kiadó, Budapest, 1989.

Törzsök 2008. Törzsök Éva: *Külkereskedelmi technikai ismeretek 1. Kül-*

kereskedelmi ügyletek – külkereskedelmi szerződések. Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Intézet, Budapest, 2008.

Vajna 1987. Vajna Gábor: *Magyar–osztrák vegyesvállalatok működésének értékelése*. Budapest, doktori értekezés, 1987.

EŐRY VILMA

NÉMETORSZÁG NYELVPOLITIKÁJA

Bevezetés

Az európai nyelvstratégiák kutatási téma keretén belül kerül sor Németország nyelvpolitikájának áttekintésére, elemzésére. A kutatási téma célja az egyes államok nyelvpolitikájának, esetleges hivatalos nyelvpolitikai dokumentumainak bemutatása, elemzése azzal a céllal, hogy a magyar jelenlegi és tervezett nyelvpolitikai lépéseket megalapozó dokumentum, a nyelvstratégia számára mintául szolgálhassanak, valamint hogy el tudjuk helyezni a kívánatos magyar nyelvpolitikát az európai térben, az államok nyelvpolitikai helyzetének és kialakult gyakorlatának jobb ismeretében.

Németország Európa és az Európai Unió egyik legnagyobb állama területét, lakosságának számát és gazdasági erejét tekintve is. Feltételezhető, hogy a globalizációnak a nyelvi-kulturális közösségre gyakorolt hatása nem elenyésző ebben az országban, hiszen benne van a fő áramban, s a német történelem ismeretében várható, hogy a német nyelv háttérbe szorulása Európában az angol hatására érzékenyen érinti a németeket. Természetesen ismerjük Németország mai politikáját, és nem nagyon csodálkozunk azon, hogy a várható reakciók, ha bekövetkeznek is, politikai szinten nemigen válnak cselekvéssé. Németországnak ugyanis nincs átfogó terve a nyelvvel kapcsolatos intézkedésekre, tehát nincs nyelvstratégi-

ája, sem nyelvtörvénye. Vajon miért nincs, hiszen ők is küzdenek a többi európai országéhoz hasonló nyelvi gondokkal? Meddig megy el a nyelvi szabályozásban az állam, és hogyan vélekedik minderről a német tudományosság, valamint a közvélemény? A tanulmány ezekre a kérdésekre keresi a választ.

A „nyelvvédelem" helyzete Németországban az elmúlt évtizedekben

A hírekből, a publikációkból, a közösségi oldalakból az a kép rajzolódik ki, hogy mind a német kutatókat, mind a politikát, mind a beszélő közösséget (mindegyiknek egy bizonyos részét) erősen foglalkoztatja a német nyelv mai helyzete, elsősorban Németországon belül. Akiket nem foglalkoztat különösebben, azok is alkotnak róla véleményt, e kétféle viszonyulásból jönnek létre aztán a viták, elsősorban a nyelv iránt érdeklődő körökben, olykor a nyelvész szakmán belül, de a politikában és a beszélő közösségben is. A viták különösen megszaporodtak a 90-es évek végén és a 2000-es évek elején: egyik részről a követelések, másik részről a követelések szükségtelen vagy éppen káros voltának hangsúlyozásával. A viták, ha kisebb mértékben is, azóta is tartanak, s ezek eredményének vagy inkább eredménytelenségének következményei jellemzik Németország jelenlegi nyelvpolitikáját.

Kívülről nehéz hiteles képet alkotni bármiről, ami egy országban zajlik, de különösen az egy-egy kérdést illető hangulatról, attitűdről. Igaz ez az anyanyelvhez való hozzáállásra is. Amint később látjuk, különféle portálok hírt adhatnak a közvélekedésről, a politika viszonyulásáról az anyanyelvhez, tudományos publikációk pedig az általános tudományos vélekedésről. A minél hitelesebb kép megalkotásában azonban nagy segítséget jelent, ha van a nyelvterületről – jelen esetben Németországról – olyan tudományos publikáció, amely elsősorban tényekkel, dokumentumokkal dolgozik, inkább leír és bemutat, semmint értékel. Az ilyen tények közel-

képet adnak, s lehetőséget nyújtanak a mi szempontunkból történő elemzésre, értékelésre.

A németországi helyzetkép megrajzolását kezdjük egy ilyen közelképpel. Részletes beszámolót készített ugyanis Falco Pfalzgraf nyelvész szociolingvisztikai tényszerűséggel az anyanyelv, ezen belül elsősorban a nyelvvédelem helyzetéről a két Németország egyesítése óta (Pfalzgraf 2008, 451–469.). A lehetséges mértékig elfogulatlan tanulmány alaphangnemét befolyásolja azonban a végére kirajzolódó, jellegzetesnek mondható németországi anyanyelvfelfogás, amely azonban nem azonosítható a szerző tudományos álláspontjával[1]. A továbbiakban e tanulmány „helyszíni közvetítését" foglaljuk össze, mégpedig további hivatkozások nélkül. Ha van hivatkozás, az a szerzőé, e munka szerzője pedig később reflektál a tanulmány tartalmára.

Az egyesülés, de még inkább az ezredforduló óta megerősödtek azok a mozgalmak és törekvések, amelyek az (amerikai) angolnak a német nyelvre gyakorolt hatását szeretnék meggátolni. A tanulmány időrendben kíséri végig a *Verein Deutsche Sprache* [Német Nyelv Egyesület] (nem állami, hanem civil fenntartású egyesület), a VDS ez irányú tevékenységét és a legkülönbözőbb politikusoknak a nyelvtörvény létrehozására irányuló követeléseit. E kettő gyakran összefügg.

Elsősorban a jelentékeny **angol nyelvi hatás** miatt az ezredforduló táján megerősödött a nyelvi purizmus, és előtérbe került a német nyelv törvényi védelmének szorgalmazása. Amikor 1994-ben, öt évvel az egyesülés után megjelent a francia nyelvhasználati törvény, Németországban még semmi sem mutatott arra, hogy bárki hasonlót szeretne. De hat évvel később már merőben más volt a hangulat. Egyre-másra jöttek létre az általában privát finanszírozású nyelvvédő egyesületek, mint pl. a VDS, amely mintegy 30.000 tagot számlál. Megjelent egy hasonló célokat szol-

1 Erre a későbbi fejezetekben térünk ki.

gáló sajtóorgánum is, a *Deutsche Sprachwelt* [Német Nyelvi Világ] 36.000 nyomtatott példánnyal a *Verein für Sprachpflege* [Nyelvművelő Egyesület] (VfS) kiadásában. További kisebb szervezetek is alakultak: pl. a főleg a helyesírási reform ellen érvelő *Verein für deutsche Rechtschreibung und Sprachpflege* [Német Helyesírási és Nyelvművelő Egyesület] (VRS) vagy elsősorban a régi német kézírás és nyomtatás formáinak újbóli bevezetéséért küzdő *Bund für deutsche Schrift und Sprache* [Szövetség a Német Írásért és Nyelvért] (BfdS). A kronologikus áttekintésből majd kitűnik, hogy ezeknek a civil szervezeteknek hatásuk volt a politikai gondolkodásra és az esetleges döntésekre is.

A vita egy 2000 szilveszterén megjelent újságcikkel kezdődött. A cikk címe: ***A német nyelvnek törvényi védelemre van szüksége*** [Die deutsche Sprache braucht gesetzlichen Schutz], szerzője pedig Eckart Werthebach (Werthebach 2000), Berlin polgármestere és belügyi szenátor. Kifejtette, hogy a bevándorlók számára törvényileg is kötelezővé kellene tenni a német nyelv elsajátítását, hogy ezzel megakadályozzák párhuzamos társadalmak létrejöttét az országon belül. Továbbá veszélyesnek tartotta a beáramló nagy mennyiségű angol szót, tartott attól, hogy különösen az idősebbek számára anyanyelvük lassan érthetetlenné válik. Utalt a francia és a lengyel nyelvtörvényre, amellyel a franciák és a lengyelek meg kívánják őrizni kulturális identitásukat és anyanyelvüket. Ezt éppen olyan fontosnak tartotta, mint a nyelvi kisebbségek ügyét, és javasolta, hogy gondolják át a törvényi beavatkozás lehetőségét a német nyelv szegényedésének és visszaszorulásának elkerülésére. A politikus érvei teljesen megegyeznek a VDS nézeteivel, helyi vezetőjük be is ismeri, hogy együtt dolgozták ki Werthebach követeléseit. Hasonlítanak a nyelvi purizmusra való kijelentéseik is: az egyesület szerint „az anglicizmusok ránk törő áradata", a politikus szerint „felesleges angol szavak áradata", tehát mindketten a jól ismert idegenszó-ellenességet képviselik. Abban is megegyezik az egyesület és a politikus véleménye, hogy egy „nyelvtörvény [...] a polgárok számára a nyelvi kirekesztettség és a jogbiztonság

hiánya ellen védelmül" szolgálna (Werthebach 2000). A nyelvhasználók védelmének szempontja is a VDS-től származik, hiszen ezt az egyesület többször hangoztatja. Werthebach későbbi kijelentései és követelései is egyeznek a VDS nyelvvédő érveivel. Ilyenek pl. a kulturális értékek, köztük a nyelv megvédése, ápolása is és annak megakadályozása, hogy az amerikai és német szavakból „Denglisch" jöjjön létre. Werthebachnak a VDS-ével megegyező véleményére számos, elsősorban sajtóreakció érkezett, körülbelül 150 három hónap alatt. Kritikusai, javaslatainak ellenzői felháborodnak a német nyelv törvényi védelmének lehetőségén. Érvük az is, hogy a reagálóknak csak mintegy 10%-a támogatna egy ilyen törvényt, s ők nagyrészt a VDS-be vagy vonzáskörébe tartoznak. A tudomány is hamarosan állást foglalt, megjelent Gerhard Stickelnek, az *Institut für Deutsche Sprache (IDS) in Mannheim* [a Mannheimi Német Nyelvi Intézet] igazgatójának nyílt levele Werthebach szenátorhoz (Stickel 2001). Történetileg vázolja a nyelvi purizmus lényegét, s ezzel indokolja az angol elemek beáramlása elleni küzdelmet. Azt is kijelenti, hogy nyelvtörvénynyel, németesítési törekvésekkel csak jelentéktelen mértékben lehetne csökkenteni az angol kifejezések használatának motivációit. Ehelyett azt javasolja, hogy kutatások segítségével próbálják megérteni a jelenséget. Politikusok kritikája is zúdult Werthebachra és elképzeléseire: lehetetlennek tartották egy nyelvtörvény létrehozását nemcsak a más pártokhoz tartozók (SPD, PDS, Zöldek – Grünen), hanem még Werthebach pártjának, a CDU-nak képviselői is. Ehhez képest meglepetésnek számít, hogy a *Die Welt* ugyanekkor, 2001 elején *Kampf um Schutz der deutschen Sprache – Politiker aller Parteien warnen vor Uberfremdung durch Anglizismen* (Kampf 2001) [Harc a német nyelv védelméért – Az összes párt politikusai figyelmeztetnek az anglicizmusok által okozott túlzott idegen hatásra] címmel írást jelentetett meg azokról a politikusokról, akik támogatják a nyelvtörvényt, és akik között szinte az összes politikai párt képviselői megtalálhatók. Köztük volt a szövetségi kormány több tagja az SPD-től, a PDS-től, a Zöldektől, az FPD vezetője, a CDU és a CSU több magas

rangú, miniszteri vagy pártvezetői pozícióban levő képviselője. Ezzel jócskán megnövekedett a nyelvtörvény kérdésének súlya, jelentősége. A DVU (Deutsche Volksunion), amely a szövetségi alkotmány védelmét képviselő legnagyobb taglétszámú szélsőjobboldali párt, szintén törvényi védelmet sürgetett a német nyelvnek. A többi érvük mellett kiemelendő, hogy az angolul nem tudó német állampolgárokat is védeni óhajtották anyanyelvük „németségének" megőrzésével. Olyan SPD-s vélemény is volt azonban, hogy a német nyelvet mint anyanyelvet azért nem szabad törvényileg védeni, mert anyanyelvként beszélik Ausztriában, Svájcban, Belgiumban és Luxemburgban is. Ez nyilván az országon túlnyúló hatókör miatti (esetleges) politikai inkorrektségére utalhat. Mégis összességében több, nem jobboldali politikai párt is szerepelt a VDS, a Német Nyelv Egyesület honlapján mint a munkacsoport tagja vagy támogatója. Ezek a pártok, illetve személyek lobbitevékenységet folytattak annak érdekében, hogy az egyesület céljai érvényesülhessenek, bár hogy ez így van, nyíltan egyedül az FDP mondta ki. A VDS tehát ezeken a munkacsoportokon keresztül, az ő segítségükkel befolyásolhatta a politikai döntéseket.

A 2001-es választás előtt a VDS ébren tartotta a politikusokban az anyanyelv helyzete iránti érdeklődést. A következő kérdéseket tette fel a pártoknak, és válaszra, állásfoglalásra ösztökélte őket:

1. Hogyan ítéli meg pártja a szükségtelen angol kifejezések egyre nagyobb térhódítását a német nyelvben?
2. Véleménye szerint milyen intézkedések képzelhetők el ennek a kulturális hanyatlásnak a megállítására?
3. Különösen a hivatalosság területén, a minisztériumokban, a közigazgatásban stb. tömegesen találhatók nyelvrontók. Hogyan befolyásolná az önök pártja a jövőben a hivatalos intézmények nyelvhasználatát úgy, hogy példamutató legyen?
4. Az üzleti körök igényeinek megfelelően az angolt bevezették második hivatalos nyelvként Németországban. Mit szól az önök pártja az ilyen dolgokhoz?

„Ez a négy fő kérdés rámutat a neopurizmus legfőbb jellemzőjére, az idegen szavak kérdésére, nevezetesen ennek a jelenlétére mindenekelőtt a nyelvi-ideológiai és a nyelvi struktúrára vonatkozó, de a nyelvkritikai és egyidejűleg a nyelvpedagógiai-nyelvszociológiai diskurzusokban is" (Pfalzgraf 2008, 457.). A kérdésekre sok párt válaszolt, a VDS elérte tehát azt, hogy a választások előtt biztosította, hogy a politikusok szem előtt tartsák a nyelv ügyét, s ezzel a nyelvtörvény létrehozására sarkallta a politikát. Az akció hatására maga a szövetségi kormányzat, sok akkor vagy később neves politikus is feltűnő érdeklődést mutatott a pár hónapja még nagy többséggel elvetett DVU-javaslat iránt, ennek címe *A német nyelv terjesztése, népszerűsítése és közvetítése [Verbreitung, Förderung und Vermittlung der deutschen Sprache]* volt. Az érdeklődés középpontjába került kijelentés a következőképpen fogalmazható meg: Az angol nyelv nagy jelentősége a gazdasági globalizációs folyamatban, az angol-amerikai kifejezések bekerülése a köznyelvbe, a mindennapi nyelvbe, különösen az újabb médiába és a reklámokba hátrányosan változtatja meg a német nyelv presztízsét és fejlődését. Ez utóbbi kitétel különösen figyelemreméltó.

Készített is a CDU/CSU-pártunió egy 75 kérdésből álló kérdőívet (Bundestag 2001), ezt a választási év őszén a kormány tagjai töltötték ki. A kérdések a német nyelv otthoni és külföldi presztízsére, a német tanulására külföldön, iskolai helyzetére és az angol nyelv befolyására vonatkoztak. Az utóbbira az volt az általános válasz, hogy nincs szükség semmilyen állami beavatkozásra, mint amilyen pl. a francia és a lengyel nyelvtörvény, hiszen a nyelv természetes módon változik, vesz át idegen szavakat, ahogy mindig is tette. A 65. kérdés így hangzik: Milyen szerepet szánna a Bundestag a Német Nyelvi és Irodalmi Tudományos Akadémiának (Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung), a Német Nyelvi Intézetnek (Institut für deutsche Sprache), a Német Nyelvi Társaságnak (Gesellschaft für deutsche Sprache) és a Német Nyelv Egyesületnek (Verein Deutsche Sprache)? A Bundestag válasza az állam által támogatott intézményekkel volt kapcsolatos, és hivatkozott ezeknek az intézeteknek arra az álláspont-

jára, hogy nem tartanak szükségesnek semmilyen védelmet vagy további szabályozást. A más országokban bevezetett nyelvtörvényekről pedig nem hiszik, hogy bármit is változtattak volna az emberek nyelvhasználatán. További véleményük, hogy a törvényi szabályozás gátolja a nyelvhasználatot különösen a feszültségkeltéssel, amelyet a szabályokra figyelés okoz.

Összefoglalóan: a CDU/CSU és a VDS törekvése egy nyelvtörvény létrehozására nem járt sikerrel. A kormány válaszaiban szinte csak az angol szavak „veszélytelenségére" szorítkozott, sok más kérdésre nem válaszolt. A következő időszakban különböző pártcsoportosulások különböző szempontú kérdőíveket töltettek ki a kormánnyal, annak megfelelően, hogyan viszonyultak a nyelvtörvényhez: támogatták vagy ellenezték. Később, 2002. január 24-én a CDU/CSU frakció kezdeményezésére a Bundestag ülésének egyik napirendi pontja a 75 kérdéses „nagy felmérés" megtárgyalása volt. Erika Steinbach, a CDU/CSU frakciójának kulturális megbízottja és a betelepülők, valamint menekültek szövetségének elnöke a vita kezdetén megállapította, hogy a kormány válaszai a 2001-ben feltett kérdéseikre azt sugallják, mintha Németországban az anyanyelvvel minden a legnagyobb rendben lenne. Steinbach úgy véli azonban – a VDS-hez hasonlóan –, hogy pl. a kereskedelem, különösen az áruleírások nyelve olyan ritkán a német, hogy az anyanyelvűek szinte ki vannak rekesztve a kommunikációból, analfabétának érezhetik magukat. Ez az eljárás méltatlan és társadalomellenes. Egyértelműen nyelvtörvényt javasol, elsősorban a nyelvhasználók védelmében. Az SPD, a Zöldek és a PDS felszólalói a bármiféle beavatkozás szükségtelenségét hangsúlyozták, egyetlen CDU-s hozzászóló volt azonos álláspontón a VDS-szel. Egy másik felszólalásában Erika Steinbach a nyelvhasználati gondok megoldására a fogyasztóvédelmi törvény (Verbraucherschutzgesetz) kiegészítését javasolta. (Bundestag 2002.)

Közben Werthebach tovább folytatta a nyelvtörvény melletti kampányt, már interneten is, magas tetszési arányokkal. Ugyanebben az időben bővítette a Berlini Szenátusi Igazgatóság új paragrafussal a szövetségi minisztériumok közös eljárási szabályzatát. Ebben Németországban első

alkalommal szabályozták a nyelvhasználatot, mégpedig az idegen, elsősorban angol szavak alkalmazhatóságának eseteit (inkább csak hiány esetén vagy szakszóként) az általános szabály mellett, mely szerint kerülni, illetve helyettesíteni kell őket (GGO I.). Ez mindenképpen a VDS sikere volt, nyelvtörvényjavaslatukat viszont nem sikerült elfogadtatniuk. Megjelentettek azonban egy könyvet a témáról (Gawlitta – Flessner 2002), ebben nyelvtörvénytervezetet is közzétettek (Gawlitta – Flessner 2002, 124–150.). Több vitafórumot is rendeztek, és folyamatosan napirenden tartották a fogyasztóvédelem nyelvhasználóvédelmi részének elfogadtatását is.

A németországi nyelvvédelemnek a nyelvtörvény szorgalmazásán kívül másik fontos követelése, hogy **kerüljön be az alaptörvénybe, hogy Németországban a német a hivatalos nyelv.** A VDS ennek érdekében is akciót indított 2003-ban, és 2004-ben létrehozták *A németet az alaptörvénybe* (Deutsch ins Grundgesetz) munkacsoportot. Ez utóbbi feladatának tartotta, hogy kapcsolatot tartson politikusokkal, s az egyébként is népszerűnek tűnő követelését közvetítse nekik. A 2005-ös szövetségi választások előtt megkérdezték a pártokat: „Egyetértenének-e egy olyan törvényjavaslattal, amely az alaptörvényhez kiegészítő cikkelyt (pl. 22a) fűzne »A Szövetségi Köztársaság nyelve a német« tartalommal? A legtöbb egyetértő válasz, 56% a CDU/CSU-tól jött, a Baloldali Párttól (Linkspartei) 31%, az FDP-től 23%, a Zöldektől (Grünen) 14% és az SPD-től 10%[2]. Az egyesület egész évben tovább folytatta akcióit a németnek mint államnyelvnek és védelmének az alaptörvénybe emeléséért, természetesen a többi nyelvvédő céljuk eléréséért folytatott munkájuk mellett

Közben a politika is ismét aktív lett a nyelvi kérdések ügyében. Képviselők nyújtottak be kérdéseket a német nyelvhasználat rendezése ügyében a képviselőházhoz (Abg. 2006). Újra felszólalt Erika Steinbach CDU-képviselő, és hangsúlyozta a legfontosabb feladatokat: „Az angol az élet sok

2 A VDS honlapján ma már nem érhetők el ezek az adatok.

területén egyre inkább háttérbe szorítja a német nyelvet. A németül beszélőknek 30%-a azonban egyáltalán nem tud angolul [...] Ők ki vannak rekesztve. Ezért követelem (fordere!), hogy legyen törvény a német nyelv védelmére. [...] A Németországban eladandó termékekhez a leírásnak német nyelvűnek kell lennie" (Politikerin 2006). Hozzá csatlakozott a CSU főtitkára, Markus Söder: „A CSU azt akarja, hogy a német mint »államnyelv« rögzítve legyen az alkotmányban. A német nyelv alapfeltétele annak, hogy országunkban együtt lehessen élni [...]" (Union 2006). Az alkotmány módosításának nemcsak igénye, hanem még szándéka is megjelenik a legmagasabb politikai szinteken is. A Frankfurter Allgemeine Zeitung jelenti 2006 júniusában: „Norbert Lammernek, a Bundestag elnökének szándéka és akarata szerint be kell kerülnie az alkotmányba a németnek mint az ország nyelvének [...] Konkrét javaslata, hogy a szövetségi államrendszer tervezett reformjának részeként kerüljön be az alaptörvény 22 cikkének bővítésével a nyelvről szóló pont" (Frankfurter 2006). Jelentős szerepet kapott a fentiek további képviseletében a CDU/CSU Bundestagfrakciójából Wolfgang Börnsen és Dorothee Bär. Tőlük származik az alábbi kijelentés: „A német nyelv felvétele alkotmányunkba nyelvünk egyértelmű elismerését jelenti a német identitás formálásában" (Börnsen – Bär 2006). Álláspontjuk a VDS-hez köthető, és a leggyakrabban az idegen szavak körüli vitákban vesznek részt.

2007-ben folytatódott a „A nyelvvédelem fogyasztóvédelem" hangsúlyozása is a CDU képviselői által, köztük volt többek között Erika Steinbach is. Megszólalásaikban a már ismert dolgok mellett előkerült a németek önbecsülésének hiánya is mint az elangolosodás egyik következménye, esetleg oka. (Vö. CDU/CSU 2007.) Mindezek segítik, hogy a VDS nyilatkozatai újra előtérbe kerüljenek, a szervezet ui. érzékeli a politika aktivitását, és ki akarja használni. 2007 januárjában Axel Flessner, a magánjog egykori professzora megjelentet a *VDS-Sprachnachrichten*-ben egy cikket, amelyben egyértelműen támogat egy nyelvtörvényt. Írásának végkövetkeztetése: „A VDS és név szerint az elnöke nem hagyja, hogy eluralkodjon a nyelvtörvénytől való

félelem, ehelyett szándékában áll újból megvitatni a lehetőségeket" (Flessner 2007). Ő egyébként jogászként korábban is megszólalt, sőt előadásokat is tartott az anglicizmusokról folyó vitában. Rajta kívül csak néhány jogász nyilatkozott meg a kérdésben, ők valamivel már óvatosabbak voltak.

Ezzel lezárult Pfalzgraf itt ismertetett, kivonatolt 2007. évi tanulmányának lezárásáig az utolsónak számító vita a nyelvtörvényről. Az ügyet folyamatosan képviselő, és újra meg újra a figyelem előterébe állító VDS sikerrel nem dicsekedhetett ugyan, de megállapította, hogy a viták, amelyek mindenképpen előremozdították a nyelvtörvény ügyét, az egyesület munkája nélkül nem jöttek volna létre (vö. Verein 2007).

A szerző végkövetkeztetésként megállapítja, hogy áttekintéséből kiderül, hogy a VDS és a politikusok (elsősorban a CDU/CSU-hoz tartozók) elképzelései nagyon közel állnak egymáshoz. A politikusokat nem kellett kényszeríteni az állásfoglalásokra, hiszen többen a VDS-nek is tagjai voltak, és nyíltan is vállalták az együttműködést. Az egyesületnek hatása volt a társadalomra, így a politikusoknak érdekükben is állt, hogy felhasználják ezt a lehetőséget. A tanulmány szerzője felteszi még azt a kérdést, hogy vajon eléri-e a VDS népszerűsége és politikai befolyása az 1885 és 1940 között működő Általános Német Nyelvi Egyesületét (Allgemeiner Deutscher Sprachverein – ADSV). 2007-ben 30.000 tagot számlált a VDS, az ADSV-nek annak idején 50.000 tagja volt. A VDS-nek ennek ellenére jelentős szerepe volt abban, hogy közvetítésükkel a politikusok egy része (természetesen elsősorban a CDU/CSU-unióhoz tartozók) fontosnak találja a nyelvtörvény létrehozását, és előrevigye az ügyét.

Falco Pfalzgraf ismertetett tanulmányának értékelése, elemzése és reflexiók

Talán túl részletezőnek látszik a tanulmány fenti ismertetése. Sokat elárul azonban abból az aprólékos munkából, amelyet civil egyesületek, esetleg tudományos intézmények, majd egyes politikusok végeztek az áttekintett

hét esztendő alatt anyanyelvük státusának megőrzéséért az országban, a valós eredmény szempontjából azonban végső soron feleslegesen, értelmetlenül. Az ismertetésbe természetesen nem került be minden a tanulmányból. De a fontosabb, tipikusabbnak tűnő történéseket áttekintve is következtetéseket vonhatunk le arra vonatkozóan, hogy **(1)** a határozott törekvések ellenére miért nincs ma sem nyelvtörvényük vagy valami hasonló, esetleg nyelvstratégiájuk, és miért nem került be az alkotmányba az a mondat, hogy *A Német Szövetségi Köztársaság (hivatalos) nyelve a német*. Ezenkívül, immár rendszerezve az ismertetett véleményeket, követeléseket, valamint a német szakirodalom ide vonatkozó részét bevonva röviden felvázolhatjuk, hogy **(2)** mit tartalmazott volna/tartalmazna a német nyelvtörvény vagy egy nyelvstratégia (ez utóbbi a törvénynek csak egy tartalmában kidolgozottabb, de jogilag „enyhébb" változata, hiszen egyes pontjainak érvényesüléséhez sokszor törvénykezési lépések is szükségesek, máskor azonban elegendő, ha pl. munkahelyi szabályzatok, munkakör betöltéséhez vagy egyes egyetemi szakokhoz feltételek, követelmények leírása készül, új törvényre vagy törvénymódosításra nincs szükség). Azt is érdemes röviden megemlítenünk, **(3)** mi született a nyelvtörvény helyett, illetve milyen területek mutatják azt, hogy a hivatalos Németország (tehát a Német Szövetségi Köztársaság mint állam) számára fontos a német nyelv?

A törekvések ellenére vajon miért nincs ma sem nyelvtörvénye Németországnak, és miért nem szerepel az alapszerződésben az országnyelv/hivatalos nyelv megnevezése?

A tanulmány tényeket, adatokat közöl a VDS mint civil, államilag nem támogatott egyesület aktivitásáról, politikusoknak a nyelv és nyelvhasználat ügyéhez való viszonyulásáról, olykor az állampolgárok attitűdjéről. Egy adott időszakban mutatja nagy vonalakban a társadalom egészének viselkedését egy elvi (és sok tekintetben gyakorlati) kérdésről, az anyanyelv szerepéről, e szerep értékeléséről.

Az Európában[3] (messzebbre ne menjünk) uralkodó nézetek egyik része szerint az anyanyelvhasználat képesség, az anyanyelv pedig kommunikációs eszköz, és ma már nincs se identitásalkotó és -fenntartó, se közösségformáló, nemzetet összetartó szerepe. E nézet szerint, amelyet egyszerűen liberálisnak nevezhetünk, az előbb felsorolt dolgok sok mással együtt csak a nemzetté válás időszakában voltak progresszívek, mára nemcsak elavulttá váltak, hanem még emlegetésük is a nacionalizmus ismérve.

A másik nézetcsoport szerint a föntebb emlegetett fogalmak és az általuk hordozott tartalom ma is fontos a közösségek és tagjaik életében: az anyanyelv kommunikációs eszköz, fontos szerepe van a szocializációban; a világ megismerésének, így a gondolkodásnak természetes közege; a nyelvi és kulturális közösség összetartozásának egyik legfontosabb megvalósítója és kifejezője, valamint e közösség egyik szimbóluma.

Németországban sajátosan él egymás mellett e két, egymástól távol álló nézet, illetve a köztük levő „átmeneti" nézetek. A nyelvtörvény és az alaptörvény körüli vitákban részt is inkább csak a kereszténydemokrata és szociáldemokrata pártok (CDU, CSU, SPD) vettek, a többiek ritkán nyilatkoztak meg, és kivétel nélkül a törvény megalkotásának feleslegességét hangsúlyozták. Talán akik meg sem szólaltak, tartották volna az ilyen „beavatkozást" nemcsak feleslegesnek, hanem egyenesen veszélyesnek (pl. az FPD – a Szabad Demokrata Párt). A németországi viszonyoknak azonban az a jellegzetességük, hogy negatív dolgokat ritkábban mondanak még a politikusok is, mint pl. Magyarországon. De ez nem csak a politikusokra igaz: a civilekre, az egyesületek képviselőire is ez vonatkozik.

Csodálkoznunk talán azon lehet, hogy koalícióban ugyan, de szinte folyamatosan kormányon levő CDU/CSU pártszövetség, amely a legutób-

3 A téma szükségessé teszi, hogy a nyelvész túllépjen szaktudománya határain, és a nyelv – kultúra – társadalom kapcsolatot szem előtt tartva ne kerüljön ki olyan következtetéseket sem, amelyek a társadalomra, annak tagjaira, történelmére, politikájára stb. vonatkoznak, még akkor sem, ha az értékelésben inkább az említett területek tudományágai illetékesek. A következtetések éppen a „határátlépés" miatt óvatosak.

bi időkig általában az erősebbik koalíciós partner volt, miért nem vitt sikerre egy nyelvtörvénytervezetet, illetve egy kisebb alkotmánymódosítást az anyanyelvről. Valószínűleg azért, mert a német jobboldali pártok is – talán az egyetlen „szélsőjobboldali" AfD kivételével – erősen eurokonformok, igyekeznek igazodni az EU-ban uralkodó trendhez, mindenképpen „politikailag korrektek" akarnak maradni. Érthető ez második világháborús múltjuk miatt, illetve látható az ezt kiegyensúlyozni szándékozó, sokszor túlzott megfelelni vágyásról tanúskodó törekvéseiket szemlélve. Ezt mutatja annak a felmérésnek az eredménye is, amelyet *A németet az alaptörvénybe* munkacsoport végzett a pártok között. Arra voltak kíváncsiak, az egyes pártok egyetértenének-e azzal, hogy bekerüljön az alaptörvénybe „A Szövetségi Köztársaság nyelve a német" mondat. A CDU/CSU-tól is csak 56%-nyi igenlő válasz jött, a többi párt pedig mindössze 31 és 10% közötti arányban támogatta a mondat alaptörvénybe való fölvételét.

A másik ok az lehet, hogy mint Fricz Tamás már 2001-ben kimutatta (Fricz 2001, különösen 6.), a pártok eltávolodtak választóiktól, nem az ő igényeiket képviselik. Nem tudjuk ugyan, anyanyelvük kérdésében hogyan vélekednek a német anyanyelvű német állampolgárok, reprezentatív felmérés erről – tudomásom szerint – nem készült, illetve nem került nyilvánosságra. De pl. Nagy Attila Tibor és Paár Ádám *A német pártrendszer szerkezete* című elemzésében közöl néhány eredményt az Infratest dimap intézet felméréséből, amelyet a német szövetségi alaptörvény 60. évfordulóján (2009-ben) végzett a németországi lakosság körében. A felmérés témája az alkotmány (az alaptörvény) és az alkotmányos rendszer elfogadottsága volt (Nagy – Paár 2011). A közölt eredmények többek között a következők: „a nyugati tartományokban élők 77%-a, a keleti országrész lakóinak 65%-a *büszke* az alaptörvényre. A lakosság 79%-a *nagyon erős*nek, illetve *erős*nek mondja országához való *kötődés*ét. Hasonló arányban *büszkék* az emberek *arra, hogy németek* (Nagy – Paár 2011, 1.). A lakosság nagyobbik részét (70-80%-át) kitevő németek, akik *büszkék* alaptörvényükre (bár bizonyára nem nagyon ismerik), *erősen* vagy *nagyon erősen*

kötődnek hazájukhoz, és *büszkék arra, hogy németek,* az anyanyelvüket érintő kérdésekre sem igen válaszolnának másképpen. Mindegyik terület a lakosság érzelmi attitűdjét érinti, az alkotmány és a nemzeti nyelv pedig e tekintetben könnyen összetartozónak, hasonlónak tekinthető (mivel a népesség az alkotmány megítélésében is inkább hagyatkozik érzelmeire, mint pontos tudásra: az alkotmány szövegének alapos ismeretére). Valószínű tehát, hogy a közösség anyanyelvéhez való viszonya jó, de a legmagasabb politikai szinteken ez nem sokat jelenthetne, egyrészt, mert talán természetes, hogy így van, másrészt nem „szerencsés" olyan kérdésekkel foglalkozni, mint az anyanyelv, a hivatalos nyelv emlegetése, különösen nem törvénybe (akár alaptörvénybe) foglalása.

A tárgyalt tanulmányban idézett vitákból érdemes néhány árulkodó kijelentést idéznünk. 2002. január 24-én a Bundestag 212. ülésén Peter Eckardt (SPD) azt mondta, hogy szerinte „*tudományosan* hibás nézet, ha azt gondoljuk, hogy *politikailag* lehetséges, hogy nyelvvédő *törvénnyel*, kvótákkal, bírósági ítéletekkel vagy másféle korlátozásokkal meg lehet védeni a német nyelvet, úgy, hogy esetleg újra világnyelvvé váljon" (Bundestag 2002b). A fordítás pontos, az idézett rész önmagában zavaros, sőt ellentmondó. Árulkodó ez a zavarosság is, és az is, hogy a német újbóli világnyelvvé válásáról beszél, igaz, mint lehetetlenségről. A német gondolkodásban valószínűleg megvannak még a nyomai a „birodalmi", nagyhatalmi gondolkodásnak. És bár Németország ma is a legfejlettebb országok közé tartozik gazdaságilag, politikai jelentőségéből sokat vesztett. Érvényes ez a német nyelvre is: elterjedtségének, használatának, presztízsének jelentős csökkenése bizonyára hiányként él a németek tudatában. Ennek lehet jele a német mint világnyelv emlegetése, talán nem is tudatosan, nem is szándékosan.

Hasonló hátterű lehet a finom, PC-megközelítés- és fogalmazásmódra való törekvés még egy CDU-s képviselőnő szájából is. Erika Steinbach ui. a német „nyelv védelme" helyett a *fogyasztóvédelem* oldaláról közelíti meg azt a kérdést, hogy a kereskedelemben, az áruleírásokban túlsúlyban van

az angol, ritkán fordul elő a német, ezzel a német anyanyelvűek *ki vannak rekesztve* a kommunikációból (vö. föntebb). Werthebach, aki elindította a nyelvtörvényért folyó küzdelmet, maga is kereszténydemokrata, érvei között mégis szerepel a *kirekesztés*, igaz, a többségé: egy „nyelvtörvény [...] a polgárok számára a nyelvi kirekesztettség és a jogbiztonság hiánya ellen védelmül" szolgálna (vö. föntebb). Árulkodó és zavaros az az SPD-s vélemény is, amely szerint a németet mint anyanyelvet azért nem szabad Németországban törvényileg védeni, mert Ausztriában, Svájcban, Belgiumban és Luxemburgban is beszélik anyanyelvként. A felszólaló nyilván tartott az esetleges politikai inkorrektségtől, pedig a fenti tény, sőt, hogy a német több országban hivatalos nyelv (is), önmagában nem érv egy esetleges németországi nyelvi törvény létrehozás ellen. (Vö.: fentebb.)

Tudomány és politika a nyelvi törvényekben

Mit tartalmazott volna, ha elkészült volna a német nyelvtörvény? Mivel a német nyelvtörvény a fent ismertetett módon és tartalommal járt a legközelebb a megvalósuláshoz, és mert végül is nem valósult meg, valamint mert a nyilvánosan hozzáférhető tervezetek általában egyéni munka eredményei, a bemutatott hét év legtöbbet emlegetett témáit gyűjtjük össze mint egy német nyelvtörvény sarokpontjait. Ezek a kérdések azok, amelyeket a német nyelvművelők, nyelvvédők – akik nem feltétlenül nyelvész szakemberek – és a politikusok szükségesnek tartottak nyelvtörvényben szabályozni.

A nyelvtörvény előkészítését, a további, azóta is tartó vitákat is az **angol nyelv** hatása váltotta ki, és mindvégig (máig) ez maradt a központi téma. Ez volt a fő oka több országban is (Franciaország, Lengyelország) a nyelvtörvény elfogadásának, és a németek is e két nyelvtörvényen felbátorodva kezdték el szorgalmazni elkészítését és elfogadását. Nyilvánvaló, hogy az „elangolosodás" a globalizáció leglátványosabb következményei közé tartozik. Többször nem is „nyelvrombolásról" beszélnek a vitázók,

hanem a német nyelv már-már érthetetlenné válásáról, legalábbis az angolul nem vagy nem jól tudók számára, illetve az utóbbiak kirekesztéséről. Ezért kifogásolják, hogy pl. a kereskedelem, az áruleírások nyelve nagyobb részt az angol.

Megjelenik természetesen a nyelv kulturális értékként való megőrzésének szándéka is. Az angol nyelvi elemektől átszőtt német, a „Denglisch" ellen tiltakoznak sokan, hogy a mindennapi beszédben, a médiában, a reklámokban **ne rombolja a német nyelv tekintélyét**, és ne akadályozza fejlődését. Néhányan **a német önbecsülés hiányá**t látják abban, hogy elangolosodhatott a német nyelv.

Egy másik, kevesebbet hangoztatott célkitűzés az lett volna, hogy a bevándorlók számára kötelezővé kellene tenni a német nyelv elsajátítását. Az indoklás az volt, hogy enélkül párhuzamos társadalmak jönnek létre az országon belül. Ezt a javaslatot megvalósították, 2004-ben elfogadták, majd 2005-ben bevezették a Bevándorlási törvényt (Zuwanderungsgesetz). A Németországban tartózkodás különböző minőségéhez (hosszához) előírták a német nyelv meghatározott fokú ismeretét.

Összefoglalva mindössze ennyi a tervezett nyelvtörvény tartalma. A tanulmány szerzője, Pfalzgraf általában a neopurizmus jelenségeinek tartja a föntebb felsoroltakat, s szerinte ez a szemlélet jelenik meg nyelvi ideológiákban és a nyelv struktúrájára vonatkozóan egyaránt, valamint az itt nem tárgyalt területeken: a nyelvpedagógiában, a nyelvszociológiában, a nyelvkritikában is. A purizmus és a neopurizmus megjelölés csak negatív lehet, bár igaz, hogy a tárgyalt jelenségek nagy része az angol nyelvi hatás korlátozásának szándékával függ össze, az idegen hatás ellen harcolókat pedig a tágabb nyelvészet puristáknak nevezi. Sajnálatos azonban, hogy Pfalzgraf ennyire egyoldalúan értékel, ha már értékel is ebben az egyébként szinte dokumentumként használható munkájában, és egyáltalán nem foglalkozik magával a társadalmi problémával, amely a „neopurizmust" létrehozta. Véleményét erősíti az, hogy az ismertetett vitákban megszólalók közt a tekintélyesebbek sem a nyelvészet valamelyik

ágát képviselik, hanem pl. jogászok, ókorkutatók. Egy nyelvtörvénynek nem úgy kellett volna létrejönnie, hogy a vitában felszólalók bármelyike létrehoz egy nyelvtörvényt, hanem úgy, hogy a vitákban elhangzott közösségi igényeket szakemberek részvételével formálják törvényszöveggé. A javaslatok egy része azonban semmilyen neopurista jellemzőt nem mutat, a társadalom működésének elősegítését célozza, mint pl. a közhasználatú szövegek német nyelvűségének szorgalmazása. A közösségi és egyéni identitás erősítésére vonatkozó javaslatokat pedig csak túlzottan leegyszerűsítve lehet „a purizmus jellemzőit mutató nyelvi ideológia jeleinek" tartani. Csupán kulturális antropológiai vagy kognitív-funkcionális tudományos keretek között szemlélve is elfogadhatóbb minősítést kaphatnának.

A nyelvtörvény létrehozására irányuló törekvések nyilvánosságra kerülése után hamarosan állást foglalt a kérdésben a **tudomány** is Németországban: megjelent Gerhard Stickelnek, az *Institut für Deutsche Sprache (IDS) in Mannheim* [a Mannheimi Német Nyelvi Intézet] igazgatójának tanulmánya (Stickel 2001). A szerző történetileg vázolja a nyelvi purizmus lényegét, s ezzel indokolja az angol elemek beáramlása elleni törekvéseket. Azt is kijelenti, hogy nyelvtörvénnyel, németesítési törekvésekkel csak jelentéktelen mértékben lehetne csökkenteni az angol kifejezések használatának motivációit. Ehelyett azt javasolja, hogy kutatások segítségével próbáljuk megérteni a jelenséget. Hasonló a nyelvész szakma egészének véleménye, bár megjelennek a tágabb kérdésről – inkább később – jóval differenciáltabb vélemények is (vö. pl. Pfalzgraf 2011; Lisek 2014).

Árnyalja a képet, hogy a nyelvvel kapcsolatos törvények megszületésében olyan fontos szerepet játszó politikusok hogyan látják a nyelvi intézmények szerepét (l. fent, 2.2.1). A Bundestag képviselői egy felmérés során feltűnő tájékozottságot mutattak, és a tudományos intézmények által képviselt álláspontot hangoztatták, természetesen sommásan: nincs szükség semmilyen védelemre, a nyelvtörvények más országban sem változtattak

semmit a nyelvhasználaton, sőt, a törvényi szabályozás inkább gátolja a gördülékeny nyelvhasználatot, semmint segítené.

A jobboldal egyes képviselői más véleményen vannak (pl. Connemann 2009). Conneman egy 2009-es írásában összefoglalja a 2000-es évek elejétől folytatott munkát, amelyet politikusként is végigkísért a *Kultur in Deutschland* munkabizottság elnökeként, és amely a német nyelv jelenkori státusával is foglalkozott. Szerinte mulasztás terheli a német államot nyelvének belső és nemzetközi helyzete terén is. A legfontosabb mulasztások: az alaptörvény nem határozza meg a német nyelvet hivatalos és beszélt nyelvként, miközben pl. a nemzeti a lobogóról szó van; hiányzik a társadalmi nyelvvédelem – nem feltétlenül nyelvtörvény – a társadalomnak szinte minden területén az igénytelenség elterjedésének megállítására; a bevándorlók német nyelvi tudásának, a nyelv elsajátításának szükségessége; mindennek hiánya ui. a kommunikációs háló hiátusait hozza létre, és végső soron demokratikus jogok sérülnek. Nemzetközi téren a legnagyobb mulasztásnak tartja, hogy a német politika nem védi meg az EU-n belül kijelölt nyelvi rangját. Nem foglalja el az EU-ban azt a helyet, amelyet európai jelentősége indokolttá tenne, ui. a német nyelvnek hét országban hivatalos státusa van, az EU lakossága 18%-ának anyanyelve, 14%-ának pedig tanult nyelve. Ennek ellenére nem munkanyelve az EU-nak az angol és a francia mellett, holott az Európai Bizottság eredetileg a németet is elfogadta munkanyelvként. A rendezés érdekében sorozatosan benyújtottak a Bundestaghoz javaslatokat, általában eredménytelenül. 2009-re legalább a munkaanyagokat németül kapják meg. Többet kell tenni a németek nyelvi öntudata és identitása érdekében azért is, hogy ne „némuljon el" a német szó Németországban, ha bármilyen nemzetközi rendezvényről van szó (Connemann 2009, 60–66.) A CDU/CSU politikusnője egy 2018-as parlamenti napon hasonló követeléseket hangoztatott – tehát nem sok minden változott 2009 óta (Connemann 2018).

Mi az, amit törvényileg szabályoznak, és mi az, ami törvény nélkül is fontosnak látszik a Német Szövetségi Köztársaság mint állam számára a német nyelv területén?

A törvényi szabályozás és az (állami) intézmények egyaránt nyelvpolitikai eszköznek számíthatnak. Ezeken kívül részt vesznek a nyelvvel való foglalkozásban államilag támogatott vagy nem támogatott (civil) szerveződések: szervezetek, társaságok, egyesületek. Alább a direkt törvényi szabályozást választjuk külön az intézményektől és szerveződésektől. Németországra jellemző, hogy az általános nyelvi-nyelvhasználati szabályozásra nincs törvény, csak kisebb hatókörű szabályozások vannak érvényben.

Az ország hivatalos nyelve köztudomásúlag a német, de ez hivatalosan nincs lefektetve, nem szerepel a Német Szövetségi Köztársaság alaptörvényében (GG 1949, utolsó változtatás 2019. 03. 28.)

Az angol második hivatalos nyelvként funkcionál az üzleti körök igényeinek megfelelően, bár annak nem található nyoma, hogy ez a tény hivatalosan ki lenne mondva.

A továbbiakban következzék a nyelvhasználat egyes területeire vonatkozó törvényi szintű szabályozások, majd a német nyelv használatát, presztízsét támogató állami intézmények, szervezetek felsorolása, kommentálva.

Törvények, rendeletek a nyelvhasználatról

- *Gemeinsame Geschäftsordnung der Bundesministerien* [A szövetségi minisztériumok közös eljárási szabályai] *I § 49 Abs. 2. 8 (GGO I)* A Berlini Szenátusi Igazgatóság 2004-ben új paragrafussal bővítette a fenti dokumentumot. A bővítés nyelvhasználati szabályozást tartalmaz, elsősorban az idegen, különösen az angol szavak használatának korlátait.
- *Nationales und internationales Minderheitenrecht* [Nemzeti és nemzetközi kisebbségi törvény] Az alaptörvény tartalmazza az egyes nép-

csoportok egyenlőségének és diszkriminációs tilalmának biztosítását. A kisebbségi törvény megfelel a Németországban 1998. február 1-jén törvénybe lépett, az Európai Tanács nemzeti kisebbségek védelmére létrehozott keretegyezményének, valamint a Kisebbségi nyelvek európai chartájának, amely Németországban 1999. január 1-je óta van érvényben. Ezek a dokumentumok – elvben – biztosítják a nyelvi jogokat, a fenti törvény pedig részletezi őket.

- Gesetz zur Steuerung und Begrenzung der Zuwanderung und zur Regelung des Aufenthalts und der Integration von Unionsbürgern und Ausländern helyett Gesetz zur Steuerung und Begrenzung der Zuwanderung und zur Regelung des Aufenthalts und der Integration von Unionsbürgern und Ausländern [Törvény a bevándorlás irányítására és korlátozására és az uniós polgárok és a külföldiek tartózkodásának és integrálásának szabályozására]. A törvénycsomag mindennapi neve Bevándorlási törvény (Zuwanderungsgesetz, Einwanderungsgesetz), 2004. 08. 06-án fogadták el, és 2005. január 1. óta van érvényben. Első változatában tartalmazza a Tartózkodási törvényt (Aufenthaltsgesetz) és az EU Szabadmozgás-törvényét (Freizügigkeitsgesetz/EU). A törvénycsomagban a németnyelv-ismeret különböző fokait írják elő a németországi tartózkodás különböző változataihoz.

A német nyelv használatát, presztízsét támogató állami intézmények, szervezetek

A német nyelvvel foglalkozó intézmények és szervezetek közül csak a legfontosabbakat és leginkább ismerteket soroljuk fel:

Tudományos intézmények:

- Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung (Német Nyelvi és Irodalmi Tudományos Akadémia)

- Das Leibniz-Institut für Deutsche Sprache (IDS) (Leibnitz Német Nyelvi Intézet) Mannheim (1919 januárjáig Institut für deutsche Sprache /IDS/)
- Leibniz Gemeinschaft (Leibnitz Egyesület), Berlin
  Magyarázatként idekívánkozik, hogy a Leibnitz Gemeinschaft egy tudományos kutatóhálózat központi szervezete, 95 önálló kutatóintézet tartozik hozzá szinte minden tudományterületről. Ilyen kutatóintézet a mannheimi Leibnitz Német Nyelvi Intézet is, és külön van általános nyelvi intézet is, a Leibnitz Német Nyelvi Intézet tehát speciálisan a német nyelv kutatásával foglalkozik. Ezek az intézetek nem tartoznak az akadémiához, az egyesülés előtti NDK-beli akadémiai intézeteket is megszüntették.
- Deutscher Akademischer Austausch Dienst (Német Felsőoktatási Csereszolgálat – DAAD), németországi szervezet a felsőoktatási intézmények közötti nemzetközi együttműködésre, tudósok és hallgatók cseréjére. Működési formája egyesület, tagjai a németországi felsőoktatási intézmények. Nagyrészt a német szövetségi kormány finanszírozza. Támogatja németek külföldi tanulmányait, kutatásait és a külföldről érkezők németországi tanulását, kutatásait.

Testületek, egyesületek, szövetségek

- Gesellschaft für deutsche Sprache, GfdS (Német Nyelvi Társaság)
  Wiesbadenben és a Bundestagban van egy-egy intézménye. Nyelvi-nyelvhasználati tanácsadással foglalkoznak, tanácsot adnak a névadáshoz, pályázatokat írnak ki, és társaságként működnek abban a tekintetben, hogy tagnak lehet jelentkezni, illetve lenni.
- Deutscher Sprachrat (Német Nyelvi Tanács)
  A testület a GfdS mellett működik. Feladatának tartja a német nyelvi identitás erősítését, a német nyelv tekintélyének őrzését bel- és külföldön, nyilvános nyelvkritikát folytat általában a médiában, részt vesz az oktatás nyelvi kérdéseinek, a német nyelv nemzetközi helyzetének

– különösen nemzetközi tudományos nyelvként –, a német mint idegen nyelv oktatásának megtárgyalásában, a politikusokkal folytatott tárgyalásokban.

- Verein Deutsche Sprache, VDS (Német Nyelvi Egyesület)
  Célja a német nyelv megtartása minden funkciójában, az élet minden területén.

A német mint idegen nyelv intézményei

- Külön intézményrendszere van a német mint idegen nyelvnek (Deutsch als Fremdsprache – DaF) Németországban és világszerte is. Emellett a német mint második nyelv (Deutsch als Zweitsprache – DaZ) is a figyelem középpontjába került elsősorban a bevándorlók miatt, akik számára a német a második nyelv.
- Nemzetközi színtéren a német kultúra terjesztésén belül a német mint idegen nyelv oktatása a Goethe Intézet (Goethe-Institut) hálózatában valósul meg (149 ilyen intézet működik 92 országban). Szövetsége is van a területnek, a Fachverband Deutsch als Fremdsprache (FaDaF). 1989 óta működik bonni székhellyel, feladata a német mint idegen nyelvet tanulók, tanítók és a DaF-intézetek érdekképviselete.

Összefoglalás

A bemutatott helyzetből az látszik, hogy Németország óvakodik saját értékeit és belső érdekeit védő törvények vagy törvényi szintű szabályozások megalkotásától. Ezeket az érdekeket indirekt módon azonban képviselik azok a törvények, amelyeknek fő céljuk nem ez (pl. bevándorlási törvény). A saját érdekek képviseletének van azonban számtalan nem deklarált módja is, pl. a német nyelvtudomány egyes területei, a támogatott nyelvi egyesületek, bizottságok. Ugyanez érvényes a világot behálózó német intézetekre is, amelyek kulturális és politikai küldetésükkel együtt a német mint idegen nyelv oktatásának is centrumai. Ez a kép nemcsak gazdasá-

gilag-politikailag erős Németországot mutat tehát, hanem olyant, amelyik öntudatosan képviseli saját érdekeit, csak nem megfogalmazva, s így nemigen nyújt támadási felületet, helyette inkább több területen cselekszik.

Az európai nyelvpolitikák, nyelvstratégiák sorában a németországi inkább látens és nem deklarált. Inkább csak a második nyilvánosságban foglalkozik saját nyelvével, akkor is sokszor óvatosan és nem átfogóan. Hozzá hasonló politikai helyzet sok európai országban van, de Németország a nyelvi kérdések szabályozásában mintegy mintapéldánya annak, amikor a törekvések megvalósulása a legfelső szinteken ellenállásba ütközik és szinte lehetetlenné válik, az állampolgárok jogos igényeinek azonban többféle megnyilvánulási csatornát is biztosítanak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Törvények

Gesetz zur Steuerung und Begrenzung der Zuwanderung und zur Regelung des Aufenthalts und der Integration von Unionsbürgern und Ausländern [Törvény a bevándorlás irányításához és korlátozásához és az uniós polgárok és a külföldiek tartózkodásának és integrálásának szabályozásához] https://www.buzer.de/s1.htm?g=Zuwandungs G&f=1; a letöltés időpontja: 2019. június 10.

GG = Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland https://www.gesetze-im-internet. de/gg/BJNR000010949.html; a letöltés időpontja: 2019. június 10.

GGO I = Gemeinsame Geschäftsordnung der Bundesministerien I § 49 Abs. 2.

Nationales und internationales Minderheitenrecht [Nemzeti és nemzetközi kisebbségi törvény] https://www.bmi.bund.de/DE/themen/heimat-integration/minderheiten/; a letöltés időpontja: 2019. június 10.

Parlamenti jegyzőkönyvek

Abg. 2006. Abgeordnetenhaus Berlin, Drucksache 15/13269, http://www.parlament-berlin.de:8080/starweb/adis/citat/VT/15/KlAnfr/ka15–13269.pdf; a letöltés időpontja: 2019. június 10.

Bundestag 2001. Drucksachen und Plenarprotokolle des Deutschen Bundestages – ab 1949. 14/7250, S. 47. https://pdok.bundestag.de/; a letöltés időpontja: 2020. február 4.

Bundestag 2002a. Drucksachen und Plenarprotokolle des Deutschen Bundestages – ab 1949. 14/212, S. 20992–3. https://pdok.bundestag.de; a letöltés időpontja: 2020. február 5.

Bundestag 2002b. Drucksachen und Plenarprotokolle des Deutschen Bundestages – ab 1949. 14/212, S. 20994. https://pdok.bundestag.de; a letöltés időpontja : 2020. február 5.

CDU/CSU 2007. CDU/CSU Fraktion, Sprachschutz ist Verbraucherschutz, https://www.cducsu.de/ themen/kultur/sprachschutz-ist-verbraucherschutz; a letöltés időpontja: 2020. február 5.

Irodalom

Connemann 2009. Connemann, Gitta: Ist die deutsche Sprache noch zu retten? Über das Verhältnis von Politik und Sprache. *Politische Studien,* 424. (2009) 60. 60–66.

Connemann 2009. Connemann, Gitta: *Deutsch als Landessprache* [Bundestag 2018. március 2.] https://youtube.com/watch?v=a4Xxd-MgfGLw; a letöltés időpontja: 2019. június 10.

Börnsen – Bär 2006. Börnsen, Wolfgang – Bär, Dorothee: *Bekenntnis zur deutschen Sprache unverzichtbar*. Presseportal, 26. Juni 2006, http://www.presseportal.de/text/story.htx?nr=840518; a letöltés időpontja: 2019. június 10.

Flessner 2007. Flessner, Axel: Die Angst vor dem Gesetz. VDS-Sprachnachrichten, 33. Januar 7. https://vds-ev.de/SN/sn2007-01.pdf; a letöltés időpontja: 2020. február 5.

Fricz 2001. Fricz Tamás: A párt nem vész el, csak átalakul? A német pártrendszer válságai és átalakulása a XXI. század elején. *Politikatudományi Szemle,* 10. (2001) 3. sz. 5–28.

Gawlitta – Flessner 2002. Gawlitta, Kurt – Flessner, Axel: 'Sprachfreiheit und Sprachverantwortung [...]', *... Engagement für die deutsche Sprache*. Paderborn, 2002. 124–150.

Lisek 2014. Lisek, Grzegorz: Sprachgesetze – *ihre Begründungen und ihre Effektivität. Polnisch-deutscher Vergleich der Sprachpolitik*. Berlin, Leander Verlag.

Nagy – Paár 2011. Nagy Attila Tibor – Paár Ádám: A német pártrendszer szerkezete. https://gondola.hu/cikkek/76043-A_nemet_partrendszer_szerkezete.html; a letöltés időpontja: 2020. február 5.

Pfalzgraf 2008. Pfalzgraf, Falco: Bestrebungen zur Einführung eines

Sprachschutzgesetzes seit der deutschen Vereinigung. *German Life and Letters,* (2008) 4. sz. 451–469.

Pfalzgraf 2011. Pfalzgraf, Falco: Anglizismen als Thema der Sprachwissenschaft und Sprachkritik. *Aptum. Zeitschrift für Sprachkritik und Sprachkultur,* (2011) 2. sz. 160–176.

Stefanowisch 2011. Stefanowisch, Anatol: *„Geschmacklich begründete Forderung nach einem Verbot von Anglizismen" – Ein Interview mit Falco Pfalzgraf* https://scilogs.spektrum.de/sprachlog/geschmacklich-begr-ndete-forderung-nach-einem-verbot-von-anglizismen-ein-interview-mit-falco-pfalzgraf/; a letöltés időpontja: 2019. június 10.

Stickel 2001. Stickel, Gerhard: Sprachschutzgesetz – Entwicklung der deutschen Sprache. Brief an den Berliner Innensenator Dr. Eckhart Werthebach vom 29. Januar 2001. https://www1.ids-mannheim.de/aktuell/presse/pr010129.html; a letöltés időpontja: 2019. június 10.

Werthebach 2000. Werthebach, Eckart: 'Die deutsche Sprache braucht gesetzlichen Schutz.' *Berliner Morgenpost*, 31. Dezember

Szerző nélküli közlemények

Kampf um Schutz der deutschen Sprache – Politiker aller Parteien warnen vor Überfremdung durch Anglizismen, *Die Welt*, 11. Februar 2001, https://www.welt.de/print-wams/article609332/Kampf-um-Schutz-der-deutschen-Sprache.html; a letöltés időpontja: 2019. június 10.

Politikerin 2006. Politikerin will die deutsche Sprache gesetzlich schützen', *Bild*, 10. Mai 2006, https://www.bild.de/news/2006/politikerin-sprache-schutz-401948.bild.html; a letöltés időpontja: 2019. június 10.

Union 2006. Union will Deutsch per Gesetz schützen', *Focus*, 10. Mai 2006, http://www.focus.de/politik/deutschland/sprache/_aid_108787.html; a letöltés időpontja: 2019. június 10.

Verein 2007. Deutsche Sprache, 'Der Vorsitzende meint', Sprachnachrichten, 34 (Mai 2007), https://vds-ev.de/SN/sn2007-03.pdf ; a letöltés időpontja: 2019. június 10.

FEHÉR BENCE

LEGŐSIBB NYELVEMLÉKEINK?

Bajelhárító alakok és rovásfeliratok avarkori tűtartókon

A rovásírásos tűtartók csoportja

Az avarkori régészeti anyagban a (rovás)feliratok nem túl ritkák, bár keveset közöltek eddig kielégítően, és összefoglaló gyűjteményük még nem látott napvilágot. Ezek gyakorlatilag mind ún. *instrumenta domestica*-feliratok, jelentős részük csonttárgyakba karcolva. A legérdekesebb ilyen kis csonttárgyak tűtartók, amelyekről feltételezhető, hogy mágikus, bajelhárító szövegeket vagy legalábbis jelzéseket tartalmaznak. A legismertebb példa a szarvasi tűtartó,[1] amelyen pillanatnyilag a leghosszabb ismert avarkori szövegünket olvashatjuk. Az olvasata és jelentése vitatott, de az eddig javasolt teljes olvasatok annyiban egyeznek, hogy isteni/démoni erőket szólít meg, segítségüket kérve vagy rontásukat elhárítva.[2] E szövegek apotropaikus (bajelhárító) természete kapcsolatban lehet a tárgyak funkciójával, hiszen éles vastárgyak tárolására hasz-

1 Első közlése: Juhász 1983.

2 Róna-Tas 1985; Vékony 1985a. Harmatta feloldása nem teljes; viszont ez nem utal démonokra.

nálták, amelyek a néphit szerint bizonyos fokig maguk is bajelhárító természetűek.

Természetesen az avar tűtartók sorából csak néhány tartalmaz rovásfeliratot. A következők alkalmasak paleográfiai elemzésre.

a) Négyszöghasáb alakúak:

1. az említett darab Szarvas-Grexa téglagyárból,
2. egy tűtartó Jánoshida-Tótkéripusztáról, négy oldalán bevésett jelekkel,[3]
3. Udvardról (Dvory nad Žitavou, Szlovákia), négy oldalán vésve,[4]
4. egy másik darab Jánoshida-Tótkéripusztáról, két oldalán vésve, de zegzugvonalakkal felülírva, amelyek gyakorlatilag olvashatatlanná teszik.[5]

b) Hengeres alakúak:

1. Kaposvár-40. sz. őrház[6] (kétszavas szöveg),
2. Kiskőrös-Cebepuszta[7] (három bevésett jel),
3. Szeged-Fehér-tó A temető[8] (egyetlen ligatúra).

3 MNM ltsz. 11.1934.22., Fettich N. ásatásán került elő, 228. sír. Először közölte: László 1941, 186.

4 Točik 1983, 59., 81–2., 90.

5 MNM ltsz. 11.1934.27., Fettich N. ásatásán került elő, 231. sír. Először közölte: Harmatta 1985/6a, 57–58.

6 RRM ltsz. 76.646.1., E. Szimonova ásatásán került elő, 100. sír. Közöletlen, említése: Szimonova 1997, 28. Németh Péter (RRM) szívessége folytán volt lehetőségem tanulmányozni és közölni.

7 MNM ltsz. 32.1933.7., Fettich N. ásatásán került elő, 20. sír. Feliratát először közölte: Vásáry 1972, 342–343. n. 7.

8 MFM ltsz. 53.2.480., Móra F. ásatásán került elő, 1929, 128. sír.

A hosszabb példányoknál a képi ritmus utalhat az akusztikai ritmusra, vagyis versszerű szöveg meglétére (a mágikus szövegek gyakran ilyenek), a mellette levő képi ábrázolások utalhatnak a beszélőre vagy a megszólított személyre, és a betűk nagyobb száma lehetővé teszi, hogy megállapítsuk: a szöveg ismert vagy ismeretlen írással készült. Egy-egy betűből (vagy, mint a kiskőrös-cebepusztai tűtartó esetében, három nagyon hasonló betűből) álló felirat tudományosan megalapozott módon aligha sorolható egyértelműen írásrendszerbe. Így kénytelenek vagyunk a fennmaradó hosszabb szövegekre összpontosítani.

Az oldalsorrend és a szarvasi felirat

Mindeddig a Kárpát-medencéből csak két többoldalú rovásfeliratnak kutatták alaposan az oldalsorrendjét. Az egyik jelentősen későbbi, ráadásul csak kéziratos hagyományból ismerjük: a Luigi Ferdinando Marsigli által 1690-ben leírt rovásbot.[9] Semmi nem igazolja, hogy ezt a feliratot folytonos hagyomány kötné össze az avar tűtartókkal, így aztán szigorúan véve nem használható az érvelésben. A másik a szarvasi tűtartó felirata, amelyet négy oldalra írtak, részben hosszabb sorokat keskeny betűkkel, részben rövidebb sorokat széles betűkkel. A betűalakok és az, hogy az egyik oldal nincs végigírva, egyaránt igazolja, hogy az írás jobbról balra halad. Két széles betűs és egy keskeny betűs oldal ugyanolyan állású, de a másik keskeny betűs oldal hozzájuk képest fejjel lefelé áll. Szükségszerűen legalább egy fordítás történt írás közben: részben, de csak részben a szöveg ún. busztrofedon. Több kutató a Marsigli-féle botot is busztrofedonnak írta le, de eltérő fordítási rendszerrel, és az általuk feltételezett rendszer erősen spekulatív.[10] Így hát egyedül a szarvasi

9 Vö. Sebestyén 1915, 35–56.; Herepei 1935; Forrai 1985, 36–132.; Sándor 1991.

10 Sebestyén 1915, 37–39. (a fordulópont minden oldalnak a közepén található), Herepei 1935 (fordulópont csak az első oldal végpontján), Forrai 1985, 41. (fordulópon-

tűtartó rendszerét vehetjük kiindulópontnak, ezt pedig a különböző kutatók különbözőképpen írták le.

Nevezzük egyelőre a széles betűs sorok közül a hosszabbat Sz^1-nek, a rövidebbet Sz^2-nek, a fejjel lefelé álló keskeny betűst K^1-nek, a másikat K^2-nek.

Vékony Gábor szerint az oldalsorrend Sz^1-K^1-Sz^2-K^2;[11] Róna-Tas András szerint K^1-Sz^1-K^2-Sz^2.[12] Lehetőségem volt a tűtartót autopsziával tanulmányozni 2018. november 15-én,[13] mikor is azt tapasztaltam, hogy mindkét sorrend hibás. Vékonyé alapjaiban, mert feltételezte, hogy néhány betű lekopott a Sz^2 sor végéről. Ez a feltételezés téves, a csontfelszín itt nagyjából sértetlen, bizonyára nem tűnhetett el nyom nélkül egy jel sem. Következésképp irreális feltételezés, hogy az Sz^2 sor a szöveg közepén állt volna; a szélesebben írott betűk és utánuk a nagy *vacat* világosan mutatják a teljes felirat végpontját. Róna-Tas sorrendje nem lehetetlen, de nem is kézenfekvő: ő azt feltételezi, hogy a keskeny betűs és széles betűs oldalak váltakoznak, így hosszú-rövid-hosszú-rövid sorokat adnak ki ABAB gondolatritmust mutatva. Mivel a mágikus szövegek gyakran valóban versszerűek, ez a feltételezés racionálisnak tűnt, de kézbe véve a tárgyat, a részleges busztrofedont nem lehetett megvalósítani, vagyis az oldalakat nem lehet úgy forgatni, hogy a Róna-Tas által javasolt sorrend jöjjön létre. Az egyetlen sorrend, amely könnyen kivitelezhető kézmozdulatokkal, gazdaságosan létrehozható, a K^1-K^2-Sz^1-Sz^2, kevésbé versszerű sorozat, de egy AABB gondolatritmust feltételezve azért nem lehetetlen:

tok az oldalak végén). Sándor (1991, 23–24.) nem látja szükségét a busztrofedon-modellnek; ebben minden bizonnyal igaza van, de ez nem érv a busztrofedon-modell *lehetséges volta* ellen, csak nem szabad szükségszerűnek tekintenünk, és ha létezett, nem lehet előrejelezni, *milyen* lehetett. Herepei János busztrofedon-modellje egyébként nincs messze a ténylegesen alkalmazott szarvasi szisztémától (ő a modellt 48 évvel azelőtt közölte, hogy a szarvasi felirat előkerült).

11 Vékony 1985a, Vékony 1987, 56–73.

12 Róna-Tas 1985, Róna-Tas 1988, Róna-Tas 1990.

13 Ezért Szarka Józsefnek tartozom köszönettel (Tessedik Sámuel Múzeum, Szarvas).

a. az első hosszabb sor leírása keskeny betűkkel,
b. hosszirányú elforgatás 180°-ban az oldal végpontján keresztül,
c. a második hosszabb sor leírása keskeny betűkkel, mivel a fennmaradó oldalak hosszirányú elforgatással nem érhetők el, d) egy negyedfordulat felfelé,
d. egy rövidebb sor írása széles betűkkel,
e. az utolsó oldalt el lehetett volna érni egy hosszirányú forgatással vagy két negyedfordulattal felfelé (avagy lefelé, ugyanazzal az eredménnyel), és a lejegyző az utóbbi megoldást választotta, két negyedet fordított,
f. a fennmaradó betűk csak fél sort töltöttek ki.

Ez csak csekély előrehaladás a megfejtés útján, semmiképp nem elegendő egy új olvasathoz. A létező olvasatokat azonban (korlátozottan) tudjuk ellenőrizni a segítségével. Róna-Tas András olvasata közelebb áll a valósághoz, ő kétségtelenül helyesen határozta meg a végpontot és így a szöveg utolsó sorát, és valószínűleg helytálló a megfigyelése egy gondolatritmus létezéséről is. Legalább egy pontban módosítani kell az olvasatát:[14] az Sz^1 és K^2 oldalaknak helyet kell cserélniük. Mivel ezek az oldalak szerinte különálló megszólítások különböző istenségekhez, ez szinte csak egy technikai cserét jelent – azt leszámítva, hogy nézete szerint az Sz^1 vége tartalmazza az Sz^2 zárósor kettős parancsának az elejét. Ez természetesen nem lehetséges, így a szövegnek legalább itt egy módosítását is el kell fogadnunk, vagy pedig egy vadonatúj értelmezést adnunk. Semmiképp nem újdonság, hogy erre van szükség, mert Róna-Tas olvasatát már eddig is szigorúan bírálták, és nemcsak a vetélytárs olvasatok szerzői, hanem tőlük függetlenül, elméleti szempontból, a javasolt írásrendszer következetlen-

14 Róna-Tas ritmikus feloldása a következő, lefordítva (vö. Róna-Tas 1985, 1988, 1990): „(A)varoboqan [isten], te imádtassál | Törgüs, te, legyen a te akaratod <szerint?> | Erse, te tedd ennek a mérgét (= veszedelmét) semmivé, bevésve | legyen, vésessék be."

ségeire rámutatva.[15] Vékony olvasata pedig egyáltalán nem jöhet szóba: a) ha az ő oldalsorrendjét a valósra cseréljük, szövegének koherenciája súlyosan sérül;[16] b) az Sz^2 sor szerinte való kiegészítése egyszerűen nem létezik; c) az értelmezés kardinális kérdése a szóelválasztó jelek elhelyezkedése, amely a valóságban eltér a Vékony feltételezte szóvégektől.

A harmadik tudományosnak mondható magyarázat, Harmatta Jánosé,[17] csak részleges olvasat, az Sz^1–Sz^2 sorokra vonatkozik, de kétségtelen, hogy Harmatta Róna-Tassal egyezően megtalálta a valódi végpontot és határozott verses karakterét látta a szövegnek, csakhogy az ő szövege nem bajelhárító, ami kevésbé valószínű magyarázat. Mindenesetre az ő olvasata ugyanabban hibázik, amiben Vékonyé is: a szóelválasztó jelek elhelyezkedésében és a köztük olvasható jelek számában; így aztán hasonlóképpen el kell vetnünk ezt is.[18]

Végkövetkeztetésünk: a feliratnak egyik eddig publikált olvasata sem fogadható el. Úgy gondolom, jelenleg nincs lehetőség a szöveg kétségbevonhatatlan értelmezésére; véletlenszerűen talán adhat valaki egy feloldást, ami akár helyesnek is bizonyulhat, de nem szigorú módszertani alapon. A korábbi kutatásoknak azonban legalább néhány megfigyelése helyes lehet: a bajelhárító jelentés nem valószínűtlen, a verses jelleg nem lehetetlen, mivel kétszer ⏲ jel mutatkozik egy oldal végén, azt sugallva, hogy ez egyfajta ragvégződés vagy legalábbis akusztikailag rím lehet, és

15 Szalontai – Károly 2013, 385–386. Más kutatók szkeptikusak a szöveg értelmezhetőségét tekintve: Göbl – Róna-Tas 1995, 49–52. (Róna-Tas saját régebbi értelmezését kritizálja), I. Vásáry (amint őt idézi Juhász 2004).

16 A démoni ellenfelet, a feltételezett Üngür istent említő sorok így a 2–3., míg az első sor csak utal rá; a 4. sor nem lehet a 3. lineáris folytatása, csak az elsőé.

17 Györffy – Harmatta 1997, 154.

18 A szóelválasztó jelek helyzete szükségtelenné teszi, hogy a magyar nyelvű feloldást nyelvészeti szempontból is vizsgáljuk, de említsük meg legalább, hogy e feloldás magyarsága kicsit késeinek tűnik a 8. századra: elsősorban a feltételezett TI *t*^{ü}*i* ‘tűi’ szó, amelynek hangalakja a γ eltűnése utáni helyzetet tükrözi!

az utolsó oldal világosan két párhuzamként álló szóra tagolódik, amelyek hasonlóképpen ugyanúgy végződnek, de tükrözött állásban (/).

Az első jánoshidai tűtartó

A hasonlóképp négy oldalán bekarcolt csont tűtartó Jánoshida-Tótkéripusztáról, bár jóval kevesebb jelet tartalmaz, több információt ad. Ez Fettich Nándor ásatásán került elő 1934-ben, egy avar temető 228. sírjából, női halott jobb kezében.[19] A temetkezést a 8. századra lehetett keltezni. A tárgy nagyjából négyzethasáb alakú, 7,5 cm x 1,05 cm (***a, c***) x 1,2 cm (***b, d***), tehát itt is van két keskenyebb szemben álló oldal és két szélesebb. A felszíne erősen megviselt, három oldalán kisebb sérülésekkel: az ***a*** oldal jobb felső sarka, a ***d*** bal felső sarka és a ***c***-nek majdnem az egész bal oldala lehasadt. A jeleket éles eszközzel vésték be (illetve az ***a*** oldalon helyesebb úgy mondani: belevakarták), de a különböző oldalakon nagyon eltér a számuk, alakjuk és feltehetőleg funkciójuk is: a szó szoros értelmében csak egy oldal van *írva*. Ez az ***a*** oldal, amelyen négy betűszerű jel van (betűmagasság: 0,9 cm); a jelek világosan jobbról balra haladnak, de nem töltik ki a teljes felületet. A „betűk" után egy 2,3 cm hosszú emberalak látható vízszintes helyzetben.

Ez az emberalak nem az egyedüli a tűtartón: a párja a ***b*** oldalon látható, de itt csak 1,3 cm hosszú. A ***b*** oldal ettől eltekintve üres. Azt nehéz megmondani, hogy a két alak ugyanazt a lényt ábrázolja-e vagy sem. Elég hasonlók, bár a ***b*** kevésbé kidolgozott, mint az ***a*** – de ez természetes következménye annak, hogy jelentősen kisebb. Az ***a*** feje háromszög alakú, a ***b***-é nagyjából kerek, a tetején két szemszerű kidudorodással. A másikon nincsen tisztán látható szem; a fej tetején levő kisebb felszíni jelenségek feltehetőleg természetes sérülések. Valószínűleg fontosabb, hogy az ***a*** karjai enyhén lefelé hajlanak, míg a ***b*** karjait mereven felfelé tartja. Mivel az

19 MNM ltsz. 11.1934.22., első említése: László 1941, 186., első közlése: Erdélyi 1958a, 39.

a kidolgozottabb, feltehetjük, hogy a karok eredetileg tervezett helyzete a lefelé mutató volt. Az ***a*** alak határozottan phallikus, sőt valójában a törzsét és phallusát egyetlen erős vonással vésték ki, lábai pedig rövidebbek és később, mintegy mellesleg csatlakoztatták őket a törzshöz. A ***b*** törzse két rövid, görbe lábra ágazik szét minden phallikus toldalék nélkül.

Az ***a*** alak feltétlenül összetartozik az írott szöveggel, és egy lényegileg phallikus lényt ábrázol, valószínűleg szándékosan lefelé tartott kézzel, amely a szövegre mutat: a lény szerepe az, hogy érvényre juttassa, esetleg megáldja az írott szót/szavakat. Mivel a tűtartókat nők használták, a phallikus lény lehetett a termékenység elősegítője, vagy pedig védhette a használót férfierejével – tehát bajelhárító erő, ami könnyen kapcsolható a hegyes vastűkhöz –, vagy épp mindkettő, az antik Priapus istenséghez hasonlóan. Mindenképpen azt kell feltételeznünk, hogy a rajz egy segítő természetfeletti lényre, istenségre vagy védőszellemre vonatkozik.[20] A ***b*** alak lehet ugyanaz a démoni lény vagy más, aszerint, hogy a különbségeknek kisebb vagy nagyobb jelentőséget tulajdonítunk-e; viszont ha nem ugyanaz, akkor nincs tiszta képünk arról, miféle lényre vonatkozik.

A tűtartó ***c*** oldala csak egy díszítőmotívumot tartalmaz, egy 6 (eredetileg 7[21]) elemű zegzugvonalat. A ***d*** oldal nagyrészt üres, de a közepére egy kis jel van vésve: két geometrikus minta összetétele, tkp. egy kör és egy rombusz rövid vonallal összekötve (0,7 cm hosszú). Bár vonzó a gondolat, hogy ezt olvashatnók két betűnek,[22] valószínűbb, hogy az egyszerű és nagyon kicsi geometrikus minta csak egy tulajdonjelzés vagy *tamga*.

20 Harmatta (1983) a rajzot angyalnak értelmezi. Bár magyarázatát Vékony (1985a, 1136) élesen bírálta – és a betűket illetően helyesen –, az „angyal" kifejezés nem teljesen elhibázott, hiszen a lény funkciója közel van ahhoz, amit mi „őrangyalnak" mondanánk, leszámítva, hogy ez keresztyén kifejezés.

21 Az oldal az alakok fejéhez eső végén csonka.

22 Mint Vékony 1987, 76. tette. Korábban – helyesen – úgy vélte (Vékony 1985a, 166–168.), hogy ez csak egy *tamga*. Harmatta ezen az oldalon egy sor jelet (betűt) olvasott, a létezők mindkét oldalán.

Bár a felszín elég megviselt, nem kétséges, hogy soha nem volt rajta több szándékosan bevésett jel, kivéve talán két hosszúkás pontot a nagyobbik alak fejének két oldalán, de ezek nagyobb sérülések közepén találhatók, és lehetnek azoknak a részei (vagy ellenkezőleg, a sérüléseket is okozhatták az eredeti pontok, ha a peremük kezdett lepattogzani). Ha ezek valóban léteznek, a kisebb alak „szemeinek" lehetnek a párhuzamai, csak éppen a fejtől elkülönülve oldalt. A ***b*** és ***d*** oldalak nagy része mindig üres volt. A bevéséseket feltehetőleg ugyanaz a kéz és eszköz készítette, bár a ***b*** oldalon kissé mélyebben, és a ***c*** oldal zegzugvonala töredezettebb, a peremeknél behasadozó. Viszont miközben az ***a*** oldal jelei készültek, a vésési technika folytonosan változott, ahogy a vésnök jobbról balra haladt: a töredezett, bizonytalan élek (amelyek eleinte a zegzugvonaléra nagyon hasonlítottak) mélyültek, míg végül a démon törzse és phallusa már a ***b***-ére hasonlított; a végén hozzátett lábak megint sekélyebbek lettek. Az író tehát nem mindig ugyanazt a technikát használta, és minden itt használt technika tulajdonítható ugyanannak az írónak.

Az oldalsorrend kérdéses, mert csak egy oldalon vannak szoros értelemben vett betűk. Az írott szó/szavak bizonyára a kezdő- vagy a végponton voltak, nem pedig a középső szakaszon két díszítő ábra közt. Logikus feltételezni, hogy a szarvasi tűtartó gazdaságos sorrendjét alkalmazták; ez esetben a mesternek a következő mozdulatokat kellett végeznie:

a. egy oldal kivésése jobbról balra,
b. hosszirányú elforgatás 180°-ban az oldal végpontján keresztül,
c. a szemközti oldal kivésése,
d. negyedfordulat felfelé, és az oldal kivésése,
e. két negyedfordulat felfelé, és az oldal kivésése.

Szarvason a szöveg a keskeny oldalakon kezdődött, amelyek mindkét szélükön be voltak vágva a tűk számára. Jánoshidán viszont a szélesebb oldalak vannak bevágva. Nem tudjuk, hogy a kezdőponthoz a bevágás vagy a keskeny oldal kapcsolódik-e, így tehát két lehetséges oldalsorrend adódik:

1. B → hosszirányú forgatás → D → 90° felfelé → C → 180° felfelé → A;
2. A → hosszirányú forgatás → C → 90° felfelé → D → 180° felfelé → B.

Az első megoldás a két alakot teszi legfontosabbá, mivel azok a kezdő- és a végponton állnak, de ellenkező irányban készültek, és csak a közben történt hosszirányú forgatás miatt látjuk őket ugyanarra nézni; a végső alak a szövegre mutat, tehát az egész minta a (mágikus?) szóban/szavakban csúcsosodik ki. A másik megoldás a szöveggel kezdődik, amelyet egy alak hangsúlyoz, és a kisebb alakkal végződik mint egyfajta hitelesítővel. Középen mindenképp a zegzugvonal áll térkitöltőként, és a tulajdonosra való utalás az első megoldás szerint előtte áll, a másik szerint fordítva. Mindkét sorrend lehetséges. Az első talán jobban illik a szöveg feltehető mágikus, bajelhárító vagy termékenységhozó természetéhez; a kisebb alak ez esetben feltehetőleg azonos istenség a nagyobbikkal. Két párhuzamot is ismerünk, amelyek hasonló oldalsorrendre utalnak.

Párhuzamok Udvardról és Kaposvárról

Egy közöletlen kaposvári tűtartó jeleinek szerkezete hasonlónak tűnik, bár ez hengeres tárgy. A tűtartóra különböző oldalakon vésték jeleket, még ha nem is lehet ezeket pontos derékszögbe állítani egymáshoz. Három „oldal" megfeleltethető az előző tárgy oldalaival: egy feliratos (***a***), egy alakos (***b***) és a harmadik egyetlen magányos szimbólummal (***d***). Ezeket lehet ugyanabba a logikai sorba helyezni, mint a jánoshidai darab megfejtésének 1. változatát, de olyanba nem, amely a 2. változattal azonos. Tételezzük fel, hogy az oldalsorrend a ***b***-vel kezdődik: egy (nagyon kopott és homályos) emberalakkal ugyanabban a pozícióban. (Közvetlen felette 8 felszínes párhuzamos bemetszés található, amelyek kétségtelenül szándékosan készültek, de túl közel vannak az alakhoz ahhoz, hogy külön oldalnak tekintsük, és feltehetőleg utólag metszették be. Úgy néz ki, ezek csupán számszimbólumok – a tartóba illő tűk száma? –, és nem tartoztak az eredeti tervhez.) A hosszirányú elforgatással az egyetlen kis geometrikus mintához jutunk (∧). Ezt lehet-

ne különbözőképpen értelmezni: számszimbólum (5?), tulajdonjelzés vagy *tamga*; az utóbbi megoldás a valószínűbb a jánoshidai tűtartó ***d*** oldalán levő geometrikus minta párhuzama alapján. A negyedfordulat felfelé egy üres oldalra vezet (Jánoshidán ezt a helyet töltötték ki zegzugmintával), az utolsó félfordulat pedig a kétségtelen felirathoz (***a***), amely két szóból áll. Nagyon kicsi betűkkel írták, de egyértelmű, hogy az első szó ugyanazzal az ábécével készült, mint a szarvasi felirat (és a nagyszentmiklósi kincs felirata); a második szó, amely csak három betűből áll, olvasható úgy, mint az ábécének egy olyan változata, amelyet csak rövidebb és némiképp kétes feliratokról ismerünk.[23] Lehetséges, hogy ez a szó rövidítés vagy számjelzés. Sem Róna-Tas, sem Vékony olvasata a szarvasi tűtartóról nem adja meg az első szó kiolvasásának a kulcsát,[24] így jelenleg a szöveg azonosíthatatlan; feltételezhetjük, hogy ennek is bajelhárító tartalma volt. Az egyetlen nagyobb eltérés a jánoshidai tűtartó sorrendjétől (nem számítva a zegzugvonalat) az, hogy a bajelhárító alakot nem ismételték meg az utolsó felületen.

Az udvardi (Dvory nad Žitavou) tűtartót szintén sűrű bevágások borítják mind a négy oldalán, bár láthatólag csak kis részüknek van valamilyen jelentése. Ez persze megnehezíti, hogy megtaláljuk a minta kezdőpontját. Kétségtelen, hogy két oldal is tartalmaz alakos ábrázolást (az egyikük nagyon közel áll a jánoshidaihoz), a másik kettő csak hálómintás bevágásokat; kézenfekvő feltételezés, hogy az egyik alak a kezdőpontot jelenti. Viszont a rajzolat „rovásos" eleme nem világos. (Vékony csak egy magyar S[25] rovásjelet feltételezett az emberi alak lába alatt, és ezt magya-

23 A középső jel két másik avar feliraton is előbukkan (Ozora-Tótipuszta, vö. Garam 1976, 143–144. [Garam leírása szerint; ma ez a jel nem észlelhető]; Budapest-Háros, vö. Harmatta 1985/6b, 220–221. [kétesen írásos emlék]).

24 Róna-Tas betűsora szerint ez *r*^{2} *d q b ǰ s* lenne, Vékonyé szerint *i/ï X γ v z s*.

25 Itt és a továbbiakban az etimológiákban és betűátírásokban nem a mai magyar helyesírás szerint, hanem fonetikus alakban írunk, tehát S = magyar *sz* stb. A feliratátírásokban felső indexbe tett betűk az eredeti szövegben ki nem írt rövid magánhangzók.

rul olvasta: *is* 'betegségszellem'.[26] Ez elég valószínűtlen feltételezés, hiszen ez a rovásjel a legegyszerűbb az egész székely-magyar rovásírásban, csak egyetlen vonásból áll, és ezért ha egymagában áll, nem lehet tisztán megállapítani, betű-e egyáltalán. Így hát hihetőbb, hogy ez a bemetszés csak geometrikus minta jelentés nélkül. Az alak lába alatt (azon a helyen, ahol a jánoshidai felirat áll) öt kis négyzetes mező következik, feltehetőleg jobbról balra, nagyobb részük tisztán geometrikus: hálószerű és párhuzamos vonalkázás, de a 3. mező egy andráskeresztet, az 5. pedig egy függőleges vonást tartalmaz (ez Vékony *is* szava). Ezek lehetnek mértani jelek, és lehetnek ugyanazok, mint a jánoshidai felirat két kezdő jele! Ezt azonban csak az utóbbi megfejtése után lehet eldönteni. Mindenesetre a phallikus emberalak lefelé tartott karjaival annyira hasonló a jánoshidaihoz,[27] hogy a kép jelentése nyilvánvalóan ugyanaz: egy bajelhárító istenség.

Ha az istenség ugyanaz, bizonyára a bajelhárító jelek szerkezete is körülbelül azonos; ez esetben a feltehető kezdőpont a másik alak, de ez nem ember, hanem egy szarvval rendelkező, támadásra készülő állat. (Bika, kos, szarvasbika?) Persze egy támadó hím nagyvadnak ugyanúgy megvan a maga phallikus természete, mint az emberalaknak, így hát könnyedén lehet ugyanannak a (még mindig névtelen) istenségnek más megjelenési formája.[28] Lehet ugyanaz az oldalsorrend is (***b – d – c – a***)? Mivel itt nincs

26 Vékony 1987, 103.; Vékony 2004, 209.

27 Még a mindkét oldalon a fejet jelentő vonal oldalán kívül levő „szemek" is nagyon hasonlóak.

28 Nem ez az egyetlen előfordulása támadó hím vadállatnak az avar anyagban, bajelhárító összefüggésben. Ismert egy valamivel korábbi nagyszíjvég Zamárdiból (RRM ltsz. 93.16.1, vö. Bárdos – Garam 2009/18 I 165. Taf. 143. 1280/1; 7. sz.). A nagyszíjvég hátlapján görög betűs mágikus felirat olvasható. A támadó bikát vagy kost ugyanarra a felszínre 90° szögben elfordulva karcolták be, nagyon kis méretben (1,2 cm hosszú). Harmatta úgy gondolta, hogy ez is egy felirat szogd betűkkel, de az egész apró méret magában kizárja ezt a lehetőséget, nem beszélve arról, hogy az állatalak nagyon tisztán kivehető. A bekarcolások mindkét típusa ugyanazt a célt látszik szolgálni: a démoni erők hárítását; sajnos a tárgy társadalmi környezete kétes, még azt sem tudjuk, hogy férfi- vagy női sírban volt-e.

tulajdonjegy/*tamga*, a ***d*** és ***c*** oldalak nem különböznek, de az emberalak oldalának kellene utolsónak lennie. Ez csak a forgatási rend csekély megváltoztatásával érhető el. A hosszirányú fordulat után a negyed- és félfordulatot *lefelé* kellett végrehajtani.[29]

Kísérletek az első jánoshidai felirat értelmezésére

A szarvasi feliratot leszámítva eddig csak a jánoshidait próbálták értelmezni. Ezekre a rovásjelekre nagy figyelem fordult, mert tisztán olvashatók, és talán azért is, mert a megfelelő emberek találták meg, akiknek a tekintélye elegendő volt a figyelem felkeltésére.[30] Először Erdélyi István olvasta ki, aki a jeleket a székely-magyar rovásírás jeleivel azonosította, és 1958-ban B S T Z betűket olvasott, 1961-ben enyhén módosítva B S I Z-t.[31] Értelmezni ekkor még nem kísérelte meg a betűket. Az 1. és 2. betűt azóta szinte egybehangzóan így fogadják el (azok is, akik nem székely-magyar jeleknek értelmezik, mert ezek a betűk hasonlóak az ótürk írásban is), a 4. pedig teljesen világos – bár ezt többen tagadták, mert ez a betű annyira jellemző a székely rovásra, viszont idegen mind az ótürk, mind a nagyszentmiklósi írástól, hogy ha elismerik, az megakadályozza, hogy a két utóbbi írásmóddal olvassák ki a szöveget. A nyilvánvaló tényeket azonban kár tagadni: a jánoshidai feliratot a szarvasitól eltérő ábécével írták, amely viszont erősen hasonló vagy akár azonos a székely rovásírással; a 4. jel valószínű olvasata minden bizonnyal Z. Eddig a székely-magyar rovásírás első példáját a 10. század elejéről ismertük,[32] egy csaknem kétszáz évvel korábbi előfordulás önma-

29 Vagy pedig a hosszirányú forgatást kell kihagyni, de ez kevésbé hihető.

30 A tárgyat Fettich Nándor találta, először ő ismerte fel, hogy rovásjelek vannak rajta (vö. Erdélyi 1958a, 39.; a 2/2. kép mutatja Fettich rajzát); elsőnek László Gyula említette, aki szintén úgy nyilatkozott, hogy ez rovásírás (László 1941, 186.).

31 Erdélyi 1958b; Erdélyi 1961.

32 A bodrog-alsóbűi fúvóka, ld. Vékony 2004, 25–39., keltezésére ld. Gömöri 2000, 170.

gában nem túl meglepő, az viszont sokatmondó, hogy az ábécé eszerint jelen volt a Kárpát-medencében Árpád 895-ös honfoglalása előtt, következésképpen az őslakosok öröksége. Az is nagy jelentőségű tény, hogy az avar feliratokat legalább két különböző ábécével írták (bár ebből nem szabad automatikusan arra következtetnünk, hogy két különböző nyelven).

Később Erdélyi maga megváltoztatta nézetét, mintegy három évtized múlva a négy jelet török nyelvű feliratnak olvasta, amelyből a két első jel maradt azonos: V S G J *v*^{u} *s*^{a} *g*^{ü} *j*^{a} 'amulett neked'.[33] Az első betűre feltételezett egy B>V fejlődést, ami nem lehetetlen, de a Kárpát-medencében első eset lenne, a székely írás pedig biztosan soha nem követte. A szavak jelentése nem bajelhárító és egyáltalán nem vonatkozik az alakokra; az olvasat nagy hátránya, hogy Erdélyi azt feltételezi, hogy a mássalhangzók utáni magánhangzókat nem jelölték. Effajta írásszabályok egyáltalán nem jellemzők a keleti rovásrendszerekre, amelyekben a szavak utolsó magánhangzóját rendszerszerűen kiírták.[34] Végül szerencsétlen ötletnek látszik a 4. jelet másnak olvasni, mint Z. Ezért azt kell mondanunk, Erdélyi későbbi olvasata valószínűtlenebb, mint a korábbi.

Csallány Dezső volt a következő, aki kiolvasta a feliratot, ő egy félig magyar, félig latin, hamisan archaizáló mágikus (?) szót vélt felfedezni: ZTNŠ *Z*^{á}*t*^{á}*n*^{á}*š* 'Sátán'.[35] Nincs különösebb szüksége cáfolatnak: neki az volt az elképzelése, hogy a koraközépkori magyar rovásírás balról jobbra haladt, amire valódi példa egyébként nem található. Nyilván ha valaki egy rovásszöveget visszafelé olvas, a feloldása téves lesz. Harmatta János feloldása[36] szintén bizonyosan hibás volt: egy összesen 31 betűs feliratot olvasott ki (ha az utolsó két jelet ligatúrának tekintjük, akkor van össze-

33 Erdélyi 1993, 34.; Erdélyi 1999, 41.

34 Szalontai – Károly 2013, 384–385.

35 Csallány 1968, 302–303., Csallány 1971, 132. n. 15.

36 Harmatta 1983, 72–78.

sen 6 betűnk). Először is az ***a*** oldalt fejjel lefelé olvasta, az emberalakot is egy betűsornak tekintve; utána vette a ***b*** oldalt, ahol azonosította az alakot (mint „angyalt"), de körülötte több betűt vélt látni, amelyek nem léteznek; és betűnek vette a ***d*** oldal jelét is, néhány további nem létező betűt is hozzátéve. A szöveg, amelyet így létrehozott, nem volt bajelhárító, hanem részben az (angyal)alakra vonatkozott mint keresztyén imaformula, részben a tűtartó tulajdonosára mint „lányra" és „nővérre".[37] Miután meggyőződése volt, hogy a szöveg török nyelvű, ótürk rovásokkal olvasta, nem véve figyelembe a Z betűt mint lehetőséget.

Az utolsó és bizonyos értelemben legpontosabb megfejtés Vékony Gábor műve, aki először két önálló betűt és két ligatúrát olvasott;[38] mint látni fogjuk, ez a szám megfelel a valóságnak. Az 1. és 2. betű az ő véleménye szerint is B S. Észrevett egy kézenfekvő török feloldást: *b^{a}s* (imperat.) 'nyom, legyőz', és ebből következett, hogy a hátralévő betűk valamilyen természetfeletti erőre vonatkoznak, amely ellen ezt a felszólítást intézték a védőistenséghez, amely az alakokban látható. Ez a szerkezet az én véleményem szerint is megfelel a valóságnak. Egy lehetőség azonban elkerülte a figyelmét: a *bas* ige nem feltétlenül törökül hangzik, hiszen ez a szó jövevényszóként bekerült a magyar nyelvbe is, méghozzá igen régen.[39] A jeleket így értelmezte: N^Ü R^G,[40] és egy lehetséges tulajdonnevet keresett mint a felszólítás tárgyát. Miután ugyane művében publikálta a szarvasi

37 Teljes olvasata: Q^{ï}ZŊ K^{ü}G^{2} Y^{2}D^{2} *q^{ï}z^{ï}η k^{ü}g^{ï} y^{e}d^{ï}* 'leány dicsősége, varrj' || Q^{ï}B^{1}L^{1}γ^{1} B^{1}L^{1ï}ČE *q^{ï}bl^{ï}γ* bol iče 'légy boldog, nővér' || (angyalalak) || N^{1}ŊR^{2}ŊD^{1}Q^{ï}Q^{ï}L-^{1}NčB^{2}B^{2}G^{2}T^{2}G^{2}ŊA *[tä]ηr^{ï}η ^{ï}d^{ü}q^{ï} q^{ï}l ^{ï}nč ^{e}b b^{ö}gt^{ä}g ^{a}ηa.* 'Isten angyala, szerezz nyugodalmas lakóhelyet és üdvösséget neki'.

38 Vékony 1985a, 166–168.

39 Első feltehető említése 1213-ból (part. ipf., személynévként): *Regestrum Varadinum* 381.

40 A székely-magyar típusú Z betű lehetőségét nem vette figyelembe: mivel a nagyszentmiklósi rovásírás szerinte való Z jele a székely-magyar rovás Z-jének „régies" változata, evidensnek vette, hogy az utóbbi forma ebben a korban még nem fejlődhetett ki (Vékony 1987, 75.).

felirat (téves) feloldását, amelyen egy rosszindulatú Üngür démont feltételezett,[41] nem meglepő, hogy ezt olvasta: *b^{a}s ^{Ü}η^ür^^{i}g* 'győzd le Üngürt!'

Két évvel később olvasatának egy továbbfejlesztett változatát közölte, amelyhez hozzátette a ***d*** oldalon levő tulajdonjegyet/tamgát, feltételezve, hogy az is rovásjelek egy sorozata. Az új olvasat ez volt: *i^ηä || b^{a}s ^{Ü}η^ür^^{i}g* 'tű, győzd le Üngürt!' Ez persze egy lehetséges bajelhárító mondat, de az elöl álló „betűk" valódi alakja más, mint ő feltételezte, sőt valójában ezek csak geometrikus jelek.

Legalább két kutató lemondott a szöveg olvashatóságáról.[42]

A valódi jelalakok és hangértékük

Vékony nézetével ellentétben bizonyosra veszem, hogy Erdélyi első olvasata lényegileg helyes volt, legalábbis ami a 4. jelet illeti: B S … Z; következésképpen a rovásjelek a székely-magyar rovás közeli elődei. Viszont Vékonynak szinte bizonyosan igaza volt abban, hogy a 3. jel ligatúra, csak annak elemei mások, mint ő gondolta. Van egy hosszú (enyhén balra lejtő) vízszintes bevágás, amely a főszárat keresztezi, ez bizonyára egy keresztalakú betű eleme; továbbá van egy balra hajló függőleges szár, a tetején egy balra visszahajló ágacskával: ez egy olyan jel, amely azonos egy nagyszentmiklós-szarvasi jellel (melyet maga Vékony I/Ï hangértékkel olvas), és közel áll a székely-magyar I/J betűhöz, csak éppen egy kicsit hajlik. A legkorábbi ismert magyar rovásjelek azonban néha inkább hajlanak, mint későközépkori megfelelőik,[43] és ugyanezt a jelet megtaláljuk egy avar cserépedényen

41 Vékony 1985a, 153–166. Elég nyilvánvaló, hogy a szarvasi olvasat készült el előbb, a már az előző években értelmezett nagyszentmiklósi feliratok alapján (vö. Vékony 1985a, 155. és Vékony 1987, 75. megfogalmazását).

42 Róna-Tas 1988, 499.; Tryjarski 2002/04, I 62., II 9.

43 Mint a már említett bodrog-alsóbűi felirat L betűi, vö. Fehér 2019a, 20. 10. jegyz.; a homoródkarácsonyfalvi kőfeliraton (13–14. sz.) egy U betű.

is (Aquincum-Szőlő utca), amelyet a magyar rovásjelekkel tökéletesen ki lehetett olvasni, csak éppen ószláv nyelven; ott ennek I/J hangértéke volt.[44] Az I/J hangérték tehát itt is valószínűsíthető; a másik elem problémásabb, ha a szarvasi ábécéhez hasonló megoldáshoz ragaszkodunk, mert abban keresztalakú jel nem létezett.[45] Ha viszont elfogadjuk, hogy a székely írás elődjével van dolgunk, a keresztalak kézenfekvő hangértéke D.

Vékony szerint az utolsó jel is ligatúra. Első látásra nem volt igaza: úgy tűnik, e jel egy tökéletes Z és semmi más. Alapos vizsgálattal azonban azt tapasztaljuk, hogy a bal szár bal felső részén a csontfelszín ék alakban lehasadt. Az ilyen éles peremű lepattogzások hajlamosak egy korábban létezett betű vonalával végződni. Ha elfogadjuk, hogy az éles ferde szél egy rovásjel maradványa, annak valóban egy ligatúrának kellett lennie, amelynek a második elemének ferde bal szára van, gyakorlatilag tehát azonos egy székely-magyar T betűvel. Így a lehetséges olvasat B S D^I/J Z^T vagy B S I/J^D Z^T. Hogyan lehet értelmezni ezt a betűsort?

Ha a székely-magyar rovásírás archaikus változatát elfogadjuk, nem utasíthatjuk el egy magyar nyelvű szöveg elvi lehetőségét sem. Az első betűk magyar és török feloldása egyaránt lehetséges; mindkettő megengedi, hogy egy bajelhárító felszólításra gondoljunk, ez esetben az utolsó betűk nyilván a mondat tárgyát fejezték ki. A T végződés ez esetben inkább a magyar nyelvre utal! Ha elfogadjuk, hogy a mássalhangzók *előtti* rövid magánhangzókat csak ritkán vagy soha nem írták ki az avarkorban (e feltételezést vallja szinte az összes kutató, és a felirat minden eddigi feloldásában alkalmazták), a szöveg kielégíti ezeket a feltételeket, és tökéletesen érthető archaikus magyar nyelven: $b^{a}sj\text{^}^{a}d\ ^{i}z\text{^}^{ü}t$, modern helyesírással *baszjad izüt*. A második szó egy

44 Fehér 2019a.

45 Általában egy jel nemlétét nem lehet bizonyítani egy félig ismert ábécében, de ez kivétel, mert a kereszt mint szóelválasztó jel használatban volt a nagyszentmiklósi 8. edényen, tehát elképzelhetetlen, hogy ugyanakkor hangértékkel bíró betű is lett volna.

köznév tárgyesete, egy jól ismert szóé, amely egy ártó betegségszellem neve. Az első szó felszólító módú, de bizonytalan, vajon a jelentése még azonos azzal, ami a török nyelvekben élt: 'nyom, legyőz', vagy már azzá változott, amit a modern magyarban jelent: 'közösül vkivel'. Ha nem is lehetünk bizonyosak benne, úgy vélem, a démon ábrázolása veszélyes lehetett volna, tehát a két alak a megszólított, de meg nem nevezett védőszellem ábrázolása. Ennek a szellemnek az erős phallikus jellege megengedi, hogy arra gondoljunk: az igének már meglehetett ugyanaz a jelentése, mint a mai magyarban.

A szöveg párhuzamai

A szarvasi felirat jóval hosszabb, más ábécével és esetleg más nyelven készült, ezért a jánoshidai felirat alapján nem értelmezhető. A kaposvári szöveg két szóból áll, de feloldatlan. A szöveg szerkezete azonban bizonyára hasonló: felszólítás egy (meg nem nevezett) erőhöz, hogy tegyen (*imperat.*) vmit (*acc.*) vagy bánjon el (*imperat.*) vkivel (*acc.*), csak éppen jelenleg nem tudjuk a nyelvét meghatározni. Az udvardi tűtartót inkább lehet értelmezni: az ábrázolás ugyanazt a szellemet mutatja, akihez könyörögnek, de vagy nincs igazán írás rajta (a könyörgés csak szóbeli volt), vagy a két betűszerű geometrikus jelzés egy rövidített vagy szimbolikus jelzése a kérésnek. Ez esetben a betűk itt is B és S, ugyanarra a *bas* igére vonatkoznak, csak azt nem tudjuk biztosan, magyarul vagy törökül. (A B betű olyan alakú, amely Szarvasról ismeretlen, ezért az valószínű, hogy az ábécé a jánoshidai típussal azonos.) Az ellenséges erő viszont nincs megnevezve; a védőistenség erősen phallikus, ami némiképp a magyar nyelvű megoldás mellett szól. Csakhogy ha magyarul van, az ige nincs elfogadhatóan ragozott alakban,[46] ezért inkább egy mágikus *character*-értékű szimbolikus

46 Bár Vékony a nagyszentmiklósi feliratok olvasatában nagyon régies, módjel nélküli magyar felszólító módokat is feltételezett, ezek általánosan elfogadottan magyar feliratokban nem léteznek, a jánoshidai szöveg pedig szabályosan módjelezett felszólító

rövidítésre gondolhatunk, mint egy nyelvtanilag pontos mondatra.

Az ábécé elterjedése és használata is a megválaszolandó kérdések közé tartozik. Az avar rovásfeliratok nagyobb részét bizonyosan a nagyszentmiklós-szarvasi betűsorral írták; amennyire tudjuk, ennek az ábécének a használata Árpád honfoglalása után megszűnt. A jánoshidai ábécé viszont biztosan életben maradt és azzá fejlődött, amit mi mint székely-magyar rovásírást ismerünk, a 10–11. századokból 4 valószínű példával,[47] a 13. századtól pedig számos előfordulással. Mennyire volt elterjedt a használata az avarkorban, a jánoshidai és udvardi példányokkal egy időben? A kérdést nehezíti, hogy a betűk részben azonosak a szarvasiakkal, így az egy-két betűből álló feliratokat néha mindkét íráshoz oda lehet sorolni. Van néhány betű, amely annyira idegen a nagyszentmiklós-szarvasi körtől, hogy ezek jánoshidai típusú írásra engednek következtetni, mindenekelőtt a fentebb már tárgyalt Z. Jelenleg az első ilyen példa a legkorábbi avar korra tehető, a 6. sz. végére–7. sz. elejére: egy kis csonthenger Szekszárd-Palánkról,[48] amely csak két vagy három betűt tartalmaz, de az egyikük egy feltehető Z-változat. Ezt mindeddig nem kísérelték meg ezzel az ábécével olvasni, és jó olvasatot senki nem is adott.[49] Két vagy három betűt nem lehet biztonsággal kiolvasni, így nem merünk állást foglalni, a szöveg magyar vagy török nyelvű-e, csak annyit állapíthatunk meg, hogy az ábécé használata a Kárpát-medencében visszame*het* az avar hódítás koráig. Egy 7. századi orsógombon[50] levő bevágások részben keresztek, részben legalább két különböző jelrend-

módot mutat, így a módjel nélküli alakok létezése nem túl valószínű.

47 Bodrog-Alsóbű (ld. feljebb), Magyaród (ld. Ferenczi 1989), Újkígyós, Kászon (ld. Erdélyi – Ráduly 2010, 48., 105.).

48 Vásáry 1972, n. 4.

49 Harmatta (1985/6a, 61–62.) egy zegzugvonalat is a szöveg részeként olvasott ki; Vékony 1987, 102. az *ize^η^e* 'kengyel' szót olvasta.

50 Nagy 1998, 157.

szer jelei, az egyikük lehet éppúgy szarvasi, mint jánoshidai típusú. Egy avar bronz kisszíjvéget említ még az eddigi irodalom,[51] amely egyetlen, a székely A-hoz hasonló betűt tartalmaz, bár persze ez elég bizonytalan feloldás. És ott van a már említett edényfelirat Aquincum-Szőlő utcából, amelyet kétségtelenül a jánoshidai betűkkel írtak, a 7. sz. végéről–8. sz. elejéről. Ezek alapján, ha bizonytalanul is, feltételezhetjük az írásrendszer folytonos jelenlétét az avarkorban.

A magyar szöveg nyelvi jellemzői

Fonetika

A rovásjelek nem jelölik a rövid magánhangzókat, azok feloldásunk rekonstrukciói. Az *ȧ* magánhangzó használatát két tényre alapozzuk: 1) a szó eredeti török alakjában ez állt, 2) modern megfelelője, a labiális *a* ebből jóval később fejlődött ki az általánosan elfogadott nézetek szerint. Az *i* ugyanaz, mint ami az *iz/íz* szó modern formájában használatos; ha helyes a szó finnugor etimológiája, az eredeti hangnak is rövid *i*-nek kellett lennie,[52] és csak a mai előfordulásokban változó a hang hossza, tehát szinte bizonyos, hogy a legősibb ómagyar alakban *i* állhatott. Az *ü* magánhangzó rekonstrukciója több tényezőn alapul: a sorvadó végmagánhangzó meglétén a 10–11. századi glosszákban, főképpen ennek részleges megtartásán az accusativus-rag előtt egészen a 13. századig,[53] valamint azon, hogy a szövegben Z és T mássalhangzók nem hasonulnak, ami arra utal, hogy közöttük magánhangzónak kellett lennie.[54]

51 Vékony 1987, 103.

52 TESZ II 251., MSzFE II 326–329. Első ismert előfordulásai a hangzóhosszúságot nem árulják el.

53 Königsbergi Töredék: *ozut*.

54 Mihelyt a sorvadó hang eltűnik, a rovásfeliratok azonnal jelölik a hasonulást: a 13. században a firtosvári rovásfelirat olvasata ST *ᵉst* (vö. Fehér 2019b).

A mássalhangzókat a betűk rögzítik. Hangalakjukat igazolják a nyelvtani végződések, amelyeknek részei (T, D, J[55]), illetve a szó etimológiája (B, S). Csupán a Z mássalhangzó jelentkezik olyan szóban, amelynek a későbbi magyar nyelvben alakváltozatai vannak (íz, iz, isz),[56] de az első adatolt előfordulások Z-t mutatnak.[57] Ez ugyan feltehetőleg egy eredeti S-ből való fejlemény,[58] azt viszont nem tudjuk kikövetkeztetni, hogy ez a hangváltozás mikor következett be, mivel egy szórványos analogikus változásról van szó. Így hát elfogadható Z-t olvasni egy 8. századi szövegben is.

A tárgyeset alakja

Egy főnév tárgyesetben áll; a *-t* esetrag és használata ugyanolyan, mint ma. A magyar nyelv egész írott története során a *-t* esetrag nem változott, ezért az egyetlen racionális feltételezés az, hogy az esetragot már jelentősen korábbi időkben is ugyanígy használták.

A felszólító mód

A S/2 felszólító módú igealak formája gyakorlatilag ugyanaz, mint ami a *Halotti Beszédben* is jelentkezik.[59] Jogos a kérdés, valószínűsíthető-e ugyanaz az alak egy legkevesebb 400 évvel korábbi szövegben. Ámde a *Halotti Beszédben* lévő párhuzam (Z/S végű igető után) elég archaikus ké-

55 Az utóbbira vonatkozó alternatív lehetőségeket ld. alább.

56 Szinnyei 1893/96, 970.

57 MSzFE II 326–329., TESZ II 251. (1529–31: *yzeketh*, 1577: *Iʒ*).

58 UEW I 79–80. (Ámbár ettől eltérő megoldás sem zárható ki: Munkácsi /1895, 138./ iráni etimológiája elfogadhatónak tűnik, ez pedig eredeti *t>z* mássalhangzót követel meg.) Vékony ennek megfelelően, mikor magyarból kísérelt meg olvasni avarkori feliratokat, a szót *ⁱsˢ* formában használta (Vékony 1985a, 159–160.; Vékony 1987, 63.). Ez lehetett túlarchaizálás is, de azt a lehetőséget sem zárja ki semmi, hogy a két forma (melyeket a 19. századból párhuzamosan adatoltak) több mint ezer évig párhuzamosan élt egymás mellett.

59 HB 30: *helhezie*, HB 32: *ilezje*.

pet mutat összehasonlítva az ottani többi, látszatra teljesen modern felszólító móddal.[60] Ezért hát valószínű, hogy ez az alak nem csupán néhány évvel a *Halotti Beszéd* előtt terjedt el, hanem egy legalább néhány évszázaddal korábbi szintet őriz.

Vékony Gábor, mikor 8. századi magyar szöveget rekonstruált, egészen más álláspontot képviselt és jóval régiesebb felszólító módú alakokat tételezett fel: zöngés mássalhangzó után *-γ* (Szarvas: *tëβedyën, ëdyën*, Nagyszentmiklós n. 9, 10: *üdvrγ*), zöngétlen után *-χ* (Nagyszentmiklós n. 9: *ürrtχ*).[61] Ugyanakkor a S/2 személyre a mai összevont alakot tételezte fel: *izd, imësd*! (Ez persze nem lehetetlen.) Úgy gondolom viszont, hogy az archaikus -γ/χ módjel egy ilyen viszonylag kései időpontban valószínűtlen: 1) a *Halotti Beszéd* palatalizált formái közvetlenül ebből nem fejlődhettek ki, így fel kell tételeznünk egy hosszabb köztes fázist *-j/χ́* módjellel; 2) a *γ* felszámolódásának folyamata legkésőbb a 11. században megindult, ha tehát a *γ* mint a felszólító mód jele ettől eltérően fejlődött, ennek ettől világosan különböző korszakban kellett történnie.

Egyébként az sem feltétlenül bizonyos, hogy a jánoshidai parancsszó fonetikai realizálása *bȧsjȧd*. Lehetséges egy másik magyarázat is, amely a közbeeső fázisból indul ki: *bȧsχ́ȧd* – feltéve, hogy ekkor a χ́ mássalhangzó nem állt fonemikus ellentétben a *j*-vel (ám ellentétben volt a *χ*-val). Ez esetben nem volt igazán ok rá, hogy az ábécének saját jele legyen a χ́ hangra, hanem azt legegyszerűbben ugyanaz a graféma jelezhette, mint a *j*-t (éppen mint mai latin betűs írásunkban).

60 A D palatalizációjával: *oggun* (HB 25) stb., a T-ével: *vezeſſe* (HB 29) stb.; sőt a mára kihalt felszólító mód a -χt végű igéknél (*zoboducha* HB 23) szintén teljesen modern, mert a T elvesztését és a módjel teljes hasonulását mutatja. Bizonnyal értelmetlen feltételezni, hogy ez a forma korábban fejlődött volna ki, mint az *ilezje* alak, amely a T elvesztését mutatja hasonulás nélkül.

61 Vékony 1985a, 147., 151., 160–162.; Vékony 1985b, 1132–35., Vékony 1987, 44–46.

Összegzés

A rovásírásos avar tűtartók csoportja kicsiny, és az is bizonyos, hogy alcsoportokra osztandó. Ezért hát csak korlátozott következtetéseket vonhatunk le belőlük. Mindazonáltal a többoldalas tűtartók általános szerkezete világos: a felületen látható (***a*** oldal) egy phallikus (vagy támadó és hímnemű) apotropaikus lény, egyfajta védőistenség, (***b*** és ***c*** oldal) térkitöltő díszítés és/vagy egy valószínűleg a tulajdonosra utaló jel, (***d*** oldal) a védőistenség másik ábrázolása (talán más megjelenési formája) és alatta egy apotropaikus védőige vagy annak szimbolikus rövidítése. A védőige két természetfeletti lényre utal: a megszólított és ábrázolt védőistenségre, aki a nők segítője, és az íz nevű (betegség)szellemre, aki ellen szólt a varázslat, de őt képileg nem ábrázolják (hacsak nem ő a kisebb alak, de ez valószínűtlen).

A tűtartóknak volt egy tipikus oldalforgatási rendje, és általában azt kell feltételeznünk, hogy a tulajdonképpeni varázsige az utolsó oldalra került. Ezeket a szövegeket legalább két ábécével írták (és lehetséges, hogy legalább két nyelven is), de a tartalom lényegileg nyilván ugyanaz. Az első jánoshidai (és az udvardi) tűtartó szövegét nagy valószínűséggel el tudjuk olvasni: ezek egy olyan csoportot alkotnak, amelyet *magyar nyelven írtak* és egy olyan ábécével, amelyet *folytonosan használtak a 10. századig* (és tovább is, a középkorban és a reneszánszban!).

Kikerülhetetlen következtetés, hogy volt egy magyarul beszélő nyelvközösség a Kárpát-medencében, a késő avarkorban, tehát Árpád honfoglalása *előtt*! Azt persze nem sejthetjük, ez a nyelvközösség milyen szélesen volt elterjedve és hogy ezen kívül még hány nyelvet beszéltek itt ugyanabban az időben; a többi hasonló ábécével írt felirat értelmezése nagyon kétes, így azt nem tudhatjuk, tovább is vissza lehet-e követni ennek az írásrendszernek, nyelvnek, nyelvközösségnek a történetét (a szekszárd-palánki feliratból kiindulva, esetleg a koraavarkorig?), bár ez semmiképp nem is zárható ki. Jelen pillanatban, míg számos egyéb tárgyat nem talá-

lunk és tudunk megmagyarázni ugyanazzal az írásmóddal, és míg Vékony vitatott magyar nyelvű feliratolvasatait nem lehet kétségtelenül bizonyítani (avagy cáfolni), a jánoshidai szöveget a magyar nyelv legősibb fennmaradt szövegemlékének kell tekintenünk.

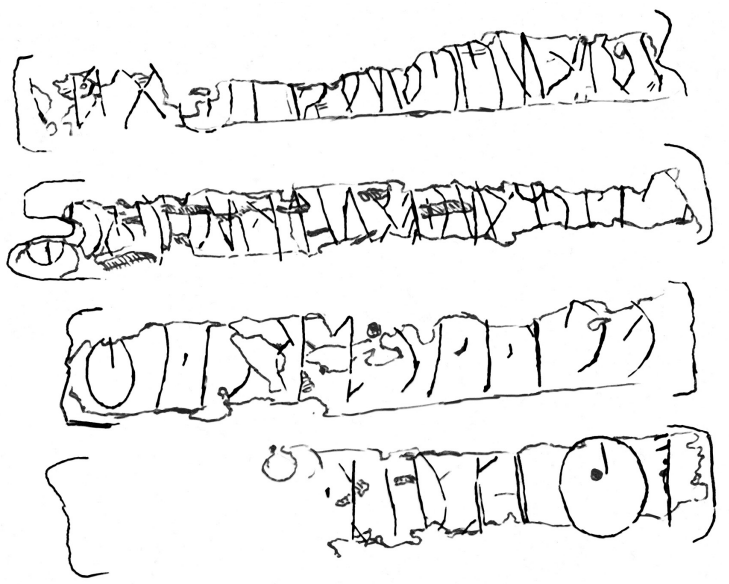

1. ábra. Szarvas-Grexa-téglagyár 67. sír, tűtartó (a szerző rajza)

2. ábra. Jánoshida-Tótkéripuszta 228. sír, tűtartó (a szerző rajza)

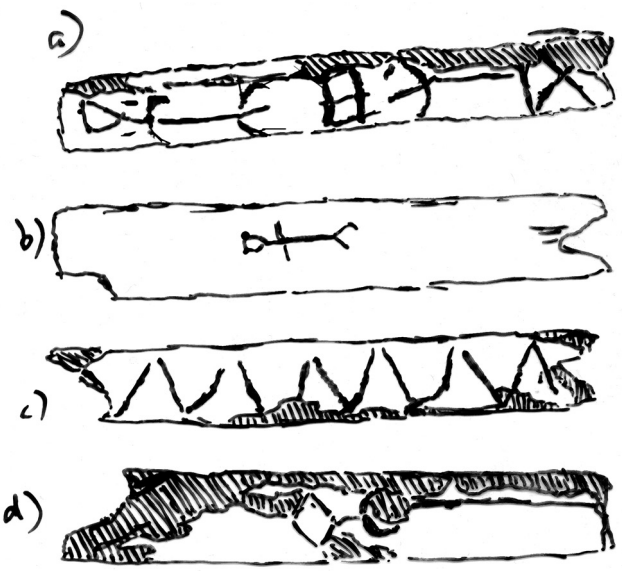

3 .ábra. Jánoshida-Tótkéripuszta 228. sír, tűtartó (az írott oldal értelmező rajza)

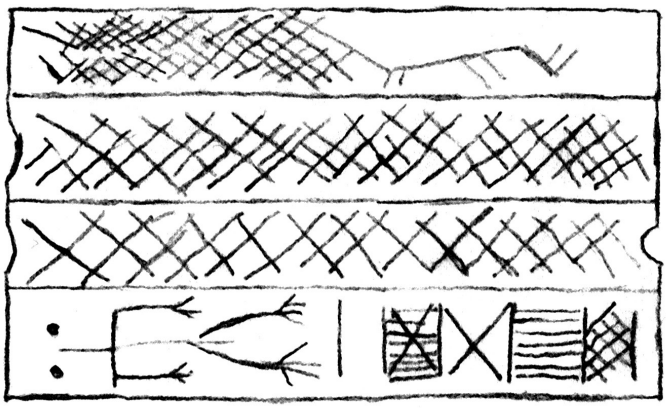

4. ábra. Udvard 53. sír, tűtartó (A. Točík után átrajzolva)

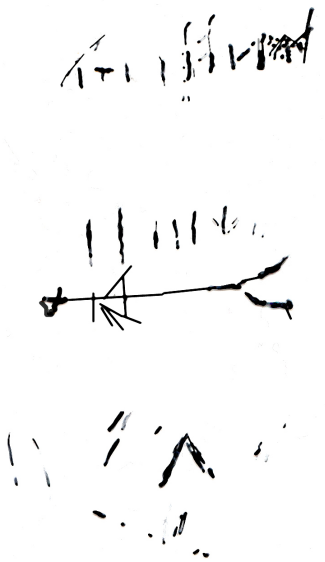

5. ábra. Kaposvár-40. őrház 100. sír, tűtartó (a szerző rajza)

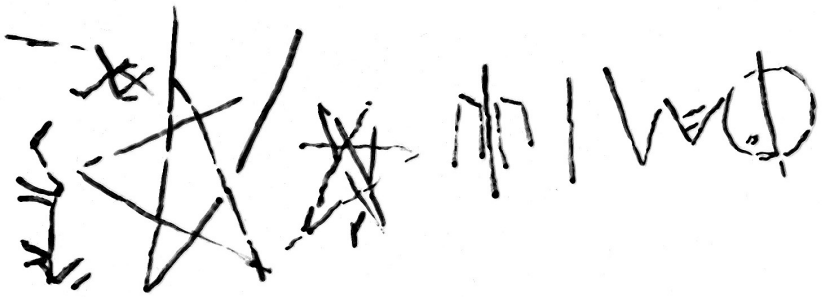

6. ábra. Zamárdi 1280. sír, nagyszíjvég (a szerző rajza)

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bárdos – Garam 2009/18. Edith Bárdos – Éva Garam: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Zamárdi-Rétiföldek* I–III. MNM – MTA Régészeti Intézet, Budapest, 2009–2018.

Csallány 1968. Csallány Dezső: A magyar és az avar rovásírás. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve,* 11. (1968) 280–304.

Csallány 1971. Dezső Csallány: Die Denkmäler der ungarischen Kerbschrift. *Acta Antiqua et Archaeologica,* 14. (1971) 129–135.

Erdélyi 1958a. Erdélyi István: *A jánoshidai avarkori temető*. Régészeti Füzetek II/1, Budapest, 1958.

Erdélyi 1958b. Erdélyi István [Иштван Эрдейи], Новая руническая надпись из Венгрии. Эпиграфика Востока, 12. (1958) 59–61.

Erdélyi 1961. Erdélyi István: Új magyarországi rovásfelirat. *Archaeologiai Értesítő,* 88. (1961) 279–280.

Erdélyi 1993. Erdélyi István: Az újonnan előkerült rovásírásos emlékekről. *Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis,* 3. (1993) 31–40.

Erdélyi 1999. Erdélyi István: Néhány magyarországi rovásfelirat és keleti rokon emlékeink. *Turán,* 2. (29) 4–5. sz. (1999) 41–46.

Erdélyi – Ráduly 2010. Erdélyi István – Ráduly János: *A Kárpát-medence rovásfeliratos emlékei a Kr. u. 17. századig*. Masszi, Budapest, 2010.

Fehér 2019a. Fehér Bence: Egy avar kori rovásírásos felirat Aquincum–Szőlő utcából: az ószláv nyelv korai emléke. *Studia Epigraphica Pannonica,* 10. (2019) 16–22.

Fehér 2019b. Bence Fehér: Building inscriptions and mason's marks – their potential touristic value. The example of the Firtos Runic Inscription. In: Wirth Gábor – Köbli Ádám (eds.): *Huncastle*. Edutus, Budapest, 2019. 33–42.

Ferenczi 1989. Géza Ferenczi: Runaic Signs from Magyaróz. *Specimina Nova,* 5. (1989) 145–148.

Forrai 1985. Forrai Sándor: *Küskarácsontól Sülvester estig*. Múzsák, Budapest, 1985.

Garam 1976. Garam Éva: Adatok a középavarkor és az avar fejedelmi sírok régészeti és történeti kérdéseihez. *Folia Archaeologica,* 27. (1976) 129–148.

Göbl – Róna-Tas 1995. Robert Göbl – András Róna-Tas: *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós. Eine paläographische Dokumentation.* Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Wien, 1995.

Gömöri 2000. Gömöri János: Az avar kori és X–XI. századi vaskohászat régészeti emlékei Somogy megyében. *Somogyi Múzeumok Közleményei,* 14. (2000) 163–216.

Györffy – Harmatta 1997. Györffy György – Harmatta János: Rovásírásunk az európai írásfejlődés tükrében. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi, Budapest, 1997. 145–161.

Harmatta 1983. Harmatta János: Az avarok nyelvének kérdéséhez. *Antik Tanulmányok,* 30. (1983) 71–84.

Harmatta 1985/6a. Harmatta János: Avar rovásírásos tárgyfeliratok. *Antik Tanulmányok,* 32. (1985/86) 57–72.

Harmatta 1985/6b. Harmatta János: Újabb avar rovásírásos tárgyfeliratok. *Antik Tanulmányok,* 32. (1985/86) 212–226.

Herepei 1935. Herepei János: A bolognai rovásírásos naptár megtérő sorvezetésének (bustrophedonjának) képlete. *Ethnographia,* 46. (1935) 60–65.

Juhász 1983. Irén Juhász: Ein Awarenzeitlicher Nadelbehälter mit Kerbschrift aus Szarvas. *Acta Archaeologica,* 35. (1983) 373–377.

Juhász 2004. Irén Juhász: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas-Grexa-Téglagyár, FO 68*. Budapest, 2004.

László 1941. László Gyula: Adatok az avarság néprajzához. *Archaeologiai Értesítő,* II/2. (1941) 175–209.

MSzFE Lakó György (főszerk.): *A magyar szókészlet finnugor elemei* I–III. Akadémiai, Budapest, 1967–1978.

Munkácsi 1894. Munkácsi B.: Adalékok az iráni műveltséghatás magyar nyelvhagyományaihoz. *Ethnographia,* 5. (1894) 134–141.

Nagy 1998. Margit Nagy: *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest* I–II. MNM – MTA Régészeti Intézet, Budapest, 1998.

Róna-Tas 1985. Róna-Tas András: A szarvasi tűtartó felirata. *Nyelvtudományi Közlemények,* 87. (1985) 225–248.

Róna-Tas 1988. András Róna-Tas: Problems of the East European Scripts with special regard to the newly found inscriptions of Szarvas. In: *Settimane di studio del Centro italiani di studi sull'alto medioevo 35. Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari*. Spoleto, 1988. 483–511.

Róna-Tas 1990. András Róna-Tas: Die Inschrift des Nadelbehälters von Szarvas (Ungarn). *Ural-Altaische Jahrbücher,* NS 9. (1990) 1–34. t. I–IV.

Sándor 1991. Sándor Klára: *A Bolognai Rovásemlék*. JATE, Szeged, 1991.

Sebestyén 1915. Sebestyén Gyula: *A magyar rovásírás hiteles emlékei.* MTA, Budapest, 1915.

Szalontai – Károly 2013. Csaba Szalontai – László Károly: Runiform fragments of the late Avar period from Hungary. *Acta Orientalia,* 66/4. (2013) 365–396.

Szimonova 1997. Szimonova Eugénia, A toponári avar temető. In: Karancz Gábor (szerk.): *Avarok és honfoglaló magyarok Somogyban*. Marcali Városi Helytörténeti Múzeum, Marcali, 1997. 25–52.

Szinnyei 1893/96. Szinnyei József (szerk.): *Magyar tájszótár*. Hornyánszky, Budapest, 1893-1896.

TESZ Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III. Akadémiai, Budapest, 1967-1976.

Točik 1983. Anton Točik: Pohrebisko z doby avarskej ríše v Dvoroch nad Žitavou / Temető Udvardon a 7.–8. századból. *Castrum Novum,* 2. (1983) 42–127.

Tryjarski 2002/04. Edward Tryjarski: Runes and Runelike Scripts of Eurasian Area I–III. *Archivum Ottomanicum,* 20. (2002) 5–80.; 21. (2003) 5–90.; 22. (2004) 173–212.

UEW Károly Rédei: *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* 1–5. Akadémiai, Budapest, 1986-1988.

Vásáry 1972. István Vásáry: Runiform Signs on Objects of the Avar Period. *Acta Orientalia,* 25. (1972) 335–347.

Vékony 1985a. Vékony Gábor: Késő népvándorláskori rovásfeliratok. Életünk, (1985) 22/1. 71–84.; 22/2. 147–169.

Vékony 1985b. Vékony Gábor: A szarvasi felirat és ami körülötte van. Életünk, 22/12. (1985) 1132–1145.

Vékony 1987. Vékony Gábor: *Késő-népvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. Életünk Könyvek, Szombathely, 1987.

Vékony 2004. Vékony Gábor: *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története*. Nap Kiadó, Budapest, 2004.

GULYÁS LÁSZLÓ

ÉSZAKKELET-FELVIDÉKBŐL KÁRPÁTALJA 1918–1920, KÜLÖNÖS TEKINTETETTEL MASARYK ÉS BENEŠ TEVÉKENYSÉGÉRE

Bevezetés, avagy a téma pontos behatárolása

A legtöbb esetben a tanulmány címe azonnal eligazítja az olvasót a tartalomra vonatkozóan. Jelen tanulmány esetében azonban a cím némi kiegészítésre szorul. Ezért az alábbi kiegészítést tesszük a tárgyalt földrajzi egység, régió elnevezésével kapcsolatban: az új- és legújabb korral foglalkozó magyar történelemtudomány rendkívüli mértékben elhanyagolja az általa használt fogalmak pontos definiálását, különösen igaz ez a földrajzi elnevezésekre. Ráadásul a magyar történelemtudomány nem építi be a történeti földrajz, a politikai földrajz és a regionális tudomány Kárpát-medencével kapcsolatos nevezéktani eredményeit. Különösen igaz ez az ún. történeti régiókkal, például a Délvidékkel vagy Erdéllyel kapcsolatban. A Kárpátalja mint régió esetében egy vitát és annak tanulságait összegző tanulmányt érdemelne annak tisztázása, hogy a területre egyes korszakokban melyik elnevezést kellene használni.

Ennek hiányában jelen tanulmányban azt a megoldást alkalmaztam, hogy a számos szóba jöhető lehetőség közül – a Ruténföldtől

Kárpáti-Ukrajnáig[1] – az általam helyesnek tekintett nevezéktant használtam. Eszerint azt a területet, melyet 1919-ben a versailles-i béke megalkotói Kárpátaljának neveztek el – ez némi egyszerűsítéssel a dualista korszak Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyéit jelenti –, az 1918 előtti időszakra vonatkozóan a magyar földrajztudomány egységes Kárpát-medencei szemléletmódjának megfelelően Északkelet-Felvidéknek nevezzük.[2] Vagyis az 1918 előtti időszakra vonatkozóan helytelennek tartjuk a Kárpátalja elnevezést és annak használatát. Ennek megfelelően jelen tanulmányban az Északkelet-Felvidék elnevezést használjuk a Kárpátaljára.

Tanulmányunk logikai vázának felépítéséhez az alábbiakból indultunk ki: véleményünk szerint az Északkelet-Felvidék sorsának alakulását 1918–1919-ben négy tényező határozta meg:

1. A területet megtartani akaró Magyarország, illetve az azt megszerezni kívánó államok –
   A. Csehszlovákia,
   B. Románia,
   C. Lengyelország
   D. a különféle ukrán „államkezdemények”
   egymást keresztező törekvései.
2. A terület rutén és magyar lakosságának különféle irányultságú (ukránpárti, magyarpárti, csehpárti) népgyűlései és azok szövetséges keresései.[3]
3. Az USA-beli rutén emigráció tevékenysége és határozott állásfoglalása az egyik lehetséges forgatókönyv – a csehszlovák – mellett.
4. A versailles-i békekonferencián a terület sorsáról a nagyhatalmak által meghozott döntés.

1 Zseliczky Béla könyvének bevezetőjében 13 szóba jöhető elnevezést sorolt fel, lásd Zseliczky 1998. 7.

2 Csüllög 2007, 201–225.

3 Erről bővebben lásd Gulyás 2018, 163–172.

Tanulmányunk szűkre szabott terjedelmi keretei között e bonyolult folyamat általunk legfontosabbnak tartott elemét: az Északkelet-Felvidékért folyó versenyfutást végül megnyerő csehszlovák állam törekvéseit mutatjuk be. Dolgozatunk szerkezetét tovább bonyolítja, hogy maga a csehszlovák állam is 1918. október 28-án született meg. Ezt megelőzően alapító atyái – Masaryk, Beneš és Štefánik – emigrációban tevékenykedtek.

A fentiekből következően jelen írás négy részből épül fel: az első részben áttekintjük, hogy Masaryk és Beneš az emigráció vezetőiként milyen álláspontot képviseltek az Északkelet-Felvidékkel kapcsolatban.[4] A második részben felvázoljuk, hogy az 1918-ban az USA-ban a csehszlovák állam megalapításért tevékenykedő Masaryk milyen konkrét lépéseket tett az ott jelentős számban élő rutén emigráció megnyerése érdekében. A harmadik részében bemutatjuk, hogy miként dőlt el Versailles-ban az Északkelet-Felvidék sorsa. Tanulmányunk negyedik részében pedig röviden kitérünk arra, hogy mindeközben mi történt a terepen, azaz hogyan mondta ki az 1919. május 8-i ungvári népgyűlés a csehszlovák államhoz történő csatlakozást.

A csehszlovák emigráció álláspontja az Északkelet-Felvidékről, 1915–1918

A Masaryk és Beneš nevével fémjelzett csehszlovák emigráció programja a világháború alatt fokozatosan alakult ki.[5] Ennek egyik fontos állomása volt, hogy 1915 őszén Masaryk megfogalmazott egy memorandumot a Külföldi Csehszlovák Bizottság céljairól.[6] Ezt a kiáltványt 1915. november

4 Ismereteink szerint a harmadik államalapító, Štefánik tevékenysége erre a területre nem terjedt ki.

5 A folyamatot lásd Gulyás 1996, 103–118, továbbá Gulyás 2000, 35–50.

6 A program keletkezésének körülményeiről lásd Masaryk levelét, Hadler hrsg. 1995, 22. Dok. 97.

14-én Svájcban, Franciaországban, Oroszországban és az USA-ban egyszerre hozták nyilvánosságra. Ebben a területi célokat az alábbi módon fogalmazták meg: „A szövetségesek győzelmétől a cseh faj egészének teljes függetlenségét várjuk és a tulajdonképpeni Csehország egyesülését Morvaországgal és Szlovákiával közös kormányzat alatt."[7]

Az emigráció céljainak következő fontos összefoglalását Beneš végezte el, amikor 1916 őszén Párizsban kiadta *Détruisez L' Autriche-Hongrie. La Martyre des Tcehegoslovaques a travers histoire* című könyvét.[8] Ebben felszólította az antanthatalmakat, hogy „Zúzzátok szét Ausztria-Magyarországot!", majd kijelentette, hogy: „A romjain a cseh-szlovák államnak kell létrejönnie, amely Csehországot, Morvaországot, Sziléziát és Szlovákiát tartalmazza."[9]

Arról, hogy mit gondolt a csehszlovák állam keleti határáról, a következő sorokat olvashatjuk: „…a cseh-szlovák állam a Kárpátokban Oroszországgal lesz határos, ők ketten áthatolhatatlan barikádot alkotnak Németországgal szemben."[10]

Mint a fentiekből világosan látható, Masaryk és Beneš 1915–1916-ban a Kárpátokat orosz érdekszférának tekintették. Az emigráció vezetői titkos diplomáciai csatornákon keresztül értesültek az orosz hadicélokról. Így tisztában voltak azzal, hogy a cári Oroszország egyik hadicélja a Monarchia ukránlakta[11] területeinek (Galícia, Bukovina és az Északkelet-Felvidék) megszerzése volt.[12] Masaryk ennek megfelelően alakította ki az emigráció területi kérdésekkel kapcsolatos álláspontját.[13] Az ezzel kapcso-

7 Az emlékiratot magyarul közli Kemény 1999, 77. B 516–520.

8 Magyarul közli Gulyás 1992.

9 Gulyás 1992, 45.

10 Uo.

11 A cári Oroszország vezetői a ruténeket egyértelműen ukránnak tekintették.

12 Galántai 1980, 345.

13 Seaton-Watson 1943, 44–45.

latos szituációról így írt emlékirataiban: „Míg Oroszország győztes volt, figyelembe kellett venni, nem támaszt-e igényt a Kárpátaljára, különösen miután Kelet-Galíciát elfoglalta."[14]

Joggal merül fel a kérdés: mikor és miért változott meg a csehszlovák emigráció vezetőinek álláspontja az Északkelet-Felvidékkel kapcsolatban? A választ Masaryk emlékirata adja meg: „Oroszország veresége lehetővé tette, hogy a Kárpátalja a mi köztársaságunkhoz kerüljön."[15] Az idézetből világosan kiderül, hogy amikor Oroszország az 1917-es év eseményei – februári forradalom, Kerenszkij-offenzíva összeomlása, etc. – következtében legyengült, Masaryk és Beneš elkezdett számolni az Északkelet-Felvidék megszerzésével.

1917 májusában Masaryk Oroszországba utazott, és ott egészen 1918 áprilisáig tevékenykedett. Ezekben a hónapokban a csehszlovák ügy előremozdítása érdekében Szentpétervárott, Moszkvában, Kijevben számos kisebb-nagyobb rangú politikussal találkozott, nyilvános előadásokat tartott, újságcikkeket írt. Az Északkelet-Felvidék jövőjének kérdése is felmerült néhány találkozó során, erről így írt emlékirataiban: „…Oroszországban és különösen Ukrajnában foglalkoznom kellett a tervvel [mármint a területnek a csehszlovák államhoz történő csatolásával – G. L.], mert az ukrán vezetők többször is megvitatták velem az Oroszország területén kívül élő valamennyi kisorosz [értsd ukrán – G. L.] jövőjét. Kárpátalja hozzánk csatolása ellen nem volt kifogásuk."[16]

Oroszországi tartózkodása és a Vlagyivosztokból az USA-ba tartóó hajóútja alatt Masaryk egy újabb könyvben vázolta fel Európa háború utáni újjászervezésével – és ezen belül a csehszlovák állam létesítésével – kap-

14 Masaryk 1990, 286.

15 Uo.

16 Uo.

csolatos elképzeléseit.[17] Könyvének, mely 1918 decemberében jelent meg Londonban, a *New Europa. The Slav Staindpont* címet adta.[18]

Ebben már az alábbiakat írta az Északkelet-Felvidék ruténjeiről: „Nemrégiben a Magyarországon élő kisoroszok új tervet hoztak javaslatba. Az Egyesült Államokban élő képviselőik nemzetüknek a csehszlovák állammal való egyesülését kívánják, mégpedig úgy, hogy annak autonóm részét alkotnák. Ezt a javaslatot természetesen a Magyarországon élő népnek is jóvá kell hagynia. Ezek a magyar ruténok – így hívják őket Amerikában – a magyarok irgalmatlan elnyomása alatt állnak; számuk körülbelül egy fél millió."[19]

Megállapíthatjuk, hogy Masaryk az Északkelet-Felvidékkel kapcsolatos 1915–1916-os álláspontját megváltoztatta, 1918-ban már arról beszélt, hogy a területet a csehszlovák államhoz lehetne csatolni.

Masaryk és az USA-beli rutén emigráció

Masaryk 1918. április 29-én érkezett meg Vancouverbe (Kanada), majd onnan Chicagóba utazott. A következő hetekben sorra felkereste az amerikai cseh, szlovák és rutén emigránsok fontosabb szervezeteit, és tárgyalt vezetőikkel. Ezzel párhuzamosan az amerikai politikai élet befolyásos tagjaival is találkozott. Ennek csúcspontjaként fogadta őt Wilson elnök.[20]

Nézzük meg, hogyan alakult Masaryk és az amerikai rutének kapcsolata ezekben a hónapokban! Az első világháború előtt nagy létszámú rutén

17 Biztosak vagyunk abban, hogy könyvének londoni megjelenése előtt Masaryk az USA-beli tartózkodása alatt, illetve az USA-ból Angliába történő utazása során még dolgozott a kéziraton, így kerülhetett bele a rutének esetleges csatlakozása a csehszlovák államhoz. Hiszen az ezzel kapcsolatos „hivatalos" rutén állásfoglalásra, az ún. „scrantoni népszavazásra", 1918. november 12-én került sor.

18 Masaryk 1918.

19 Az idézet a magyar nyelvű kiadásból származik, lásd Masaryk 1923, 100.

20 Amerikai tevékenységéről lásd Masaryk 1990, 235–344.

vándorolt ki az USA-ba, és főleg a keleti parton telepedtek le. Az ezeket a ruténeket összefogó kisebb-nagyobb szervezetek az 1918-as évben kezdtek politikailag aktivizálódni. Ezek közül rövid időn belül a legfontosabbá az Amerikai Ruszinok Néptanácsa vált, mely 1918. július 23-án jött létre Homesteadben két görögkatolikus szervezet egybeolvadásával. Az új egyesület elnökévé Nyikolaj Csopejt választották, míg a szervezet programjának megfogalmazására Gregory Zhatkovych ügyvédet kérték fel. Az általa elkészített program három lehetőséget vázolt fel az Északkelet-Felvidék további sorsára vonatkozóan:

1. A magyarországi rutén területek teljes függetlensége, azaz önálló rutén állam.
2. A magyarországi rutének egyesülése a galíciai, továbbá a bukovinai ukránokkal, majd ezen terület valamelyik szláv államhoz való csatolása, autonómia biztosításával (arról, hogy ez melyik szláv állam lenne, nem szólt).
3. A status quo fenntartása, vagyis az Északkelet-Felvidék Magyarország keretei között marad, de autonómiát kap.[21]

Zhatkovych egy demokrata párti képviselő segítségével 1918. október elején találkozott Wilson elnökkel, majd Philadelphiában Masarykkal folytatott tárgyalásokat. Ezek során Masaryk felajánlotta Zhatkovychnak, hogy a rutének csatlakozzanak a csehszlovák államhoz, amelynek keretei között teljes autonómiát kapnak.

Közben Masaryk hozzáfogott egy olyan egyesület megalakításához, mely az USA-ban élő közép-európai kivándorlókat – kivéve a magyarokat és a németeket – fogta volna össze. Erről a tervéről írta a Párizsban tevékenykedő Benešnek: „A kis népek konstruktív szervezete lenne. Ez

21 Az egyesület megalakulásáról és programjának változásairól lásd Magocsi 1978, 77–78.

az én gondolatom és tervem."[22] Ezek után alapította meg a Közép-Európai Demokratikus Uniót.

A Közép-Európai Demokratikus Unió tagjai 1918. október 23-án Philadelphiában aláírták a független közép-európai népek nyilatkozatát, ehhez az Amerikai Ruszinok Néptanácsa is csatlakozott. Erről a fejleményről Masaryk november 7-én így informálta Benešt: „A magyar ruszinok hozzánk húznak."[23]

1918. november 12-én az Amerikai Ruszinok Néptanácsa Scranton városában „népszavazást" rendezett, ezen az amerikai rutén szervezetek képviselői vehettek részt. A szavazás pontos körülményeit és lefolyását a mai napig nem tárta fel a történetírás.[24] Terjedelmi korlátaink miatt csupán a végeredményt rögzítjük: a résztvevők 67,2%-a a csehszlovák államhoz, 28,5%-a az ukrán államhoz történő csatlakozásra voksolt. 2,5% akart önálló rutén államot, míg a Magyarország keretei között történő maradásra 0,8% szavazott.[25]

A népszavazás után egy nappal Zhatkovych Washingtonban átadta Masaryknak a scrantoni jegyzőkönyvet, illetve november 15-én levélben értesítette Wilsont a népszavazás eredményéről. Ez utóbbi tájékoztatás a későbbiek során jelentősen befolyásolta az amerikai békedelegáció álláspontját a versailles-i békekonferencián.

A scrantoni népszavazás eredménye Masaryk nagy sikere volt, hiszen ezzel egy rendkívül fontos érvet kapott azt Északkelet-Felvidék csehszlovák államhoz történő csatolása mellett. Ezt az érvet – mint az később látni fogjuk – Beneš a párizsi békekonferencián az összes lehetséges alkalommal felhasználta.

22 A levelet közli Šolle 1994, 124–125.

23 A levelet közli Šolle 1994, 133–136.

24 A két világháború közti magyar történetírás egy súlytalan és gyanús körülmények között lezajló népszavazásról írt, lásd Darás 1936, 107–108.

25 Vidnyánszky 2010, 39–33.

Beneš és az Északkelet-Felvidék kérdése a békekonferencián

1918. október 28-án Prágában kikiáltották a Csehszlovák Köztársaságot,[26] melyhez október 31-én Turócszentmártonban csatlakoztak a szlovákok, illetve az 1918 novemberében aláírt fegyverszüneti szerződésekkel véget ért az első világháború. Ezen események következtében a Masaryk–Beneš-féle emigráció léte is okafogyottá vált. De Beneš Párizsban maradt mint az 1918. november 24-én Prágában hivatalba lépő első csehszlovák kormány külügyminisztere. E minőségében a következő hónapokban a csehszlovák állam határainak kialakítása érdekében tevékenykedett.[27] Az általa irányított csehszlovák delegáció 11 írásbeli memorandumot nyújtott át az 1919 januárjában összeülő békekonferenciának.[28]

Témánk szempontjából az írásbeli memorandumok közül a II. memorandum és a VI. memorandum a fontos. A II. memorandum hét fejezetben foglalta össze a csehszlovák területi igényeket, ezek közül a 4. fejezetet szentelték a ruténkérdésnek;[29] a VI. memorandum pedig *A magyarországi ruténok problémája* címet kapta.[30] A 4. fejezet mindössze három oldalból áll, a VI. memorandum viszont ennél bővebb, ezért a továbbiakban ezt elemezzük.

A VI. memorandum első részében a ruténekre vonatkozó statisztikai adatokat ismertette Beneš, ezekkel összefüggésben azt fejtegette, hogy az 1900. évi magyar népszámlálás adatai szerint 429 ezer rutén él a területen, a görögkatolikus egyház adatai szerint viszont 488 ezer. A két szám között

26 Ennek részleteit lásd Toth 2019, 512–520.

27 Gulyás 2008, 114–177.

28 A memorandumokat teljes terjedelmükben közli Raschoffer forráskiadványa, Raschoffer 1938.

29 Raschoffer 1938, 56–58.

30 Raschoffer 1938, 206–223.

60 ezer fő az eltérés – hívta fel az olvasók figyelmét Beneš. Ezzel akarta bizonyítani, hogy a hivatalos magyar állami statisztika torzít a rutének számát illetően, kevesebbnek mutatja őket, mint amennyien valójában a kérdéses területen élnek.

A VI. memorandum második részében a ruténeknek „etnikai, politikai és szociális helyzetét" mutatta be. Először a rutén területek földrajzi elhelyezkedését ismertette – melyik vármegyében, hol laknak –, majd kijelentette, hogy: „A rutén területen a kivándorlás különösen nagy volt. Az okok között szerepel a magyarok elnyomó politikája és a teljes elhagyatottság érzése a budapesti politikától, mert a magyar uralkodó elit a területet veszélyesnek tekintette."[31] Ezek után a magyar államot ostorozta amiatt, hogy a ruténeknél az analfabéták száma 85,5% volt.

Mint látható, Beneš a lehető legsötétebb képet festette a magyar uralomról: a magyar állam elnyomja a ruténeket, akik szegények, írástudatlanok, és az elnyomás elől kivándorolnak.

A memorandum harmadik része *A probléma lehetséges megoldása* címet kapta. Ebben Beneš négy megoldást vázol fel a terület további sorsáról:

1. A ruténeknek a lengyel államhoz csatlakoznak.
2. A ruténeknek az orosz államhoz csatlakoznak.
3. A ruténeknek Magyarország keretei között maradnak.
4. A ruténlakta területek a csehszlovák államhoz kerülnek.

Az első megoldással kapcsolatban Beneš kijelentette, hogy a ruténok többsége nem akar Lengyelországgal egyesülni, sőt a lengyel politikusok sem szeretnék ezt a megoldást (arról, hogy a lengyel vezetők egy része ezt másképpen gondolta, mélyen hallgatott).

A második megoldással kapcsolatban pedig azt fejtegette, hogy a ruténeknek úgy gondolják: „…az oroszoknak nem szabadna a Kárpátok másik

31 Raschoffer 1938, 210.

oldalára ereszkednie."[32] Úgy véljük, nyilvánvaló a csúsztatás, hiszen a szűk rutén értelmiségi réteg nem gondolkozott világpolitikában, nem mérlegelt geopolitika szempontokat. Az oroszok Kárpát-medencén belüli megjelenésének kilátásba helyezésével Beneš valójában az antant vezető politikusainak félelmeire játszott rá.

A harmadik megoldásról Beneš azt mondta: nem valószínű, hogy a rutének elhagyják a magyar államot, pontosabban vonakodnak ettől a megoldástól. Pedig a magyar állam – folytatta gondolatmenetét Beneš – mind a háború előtt, mind a háború alatt keményen elnyomta a ruténeket.

A negyedik lehetőségről kijelentette, hogy elfogadható megoldásnak látszik. Majd azt fejtegette, hogy: „…a szlovákok a rutének szomszédjai, ugyanaz a rassz, a dialektus (mármint a szlovák – G. L.) közeledik a ruténhez. A rutén megyékben mindkét népesség egymással összekeveredett, mindkettő hasonló szociális és gazdasági körülmények között él, érdekeik teljes mértékben megegyeznek. Földrajzilag mindkét terület hasonló és egymáshoz tartozik."[33]

Néhány sorral lentebb Beneš még tovább ment, és határozottan kijelentette, hogy: „A magyarországi rutének a szlovákokkal közeli rokonságban lévő nemzet, hasonló viszonyok között élnek, mint a szlovákok, nagyon közeli kapcsolatban élnek egymással, így a Csehszlovák Köztársasághoz történő csatlakozás semmiféle nehézséget nem okozna."[34]

Az antanthatalmak döntéshozóinak retorikáját jól ismerő Beneš természetesen ehhez rögtön hozzáfűzte, hogy: „…a terület csatlakozása a Csehszlovák Köztársasághoz akkor lehetséges, ha azt a rutének elfogadják, vagy önmaguk kérnék."[35]

32 Raschoffer 1938, 211.

33 Raschoffer 1938, 213.

34 Uo.

35 Uo.

Ezen mondatok után a memorandum rögtön leszögezte, hogy az USA-ban élő ruténeknek már arra az álláspontra helyezkedtek, hogy: „…a Csehszlovák Köztársaság területén az autonóm státus elfogadható lenne."[36] Majd a memorandum az alábbi sorokkal zárult: „Megállapítottuk a lényeget és a lehetséges megoldásokat. Ezeket tanácsos megvizsgálni, és megfelelő módon dönteni."[37]

A békekonferencia vezetői úgy határoztak, hogy az igények írásbeli beterjesztésén kívül lehetőséget adnak a kisebb szövetségeseknek – románoknak, délszlávoknak, csehszlovákoknak –, hogy azokat szóban is előadják, mégpedig a legfelső szinten. Így került sor arra, hogy Beneš a Legfelső Tanács előtt február 5-én ismertette a csehszlovák igényeket.

A csehszlovák külügyminiszter 3 és fél órán keresztül beszélt hazája helyzetéről és területi követeléseiről.[38] E hosszú beszéd során Kárpátalja kérdésére is kitért. Ezzel kapcsolatos álláspontját az alábbi mondatokkal vezette fel: „A szlovákok szomszédságában, tőlük keletebbre van egy terület, amelyet ruténok népesítenek be. Ezek a ruténok ugyanazon törzsből származnak, mint a kelet-galíciaiak, akiktől a Kárpátok elválasztja őket. A szlováksággal szoros szomszédságban élnek, hasonló társadalmi és gazdasági körülmények között – mi több, a két nép nyelve között egy átmeneti nyelvjárás is létrejött."[39]

Ezek után kijelentette, hogy a rutének nem akarnak a magyar államhoz tartozni, ezért felajánlották, hogy a csehszlovák államhoz csatlakoznának. Majd így folytatta gondolatmenetét: „Igazságtalanság lenne őket a magyarok kényére-kedvére hagyni, s habár a csehszlovák igények közt ez nem szerepelt, ő mégis vállalta, hogy ügyüket a Konferencia elé tárja."[40]

36 Raschoffer 1938, 215.

37 Uo.

38 Beneš beszédét teljes terjedelmében közli PPC Volume III. 876–887.

39 PCC volume III. 887.

40 Uo.

Ennél a kijelentésnél két csúsztatást rögzíthetünk. Egyrészt a Károlyi-kormány 1918 végén „de jure" autonómiát adott a területnek.[41] Ez az alábbi módon történt: a magyar kormány 1918. december 25-én tette közé az Országos Törvénytárban a „Magyarországon élő rutén nemzet autonómiájáról" szóló néptörvényt, mely 12 paragrafusból állt.[42] A törvény kimondta: „Máramaros, Ugocsa, Bereg és Ung vármegyék ruszinlakta részeiből Ruszka-Krajna néven autonóm jogterület (kormányzósági terület) alakíttatik". Az így létrejövő Ruszka-Krajna (Ruténföld) a beligazgatás, az igazságszolgáltatás, a közművelődés, a vallásgyakorlás és a nyelvhasználat területén autonómiát kapott. Míg az ún. közös ügyekben – kül-, had-, pénzügy, állampolgárság, magán-, illetve büntetőjogi törvényhozás, gazdasági és szociálpolitika ügyek – a magyar országgyűlés az illetékes. Ruténföld legfőbb kormányzati szerve a budapesti székhelyű „ruszka-krajna minisztérium", illetve a közvetlen irányítást ellátó, Munkács székhelyű „ruszka-krajnai kormányzóság". A minisztérium élére Szabó Oresztet, a kormányzóság vezetésére pedig Avgusztin Volosint nevezték ki. Az autonóm terület legfőbb törvényhozó szerve az általános, titkos, egyenlő és közvetlen szavazással megválasztandó ruszin nemzetgyűlés lett.

Beneš másik csúsztatása az volt, hogy fentebb idézett mondatával ellentétben 1918 decemberében és 1919 januárjában a békekonferencia számára benyújtott csehszlovák memorandumok között a II. memorandum és a VI. memorandum foglalkozott a ruténlakta területek sorsával. Azaz a csehszlovák állam ezeknek az írásbeli memorandumoknak a megfogalmazásával valójában már akkor bejelentette igényét a területre.

Beszédében a csehszlovák külügyminiszter arra is felhívta a figyelmet: ha Kelet-Galícia Oroszországhoz kerülne, akkor felmerül annak a lehetősége, hogy a Kárpátalja is az orosz állam részévé váljon, s ez azt jelentené,

41 Bővebben lásd Gulyás 2019, 73–88.

42 Szövegét lásd Térfy 1919.

hogy az orosz állam a Kárpátokon belülre kerülne. Ha viszont Kelet-Galícia Lengyelország részévé válna, a lengyel állam nem tartana igényt a Kárpátaljára. Így viszont két lehetőség marad – folytatta gondolatmenetét Beneš: a rutén népnek „…vagy magyarrá, vagy pedig autonómmá kell lennie. Ha ez utóbbi következnék be, a ruténok a csehszlovák állammal kívánnak szövetséget alkotni."[43]

Mint látható, Beneš a szóbeli előterjesztésben gyakorlatilag a VI. memorandum érvrendszerét ismételte meg, miközben az alábbi paneleket használta: a magyarok elnyomják a ruténeket, az orosz államhoz való csatolás súlyos veszélyeket szülne, a rutének nem akarnak a magyar állam keretei között maradni, az egyetlen jó megoldás a csehszlovák államhoz történő csatolás, s ezt a rutének is támogatják.

Beneš előadásának meghallgatása után a Legfelsőbb Tanács úgy döntött, kiküld egy bizottságot a csehszlovák kérések megvizsgálására. Így jött létre „A csehszlovák területi igények tanulmányozására alakított bizottság."[44]

A csehszlovák bizottság első ülésére 1919. február 27-én került sor.[45] Ezen két magyar vonatkozású napirendi pont szerepelt: egyrészt Szlovákia határainak kijelölése, másrészt a ruténkérdés, azaz a Kárpátalja sorsa. A szlovák–magyar határ kérdésében élénk vita bontakozott ki a delegátusok között, s ez a vita több héten keresztül elhúzódott.

Ezzel szemben a másik napirendi pontot sikerült ezen az ülésen megtárgyalni és lezárni. A ruténkérdés tárgyalását Seymour – az egyik amerikai delegátus – javaslata vezette fel. Az amerikai diplomata kijelentette, hogy azt a megoldást támogatja, mely szerint a ruténlakta területeket autonómia biztosításával a csehszlovák államhoz kell csatolni. De ezt feltételekhez kötötte: egyrészt a csehszlovák politikusoknak biztosítékot kell

43 PCC volume III. 887.

44 Uo.

45 Jegyzőkönyvét közli Ádám – Ormos 1990, 154–158.

adniuk a békekonferenciának arra vonatkozóan, hogy megadják a ruténoknak az autonómiát. Másrészt: „Meg kell bizonyosodni afelől, hogy ezt a megoldást a ruszinok kedvezően fogadják."[46]

Salvaggo-Raggi – az egyik olasz delegátus, egyben a bizottság alelnöke – ezzel szemben azt fejtegette, hogy a ruténeket ahhoz a szomszédjukhoz kell csatolni, amelyikhez gazdasági, stratégia és politikai érdekeik fűzik őket, vagyis a magyarokhoz. Erre a bizottság egyik brit tagja, Sir Eyre Crowe jelezte a tájékozatlan alelnöknek, hogy a bizottság meg akarja akadályozni a terület Magyarországhoz történő kerülését, mert ez meghiúsítaná a csehszlovák és a román állam összeköttetését. Le Rond tábornok – az egyik francia küldött – azt kezdte el fejtegetni, hogy „…egy másik megoldás lehetne az, hogy a ruszinokat a románokhoz csatolják." Majd saját javaslatát megtorpedózva kijelentette, hogy a görögkatolikus ruszinok és a görögkeleti románok között vallási ellentét áll fenn, amely „…konfliktusok forrása lehet. Így tehát marad az amerikai küldöttség által javasolt megoldás, vagyis az, hogy a ruszinokat a cseh-szlovákokhoz csatolják. Ez nem tökéletes, de a legcélszerűbb."[47]

Laroche – az egyik francia küldött – arra emlékeztette a bizottságot, hogy korábban felmerült a terület Lengyelországhoz való csatolása. De mondandójának végén ő is a csehszlovák megoldást támogatta.

A kibontakozó amerikai–angol–francia álláspontt szemben Salvaggo-Raggi még egy utolsó kísérletet tett, azt fejtegette, hogy vizsgálat nélkül nem kellene elvetni a magyar megoldást. Ennek alátámasztásául az alábbi érvet fogalmazta meg: „A ruszinokat Cseh-Szlovákiához csatolva minden közlekedési kapcsolatot megszüntetnek Magyarország és Lengyelország között. Ez az ország [mármint Magyarország – G. L.] gazdasági életében hatalmas megrázkódtatást válthat ki".[48]

46 Ádám – Ormos 1990, 156.

47 Ádám – Ormos 1990, 157.

48 Uo.

Erre válaszul Sir Joseph Cook – a másik brit küldött – kijelentette, hogy „…szerinte a kérdés abból áll, hogy eldöntsék, vajon a ruszinokat baráti vagy ellenséges kezekbe akarják juttatni. A válasz nem lehet kétséges, hiszen a ruszinok saját maguk is inkább a cseh-szlovákokhoz csatlakoznának, mint a magyarokhoz."[49]

Cook kijelentése eldöntötte a vitát, Julen Gambon – a bizottság francia elnöke – összegzésképpen megállapította, hogy a „…bizottság többsége a ruszinok és a cseh-szlovákok egyesülését támogatja, a kérdés elvileg megoldást nyert." Majd megkérdezte Salvaggo-Raggit, hogy van-e valamilyen fenntartása ezzel szemben. Az olasz küldött kijelentette, hogy „…továbbra is azt gondolja, hogy ez a megoldás rossz megoldás; ám mivel – mindent összevéve – egy ellenséges állam számára kedvezőtlen, formális kifogással nem kíván élni."[50]

Ezzel az Északkelet-Felvidék sorsát a bizottság eldöntötte, a területet a csehszlovák államhoz csatolták. A békekonferencia felsőbb szervei 1919 márciusában és áprilisában jóváhagyták a döntést.

A fait accompli, azaz a Kárpátalja kérdése a „terepen"

Miközben Beneš külügyminiszterként Párizsban sikeresen dolgozott a Kárpátaljának a csehszlovák államhoz történő csatolásán, Masaryk – miután 1918. december 20-án emigrációjából visszatért Prágába, és elfoglalta a fiatal állam elnöki posztját – ugyanezen cél megvalósítása érdekében tett lépéseket. Utasította a csehszlovák haderőt az Északkelet-Felvidék elfoglalására.

Parancsának megfelelően 1919. január 12-én a csehszlovák katonaság elfoglalta a térség nyugati részét. A cseh légió 31. számú ezrede Ciaffi olasz

49 Uo.

50 Uo.

ezredes vezetésével bevonult Ungvárra. Február elején megérkezett Masaryk személyes politikai megbízottja, aki tárgyalásokat kezdett az Ungvári Ruszin Tanáccsal.

Ez az esemény jól mutatja, hogy a Kárpátaljáért folyó küzdelemben a magyar állam fokozatosan hátrányba került a későbbi győztes csehszlovák állammal szemben. A magyar állam esélyeit tovább rontotta, hogy 1919. március 21-én a Kun Béla-féle hatalomátvétel következtében megszületett a Magyar Tanácsköztársaság, melyet a versailles-i konferencia döntéshozói nem tekintettek partnernek. A Tanácsköztársaság a csehszlovák és a román katonaság által elfoglalt területeket kivéve fenntartotta a magyar fennhatóságot az Észekkelet-Felvidéken.[51] Direktóriumokat állított fel Bereg, Ugocsa, Máramaros és Ung megyékben, sőt 1919. április 7. és április 14. között falusi, városi és járási választásokat is rendezett.

Kijelenthetjük, hogy Kun Béláék megtartották „Ruszka Krajná"-nak az 1918. évi X. néptörvényben rögzített autonómiáját. Ennek jegyében a Forradalmi Kormányzótanács Stefan Avgusztint – aki a Károlyi-féle Népköztársaság időszakában a terület kormányzója volt – Ruszka Krajna Budapesten székelő népbiztosává nevezte ki. Miközben a Tanácsköztársaság vezetői próbálták megtartani a ruténlakta területet, az antant engedélyezte, hogy a csehszlovák és a román hadsereg újabb területeket foglaljon el az Északkelet-Felvidéken. A csehszlovák haderő 1919. április 16-án, a románok pedig április 23-án kezdtek hadműveletekbe. Ezek eredményeképpen a Tanácsköztársaság az Északkelet-Felvidékről – 40 napi fennállás után – április 29-én kiszorult.

Mindezek után 1919. május 8-án a csehszlovák megszállás alatt lévő Ungváron a vármegyeházán közös tanácskozásra ültek össze a legbefolyásosabb rutén népgyűlések (Eperjes, Huszt, Ungvár) képviselői. Avgusztin Volosin megnyitója után Szabó Simon szólalt fel, és méltatta a három Rada

51 Botlik – Dupka 1991, 20–21.

korábbi tevékenységét. Ezután többen hozzászóltak: Viszaloczky Demeter azt hangsúlyozta, hogy a rutén nép továbbra is rutén akar maradni a csehszlovák állam keretei között. Hadzsega Illés beszédében széleskörű – a hadügy, pénzügy külügy kivételével valamennyi egyéb területen – rutén autonómiát követelt Csehszlovákián belül. Volosin munkásgimnáziumot, rutén nyelvű egyetemet, és egyházi autonómiát követelt.[52]

A beszédek elhangzása után a küldöttek megalapították a Központi Ungvári Nemzeti Tanácsot (másik elnevezése Központi Ruszin Rada), mely kimondta a csehszlovák államhoz történő csatlakozást.[53] A tanácskozás zárásaképpen a küldöttek elénekelték az Alekszandr Duhnovics görögkatolikus pap által írt rutén nemzeti dalt, a „*Ruszin voltam, vagyok, leszek*"-et.

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a tanácskozás helyszíne a csehszlovák hadsereg megszállása alatt álló Ungvár volt; ez döntő mértékben befolyásolta a határozat megszületését. Darás Gábor azt írja könyvében, hogy a vármegyeházát csehszlovák katonák vették körbe a gyűlés ideje alatt.[54]

A csatlakozásról készült ún. „Jegyzőkönyvet" 1919. május 20-án Prágában az Avgusztin Volosin által vezetett 112 tagú rutén küldöttség adta át Masaryk elnöknek. Ezzel a rutén politikai elit megkezdte pályafutását a csehszlovák politikai életben.[55]

Konklúziók

Mint azt tanulmányunk első részében bemutattuk, a csehszlovák emigráció vezetői 1915–16-ban még nem gondoltak arra, hogy az Északke-

52 Darás 1936, 112.

53 Fedinec 2002, 53–53.

54 Darás 1936, 112.

55 Toth 2016, 57–78.

let-Felvidéket a csehszlovák államhoz csatolják. De a cári Oroszország 1917. évi bukása és az azt követő káosz felvetette ennek lehetőségét. Ettől a ponttól kezdve Masaryk és Beneš – előbb mint az emigráció vezetői, később mint a Csehszlovák Köztársaság elnöke és külügyminisztere – azért dolgoztak, hogy megragadják és valóra váltsák ezt a lehetőséget. Törekvésük sikerrel járt, a versailles-i békekonferencia 1919 februárjában Csehszlovákiának ítélte a területet, míg ezzel párhuzamosan a csehszlovák hadsereg megszállta azt.

Masaryk és Beneš a ruténkérdésben győzelmet aratott, melyet nemzetközileg 1919. szeptember 10-én szentesítettek az Ausztriával megkötött saint-germaini békeszerződésben. Ez kimondta, hogy a terület Podkarpatszka Rusz (Kárpátalja) néven a csehszlovák állam része. Ezzel nemzetközi jogi szempontból lezárult az a folyamat, melynek során az egykori Északkelet-Felvidékből Kárpátalja lett.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Nyomtatott források

Ádám – Ormos 1990. Ádám Magda – Ormos Mária: *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéből 1918–1919.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

Gulyás 1992. Gulyás László (szerk.): *„Zúzzátok szét Ausztria-Magyarországot!* Szeged, 1992. (Documenta Historica 5.)

Hadler hrsg. 1995. Frank Hadler (Hrsg.): *Weg von Österreich! Das Weltkrieg von Masaryk und Benes im Spiegel ihrer Briefe und Aufzeichnungen aus des Jahren 1914–1918.* Akademia Verlag, Berlin, 1995.

Kemény 1999. Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. VII. kötet 1914–1916.* Tankönyv Kiadó, Budapest, 1999.

PPC 1942–1947. *Paper relating to the relations of United States 1919 the Paris Peace Conference. Volume I–XII.* Washington, 1942–1947.

Raschoffer 1938. Herman Raschoffer: *Die Tchechoslowakischen Denkschriften für die Friedenskonferenzen von Paris 1919–1920.* Berlin, 1938.

Šolle 1994. Zdeněk Šolle: *Masaryk a Beneš ve svých dopisech z doby pařížských mírových jednání v roce.* Seria B. T. G. Masaryk (Ed.): Benešovi. 3. XI. 1918. I-II. Praha, 1994.

Térfy 1919. Térfy Gyula (szerk.): *Magyar Törvénytár. 1918. évi törvényczikkek és néptörvények. Jegyz.* Franklin Nyomda, Budapest, 1919.

Emlékiratok

Masaryk 1918. Tomas Garrigue Masaryk: *New Europa. The Slav Staindpont.* Printed by Eyre and Spotiswoode, London, 1918.

Masaryk 1923. Masaryk G. Tamás: *Az Új Európa. A szláv álláspon*t. Glóbus könyvnyomda és Lapkiadó, Kosice, 1923.

Masaryk 1990. Tomas Garrigue Masaryk: *A világforradalom.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990.

Feldolgozások

Botlik – Dupka 1991. Botlik József – Dupka György: *Ez hát a hon… Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarságéletéből.* Mandátum-Universum Kiadó, Budapest, 1991.

Csüllög 2007. Csüllög Gábor: *A Felvidék Magyarország történeti térszerkezetében.* In: Frisnyák Sándor – Gál András (szerk.): *Dr. Peja Győző emlékkönyv.* Nyíregyháza–Szerencs, 2007, 201–225.

Darás 1936. Darás Gábor: *A Ruténföld elszakításának előzményei.* Vörösmarty Irodalmi Társaság, Budapest, 1936.

Fedinec 2002. Fedinec Csilla (szerk.): *A Kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944.* Fórum Kiadó, Galánta–Dunaszerdahely, 2002.

Galántai 1980. Galántai József: *Az Első Világháború.* Budapest, Gondolat, 1980.

Gulyás 1996. Gulyás László: Egy sikeres emigráció anatómiája. E. Benes 1914–1918. *AETAS,* (1996) 2–3. sz. 103–118.

Gulyás 2000. Gulyás László: „ZÚZZÁTOK SZÉT AUSZTRIA-MAGYARORSZÁGOT" Avagy a Masaryk-Benes-féle csehszlovák emigráció érvrendszerének első szintézise. *Limes* (2000) 4. sz. 35–50.

Gulyás 2008. Gulyás László: *Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság.* Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő, 2008.

Gulyás 2018. Gulyás László: Az Északkeleti-Felvidék az Első Világháború időszakában, avagy rutének és a magyar állam 1914-től 1918 szeptemberéig. In: Horváth Gergely (szerk.): *A magyar földrajz szerencsi műhelye.* Szerencs város önkormányzata, Szerencs, 2018. 163–172.

Gulyás 2019. Gulyás László: Jászi Oszkár nemzetiségi politikája és annak kudarca In: Gulyás László (szerk.): *Trianonról közérthetően. Tizenkét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében.*

Szeged Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 73–87.

Magocsi, 1978. Paul Robert Magocsi: *The shaping of national identity Subcarpathian Rus 1848–1948.* Cambridge, Massachusetts, 1978.

Seaton-Watson 1943. Robert William Seaton-Watson: *T. Masaryk in England.* Cambridge University Pressm Cambridge, 1943.

Toth 2016. Andrej Toth: The position of Carpathian Ruthenia in the Political System of the First Czehslovak Republic on the backgraund of the Issue of Parlamentary Elections and Preferencies of Main Political Currents by Carpathian-Ruthenian Voters (1918–1938). *West Bohemian Historical Review*, (2016) 1. sz. 57–78.

Toth 2019. Andrej Toth: A csehszlovák állam kikiáltása: 1918. október 28. In: Gulyás László (főszerk.): *A trianoni békediktátum története hét kötetben. I. kötet: Trianon Nagy Háború alatti előzményei, az Osztrák-Magyar Monarchia bukása*. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2019. 512–520.

Vidnyánszky 2010. Vidnyánszky István: Önrendelkezési elvek és Kárpátalja állami hovatartozásának kérdése (1918–1919). In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009.* Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 39–33.

Zseliczky 1998. Zseliczky Béla*: Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekkörében 1920–1945.* Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.

HORVÁTH CIPRIÁN

11. SZÁZADI TEMETŐ ALSÓNEMESAPÁTI-KASTÉLYHELYEN (ZALA MEGYE)

Leletkörülmények

A Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központja 2011. május 30-án a településtől délre[1] található, megközelítőleg észak–déli irányban húzódó kisebb domb déli részén látott el régészeti szakfelügyeletet, Tokai Zita Mária vezetésével.[2]A feladat a 76. számú főút burkolatmegerősítési munkálataihoz kapcsolódott, annak tervezett nyomvonala ugyanis a dombot nyugat–keleti irányban átszelte (1. kép). A humuszréteg gépi eltávolítása során egy több korszakot érintő régészeti lelőhely került elő, emiatt az érintett szakaszon a munkát a kivitelező beszüntette. A szük-

1 A szövegben alkalmazott rövidítések: É = észak, D = dél, K = kelet, Ny = nyugat, Csvh. = csontváz hosszúsága, t. = tájolás, sm. = sírmélység, sh. = sírhossz, ssz. = sírszélesség, GM = Göcseji Múzeum, ltsz. = leltári szám, M. = méret, hv. = huzalvastagság, Ssz. = S-vég szélessége, TGYM = Thúry György Múzeum, Átm. = átmérő, sz. = szélesség, v. = vastagság, H. = hossz., R.A. = régészeti adattár, SE = stratigráfiai egység.

2 Tokai 2019.

séges megelőző feltárást 2012. május 2. és 17. között a Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága végezte el, Straub Péter vezetésével.[3] A kutatás során törökkori telepjelenségek mellett a terület keleti részén feltárásra került egy kora Árpád-kori temető 30 sírja is. A régészeti és az embertani leletanyag a Göcseji Múzeumba került.[4] A temető embertani vizsgálatának eredményeit a régészeti jelenségek összefoglalásával együtt Tóth Gábor és Straub Péter publikálta.[5]

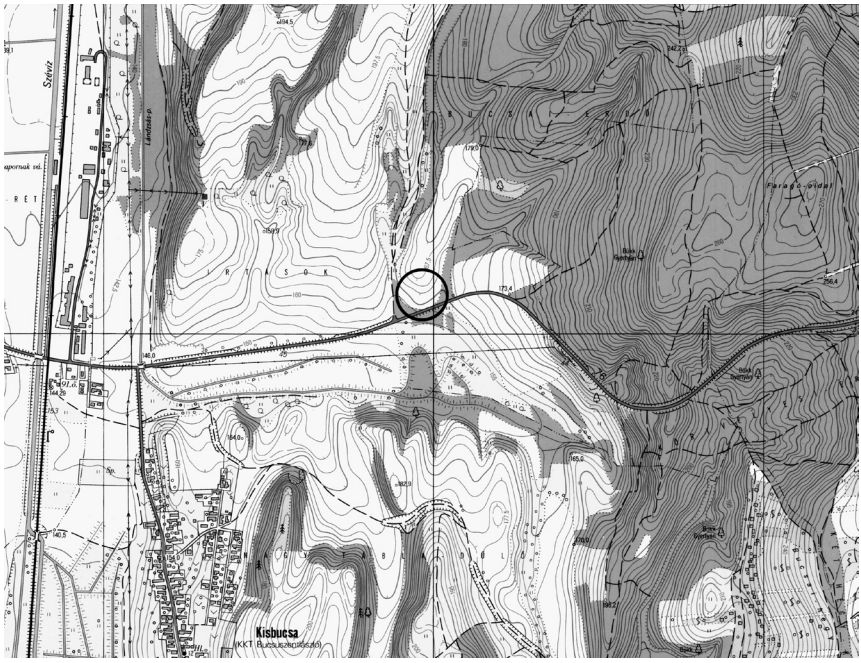

1. kép. Alsónemesapáti-Kastélyhely (1:10 000)

3 Straub 2019.

4 Straub 2019.

5 Tóth–Straub 2017.

A temető egy megközelítőleg észak–déli irányú kisebb domb déli felén helyezkedik el, ebben az irányban a Lándzsás-patak vizenyős környezete határolja (2. kép).

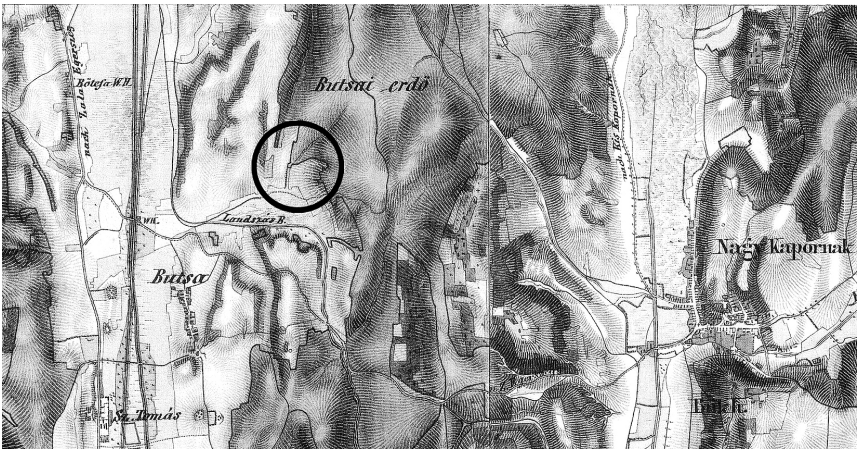

2. kép. Alsónemesapáti-Kastélyhely, a lelőhely elhelyezkedése a II. katonai felmérés térképlapján

A feltárás az út nyomvonalának északi oldalán, azonban mindössze 4–5 m széles sávban történt, ezért a temetőnek egyedül a nyugati szélét sikerült a megnyitott szelvényben meghatározni.[6] Folytatása a feltárt területen túl is húzódik: déli irányban a 76-os számú főút nyomvonala alatt is feltételezhető még néhány sír,[7] nagyobb számban azonban valószínűleg északi irányban várható még sírok előkerülése, hiszen itt több temetkezés (1., 5., 7–9., 28.) is csupán részben esett bele a nyomvonalba. A feltárt terület keleti oldalán az utolsó sírokat (23–25.) követően egy 2–3 m széles sírmentes sáv húzódott, így talán ebben az irányban már kevesebb temet-

6 Tóth–Straub 2017, 628.

7 Tóth–Straub 2017, 628.

kezés helyezkedik el, vagy ez egyenesen a temető széle is lehet. A lelőhelyen 30 sírt és 1 gödörben fekvő vázat dokumentáltak, az utóbbi azonban előkerülési szintje, tájolása és a váz csontjainak megtartása alapján nem a kora Árpád-kori temetőhöz tartozott.[8] (3. kép)

A feltárt nyomvonal nyugati részén egy törökkori telep objektumai helyezkedtek el, míg a kora Árpád-kori temető inkább a keleti részén található. Ennek ellenére a telepjelenségek kiásása során esetenként megbolygatták a temető nyugati szélén levő sírjait, a nyomvonalba teljesen bele nem eső temetkezéseket pedig csupán részlegesen lehetett feltárni.

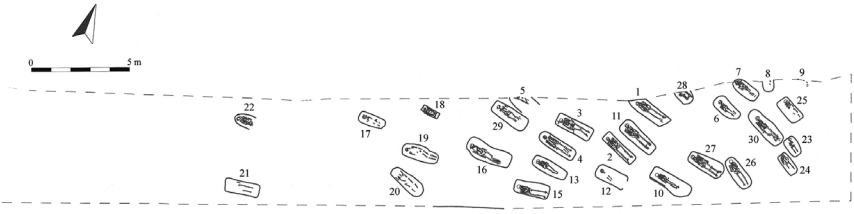

3. kép. Alsónemesapáti-Kastélyhely, temetőtérkép

A sírok elhelyezkedése alapján a temetkezések soros rendszerben történtek, mintegy 7–8 sor különíthető el. A sírok tájolása a nyugat–keleti irányhoz igazodott, közöttük a szabályosabb Ny-i, 270°-os irány (16–18., 22.) mellett természetesen különböző eltérésekkel, többségében észak (1–4., 5–7., 10–13., 20., 23–30.), ritkábban dél felé (15., 19., 21.). Ezeket kisebb, 11 fokos csoportokra felosztva úgy tűnik, hogy a szabályosabb nyugati irányítású sírok a feltárt terület középső és nyugati felének északi

8 GM R. A. 3914-2013. Az SE 49. számú jelenség –19. sír – (Tóth–Straub 2017, 629. 1. Táblázat.) egy törökkori telepobjektum, amely vágta a 22. számú (SE 57.) sírt, az SE 65. számú – a naplóban 30. számmal jelzett – sír (Tóth–Straub 2017, 629. 1. Táblázat.) pedig nem kora Árpád-kori, ezért nem szerepelnek itt.

részén helyezkednek el. A felület nyugati szélének kivételével csaknem a teljes felületen megtalálhatók a 282–292° közé tájolt sírok (1, 4., 7., 20., 29.). A temetőrészlet keleti felén csoportosulnak a 304–314° közé irányított temetkezések (23–24., 26., 28?), középső, illetve keleti felén pedig a 271–281° (3., 10., 12–13., 27.), és a 293–303° közé tájolt (2., 5–6., 11., 25., 30.) sírok mutatnak sűrűsödést. A terület középső és nyugati részén találjuk a 259–269° (15., 19., 21.) közé tájolt temetkezéseket. Meg kell jegyezni, hogy a feltárt terület keleti szélén lévő sírok (23–25.) tájolása nagyobb mértékű eltérést mutat észak felé, ennek oka talán lehetett a természeti viszonyokhoz történő kényszerű igazodás is, a domb természetes alakja, vagy valamilyen más kényszerítő tényező, hiszen a sírok sarkai itt csaknem egy szabályos észak–déli irányú vonalban helyezkednek el. Ez indokolhatná azt is, hogy miért érhetett itt véget hirtelen a temetkezések sora.

A sírgödrök sajnos kevés esetben ismeretesek, foltjaik nehezen voltak megfigyelhetők.[9] Általában hosszúkás, a pontosabban kirajzolódó esetekben lekerekített sarkú, téglalap alakú – esetenként kiöblösödő – aknasírok voltak. A vázak csekély mélységben, a humuszolás szintjén vagy annál 5–50 cm-rel mélyebben helyezkedtek el. Két sírban volt megfigyelhető deszkakoporsó:[10] az 5. sírban a gyermek jobb combcsontja mellett volt látható ennek nyoma, míg a 10. sír – ugyancsak gyermeksír – délnyugati részén 88x3 cm-es maradványát dokumentálták, ami valószínűleg az oldalsó deszkájából maradhatott meg. Helyzete alapján a faszerkezet és a sírgödör fala között itt mindössze 5–6 cm hely lehetett, s ha az elhunyt annak közepén feküdt, s így mérete a másik oldalon is hasonló volt, akkor a koporsó széles volt a gyermek testéhez képest. Kérdés, hogy a 18. sírban, a combcsontok között megfigyelt famaradványok lehettek-e koporsó nyomai. Ennek lehetősége a 20. sír fasződarabkái esetében sem vethető el.

9 Tóth–Straub 2017, 628.

10 Tóth–Straub 2017, 628.

A nemek eloszlása: 4 bizonytalan eseten (8., 16., 21., 26.) kívül – amiből 2 felnőtt korú elhunyt (16., 21.) volt – 8 férfi (1., 15., 19–20., 22., 27–28., 30.), 6 nő (2–4., 11., 18., 29.) és 12 gyermek sírja ismert (5–7., 9–10., 12–14., 17., 23–25.).[11] Szembeötlő a fiatal korban eltemetettek magas aránya, az inf. I–II-es korosztályba 11 elhunyt tartozott, míg a legmagasabb életkor 50–59 évre tehető.[12]A temetőrészlet nem reprezentálja azonban az egykori teljes népességet, a megfigyelt széles koponyaméretek és a rövidfejűség nem tekinthető általánosan jellemzőnek. A fizikai terhelés okozta elváltozások és a fogbetegségek viszont szélesen elterjedtek voltak. Jellemző a nők esetében a vashiányos vérszegénység, mint táplálkozási hiánybetegség is. A 26. sírban a 14–17 éves fiatal csontváz esetében a lumbalis 2-es csigolyán, a csigolyatest bal oldalán egy ferde vágásnyom volt megfigyelhető, ami egy halálos szúrásra utal, mely az elhunytat szemből érte, egy jobbkezes elkövető fegyverétől.[13]A temetőben a feltárási terület keleti sarkában mutatnak a gyermeksírok nagyobb koncentrációt, míg a női sírok inkább a feltárt terület középső részének északi felén találhatók (4. kép). A keleti részen eltemetett gyermekek azonban bizonyára már a közösség elfogadott tagjai voltak, hiszen – mint az alábbiakban látható lesz – mindegyik sír tartalmazott valamilyen mellékletet. Ezek a maradandó anyagból készült tárgyak a temetőrészlet 15 sírjából (2–5., 7., 9–11., 17–20., 24–25., 30.) és szórványként kerültek elő, a nyugati szél kivételével annak teljes területén megtalálhatók. Nem mutatnak markáns eltérést nemek és korcsoportok szerint: 3 férfit (19–20., 30.), 5 nőt (2–4., 11., 18.) és 7 gyermeket (5., 7., 9–10., 17., 24–25.) temettek el velük. (4. kép)

11 A publikáció (Tóth–Straub 2017.) adataitól való eltérést az egyes jelenségek temetőhöz tartozásának eltérő megítélése okozza.

12 Tóth–Straub 2017, 628.

13 Tóth–Straub 2017, 628–629.

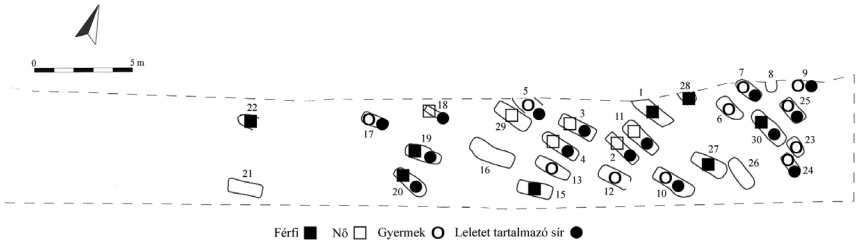

4. kép. Alsónemesapáti-Kastélyhely, az elhunytak nemi és életkori megoszlása a temetőben, a mellékleteket tartalmazó sírok

Az elhunytakat hanyatt fekvő, nyújtott helyzetben temették el, gyakorta hajlították azonban egyik vagy mindkét alkart változó mértékben az elhunyt hasi részére. Leggyakrabban a jobb alkart fektették a hastájékra, ez 3 férfi (1., 20., 22.) és 2 gyermek (23., 25.) esetében ismert. A bal alkar hasonló fekvésére 1 nő (2.) és 1 gyermek (24.) sírja ad példát. Mindkét alkar enyhébb behajlítását dokumentálták a hastájékra 1 nő (11.) és 1 fiatal, 14–17 éves személy sírjában (26.), míg erőteljesebben, már a mellkas alsó részén 1 férfi sírjából ismerjük (15.). Bolygatás vagy a sír egy részének szelvényen kívüli fekvése miatt esetenként csak a jobb (5., 29.) vagy a bal alkar hastájéki helyzetét (17.) ismerjük. A jobb alkar hastájékra fektetése a temetőrészlet teljes területén megtalálható volt, míg a bal vagy mindkét alkar hasonló helyzete inkább a középső és keleti részen dokumentálható (5. kép).

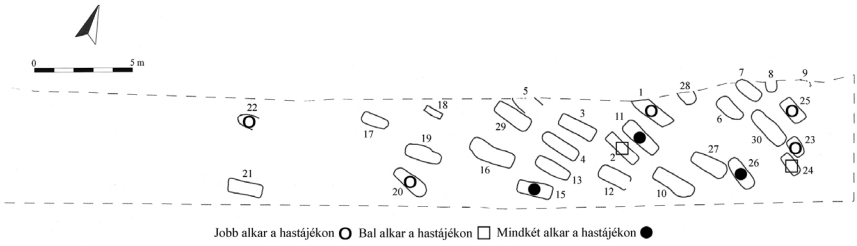

5. kép. Alsónemesapáti-Kastélyhely, az elhunytak karjainak helyzete a temetőben

A temetőben 10 sírból került elő halotti obulusként[14]adott korabeli érme, kibocsátóik szerint: I. István (1000–1038) ezüstdénára a 18. számú női váz állkapcsának csúcsa mellett volt. Orseolo Péter (1038–1041, 1044–1046) érméje a 9. számú gyermek koponyájának szájüregéből került elő. I. András (1046–1060) verete a 4. számú női váz kulcscsontján feküdt, továbbá a 11. számú női váz koponyájából, a 17. számú gyermek koponyájának szájüregéből és a 19. számú férfi váz koponyája alól került elő. I. Béla (1060–1063) ezüstdénára a 25. sírban a gyermek koponyája alatt helyezkedett el. Salamon (1063–1074) érme pedig a 24. sírban a gyermekváz bordái között feküdt. A 2. sírban 1 db meghatározhatatlan érme a női váz koponyájából került elő, a 10. sírban ugyancsak 1 db azonosíthatatlan veret volt a gyermek bal combcsontjának felső végén, míg a szórványleletek között további 1 db Orseolo Péter (1038–1041, 1044–1046) féle ezüstérme található (6. kép). Az esetek többségében tehát az elhunytak szájába helyezték a pénzt, míg a felsőtestre tett érmére utal a 4. és a 24. sír esete, s ha nem valamilyen övre kapcsolt zacskóban volt, akkor talán a hastájékról csúszhatott a combra a 10. sírban is a pénz. Ebben az esetben is talán inkább annak obulus-funkciója, s nem az elhunyt személyes vagyonaként történő sírba helyezése tételezhető fel. Az obulusadás azonos arányban volt megfigyelhető nők és gyermekek esetében, viszont alacsony a férfiaknál.

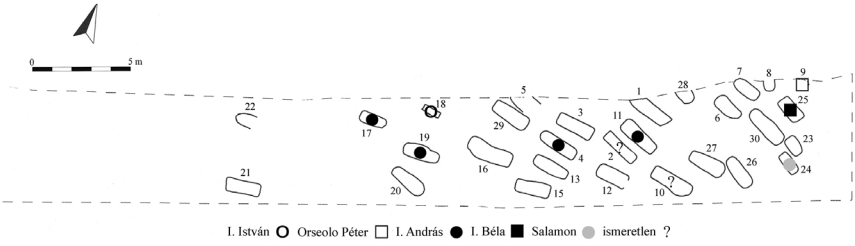

6. kép. Alsónemesapáti-Kastélyhely, érmeket tartalmazó sírok a temetőben

14 Straub 2019.

A sírok további leletei között fejékszerként viselt S-végű karika 4 sírból van dokumentálva. Páros ezüstkarikákkal a 3. sírban nyugvó nőt temették el, bronzkarikákkal pedig a 25. sírban fekvő gyermeket. A 7. sírban nyugvó gyermek koponyájának jobb oldalán 1 db ezüstkarika helyezkedett el, míg a bal kulcscsont felett megfigyelt, kerek átmetszetű, nyitott, elhegyesedő, összenyomott végű bronz huzalkarika eredeti funkcióját tekintve talán inkább egy felnőttnek való gyűrű volt egykor, így a sírba másodlagos felhasználásban kerülhetett. A karikák nyugat-dunántúli típusaiból[15] a VIII., IX. és XI. változatok bukkantak fel. A 3. sír S-végű karikái közül az egyik a huzal vastagságához képest kevéssé ellapított, ám erőteljes spirális kialakítású, ami nem jellemző a nyugat-dunántúli karikákra. A 10. sírban 1 db S-végű bronzkarika volt, de másodlagos felhasználásban, a gondoskodás jeleként a gyermek ujjára húzva. Az S-végű karikák a temetőrész középső és keleti feléből ismertek, 1 nő és 3 gyermek mellől (7. kép).

A 7. sírból, a gyermekváz szegycsontja mellett előkerült kisméretű bronz huzalkarika talán inkább már a gyöngyökkel együtt a nyak díszei közé tartozott. Ezeket 1 db kék színű rúd- és 1 db szegmentgyöngy mellett 1 db hordó alakú, széles sávban aranyfóliás üveggyöngy alkotta. A 24. sírban nyugvó gyermek 147 db apró gyöngyből álló díszt viselt. Valószínűleg ugyancsak a gyermek nyakába lehetett akasztva a 25. sírban megfigyelt bronzcsörgő is, azonban ebben az esetben játékvolta mellett gyakorlati célt is szolgálhatott, hangjával jelezve a szülőknek gyermekük helyzetét.[16] Úgy tűnik tehát, hogy nyakláncokat csak gyermekek viseltek vagy kaptak a temetés során, sírjaik a temetőrész keleti szélén helyezkednek el.

Karperecek nem kerültek elő a sírokból, viszont különböző gyűrűk nagyobb számban (3., 5., 18., 20., 25., 30.). A 3. sírból egy szélén filigrán-

15 Horváth 2016, 51–60.

16 Kovács 1988, 150–151; Mesterházy 1997, 59.; Kiss 2000, 73.

díszítést utánzóan öntött foglalatú, üvegbetétes bronzgyűrű került elő, az 50–59 éves nő jobb kezének egyik ujjáról. Az 5. sírban nyugvó 9–12 éves gyermek mellett 1 db félköríves átmetszetű, felnőtt méretű karikagyűrű volt, a 18. számú női sírban pedig 1 db lencse átmetszetű bronz karikagyűrű feküdt. A 20. számú férfi (?) sírjában 1 db félköríves átmetszetű bronz karikagyűrűt dokumentáltak. A nyitott, hegyesedő végű gyűrűk között az 5. számú gyermeksírban 1 db ovális átmetszetű, felnőtt méretű ezüstgyűrű volt, míg a 30. számú férfi sírból 1 db háromszög átmetszetű bronzgyűrű került elő. Gyűrűként adták a gyermekkel a már említett S-végű karikát is a 10. sírban, s eredetileg talán egy gyűrű volt a 7. sírban lévő bronzkarika is, melyet azonban ott már fejdíszként alkalmaztak. Gyűrűk a temetőrészlet csaknem teljes területéről ismertek, a nyugati szél kivételével (7. kép).

Nincs nyoma fém ruhadíszeknek, egyedül a 8. sírban feltárt váz mellkasi csontjain megfigyelt ezüstlemez-töredékek esetében vetődhet fel ennek a lehetősége. Egy hasonlóan bizonytalan eset utalhat csak a használati és munkaeszközök egykori meglétére is: a 17. számú gyermek vázának bal combcsontja mellett fekvő, meghatározhatatlan vastárgy egykor talán egy kés vagy valamilyen eszköz lehetett.

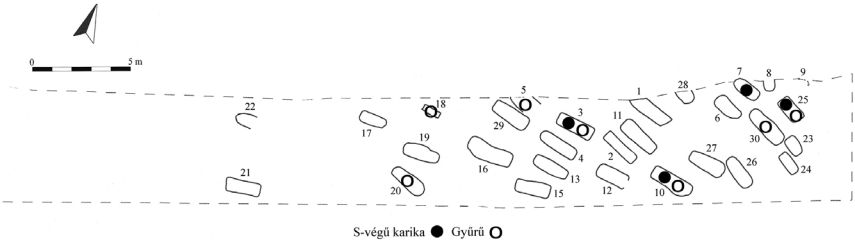

7. kép. Alsónemesapáti-Kastélyhely, S-végű karikák és gyűrűk a temetőben

A feltárt temetőrészlet a régészeti és embertani adatok alapján egy településhez tartozott,[17] ami általános volt a korszakban.[18]A település helye sajnos ismeretlen, azonban bizonyára valahol a temető közelében feltételezhetjük. Talán déli vagy nyugati irányban, a Lándzsás-patak által elválasztott részen lehetett, ha feltételezzük, hogy a 19. században még kiterjedtebb, de ma is jól megfigyelhető, északon és keleten elterülő erdőség a 11. században már létezett, A temetőrészben azonos arányban temettek férfiakat és nőket, míg a gyermekek száma természetesen magasabb volt, így a közösség életszerű arányokat mutatott, vagyis természetes módon szerveződött. Sírjaik leletei alapján anyagi potenciáljuk alacsony lehetett, azonban kétségtelenül elérte már őket a korabeli pénzforgalom. Ennek lenyomata az obulusadás szokása, ami a temetőrészlet sírjainak harmadában megfigyelhető volt: ez meglehetősen magas arány. Összehasonlításként az ugyancsak Zala megyei Pusztaszentlászló-Deáksűrű 220–237 síros[19] temetőjében 44 sírból került elő érme, ami a sírok 18–20%-át teszi ki. Az egyes közösségeket jellemző sajátságokra utal azonban, hogy itt – legalábbis a feltárt temetőrészlet alapján – kb. 70%-ban az elhunytak szájába, szájára vagy szemére helyezték az pénzt, ezzel szemben Pusztaszentlászlón a testre helyezett érme dominált: ezt 23 sírnál figyelték meg, melyet talán tovább növelhetnek a testről lecsúszott, így a könyök vonalában előkerült denárok is. Szájüregbe helyezett érmet viszont csupán egy, szemre, fejre helyezettet pedig további két sírnál ismerünk.[20]

Meglehetősen gyakori volt a temetőben bizonyos ékszertípusok másodlagos felhasználása, pl. egy S-végű karika a 10. sírban nyugvó gyermek ujjára gyűrűként felhúzva, vagy a 7. sírba temetett gyermekhajfonatába fűzött szalaghoz kapcsolt, egykor valószínűleg gyűrűként használt ékszer, illetve a

17 Tóth–Straub 2017, 628–629.

18 Mesterházy 1995, 1037.

19 Kovács 2013, 568.

20 Horváth 2016, 45.

gyermekkorban lévő személy részére felnőtt méretű, ám méretére nem igazított vagy nem igazítható ékszer adása (5.) –vagyis a sírokba valószínűleg nem minden esetben csak az elhunyt életében viselt tárgyai kerültek, hanem a temetés során megmutatkozó gondoskodás jeleként egyéb ajándékok is. Nem volt azonban a béke szigete, hiszen a közösségen belüli vagy külső személlyel lezajlott konfliktusban vesztette életét a 26. sírba temetett fiatal személy.

A sírokból származó korabeli érmék a temetőrészlet használati idejét a 11. századra helyezik. Megnyitása talán csak a század második negyedében történhetett, a Salamon-érme alapján pedig harmadik negyedének második felében még számolhatunk használatával. I. László (1077–1096) dénárainak hiánya – melyek legkevesebb 31 sírból ismeretesek a környező területekről[21] –vélhetően arra mutat, hogy a lovagkirály vereteinek elterjedése előtt lezárult a temetőrészlet használata. Mivel a temetőnek csupán bizonytalan nagyságú része van feltárva, így belső kronológiájáról csak óvatosan nyilatkozhatunk. A temetőrészlet legkorábbi érmei a feltárt terület északi szélén található sírokból származnak, mivel azonban az I. István-érmét tartalmazó sír mellett közvetlenül egy I. András pénzét tartalmazó sír volt, talán jogos a feltételezés, hogy első királyunk dénára is inkább csak uralkodásának vége felé, esetleg csak a 11. század közepén került sírba. Az pedig talán nem véletlen, hogy a temetőrészlet legkésőbbi érmei a temető keleti szélén lévő sírokból kerültek elő, s mivel ezeket egy 2–3 méteres sírmentes sáv követi, talán nem alaptalan itt a temetőrész időben legkésőbbi szélét feltételezni (6. kép). Jelen adatink birtokában megkockáztatható az a felvetés is, hogy a sírok északról dél és délkelet felé fiatalodnak. Ezekre természetesen csak egy teljes feltárás adhatna megbízható választ, ami azért is lényeges lenne, mert a domboldalon a Bucsai-erdő déli területén, egy megközelítőleg észak–déli irányú sávban intenzív mezőgazdasági művelés folyik, ami az itt elhelyezkedő temetőt veszélyezteti.[22]

21 Horváth 2016, 40–43. 1. táblázat.

22 GM R. A. 3914-2013.

Zala megye 10–11. századi közösségeit illetően leginkább a pusztaszentlászlói mutatott hasonló vonásokat az obulusadás gyakorlatának nagyságát illetően, ugyanakkor rögtön megfigyelhető különbségeket is annak elhelyezésében. Sírjaikból ismert leletanyaguk alapján a bemutatott közösség azonban kevéssé lehetett tehetős a mintegy 20 km-re déli irányban található pusztaszentlászlóinál.

A Dunántúl délnyugati részén – így a mai Zala megye területén is – csak a 10. század 2. felétől figyelhetők meg a magyarság nagyobb arányú megtelepedésének nyomai.[23]A szórványleleteken felül olyan sírt vagy temetőt, melyet a 10. század első felére (is) keltezhetnénk, s így a megtelepedés biztos jelenként értékelhetnénk, jelenleg csupán egyet ismerünk, azt is a mai megye keleti feléből. A Zalaszántó melletti Szőlőhegyen a 19. század végén került elő egy lócsontokat és lószerszámokat is tartalmazó sír.[24] Ennek okát a kutatás a terület határvédelemben betöltött szerepében látja.[25] Ugyanakkor a régió természetesen nem volt lakatlan ezt megelőzően sem, hiszen a 9. században fennálló zalavári központ és annak közelebbi-távolabbi környezetében élő népei is bizonyára legalább részben helyben folytatták életüket a magyarság megjelenése után is. Sírjaik, régészeti leletanyaguk azonosítása ugyanakkor ma még nincs kellően kidolgozva. A 11. századra azonban – a Magyar Királyság más területeihez hasonlóan itt is – egységesült az anyagi kultúra, ennek egyik jellegzetes példáját adja a most bemutatott temető.[26]

23 Horváth 2014, 344–352.

24 Darnay 1899, 278–279.

25 Vándor 1994, 220.

26 A cikk elkészítéséhez Büki Ágnes (GM), Eke István (GM), Kostyál László (GM), Simmer Lívia (GM) és Száraz Csilla (TGYM) segítségét szeretném megköszönni. A tárgyrajzok Olgyay Anna munkái.

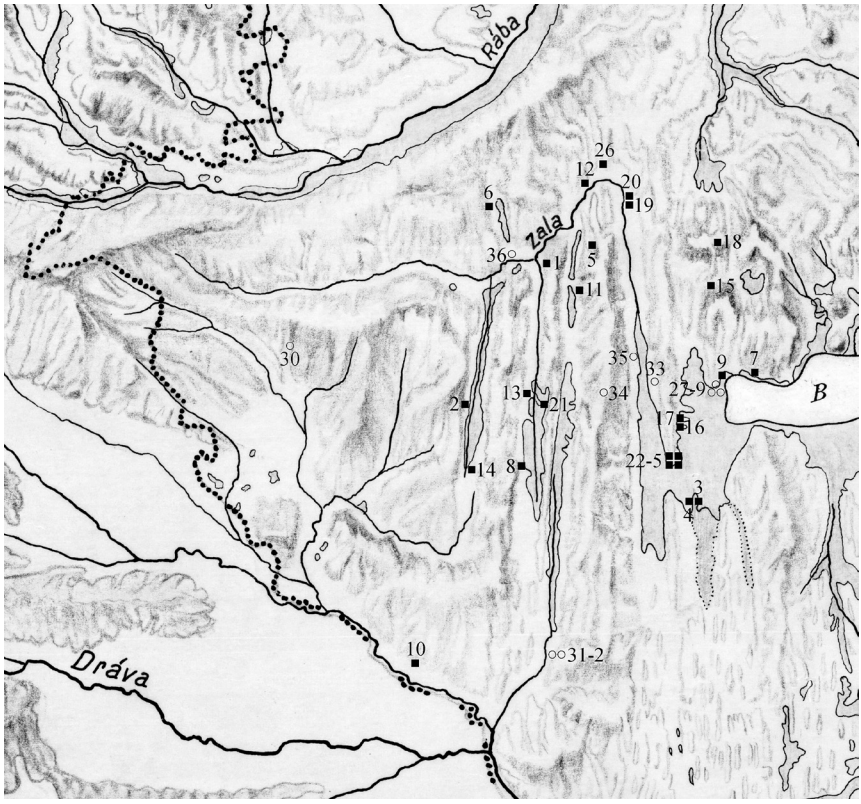

8. kép. Zala megye 10–11. századra keltezhető temetői (■) és szórványleletei (○). 1: Alsónemesapáti-Kastélyhely, 2: Bak-Határi tábla, 3: Balatonmagyaród-Balatonhídvég, 4: Balatonmagyaród-Kolon, 5: Bezeréd (Orbányosfa), Nagykapornak-Pókaszepetk közti országút, 6: Egervár-Kápolna-dűlő, 7: Gyenesdiás-Faludi u., 8: Hahót-Cseresznyés, 9: Keszthely-Apát-domb, 10: Letenye-Templom környéke, 11: Nagykapornak-Jezsuiták kertje, 12: Pakod, közelebbről ismeretlen lelőhely, 13: Pölöske, közelebbről ismeretlen lelőhely, 14: Pusztaszentlászló-Deáksűrű, 15: Rezi-Gyöngyösi csárda, 16: Sármellék-Repülőtér, 17: Sármellék-Vasútállomás, 18:Zalaszántó-Szőlőhegy, 19: Zalaszentgrót-Kavicsbánya, 20: Zalaszentgrót-Téglagyár, 21: Zalaszentmihály-Téglagyár, 22: Zalavár-Községi I. temető, 23: Zalavár-Községi II. temető, 24: Zalavár-Községi temető, 25: Zalavár-Várszíget, 26: Zalavég-Templom mel-

lett, 27. Keszthely-Alsódobogó, 28. Keszthely-Fenékpuszta, 29. Keszthely-Városi temető, 30. Kozmadombja (?), 31. Nagykanizsa, közelebbről ismeretlen lelőhely, 32. Nagykanizsa környéke, 33. Szentgyörgyvár, közelebbről ismeretlen lelőhely, 34. Szentpéterúr környéke, 35. Zalacsány-Zala meder, 36. Zalaszentiván-Kisfaludi hegy

MELLÉKLET – SÍRLEÍRÁSOK

1. sír (2012. május 10., SE 19.) (1. tábla 1)

Férfi, 41–47 éves. Csvh.: 175 cm, t.: Ny–K, sm.: 10 cm, sh.: ?, ssz.: ?
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt. A koponya jobbra fordult, a jobb alkarcsontok végei és a kézcsontok a medencén feküdtek, míg a bal alkarcsontok végei és a kézcsontok a medencelapát széle alatt helyezkedtek el. A sírgödör hosszúkás aknasír volt.

Melléklete: nem volt.

2. sír (2012. május 10., SE 20.) (1. tábla 2)

Nő, 43–49 éves. Csvh.: 173 cm, t.: ÉNy–DK, sm.: 16 cm, sh.: ?, ssz.: ?
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt, a bal alkarcsontok végei és a kézcsontok a medencén feküdtek. A sírgödör hosszúkás aknasír volt. Bolygatott: a koponyát a munkagép roncsolta.

Melléklete:
1. A koponyából, annak mosása során került elő 1 db meghatározhatatlan ezüstérme töredéke. GM ltsz. 2016.2.1.1.

3. sír (2012. május 10., SE 21.) (1. tábla 3)

Nő, 50–59 éves. Csvh.: 164 cm, t.: Ny–K, sm.: 12 cm, sh.: ?, ssz.: ?
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetben feküdt. A sírgödör hosszúkás aknasír volt. Megjegyzés: a sírföldben faszéndarabkákat figyeltek meg.

Mellékletei:
1–2. A koponya tetejének jobb oldala mellett volt 2 db S-végű karika, me-

lyek az alábbi csoportokba sorolhatók.
1. 1 db kerek átmetszetű ezüsthuzalból készült, ellapított, spirális S-végű karika (IX/XI.3.b.). M.: 1,7x1,6 cm, hv.: 0,35 cm, Ssz.: 0,6 cm. GM ltsz. 2016.2.3.1. (1. tábla 4)
2. 1 db kerek átmetszetű ezüsthuzalból készült, ellapított, spirális S-végű karika (IX.2.b.). M.: 1,6x1,6 cm, hv.: 0,26 cm, Ssz.: 0,5 cm. GM ltsz. 2016.2.3.1. (1. tábla 5)
3. A jobb kéz egyik ujjpercén volt 1 db kerek, szélén filigrándíszítést utánzóan öntött foglalattal, abban szürkés színű opak üvegbetéttel ellátott bronz fejesgyűrű. M.: 2,4x1,9 cm. GM ltsz. 2016.2.3.2. (1. tábla 6)

4. sír (2012. május 9., SE 22.) (1. tábla 7)

Nő (?), 35–41 éves. Csvh.: 134 cm, t.: Ny–K, sm.: ?, sh.: ?, ssz.: ?
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetben feküdt. A sírgödör hosszúkás aknasír volt. Bolygatott: a koponyát gépi földmunka roncsolta és mozdította ki.

Melléklete:
1. A bal kulcscsontnál volt I. András (1046–1060) 1 db ezüst dénára. GM ltsz. 2016.2.4.1.

5. sír (2012. május 10., SE 23.) (1. tábla 8)

Gyermek, 9–12 éves. Csvh.: 85 cm, t.: ÉNy–DK, sm.: 8 cm, sh.: ?, ssz.: ?
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt, a jobb alkarcsontok végei és a kézcsontok a medencén feküdtek. Megjegyzés: a sír a jelentős része a feltáráson kívüli területre esett, ezért nem volt kutatható. A jobb combcsont mellett fakoporsó nyomai voltak megfigyelhetők.

Mellékletei:
1–2. A jobb kéz csontjai között volt 2 db gyűrű, melyek az alábbi típusokba sorolhatók.
1. 1 db félköríves átmetszetű bronz karikagyűrű. Átm.: 2,2 cm, sz.: 0,34 cm. GM ltsz. 2016.2.5.1. (1. tábla 9)
2. 1 db ovális átmetszetű, nyitott, végei irányába hegyesedő ezüstgyűrű. M.: 2,2x2,2 cm, v.: 0,4x0,28 cm. GM ltsz. 2016.2.5.1. (1. tábla 10)

6. sír (2012. május 10., SE 27.) (1. tábla 11)

Gyermek, 6–8 éves. Csvh.: 106 cm, t.: ÉNy–DK, sm.: 16 cm, sh.: ?, ssz.: ?
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt, a koponya balra fordult. A sírgödör hosszúkás aknasír volt.

Melléklete: nem volt.

7. sír (2012. május 9., SE 28.) (2. tábla 1)

Gyermek, 9–11 éves. Csvh.: 130 cm, t.: ÉNy–DK, sm.: ?, sh.: ?, ssz.: ?
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetben feküdt. A sírgödör hosszúkás aknasír volt. Bolygatott: a lábszárak csontjai elmozdultak.

Mellékletei:
1. A koponya jobb oldalán volt 1 db kerek átmetszetű ezüsthuzalból készült, ellapított S-végű karika (IX.2.b.). M.: 1,7x1,5 cm, hv.: 0,2 cm, Ssz.: 0,35 cm. GM ltsz. 2016.2.6.5. (2. tábla 2)
2. A bal kulcscsont felett volt 1 db kerek átmetszetű, nyitott, elhegyesedő, összenyomott végű bronz huzalkarika. Átm.: 2,4 cm, hv.: 0,32 cm. GM ltsz. 2016.2.6.2. (2. tábla 3)
3. Az állkapocs bal oldalánál volt 1 db fehéres színű, áttetsző szegmentgyöngy. Átm.: 0,5 cm. GM ltsz. 2016.2.6.3. (2. tábla 6)

4. A bal felkarcsont külső oldalán volt 1 db fehéres-sárgás színű, enyhén hordó alakú, középrészén széles sávban aranyfóliás üveggyöngy. M.: 1x0,9 cm. GM ltsz. 2016.2.6.1. (2. tábla 4)
5. A szegycsontnál volt 1 db kék színű, háromtagú áttetsző rúd üveggyöngy. H.: 1 cm. GM ltsz. 2016.2.6.1. (2. tábla 5)
6. A mellkas jobb oldali felső csontjain volt 1 db kerek átmetszetű, kisméretű bronz huzalkarika. Átm.: 0,8 cm. GM ltsz. 2016.6.4. (2. tábla 7)
7. Ugyanott ezüstlemez töredékei feküdtek. Megsemmisültek.

8. sír (2012. május 16., SE 29.)(1. tábla 12)
Neme, kora bizonytalan. Csvh.: ?, t.: ?, sm.: ?, sh.: ?, ssz.: ?
A sírra csupán a szelvény ÉK-i szélénél előkerült néhány csonttöredék utalt.

Melléklete: ?

9. sír (2012. május 16., SE 30.)(1. tábla 13)

Gyermek, 5–6 éves. Csvh.: ?, t.: Ny–K, sm.: ?, sh.: ?, ssz.: ?
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt.

Melléklete:
1. A szájüregben volt Orseolo Péter (1038–1041, 1044–1046)1 db ezüst dénára. GM ltsz. 2016.2.7.1.

10. sír (2012. május 10., SE 32.)(2. tábla 8)

Gyermek, 10–14 éves. Csvh.: 136 cm, t.: ÉNy–DK, sm.: 30 cm, sh.: 215 cm, ssz.: 68 cm.
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt, mindkét alkar csontjai a medence szélein helyezkedtek el. A sírgödör lekerekített sarkú, téglalap alakú,

DK-i részén kissé kiöblösödő aknasír volt. Megjegyzés: a sír DNy-i részén fakoporsó 88x3 cm-es maradványa volt megfigyelhető. Az egyik ujjpercen az S-végű karika okozta zöld patina volt látható.

Mellékletei:
1. A bal combcsont felső végén volt 1 db meghatározhatatlan ezüstérme. GM ltsz. 2016.2.8.2.
2. A jobb combcsont felső vége mellett, az egyik ujjpercen volt 1 db kerek átmetszetű bronzhuzalból készült, ellapított, spirális S-végű karika. M.: 2x2 cm, hv.: 0,22 cm, Ssz.: 0,5 cm. (XI.2.b.) GM ltsz. 2016.2.8.1.(2. tábla 9)

11. sír (2012. május 11., SE 33.) (2. tábla 11)

Nő, 38–44 éves. Csvh.: 170 cm, t.: ÉNy–DK, sm.: 23 cm, sh.: 205 cm, ssz.: 75–56 cm.
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt, a koponya balra fordult. A jobb alkarcsontok végei és a kézcsontok a medencén feküdtek, a bal alkarcsontok pedig a medence mellett, míg a kézcsontok a medence előtt. A sírgödör Ny-i részén kissé kiszélesedő, lekerekített sarkú, téglalap alakú aknasír volt.

Melléklete:
1. A koponyából, annak mosása során került elő I. András (1046–1060) 1 db ezüst dénára. GM ltsz. 2016.2.9.1.

12. sír (2012. május 14., SE 34.)(2. tábla 10)

Gyermek, 2–3 éves. Csvh.: 75 cm, t.: Ny–K, sm.: 8 cm, sh.: 157 cm, ssz.: 71 cm.
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetben feküdt. A sírgödör lekerekített sarkú, téglalap alakú aknasír volt, a váz kissé ferde helyzetben feküdt benne.

Melléklete: nem volt.

13. sír (2012. május 11., SE 35.) (2. tábla 12)

Gyermek, 10–13 éves. Csvh.: 122 cm, t.: Ny–K, sm.: 25 cm, sh.: 179 cm, ssz.: 63 cm.
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt, a koponya jobbra fordult. A sírgödör középső részén kissé kiszélesedő, téglalap alakú aknasír volt.

Melléklete: nem volt.

14. sír (2012. május 17., SE 36.)
Gyermek, kora nem ismert. Csvh.: 122 cm, t.: ?, sm.: ?, sh.: ?, ssz.: ?
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt. A sírnak csupán a láb felőli vége esett a feltárási nyomvonalba, ezért nem volt teljesen feltárható.

Melléklete: ?

15. sír (2012. május 17., SE 37.) (2. tábla 13)

Férfi, 25–35 éves. Csvh.: 160 cm, t.: ÉNy–DK, sm.: 34 cm, sh.: 180 cm, ssz.: 73 cm.
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt, a koponya balra fordult. Mindkét alkar és kézcsontjai a medencén feküdtek: a bal enyhébben behajlított helyzetben a medencelapáton és a keresztcsonton, míg a jobb a felkarcsontra csaknem derékszögben behajlítva, a bal felett.
A sírgödör lekerekített sarkú, téglalap alakú aknasír volt, a váz a D-i oldal mentén helyezkedett el.

Melléklete: nem volt.

16. sír (2012. május 11., SE 38.) (2. tábla 14)

Neme bizonytalan, 49–55 éves. Csvh.: 172 cm, t.: Ny–K, sm.: 24 cm, sh.: 223 cm, ssz.: 75 cm.
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt, a koponya balra fordult. A sírgödör hosszúkás aknasír volt, a váz a D-i oldalához kissé közelebb helyezkedett el. Bolygatott: a mellkas csontjainak egy része, valamint a bal lábszár csontjai kimozdultak.

Melléklete: nem volt.

17. sír (2012. május 14., SE 40.) (3. tábla 1)

Gyermek, 4–5 éves. Csvh.: 110 cm, t.: Ny–K, sm.: 24 cm, sh.: 153 cm, ssz.: 63 cm.
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt. A bal alkar- és kézcsontok a medencén feküdtek, míg a jobb helyzete bizonytalan. A sírgödör lekerekített sarkú, téglalap alakú aknasír volt.
Megjegyzés: a sír K-i végét vágta az SE 56. számú objektum, melynek megásása valószínűleg bolygatta a lábfejek csontjait is.

Mellékletei:
1. Az állkapocs maradványai között, annak bal oldalán volt I. András (1046–1060) 1 db ezüstdénára. GM lt. sz. 2016.2.10.1.
2. A bal combcsont mellett feküdt 1 db meghatározhatatlan vastárgy. GM ltsz. 2016.2.10.2.

18. sír (2012. május 14., SE 44.) (3. tábla 2)

Nő (?), 23–30 éves. Csvh.: ?, t.: Ny–K, sm.: 5 cm, sh.: ?, ssz.: ?
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt. A sírgödör valószínűleg hosz-

szúkás aknasír lehetett.
Bolygatott: a sír DNy-i sarkát az SE 67., K-i végét pedig az SE 68. számú objektum vágta, az utóbbi a váz combcsontoktól lefelé eső részét teljesen elpusztította.

Mellékletei:
1. Az állkapocs csúcsa mellett volt I. István (1000–1038) 1 db ezüstdénára. GM ltsz. 2016.2.11.1.
2. A combcsontok között, famaradványokon volt 1 db lencse átmetszetű bronz karikagyűrű. Átm.: 2,2 cm, sz.: 0,3 cm. GM lt. sz. 2016.2.11.2. (3. tábla 3)

19. sír (2012. május 15., SE 45.) (3. tábla 4)

Férfi (?), 40–50 éves. Csvh.: 157 cm, t.: Ny–K, sm.: 14 cm, sh.: ?, ssz.: ?
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetben feküdt. A sírgödör valószínűleg hosszúkás aknasír volt.

Melléklete:
1. A koponya alatt volt I. András (1046–1060) 1 db ezüstdénára. GM lt.sz. 2016.2.12.1.

20. sír (2012. május 15., SE 46.) (3. tábla 5)

Férfi (?), 30–40 éves. Csvh.: ?, t.: ÉNy–DK, sm.: 12 cm, sh.: 185 cm, ssz.: 72 cm.
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt, a jobb alkarcsontok végei és a kézcsontok a medencén feküdtek. A sírgödör K-i felén kissé kiszélesedő, lekerekített sarkú, téglalap alakú aknasír volt.

Melléklete:
1. A bal felkarcsont alsó vége és a bordák között volt 1 db félköríves átmetszetű bronz karikagyűrű. Átm.: 2,1 cm, v.: 0,18x0,15 cm. GM ltsz. 2016.2.13.1. (3. tábla 6)

Megjegyzés: a sírföldben faszénmaradványok voltak; lehetséges, hogy ezek a koporsó megmaradt részei.

21. sír (2012. május 15., SE 52.) (3. tábla 7)

Neme bizonytalan, 25–35 éves. Csvh.: ?, t.: ÉNy–DK, sm.: ?, sh.: ?, ssz.: ?
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt, a rossz megtartású vázból azonban csak a bal kar és a lábak csontjainak egy része maradt meg. A sírgödör valószínűleg hosszúkás aknasír volt.

Melléklete: nem volt.

22. sír (2012. május 14., SE 57.) (3. tábla 8)

Férfi, 37–46 éves. Csvh.: ?, t.: Ny–K, sm.: 16 cm, sh.: ?, ssz.: ?
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt, a jobb alkarcsontok végei és a kézcsontok a medencén feküdtek. Bolygatott: az SE 49. számú objektum a váz medencéjétől lefelé a sírt megsemmisítette.

Melléklete: nem volt.

23. sír (2012. május 11., SE 58.) (3. tábla 9)

Gyermek, 4–5 éves. Csvh.: 81 cm, t.: ÉNy–DK, sm.: 46 cm, sh.: ?, ssz.: ?
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt. A koponya kissé balra fordult, a jobb alkarcsontok végei és a kézcsontok a keresztcsonton feküdtek. A

sírgödör valószínűleg hosszúkás aknasír volt.
Melléklete: nem volt.

24. sír (2012. május 15., SE 59.) (4. tábla 1)

Gyermek, 6–8 éves. Csvh.: 96 cm, t.: ÉNy–DK, sm.: 50 cm, sh.: ?, ssz.: ?
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt. A koponya balra fordult, a bal alkarcsontok végei és a kézcsontok a medencén feküdtek. A sírgödör valószínűleg hosszúkás aknasír volt.

Mellékletei:
1–147. A nyakcsigolyáknál, a koponya alatt és a mellkas csontjain volt 147 db fekete, zöld, sárga és fehér színű, lapított gömb és csonkakúp alakú opak üveggyöngy. Átm.: 0,6–0,4 cm. GM ltsz. 2016.2.9.1. (4. tábla 2–148)
148. A bordák között volt Salamon (1063–1074) 1 db ezüst dénára. GM ltsz. 2016.2.15.5.

25. sír (2012. május 15., SE 60.) (3. tábla 10)

Gyermek, 5–7 éves. Csvh.: 116 cm, t.: ÉNy–DK, sm.: 15 cm, sh.: ?, ssz.: ?
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt. A koponya jobbra fordult, a jobb alkarcsontok végei és a kézcsontok a medencén feküdtek. A sírgödör valószínűleg hosszúkás aknasír volt.

Mellékletei:
1. A koponya alatt volt I. Béla (1060–1063) 1 db ezüstdénára. GM ltsz. 2016.2.16.5.
2. A mellkas csontjainak középső részén volt 1 db alsó felén rovátkolást utánzóan öntött, gyűrűfüles bronzcsörgő. M.: 1,8x1,3 cm. GM ltsz. 2016.2.16.2. (3. tábla 11)

3–4. A jobb oldali alsó bordákon volt 2 db S-végű karika, melyek az alábbi típusokba sorolhatók:
3. 1 db kerek átmetszetű bronzhuzalból készült, ellapított, zárt S-végű karika. M.: 1,8x1,7 cm, hv.: 0,2 cm, Ssz.: 0,6 cm. (VIII.2.a.) GM ltsz. 2016.2.16.4. (3. tábla 12)
4. 3. 1 db kerek átmetszetű bronzhuzalból készült, ellapított S-végű karika. M.: 1,9x1,8 cm, hv.: 0,22 cm, Ssz.: 0,68 cm. (IX.2.a.) GM ltsz. 2016.2.16.4. (3. tábla 13)
5. A nyesés során került elő 1 db enyhén lencse átmetszetű bronz karikagyűrű. Átm.: 2,2 cm. sz.: 0,4 cm. GM ltsz. 2016.2.16.1. (3. tábla 14)

26. sír (2012. május 16., SE 61.) (4. tábla 149)

Fiatal személy, 14–17 éves. Csvh.: 152 cm, t.: ÉNy–DK, sm.: 50 cm, sh.: ?, ssz.: ?
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt. A koponya kissé balra fordult, mindkét alkar és kézcsontjai a medencén voltak. A sírgödör valószínűleg hosszúkás aknasír volt.

Melléklete: nem volt.

27. sír (2012. május 16., SE 62.) (4. tábla 150)

Férfi, 22–24 éves. Csvh.: 173 cm, t.: ÉNy–DK, sm.: 30 cm, sh.: ?, ssz.: ?
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt, a koponya a jobb oldalán feküdt. A sírgödör valószínűleg hosszúkás aknasír volt.

Melléklete: nem volt.

28. sír (2012. május 15., SE 63.) (3. tábla 15)

Férfi (?), 30–45 éves. Csvh.: ?, t.: Ny–K, sm.: ?, sh.: ?, ssz.: ?
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt. A sírgödör valószínűleg hosszúkás aknasír volt.
Megjegyzés: a sír nagy része a feltáráson kívüli területre esett, így nem volt feltárható.

Melléklete: ?

29. sír (2012. május 14., SE 64.) (4. tábla 151)

Nő, 51–59 éves. Csvh.: 136 cm, t.: ÉNy–DK, sm.: 9 cm, sh.: 193 cm, ssz.: 76 cm.
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt. A jobb alkarcsontok végei és a kézcsontok a medencén feküdtek, míg a bal helyzete bizonytalan. A sírgödör K-i irányba kissé kiszélesedő, lekerekített sarkú, téglalap alakú aknasír volt.

Melléklete: nem volt.

Megjegyzés: a sírföldben kerámiadarabok voltak.

30. sír (2012. május 16., SE 66.) (4. tábla 152)

Férfi (?), 15–17 éves. Csvh.: 165 cm, t.: ÉNy–DK, sm.: 40 cm, sh.: 225 cm, ssz.: 80 cm.
A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt. A koponya balra fordult, a bal alkarcsontok végei és a kézcsontok a medence szélén feküdtek. A sírgödör lekerekített sarkú, téglalap alakú aknasír volt.

Melléklete:
1. A jobb kéz egyik ujjpercén volt 1 db háromszög átmetszetű, nyitott,

végei irányába hegyesedő bronzgyűrű. M.: 2,3x2,2 cm, v.: 0,5x0,3 cm. GM ltsz. 2016.2.17.1. (4. tábla 153)

Szórvány:

1. Orseolo Péter (1038–1041, 1044–1046) 1 db ezüstdénára. GM ltsz. 2016.2.18.1.

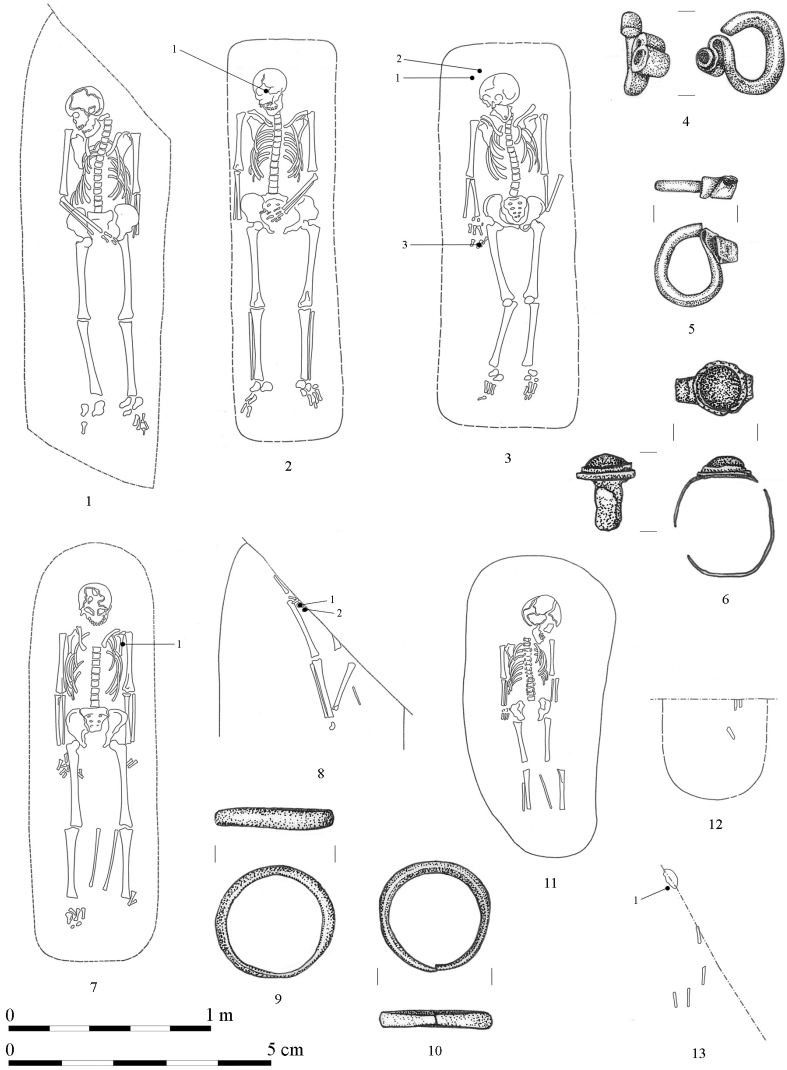
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
0 1 m
0 5 cm

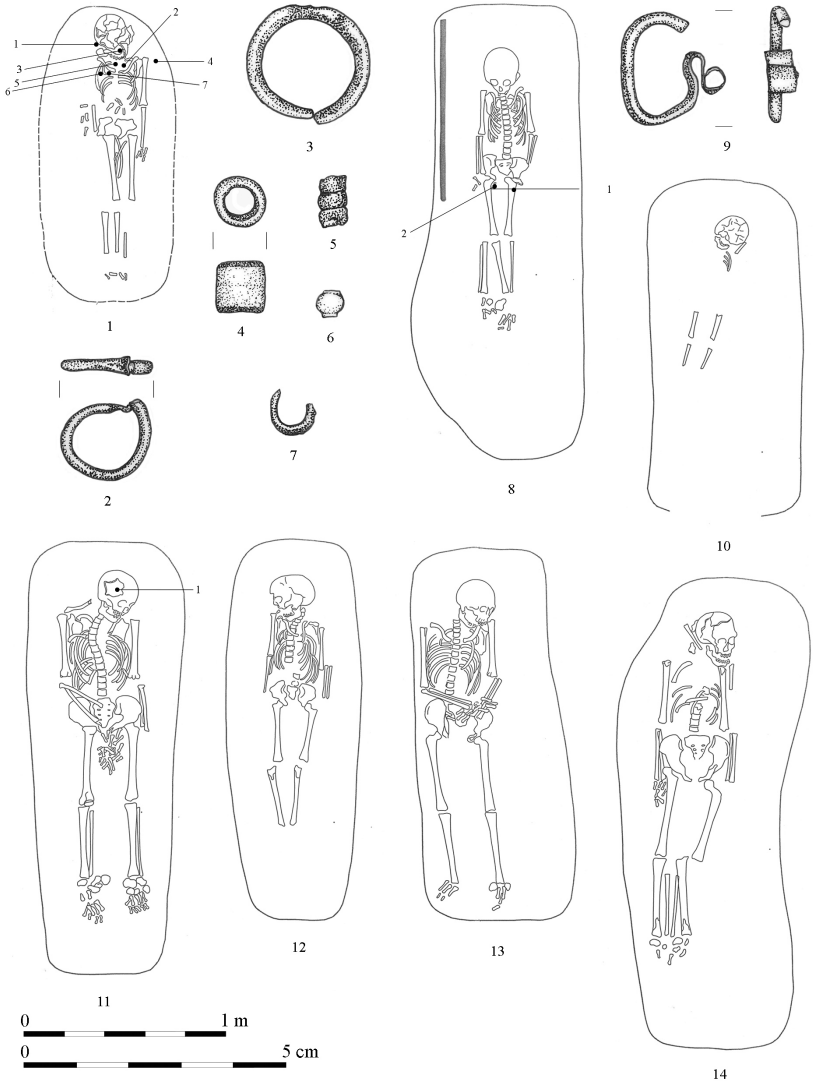
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
0 1 m
0 5 cm

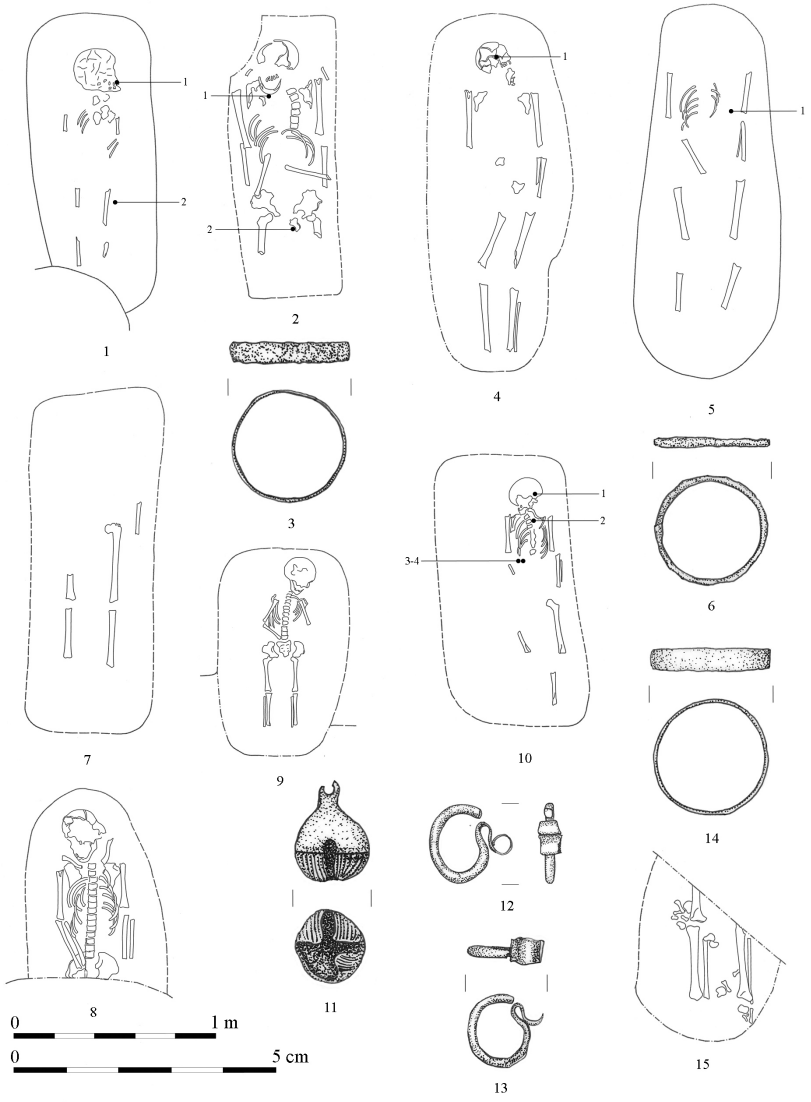
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
0 1 m
0 5 cm

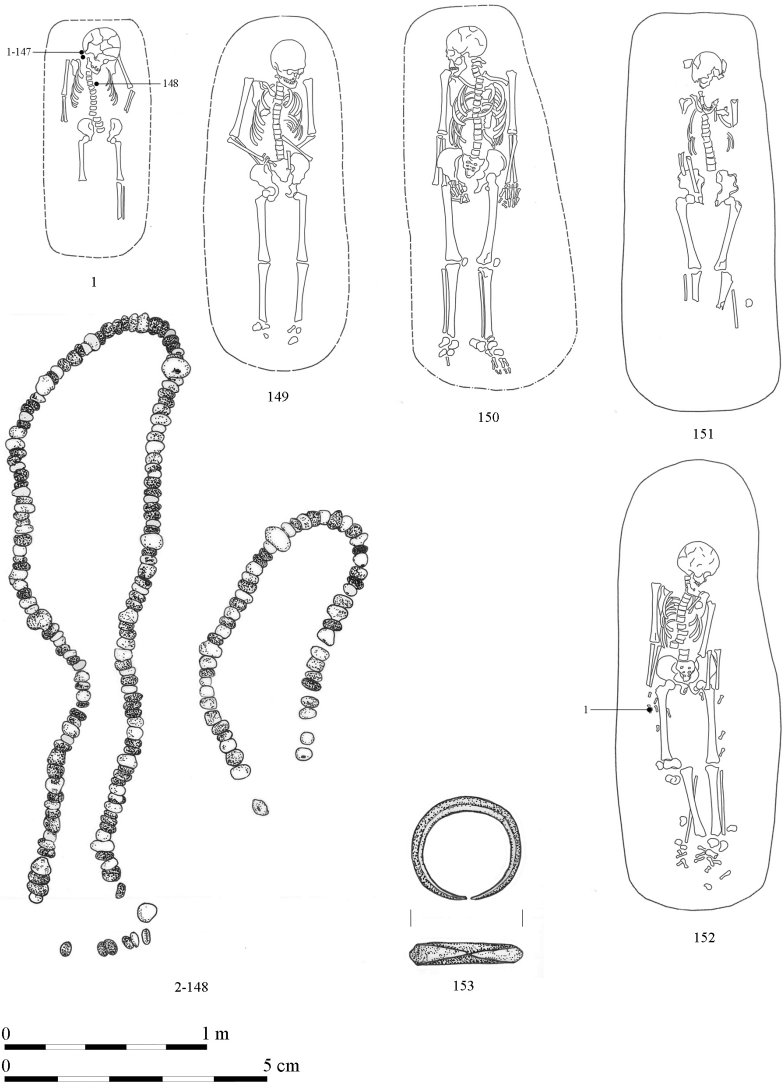
1-147
148
1
149
150
151
1
152
2-148
153
0
1 m
0
5 cm

FELHASZNÁLT IRODALOM

Darnay 1899. Darnay Kálmán: A Zala-szántói halmok és két magyar lovas-sír. *Arch* Ért, NS 19 (1899) 277-280.

Horváth 2014. Horváth Ciprián: *Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei.* Szeged, 2014.

Horváth 2016. Horváth Ciprián: *Kora Árpád-kori temető Szombathely-Kisfaludy Sándor utca területén. S-végű karikaékszerek a kora Árpád-kori Nyugat-Dunántúlon.* Szombathely, 2016.

Kiss 2000. Kiss Gábor: *Vas megye 10-12. századi sír- és kincsleletei.* Szombathely, 2000.

Kovács 1988. Kovács László: A tímári (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglalás kori temetőmaradványok. *CommArchHung,* (1988) 125-158.

Kovács 2013. Kovács László: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. In: Révész L. – Wolf M. (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szeged, 2013. 511-604. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.)

Kreitner 2000. Kreitner, Thomas: Ein madjarenzeitliches Gräberfelddes 10. Jahrhunderts aus Bruck an der Leitha, NÖ – Ein Vorbericht. *FÖ,* 39 (2000) 182-198.

Mesterházy 1995. Mesterházy Károly: A magyar fejedelem és kísérete a 10. században. *Századok,* 129 (1995) 1033-1052.

Mesterházy 1997. Mesterházy Károly: A honfoglaló magyarok tárgyi emlékei. Életünk, 35 (1997) 1. sz. 30-67.

Straub 2019. Straub Péter: Alsónemesapáti határa. *RKM,* 2012 (2019), 5.

Tokai 2019. Tokai Zita Mária: Alsónemesapáti határa. *RKM,* 2011 (2019), 7.

Tóth–Straub 2017. Tóth Gábor–Straub Péter: Kora Ár-

pád-kori temetőrészlet Alsónemesapáti határában. In: Türk A. (főszerk.): *Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom, 2014. november 4-6.* Budapest–Esztergom, 2017.627-632.

Vándor 1994. Vándor László: A település kialakulása (900–1245). In: Béli J. – Rózsa M. –Lendvai A. (szerk.): *Nagykanizsa. Városi monográfia I.* Nagykanizsa, 1994, 215-424.

ILLIK PÉTER

A „MOHÁCSI VÉSZ"-NARRATÍVA ÉS A HAZAI ÉRTELMISÉG A 19. SZÁZADBAN[1]

Előtanulmány

Bevezetés: értelemzési törésvonalak

A 19. századi Mohács-kép jellemzése mai napig elnagyolt a hazai történetírásban, gyakran a nacionalizmussal és az önsorsrontó vereségtudattal, a „vereség kultúrájával" kapcsolódik össze.[2] Ugyanakkor többen megírták, hogy az önsajnálattal szemben a Mohács-szimbólum éppen a bátorítás funkcióját töltötte be.[3] Emellett megvolt a köztudatban Moháccsal kap-

1 Jelen írás korábbi, témába vágó munkáim egyes részleteinek átdolgozásával, javításával és egybedolgozásával jött létre, hogy összegzésként és egyben egy új kutatási irány kijelöléseként is szolgáljon. Az alábbi szövegeket használtam fel: Illik 2011, 2015, 2017a, 2017b.

2 Például: Fodor – Varga 2019, 10. A tanulmánykötet egyik szerzője ugyanakkor jelzi a szimbólum példaértékét: B. Szabó 2019, 340. A kötet önálló tanulmányt szentel a 19. századi mohácsi csatáról szóló zeneműveknek, de mindössze 10 oldalt a reformkori irodalomnak és 8-at a 19. századi Mohács-képnek a hazai történetírásban.

3 Őze 2004; S. Varga 2013; Illik 2015, 9.

csolatban a „legyőzve is győztes" gondolat, amint ezt később hosszasan taglalta Ottlik Géza az *Iskola a határon* c. regényében.[4]

Ez az értelmezési törésvonal indokolja jelen előtanulmányt, amely mindössze kezdőlépése, bevezetője egy nagyobb léptékű tervezett kutatásnak: a teljességre törekedve, több ezer, az ADT adatbázisban található forráshely részletes elemzésével egységében bemutatni és leírni a 19. század Mohács-képét és identitásformáló szerepét. Így koherens képet vázol fel azáltal, hogy nem egyes részterületeken és bizonyos rövidebb időszakokban vizsgálja azt (azaz például nem a reformkori irodalmi vagy politikai műveket elemzi külön), hanem egy összefüggő szöveges korpuszt tekint át egy hosszabb időszakban.[5] A jelen előtanulmányban felvillantott szövegek amellett érvelnek, hogy a „nagy temető" metafora sokkal több, mint valamiféle nacionalista siránkozás.

A hazai Moháccsal foglalkozó szakirodalom mellőzte az összehasonlítás igényét, B. Szabó János volt az, aki a csata leírásakor, illetve a katonai viszonyok elemzésekor a komparatív történetírás eszközeinek használatával próbálkozott.[6] Jelen előtanulmány szintén próbál mintaként szolgálni összehasonlító elemzésre is, és egy angol nemzeti identitást formáló esemény emlékezettörténeti szerepét veti össze a Mohács-szindrómával. Azaz nem az eseménytörténet, hanem a recepció történetének összevetésére ad példát.

4 Idézi: Illik 2015, 53–54.

5 Munkamódszerem a következő volt: az ADT adatbázisban a mohácsi vészre kerestem időbeli szűkítéssel, azaz kizárólag 1899-ig, az ott szereplő összes szövegben, mivel nemcsak a történettudomány érdekelt, hanem az is, hogy az élet más területein (bulvárlapok, természettudományos folyóiratok etc.) mennyiben vált meghatározóvá a mohácsi vészről való beszéd. A kiadott 22 470 találat (az Arcanum keresője a „veszedelem" szót szinonimaként kezelte és én is ezt teszem, valamint néha a vett, vesz stb. szavakat is találatnak vette) részletes elemzésére terjedelmi okokból nincsen lehetőség, így jelen írás válogat és próbálja a források bemutatásával leírni a „mohácsi vész"-narratíva kiteljesedését. A szövegeket időrendben vizsgálom, ami folyamatszerűséget sugall, ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy az Arcanum ADT kiterjedt adatbázisa sem fedi le az összes mohácsi vészt említő szöveget.

6 E szemlélet betetőzője: B. Szabó – Fodor 2019.

Mindenképpen magyarázatra szorul, hogy az 1526. évi mohácsi csata összehasonlítása a nagy spanyol armada 1588. évi vereségével milyen haszonnal kecsegtet. Fontos kiemelni, hogy a kettő esemény között nem politika- vagy eseménytörténeti kapcsolat áll fenn, hanem recepciótörténeti, azaz nem a két csata mutat párhuzamokat, hanem azok szerepe az emlékezettörténetben, nemzeti identitásban, historiográfiában, illetve az adott nemzet tudatában. Az egyből látszik, hogy mindkét eseményre számos, indulatokból és (jelenlegi ismereteink szerint) téves nézetekből álló réteg rakódott, így a közvélekedéstől eltérően például a mohácsi sík nem volt az, vagy éppen a spanyol armada nem volt spanyol (például portugál és itáliai hajók is voltak benne), nem volt armada (számos kereskedőhajót tartalmazott), illetve nem győzték le nyílt csatában az angolok. Ráadásul, mint ahogy mohácsi csatából is több volt, így armadából is többet indított útnak II. Fülöp. Érdekes módon amint a második mohácsi csata, úgy a további két armada sem került be a tágabb köztudatba. Mind a két esemény mai napig az adott nemzet kollektív emlékezetének szerves része, és már a 19. században összefonódott a nemzeti identitással és hazafias érzelemvilággal.

Mohács és az armada: eltérő kiindulópontok

A mohácsi csata leírása szinte azonnal, a csatát követően megjelent Brodarics István tollából. Ezután is többen, de összességében véve kevesen foglalkoztak vele az értelmiség körében a 19. század előtt.[7] Mohács néphagyományban való tovább (nem) éléséről Solymossy Sándor írt tanulmányt,[8] amelynek alapján Arday Pál értő recenziójában megállapította,

7 Péter 2012. A mohácsi csata historiográfiájáról: Illik 2011; Romsics 2014; Illik 2015; Illik 2016; Illik 2017, 2018a, 2018b; Csorba 2015.

8 Solymossy 1926.

hogy a népi mondákban kevés nyomot hagyott a mohácsi vész.[9] Összevetve egy másik, korabeli esemény, a spanyol armada legyőzésének (1588) mítoszával,[10] ennek számos oka lehet. Ugyanakkor az, hogy a két konfliktus miként vált az angol, illetve a magyar nemzeti emlékezet, identitás és nemzeti érzés részévé, összehasonlítható és számos tanulsággal szolgálhat.

Az eseménytörténeti kiindulópont ellentétes: az angolok egy nagy győzelmet, míg a magyarok egy komoly vereséget tettek szimbólummá. Az angol udvar és I. Erzsébet királynő a kezdetektől propagandacélokra használta fel a spanyol vereséget, amelynek egyik kezdőpontja a Tilbury-beszéd. Ez utóbbi is tanulságos lehet a magyar emlékezetpolitika szempontjából. 1588. június-júliusban Nyugat-Tilburyben összegyűlt egy hadsereg arra az esetre, ha a spanyolok partra szállnának.[11] Az ott jelenlévő

9 „A mohácsi csata, értelmi jelentőségében messze századokra kiható, epochális ténye, érzelmi tekintetben is széles barázdát vont a magyar s az idegen, elsősorban a német néplélekbe és többszörösen megtermékenyítette a költészetet, irodalmat egyaránt. Az egyszerű közmondás is mérlegre tette a mohácsi vereség súlyát bajainkban, bánatunkban azzal vigasztalgat bennünket, hogy 'több is veszett Mohácsnál'. […] mai felfogásunk szerint Mohácstól számítjuk nemzetünk balsorsát. Pedig dr. Tolnai Vilmos, a M. Tud. Akad. tagja tudományosan kimutatja, hogy Mohács emléke csak a XIX. század első felében éled fel nagyobb erővel a köztudatban s ekkor szorítja ki a valamivel előbbi keletű 'több el-elveszett Buda alatt' szólásban Buda nevét a közhasználatból. Mohácson és vidékén számtalan változatban meséket, mondákat szövöget a nép. amelyek II. Lajos király személyével és a mohácsi ütközettel állanak közeli vonatkozásban. Szinte azt hihetnők, hogy a csata emléke az eset idejétől napjainkig összefüggő folytonosságú hagyományban maradt meg köznépünknél. Ez azonban nincs így, mert dr. Solymossy Sándor vizsgálataiból kitűnik, hogy az itt-amott fennmaradt emlékezések szinte kivétel nélkül a későbbi, úgynevezett pótló mondaalkotás termékei és többnyire iskolából, népi füzetes olvasmányokból eredő, tehát felülről leszüremlett, újabb szerzeménye népünknek. A hagyománynál hívebben megőrizte Mohács emlékét a magyar költészet. Dr. Rédey Tivadar nemzeti múzeumi könyvtárnok értekezése későbbi siratók énekek fordulatai nyomán meggyőzően kifejti, hogy egykorú lírai megnyilatkozások, főleg népdalok is kísérték a gyászos bukást. A XVII. századtól kezdve minden korban feltalálhatók az esemény nyomai költészetünkben." Arday 1926, 478.

10 Vö. Illik 2017.

11 Miller 1919, 43.

hadparancsnok, Robert Dudley, Leicester earlje augusztus 5-én (Old Style datálás szerint, a szakirodalom általában nem használja)[12] I. Erzsébetnek küldött levelet, amelyben kérte a tábor meglátogatására.[13] A királynő augusztus 8-án el is indult a Temzén, hajóval.[14] Az utazásról és látogatásáról három kortárs leírás áll rendelkezésre, ebből kettő költemény formájában James Aske-tól és Thomas Deloney-től.[15] Az augusztus 8-i éjszakát I. Erzsébet Aderne Hallban töltötte, majd augusztus 9-én (Old Style datálás szerint) elmondta beszédét az ott összegyűlt csapatoknak, este pedig elhagyta a tábort és visszatért Londonba.[16] A Tilbury-beszédet egyébként Baratt,[17] Hutchinson[18] és Hanson[19] augusztus 18-nak adják meg ún. New Style datálás szerint. Akár augusztus 9-ét, akár 18-át adunk meg, a spanyol flotta ekkor már egy hete észak felé tartott, azaz a közvetlen veszély teljesen megszűnt.[20] Ráadásul a lelkesítő beszéd napján megkezdődött a csapatok feloszlatása (amely még két napig tartott)![21] A királynő beszédének van egy harmadik, csak 40 évvel később kiadott változata, Dr. Lionel Sharpe-tól (Leonel Sharp, 1559–1631, Leicester káplánja, szintén jelen volt Til-

12 (Angol datálási forma.)

13 Miller 1919, 47.

14 Miller 1919, 48.

15 Miller 1919, 48.

16 Miller 1919, 53. (Ugyanezeket az adatokat erősíti meg: Collins 1936, 164–167.)

17 Baratt 2005, 99.

18 Hutchinson 2013, 179.

19 Hansnon 2004, 518.

20 Ezt jelzi H. Kyllygrew levele Walsinghamnak, (New Style szerinti datálással) augusztus 13-án, 5 nappal a gravelinesi csata után. Ebben már világos utalás van arra, hogy tudják, az armada elhajózik Skócia felé. Endd. 3¼ pp. [Holland XXVI. f. 17.] Interneten elérhető: http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/foreign/vol22/pp97-110#fnn6

21 Hansnon 2004, 522. Sőt, Hanson a beszédet egy kifejezetten cinikus színházi előadásnak tartja, mivel már semmiféle veszély nem is fenyegetett, amit a királynő jól tudott.

buryben).[22] Janet M. Green kiváló cikkében a Tilbury-beszéd összes variánsát részletesen bemutatja, elemzi, és a Dr. Lionel Sharpe-féle változatot betűhíven közli függelékben. Egyik kezdő megállapítása az, hogy a szöveg egy rendkívül pragmatikus és rövid beszéd, hozzávetőleg 250 szó, amelynek előadása mindössze szűk 3 perc lehetett![23] A szöveg alapvetően ellentételezésekre épül, amelyeket a „but" szó vezet be. A retorikai elemeken túl érdekes, hogy jutalmat ígért a katonáknak, amelyet utólag a kincstár pénz hiányában egyáltalán nem fizetett ki, sőt a tengerészek fele – ugyanúgy, mint a spanyoloknál – meghalt, bár II. Fülöp (a királynővel ellentétben) valóban gondoskodott alattvalóiról! A királynő azzal zárta a beszédét, hogy biztosan győzni fognak, miközben a vezetés már tudta, hogy győztek, a spanyol flotta menekülőben volt észak felé, Parma szárazföldi

22 Több változata is van, amelyek olyannyira ismertek, hogy a Wikipedia Tilbury-szócikke is szerepelteti őket: https://en.wikipedia.org/wiki/Speech_to_the_Troops_at_Tilbury

„Én szerető népem! Néhányan, akik a biztonságomért aggódtak, győzködtek arról, hogy egy esetleges árulás miatt őrizkedjek a felfegyverzett sokaságtól. **De én mondom nektek, nem akarok úgy élni, hogy nem bízom hű és szerető népemben. Féljenek a zsarnokok!** Én mindig úgy viseltem magam, hogy Isten igéjéhez híven erőm és biztonságom mindenekelőtt alattvalóim hűséges szívébe és jóakaratába helyeztem. Most nem a pihenés vagy a saját örömöm kedvéért jöttem közétek, hanem, hogy eltökélt legyek a csata sűrűjében és hevében, hogy veletek éljek s haljak, hogy letegyem – Istenemért, királyságomért és népemért – méltóságomat és véremet akár a porba is. **Tudom, hogy testem egy gyenge s erőtlen asszonyé csupán, de szívem s gyomrom egy királyé.** Méghozzá angol királyé, hogy eltűrjem Parma vagy más európai hercegek alávaló megvetését, akik megszállni merészelik országom határait. Amelyért én magam inkább kockáztatom királyi vérem, mintsem szégyent hozzak rá. **Magam leszek majd tábornoka, bírája és jutalmazója mindőtök minden egyes érdemének a csatamezőn.** Tudom, hogy eddigi serénységetekért is kiérdemeltétek a jutalmat és az aranykoronákat, és uralkodói becsületszavamat adom, hogy nem fogtok csalódni. Addig is az én altábornagyom lesz a helyemben, akinél nemesebb szívű és méltóbb alattvalója koronás főnek még sosem volt. Nem kétlem, hogy a táborbéli egyetértésetek, vitézségetek a csatamezőn, és a nekem és tábornokomnak való engedelmességetek által hamarosan híres győzelmet aratunk Istenem és királyságom ellenségei felett." Idézi: Hutchinson 2013, 179–180. Ford a szerző, kiemelések tőlem.

23 Green 1997, 423.

csapatait nem tudták behajózni! A beszéd emlékezetpolitikai jelentősége, hogy ingyen (hiszen semmit nem kaptak a katonák) megalapozta az angol nemzet győzelmi narratíváját mint beszédmódot. Sőt, még az sem teljesen biztos, hogy elhangzott, mert bár az angol történeti szakirodalom nagy része elfogadja, hogy I. Erzsébet Tilburyben elmondta a fenti gondolatokat, mégis vannak néhányan, akik puszta legendának tartják, például Susan Frye. De még ő is azt hangsúlyozza, hogy I. Erzsébet járt Tilburyben, és ez a tény a beszédtől függetlenül is fontos, mivel térben összekötötte a királynőt és a spanyol armada legyőzését, amely a vele kapcsolatos későbbi képzőművészeti ikonográfiát alapozta meg.[24] Ráadásul a beszéd és az armada „legyőzése" egy tudatosan vállalt vallási konfliktusba – katolicizmus a protestantizmus ellen – illeszkedik. A 16. század végétől kezdve a kultúra minden területén kommercializálták, tőkésítették a győzelmet.

Ezzel szemben ez idehaza nem történt meg, hiszen a magyar elitnek – pozitív értelemben – nem volt mit reklámozni, illetve 1526-tól nem egy, hanem két uralkodó (I. Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János) harcolt a hatalomért. A vallásos kontextus itt is jelen van: a protestánsok Isten büntetéseként interpretálták az oszmán támadást, amely a katolikus eltévelyedés miatt történt. Eltekintve néhány történetírói munkától, a mohácsi vereségnek a 19. századig kellett várnia, míg összefonódva a romantikus nemzethalál koncepciójával kiteljesedhetett és széles körben beépülhetett a magyar nemzettudatba. Ezt jól mutatja Kazinczy Ferenc naplóbejegyzése is az 1784. március 21-i eseményekről: „Vay József jelen vala ebédjénél, nagy már akkor is, noha még nem visele hivatalt. Mohács hozódék elő, s valamelly környülállás eránt kérdés támada. Vay sokáig hallgata itt is, de midőn kénytelen vala szóllani, mert mindenek elakadtak, olly elkészűléssel beszéllé a történetet, mintha azt tegnap olvasta volna; nem csak azt adván elő, kinek melly része volt 'a vétekben,

24 Frye 1992, 108.

hanem a' nevezetesebb emberek' characterét is, és a' vétek' okait. Nem olly dolog, honnan Vaynak nagyságát mérni kell; mert mit tudunk tehát hazánk' történeteiből, ha a' II. Lajos epocháját [történetét] nem tudjuk, azt a' nekünk olly gyászost; de Vay nem csak ezt tudta. **'S miként történeheték, hogy ezt itten csak ő [tudta]? hogy olly jó fejek közt mint a'kik itt együtt ebédlének csak ő?**"[25] Azaz 1784-ben a mohácsi csata története Vay kivételével senki számára nem volt ismert a Kazinczy köré rendeződő értelmiségiek között (sőt, még nem vált vésszé sem), és megkockáztatható, hogy országosan sem. 1859-re azonban a Kazinczy születési évfordulóján mondott Eötvös-beszédben a „mohácsi vész"-narratíva már teljesen kifejlett változatában szerepel: „Azon perctől fogva, amelyben e nemzet nagy királya által vezettetve a nyugati egyház körébe lépett, a régi istenségek oltáraival ledőltek válaszfalak, amelyek közte s más népek között léteztek. Az idegen faj az európai nagy népcsalád tagjává lett, s azon hévvel, melyet távol keletről magával hozott, ragadta meg új hivatását. Történetünk nem más népek életétől különválasztható egész. Egy része, egy lényeges része az az egész nyugati civilizáció történetének, melynek harcaiban legszebb babérainkat arattuk, és ha e hon, mely mint a sokszor ostromlott várfok pusztító csaták nyomait viseli magán, ingatlanul megállt – **s ha e nemzet nem veszett el ily véres csaták után, azt annak köszönheti, mert az összes keresztyénség védfalának tekintetett, s mert oly nép, amely örökkévaló eszmékért küzd, nem dőlhet le még oly csapások után sem, minő a mohácsi vész vala.** Férfias honszeretet, de egyszersmind az emberiség közös ügyéért való lelkesedés, hív ragaszkodás saját nemzetiségéhez, de vele együtt eleven érzete annak, hogy az egyes nemzet, csak midőn az emberiség közös feladatain dolgozik, midőn annak küzdelmeiben s haladásában részt vesz, foglalhat el magához méltó helyet, ez az, minek e hon fennmaradását köszöni, **s e hon jövője**

25 Kazinczy 2009, 591. Kiemelés tőlem.

attól függ, hogy azon irányhoz, amelyet követve elődeink e nemzetet annyi vészek között fenntarták, hívek maradjunk!"[26]

A spanyol armada legyőzésének mítosza tehát felülről jövő indíttatással, 1588-tól folyamatosan teremtődött és erősödött meg, míg a mohácsi tragédia képe a 19. századtól kapott óriási lendületet, és az értelmiségtől származott.

A 19. századi angol armada-kép: rövid összegzés

Míg 1784-ben Kazinczy idehaza azon panaszkodott, hogy értelmiségi barátainak körében mindössze egynek volt beható ismerete a mohácsi csatáról, addig Angliában 1739-ben megjelent John Pine (1690–1756) angol vésnök munkája.[27] Pine már brit nemzetről beszélt, illetve az általa valósnak és véltnek gondolt indokok megkülönböztetésével, 20. századi racionalitással és okmagyarázó technikával elemezte az 1588. évi események okait. Ezután a 19. században számos olyan közkeletű, ismeretterjesztő műfaj is népszerűsítette az armada történetét és angol hazafias narratíváját, mint a történelmi regény, amely a 19. századi angol irodalom új és közkedvelt műfajává vált. Ilyen például William P. Nimmo 108 oldalas ismeretterjesztő kis kötete gyerekeknek, amelyben a hazafias célzatú vallásos nevelés igénye keveredik a nemzeti-romantikus történetírás stílusjegyeivel.[28] Ugyanakkor például a 16. századtól létező, armada témájú balladák szép lassan elvesztették olvasottságukat. Az armada recepciójának legfontosabb eseményei 1889-hez, valamint az azt követő évekhez kötődnek. Ekkor jelentek meg alapvető fontosságú forráskiadványok is, amelyek szintén jól jelzik a téma forrásbőségét.[29]

26 Eötvös 1859, 150. Kiemelés tőlem.

27 Pine 1739.

28 Nimmo 1871.

29 Például: Laughton 1894.

Ezeken kívül számos tárgyilagos hangvételű kismonográfia, esszé és ismeretterjesztő írás látott napvilágot. Ehhez képest kontrasztos, hogy az ADT adatbázis mindössze három szöveget adott ki Mohács kapcsán 1886-ban, amely nyilván nem kerek háromszázadik évforduló, mint az armada esetében, azaz kisebb jelentőséggel bír. A 19. században kifejezetten a mohácsi csatáról szóló tudományos munka sem jelent meg.[30]

A 19. századi Mohács-kép: egy tervezett kutatás kiindulópontja

Jelen írás kérdésfeltevése tehát az, hogy hogyan teljesedett ki a mohácsi vész narratívája, mi történt 1784 után a 19. században? Az irodalmi művek listáját nézve látszik (ld. Függelék 1.), hogy a mohácsi csata az 1820-as és 1830-as években viszonylag sok versben szerepel, majd az 1840-es években (és különösen az 1848. évben) még gyakrabban jelenik meg. Bár az irodalmi szöveghelyekről számos komoly elemzés jelent meg, Debreczeni Bárány Ágoston (1798–1849) Mohács-verse olyannyira marginális a recepcióban, hogy Szentkláray Jenő Bárány-életrajzában ki is felejtette az általa összeállított fontos munkák listájáról. Egyfelől érdekes, hogy Bárány levéltáros, történész, az MTA levelező tagja volt, másrészt költeménye 1826-ban a háromszázadik évforduló alkalmából jelent meg. Szintén meglepő, hogy Kisfaludy Mohácsa két évvel előbb (1824) jelent meg, beépült a hazai recepcióba, míg Bárány költeménye kimaradt.[31] A vers szövege több szempontból is érdekes:[32] (1) Mindjárt a második sorban a 10 évvel később íródott *Szózat* egy sora köszön vissza: „Eldődink' beesett hamvai' vedre Mohács!"[33] (2) Megfo-

30 B. Szabó 2019, 339–346.

31 Szentkláray 1914, 103–105.

32 A versről még a legújabb monográfia véleménye is elítélő, felvetett szempontjaim hozzá képest újat hoznak: S. Laczkó 2019, 19–20.

33 Debreczeni 1826, 635.

galmazódik a nagy temető szimbóluma: „[…] gyászos temetője Hazánknak […]"[34] (3) Ugyanakkor a szöveg minden romantikus halál és gyász koncepciója ellenére érzelmi ellentétre épülő, de mégis okító sorral zárul: „Sírj Magyar, iszszonyatos napodat ne feledje reményed! Őseid' öszsze-tiport árnyai' érdeme az."[35] E sor jól kifejezi a Mohács-szimbólum komplexitását: a tragédia, az okulás és az ősök iránti tisztelet elegye. Ugyanez fogalmazódik meg a reformkori szépprózában is, szinte a verssel egy időben: „Valamig együtt tartunk, nincs erő velünk megvívni, a' meghasonlás vesztett-el minden Országot. A' Mohácsi veszélytől fogva, minden kárunk a' meghasonlásbái, ez, a' vallási czivódásból, ez pedig a' magános haszonféltésből következett, és hogy megmaradt a' Haza, csak annak köszönhetjük, hogy mindég voltak nemes Hazafiak, kik a' közjót eleibe tették önjavoknak."[36]

A nem irodalmi műveket nézve annyiban tér el a dinamika, hogy a dualizmus korában még jobban kibontakozik a Mohács-téma és a „mohácsi vész"-narratíva. 1809 és 1830 között mindössze 12 munkában szerepel a „mohácsi vész" (illetve annak szinonimái) kifejezés, ami 45 említést képvisel a 22,470-ből. Az első Szirmai Szirmay Antal 1809. évi helytörténeti monográfiája, amely már következetesen a mohácsi vészhez datálta az általa leírt eseményeket.[37] Ahogy Hübner lexikona fogalmaz: „Eltűnt a' Mohácsi szerencsétlenség után boldog állapotja, és a' Törökök által hazánkra hárított nyomorúságok özönében 150 esztendőkig bőven részesült."[38] Halas történeti leírásában azonban már nemcsak a „mohácsi vész"-narratíva szerepel, hanem a dicső Mátyás és a gyenge II. Ulászló képe, illetve a török és Habsburg-kártételek egyenlő mértékének diskurzusa is: „**A' győzedelmes Mátyás, és a' puha Ulászló** a' Hazát rongáló Török pusztításainak külömbözö módakon vették elejét: de bezeg

34 Debreczeni 1826, 635.

35 Debreczeni 1826, 638.

36 Udvardy 1829, 271.

37 Szirmay 1809, 47., 48., 224.

38 Hübner 1816, 120.

a' Mohácsi veszedelem után , kivált a' Török Seregnek , elébb Budára, azután pedig Bécsre való rohanása alkalmatosságával, hogy felette sokszor és sokat ne szenvedett volna Halas, azt csuda nélkül képzelni nem lehet. Tetézte és keserítette az ínséget az, hogy **a' Német Katona Tisztek, az Alföldet főképen, mint a' Jobbágyi hüségröl gyanús részt, ugy szorongatták és sarzolták, hogy az azoktól való szenvedést, a' Török nyomorgatásával felérőnek merték állítani** az Ország Rendjei I559-diki Diéta elsőbb Tzikkelyeiben."[39] 1826-ban, a háromszázadik évfordulón többször is megemlítik a csatát; ezek közül Debreczeni versét emeltem ki fentebb.

1830-tól 1840-ig már 149 db, 1840 és 1848 között 577 db, csak 1848–49-ben 136 db említés szerepel, míg a „maradék" 21,562 db az 1850 és 1899 közötti évekből származik. (Ld. Függelék 2.) Mint korábban jeleztem, ezek tételes átnézése, elemzése egy hosszabb munka feladata és végeredménye lesz. Itt csak pár gondolatot villantanék fel.

A reformkor egyik fő kérdése a nyelv, így nem véletlen, hogy annak kérdése összefüggött a nemzet túlélésének ügyével. Az alábbi, Vajda Péter által írt szöveg lényegében a klebelsbergi kultúrfölény elméletének korai előzménye, amely megfogalmazza, hogy a katonailag vert helyzetben a kultúra az egyetlen kiút: „Igy vagyon Európa; hát mi úgy vagyunk-e? Mind eddig nem igen vál szégyenünkre, hogy egészen nem úgy vagyunk. Mikor szűnt meg vérzeni a' Mohácsi seb? Mikor gyógyult be egészen? Gyógyította Theresiánk, gyógyította uralkodása éveire díszes Ferenczünk, gyógyította az idő, de lassan megy a' gyógyulás. **De itt az idő valahára; tulajdonunk lett a nyelv és általa magyarok lettünk;** az eddig idegen tudományunkat most ezen honnivá kell tennünk, és gyorsan kell honnivá tennünk; az idő késedelmetlenséget parancsol. Nemzetem, rajta! Külömben az idő homályába veszünk! A' ki idejét, fáradtságát, értékét sajnálja híytelen szüleménye az a' hazának. Rajta egyes

39 Pósfay 1821, 3–34., 15–16. Kiemelések tőlem.

fijak! **Apáink a' harczban fényleni tudtak, mikor harczban fényleni volt dicsőség; fijaik a' béke ölében nem tudnának tudományok által ragyogni?**"[40]

Az 1840-es évekre a politikai diskurzus és közélet elterjedt tárgya lett a mohácsi vész, szinte minden valamire való periodikában megjelent. Erre példa a Pesti Hírlap 1842. márciusi, politikai témájú cikke: „Azonban azért, hogy a' KK. és RR. a' fejedelemségnek függetlenségét 's a' részekhez való jogát védik, nem tehetik, hogy a' mohácsi veszedelem után az egy honnak kétfelé válását a' magyar nemzetre nézve közszerencsétlenségnek ne tekintsék […]."[41] Ez a tendencia állandósul 1850-től, és manifesztálódik a Mohács-dömpingben. 1899-re a folyamat oda jut, hogy csak ebben az egy évben 339 említés szerepel, főként történelmi munkákban, és lényegében mindennapos időrögzítésre szolgál, a történész narratíva része lett. Ha nem egyetlen évet és nem a történettudomány területét nézzük, akkor például a kor egyik népszerű lapjában, a *Vasárnapi Újságban* 1854 és 1899 között 466 említése szerepel, ráadásul különböző tárgyú írásokban.

A 19. századi „Mohács-dömpingben" mindössze három származik 1886-ból (amint azt jeleztem fentebb, a 19. századi armada-kép kapcsán). Ugyanakkor érdekes, hogy mindhárom szöveg valójában nem a mohácsi csatáról, hanem Kisfaludy Mohács-verséről szól, és egyik sem a mohácsi csata emlékezetére íródott. Valamint nem az eseményt, hanem a költemény elégikus hangnemét méltatja, ekképpen: „Kit nem hatott meg· Kisfaludy 'Mohácsa', nemzeti nagy létünk e nagy temetője, mélabús bánatával?"[42]

40 Vajda 1832, 72–73. Kiemelések tőlem.

41 N. N. 1842.

42 Horváth 1886, 76. A további két szöveg tankönyv, amelyek címlapján 1887 szerepel, de az 1886. és 1887. évi iskolai anyagokat egyben tartalmazzák, illetve az ADT 1886. kiadásúként regisztrálta őket: Iskolai értesítők 1887a, 69., Iskolai értesítők 1887b, 49.

Zárszó: egy összevetési kísérlet rövid tanulságai

A mohácsi csata és a spanyol armada veresége kiemelt jelentőségű kora újkori események a hazai, illetve az angol recepciótörténetben. A különböző területek (irodalom, történettudomány, publicisztika etc.) óriási mennyiségű szöveget termeltek, ekképpen maga a téma is kimeríthetetlen. Emiatt a történészek és az érdeklődők ma is és a 19. században is sokféleképpen látják, illetve értelmezték ezt a két, önmagában is számos kérdőjelet és ellentmondást felvető eseményt.

Megnézve a 19. századot az látszik, hogy a hazafias-romantikus „korszellem" hatására mindkét országban elterjedt az armada-, illetve a Mohács-kultusz. Ugyanakkor látványos a fáziseltolódás: míg az armada legyőzésének mítosza közvetlenül 1588-tól alakult – pontosabban I. Erzsébet tudatosan alakította –, addig a mohácsi vész nem kapott ekkora figyelmet egészen a 19. századig. Ekkor az értelmiség felől kezdeményezve az irodalom lett a szimbólum megteremtésének zászlóshajója, azon belül is Kisfaludy Mohács-verse került be leginkább a Mohács-recepcióba. A 19. században Angliában voltak már kifejezetten az armadával foglalkozó történeti művek, míg idehaza a mohácsi csata leírása a nagyobb összefoglalók részeként kapott helyet. A magyar recepcióban a háromszázadik évforduló (1826) sem került fókuszba (Kisfaludy verse is két évvel korábban íródott) az ADT adatbázis alapján, míg az angol 1888. évi jubileum alkalmából számos irodalmi és tudományos szöveg látott napvilágot. Mégis, a 19. század végére a mohácsi vész narratívája behozta lemaradását az angol armada-kultusszal szemben, a mindennapi élet szerves része lett.

FÜGGELÉK 1. – IRODALMI MŰVEK[43]

Szerző	Mű címe	Megjelenés
Gozovits György	Szentbeszéd	1820
Kölcsey Ferenc	Hazafiúság	1821
Virág Benedek	Emlékeztető versezet	1821
Kisfaludy Károly	Mohács	1824
Aranyosrákosi Székely Sándor	Mohács	1824
Kölcsey Ferenc	Mohács	1826
Bajza József	Andalgás	1826
Debreczeni Bárány Ágoston	Az 1526-dik Mohácsi-vésznek 3-dik Századi gyász-emléke	1826
Bajza József	A visszatért	1827
Rákosi Székely Sándor	Mohács	1828
Mező-Madarassy Szalay Antal	A' Mohácsi sírhalom	1828
Vörösmarty Mihály	Mohács	1830 előtt
Czuczor Gergely	Mohács	1830
N. N.	Mohács	1833
Batsányi János	Serkentő válasz	1834
Bajza József	Borének	1835
Eötvös József	Búcsu	1836
Kövér János	Egyházi beszéd	1837
Belitz Jónás	Hunnia	1837
Kemény Zsigmond	A mohácsi veszedelem okairól	1838
Eötvös József	A nap mikor…	1839
Csajághy Károly	Egyházi gyászbeszéd	1840
Vörösmarty Mihály	Liszt Ferenczhez	1840
Teleki D.	A' vándor	1840
Garay János	Magyar költők apotheosisa	1844

43 A listát az alábbiak alapján szelektáltam és állítottam össze: Illik 2015 és Kovács – Mester 2019. Dőlttel szedtem az 1826. év „termését", az évtizedhatárokat vastagon szedett vonallal választottam el.

Szerző	Mű címe	Megjelenés
Petőfi Sándor	Dáridó után	1844
Samarjay Károly	Hazám	1845
Császár Ferenc	Mohács	1846
Császár Ferenc	Az ébredő magyar	1846
Eötvös József	Reform	1846
Garay János	Hazámhoz	1846
Petőfi Sándor	Isten csodája	1846
Eötvös József	Mohács	1847
Petőfi Sándor	Fekete-piros dal	1848
Vasvári Pál	Mohácsi vész	1848
Petőfi Sándor	Rózsavölgyi halálára	1848
Vajda János	Ki bánt?	1848
Ismeretlen	Mohácsi gyászütközet	1849
Losontzi Mányoki István	Hármas kis tükör (első kiadás 1771, folyamatosan utánnyomták)	1850
Arany János	Elesett a Rigó lovam patkója…	1856
Kakas Márton	A mohácsi veszedelem	1856
Ney Ferenc	Mohácsi csatakép	1857
Tatár Péter	A mohácsi ütközet, vagy II. Lajos király elveszte	1857
Tárkányi Béla József	A mohácsi temetés	1857
Gauzer János	Egyházi emlékbeszéd	1860
Thaly Kálmán	Szomorú ballada, szomorú időkből 1526.	1860
Eötvös József	A zászlótartó	1863
Halász Károly	A mohácsi gyásztér	1866
Reviczky Gyula	A nagy temetés	1889
Városssy Mihály	„Isten! áldd meg a magyart!”	1894

FÜGGELÉK 2. – A MOHÁCSI VÉSZ EMLÍTÉSEI AZ ARCANUM ADATBÁZISBAN

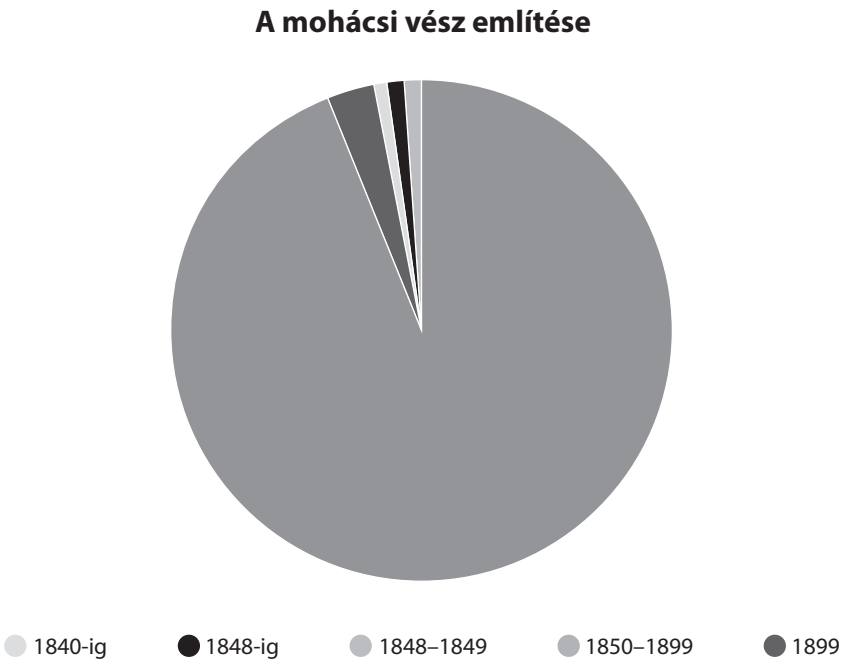

FELHASZNÁLT IRODALOM

Arday 1926. Arday Pál: Mohácsi emlékkönyv. *Budapesti Szemle*, 203. (1926) 587–589. sz. 474–480.

Baratt 2005. Baratt, John: *Armada 1588. The Spanish Assault on England*. Pen and Sword Military, Barnsley, 2005.

B. Szabó – Fodor 2019. B. Szabó János – Fodor Pál (szerk.): *Új korszak határán: az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában*. MTA BTK, Budapest, 2019.

B. Szabó 2019. B. Szabó János: *A mohácsi csata a modern kori történetírásban. (Historiográfiai vázlat.)* In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. MTA BTK, Budapest, 2019. 337–379.

Collins 1936. Collins, A. J.: The Progress of Queen Elizabeth to the Camp at Tilbury, 1588. *The British Museum Quarterly*, 10. (1936) 4. sz. 164–167.

Csorba 2015. Csorba Dávid: A Mohács-szindróma, avagy II. Lajos halála (1526) historiográfiai nézőpontból. *Magyar Könyvszemle,* (2015) 4. sz. 425–442. http://epa.oszk.hu/00000/00021/00411/pdf/EPA00021_magyar_konyvszemle_2015_04_425-442.pdf; a letöltés időpontja: 2019. október 24.

Debreczeni 1826. Debreczeni Bárány Ágoston: *Az 1526-dik Mohácsi-vésznek 3-dik Századi gyász-emléke*. Magyar-Országi Minerva 2., Kassa, 1826. 635–638.

Eötvös 1859. Eötvös József: Kazinczy Ferencz születésének százados ünnepe. 1859. Okt. 27-kén. *Budapesti Szemle,* 7. (1859) 21. sz. 150.

Fodor – Varga 2019. Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. MTA BTK, Budapest, 2019.

Frye 1992. Frye, Susan: The Myth of Elizabeth at Tilbury. *The Sixteenth Century Journal*, 23. (1992) 1. sz. 95–114.

Green 1997. Green, Janet M.: „I My Self": Queen Elizabeth I's Oration at Tilbury Camp. *The Sixteenth Century Journal*, 28. (1997) 2. sz. 421–445.

Hansnon 2004. Hanson, Neil: *The Confident Hope of a Miracle. The True Story of the Spanish Armada.* 2004.

Horváth 1886. Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823–1848.* 1. Budapest, 1886.

Hutchinson 2013. Hutchinson, Robert: *The Spanish Armada*. 2013.

Hübner 1816. Hübner János (szerk.): *Mostani és régi nemzeteket, országokat, tartományokat, városokat, emlékezetre méltó mezővárosokat, helységeket, folyókat, tavakat, tengereket, öblöket, fokokat, szigeteket, hegyeket, erdőket, barlangokat, pénzeket, mértékeket, ,s t. e. f. esmértető lexikon.* Pest, 1816.

Illik 2011. Illik Péter: *Események metszéspontján: a Mohács-vita.* In: Illik Péter: *Történészek, viták a 16–17. századi magyar történelemről.* L'Harmattan, Budapest, 2011. 37–67.

Illik 2015. Illik Péter: *A Mohács-kód. A csatavesztés a magyar köztudatban.* Unicus, Budapest, 2015.

Illik 2016. Illik Péter: *Ortvay Tivadar és a magyar Mohács-recepció.* In: Illik Péter: *A tanár, a történész, és a komplex. Tanulmányok a magyar kora újkorról.* Unicus, Budapest, 2016. 97–111.

Illik 2017a. Illik Péter: *Mohács (1526) és az armada (1588).* https://ntf.hu/index.php/2017/11/16/identitas-es-szimbolumkepzo-strategiak-mohacs-1526-es-az-armada-1588/; a letöltés időpontja: 2019. október 24.

Illik 2017b. Illik Péter: *A spanyol armada pusztulása (1588). Historiográfia, identitás, recepció.* Unicus, Budapest, 2017.

Illik 2018a. Illik Péter: *Tanulj tinó, avagy a mohácsi csata a hazai tankönyvekben.* In: Botlik Richárd – Illik Péter: *A mohácsi csata (1526) másképpen. A nagy temető?* Unicus, Budapest, 2018. 229–245.

Illik 2018b. Illik Péter: *A hazai történészek és mohácsaik.* In: Botlik Richárd – Illik Péter: *A mohácsi csata (1526) másképpen. A nagy temető?* Unicus, Budapest, 2018. 245–277.

Illik 2019. Illik Péter: *A történészcéh alkonya.* Unicus, Budapest, 2019.

Iskolai értesítők 1886a. *Iskolai értesítők.* Katolikus gimnázium, Nyitra, 1887.

Iskolai értesítők 1886b. *Iskolai értesítők.* Állami főreáliskola, Lőcse, 1887.

Kazinczy 2009. Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Sajtó alá rendezte: Orbán László. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009.

Kovács – Mester 2019. Kovács Gábor – Mester Béla: *Mohács szerepe a modern magyar politikai eszmetörténetben.* In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben.* MTA BTK, Budapest, 2019. 279–337.

Laughton 1894. Laughton, John Knox (ed.): *State papers relating to the defeat of the Spanish Armada, anno 1588.* Vol. I–II. [London], 1894.

Péter 2012. Péter Katalin: *Mohács nemzeti tragédiává válik a magyar történetben.* In: Dáné Veronika – Oborni Teréz – Sipos Gábor (szerk.): *„… éltünk mi sokáig 'két hazában'…" Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012. 17–27. http://mek.oszk.hu/12200/12285/12285.pdf; a letöltés időpontja: 2019. október 24.

Pósfay 1821. Pósfay János*: Értekezés a› Kunokról, és azoknak egyik hajdani Anya Várossáról Halasról. Tudományos Gyűjtemény,* (1821) 10. sz. 3–34., 15–16.

Miller 1919. Miller, Christy: Queen Elizabeth's Visit to Tilbury in 1588. *The English Historical Review*, 34. (1919) 43–61.

N. N. 1842. N. N. [név nélkül]: A' részek visszacsatolásának kérdése az erdélyi országgyűlésen. *Pesti Hírlap*, (1842) 03. 10. 124. sz. L. n. [lapszám nélkül]

Nimmo 1871. Nimmo, William P.*: In the brave days of old: or, the story of the Spanish Armada, in the Year of Grace 1588. For Boys and Girls.* Edinburgh, 1871.

Őze 2004. Őze Sándor: *A Molnár Erik-vita és a Mohács-szindróma.* In: Ötvös István (szerk.): *Variációk. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2004. 360–427.

Pine 1739. Pine, John: *The Tapestry Hangings of the House of Lords. Representing the Several Engagements between the English and Spanish Fleets, in the [...] year MDLXXXVIII, with the portraits of the Lord High-Admiral, and the other noble commanders, taken from the life. To which are added, from a book entitled, Expeditionis Hispanorum in Angliam vera descriptio, A.D. 1588* […] London, 1739.

Romsics 2014. Romsics Ignác: Mohács emlékezete. *Rubicon,* (2014) 10. sz. 70–81.

Solymossy 1926. Solymossy Sándor: Mohács emléke a néphagyományban. In*: Mohácsi emlékkönyv*. Budapest, 1926. 335–348.

S. Laczkó 2019. S. Laczkó András: *Új nap, régi fény. Mohács a reformkor magyar lírájában*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2019.

S. Varga 2013. S. Varga Pál: *„...keressetek alkalmat a hajdanra visszanézhetni..." Mohács emlékezethellyé válása a 19. század elejének magyar irodalmában.* In: S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós (szerk.): *Loci Memoriae Hungaricae 2. A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013.

Szentkláray 1914. Szentkláray Jenő: *Debreczeni Bárány Ágoston Élete és munkái.* MTA, Budapest, 1914. http://digilib.mtak.hu/B339/issues/vol23/B3392308.pdf; a letöltés időpontja: 2019. október 24.

Szirmay 1809. Szirmai Szirmay Antal: *Szathmár vármegye fekvése, történetei és polgári esmerete*. Buda, 1809.

Udvardy 1829. Udvardy János: *Felkiáltás a' Haza' ügyében!* Felső Magyar-Országi Minerva 5. Kassa, 1829. 245–271.

Vajda 1832. Vajda Péter: *Nemzetiség.* In: Vörösmarty Mihály – Horvát István (szerk.): *Tudományos Gyűjtemény.* 16. (1832) 53–104.

KANÁSZ VIKTOR

PÁZMÁNY PÉTER CSALÁDJÁNAK TÖRTÉNETÉRŐL

„Negyven egész esztendeje lészen, mikor az Ur Isten engemet honnyomból, az-az őseimnek örökségéből, ismerőimnek társaságából, atyafiságomnak nemzetségéből kegyelmesen kiszóllíta és egyházi állapotra választa. Soha az-ólta, Édes nevelő Hazám, feledékenségben nem volt előttem emlékezeted, sőt kívántam és kerestem abban módot, hogy velem-való dajkálkodásidat hálá-adó szolgálattal valami részből megköszönnyem, és benned-lakozó atyámfiainak csekély értékem-szerént kedveskedgyem."[1] Pázmány Péter (1570–1637) esztergomi érseknek, a római Anyaszentegyház majdani bíborosának ezen, 1626-ban írt sorai világosan mutatják, milyen fontos szerepet játszott a jezsuita főpap életében szülőföldje emléke, s az ott élő *atyafisága* sorsa. Mindezt a Pázmány-kutatás is hamar felismerte, s a magyar katolikus konfesszionalizáció legnagyobb alakjának családi háttere, őseinek és rokonainak története már a 19. század óta a történészek érdeklődésének homlokterében áll. A 20. század második felében csökkent az érdeklődés iránta, majd aztán napjainkban újra felfedezte magának a témát az (egyház)történeti kutatás.[2]

1 Demkó – Rapaics 1901, 349.

2 Jelen cikk nem vállalkozhat egy mély historiográfiai áttekintésre. A legfontosabb szakirodalom: Nagy 1862, 173–175., Frankl 1868–1872., Fraknói 1886., Karácsonyi

Pázmány származása, családjának története éppen ezért sok szempontból jól megrajzolható, s biztos alapokon áll. Ám a tudomány nem áll meg, s az újabb források felfedezése, a régiek újraértelmezése, valamint a szakirodalom bővülése jóvoltából lehetőségünk adódik a nagy elődök eredményeire építkezve újabb adatokkal, összefügésekkel gazdagítani az esztergomi érsek családjának történetét. Ennek megfelelően a Pázmány-kutatás nagy múltú történeti diskurzusához kapcsolódva jelen tanulmányomban erre teszek kísérletet.

A Pázmány család eredete

A Pázmányokkal foglalkozó családtörténeti kutatás érdekes, ám érthető tulajdonsága, hogy rendszerint az érsek előtti pár generációra koncentrál, s legtöbbször csak említés szintjén foglalkozik a Pázmány családra vonatkozó középkori forrásokkal. Ebben nyilvánvalóan az érdeklődési kör szűkülő horizontja mellett eme iratok szórványos volta is közrejátszik, s ennek következtében a kora újkorral szemben nem tudunk egy egységes genealógiát felvázolni. Ennek ellenére fontosnak tartom, hogy pusztán áttekintő jelleggel röviden összefoglaljuk, mit is tudunk a család középkori történetéről.

A Pázmány családnak a Hont-Pázmány nemzetségből való származása már a bíboros korában is felvetődött, s mára a szakirodalomban elfogadott nézetté vált. A családhoz köthető első oklevél 1319-ből ismert, amelyben Nagy Iván szerint: „I. Károly király Pázmány István kir. udvari apródnak, mivel a tornán (bajvivó játékon) lándsájával három fogát kiüté, három falut ugymint Pózsát, Somogyit és Somot adományozá. Ez oklevélből kitűnik, hogy nevezett Pázmány István mesternek atyja Gergely főispán (comes) nagyatyja Mihály volt, ki a Hunt-Paznan nemzetségből

1897b, Zsák 1901., Karácsonyi 1907., Karácsonyi 1909., Vargha 1914., Sík 1939., Őry 1970., Őry – Szabó 1983., Tusor 2016., Tusor 2017.

eredett."[3] Az esztergomi érsek 1616-ban így ír családjáról: „[…] mert noha most az sok hadak között megaprósodott az Pázmány nemzetség, de azt megbizonyíthatom, hogy szent István király idejétül fogva, jószágos nemes emberek voltak az eleim."[4] 1634-ben pedig Franz Dietrichstein bíboroshoz írt levelében konkrétan említi családjának Hont-Pázmány-i eredetét.[5] E megállapítás kortársai, például Kitonich János és Jeremias Drexel számára is ismert volt.[6] Mindezt csak megerősítette az a tény, hogy fennmaradt a Pázmány család okleveleinek a 16–17. században összeállított jegyzéke, amely az 1323 és 1489 közötti iratokat veszi lajstromba. Ebben második tételként megtalálható a fent említett 1319-es oklevél, amely ezek szerint ekkor a Pázmány család birtokában volt, valamint ezt erősíti meg egy 1323-as okelvél is.[7]

Ezt követően a középkori forrásokban többször is találkozunk a Pázmány család tagjaival.[8] 1345-ben panaszi Pázmány István mester kapott a Bihar megyei Újlakon birtokot, talán ő azonos az 1319-ben említett Istvánnal.[9] 1382-ben Panaszi Pázmány fia, Miklós és László tűnik fel.[10] 1422-ben Zsigmond király Pázmány Jánosnak és Andrásnak a Békés megyei Pázmán birtokába való beiktatására adott parancsot.[11] 1454-ben

3 Nagy 1862, 173., Fejér 1832, 210–212.

4 Pázmány Péter Thurzó György nádorhoz. (1616. augusztus 20.) Frankl 1873, 26.

5 Hanuy 1911, 532.

6 Hargittay 2009, 183. A témáról legújabban Báthory Orsolya (2019) írt. Ezúton köszönöm a szerzőnek, hogy betekinthettem a kéziratába.

7 Tusor 2017, 347–349.

8 Engel 2001. Hontpázmány nem 10. Szentjánosi ág, 1. tábla: (Esztári és Battyáni), 3. tábla: (Pázmány (panaszi)).

9 MNL OL DL 70 623.

10 MNL OL DL 38 194., 30 725., 36 623.,

11 MNL OL DL 26 591.

Pázmány Benedek fiáról, Márkról hallunk,[12] majd 1459-ben említett Pázmány János apjáról, Ártándi Kata apósáról, Pázmány Andrásról és testvéreiről, Péterről és Mihályról hallunk, mikor Panaszon megidézték őket.[13] 1466-ból viszont van egy olyan forrásunk, amely panaszi Pázmány Andrást, valamint gyermekeit, Miklóst és Annát említi, őket jelenleg nem tudjuk senkihez sem kötni a családfán, talán Pázmány János eddig nem ismert testvéreit sejthetjük bennük.[14] Talán ez az Anna lehet az 1510-ben vingárti Horvát János feleségeként felbukkanó Pázmány Anna,[15] aki fiával, Horvát Gáspárral a szentmihálykövi pálos kolostornak Váradján birtokokat adott azért, hogy vingárti Horvát János lelki üdvéért misét mondjanak.[16]

Pázmányok és Ártándiak a Kalandos társaságban

„Az anyám Massai nemzet volt, az nagyanyám Csáki Miklós leánya volt; Ártándi Kelemen, Czibak Imre közelvaló atyafiai voltak az atyámnak."[17] Az előző fejezetből, valamint Pázmány Péter e mondatából jól látható, hogy a későbbi bíboros ősei kiterjedt rokonsággal rendelkeztek, s elsősorban Bihar vármegyében a *bene possesionati* csoportjába tartoztak. Birtokaik és rokonságuk nagysága révén a 15. századtól a vármegye grémiumába is bekerültek, tagjaik közül nem egy vármegyei tisztségviselő is kikerült.

12 MNL OL DL 38 312.

13 MNL OL DL 15 388.

14 MNL OL DL 74171. Pázmány Andrásról még: MNL OL DL 17 775, s alispánként DL 105 517.

15 MNL OL DF 245 689. A Horvát családról: Engel 2001. Hontpázmány nem 17. Töredékek, Horvát (mikeszászai, szebeni, adámosi, vingárti)

16 MNL OL DL 36 402. F. Romhányi 2010, 28–29. 1526-ban még élt: MNL OL DL 247 804. 1507-ben procuratorként is találkozunk egy Pázmánnyal Estei Hippolit szolgálatában, ám pontos kilétét homály fedi. E. Kovács 1992, 289.

17 Pázmány Péter Thurzó György nádorhoz. (1616. augustus 20.) Frankl 1873, 26.

A család első ismert vármegyei tisztségviselője Pázmány Pál volt, aki 1448 áprilisában megyei követként utazott Budára.[18] Utána Pázmány Péter ükapja, az előbb említett Pázmány János édesapja, Pázmány András volt, aki adatolhatóan 1470-ben, valamint 1480 és 1481 között bihari alispánként működött.[19] E tisztségében követte fia, György, a későbbi bíboros dédapjának testvére, aki 1504-ben és 1508-ban, valamint unokája, Péter, aki 1548-ban szintén betöltötte a bihari alispáni tisztet.[20]

Pázmány dédapja, Pázmány János révén került a család rokonságba a vármegye másik jelentős, később nagy karriert befutó, majd hirtelen elbukó, s hamarosan kihaló famíliájával, az Ártándiakkal, Pázmány János ugyanis Ártándi Balázs lányát, Katát vette feleségül. Az Ártándi család már korábban is részt vett Bihar vármegye munkájában. Ártándi Gergely 1451 és 1453 között volt Bihar vármegye alispánja,[21] s Ártándi Tamás 1503-ban és 1505-ben bihari országgyűlési követként is működött, ám a család ekkor még pár portával bíró átlagos bihari köznemesi famíliának számított.[22] Kata testvérei, Pál és Balázs révén azonban rohamosan emelkedett a család neve és hatalma. Pál felesége, Telegdi Fruzsina révén igen hasznos, somlyói Báthori Istvánig elérő rokoni kapcsolatokra tett szert.[23] Ennek is köszönhetően egyre jelentősebb megbízásokat nyert el: Mohács előtt bihari alispán (1512–1517), országgyűlési követ (1517–1518), máramarosi ispán (1523–1526), munkácsi várnagy és beregi ispán (1524–1526).[24] Az 1520-as évekre a köznemesség egyik országos vezérévé vált, és többek közt – a tokaji és a debreceni uradalom megszerzésével, sókamarák, harmincadok bérlésével,

18 Engel 1996, 521.

19 C. Tóth és mtsai. 2017, 71.

20 Uo. 72. HU - MNL - OL - P 1825 - 13. - No. 2.

21 Engel 1996, 114.

22 C. Tóth és mtsai. 2017, 514.

23 Bárány 2003, 26.

24 C. Tóth és mtsai. 2017, 67., 72–73., 155., 516., 520.

valamint az állat-, bor- és gabonakereskedelembe való bekapcsolódással – családja a régió egyik legjelentősebb ura lett.[25] 1523 körül csatlakozott II. Lajos király feleségének, Habsburg Mária királynénak famíliájához, Mária máramarosi ispánja, valamint a királyi tanács köznemesi *assessor*a (ülnöke) lett, s valószínűleg mindennek köszönhetően lett tagja s egyik szószólója az 1525. évi kecskeméti gyűlésen megszervezett „köznemesi érdekeltségi szövetségnek", az ún. Kalandos szövetségnek, amelyet azzal a céllal hoztak létre, hogy a központi hatalmat megerősítsék.[26]

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára őrzi a szövetség kétszáz tagjának névsorát. Ezt áttekintve nem csak Ártándi Pált, hanem – nem túl meglepő módon – testvérét, Balázst is megtaláljuk. De Pál a testvérén kívül mozgósította kapcsolatait is, így Bihar vármegye számos családja képviseltette itt magát, s Kecskeméten találjuk mindegyik sógorát: felesége, Fruzsina húgának férjét, Báthori Istvánt, Telegdi Miklóst, és Bánffy Miklóst, s végül Kata testvérét és Pázmány János gyermekét, Pázmány Pétert, a későbbi érsek nagyapját.[27]

Az Ártándi testvérek Mohács után Szapolyai oldalára álltak, s János legbensőbb hívei lettek,[28] Balázs például a királyi őrség parancsnokaként szolgált. 1530-ban azonban végzetes hibát követtek el: nem támogatták Lodovico Gritti kormányzóvá való kinevezését, s a velencei kalandor ellentáborához csatlakoztak. Ezért Gritti börtönbe vetette, majd 1531. január 10-én Budán a király távollétében lefejeztette őket.[29]

25 Bárány 2003, 26.

26 Kubinyi 1980, 142., 146., Laczlavik 2014, 26.

27 MNL OL DL 82 712.

28 Fráter György 1545-ben, mikor visszaemlékezett élete addigi eseményeire, Ártándit is az 1526 utáni évek legfontosabb urai között említette: „A legnevesebb férfiak voltak közöttük: Tornallyai Jakab, somlyói Báthory István, Ártándi Pál és sokan mások." Oborni 2017, 42.

29 Szakály 1986, 61., Istvánffy 2001, 316–317., Bethlen 2000, 129.

A család sorsa, s a két Ártándi története az utókor képzeletvilágát is megmozgatta, s Eötvös József, valamint Móricz Zsigmond is használta Ártándi Pál tragikus karakterét.[30] De ennél még fontosabb: a lefejezés híre elsősorban Pál és Balázs még élő testvérét, Pázmány János már említett feleségét, Katát rázta meg. E tragédia lenyomata, Ártándi Kata mérhetetlen bánata évtizedek múltán is élénken élt jobbágyai emlékezetében, s ehhez egy 1582-ben felvett tanúvallomási jegyzőkönyv kitűnő forrást biztosít. A 61 tanút felvonultató iratban a jobbágyok amellett, hogy egybehangzóan bizonyítják Pázmány János és Ártándi Kata házasságát, valamint Katának, Pálnak és Balázsnak a testvéri mivoltát, elmesélik azt is, milyen viszonyban volt Kata és a Pázmány család az Ártándi fivérekkel: „Azt is tudom, hogy my az Artandjak jobbágÿ voltunk, és az attyafiság tekentetén soha vámot nem vettek Zomaÿont az Artandjak jobbagÿn. És Artandj Kelemen, Pazman Gáspár eggyeött eöttek, ittak, és hallottam, hogy monták nekeönk, ti jobbágyok eözwe ne vesszetek egymással, mert ha hármat, négyet meg eölnek is ti bennetek, mi eözwe nem vezeönk ti érettetek, mert attyafiak vagyunk mi egymással."[31] E jó viszony nyoma lehet, hogy 1493-ban Pázmány Jánost és testvérét, Györgyöt familiárisaikkal, valamint Ártándi Balázzsal és Tamással együtt vádolták meg.[32] Egy II. Ulászló által 1507-ben kiadott oklevél szintén arról vall, hogy Ártándi Pál többek közt Pázmány Jánossal és testvérével, Pázmány Györggyel együtt foglalta el Borsi György özvegyének és lányának a Bihar megyei borsi nemesi kúriáját.[33]

A tanúvallomásokból megtudjuk azt is, hogyan fogadta az asszony a Budáról jövő híreket: „[…] és jól ismertem Pazman Jánosné Artandj Katalin azzont, és hallottam, hogy monta, hogy egy volt Artandj Pállal és Balással

30 Eötvös 1847., Móricz 1935.

31 Tusor 2017, 365–366.

32 MNL OL DL 32 514. Pázmány János ügyeiről továbbá: MNL OL DL 73 340.

33 MNL OL DL 46 814.

zintén zájából is Pazman Jánosnénak. Sÿratta ereössen, hogy fejeket vették vala Artandj Pálnak és Balásnak."[34] Volt, aki jóval közelebbi viszonyban állt a testvéreit elvesztett asszonnyal: „én jól ismertem Pazman Jánosné Artandj Katalin Azzont, énnekem gyermek koromban elég kozorwt keöteötth, és jól jwt ezembe, hogy egyczer ereössen sÿr, jajgat vala, ugyan az feöldhez veri vala magát, és én kérdeztem az anÿámtól, miért sÿr, és azt monta, hogÿ az kétt báttyának vetette királ fejeket, és azért sÿr, egyvolt velek […]."[35] Egy másik tanú így vallott: „[…] hallottam zájából Pazman Jánosnétól hogÿ monta, hogy egy volt mind attyával, annÿával Artandj Pállal és Balással, és hogÿ fejeket vetette kÿrál mind éltig el sÿratá eöket."[36] A síráson kívül Kata harangoztatott is szomajomi birtokán: „[…] jól ismerte Pazman Jánosnét, és hallotta hogy Artandj Pállal és Balással egÿ volt, és az annyától aztis hallotta, hogy ereössen harangoztatott Zomajomban Pazman Jánosné, hogy az báttyainak fejét vetette vala királ."[37] Végül az Ártándi fivérek kereki birtokán ülték meg a tort: „[…] jól ismerte Artandj Pált és Balást, és hogy fejeket vewék Bwdan, aztis tudom, és az torÿokbanis Kerekiben ott voltam, és tudom, hogy Pazman Péterrel rokonnak tartották egymást."[38]

A kegyvesztett család élére ekkor Balázs fia, Ártándi Kelemen került, aki javarészt hasztalan próbálta megvédeni a családi birtokokat, s a mesés Ártándi-vagyon szétaprózódott. Ennek ellenére Kelemen a Bihar megyei Kereki várát sikeresen megtartotta, s a Szapolyaiak híve maradt, közben pedig a Pázmány családdal is különösen jó viszonyt ápolt: „[…] tuggya hogy Artandj Kelemen odajárt hozzá és attyafinak tartották, hítták egymást."[39]

34 Tusor 2017, 365–366.

35 Tusor 2017, 365.

36 Tusor 2017, 366.

37 Tusor 2017, 371.

38 Tusor 2017, 369.

39 Tusor 2017, 368.

Mindezekből milyen következtetéseket vonhatunk le? Véleményem szerint Pázmány János és Ártándi Kata házasságakor két azonos státuszú köznemesi család lépett vérségi kapcsolatba, ám az 1520-as évekre az Ártándi família országos léptékű családdá lépett elő, s a Pázmányok és az Ártándiak kapcsolatában az utóbbiak dominántak, s határozták meg a rokonság politikai mozgásának irányát, így került Pázmány Péter is a Kalandos szövetség tagjai közé. Ártándi Pál és Balázs bukását követően azonban az Ártándi család sokat vesztett a hatalmából, s bár Ártándi Kelemen Erdély Habsburg uralom alatti időszakában az egyik fő szervezője volt a János Zsigmond és Izabella visszahozatalára irányuló mozgalomnak,[40] vezető szerepe, kivételes presztízse megsemmisült. Az Ártándiak vezető szerepe múltbéli szép emlékké és a Pázmányok hivatkozási alapjává vált, s ezzel származásuk előkelőségét igazolták. A későbbi érsek is tisztában volt az Ártándiak történetével, s mindez hathatott politikai gondolatvilágára is.[41]

Fráter György szolgálatában

A fentiekből szépen kiviláglik, hogy a Pázmány és az Ártándi család tagjai a 16. század első évtizedeiben – elsősorban Bihar vármegyében – aktívan politizáltak, s megpróbáltak a változó kor változó lehetőségei között egy-egy nagyúr vagy uralkodó szolgálatába állni, s ezáltal feljebb jutni a ranglétrán, vagy a zavaros időkben legalább a meglévő birtokokat, vagyont megvédelmezni. Ez, mint láthatjuk, az Ártándiaknak végül nem sikerült. A történtekből viszont kiolvashatjuk azt is, hogy kialakult e régióban egy olyan együtt mozgó középnemesi csoport, amelynek tagjait a közös érdekeken kívül bonyolult rokoni kötelékek is összekötötték, s politikai dön-

40 Oborni 2002, 135., Oborni 2018, 444.

41 Erről vall egy 1631-es levélrészlete: „talám a szegény Ártándi Balass és Ártándi Pál […] azért veszették el fejeket is, mert amiképen bizonyossan tudom, világi bünökért azt nem érdemlették volt, hogy Budán fejeket szedjék." Hanuy 1911, 223.

téseiket összehangolva hozták meg. Ennek az 1525-ös eseményeken kívül van egy további eklatáns példája: a Pázmány családot és a vele rokonságban álló további családokat a 16. század közepén a keleti országrész legfontosabb politikusának, Fráter Györgynek a szolgálatában találjuk.

Báthory András 1549. március 25-én Nádasdy Tamásnak írt levelében azt olvashatjuk, hogy „Az Fráter György dolgáról ezt írhatom kegyelmednek, hogy ma harmad napra küldte vala ide énhozzám Pázmány Pétert [...]".[42] Péter, Pázmány János és Ártándi Kata fia tehát már 1549-ben – s feltehetően jóval korábban is – Martinuzzi szolgálatában állt. Ura 1551. december 17-i halálára érdekesen reagált: a szentszéki vizsgálat során a váradi *vicecastellanus* vallomása szerint a bíboros meggyilkolását követően Pázmány Péter Broconith Jánossal és Horváth Györggyel egész éjszaka a kincstárban maradt, majd az éjszaka folyamán hat lóval húzott, megrakott szekerén is alig tudott elmenni.[43] A sor azonban Fráter György szervitorainak és familiárisainak 1552-ből származó, Oborni Teréz által publikált jegyzékének köszönhetően tovább folytatható. Kiderül ugyanis belőle, hogy nemcsak Pázmány Péter, a későbbi érsek nagyapja, hanem a testvére, Gáspár is Fráter szolgálatában állt.[44] Rajtuk kívül pedig ott találjuk unokatestvérüket, Ártándi Kelement, valamint a Pázmányok panaszi birtokáról származó Panaszi Mátyást is, sőt, a későbbi esztergomi érsek mostohaanyjának rokonait is, Tholdy Tamást és Miklóst.[45]

Míg az 1540-es években kedvező lehetett a nagyhatalmú Fráter szolgálatában állni, az ördöngös barát 1551. decemberi meggyilkolása után viszont nehéz napok következtek a bíboros egykori szolgáira. Ezt bizonyítja Fráter György egykori tisztségviselő szolgáinak 1552 januárjában

42 Blazovich – Érszegi – Turbuly 1998, 433.

43 Papo – Nemeth Papo 2017, 297–298.

44 Oborni 2018, 446.

45 Oborni 2018, 444. 446. 447.

Váradon kelt, Castaldo generálishoz írt levele, amelyben mint a barát régi szolgái kérik a katonai helytartót, hogy védje meg őket a birtokaiban és tisztségeikben zaklatóktól.[46] A levél egyik aláírója pedig nem más, mint Pázmány Péter volt. Pázmány azonban nem veszítette el azonnal a befolyását: 1552. február 24-én Bernardo Aldana írt Pázmán Péternek, akit váradi kapitánynak címzett,[47] s még március elején is Váradon találjuk.[48]

E történtek áttekintése után önkéntelenül merül fel a kérdés: miért álltak a Pázmányok és az Ártándiak Fráter György szolgálatába? Ennek valószínűleg elsősorban Fráter egyik legfontosabb egyházi tisztségéhez lehetett köze: a pálos barát váradi püspökként és örökös bihari ispánként egyértelmű ura volt a két család és rokonsága szűkebb hazájának, Bihar megyének, s valószínűleg ez késztette őket arra, hogy Fráter szolgálatába álljanak.

Emellett a század előrehaladtával még valamit láthatunk: míg a század első negyedében az Ártándi család határozta meg a rokonság politikáját, a század második felére az Ártándiak elveszítették birtokaik és jelentőségük túlnyomó részét, majd Ártándi Kelemen 1576-ban bekövetkező halálával a család férfiágon kihalt.[49] Ezzel szemben a Pázmány család továbbra is tényező maradt Bihar vármegyében, s a későbbi jezsuita érsek atyja, Pázmány Miklós a bihari szolgabírói, majd alispáni tisztséget is viselte.[50] A család erejének, befolyásának azonban komoly korlátai voltak, így többek közt a kihalt Ártándiak megmaradt birtokait sem sikerült a Bocskai család ellenében megszerezniük.[51]

46 Barabás 1891, 447., Oborni 2018, 436.

47 Barabás 1891, 647.

48 Uo. 651.

49 Bárány 2003, 30.

50 Tusor 2017, 256–264., 329–330.

51 Tusor 2017, 198., 290.

Rokoni viszály? Pázmány Péter és a Bethlenek

Pázmány Péter és Bethlen Gábor viszálya régi, sokat emlegetett története a magyar kora újkornak. A kutatók általában vallási, politikai különbségekkel igyekezték magyarázni kettejük ellentétét. Az utóbbi időben Tusor Péter foglalkozott újra a problémával, s kimutatta, hogy a későbbi érsek édesapja, Pázmány Miklós alispántársával, Bojthy Balázzsal együtt kisebb vármegyei ügyekben már 1579-ben szembekerült a későbbi erdélyi fejedelem apjával, Bethlen Farkassal. Ezzel kapcsolatban arra jutott, hogy „Pázmány és Bethlen sokat vizsgált ellentmondásos kapcsolatának megértéséhez atyjaik ugyan halványan, ám mégis diagnosztizálható ellentétét, vagy legkevesebb ambivalens egymáshoz viszonyulását is érdemes figyelembe venni."[52]

E kapcsolat történetét még korábbra tudjuk datálni: láthattuk, hogy a század közepén a Pázmányok Fráter György szolgálatában álltak, s ezt tekinthetjük az első összekötő kapocsnak, ugyanis a Bethlen család több tagjai is ugyanebben az időben lát el szervitori feladatokat a váradi püspök mellett. 1542-ben Bethlen Farkas mint urának írt Fráternek levelet.[53] 1552 februárjában Bethlen Gábor és Bethlen György is az aláírók között szerepel a Fráter egykori emberei által Castaldóhoz írt, s már fentebb említett levélben,[54] ezen kívül pedig a már szintén említett, Fráter szervitorait és familiárisait összegyűjtő jegyzékében is megtalálható Bethlen Gábor és György.[55] Rajtuk kívül pedig fellelhető Glésán László és János, Glésán Miklós – aki Bethlen Annának, Bethlen Gábor apja első unokatestvérének második férje – rokonai.[56]

52 Tusor 2017, 260–261.

53 Károlyi 1881, 80–81.

54 Barabás 1891, 447., Oborni 2018, 436

55 Oborni 2018, 444. 1551-ben Fráter kapitányai között is megtaláljuk Bethlen Gábort. Barta 1988, 147–148.

56 Karácsonyi 1897a, 50., 56., Oborni 2018, 445., 449. Glésán János más források szerint is Fráter szolgálatában állt. Papo – Nemeth Papo 2017, 375.

Létezik ezen kívül még egy eleddig felfedezetlen szál Pázmány Péter és Bethlen Gábor családja között: tudniillik Pázmány Péter a Bethlenekkel anyai ágon távoli rokoni kapcsolatban állt Czibak Ferenc lányai révén. A kulcsszemély Czibak Ferenc. Czibak egyik lánya, Ágnes Massay Ferenchez ment hozzá.[57] Házasságukból két lány: Krisztina és Barbara, valamint egy fiú, Massay László született. László Felfalussy Margitot vette el, s az ő gyermekei között találjuk Massay Margitot, Pázmány Péter édesanyját. Czibak Ferencnek volt további két lánya, Borbála és Margit. Margit Horváth Andráshoz ment feleségül, s házasságukból született Horváth Katalin, aki Bethlen János felesége lett.[58] Gyermekük, Bethlen Anna férje volt a már említett Glésán Miklós. Bethlen János pedig a már szintén említett Bethlen Gábor testvére volt. Bethlen Gábor Tholdy Erzsébetet vette feleségül, tőle született Bethlen Farkas nevű gyermeke, aki Lázár Druzsinát vette el, s az ő gyermekük volt Bethlen Gábor.[59] Így állt távoli rokoni kapcsolatban Pázmány Péter a Bethlen családdal.

További adalékok a Pázmány és Massay család genealógiájához

A Pázmány család genealógiájában a gazdag szakirodalom, s a források mikrofilológiai vizsgálata ellenére a téma legutóbbi és legalaposabb összefoglalójánál, Tusor Péternél is maradtak kérdések. Ilyennek számít az érsek nagybátyja, Pázmány Farkas két lányának neve, vagy éppen Pázmány Anna elhelyezése a családfán, melyhez a Tusor által feldolgozott Pázmány-Tholdy-levéltár adatai nem nyújtottak segítséget. E záró fejezetben többek közt e kérdésköröket tisztázom, valamint eddig ismeretlen családtagokkal bőví-

57 HU - MNL - OL - P 1960 - 15. - No. 1.

58 Karácsonyi 1897a, 55–56.

59 Karácsonyi 1897a, 50–57., Csetri 1992, 9–12.

tem a genealógiai tudásunkat. Ebben egyrészt a Magyar Nemzeti Levéltárában lévő Czibak család levéltárának egy irata: a fiú utód nélkül elhunyt Czibak Péter birtokai felosztásáról szóló 1568-as megállapodás, másrészt pedig Vargha Zoltán egy több mint százéves cikke nyújt segítséget.

Vargha Zoltán 1914-ben publikálta kutatásait a *Családtörténeti jegyzetek* című folyóiratban.[60] A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság oszlopos tagjának írása elsősorban a marosvásárhelyi Teleki-levéltárban őrzött Pázmány örökösödési per anyagára, valamint az Országos Levéltárban és a Pázmány családból leányágon leszármazott Dancsházy-Nagy család toldi levelesládájában végzett kutatásaira támaszkodott. Érdekes módon Vargha írása – bár a *Turul* és a *Századok* is tudósított róla a megjelenését követően[61] – tudásom szerint teljesen ismeretlennek számít a Pázmány-kutatás számára, annak ellenére, hogy genealógiai vizsgálatai jelentős eredményeket hordoznak. Nyomát hiába keressük a Pázmány-bibliográfiákban, még a könyvészeti gyűjtéseiben hihetetlenül alapos Polgár László S.I. figyelmét is elkerülte, nem beszélve a fiatalkori éveket monografikusan feldolgozó Őry Miklósról.[62] Vargha 1942-ben tovább pontosította a családfát, azonban e munkája is visszhang nélkül maradt.[63]

Vargha eredményeinek ellenőrzése a lábjegyzetek szórványos volta miatt felettébb nehéz, azonban sokat elárul az eredményeiről, hogy a Tusor Péter által – könyve segédletéül – elkészített családfával összevetve nem találunk benne téves genealógiai adatot, szépen összefésülhető a kettő, s ennek alapján egy teljesebb családfa rajzolható meg. A részletezendő

60 Vargha 1914.

61 Turul, 33. (1915) 54., Hellebrant 1915, 68.

62 Vö. Polgár 1987., Adonyi – Maczák 2005., Hargittay – Maczák 2011., Őry 1970., Őry – Szabó 1983. Vargha ugyanakkor maga sem idézi az akkor kurrens Pázmány-genealgóiákat (Fraknói Vilmos, Karácsonyi János műveit), ezzel szinte predesztinálja Pázmány-kutatás általi negligálását.

63 Vargha 1942. Eme írását egy Pázmány Dorottya kapcsán kialakuló polémia kapcsán tette közzé. Baán 1941., Filkorn 1942.

családi viszonyok jobb áttekintéséhez a tanulmány végén található családfa nyújthat segítséget.

A történet fonalát Pázmány Gáspárral, Pázmány János és Ártándi Kata gyermekével vehetjük fel. Vargha munkájából kiderül, hogy Gáspárnak két felesége is volt, először Boda Miklós lányával, Boda Veronikával kötött házasságot, majd újranősült, ám második feleségének, Erzsébetnek kilétét homály fedi, csak azt tudjuk, hogy 1569-ben már özvegy volt. Pázmány Gáspár gyermekei közül eddig Györgyöt, Borbálát és Erzsébetet ismertük, ám a testvérek sorát egy további leánnyal, Katával bővíthetjük, aki géresi Ártándházy János felesége lett. Pázmány Borbála kétszer házasodott, először váradi Balogh Ferenchez ment hozzá, tőle született Balogh János, aki gyerőmonostori Kabos Zsófiát vette el, s tőle születettek Ferenc, László és Anna nevű gyermekei. Második férje pedig Eödönffy János volt.[64]

Pázmány Gáspár gyermekei közül Erzsébet váradi Daróczy Györgyhöz ment hozzá,[65] Gáspár másik gyermeke, György pedig Szalay Annát vette el.[66] Vargha kutatásaira támaszkodva kijelenthetjük, Tusor jól feltételezte azt, hogy Pázmány Anna György gyermeke volt. Viszont nem Balogh Jánoshoz,[67] hanem Egri Gergely deákhoz, majd Horváth (Szétseni) Ferenchez ment feleségül, s utóbbitól született Szétseni Judit, aki váradi Kapronczai István bihari alispánhoz ment feleségül.[68] Pázmány Gáspár egyetlen fia, György Szalay Annát vette el, tőle született Pázmány Gáspár nevű fia, aki 1583-ban már törvényes korú volt, s 1594-ben a Báthoryak

64 MNL OL A 57. Libri regii, 4. fol. 7., P 419 - A - 6. - No. 34. Az utódokról: Vargha 1914, 218.

65 Vargha 1914, 216.

66 Tusor 2017, 257., 264.

67 Tusor azért feltételezte, hogy Anna Balogh János felesége volt, mert Balogh perelte Pázmány Gáspárt Anna osztályrésze kiadásáért. Valószínűbb, hogy Balogh János, Anna apja testvérének, Borbálának a fia volt, tehát Anna első unokatestvére.

68 Vargha 1914, 216., MNL OL A 57. Libri regii, 4. fol. 7.

szolgálatában állt.[69] Valamikor 1631 előtt hunyt el, egy lányáról, az 1594-ig élő Annáról tudunk.[70] Györgynek volt egy további gyermeke, Zsófia, aki kétszer házasodott, először a Kalmár családba, majd másodszor hegyesbori Tóth Andrással, Rendekbajom kapitányával. Első férjétől született Kalmár Margit, aki Nagy Istvánhoz ment feleségül, tőle született a török fogságba esett, s 1665-ben az anyja által kiváltott fia, Nagy István. Zsófia második férjétől született Tóth Judit, aki 1625-ben Thúri-Szabó Istvánhoz ment feleségül, e házasságból született a később tatár fogságba eső Thúri-Szabó János.[71]

Ezek után érdemes megvizsgálni a bíboros nagyapjának, Pázmány János másik fiának, Pázmány Péternek és feleségének, Csáky Gábor leányának, Csáky Katalinnak családját. Először is zárójelben fontos egy eddig ismeretlen tényt megemlíteni: Katalin Pázmány Péterhez kussáli Jakcsi János özvegyeként ment hozzá.[72] Péterrel közös gyermekeik között találjuk Pázmány Miklóst, Pázmány Péter érsek édesapját, valamint Pázmány Farkast,[73] továbbá Vargha szerint volt egy harmadik testvér, Bora is, aki Tholdy Gergelyhez ment feleségül. Pázmány Farkas kétszer házasodhatott. Egy Bihar vármegye által 1560-ból kiállított irat szerint felesége ifjabb Seléndy János Erzsébet nevű lányának és Dengeleghy Zsigmondnak a gyermeke, Borbála volt, majd 1575-ben már Váncsody László lányát, Margitot találjuk mellette.[74] A sors két leánnyal ajándékozta meg Farkast: Borbálával és Dorottyával. Borbála háromszor ment

69 Vargha 1914, 216., Tusor 2017, MNL OL A 57. Libri regii, 4. fol. 7.

70 Vargha 1914, 216.

71 Vargha először tévesen Pázmány Farkas gyermekének hitte Zsófiát. Vargha 1914, 217., 220., Vargha 1942, 165.

72 HU - MNL - OL - P 1825 - 13. - No. 2.

73 Farkasról: HU - MNL - OL - P 644 - 1. - No. 246/1., HU - MNL - OL - P 692 - 1. - 1561 - No. 4.

74 Vargha 1914, 217., Tusor 2017, 265–266., MNL OL A 57. Libri regii, 4. fol. 7., HU - MNL - OL - P 536 - 5. - a. - No. 5.

férjhez: először Károlyi Boldizsárhoz, másodszor Solymossy Istvánhoz, harmadik férje neve kérdéses.[75] Istvántól született Solymosi (Solymossy) Péter nevű fia, aki Castello Ilonát vette el, de utód nélkül halt meg, Solymosi Kata, aki Nagy Mihályhoz, s Solymosi Judit, aki pedig Tivadary Péterhez ment feleségül.

Farkasnak volt egy másik lánya is, Dorottya, aki Naményi Jánoshoz ment feleségül. Házasságukból született a Nagy Ferenccel, majd Eperjessy Mártonnal összeházasodó Zsuzsa, a Szoboszlai Jánoshoz hozzámenő Erzsébet, valamint a Czelkó Katát elvevő Naményi Péter.[76]

Vargha a Pázmány család ezen felsorolt ágainak további leszármazottait a 18–19. századig vezeti, ám mivel témánk szempontjából mindez már nem releváns, érdemesebb áttérni Pázmány anyai felmenőire, a Massay rokonságra. E rokonságot a Bethlen családdal való kapcsolat miatt már korábban említettük, s mivel akkor a szálakat az érsek dédapjáig, Czibak Ferencig vezettük vissza, most is azt fogjuk tenni. Ferencnek három lánya volt, Margit, Borbála és Ágnes, utóbbi Massay Ferenchez ment feleségül. Eddigi ismereteink alapján tőle született Imre, Lőrinc és László nevű gyermeke, ám a sort kiegészíthetjük két további testvérrel, Krisztinával és Barbarával. Barbara Bekes (Békés) Jakab, Krisztina pedig Csáky Imre felesége lett.[77] Czibak Ferenc harmadik lánya, Borbála eperjesi Patóchy Jánoshoz ment feleségül, s e házasságból született Patóchy Margit, akit Kendeffy László vett el, s e frigyből született Kendeffy Anna, aki 1568-ra Vajdaffy Damján özvegyeként ismert.[78] János Zsigmond egy 1561-es adományle-

75 Vargha 1914, 217.

76 Vargha 1914, 219. Vargha, 1942, 164. Naményi Péterről és Jánosról, valamint Solymossy Péterről is megemlékezett végrendeleteiben az érsek. Hanuy 1910, 689., Hanuy 1911, 730.

77 Csáky Imre szülei Csáky Mihály és Rozgonyi Anna voltak. Felmenőiről: Engel 2001. Zsidó nem, 10. Szentjánosi ág, 3. tábla (Csáki)

78 HU - MNL - OL - P 1960 - 15. - No. 1.

veléből azt is megtudjuk, hogy Massay Ferenc Lőrinc nevű fiának volt egy György nevű gyermeke.[79]

Pázmány Péternek Czibak Ágnesen és Massay Ferencen kívül volt két további ükszülője: Massay László feleségének, Felfalussy Margitnak a szülei: Felfalussy Lázár és Nadány Begina. Begina szülei, azaz az érsek ükszülei Nadány Mihály és Lélfi Katalin voltak.[80] Mihálynak azonban volt még egy gyermeke, István, akiről több adatunk nincsen.[81] Pázmány édesanyjának, Massay Margit testvérei közül Benedek, Dénes, Lőrinc, László és Anna volt eddig ismert, azonban 1568-ból ismerünk egy további testvért is, Zsófiát.[82]

Végezetül egy eddig megoldatlan kérdést kell még rögzíteni: 1548-ból találkozunk Sós Ferenc törvénytelen feleségével, Pázmány Annával, valamint Anna Imre és István nevű fiával, ám őket jelenleg nem tudjuk beazonosítani, Ferenc feleségének az ismert két Pázmány Annával való megfeleltetése nem valószínű.[83]

Összegzés

Összességében elmondható, hogy Pázmány Péter olyan családban született, amely birtokai révén nem emelkedett ki Bihar vármegye köznemességének soraiból, ám politikai tapasztalatokkal rendelkező, a vármegyei, s némely esetben az országos politikában is járatos felmenőket is találunk köztük.

Ősei Bihar vármegyében kiterjedt, a fontos politikai döntésekben is együtt mozgó köznemesi rokonsággal bírtak. Láthattuk, hogy Pázmány

79 Lőrincet és testvérét, Lászlót, Pázmány Péter nagyapját ekkor már néhaiként említik. HU - MNL - OL - P 1821 - 56. - No. 1.

80 Tusor 2017, 304.

81 HU - MNL - OL - P 1960 - 15. - No. 1.

82 HU - MNL - OL - P 1960 - 15. - No. 1.

83 HU - MNL - OL - P 608 - 1. - 1548 - No. 10., Nagy 1863, 310.

János és Ártándi Kata házasságakor két azonos erejű család lépett vérségi kapcsolatba, ám az 1520-as évekre az Ártándi família országos léptékű családdá lépett elő, s a Pázmányok és az Ártándiak kapcsolatában az utóbbiak dominéltak, s határozták meg a rokonság politikai mozgásának irányát. Ennek következtében lett Pázmány Péter a Kalandos szövetség tagja. E felállás azonban az Ártándi testvérek 1531-es kivégzésével megváltozott, az Ártándiak jövője a gyors kihalás, a Pázmányoké a felemelkedés lett.

A Pázmányok, Ártándiak és Bethlenek együtt szolgáltak Fráter György szervitoraként. Eme évtizedek alatt fontos tapasztalatokat szerzett a család. Az oszmánok által János királyhoz küldött Ludovico Gritti Pázmány Péter dédanyja, Ártándi Kata családját tette tönkre, majd a következő Pázmány-generáció az oszmánokkal való összejátszással vádolt, s ezért meggyilkolt Fráter György familiárisa lett, ott keresve biztonságot és az előrelépés lehetőségét. E tervükben újfent csalódniuk kellett. Vajon mindebből mit őrzött meg Pázmány fiatalkorára az emlékezet? Mennyiben befolyásolták a család múltbéli tapasztalatai az ifjú jezsuita világképét? Lehetséges, hogy Ártándi Katalin fájdalmának emléke, amely félszáz évvel az események után is oly élő volt a jobbágyok emlékezetében, a bíboros korában is élő mementó maradt? Hallhatott rokonaitól, családtagjaitól a Pázmányok egykori urának, a törökkel való összejátszásért elveszejtett bíborosnak a históriájáról? Mint láthattuk, igen, s talán nem tévedünk, ha megkockáztatjuk, hogy e két negatív példa a törökökkel való összefogást, együttműködést illetően Pázmány Péterre hatást gyakorolt, s megerősíthette benne a törökkel szembeni ellenérzését. Ehhez csatlakozhatott szülőfaluja, Panasz 1598-as oszmánok általi elpusztítása, amelyet valószínűleg szintén az oszmán hadak számlájára írt. Mindez pedig hatással lehetett későbbi erős törökellenes hozzáállása kialakulásában.

Genealógiai vizsgálatunk másik fontos megállapítása Pázmány Péter és Bethlen Gábor viszonyának hátterét volt hivatott tovább árnyalni. Tusor Péter nemrég kimutatta, hogy a 17. század két meghatározó politikusának ősei között már a vármegyei szinten zajló birtokperek kapcsán ellentét ke-

letkezett. Mindezt azzal egészíthetjük ki, hogy a Pázmányok és Bethlenek kapcsolata ennél korábbi fejezetekkel is bővíthető, ugyanis mindkét család egy időben vállalt szervitori szerepet Fráter György szolgálatában. Ezen kívül bebizonyítható, hogy Pázmány Péter anyai ágon rokoni kapcsolatban állt a Bethlen családdal, s ez egy további színnel gazdagítja az amúgy sem fekete-fehér palettát. Végül bizonyos rokoni viszonyok tisztázásával, valamint az eddig ismeretlen családtagok bemutatásával tovább tudtuk pontosítani, bővíteni Pázmány Péter famíliájának családfáját, s ezáltal jobban átlátjuk a bíboros rokonságának kiterjedtségét, kiváltképpen oldalági leszármazottaira vonatkozóan.

I. Tábla
A Pázmány család genealógiája

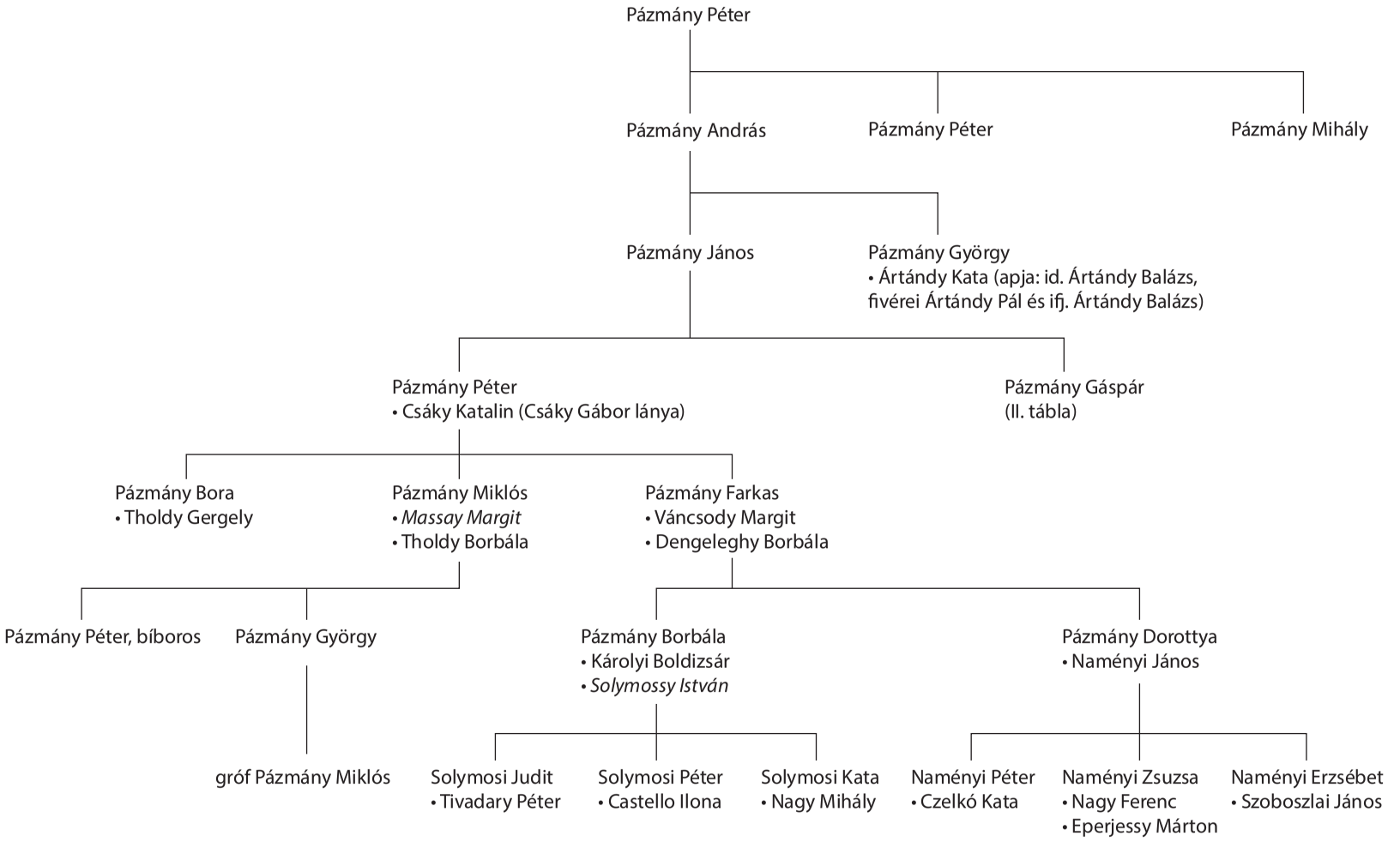

II. Tábla
Pázmány Gáspár családja

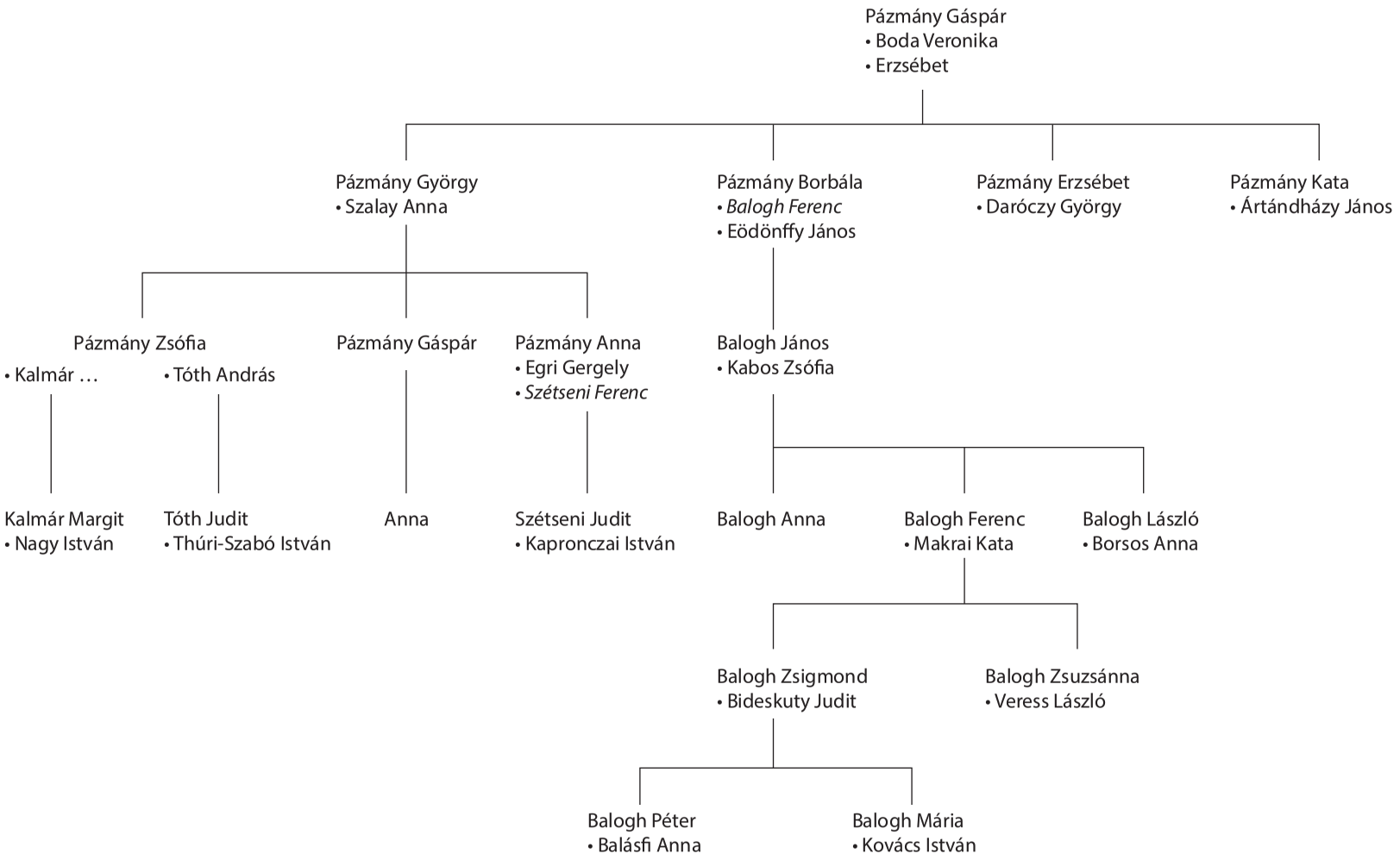

III. Tábla
Pázmány Péter anyai felmenőinek genealógiája

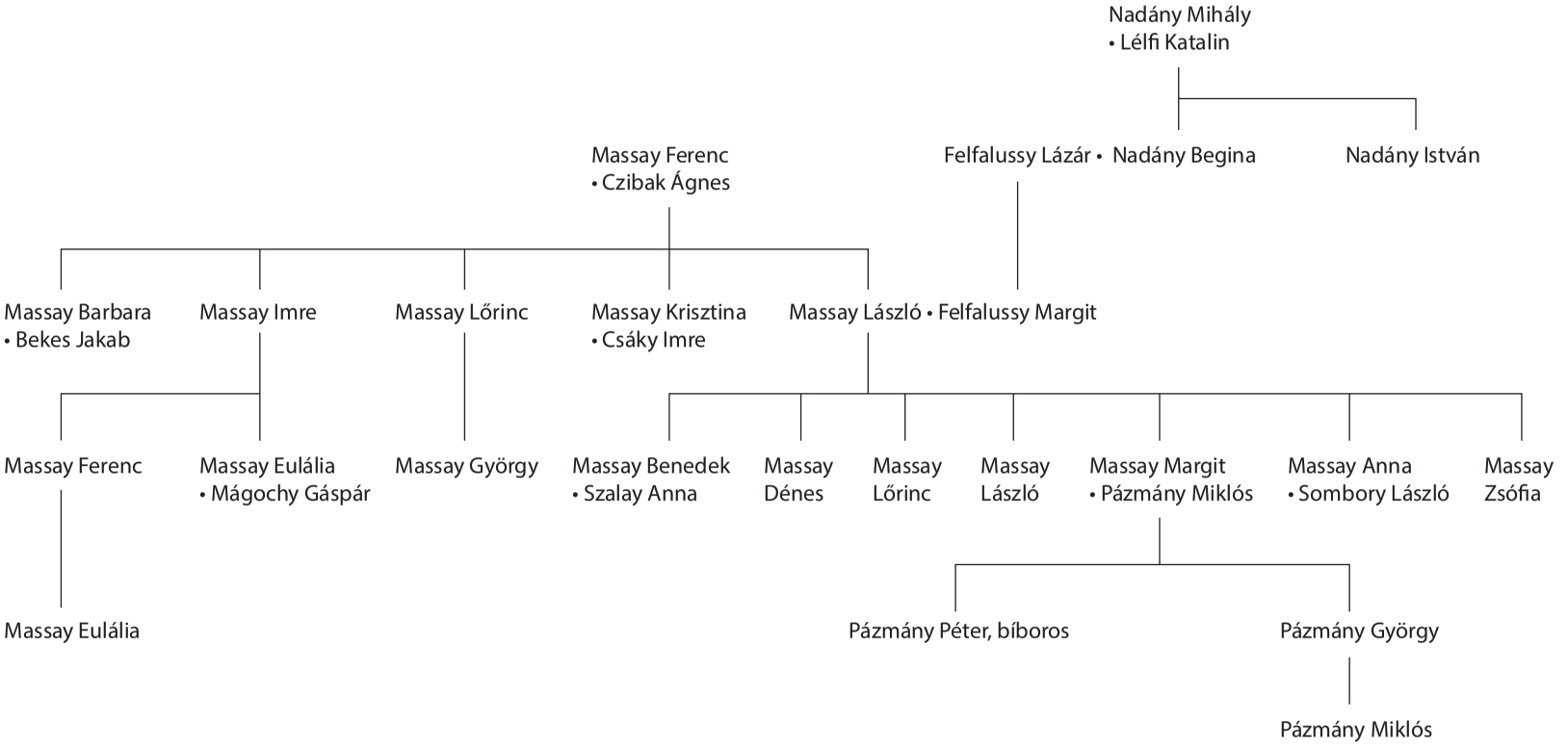

IV. Tábla
Pázmány Péter és Bethlen Gábor rokoni kapcsolata

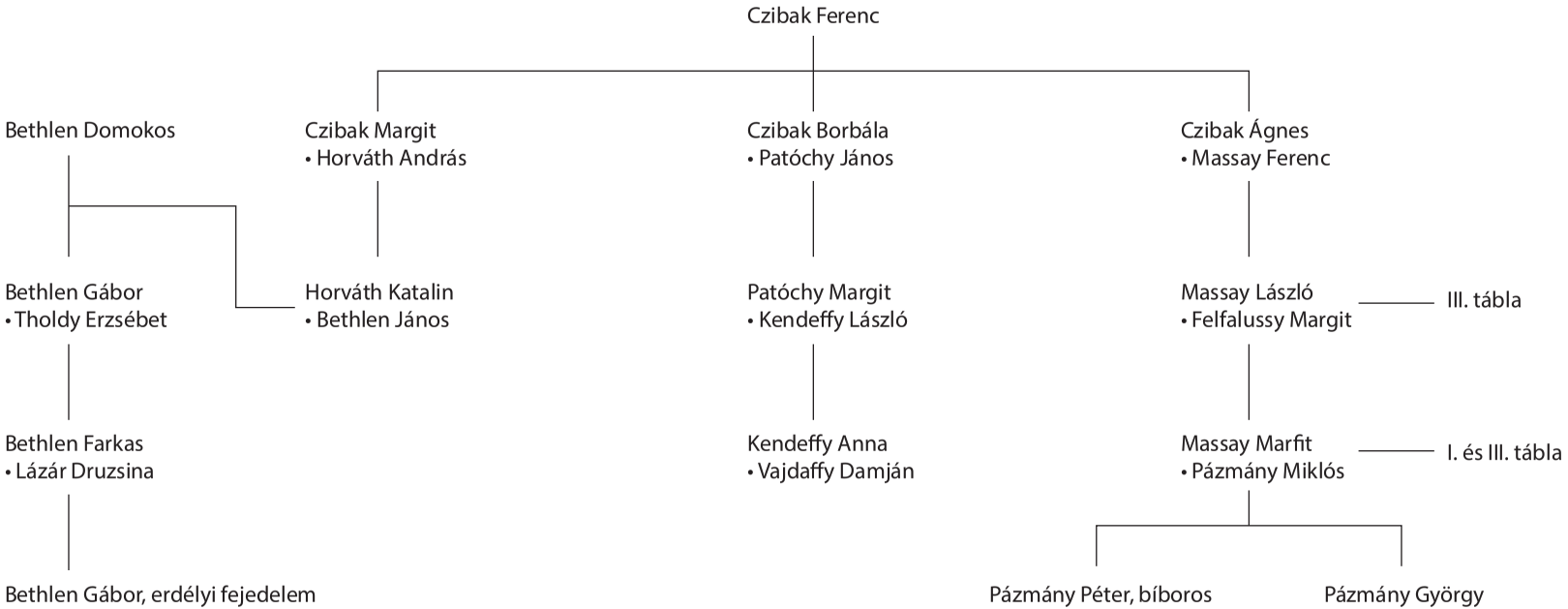

FELHASZNÁLT IRODALOM

Adonyi – Maczák 2005. Adonyi Judit – Maczák Ibolya (szerk.): *Pázmány Péter-bibliográfia 1598–2004*. PPKE BTK, Piliscsaba, 2005. (Pázmány Irodalmi Műhely. Bibliográfiák – Katalógusok)

Baán 1941. Baán Kálmán: A Borzási és Szilágybagosi Fodor család története. *Magyar Családtörténeti Szemle*, 7. (1941) 6. sz. 121–127.

Barabás 1891. Barabás Samu: Erdély történetére vonatkozó regesták. 1551–1553. (II. közlemény). *Magyar Történelmi Tár,* 3. (1891) 14. sz. 639–659.

Barta 1988. Barta Gábor: Vajon kié az ország? Helikon Kiadó, Budapest, 1988. (Labirintus)

Bárány 2003. Bárány Attila: Adalékok az Ártándiak családi történetéhez. *Turul*, 76. (2003) 1–2. sz. 25–34.

Báthory 2019. Báthory Orsolya: *Pázmány Péternek szóló latin nyelvű ajánlások.* In: Szelestei Nagy László (szerk.): *Személyek, intézmények szerepe a hívek lelkiségének alakításában a 17-18. században.* MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Budapest, 2019. 27–46. (Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok 24.).

Bethlen 2000. Bethlen Farkas: *Erdély története. I.* Jankovics József (szerk.), Enciklopédia Kiadó, Budapest – Kolozsvár, 2000.

Blazovich – Érszegi – Turbuly 1998. *Levéltárak, kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból (1000–1686)*. Közreadja: Blazovich László – Érszegi Géza – Turbuly Éva, Magyar Levéltárosok Egyesülete, Budapest – Szeged, 1998.

C. Tóth és mtsai. 2017. C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás – W. Kovács András: *Magyarország világi archontológiája. 1458–1526. II. Megyék*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2017. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak)

Csetri 1992. Csetri Elek: *Bethlen Gábor életútja*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1992.

Demkó – Rapaics 1901. *Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország prímása összes munkái. V*., s.a.r. Demkó György – Rapaics Rajmund et al., Budapesti Kir. Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, Budapest, 1901.

E. Kovács 1992. E. Kovács Péter: *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508*. Heves Megyei Levéltár, Eger, 1992. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 4.)

Engel 1996. Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája. 1301–1457. I*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1996. (História könyvtár)

Engel 2001. Engel Pál: Középkori magyar genealógia. In: Engel Pál: *Magyar középkori adattár*. CD-ROM. Arcanum Digitéka, Budapest, 2001.

Eötvös 1847. Eötvös József: *Magyarország 1514-ben*. Pest, 1847.

F. Romhányi 2010. F. Romhányi Beatrix: *„A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn." Pálos gazdálkodás a középkorban*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2010.

Fejér 1832. Georgius Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. VIII/2*. Budae, 1832.

Filkorn 1942. Filkorn Pál: Lemhényi vagy Naményi?. *Magyar Családtörténeti Szemle*, 8. (1942) 5. sz. 118–119.

Fraknói 1886. Fraknói Vilmos: *Pázmány Péter 1570–1637*. Budapest, 1886. (Magyar Történeti Életrajzok)

Frankl 1868-1872. Frankl Vilmos: *Pázmány Péter és kora. I–III*. Ráth Mór, Pest, 1868-1872.

Frankl 1873. Frankl Vilmos: *Pázmány Péter levelezése. I.* Eggenberger Ferdinánd, Budapest, 1873. (Magyar történelmi emlékek I/19.)

Hanuy 1910–1911. *Pázmány Péter Összegyűjtött levelei. I–II*. s.a.r. Hanuy Ferenc, Magyar Királyi Tudományegyetem, Budapest, 1910–

1911.

Hargittay – Maczák 2011. Hargittay Emil – Maczák Ibolya: Pótlások a Pázmány Péter-bibliográfiához. In: Font Zsuzsa – Ötvös Péter (szerk.): *Balázs Mihály köszöntése*. SZTE BTK, Szeged, 2011. 160–183. (Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Universitatis Szegediensis 30.)

Hargittay 2009. Hargittay Emil: Egy kultusz kezdetéhez: Jeremias Drexel SJ Pázmányról 1636-ban. In: Hargittay Emil: *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*. Universitas Könyvkiadó, Budapest, 2009. 181–187. (Historia Litteraria 25.)

Hellebrant 1915. Hellebrant Árpád: *A magyar történeti irodalom 1914-ben*. Melléklet a Századok 1915. évi évfolyamához. 1915.

Istvánffy 2001. *Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII.századi fordításában, I/I.* s.a.r. Benits Péter, Balassi Kiadó, Budapest, 2001.

Karácsonyi 1897a Karácsonyi János: Bethlen Gábor erdélyi fejedelem ősei. *Turul*, 15. (1897) 49–57.

Karácsonyi 1897b Karácsonyi János: Pázmány Péter atyafiságáról, *Magyar Sion*, 11. (1897) 948–953.

Karácsonyi 1901. Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. 2.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1901.

Karácsonyi 1907. Karácsonyi János: Pázmány Péter ifjúsága és rokoni összeköttetései. *Religio*, 66. (1907) 351-353, 366–368.

Karácsonyi 1909. Karácsonyi János: Panasz. In: Kiss Kolos Jenő (szerk.): *A Biharvármegyei és Nagyváradi Régészeti és Történelmi Egylet Évkönyve 1903–1909*. Biharvármegyei és Nagyváradi Régészeti és Történelmi Egylet, Nagyvárad, 1909. 21–25.

Károlyi 1881. Károlyi Árpád: *Fráter György levelezése. 1535–1551*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1881.

Kubinyi 1980. Kubinyi András: Az 1525. évi „Kalandos szövetség". In: Bertényi Iván (szerk.): Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70.

születésnapjára. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 1980. 141–149.

Laczlavik 2014. Laczlavik György: *Kettős pecsét alatt. Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó (1483–1549)*. Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat, Pécs – Budapest, 2014. (Sziluett – Korszerű történelmi életrajzok)

Móricz 1935. Móricz Zsigmond: *Erdély. II*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1935.

Nagy 1862-1863. Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal. 9–10.,* Ráth Mór, Pest, 1862-1863.

Oborni 2002. Oborni Teréz: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556*. Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Budapest, 2002. (Fons Könyvek 1.)

Oborni 2017. Oborni Teréz: *Az ördöngös Barát. Fráter György (1482–1551)*. Kronosz Kiadó, Magyar Történelmi Társulat, Pécs – Budapest, 2017. (Sziluett – Korszerű történelmi életrajzok)

Oborni 2018. Oborni Teréz: Fráter György szervitorainak és familiárisainak jegyzéke a Castaldo-kódexben, 1552. *Fons*, 25. (2018) 4. sz. 435–451.

Őry – Szabó 1983. Őry Miklós – Szabó Ferenc: Pázmány Péter (1570–1637). In: Őry Miklós – Szabó Ferenc – Vass Péter (szerk.): *Pázmány Péter. Válogatás műveiből.* Szent István Társulat, Budapest, 1983. 11–107.

Őry 1970. Őry Miklós: *Pázmány Péter tanulmányi évei*. Prugg Verlag, Eisenstadt, 1970.

Papo – Nemeth Papo 2017. Adriano Papo – Gizella Nemeth Papo: *Frate Giorgio Martinuzzi. Cardinale, soldato e statista dalmata agli albori del Principato di Transilvania*. Aracne editrice, Aracne, 2017. (Iconografie d'Europa 3.)

Polgár 1987. Polgár László S.I.: Pázmány bibliográfia. In: Lukács László – Szabó Ferenc (szerk.): *Pázmány Péter emlékezete. Halálának 350.*

évfordulójára. Róma, 1987. 449–480.

Sík 1939. Sík Sándor: *Pázmány. Az ember és az író*. Szent István Társulat, Budapest, 1939.

Szakály 1986. Szakály Ferenc: *Vesztőhely az út porában. Gritti Magyarországon 1529–1534*. Helikon Kiadó, Budapest, 1986. (Labirintus)

Tusor 2016. Tusor Péter: Új adatok és szempontok Pázmány Péter családi viszonyaihoz. *Magyar Sion*, X./LII. (2016) 2. sz. 259–272.

Tusor 2017. *Kánoni kivizsgálás Pázmány Péterről. Családja, katolizálása, misszionálása. (A Pázmány–Tholdy archívum irataival).* Feltárta, fordította, kísérő tanulmánnyal és dokumentumokkal közreadja: Tusor Péter. MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport – Gondolat Kiadó, Budapest – Róma, 2017. (Collectanea Vaticana Hungariae II/6.)

Vargha 1914. Vargha Zoltán: Adalék a panaszi Pázmány család leányági leszármazóinak történetéhez. *Családtörténeti jegyzetek*, 1. (1914) 216–224.

Vargha 1942. G. Vargha Zoltán: Naményi vagy Lemhényi?. *Magyar Családtörténeti Szemle*, 8. (1942) 7. sz. 163–165.

Zsák 1901. Zsák J. Adolf: *Ki térítette Pázmány Pétert a katolikus vallásra?* Nagyvárad, 1901.

Levéltári források

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

KATONA JÓZSEF ÁLMOS

A NÉPMESÉK ÉS A(Z ANYA)NYELV – A MESE MINT NYELVI TERMÉSZETŰ IDENTITÁSALAKZAT

„Valóságunk minden eleme, még a leglényegtelenebb, mellékes részletek is arra törekszenek, hogy nyelvvé váljanak."
– Max Lüthi (Bálint Péter fordítása)

Bevezetés

Az alább olvasható tanulmány rövid bevezetője, összefoglalója egy sokkal nagyobb témának, amely a mese társadalmi szerepét vizsgálja több tudományterület szempontjából is. Végső soron pedig a nyelv és társadalom metszéspontjában helyezi el ezt a „műfajt", és annak megfelelően értelmezi, valamint további kutatási lehetőségekre is rámutat. A tanulmány természetesen nem terjed ki mindenre, ami ide tartozhatna, többször csak érintőlegesen foglalkozik egy-egy altémával (mint például: olvasásszociológia, átírás, meseváltozatok, mesemorfológia stb.). Viszont részletesen kitér a mese nyelvi, pszichológiai és szociológiai vetületeire, hiszen – ahogy az alcímben is olvasható – a mesét egy sajátos nyelvi természetű identitásalak-

zatként,[1] és nem is feltétlenül irodalmi műfajként kezeli (ezért a korábbi idézőjel a *műfaj* szó esetében).

A tanulmány szerkezetét tekintve két nagyobb részre osztható. Az első az általános fogalommeghatározásokat tartalmazza, hiszen – mint ahogy majd látni lehet – a mese nehezen definiálható (egyféleképpen). A második részben a mese társadalmi és nyelvi vetületeit veszem górcső alá, felvillantva és megcáfolva számos tévhitet, valamint rámutatva a mese valódi funkcióira, hatásaira, ezzel is újabb kutatási lehetőségeket jelölve ki.

A mese fogalmi apparátusa

A mese szó jelentései

Mielőtt a tudományos meghatározásokra kitérnék, érdemes két dolgot szemügyre venni a mesével kapcsolatban: az egyik a mese fogalmának szótári értelmezései, a másik pedig a mai közbeszédben való értelmezése. A következő szótárak, lexikonok megközelítéseit elemzem: a *Magyar etimológiai nagyszótár*, *A magyar nyelv értelmező szótára*, a *Magyar szókincstár*, *A magyar nyelv szótára*, *A Pallas nagy lexikona*, a *Magyar néprajzi lexikon*.

Ezek a munkák egységes álláspontot képviselnek: a mese elsődleges jelentése egy irodalmi, epikai műfaj, amely „csodás elemekkel átszőtt, költött elbeszélés" (*Magyar etimológiai nagyszótár*). Megjegyzem, hogy általában ezzel az értelmezéssel, megközelítéssel találkozni az irodalomórákon is, avagy esetlegesen az irodalomtankönyvekben. Azért csak esetlegesen, mert bizonyos tankönyvek közvetlen nem is adnak definíciót a mesére.

1 Az alakzat itt tulajdonképpen szövegalakzatot (a szövegtudományban használt szövegtípust vagy szövegfajtát) jelent: egy műfajilag nem kategorizálható hagyományszöveget, nyelvi képződményt (hiszen létrejötte bőven a műfajfogalom megjelenése előttre tehető). Ide tartozik még például a mítosz és a monda is, ám ezeket ebben a tanulmányban nem tárgyalom.

Viszonylag nagy az egyetértés abban is a szótárak között, hogy a fogalom másodlagos jelentése „[r]egény, elbeszélés, színmű v. dalmű vázlata, cselekményének rövid foglalata, tartalma, ill. maga a cselekmény." (*A magyar nyelv értelmező szótára*) – így például: *Érdekes a színházi darab meséje?; A regény végén fordul a mese*; stb. Mellékesen, nyelvi szempontból jegyzem meg, hogy ez a jelentés manapság kiveszőfélben van, és az újabb cselekményes (média)műfajok megjelenésével sem terjedt el ez a szóhasználat, bár véleményem szerint kiválóan kifejezi azt a jelentést, amelyet jobb esetben a *történet* szóval, rosszabb esetben pedig a *story* (már: *sztori*) szóval fejezünk ki. Utóbbi kifejezés a felsoroltak közül egyedül a *Magyar szókincstárban* található meg külön címszó alatt (a fel nem soroltak közül pedig az *Idegenszó-tárban*), és jelentése nem más, mint 'történet, mese'.[2]

A mese harmadik, a magyarban eredetileg használt jelentése pedig csak a *Magyar etimológiai nagyszótárban* olvasható – bár *A magyar nyelv szótára* is utal egy ilyen jelentéstartalomra. Tudniillik a mese egészen a 19. századig rejtvényt jelentett. Bálint Péter szerint a *mese* ma elsődlegesnek vett jelentését korábban a „kitalálós" fogalom fedte, bár erre forrást nem találtam. Mindenesetre Bálint szerint már önmagában ez a korábbi elnevezés is jól mutatja, hogy a mese valamilyen tanácsadás is, amely „a bölcsnek éppen azt a bölcsességét juttatja kifejezésre, hogy a tanácsra várakozónak nem valamiféle egyszerhasználatos megoldást kínál föl" (Bálint 2013, 28.).

Külön ki kell emelni *A Pallas nagy lexikonát* és a *Magyar néprajzi lexikon*t is, melyeknek definíciói (mivel lexikonbeli definíciókról van szó) jóval cizelláltabbak és szakszerűbbek. Mindkettő kategorizálja is a meséket, sőt, kitér mesemorfológiai tényezőkre is. Így például előbbi történeti

2 Ez itt egyértelműen egy nyelvművelői szempontú értékítélet, melyet egyesek elítélnek, mondván, ítélkezni ilyenben (sem) lehet. Ez a tanulmány azonban nem pusztán leíró, hanem funkcionális szemléletű is. És csak arra hívom fel itt a figyelmet, hogy egy jelentést, amelyet egy alapvetően ősmagyar kori szó jelölt, ma egy idegen eredetű szó jelöl. A régi szó e jelentésében funkcióját vesztette, ezáltal (köz)értelmezése szűkült – a nyelvhasználat szintjén biztosan.

áttekintést is ad, utóbbi pedig még az Aarne–Thompson–Uther-féle, közel 2400 alkategóriát tartalmazó mesekatalógust is segítségül hívja a definícióhoz. Az ezekben olvasható megállapításokat a tanulmány későbbi részében tárgyalom, tudományos megközelítésekről, szakirodalomra való hivatkozásokról lévén szó.

A mese szótári jelentései közül tehát csak az elsődleges, a csodás, **fiktív** elemekkel tarkított elbeszélés, történet él a köztudatban – és a nyelvhasználatban is. Ez látszik abból is, hogy a szótárakban és mindennapi nyelvhasználatunkban is számos olyan állandósult szókapcsolatot lehet felfedezni, amely ezt a jelentést tükrözi, illetve a mesének egy viszonylag pejoratív (úgymint: komolytalan, nem igaz) jelentést kölcsönöz. Ezekből csak párat sorolok fel negatív konnotációjuk szerint csoportosítva:

- Hazugság, hamis dolog, hazudik – *Ez csak mese!; Mese habbal!; mesebeszéd; nagy mesélő*
- Komolyan kell venni valamit – *Nincs mese!; Ez nem mese!*
- Szóba sem jöhet, nem lehet – *Olyan nincs még a mesé(k)ben sem!*

Természetesen nem állítom azt, hogy ezek a kifejezések önmagukban negatívan hatnának vissza a mese értelmezésére, ám számos tévhit él, amelyeket viszont – ha nem is közvetlenül, illetve ok-okozati szinten – erősít.

Itt térek át a mese fogalmának köztudatbeli értelmezéseire. Nem támaszkodom szakirodalmakra, mivel olyan információkat, (köz)tudást fogalmazok meg, amelyek nem igényelnek sem bizonyítást, sem alátámasztást, legfeljebb pusztán formális logikát és „tagságot a magyar nyelvi beszélőközösségben".

A mese jelentése a közhasználatban jóval bővebb a szótárban meghatározottnál. A kezdetek kezdetén a mesét csak hallgatni lehetett, aztán a mesekutatóknak hála olvasni is, egy ideje pedig már nézni is a különféle technológiák és a média fejlődésének köszönhetően. Így például közismert a magyar népmesék rajzfilmesített változata, melyet csak meseként jelölnek a köznyelvben. De mesét néznek a gyerekek akkor is, ha éppen

egy Walt Disney-rajzfilm előtt ülnek, amelynek alapja ideálisabb esetben (a mese hivatalos meghatározásával kongruensebb módon) valóban egy hagyományos mese, az újabb keletűek azonban már kevésbé támaszkodnak például a Grimm-testvérek gyűjtéseire. Aztán mesének hívjuk A. A. Milne regénye, a *Micimackó* nyomán készült rajzfilmsorozatot is. De ebbe a kategóriába tartoznak még a különféle mesecsatornák kétes minőségű (értsd: gyakran a gyermekek mentális és nyelvi fejlődésére is ártalmas) rajzfilmsorozatai is, sőt, olykor az úgynevezett animék is. Bár utóbbi kategória esetében a műfaj nagy hívei erőteljesen hangsúlyozzák, hogy nem meséről van szó – ennek ellenére a műfajt nem ismerők továbbra is többnyire akként kategorizálják.

Látható az összefüggés: gyerekeknek szóló, komolytalan, csodás-hihetetlen elemeket tartalmazó, animált médiaműfajok – ezeket is meséknek hívjuk. Itt jegyzem meg, hogy tévesen, és az efféle kiterjesztett értelmezés nemcsak tudományos, hanem általános szempontból sem állja meg a helyét. Érdemes lenne felmérést készíteni arról, hogy a *mese* és az *animációs film* (leginkább a *rajzfilm*) szó milyen arányban jelenik meg a magyar köznyelvi szóhasználatban, amikor az előző bekezdésben említett médiaműfajokra referálnak az egyes korosztályok; így egy hozzávetőleges arány is megfigyelhető lehetne. Ám egy ilyen felmérés nélkül is tudható, hogy a mese szót gyakrabban használják, az pedig valószínűsíthető, hogy nagyságrendekkel gyakrabban, mint a rajzfilmet. Ez a fogalmi összemosás amúgy az angolszász kultúrkörben nem jellemző: az általuk használt *tale* (mese) fogalmilag is távol áll a *cartoon*-tól (rajzfilm).

Az eddig leírtakból látható, hogy a mese fogalmát a társadalom nagy részének is szóló szakkönyvekben (szótárak, lexikonok, tankönyvek stb.) meglehetősen formálisan, szűken, leegyszerűsítve határozzák meg, maga a társadalom viszont nagyon informálisan és tágan értelmezi.

Erre a kitekintésre azért volt szükség rögtön a tanulmány elején, hogy lássuk: a mese értelmezési kerete a köztudatban nagyon amorf, nehezen behatárolható, hiszen bár vannak közös elemek a fent felsorolt megközelí-

tésekben, a hangsúlyok eltolódtak egészen a romantika kora óta, amikor a mesekutatás, a mesék lejegyzése és rendszerezése megkezdődött.[3]

A következő részben látni fogjuk, hogy a szakirodalomban sem egységes, sőt, igen nehézkes, olykor ellentmondásos az értelmezés, de egyben megkerülhetetlen is, és ez bizonyos szempontból az értelmezések egymásnak feszüléséhez is vezethet. Vagy ahogy Biczó Gábor fogalmaz:

> Bár a világ minden kultúrájában tetten érhető verbális műfajról van szó, a mese mibenlétének lényegére vonatkozó tudományos közmegegyezés, definíció nem áll rendelkezésre. Sőt, az egymást kizáró meghatározások és az ezeket megalapozó szempontok sokfélesége elbizonytalanító. A válasz a kérdésre, hogy mi a mese, amilyen egyszerűnek tetszik első pillantásra, annyira zavarba ejtően bonyolultnak bizonyul a részletek tükrében. (Biczó 2014, 20.)

Épp ezért egy olyan megközelítést alkalmazok, amelyik valamilyen mértékig szintetizálni képes a különféle meglátásokat, és alapvetően a mese eredeti, jelenleg betöltött és ideálisan a jövőben betölthető funkcióit tartja szem előtt.

Történeti kitekintés a mesére

A nyelv kialakulása, az ahhoz tartozó képességek, készségek kifejlődése jelentős állomása volt az emberiség történetének. Vjacseszlav Ivanov a következő megállapításra jut:

> Monod, a modern molekuláris biológia egyik legkiválóbb tudósa [...] helyesen állapítja meg, hogy „a nyelv fejlődése nemcsak a kulturális evolúció előtt nyitotta meg az utat, hanem az ember fizikai evolúcióját

3 Megjegyzem, hogy itt nem arról van szó, hogy a mesekutatás (és leginkább a mesegyűjtés) mint tudományterület ártott volna a mesének. Pusztán tény, hogy amint egy alapvetően, sőt, korábban szinte kizárólagosan szóbeli műfajnak írott változatait hozták létre, elkerülhetetlenné vált, hogy a műfaj újraértelmeződjék, változáson menjen keresztül, és veszítsen jellegéből, miközben új jelleget is öltött.

> is döntő módon befolyásolta". Minthogy az ilyen nézőpontból vizsgált nyelvi evolúciónak kivételes jelentősége van az emberi megismerőképesség és az emberi agy evolúciójában is… (Ivanov 1983, 25–26.)

A mese és a hasonló szóbeli műfajok „alapvető világleképező, megismerő modelleknek feleltethetők meg", ahogy ezt Tolcsvai Nagy írja (2005, 269.). A mesélés tehát az egyik legleső, legalapvetőbb tudásmegosztó és információátadó alakzat lehetett a nyelvi evolúciónak köszönhetően, ezért is valószínűsíthető, hogy a mese, eredetét tekintve, bőven az írásbeliség előttre, az ősiségbe nyúlik vissza.

Fontos megjegyezni, hogy a mesék és maga a mesélés már a kezdetekben sem pusztán tudástárként működtek, mint ahogy ezt Honti is megjegyzi, hanem „egy olyan dialogikus elbeszélői forma volt, amelyen keresztül a közösségek saját élettapasztalataikról, csoportnormáikról, egyéni szereplehetőségeikről »gondolkodtak«" (Honti 1935, 13.). Azonban azt is kijelenti, hogy a (nép)mese nem ősi műfaj, hanem aránylag új. Erre a kijelentésére persze rögtön reflektál is: váratlannak, bizarrnak, önellentmondásosnak nevezi. Tudniillik ő a mese fogalmát, műfajként való kezelését a romantika korának definíciója szerint veszi, és ilyen értelemben európai viszonylatban a reneszánsz előtt (nép)mesével valóban nem találkozunk (Honti 1937, 68.). Ezt igazolja, hogy Honti azt is kijelenti, a „mesei elemek léteztek már a mese előtt is […], [hiszen] a mese világa minden kétséget kizáróan őskori világ", amelynek „ősiségéig a történelem nem is tud már eljutni, legfeljebb csak a lélektan" (Honti 1937, 73., 68.).

A fenti érvelést teljesen következetesnek tartom, mégsem értek vele egyet. Ugyanis ezek a kijelentések csak akkor állják meg a helyüket, ha valóban (csak) irodalmi műfajként kezeljük a mesét, ha csak az ahhoz kapcsolódó aspektusaira helyezzük a hangsúlyt, viszont ezt hangsúlyeltolódásnak tartom. Megközelítésemben nem a 19. században kialakult kategorizáló, intellektualizáló, műfaji megközelítés adja a mese lényegét, hanem maga a mesei tartalom, a mese lelkisége. Ennek megfelelően fontosabbnak tartom a lélektani és a szociológiai-antropológiai vonatkozá-

sokat, amikor a mesét mint alakzatot vizsgáljuk. Jung a mítoszról például azt írja, hogy:

> A primitív elmeállapot nem kitalálja a mítoszokat, hanem megéli őket. A mítoszok eredetileg a lélek tudatelőttes részének megnyilvánulásai, önkéntelen kijelentések a tudattalan lelki történésekről, s nem egyebek, mint a fizikai történések allegóriái. (Jung 2011, 154.)

Ezek a megállapítások érvényesek a mesére is, mint közeli, rokon alakzatra, hiszen az is hasonlómód biztosít hozzáférést a kollektív tudattalanhoz.[4] Ezek az ősképek, a jungi értelemben vett archetípusok természetes módon benne foglaltatnak a mesékben, olyan összetett, lélektani természetű jelentésrétegeket teremtve, amelyek lényegüknél fogva teszik lehetővé a mesék nevelésben és pszichológiában való alkalmazhatóságát.

Ugyanis – ahogy látjuk – a mesék mintegy hidat képeznek egy olyan elfeledett, kevésbé felszínen levő világlátáshoz, gondolkodásmódhoz, amelyet a hermeneutikában csak alteritásnak[5] hívnak. Ebben a világban nemcsak a világ fizikai része tartozott hozzá az emberek valóságfogalmához, hanem a lelki-szellemi sík is. Pontosabban: egészen egyszerűen olyan létállapotról beszélhetünk, amikor még egységben jelent meg és elkülö-

4 A mítosz-monda-mese fogalmi hármast számtalan szakirodalom tárgyalja, különbözteti meg egymástól és von párhuzamokat köztük. Ezek felsorolásától, a bennük foglaltaktól eltekintek, mivel mellékszálként lennének jelen, viszont hatalmas terjedelemben. Egyet azért mégis megemlítek, méghozzá Földes Györgyi *A mese mint lélekmítosz Balázs Béla felfogásában* c. írását, amelyben a következőket fogalmazza meg – alátámasztva ezzel fenti kijelentésem, párhuzamvonásom: „Mind a mítosznak, mind a fejlett mesének egységes mitológiai struktúrája van, ami úgy jelenik meg, mint kozmikus vagy társadalmi értékek elvesztésének (bajoknak, hiányoknak) a láncolata, s ennek egyes epizódjait a hős tettei kapcsolják össze (így azok ezeknek a tettek[nek] az eredményei). Ezek a tettek [...] disztributíve egyformák (mindegyikük közbülső láncszemet jelent az elvesztés és a megszerzés között)" (Földes 2007, 62.).

5 Az alteritás egy művészettörténeti korszakként is értelmezhető, amelynek kezdetei a múlt homályába vesznek, végpontja pedig a reneszánsz és a felvilágosodás közé tehető, amikor átvette a helyét a modernitás. A fogalomról részletesebben Bókaynál (2006) lehet olvasni.

níthetetlen volt a praktikus és a transzcendens, az értelem és az érzelem. A mai mentális és pszichológiai eredetű betegségeknek, problémáknak az elsődleges oka legtöbbször éppen a megbomlott egyensúly, az egység hiánya. Az egyensúly képét vélheti bárki felfedezni (ha nem is feltétlen tudatos módon) a mesékben, amelyek ilyen értelemben identitásalakzatok, tehát egy egészséges én- és közösségi azonosság leképzői, mintái, sémái.

Természetesen mai elmével nehéz lehet és gyakorlatilag teljességében lehetetlen is egy korábbi elmeállapotot megérteni, azzal egy az egyben azonosulni. Ennek nehézségéről ír Honti a következőképpen (ő a hagyományok és a logika világának nevezi a lelki és a praktikus valóságot):

> A hagyományok világa más, mint a logika világa. A logika világában az egység a másik egységet kizárja, két dolog vagy azonos egymással, vagy nem. A hagyományok világának mások a törvényszerűségei. A hagyományok világa egyetlen nagy egység, amelyben minden összetalálkozik, minden összefolyik, amiből összetevődik. És ennek ellenére egymástól szilárdan elhatárolt egységekből áll […] (Honti 1947, 28.)

Azért is nehéz a teljes megértés, mert művelődéstörténeti és kultúrtörténeti szempontból ez a világkép már évszázadokkal ezelőtt megbomlott, méghozzá egy olyan folyamat hatására, amelyet Weber csak intellektualizációnak hív.[6] Tulajdonképpen az ész, az értelem diadaláról és mindenhatóságáról van szó, egy olyan megközelítésről, amely szerint a világon minden mérhető,[7] számszerűsíthető, teljességében megismerhető. A valóság konstruálása így egyértelműen az értelem, a ráció „monopóliuma" lett; a világ érzelmi vetületének, vagy legalábbis a mitikus világelemeknek nem

6 A fogalom weberi értelmezését lásd a „Tudomány mint hivatás" című tanulmányban (Weber 1998, 127–155.), ahogy ezt Biczó is idézi (Biczó 2014, 196.), vagy lásd eredetiben (Weber 1992, 488.).

7 Itt reflektálok egy korábbi megjegyzésemre, amelyben szabadkoztam, hogy nem kritizálom magát a mesekategorizációt vagy a mesegyűjtést, azonban a mesék ilyen jellegű, tudományos, „mérhető" megközelítése szintén az intellektualizáció hatására valósult meg – ezáltal pedig épp a mese lényegéből vesz el.

maradt helyük az új valóságfogalomban, és ezáltal az ezek iránti érzékenység is nagymértékben csökkent, mintegy kiveszett, de legalábbis leválasztódott a szerves egészről. Azaz egyetlen helyre szorult vissza: a művészetek világába, a hétköznapjainkból pedig szinte eltűnt.[8]

Biczó ugyanezt a gondolatmenetet követi és nagyon találóan foglalja össze: „a burjánzó technicizmus és a kalkulációval teremtett konstruált valóság képzete, ami egyfelől a »fejlődés« motorja, másfelől a folyamatosan végtelenbe halasztódó fejlődésfolyamatként elgondolt egyéni emberi élet beteljesíthetetlenségének metaforája […]. Az ember életét korábban megtermékenyítő fantázia-világ és az ehhez kapcsolódó évezredes elképzelések, a transzcendens »valóság« imaginárius ábrázolása az intellektualizálódás ostromától kísérve szorult vissza a művészetek területére, elveszítve ezzel a hétköznapi gondolkodásban betöltött jelentőségét" (Biczó 2014, 196–197.). Ugyanitt ő világít rá arra is, hogy maga Weber is perspektívavesztésnek látta ezt a folyamatot – annak ellenére, hogy nyilván sokat hozzátett a civilizáció fejlődéséhez.

Szóbeliségből írásbeliség

Ezen a ponton elérkeztünk a korábban már emlegetett, a 19. században kialakult mesefogalomhoz és a mesegyűjtés problematikájához. A modernitás korában a világlátásban és a gondolkodásmódban eltolódtak a hangsúlyok az értelem javára, és ez megjelenik a mesék és a mesekutatás esetében is. Talán a legnagyobb problémát az jelenti a mese fogalmának értelmezésekor, hogy annak lételeme nem egyszerűen a nyelv, hanem a nyelv elsődleges formája, azaz a szóbeliség.

A mesék gyűjtésével, legjegyzésével, „konzerválásával" azonban egy teljesen más alakzatról, sőt, egy műfajról kezdünk el beszélni. Tulajdon-

8 Ha jobban belegondolunk, magával a mesével is ez történt, illetve történik.

képpen maga a lejegyzés, egy orális hagyomány írottá, irodalommá tétele változtatta meg a meséről való gondolkodást is, és tette azt műfajjá.

A mese a szóbeliségének (részleges) elvesztésével elveszti társaslét-forma funkcióját (szociológiai és lélektani értelemben is). A meseolvasás ezáltal újraértelmezi magát a fogalmat, „[m]ivel a mese egyik szociokulturális funkciója éppen a közösség, mint értelmezőközösség megteremtése [volt]" (Biczó 2014, 18.). Honti pedig odáig megy, hogy azt állítja, maga a mese a funkció, méghozzá „következménye az emberi társadalom sok lelki jelensége szövedékének" (Honti 1937, 67.).

Látni kell azonban, hogy (egy kicsit önmagamnak látszólag ellentmondva) nem annyira maga a mese vesztett funkciójából, hanem az azt éltető közösségek. A mese mint nyelvi alakzat továbbra is potenciálisan hordozza azt a tudásanyagot, hagyományt és funkciót, amelyet korábban is hordozott. Csak a közösségek nem élnek vele, avagy nincsen közösség, amely megfelelőképpen élne vele. Hermann szerint tudományos hipotézisek alapján jól felmérhető, kimutatható, hogy miben mások az eredetileg szóban élő mesék a lejegyzett változataikhoz képest, és ő is hangsúlyozza, hogy „a mesemondást éltető közösségek eredeti funkciójukban felszámolódtak, [ezért] a szóbeliség hagyományrendjében még létező [a mesékben és a mesélésben rejlő] »tudást« az írásbeliség és a digitális írásbeliség korában már aligha lehet helyreállítani" (Hermann 2012, 38.). Bálint továbbmegy, és azt írja:

> [A]lapvető kérdésként vetődik föl, hogy mi, akik nem lévén egy orális tradíciót őrző közösség tagjai, sőt, ezt az örökséget alapvetően egy írásos kultúra gondolkodásmódja felől ismerjük meg, képesek vagyunk-e beleolvasni magunkat (s nem csak magunkat, hermeneutikai pozíciónkat beleolvasni) a meseszövetbe, s a meséről szóló diskurzusunk nem tépi-e szét azelőtt ezt a mesehálót, mielőtt elkezdődne maga az értés és értelmezés? Képesek vagyunk-e egy archaikusan gondolkodó lény lehetőségeit és korlátait megérteni, vagy értetlenségünket esztétikai tornamutatványokkal kompenzáljuk? (Bálint 2013, 38.)

Tehát mindketten kételkednek abban, hogy lehetséges-e a mesét eredeti funkciójában felélesztени vagy egyáltalán megérteni az eredeti funkciót. És a felvetés teljesen jogos, a válasz valószínűleg nemleges. De kérdés az is, hogy valóban érdemes-e megpróbálni az eredeti szerint haladni? Szükséges-e a helyreállítás egy megváltozott világrendben? Az a probléma, hogy az eredeti funkció elveszett, avagy az, hogy nincs funkció, illetve nincs megfelelő funkció? A mesére ugyanis továbbra is igény mutatkozik a társadalom egészében, ha máskor nem, a gyermekkorban. És az is megfigyelhető, hogy a korábban már említett pedagógiai és pszichológiai törekvések igyekeznek más korosztályok számára is ismét funkcióval ellátni a mesét. Mivel pedig a hagyományos mesék továbbra is általános (archaikus) tudást, élettapasztalatokat, túlélési stratégiákat tartalmazó alakzatok, erre lehetőség is nyílik. Ehhez persze arra van szükség, amit Honti a következőképpen fogalmaz meg: „Kultúránk uralkodó módszere az egyéni alkotás, annak írásos lerögzítése és az írásban lerögzített eredmények alapján való továbbhaladás. Ez az, amit el kell felejtenünk, hogy észrevegyük, hogy **a szellemi életnek és a kultúrának lehet más munkamódszere és más fennmaradási módja**" (Honti 1937, 94. – kiemelés tőlem).

Folytatva a gondolatmenetet tehát: a meséből, a szóbeli örökségből rögzített, kanonizált, irodalmi műfaj lett, amely számos irodalmárt inspirált: megjelentek a műmesék,[9] melyek elsősorban – sőt, szinte kizárólagosan – csak az írásbeliségben léteznek. A népmesék írott műfajjá tétele, a műmesék létrejötte olvasásszociológiai hatást is gyakorolt: a hagyományos mesélést felváltotta a kényelmesebb és evidens felolvasás. Mert bár a közoktatás bevezetése, az iskolai írás- és olvasástanítás lehetővé tette és teszi, hogy potenciálisan széles tömegek férjenek hozzá a lejegyzett mesékhez, a társadalom legfiatalabb

9 A műmese olyan mese, melynek szerzője ismert. Ennek ellenére a mű- előtag 'nem valódi' jelentése is találó lehet, ugyanis a műmesék eltérő funkciójuk, szerkesztésük, eredetük miatt sem nyelvi alakzatként, sem identitásalakzatként nem illeszkednek a hagyományos népmesékhez sem funkciójukban, sem szerkezetükben. De erről később.

rétege, a kisgyerekek túlnyomó többsége 7-8 éves kor előtt (tehát általános iskola alsó tagozata előtt) nem fér hozzá magától ezekhez. Ezért is vált általánossá egy olyan pozíció, amelyben a szülők olvasnak fel a gyermeke(i)knek, és ennek „eredményeképpen a befogadói pozícióba fokozatosan a legfiatalabb generációk kerültek […], pedig sem a XVIII–XIX. század elejének városi folklórjában (»családi mesék«), sem a paraszti szóbeliségben nem volt számottevő az efféle, generációk szerinti megoszlás" (Hermann 2012, 39.).

A modernitásban tehát véleményem szerint a mese elvesztette lényegi funkcióját és nem kapott helyette másikat, legalábbis esszenciálisat nem. Visszaszorult a művészetbe, a gyermekágyak mellé, és ennek következtében is számtalan tévhit alakult ki róla. Az egyik éppen az előző bekezdésben olvasható folyamatból jött létre: a mese gyermekeknek szóló irodalmi, szórakoztató műfaj. Ezekre a tanulmány következő részében térek ki.

A mese társadalmi és nyelvi vetületei

Kiknek és minek? – Tévhitek a mesékkel kapcsolatban

Az **első** és leggyakoribb tévhit tehát az, hogy a mese elsődleges befogadóközönsége a „gyermektársadalom". Az említett tévképzetet a műmesék is felerősítették, hiszen ezek alapvetően és legtöbbször a gyerekeket célozzák meg – tehát valóban nekik szóló műfajról van szó. Ráadásul ez a műfaj megideologizálja a nyelvhasználatot is, ugyanis „létezik egy elképzelt, vagy még inkább normaként kezelt »gyereknyelv[10]«, illetve egy

10 A „gyereknyelv" fogalmának tárgyalása egy külön tanulmányt érdemelne. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy éppen a hagyományos (nép)mesék, azok nyelvezete az ékes bizonyítékai annak, hogy nem lenne szükség a műmesékben sem a „gyereknyelv" használatára, ugyanis a népmesék szókincsét is minden további nélkül megértik a gyermekek, sőt… Mondhatnók úgy is, hogy a gyermek nem kicsike, butuska, hanem gondolatvilága és nyelvhasználata még részben „érintetlen" és nagyon jól fejleszthető.

»gyermeki észjárás«, melyet ezek a szövegek kritika nélkül fogadnak el" (Bedecs 2011, 44.). Épp ezért az én értelmezésemben a műmese nem is valódi mese, hiszen az előző részben már bemutattam, hogy a hagyományos mese lényegénél fogva nem egy szűk társadalmi rétegnek, hanem a társadalom egészének szól.

Bedecs ugyanitt azt írja, hogy „[a] mai műmesékben csak a legritkább esetben vannak valódi ellenségek, veszélyek, küzdelem – azaz, azok eleve megfosztják a mese hallgatóját attól, hogy megláthassa a szövegben a világ sokféleségét, barátságtalanabb arcát, az élet egyébként legyőzhető nehézségeit". Manapság a köztudat is felvette ezt az álláspontot, mármint azt a **második**ként említendő tévhitet, hogy mivel a mese célközönsége a gyermek, aki a komoly dolgokat nem érti, ezért a mese is csak „komolytalan" lehet, a világ szörnyűségei még szimbolikusan sem igazán jelenhetnek meg benne.

Ez ellen szól a fent olvasható idézet is, de Erdélyi is úgy érvel, hogy a mese lényege éppen az, hogy stresszmentes, biztonságot nyújtó pszichés teret jelent, amelyen keresztül megismerhető a gyermekek számára (is!) a világ negatívabb oldala, az élet nehézségei, problémái. Sőt, továbbmegy és azt állítja, hogy mivel a mesék nemcsak a meg-, de a felismerésben is segíthetnek, ezért az élet sötét oldalának „szülők általi kizárása a gyermek életéből, a későbbiekben leküzdhetetlen pszichés akadályokat evokálhat" – utalva itt a fent említett magatartásra, tehát amely még a mesékben is kerüli az életválságokról való beszédet (Erdélyi 2013, 48.).

A fenti két tévhitnek természetesen alapja az is, hogy a gyermeki elme nagyon ragaszkodik a mesékhez. Ez azonban nem véletlen, hiszen gondolkodásmódja közelebb áll a mesékben megjelenő archaikus világlátáshoz, mint a felnőtteké; nála még nem válik élesen szét a már korábban is említett lelki és fizikai sík. Számára a csoda, a mese világa még természetes, az élet része, nem pedig „komolytalankodás" vagy valami fiktív dolog – ez a **harmadik** tévhit, amelyet a tanulmány első részében a meséhez kapcsolható különféle állandósult szókapcsolatoknál már érintőleg tárgyaltam.

Tévhit tehát, hogy a mese világa komolytalan és csak fiktív, ugyanis már az imént is látható volt, hogy a hagyományos mesékben gyakran komoly témák jelennek meg, és nem véletlenül, hiszen a mese mint kulturális alakzat éppen a valóságot modellezi. Csak éppen ennek befogadása, meglátása elvontabb és nem pusztán racionális gondolkodást igényel (ez pedig a gyerekeknél még természetesen van jelen, egészen addig, amíg a mai intellektualizációs folyamatok nem tesznek róla, hogy náluk is erőteljesen szétváljon és ne egységben érvényesüljön a kettő). Bedecs ezt úgy fogalmazza meg, hogy „a mese egyik alapvető meghatározottsága, hogy kizárólag racionális fogalmi apparátussal nem befogható, azaz mindig marad egy, szavakkal nehezen megközelíthető terület, amit nevezzünk akár »mesei lényegnek«, vagy a mese metaforikus, szimbolikus síkjának is" (Bedecs 2011, 44.).

A **negyedik** tévhit szorosan kapcsolódik a harmadikhoz, és azt állítja, hogy mivel a mesék csak fikciók, így semmi közük a valósághoz. Mivel már korábban többször olvashattuk a tanulmányban, hogy a mesék élettapasztalatokat, archaikus tudást, túlélési stratégiákat, megpróbáltatásokat tartalmaznak – tehát az emberi lét egészét, annak valóságát modellezik –, ez a tévhit már önmagában is meg lett cáfolva. Viszont éppen a gyermeki lélek oldaláról érdemes még egy szempontot figyelembe venni, amelyet Honti remekül foglal össze:

> A gyermek foglalkozása, tevékeny élete a játék: a jövendő praktikus életének utánzása és gyakorlása. A praktikus élet tehát a gyermek számára játék. […] Ha a praktikus valóság a gyermek számára játék, akkor azt lehetne mondani, hogy a gyermek számára a mese az igazi valóság, az, amihez igazítja és méri a többi előtte megjelenő tényét a világnak. (Honti 1935, 20.)

Erdélyi Margit pedig azt írja, hogy a mese nemcsak „tükrözi az emberiség kultúrtörténeti gondolkodásmódját, világszemléletét; [hanem] a racionális megismerés határain túl a transzcendensről is képes tanítást nyújtani" (Erdélyi 2013, 45.). Ha elfogadjuk ezeket a megállapításokat, tehát hogy a mesének (jelentős) szerepe van a személyiség és készségei kiala-

kulásában, akkor érdemes belegondolnunk, hogy vajon megvan-e ma ez a funkciójuk különösen az oktatásban, nevelésben. Ráadásul az eddigiek függvényében belátható, hogy ez a funkciópotenciál nemcsak a kisgyermekeket érinti, hanem lélektani, önismereti és identitásbeli szempontból a teljes magyar beszélőközösséget[11] is. Ha csak a közoktatást vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a mese az alsó tagozatban még jelen van az irodalomórákon és olvasásgyakorláskor. Felső tagozatban viszont a tantervekben és az egyes tankönyvekben is elenyésző a számuk, jelenlétük, a középiskolai oktatásban pedig legfeljebb a fabulákról esik szó. A mesékhez kapcsolódó leíró, elméleti anyag pedig szintúgy kevés.[12]

Az utolsóként tárgyalt, **ötödik** tévhit szerint a mesék világa túlságosan ideális, túlságosan szép és jó. Ismét ellentmond ennek az a másik, már tárgyalt tévhitből fakadó törekvés, hogy óvjuk a gyermekeket az egyes mesékben megjelenő szörnyűségektől.[13] Mindezt cáfolja az a tény, hogy a mesék alapszituációja az, hogy az egyensúly megbomlott, a mesehősnek pedig sok fáradság árán vissza kell állítania. A központban tehát éppen valamilyen probléma áll, és mellette „aligha van olyan életszituáció és emberi létet érintő gond, amelyre ne volna megfelelő válasz a tradicionális mesében" (Bálint 2013, 20.).

11 Azért említem elsősorban a magyar közösséget és a magyar népmeséket, mert egyetértek Bedeccsel, aki azt írja: „[…] a népmesék […] ugyan nagyon hasonlók, mégis egy-egy nép lelkének lenyomatai, de általában is mitikus tudást örökítenek át generációkról generációkra, mesélőkről mesehallgatókra, akikből aztán szintén mesélők lesznek egyszer" (Bedecs 2011, 43.), így tehát leginkább (bár korántsem kizárólagosan) a magyar népmesékről érdemes ilyen szempontból gondolkodni.

12 Mindezt bárki megállapíthatja, aki kinyitja a hatályos kerettanterveket, avagy megnéz pár iskolai magyartankönyvet. De Erdélyi is ír erről (Erdélyi 2013, 43.).

13 Például tapasztalható olyan szülői attitűd, amely a népmeséket kerülendőnek tartja, és csak a műmeséket vagy a modern mesés történeteket preferálja. De ugyanígy tűnnek el médiaadaptációkban olyan elemek, mint például a saroklevágás, a szemkivájás (vö. a Walt Disney-féle Hamupipőke és az eredeti, a Grimm-fivérek által gyűjtött változat). És itt semmiképpen sem arra kell gondolni, hogy ezeknek a motívumoknak szó szerint kellene megjelenniük az adaptációkban, hiszen a mese értelmezési kerete éppen nem racionális-naturalista, hanem szimbolikus.

A mese világképe ennek ellenére valóban ideálisnak mondható, de éppen azért, mert mintegy megoldásmódokat mutat be az egyes életválságokra. Ezért ad normatív világképet, tehát „nem olyannak adja a világot, mint amilyen, […] hanem olyannak, mint amilyennek lennie kellene. […] A mese világában ott van a világ minden valósága, teljes szabadságban és függetlenségben, törvényektől, összefüggésektől, relációktól nem korlátozva." – foglalja össze és egészíti ki André Jolles megközelítését Honti (1935, 24–25.).

Számos tévhitet vehetnék még górcső alá, mint például azt, amelyik a mesét a valóságtól való menekvésként kezeli, avagy azt, amelyik szegény emberek vágybeteljesítő jóslatait látja benne. Ezt nem teszem: egyrészt a fenti gondolatmenet ezeket is alapvetően oszlatja szét, másrészt azért nem, mert az eddigi bizonyítások is elégségesek ahhoz, hogy lássuk a mese eszszenciáját, és a tanulmány utolsó részében megtörténhessék a mese nyelvi természetű identitásalakzatként való értelmezése.

A mese mint nyelvi természetű identitásalakzat

Max Lüthi meseértelmezésének kiváló összefoglalását, értelmezését adja Bódis Zoltán *Megjegyzések a mese és az identitás kérdéséhez* című írásában (Bódis 2011). Ebben a részben az ő gondolatmenetét ismertetem (és egészítem ki), mivel ez az értelmezés egy az egyben alátámasztja a mese fogalmának eddig ismertetett megközelítését.

Max Lüthi megállapítása már a tanulmány mottójában is olvasható, de megérdemli, hogy itt megismétlődjék: „Valóságunk minden eleme, még a leglényegtelenebb, mellékes részletek is arra törekszenek, hogy nyelvvé váljanak."[14]

14 Bódis Zoltán fordítása (Bódis 2011, 88.), az eredeti pedig Lüthi (1960, 76.)

A fenti idézet egyértelműen rámutat, hogy 1) Lüthi szerint az emberi társadalomban nagyon erős a (nyelvi) artikulációs kényszer; hogy 2) ez a kényszer a valóságot annak teljességében, egészében kívánja láttatni (tehát nemcsak a praktikus, fizikai síkot, de a lelkit is); és hogy 3) ennek legalapvetőbb, legtermészetesebb formája maga a mese(szövés). Vagy ahogy Bódis Zoltán foglalja össze és írja tovább:

> A mese tehát nyelvi jelenség, amely révén a mesemondás résztvevői – a mesemondó és a mesehallgató, illetve a mese olvasója – számára lehetővé válik, hogy a meseszöveg révén az identitásteremtés két kulcsmozzanatára kerüljön sor: egyfelől egy nyelvi hagyományrendbe tagozódnak be, másfelől önértelmezésük (ami én- és világértésük együttese) előtt nyílik lehetőség. (Bódis 2011, 88.)

A népmesék tehát közösségileg alkotott, a közösség által formált hagyományszövegek, nyelvi örökségnek számítanak, és közösségi, valamint nyelvi voltukból fakadóan a közösségi (nemzeti) identitás részei, leképzői. Mindemellett megjelenik bennük a Bódis által is említett ön- és világértelmezési lehetőség, amely ezáltal az énidentitást, az énazonosságot képezi le. **A mese tehát olyan identitásalakzat, amely magában foglalja az általános emberi identitásmintákat – akár az ősképek (archetípusok), akár az egyetemleges, univerzális minták és motívumok révén –, és magában foglalja a specifikus, az adott nép világlátására, „azonosságképére" vonatkozó mintákat is.** Vagy ahogy Bódis összegzi Lüthi gondolatait: „a mese olyan nyelvi jelenség, amely a világrend feltárása révén a mese világába lépők önazonosságát teremti meg" (Bódis 2011, 89.), majd később részletesen kifejti:

> Ha a mesék egydimenziós világát olyan jelenségnek tekintjük, amely olyan nyelvi alakzatként érthető meg, amely lehetővé teszi, hogy a lét […] ne másként, ne a létezésben megjelenő idegenként, hanem úgy, mintha a létezésben a lét felismert azonosságként, az identitás forrásaként lenne megtapasztalható, akkor sajátos feladat előtt állunk a meseszövegekkel való foglalkozás esetén: nem elégedhetünk meg a

> motivikus-genetikus, illetve puszta összehasonlító-inventár jellegű szövegértelmezéssel: a mesét komplexitásában, értelemegészként és egy-egy variációt is egyszeriségében megragadó identitásteremtő elbeszélésként kell felfognunk. (Bódis 2011, 93.)

Mindez magyarázatot ad arra, hogy miért tekinthető a mese egyszerre nyelvi természetű identitásalakzatnak, és hogy ilyen formában miért tölthet(ne) be még hangsúlyosabb funkciót, mint a tévhiteknél már tárgyalt „gyermekszórakozás" kategória, avagy az alapvetően szintúgy hangsúlyos (ám önmagában nem teljes) készség- és képességfejlesztői eszközszerep. Mindez és Bódis megközelítése jól mutatja azt is, hogy a mese egyszerű, összetettséget nélkülöző, egyetlen tudományterületet igénybe vevő megközelítése egyáltalán nem célszerű.[15]

A nyelv és identitás viszonyára visszatérve: a nyelv szintúgy csak komplexitásban értelmezhető fogalom, mint a mese. Ezt szem előtt tartva a nyelv a társadalom (esetünkben a magyar beszélőközösség) viszonyában egyértelműen az identitás része, pontosabban erőteljesen részt vesz alakításában szociokulturális aspektusai révén, sőt, mára talán már annak legkiemelkedőbb alappillérévé lett.[16]

De jelentősége a kezdetektől fogva hatalmas volt, ahogy ezt a tanulmány korábbi részeiben már tárgyaltam. És valószínű, hogy az identitás szempontjából is, erre pedig éppen a mesék jellegében találunk bizonyítékot. Az alteritás világában ugyanis a nyelv mágikus, teremtő, beavató, rituális erővel

15 Ilyen formán természetesen az egyszerű mesedefiníció lehetőségéről is lemondunk. Pontosabban, ha szigorúbban fogalmazunk, akkor nem is lemondunk, hanem nem is lehetséges megalkotnunk. Jól mutatja ezt, hogy mind a mai napig nincs egységes, egyszerű meghatározás tudományos körökben.

16 Magyar viszonylatban nyugodtan gondolhatunk a 19. században világszerte jellemző nemzeti, nacionalista megmozdulásokra, a magyar nyelv államnyelvvé válására; a 20. században a nemzetegység Trianon okozta területi és közigazgatásbeli megbomlására; és annak még a 21. században is érezhető következményeire, amikor az egyetlen, jóformán minden magyar ember hétköznapjaiban jelenlevő közös kultúraelem (és ezáltal identitást őrző jelenség) a magyar nyelv.

bírt: a kimondott szó a valóságot képezte le, tehát ami kimondatott, az valóságos volt vagy azzá lett az akkori világfelfogás szerint. Ennek következménye, hogy bizonyos kommunikációs formák, szövegek vagy szövegrészek szakrális jelleget öltöttek: egyszeriek és megismétlendők[17] voltak. Így a mese struktúrája is még (és elsődlegesen) nyelvi szempontból is az volt, máskülönben nem töltötte be funkcióját az identitásképzésben és -őrzésben.

Maga a mesélés aktusa pedig a hagyományteremtés és a hagyományozás első formájává, eszközévé, mintegy kiindulópontjává vált, célja pedig nem volt más, mint a fent említett identitásteremtés, vagy ismét Bódis szavaival élve:

> Ennek az elbeszélői aktusnak olyan nagy a jelentősége, hogy ez a nyelvi struktúra határozza meg valójában önazonosságunkat: a múlt, az emlékezés és a jövő, a vágyak és elvárások színtereként a nyelv valóság-konstituáló szerepét is magában foglalja. Az elbeszélés speciális, mintaszerű formájának tekinthetjük a mesét, mert formai elemei, kommunikatív struktúrája és funkciója révén mindig az adott mesemondó és közössége identitásának megteremtését tekinthetjük végső céljának. (Bódis 2011, 94.)

Itt csak mellékesen említek meg egy korántsem elhanyagolható, manapság egyre divatosabb jelenséget az irodalomban, méghozzá az átírást. Általában véve ez elsősorban csak a nehéznek, nehéz nyelvezetűnek ítélt hosszabb epikai műveket érinti, viszont előfordulnak meseátírások is, sőt, a szövegegységet, a szövegstruktúrát ugyanígy megbontja az adaptáció és a műmese is. Többek között ezért is túlontúl leegyszerűsítő a „gyereknyelv" alkalmazása, hiszen ha megpróbál is az adott mű egy hagyományos mesei világot felépíteni, nem lesz hatékony benne (ha egyáltalán sikerül neki), hiszen nem pusztán a szóhasználatot bontja meg, hanem a mese

17 Az 'egyszeri és megismételhetetlen' közhelyessé vált szófordulat nyomán. Úgy értem, hogy rögzített formát nyertek (egyszeriek), és ezt a formát tartani kellet (megismétlendők).

mint nyelvi természetű identitásalakzat egészét.[18] Ez az oka annak, hogy a tanulmány elején tárgyalt „szótári", „műmesei" értelmezés és a nyelvhasználatunkban egyre inkább terjedő *rajzfilm* 'mese' értelmezés sem állja meg a helyét, és egyik sem tekinthető közel sem a hagyományos mese értelmezési lehetőségének.

Összefoglalás

A népmesék és a(z anya)nyelv – A mese mint nyelvi természetű identitásalakzat című tanulmányomban először áttekintettem a mese fogalmának történeti alakulását, kitérve a mai laikus értelmezésekre is, amelyek nyilvánvalóan nem tudományosak, viszont tudományos szemszögből vizsgálhatók és vizsgálandók. Ugyanis a mese átértelmezése, társadalmi életünkben újabb vagy más hangsúlyú megjelentetése, bizonyos helyekre (például az oktatás felsőbb szintjeibe) való vissza-/bevezetése nagyban függ attól, hogy ismerjük-e az emberek hozzáállását, értelmezéseit.

A történeti kitekintés a mese korábbi értelmezését mutatta fel egy, a maihoz képest teljesen más világlátás keretében. Az alteritás világában (és

18 Bálint Péternél szintén olvashatunk erről is egy remek gondolatmenetet: „A tradicionális népmese […] megőrizte mind a mitikus-archaikus világszemléletet, mind az archetípusok és ősi szimbólumok sokértelműségét, többletjelentését, mind az olyan fenomének, mint: átok és vezeklés, sírás és nevetés, látás és beszéd, hallgatás és felelősségvállalás, erő és lustaság, együgyűség és megbocsátás (s még hosszan sorolhatnám) Durand-i izomorfiáját (magánhasználatra mondjuk úgy: láthatatlan szervesülését), mind pedig a hős egzisztencia-karakterének fenomenológiai leírhatóságát. Az átírás (jelen értelmezésben: a szövegcsonkítás) következtében épp a nyelv fenomenológiai és a filozófiai antropológiai leírhatóság lehetősége szűkül be, [tudniillik] a Ricoeur említette mitikus rokonpár-viszonyok felismerése válik bajossá, a létlehetőségek közti választás korlátozódik le túlságosan, a jó és gonosz világára polarizálódik a jellemtár, figyelmen kívül hagyva a kanti jóvá- és jobbáválás morális kötelességét és az egyes jellemek (archetípusok) jungi kettős meghatározottságát. De ennél is nagyobb baj, hogy az átírással: csonkítással, elhagyással, egyszerűsítéssel, a szövegromlással együtt megváltozik a mondás és a mondott viszonya: a sokértelműség és a többletjelentés veszíti el nyelvi és azáltal a gondolkodás rétegzettségét." (Bálint 2013, 18.)

ugyanígy a mese világában) a valóság fizikai és lelki-szellemi síkja nem válik szét, mondhatnók lélektani egységben jelenik meg. Ez adta a későbbiekben a mese nyelvi természetű identitásalakzatként való értelmezésének alapját.

Az alteritást megbontó, azt modernitásba váltó folyamat az intellektualizáció, amelynek hatására a társadalmak, a világszemlélet is átalakult, és ezáltal a mese értelmezése és funkciója is. Azonban hangsúlyozandó, hogy a hagyományos mese nem alakult át: tartalmilag és formailag továbbra is az ősi szemléletmód tükröződik benne, és megmaradtak bennük az ún. archetípusok (ősképek) is.

Ezáltal a mese, bár számos tévhit övezi, még ma is egy valós, egységes világot láttat annak teljességében, csodáiban és szörnyűségeiben egyaránt, hiszen a megborult egyensúlyi állapotból kiindulva éri el az ideális, normatív állapotot. A korábban említett ősképek, a normatív világszemlélet, a fizikai és lelki sík egységes megjelenése szolgáltatja annak alapját, hogy a mesék a pszichológiában és a pedagógiában is felhasználhatók a fejlesztésre. Tehát nem kizárólagosan és nem is elsősorban a gyerekeknek szólnak, de közoktatásunkban pozitív hatást válthatnának ki, számos képesség- és készségfejlesztő szerepet tölthetnek be. Érdemes lenne felmérni a mese konkrét megjelenési arányait (és a megjelenés minőségét) a köznevelés minden szintjén: óvodától a felsőoktatásig, és megvizsgálni módszertani alkalmazhatóságát, ezzel is elősegítve az általa történő nevelési-fejlesztési lehetőségek feltárását.

Tanulmányom zárásában az elhangzottak függvényében Bódis Zoltán *Megjegyzések a mese és az identitás kérdéséhez* című írását (Bódis 2011) segítségül hívva tárgyalom és írom le a mese nyelvi természetű identitásalakzatként való értelmezését. Mivel a mese alapvető létformája a nyelv, amely egyben kulturális és identitásalakító eszköz/jelenség is (szintúgy az ősidőktől fogva, bár szerepe a 19. század óta kap egyre nagyobb hangsúlyt, főként magyar viszonylatban), ezért a mese értelmezésem szerint nem pusztán (vagy egyáltalán nem) irodalmi műfaj, hanem egy szövegalakzat, amelynek elsődleges célja az identitásteremtés, -alakítás, -őrzés.

A mese tehát nem szórakoztató eszköz, bár tény, hogy szórakoztatni is képes. Az emberi hagyományrendszer egyik legalapvetőbb és legrégibb alakzatáról van szó, amely kellő funkcióval ellátva kedvezően hathat már egészen a gyermekkortól az én- és közösségi identitás alakulására, a nyelvi készségek fejlesztésére, az olvasásszociológiai tényezőkre. Utóbbit (is) hangsúlyozandó álljon itt Boldizsár Ildikó gondolata, amely egy átfogó, meseközpontú olvasásszociológiai kutatás hipotézise is lehetne:

> Tévedés azt hinni, hogy az olvasóvá nevelés az iskolában vagy az óvodában kezdődik. Aki mese- és beszélgetéshiánnyal érkezik az oviba, abból majdnem bizonyosan nem-olvasó gyerek, nem-olvasó felnőtt lesz. Az olvasóvá nevelés első számú felelőse tehát maga a szülő, aki elsősorban nem azzal segítheti a folyamatot, hogy példát mutat az olvasás és a könyvek szeretetével, tiszteletével, hanem azzal, hogy mesél. (Boldizsár 2010, 321.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

A magyar nyelv értelmező szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
A magyar nyelv szótára. Budapest, 1862.
A Pallas nagy lexikona. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1893.
Magyar etimológiai nagyszótár. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
Magyar néprajzi lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.
Magyar szókincstár. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2005.

Bálint 2013. Bálint Péter: *Meseértés és értelmezés*. Didakt Kft., Debrecen, 2013.

Bedecs 2011. Bedecs László: A mese a lélekben lakik / Boldizsár Ildikó Meseterápia című kötetéről. *Irodalmi Szemle,* (2011) 2. sz. https://irodalmiszemle.sk/2011/05/bedecs-laszlo-a-mese-a-lelekben-lakik-boldizsar-ildiko-meseterapia-cimu-koteterol/; a letöltés időpontja: 2019. december 10.

Biczó 2014. Biczó Gábor: *Mese és társadalom*. Didakt Kft. – Debreceni Egyetem, GYFK Alkalmazott Narratológiai Műhely, Debrecen, 2014.

Bódis 2011. Bódis Zoltán: Megjegyzések a mese és az identitás kérdéséhez. In: Bálint Péter (szerk.): *Identitás és népmese*. Debreceni Egyetem Gyermeknevelési És Felnőttképzési Kar, Irodalom, Kommunikáció és Kulturális Antropológia Tanszék, Hajdúböszörmény, 2011.

Bókay 2010. Bókay Antal: *Bevezetés az irodalomtudományba.* Osiris Kiadó, Budapest, 2006.

Boldizsár 2010. Boldizsár Ildikó: *Meseterápia*. Magvető, Budapest, 2010.

Erdélyi 2013. Erdélyi Margit: A mese mint sajátos műfaj. *Irodalmi Szemle,* (2013) 5. sz. https://irodalmiszemle.sk/2013/05/erdelyi-margit-anmese-mint-sajatos-mfaj/; a letöltés időpontja: 2020. január 10.

Földes 2007. Földes Györgyi: A mese mint lélekmítosz Balázs Béla felfogásában. *Alföld,* 58. (2007) 10. sz. 60–71.

Hermann 2012. Hermann Zoltán: *Varázs/szer/tár*. L'harmattan, Budapest, 2012.

Honti 1935. Honti János: A mese világa [tanulmány]. *Magyarságtudomány,* (1935) 19–25.

Honti 1937. Honti János*: A mese világa* [könyv]. Pantheon, Budapest, 1937.

Honti 1947. Honti János (szerk.): *Az ismeretlen népmese*. Officina, Budapest, 1947.

Ivanov 1983. Ivanov, Vjacseszlav: *Nyelv, mítosz kultúra*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1983.

Jung 2011. Jung, Carl Gustav: A gyermek archetípusának pszichológiájához. In: Jung, Carl Gustav: *Az archetípusok és a kollektív tudattalan* (ford. Turóczi Attila). Scolar, Budapest, 2011.

Lüthi 1960. Lüthi, Max: *Das europäische Volksmärchen – Form und Wesen*. Francke, Bern–München, 1960.

Tolcsvai Nagy 2005. Tolcsvai Nagy Gábor: Líra és folklór. Kognitív nyelvészeti megközelítés. In: Szemerkényi Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005. 265–276.

Weber 1992. Weber, Max: Wissenschaft als Beruf. In: Weber, Max: *Gesamtausgabe*. Mohr Siebeck, Tübingen, 1992. https://www.molnut.uni-kiel.de/pdfs/neues/2017/Max_Weber.pdf; a letöltés időpontja: 2019. január 10.

Weber 1998. Weber, Max: Tudomány mint hivatás. In: Weber, Max: *Tanulmányok*. Osiris, Budapest, 1998. 127–155.

KATONA-KISS ATTILA

KARA BUGA ÉS KARABUKA

Egy török eredetű helynév és ami mögötte lehet

Kutatástörténet

Mándoky Kongur István *A kun nyelv magyarországi emlékei* című művében került említésre a Nagykunságban, közelebbről Kunhegyes és Kunmadaras határán egy halom, amely a *Karabuka* nevet viseli. Mándoky Kongur megállapítása szerint a helynév személynévi eredetű, melynek jelentése 'Fekete-Bika', eredeti kun hangalakja pedig Qarabuqa volt.[1]

A név bekerült a Baski Imre által jegyzett *Kun névtárba* is, de emellett Baski idézett még egy helyet, ahol felbukkan a név: „*Karabuka*, határrész, tanyaközpont Csanádapáca mellett [Bohus István szóbeli közlése]". Mándoky Kongur után Baski is egy kun **Qara-buqa* személynévben látta a helynév előzményét.[2] A Karabuka név szerepel a *Magyarország földrajzinév-tára II. Békés megye* c. kötetben is mint egy terület neve, de az nem Csanádapáca része, hanem az egykor Arad vármegyéhez tartozó

1 Mándoky Kongur 1993, 149.

2 Baski 2007, 266.

Medgyesbodzás északnyugati, Csanádapácával szomszédos határrésze.[3] A név jelentkezik az EOV 38-431 térképszelvényén is, itt azonban *Kara Buga* alakban szerepel (X: 135082; Y: 795278). A Karabuka forma egy régészeti lelőhely nevében is feltűnik: Medgyesbodzás-Karabuka [76965].[4]

Turkológusaink mellett két, alapvetően névtannal, elsősorban földrajzi nevekkel és nyelvjárásokkal foglalkozó szakember is érintette vizsgálatunk tárgyát. Inczefi Géza – felgyűjtve Makó környékének földrajzi neveit – Földeák (másik, ritkább nevén Újföldeák[5]) határrészeként említette a Karabuka nevet, s tudomásunk szerint először adta meg a személynévből lett helynév jelentését (’fekete bika’). Ennek megfelelően valószínűsítette annak kun eredetét[6] – bár a nagykunsági párhuzamát nem idézte. Művének egy másik helyén a Karabuka és a Döbörcsök nevet is a „puszta személynévből származó földrajzi nevek” közé sorolta. Keletkezési idejüket a 16. század előtti időszakra helyezte, és „amelyek elhelyezkedésükkel a Hódmezővásárhely körüli kun nevekhez jól csatlakoznak”.[7]

A földeáki Karabuka határrész nevét a *Kun névtár* nem ismeri.[8] Szerepel viszont a *Magyarország földrajzinév-tára II. Csongrád megye* c. munkában mint egy határrész neve Földeák és Makó között, melynek területén ma a két település osztozik.[9] Földeákhoz tartozásáról így írnak a település monográfusai: „Az 1686-os tatárdúlást követően Földeák lakossága vagy

3 Földi 1980, 24. A helynévre a csanádapácai illetőségű Zsikai Péter, az orosházi Nagy Gyula Területi Múzeum (NGyTM) külsős munkatársa hívta fel a figyelmemet. Baráti szívességét ezúton is köszönöm!

4 A határrészen egy ismeretlen korú halom ismert mint régészeti lelőhely (lelőhely azonosítója: 76965). Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/40419; a letöltés időpontja: 2019. október 20.

5 Inczefi 1970, 228.

6 Uo. 183.

7 Uo. 112–113, 119.

8 Vö. Baski 2007, 266.

9 Földi 1979, 12, 21–22.

elpusztult, vagy elmenekült. Ennek következtében a megművelhetetlenné vált területek hamar pusztasággá változtak. A Makóra költözött földeákiak viszont nem voltak hajlandóak lemondani földjeikről. Ezt bizonyítja, hogy korábbi területeiket 1711-től haszonbérbe vették Nádasdy püspöktől állattenyésztés céljára. Mivel a Makót környező más korábbi települések lakói hasonlóképpen jártak el, a határok mértéktelenül kitágultak. Ezért a kialakult helyzetet III. Károly királyi rendeletére szabályozták. Ekkor csatolták Földeákhoz az alábbi pusztákat: Gajdos, Ürmös, Kéthalom, Szabóhalom, Karabuka és Döbö[r]csök."[10]

A harmadik katonai felmérés (1869–1887) vonatkozó térképszelvényén Karabuka mint határrész neve tűnik fel a régi Földeáktól (azaz Óföldeáktól) keletre. Újföldeák alatt hosszan nyúlik el, egészen a település keleti határáig („Karabukai sarok").[11] Az első (1763–1787) és a második (1806–1869) katonai felmérés még nem mutatta a határrészt a térképeken – pedig, mint fentebb láthattuk, III. Károly idejében már biztosan ismert volt. Szerepelteti viszont két másik, későbbi térkép.[12]

A térképek adatainak tanúsága szerint tehát a földeáki Karabuka egy olyan határrész (egykori puszta) neveként maradt fenn, amely közvetlenül a mai Földeák (Újföldeák) déli, délkeleti határában fekszik, de a terület alapvetően még nagyobb lehetett, mert a község eleve a Karabuka

10 Gilicze – Schmidt 2001, 102.

11 http://mapire.eu/hu/map/hkf_75e/?layers=osm%2C8&bbox=2273619.406342568%2C5826121.064867223%2C2288906.811999603%2C5832952.62427021; a letöltés időpontja: 2019. január 24.

12 Így a „Földeák und Mezőhegyes" nevű, 1884-ben rajzolt kéziratos térképről készített 1912-es munka, továbbá a „Körös-Tisza-marosi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat" területének térképei (1926–1935) közül a 7. szelvény. Előbbihez l. https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/412/view/?bbox=-153%2C-5322%2C2109%2C-4330; a letöltés időpontja: 2019. január 24. Utóbbihoz: https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/33574/view/?pg=6&bbox=-754%2C-5649%2C8862%2C-34; a letöltés időpontja: 2019. január 24.

nevű föld északi részére települt át.[13] 1845. május 28-án éjszaka ugyanis „a szélvész által is támogatott ár a Maros rét felől átszakította a gátat és rombolva elöntötte a falu jó részét". A már addig is töltésekkel védett település lakossága költözni volt kénytelen. A megfelelő hely, amely a község határain belül esett, legelőterülettel és elérhető, tiszta ivóvízzel bírt, továbbá „a határban víz árjától csak nem egyedüli, Szabad Térség" egy volt csak: Karabuka-puszta.[14]

A határrészről aztán további objektumok vették a nevüket. A Czakó István tervezte „Arad – Csanád – Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék térképe" (amelyet a Magyar Földrajzi Intézet R. T. 1925 januárjában és 1926 augusztusában is kiadott) feltüntet egy gazdasági épületet Földeáktól 1 kilométer távolságra dél-délkeletre, melynek neve „Karabuka mjr", azaz Karabuka major.[15] Ugyanígy a már hivatkozott „Körös-Tisza-marosi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat" területének térképei közül a 7. szelvény, ahol maga a terület („Karabuka"), illetve annak északkeleti része („Karabukai sarok") mellett megtalálható egy további objektum, a „Karabuka tn." (azaz tanya [tanyák?]) neve is.[16] Ez utóbbi a fentebb említett „Karabuka major" helyén áll. A Karabuka nevű határrészen négy olyan régészeti lelőhelyet is azonosítani lehet, amelyek viselik a nevet: Földeák-Karabuka [89653]; Makó, Szárazér-Karabukasarok I. [54934]; Makó, Szárazér-Karabukasarok II. [54935]; Makó, Szárazér-Karabukasarok III. [54936].[17] Végül Földeák

13 Inczefi 1970, 183, illetve 228, 261, 272 [T. 4.] (4. térkép).

14 Gilicze 1989, 176–183.

15 A területen már régebben is állt major. A földeáki elöljáróság 1845. július 4-én kelt kérelmében éppen a Návay család „partosabban fekvő ún. karabukai majorsági területeit" célozta meg, ahova a falu áttelepülhet (uo. 179).

16 https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/33574/view/?pg=6&bbox=4106%2C-1511%2C5805%2C-519; a letöltés időpontja: 2019. január 24.

17 A földeáki Karabuka határrész területén 2015. júniusában terepbejárás során Árpád-kori település nyomait figyelték meg a felszínen (lelőhely azonosítója: 89653).

belterületén is található egy Karabuka utca.[18]

Újabb adatot vonultatott fel Szabó József, aki a földeáki, illetve a Medgyesbodzás és Csanádapáca közé helyezhető nevek mellett említett egy Bábolna melletti „Karabukai-erdőt" is.[19] A Komárom megyei adat az általunk használt szakirodalomban először Csanak falu kapcsán kerül elő. A vármegye és Komárom városának korábbi, bencés monográfusa, Gyulai Rudolf szerint az egykori Csanak „ma puszta Nagy-Igmánd, Tárkány és Bábolna között". 1257-ben IV. Béla király a Wigmán nemzetségbeli Endre comes és a királyi lovászok közt rendezi *Chonuk* birtokot.[20] Csanak ezen oklevél szerint közel feküdt *Wigman*hoz – azaz Nagy-Igmándhoz –, és azelőtt a királyi lovászoké volt, de miután a tatárok elpusztították a helyet, Csanakot a király Endre comesnek adta. Azonban később „a tatárok által megszalasztott lovászok közül több megkerülvén, ezek a birtok egyharmadát, Endre pedig a többit kapta". A határjárásban említett gyep (*terra inculta*) „a mai öreg gyepi legelő a *Karabuka erdő* és a Fehérvár-újszőnyi vasút között".[21]

A vármegye valamivel későbbi monográfiájában a megye településeinek történetét jegyző Vende Aladár szerint a határrész egykor a Győr vár-

Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/56804; a letöltés időpontja: 2019. október 20. A három Makó környéki lelőhelyen 1973 legvégén történt terepbejárás. Ennek során Makó, Szárazér-Karabukasarok I. lelőhelyen szarmata és Árpád-kori telepjelenségeket jegyeztek fel (lelőhely azonosítója: 54934). https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/42773; a letöltés időpontja: 2019. október 29. A Makó, Szárazér-Karabukasarok II. lelőhelyként regisztrált területen szintén szarmata telep nyomaira bukkantak (lelőhely azonosítója: 54935). https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/42776; a letöltés időpontja: 2019. október 29. A Karabukasarokban található III. lelőhelyen őskori és Árpád-kori telep nyomait rögzítették (lelőhely azonosítója: 54936). https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/42780; a letöltés időpontja: 2019. október 29.

18 Inczefi 1970, 266.

19 Szabó 2008, 110.

20 ÁUO VII. 456.

21 Gyulai 1890, 22. L. még ÁMTF III. 409–411, de Karabuka erdőt nem említi.

megye határa mellett fekvő, de Komárom vármegyei Banához tartozott: „Banához tartozik Bábolna puszta, Csemerhát, Farkaskút, Istvánháza, Jaeger major, Kis- és Nagy-Bábolna és Kajánd majorokkal, *Karabuka* és Lobkovitz erdőrészekkel, továbbá a Milkovics, a Pulay, Szakáll és Zámory tagok".[22] A korunkra érvényes helymeghatározás szerint Karabuka „erdős határrész Bábolna belterületétől délkeletre [1884: *Karabuka* erdő, J. H. *Karabuka:* Ács und Totis. 1:75,000-es térkép]".[23]

Ami a helynév eredetét illeti, Szabó idézte az Inczefi által a földeáki adat kapcsán közreadott néphagyományt, mely szerint: „Itt esett el egy Kara nevű török vezér, erről nevezték el", s bár Inczefi a név kun hátterét gyanította, maga úgy vélekedett, hogy a „helyi néphagyományt figyelembe véve feltételezhető, hogy ez az elnevezés is a hódoltság korában keletkezhetett".[24]

A Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára (FNESz) ugyanazt a három példát ismeri, mint Szabó József – aki valószínűleg innen idézhette adatait. Azonban a helynév eredetét illetően a szótári adat szerzője már nem foglalt állást, csak általánosságban került rögzítésre, hogy a helynév „Török eredetű szn.-ből keletkezett; vö. török R. *Qara Buqa* [tkp. 'fekete bika'] szn. (DTS 424)".[25]

22 Vende 1907, 49.

23 FNESz I. 685. L. még Balogh – Ördög 1985, 258, 397.

24 Szabó 2008, 110.

25 FNESz I. 685. (A DTS feloldása: Drevnetjurskij slovar'. Leningrad 1969.)

A név eredetének kérdése

Oszmán-török eredeztetés

A fenti áttekintésből kitűnik, hogy helynevünk besorolása a törökségi nyelvemlékek közé vitán felül áll, de nyitott kérdés annak kun vagy oszmán-török eredete, illetve az is válaszra vár, hogy lehetséges-e az egyik adat kun, a másik oszmán-török származtatása. Mivel az FNESz nem foglalt állást ebben a kérdésben, és csak Szabó József fogalmazott meg különvéleményt a név kun származtatásával szemben, először a név lehetséges oszmán-török eredeztetését vizsgáljuk meg.

Szabó József *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben* c. művében jelezte, hogy „különösen nehéz állást foglalni az olyan földrajzi nevek oszmán-török eredetének kérdésében, amelyeknek hódoltság kori meglétét semmilyen írásos adat nem támasztja alá. Ilyen esetekben alapvető kritériumnak tekintettem azt, hogy a szóban forgó földrajzi név előfordulása helyén (az adott településen vagy közvetlen környékén) valóban lehet-e korabeli török népesség (katonaság és/vagy különféle foglalkozású török lakosság) hosszabb ideig tartó jelenlétével számolni, és ezenkívül a népi emlékezet hozzákapcsol-e a névhez valamilyen, a törökökhöz fűződő hagyományt, magyarázatot. Ha az adott név ezek közül valamelyik feltételnek megfelel – természetesen a különböző szakirodalmi (pl. nyelvészeti, néprajzi stb.) kutatások eredményeit is figyelembe véve –, akkor az ilyen földrajzi nevet fölvettem a vizsgálat anyagába". Maga is jelezte azonban, hogy „a névadatok besorolásában a mércém inkább engedékeny volt, mintsem szigorú. Úgy gondoltam ugyanis, hogy a gyanúba jöhető, eredete és keletkezésének ideje szempontjából problematikus, többé-kevésbé vitatható földrajzi neveket is inkább fölveszem összeállításomba, mert ez az eljárásmód mindenképpen több adatot hoz felszínre, ennélfogva több helynév kerülhet a kutatás látókörébe. Az egyes földrajzi nevekhez kapcsolódó népi közléseket egyébként – főképpen akkor, ha a

szóban forgó névre vonatkozóan más forrásértékű adat nincs – mindenképpen mérlegelni kell, hiszen esetenként figyelembe veendő igazságtartalmuk ezeknek is lehet".[26]

Ehhez a ponthoz a szerző többször is visszatér, hangsúlyozva ezen „népi közlések" történeti forrásértékének bizonytalan voltát: „Az egyes helynevekhez fűződő néphagyomány valóságtartalmát kellő kritikával kell fogadni, hiszen a különböző névmagyarázatok egy része a szóban forgó esemény, történés után egy-két évszázaddal később keletkezhetett, s csupán a népi képzelőerő utólagos alkotásáról, névfejtési kísérletéről van szó".[27] Hasonlóan alább: „Az egyes földrajzi nevekhez fűződő néphagyomány valóságtartalmát ugyanakkor megfelelő kritikával kell fogadni, megbízhatóságát korántsem szabad túlértékelni, hiszen ezeknek a népi névmagyarázatoknak egy része esetleg nem is a hódoltság korában, hanem jóval később keletkezett, s csupán fantázia, a népi képzelőerő utólagos alkotása, népetimológiás kísérlete".[28] Ezekhez kapcsolódón arra is rámutat, hogy százával vannak olyan földrajzi neveink, amelyekhez a törökökkel kapcsolatban valamilyen néphagyomány fűződik – ezek azonban nem feltétlenül valódi eseményekre utalnak vissza, lehetnek elképzelt, kiszínezett történetek vagy mondák is.[29]

Összegzésnek is tekinthetők következő sorai: „Magam is úgy látom, hogy a feldolgozásra összeállított anyagomban található földrajzi nevek egy részéről csupán föltételezni lehet, hogy esetleg oszmán-török hatásra terjedtek el (ilyen például a *Basa-domb, Bég rétje, Karahóma* nevek). Valamivel biztosabb alapokon nyugszik azoknak a helyneveknek az ide sorolása, melyeknek meglétére – a hozzájuk fűződő néphagyomány mellett – már a XVIII. század elejéről és közepéről találunk adatokat".[30]

26 Szabó 2008, 87.

27 Uo. 23.

28 Uo. 88.

29 Uo. 17, 21–22.

30 Uo. 92.

Úgy véljük, hogy a többször is idézett óvatosság a helynevekhez fűződő néphagyományokat tekintve nem szorul további indoklásra. A törökökről szóló emlékezések a folklorizáció különböző fokán állnak, a töredezett emlékfoszlányoktól a megformált mondákig. A legtöbb helynevekhez, dűlőnevekhez, emlékhelyekhez fűződik, ezek történeti hitelessége azonban minden esetben egyedi elbírálást kíván. Jó példa erre az a tendencia, hogy a 19. század óta a különböző korokból előkerült régészeti leleteket a nép a legtöbb esetben „török hagyás"-nak tartja[31] – holott világos, hogy ezek döntő többsége nem a kora újkorból maradt napjainkra, hanem korábbi korok emléke. Ugyanez a helyzet a romokkal vagy az egykorvolt falvak helyével, amelyeket – függetlenül azok tényleges korától – a nép a török pusztítással köti össze.[32]

Ennélfogva magunk nem tudjuk elégséges bizonyítéknak tekinteni a hagyomány értesülését arra nézve, hogy a Karabuka név oszmán-török eredetű lenne. Nem tűnik perdöntőnek a tartós katonai jelenlét sem – ami inkább csak fennhatóságot jelentett –, mert ez így volt az egykori kun székek területén is, mégsem tételezzük fel, hogy az ott tömegesen fellelhető, és minden bizonnyal kun eredetű helynevek oszmán-török eredetűek. Ha feltételesen is, de Szabó József alapvetően azért sorolta az oszmán-török eredetű helynevek közé a Karabuka nevet, mert a földeáki adathoz kapcsolódó néphagyomány ebbe az irányba mutatott. Minden bizonnyal más lehetett volna az értékelés, ha saját adatai között ott szerepel a nagykunsági Karabuka is.

Érdemes idevonni Kakuk Zsuzsa azon számadatait, amelyekre a hódoltság kori forrásokban felbukkanó török személynevek vizsgálata során jutott. Eszerint „a 16–17. században élt törököknek legalább 70–75%-a arab eredetű nevet viselt, kb. 20%-a perzsa eredetűt, s csak 5%-a használt

31 Dobos 1982, 336–337.

32 Szabó 2008, 22.

török eredetű nevet". Az okok is elég világosak: „A török kultúrában – így a névadásban is – ekkor a legerőteljesebb az iszlám hatása". Ehhez a nagyon vékony török eredetű réteghez tartoznak az állatnevekből alakult nevek is, de ebbe az ősi csoportba csupán az *Arslan* 'oroszlán' és a *Toygun* 'fehér sólyom' sorolható mint viszonylag gyakori nevek. Ritkábban találkozunk még a *Kaplan* 'tigris' és a *Kurt* 'farkas' nevekkel is.[33] A *Buga* 'bika' név nem jelentkezik az oszmán-török nevek között, viszont szerepel egy időben korábbi csoportban, mert „Árpád-kori török eredetű személyneveink között sok – részben totemisztikus eredetű – ragadozó madár nevéből, vagy más állat nevéből származó személynév található".[34] Az ide tartozó nevek felsorolásánál a szerző eleve azt a megállapítást tette, hogy a Buga – a Karszak és a Tege nevek mellett – kun eredetű.[35]

Nem felesleges arra is utalni, hogy a Kara Buga, Karabuka esetében összetett személynévről van szó, eleve ilyennek a párhuzamait kell keresnünk, de a néphagyomány csak egy „Kara nevű török vezérről" tud, így magyarázat nélkül marad a név második tagja. Az utólagos értelmezés hátterében talán az állhat, hogy a Kara 'Fekete' név valóban gyakori az oszmán-időszakban is. Más kérdés, hogy a szerző rámutatott: ezen nevek „előzményei között kun-besenyő eredetűek is lehetnek".[36]

Kun származtatás

A nagykunsági Karabuka földrajzi helyzetéből fakadóan aligha lehet más, mint kun eredetű. Ez persze önmagában csak kézenfekvő, de nem kizárólagosan bizonyos következtetés. Mindenesetre a 'bika' jelentésű Buġa,

33 Kakuk 1988, 13–15.

34 Uo. 14.

35 Uo. 27, 5. jegyz.

36 Uo. 27.

Buqa név a törökségnél, így a kunok között is kedvelt volt mind magában, mind pedig összetett személynevek egyik tagjaként.[37] A nagykunsági személynévi eredetű helynevek között a Karabuka mellett több is előfordul, amelynek egyik tagja a kun 'bika' szó. Ilyen pl. a túrkevei határrész, *Kétboka* (Ketbuqa) 'Erős-Bika' vagy a Karcagtól közel 9 kilométerre, annak délkeleti határában fekvő határrész, *Érbuga* (Er-Buġa) 'Férfi-Bika'; 'Hős-Bika' jelentésben.[38] A Kara 'fekete' szóval, illetve szóból képzett nevek igen elterjedtek a török népeknél, így a kunoknál is.[39] Itt most csak utalunk a kun Karacs és Karakas nevekre, továbbá azokra a helynevekre, amelyek egy része ugyancsak személynévi eredetű: Kara-szék (Kiskunság), Kara-ere (Fülöpszállás), Karapál (Kiskunhalas), Kara-halom (Kunhegyes), Karaszú, Kara-porong (Kunmadaras), Kara-hát (Kisújszállás), Karajános (Kisújszállás és Karcag közötti határrész neve).[40]

A kunok 13. századi betelepülése és lassú elmagyarosodása nemcsak a nyelvükből átvett jövevényszavakkal gazdagította a magyart, hanem több kun eredetű településnév keletkezéséhez is vezetett. Szabó József – az FNESz alapján – ilyennek tartotta *Bodoglár, Karcag, Kömpöc, Nyőgér, Orgovány* és *Szank* nevét.[41] Mivel ezek egyértelműen pogány, azaz nem-keresztény nevek, és mindenféle utótag nélkül, csupán önmagukban szerepelnek, így névtipológiai tekintetben a helynevek legkorábbi, archaikus

37 Vö. OnomTurc I. 171–172.

38 Mándoky Kongur 1993, 149. L. még Selmeczi 2011, 17. A karcagi Érbuga egy vízfolyás neve is. „Érbuga, hajdan nevezetes ér, melyből több erek ágadzván ki, mintegy feje volt azoknak – ma jelentéktelen vízállás" (Bognár 1978, 153).

39 Vö. OnomTurc I. 422–424.

40 Mándoky Kongur 1993, 138–140.

41 Szabó 2008. 85. Vö. FNESz I. 223 (Bodoglár), 690 (Karcag), 792 (Kömpöc); FNESz II. 263 (Nyőgér), 283 (Orgovány), 523 (Szank). A felsorolt példákat – Szank és a Vas megyei Nyőgér kivételével, de a homokszállási Nyögércsére utalva – a Kun névtár is hozza (Baski 2007, 252, 268, 274, 278, 280). A kiskunsági Szank neve a kun Saŋq 'madárpiszok' jelentésű személynévvel függhet össze és az óvónevek kategóriájába tartozik (Mándoky Kongur 1993, 153).

csoportjába sorolhatók. E tekintetben hasonlónak ítélhetők, mint a nagykunsági *Aboska, Bengecseg, Borthoma, Gyalpár, Konta,* és *Kormáncsok* nevezetű, személynévi eredetű egykori kun szállások nevei, amelyek „korai kun szállások" voltak, vagy „helyén korai kun szállás volt", vagy „lehetséges, hogy [az adott földrajzi név] korai szállás nevét őrizte meg", „korai kun szállást jelölt". Ugyanilyennek tarthatók a kiskunsági *Kocsér, Árbóc* és *Kara* szállások nevei.[42] A példák jól kirajzolják, hogy az első szállások névadói még nem részesültek a keresztség szentségében (vagy annak nem volt számottevő hatása) – ahogy az várható is.

Figyelembe véve a Karabuka, Kara Buga név jellegét, az egyértelműen besorolható a fenti példák közé; így minden bizonnyal még a kereszténység felvétele és elterjedése előtti névadás időszakának emlékeként értékelhető, és elsősorban a 13. század második és a 14. század első fele közötti időszakra keltezhető – de megalapozottabb az időszak első felére gondolnunk. Ezt támogatja az is, hogy a később, azaz a 14. század folyamán -szállása, -ülése, -népe, -háza utótaggal lejegyzett helynevek a kunok betelepülésének időszakában – állandó szállások még nem lévén – puszta személynévi alakban szerepelnek. Pálóczi Horváth András találó megfogalmazásával „[…] a magyar közigazgatás számára is a birtokos személye jelentette a legbiztosabb pontot a helyhez még nem, vagy nem egészen kötött települések (lakóhelyek) azonosításánál".[43] Az első kun települések ezért településnév nélkül, a birtokos „saját szállása" megjelöléssel (*in descensu ipsus, ad suum descensum*) jelennek meg az írott forrásokban.[44]

Az *Onomasticon Turcicum* „QARA-BUQA" címszava alatt tizenöt különböző török nyelvi tétel található. Ezek közül oszmán-török személynév egy sem szerepel, míg a felsorolt példák 60%-a mameluk-kipcsak adat –

42 Pálóczi Horváth 2009, 223–226; Rosta 2009, 201. A nevek jelentéséhez l. Baski 2007. vonatkozó címszavait.

43 Pálóczi Horváth 1986, 217. L. még Horváth F. 2002, 25.

44 Horváth F. 2002, 25.

Qara-buya –, azaz a magyarországi kunok „unokatestvéreitől" származnak, és jó részük adatolhatóan személynév.[45] Gombocz Zoltán így írt a névről: „A törököknél a *Buka*, *Buga*, *Boga* 'zweijähriger stier' (s különösen összetételei: *Ak-Boga*, *Kara-Boga*…) egyike a leggyakoribb s legelőkelőbb személyneveknek".[46] Időrendileg is tökéletes az illeszkedés: mameluk-kipcsak adataink harmada a 13. századból, illetve annak második feléből való. Egy példánk keltezése csak a századra lehetséges, egy 1261-ből, egy pedig 1265-ből való – de van adatunk 1346/47-ből és 1366/67-ből is,[47] amikor még a hazai kunok is viseltek pogány neveket.[48]

Magunk úgy látjuk, hogy a Karabuka, Kara Buga nevek kun származtatása jól adatolható, s világosan megragadható annak kora is mind a névtipológia időrendje, mind az írott források keltezése révén. Mindezek tükrében tehát alapvetően az a kérdés, hogy történetileg összefüggésbe hozható-e a medgyesbodzási, a földeáki és a bábolnai adat a kunokkal – a nagykunsági Karabuka ebben az esetben nem releváns.

45 A hódító mongolok 1223. évi győzelmük után igen sok elfogott kunt adtak el Egyiptomba és Szíriába rabszolgának – az eseményekkel kortárs ad-Dimaskí (1256–1327) (Kmoskó 1997, 89) szerint „Allah e törzsből egyeseket Egyiptomba és Szíriába is eljuttatott" (Kmoskó 2007, 119). A Kumániából Egyiptomba került rabszolgák (arabul mamelukok) Bajbarsz vezetésével 1254-ben magukhoz ragadták a hatalmat, és a XVI. század elejéig fennálló mameluk uralom alatt jelentősen felvirágoztatták a helyi arab irodalmat. Ennek köszönhetően mind Egyiptomban, mind Szíriában több, arab írással írt ún. mameluk-kipcsak nyelvemlék maradt fenn (Kakuk 1981, 231–232; Györffy 1990, 259).

46 Gombocz 1915, 17.

47 OnomTurc II. 426.

48 Így pl. 1347: *Beke filium Althabarz*. Altabarsz 'hat vadászleopárd'; 1353: *Karla* 'havas' (kun kapitány neve a Csertán nemzetségből); 1367: *Olaka*. Az *Ulu-aqa 'nagybáty, nagybácsi' jelentésű összetett névből, hangzókieséssel (Baski 2007, 244, 268, 279). Okleveles adataink alapján a keresztény nevek a 14. század utolsó harmadában jutnak túlsúlyra a kunok körében (Pálóczi Horváth 1974, 257).

Adatok a Kara Buga, Karabuka nevek történeti hátteréhez

A Komárom megyei Karabukai-erdő nevének lehetséges kun kapcsolódási pontjai

Ami a Bábolna környéki Karabuka nevet illeti, okleveles adatokkal igazolható kun szállás vagy birtok több is feltűnik Komárom vármegyében – tehát kun szállásterületen kívül – a 13. század második felében.[49] Ilyen pl. *Gyorok*, amelynek környékén IV. Béla király 1264-ben „a kunok iszonyú kihágásai miatt" négy szállásukat és hat földjüket elkoboztatta.[50] A hellyel kapcsolatos történést Györffy György Nyitra vármegyénél tárgyalja: „A tatárjárás alatt elpusztult Gyorok egy részét [Sebus] fia Ábrahám birtokolta tovább (ld. 1264), más része Nyárhíd tartozéka lett, s ezzel együtt adta IV. Béla kunoknak, majd tőlük elkobozva 1264-ben a csőti premontrei monostornak (Pest-Pilis vm.), s határát leíratta".[51]

Egykor – és egy ideig – kun birtok volt *Megyer* falu is, amelyet V. István király 1268-ban adományozott Parabuch kun származású comesnek.[52]

---

49 Györffy György – elsősorban Gyárfás István adatgyűjtésére támaszkodva – számos, a kun földeken kívül eső, de kunoknak juttatott birtokadományt sorol fel (Györffy 1990, 279–281).

50 Gyulai 1890, 36; Reiszig 1907, 402. Vö. CD IV. 3. 184–185. Hasonlóan nyilatkozott Vende Aladár is, de Gyorokot csak Mocsa község kapcsán említi. Mocsa része Tömörd-puszta, amely „hajdan népes, egyházas helység volt […] Tömörd szomszédságában három elpusztult falunak a nyomait találjuk. Ezek közül az egyik, Gyorok, kún telep volt, a hol IV. Béla 1264-ben bizonyos kihágások miatt a kúnok négy szállását és földjeit elkobozta" (Vende 1907, 96).

51 ÁMTF IV. 395. Más dolgozatában, de gyakorlatilag ugyanígy: „Sokszori és roppant nagy kihágásaik" miatt kobozta el IV. Béla a kunoktól a nyárhidi uradalmat (Györffy 1990, 280).

52 Gyulai 1890, 34; Reiszig 1907, 402. Az adományozást egy 1268-ban kelt, de csak töredékesen fennmaradt oklevél örökítette meg. Vö. CD IV. 3. 488. Vende csak *Megyercs* falut tárgyalja (Vende 1907, 96), ami nem azonos Megyerrel (ÁMTF III. 439).

Ezzel kapcsolatban Györffy azt írta, hogy „István ifjabb király 1268-ban Megyer falut a Vág mellett, Komárom megyében Parabuh! [kun] ispánnak adta. A Vág mellett Megyer falut nem ismerünk; lehet pontatlan fogalmazás »Vágközben« helyett, s akkor Nagymegyerről van szó, azon nagyobb részéről, amely nem volt várbirtok. Lehet a Komárom megye határán, a mai Érsekújvárral szomszédos (Tót-)Megyerre is gondolni; Érsekújvár előtelepülései 1264 e. kunok birtokában voltak, azonban Tótmegyer sem fekszik közvetlenül a Vág mellett, és más birtokosa volt".[53]

Reiszig Ede szerint IV. Béla király a tatárjárás után a Zsitva vidékére telepített bizonyos – közelebbről meg nem határozott számú és illetőségű – kun csoportokat, ahol ezt megelőzően besenyők laktak, így többek között *Udvard*ra,[54] de a vármegye településeiről szóló fejezetben Udvard kapcsán nincs szó kun telepítésről – igaz, ezt a részt és a vármegye történetét más-más szerző jegyzi.[55]

A Komárom megyei Virt, avagy Vérttelek Bana (Bánya) és Komárom vár földje volt, az utóbbihoz tartozó részt nyerték el kun előkelők IV. Bélától még 1260 előtt, de 1260-ban már más kezén találjuk.[56] A Komáromtól keletre eső Radványnak is volt kun birtokosa.[57]

Történeti szempontból nem teljes értékű, de talán ide vonható adat az is, amelyet Gyulai Rudolf említett Madar község kapcsán. Véleménye szerint „feltűnő Madaron a sok Kún és kehi kún név".[58] Györffy is úgy

53 ÁMTF III. 439.

54 Reiszig 1907, 402.

55 Vende 1907, 137–138. Vende mellett nem említi sem Gyulai (Gyulai 1890, 78–80), sem Györffy (ÁMTF III. 461–462). Udvard ugyan szomszédos Gyorokkal (ÁMTF III. 462), de akkor sem világos, mire alapozta kijelentését Reiszig.

56 ÁMTF III. 398, 463; Györffy 1990, 280.

57 ÁMTF III. 401.

58 Gyulai 1890, 58. Nyomában Reiszig Ede úgy fogalmazott, hogy „Gyulai Rudolf szerint ez is kun település, mert itt sok a Kun nevű földmíves" (Reiszig 1907, 402).

vélte, hogy a Szabolcs vármegyében lévő Pátrohán és Rozsályon feltűnő három-három Kun nevű jobbágycsalád éppen úgy kun eredetre mutat, mint a szomszédos Ajakon 1341-ben szereplő Csortyán János neve.[59]

A szakirodalomban vitatott földrajzi helyzetű az az egykori falu, mely a kun Alpra birtoka volt, de fiaitól, hűtlenségük miatt, IV. László király 1284-ben elkobozván, Rafain comesnek adományozta.[60] Komárom vármegye monográfusai szerint a falu a megyében található, azonban míg Gyulai Rudolf szerint ez a település *Mocs*,[61] addig a vármegye újabb monográfiájában az annak korai történetét jegyző Reiszig Ede – ugyanarra az oklevélre hivatkozva – a diplomában említett helyet *Mócsa* faluval azonosította.[62] Munkája más helyén viszont maga is úgy nyilatkozott, hogy a hódi csata után, az „e hadjáratban szerzett érdemeiért nyerte a Káta-nembeli Rafain ispán *Mócs* helységet, melyet eredetileg a kun származású Alprának adományozott a király, s a mely birtok a lázadásban részes Alpra fiaktól elkoboztatott".[63] Eképpen olybá tűnik, hogy a két település ugyanaz. Talán erre mutatna, hogy bár Vende Aladár a kettő közül csak *Mocsa* falut említi, de vele kapcsolatban olyan okleveles helyekre hivatkozik, ahol a község neve: Mocs (1274: *Mooch*; 1293: *Moch*; 1388: *Moth*). Más kérdés, hogy a település kapcsán Vende nem említi Alpra birtokosságát.[64] Gyárfás István, bár is-

59 Györffy 1990, 281. Györffy egyébként a nevet (Churtyan) a kun Csortán nemzetségnévből származtatta, Ajak és Pátroha (valamint Tas) pedig a kun Kücsmeg és nemzetsége birtoka volt (Györffy 1990, 280–281).

60 CD V. 3. 258–261 – különösen 260. Alpra – Kötöny és Szaján után – a magyarországi kunok sorrendben harmadik fejedelme volt. 1260-ban ő vezette a kun hadat IV. Béla és István ifjabb király mellett. Közel egykorú források mint a kunok királyát emlegetik, de még 1273-ban is Károly szicíliai király egyedül őt nevezi meg a kun előkelők élén (ÁMTF III. 527).

61 Gyulai 1890, 62.

62 Reiszig 1907, 402.

63 Uo. 430. Vö. a már fentebb hivatkozott oklevelét IV. Kun Lászlónak: CD V. 3. 258–261 – különösen 260.

64 Vende 1907, 96.

merte a Komárom megyei *Moch* települést, de az oklevélben említett falut az Esztergom vármegyében fekvő hasonló nevű helységgel azonosította.[65] E megállapításokkal szemben Györffy György – követve Zoltai Lajost – úgy vélte, hogy az oklevélben nem Komárom megyei településről van szó, hanem a Debrecen melletti Macs faluról.[66] Ennél fogva nem véletlen, hogy a vármegyét tárgyaló munkájában nem tett említést Alpra birtokjogáról – ahol egyébként külön tárgyalta *Mocs* és *Mocsa* falvakat.[67]

Végül szót kell ejtenünk egy olyan adatsorról, amelyet nem egyöntetűen ítélt meg a vármegye történetével foglalkozó szakirodalom. Gyulai Rudolf a településekhez tartozó adatok elősorolásánál Grébics kapcsán azt írta, hogy: „Grebuch, Guruch és Ruch nevei, úgy látszik, kún származásúak; mert nagyon emlékeztetnek egy kún úrnak, Parabuch comesnek nevére, ki 1268-ban István ifjabb királytól Megyert kapta".[68] Gyulai lokalizálta is a neveket, így: „1234-től 1270-ig Grebuch falu a 3 Tömörd nevű falu keleti, Halas és Guruch déli, Ruch pedig nyugati szomszédja".[69] Parabuch comes és a településnevek azonosításának lehetősége abból fakad, hogy V. István ifjabb király 1266-ban kelt diplomájában megparancsolta: a Parabuch comesnek adományozott faluk a donációtól kezdve birtokosuk nevét viseljék – Gyulai szavaival: „az adomány erősségéül rendeli a király, hogy e helységek régi elnevezései tökéletesen eltöröltessenek és ezentúl

65 Gyárfás 1992, 450. Györffy történeti földrajzában azonban csak egy Mocs tűnik fel, amelyet Komárom vármegyében szerepeltet. Vö. ÁMTF II. 299.

66 Zoltai 1925, 42; ÁMTF I. 640; Györffy 1990, 280.

67 ÁMTF III. 441–442.

68 Gyulai 1890, 34.

69 Uo. 34. A helymeghatározás IV. Béla azon oklevelének egy helyére utal vissza, amelyben „megerősíti a Pannonia szent hegyén (Pannonhalmán) Geiza fejedelem és sz. István király által alapított, s ezek és más magyar királyok, számos főurak és honfiak által gazdagon megadományozott szent-mártoni apátság jószágait és jövedelmeit. 1234–1270". Vö. ÁUO II. 11.

Parabuch névvel jelöltessenek".[70] Ezt a felfogást követhette Reiszig Ede, aki úgy nyilatkozott, hogy „a Tata szomszédságában feküdt Grébics, Gurucs és Rucs helységeket is kunok lakták, mert nagyon emlékeztetnek Parabuch nevére".[71]

Ezzel szemben Vende Aladár azt írta, hogy a már említett Gyorok „1332-ben Gyruk és Gyrough, majd Ruch és Guruch alakban van említve".[72] Amennyiben Vendének igaza van, úgy Ruch és Guruch nem önálló községek, hanem azok csupán Gyorok nevének alakváltozatai, Grébicshez pedig nincs közük. Györffy sem Grébics, sem Gyorok tárgyalásánál nem utal a „Guruch" és a „Ruch" alakokra.[73]

Akármelyik is a helyes értelmezés, magunk nem látunk összefüggést a tárgyalt nevek és Parabuch neve között. Azonban tény, hogy ha már 1234-től ilyen neveken lennének ismertek a települések, akkor azok nem viselhetnék Parabuch nevét torzult formában sem, mert a kunok csak 1239 folyamán érkeztek az országba[74] – előbb tehát adományt sem kaphattak. Egyébként Gyulai is csak 1266-ból és 1268-ból hoz adatot arra, hogy Parabuch királyi birtokadományban részesült.[75] Érdemes arra is rámutatni, hogy a Tiszántúlon – Arad, Csanád, Keve, Krassó és Temes vármegyék-

70 Gyulai 1890, 34. Vö. a kun Parabuch comesnek tett birtokadományokat elősoroló oklevelet: l. CD IV. 3. 342–344.

71 Reiszig 1907, 402.

72 Vende 1907, 96.

73 ÁMTF III. 419; ÁMTF IV. 394–395.

74 Rogerius, aki hírt adott Kötöny és népének Magyarországra való betelepüléséről, munkájának [2.] fejezetében ugyan 1242-höz köti az eseményt, de a [14.] részben már – helyesen – arról ír, hogy Kötöny az embereivel „több, mint egy évvel" megelőzte a tatárokat az országba való bevonulással (Horváth J. 2001, 403, 410–411 és 442, 12. jegyz.). Ez utóbbi kapcsán Rogerius így írt: „… az Úr születésének ünnepe táján híre jött annak, hogy a tatárok Magyarországnak Oroszországgal határos vidékeit elpusztították" (uo. 410). Ez 1240. december 25-e körüli időkre tehető (uo. 445, 43. jegyz.) – ebből következik, hogy a kunok bejövetele az 1239. évre helyezhető.

75 Gyulai 1890, 34.

ben[76] – Parabuch birtokába került falvak is eredeti nevükön tűnnek fel az adományozást követően is,[77] tehát a királyi parancs a gyakorlatban nem érvényesült.

Az elősorolt adatok ugyan közvetlenül nem bizonyítják a Bábolna határában fekvő Karabukai erdő „kunságát", de maga a név eredeztetése és az a tény, hogy mint számos más, a kunoknak kijelölt területen kívüli közigazgatási egységben, úgy Komárom vármegyében is kerültek birtokok kun előkelők kezére (már a beköltözésük utáni első emberöltő idején is), magyarázhatja, hogyan kerülhetett és maradhatott fenn egy, a térségtől idegen név. Ilyen kun előkelő volt pl. az a Parabuch, aki a Tiszántúlon, egyebek mellett a Maros–Körös közén is birtokolt, ahol a Kara Buga, Karabuka név kétszer is előtűnik. Az anyagi kultúra felől közelítve is ismerünk hasonló esetet: a Heves megyei Erdőtelekről származó leletegyüttest (szablya, bárd, csikózabla, kengyelpár) a kutatás egy kun előkelő lovastemetkezésének tartja – bár a terület kívül esik a kunoknak kijelölt szállásterületeken.[78]

A Kara Buga, Karabuka név és a Maros–Körös közi kunok

A bodzási és a földeáki adat gyakorlatilag összetartozik, hiszen mind a kettő a Maros–Körös közén található. A terület kun vonatkozása jól ismert: IV. (Kun) László 1279. augusztus 10-én kelt oklevele – amelyben az uralkodó „a kúnok egyházi, vallási, birtok, osztály, katonai szolgálat és törvénykezési ügyeiről" intézkedik,[79] amiért is szokás az okiratot „kun törvényeknek" nevezni –, illetve annak 5. pontja folyókhoz viszonyítva

76 Uo. 34; Györffy 1990, 279–280.

77 Ilyen volt pl. az Arad vármegyei Tömörkény, másképpen Mikelaka vagy a Csanád vármegyei Felgedös (Gödös) és Vonuz (ÁMTF I. 181, 187, 857, 877).

78 Pálóczi Horváth 1994, 110.

79 Gyárfás 1992, 438.

rögzíti a kunok által lakott területeket. Ezek egyike „a Maros és Körös között vagy partjaikon" (*inter flumina Morus et Kris aut ex utraque parte fluminus eiusdem*)[80] terült el, amelybe beletartozik mind a két vizsgált helynevünk. A terület a kunok második beköltözésétől a hódi csatáig, azaz 1246–1282 között biztosan kunok által megült terület volt. Mint fentebb láthattuk, vizsgált nevünk kora éppen erre az időszakra tehető.

Talán nem érdektelen, hogy a medgyesbodzási Kara Buga légvonalban csak kb. 15 kilométerre fekszik Nagykamarástól. Ehhez tartozott az a földterület, amelyen a főhercegi uradalomhoz tartozó Rózsa-major is állt. Itt került napvilágra a magyarországi kun arisztokrácia egyik tagjának, egy kun úrnőnek a lovastemetkezése 1931. február 16-án.[81] Még ennél is közelebb fekszik a földeáki Karabuka „Hód mezejéhez", amelynek – annak kiterjedésétől függően – része, de legalábbis szomszédosa.[82] Itt vívták a kunok – a magyar királyi erőkkel – azt a döntő ütközetet, amelynek a kunokra nézve gyászos kimenetele lehetővé tette, hogy az államkormányzat érvényt szerezzen a kun törvényeknek, és ezzel kezdetét vette a kunok betagozódása a magyar társadalomba. A legyőzött kunok egy része nem hajolt meg IV. (Kun) László akarata előtt, hanem immár másodjára is elhagyta az országot. Az egyik nemzetség a Temes vidéki Borcsól volt, a másik nevét nem ismerjük, de a Maros–Körös közén találtak szállást,[83] és előkelőik közé tartozhatott a fentebb említett kun úrhölgy is.

Erről a kun néprészről gyakorlatilag alig rendelkezünk ismeretekkel – bár egykori jelenlétük kétségtelen. A tárgyalt helynevek között tehát

80 Uo. 439; ÁMTF III. 529.

81 A bánkúti főhercegi uradalom területén előkerült sír bánkúti lelet néven ismert, de a lelőhely az előkerülés idején az egykor Arad vármegyei Nagykamarás községhez tartozott. Ma Medgyesegyháza község területére esik (Pálóczi Horváth 1994, 115). A temetkezéshez l. Banner 1931, 187–199; Fodor 1972, 223–242.

82 Blazovich 1985, 126–127 közötti térkép („Makófalva és környéke a XIII–XIV. században (rekonstrukció)")

83 Györffy 1990, 285.

megkülönböztetett figyelmet érdemel a Maros–Körös köze területén feltűnő két adat – kivált, hogy a hazai kunkutatás eddig azon a véleményen volt, hogy nevezett területen a kunoknak nem maradtak fenn helynévi nyomai.[84] Az itt megszállt nemzetség régészetileg értékelhető emlékeihez egyértelműen csak a már idézett bánkúti sír sorolható, illetve feltételesen az a három temetkezés, amelyek közül kettőt Gyula, egyet pedig Gyoma-endrőd határában találtak a 19. század közepe körüli időkben. Ez utóbbiak közül azonban egy sem éri el a bizonyosság szintjét, a leírásokból csak annyi következik, hogy a talált pogány rítusú sírok – a Gyula határában lévők lovastemetkezések – akár a kun régészeti leletek „A" csoportjába (azaz a kun előkelők pogány rítusú temetkezései közé[85]) is tartozhatnak.[86] Magunk ide soroltuk az Ártánd-Zomlinpusztán előkerült temetkezést is[87] – bár akkori dolgozatunkban nem hangsúlyoztuk, hogy a sír a Maros-Körös közi kunok hagyatékához tartozhat.[88] Nemrég e sorok írója gyűjtötte fel a terület elérhető leletanyagában és a vonatkozó szakirodalomban felbukkanó, a kései nomád műveltségi körhöz sorolható tárgyi anyagot és az esetlegesen ide vonható helyneveket.[89] A területről a csillagbuzogányok

84 Pálóczi Horváth 1973, 243.

85 Pálóczi Horváth 1994, 102.

86 Uo. 131–132.

87 Vö. Katona-Kiss 2014.

88 A lelőhely a Sebes- és a Kis-Körös által közre zárt területen található. A Kis-Körös – középkori nevén Viaszos vagy Vesszős, Anonymus Jószás-ere – Nagyvárad alatt szakadt ki a Sebes-Körösből és Püspöki, Szántó, Bojt mellett elhaladva, Váncsod felett ömlött a Berettyóba (Jakó 1940, 4, 62). Anonymus gesztájának 51. fejezetében említi a Jószás vizét (SRH I. 103; Veszprémy 1999, 43). L. még ÁMTF I. 570.

89 A kutatás eredményeit a Fiatal Középkoros Régészek X. Konferenciáján ismertettem 2018. november 23-án (Katona-Kiss Attila: A késő nomád műveltség nyomai a Körös–Tisza–Maros vidéken – „Kézművesség és anyagi kultúra I. – Fémek" szekció). Tekintettel a kötött terjedelemre itt most csak utalok a felgyűjtött adatokra. Mind a fémanyagot (csillagbuzogányok és kengyelek), mind a helyneveket külön-külön tanulmányokban szándékozom közzétenni.

különböző típusait és a vállábakovácsolt fülű kengyeleket vettük számba – előbbiből biztosan besorolható 46 példány (többnyire töredékek), utóbbiból pedig 3 darab. Az anyag nagy része azonban szórvány, jellemzően fémkeresős tevékenység révén múzeumba került lelet, amelyek nélkülözik a régészeti összefüggéseket, de mint tárgytípusok kapcsolódnak, kapcsolódhatnak a kun műveltséghez. Végül itt kell utalnom egy unikális tárgyi emlékre: ugyancsak fémkeresős tevékenység során látott napvilágot annak a rovásfeliratos bronzcsatnak a töredéke, amely tökéletes párhuzama a karcag-orgondaszentmiklósi kun szállástemető 170. sírjában talált és eddig egyedülállónak vélt példányának – azonban a két csat eltérő méretű, tehát ugyanaz a rovásjelsor egy ugyanolyan típusba tartozó, de mégis különböző bronzcsaton is szerepel. A csat töredéke Gyula és Békéscsaba között került felszínre.[90]

A Kara Buga, Karabuka név mellett figyelmet érdemel még a területen regisztrálható öt Döbörcsök név,[91] a Csarmaz-halom vagy a Gyula déli határában található egykori Turgony neve. A Döbörcsök név valószínűleg

90 Az egyelőre „békési csat" névre keresztelt töredék az orosházi NGyTM régészeti gyűjteményében található. Gyarapodási száma: 2016/5. A csatokkal és kérdéskörükkel kapcsolatos kutatási eredményeket Bíró Gyöngyvérrel közösen ismertettük két tudományos ülésen is 2019 novemberében.

91 Pontosabban négy; az ötödik adat – egy halom neve – Bödörcsök formában került rögzítésre. Vertics József 1788-ban szerkesztett kéziratos térképén szerepel a „Bödörcsök–Kiskápolna-halom" név. A térképet közölte a *Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat Évkönyve IX (1882–1883).* [A térkép az évkönyv végén közreadott tartalomjegyzék után kapott helyett – kvázi a 209. oldalon.] Vö. Olasz 1959, 8; 3. jegyz. Úgy véljük, hogy a „Bödörcsök" az eredeti Döbörcsök név hangátvetéses alakja lehet – tekintettel azok számbeli fölényére és a Bödörcsök forma magában állására. Hogy figyelmetlenség vagy már kialakult gyakorlat szülte a – feltehetően – torzult alakot, nem világos, az azonban egyértelműnek látszik, hogy az 1788-as Vertics-féle térképen feltűnő alak ettől kezdve jelenik meg előbb a kéziratos térképeken, majd a helynévgyűjteményekben. Már Baski Imre is utalt rá, hogy „azzal a ténnyel is számolnunk kell, hogy a szóban forgó – főleg régebbi – térképek névrajzát nyelvészetben kevésbé járatos, olykor idegen ajkú térképészek állították össze, ami azzal járt, hogy bizonyos tájszavakat félreértettek és/vagy köznyelvi formában írtak be, családneveket lefordítottak vagy helyesírásukat elhibázták" (Baski 2009, 250).

kapcsolatba hozható a Sárvíz-völgyében található Töbörzsök – eredetileg Töbörcsök – névvel.[92] Bár ez utóbbi besenyő falu volt,[93] a két nép nyelve és műveltsége igen közel állt egymáshoz.[94] A csekély számú besenyő emlékanyag értékes részét képezi a felsőtöbörzsöki kengyelpár,[95] amely tovább erősíti a Döbörcsök név kései nomád kapcsolódási pontjait.[96] A Döbörcsök névvel kapcsolatban Inczefi azt a megjegyzést tette, hogy: „A név kun eredetére is gondolhatunk, mert a kunok földje közelében van",[97] máshol egyenesen kun eredetűnek tartotta azt.[98] A Csarmaz-halom neve annak -maz végződése miatt talán összefüggésben állhat azokkal a személynevekkel és személynevekből lett helynevekkel, amelyekben a -maz/mäz képző tetten érhető. Ilyen személynevek pl. a Talmasz, Csikmasz, Korokmasz, amelyek az intencionális nevek, itt konkrétan az óvónevek közé

92 Inczefi 1970, 161.

93 A Sárvíz-völgyi besenyő falu első okleveles említése 1269: *Tuburchuk* (Györffy 1990, 136). További adatokhoz l. Hatházi 1996, 236.

94 Erről már a 12. században alkotó és a két népet „hivatalból" is ismerő bizánci hercegnő, Anna Komnene is megemlékezett „Alexias" című művében (1148), aki szerint a besenyők a kunnal azonos kipcsak típusú nyelvet beszéltek (avagy „a szkíták (= besenyők) és kománok ugyanazt a nyelvet beszélik"). Vö. Ferenţ 1981, 22; Györffy 1990, 171. Ugyancsak a két nyelv hasonlóságát domborította ki Rásonyi Lászlónak az alábbi megállapítása, melyet kun eredetű földrajzi nevek kapcsán tett: „A helynevek között akadhat egy-két olyan is, amely még besenyő eredetű, azonban a kunok által megszállott területeken mosódtak el legkönnyebben a besenyők nyomai" (Rásonyi 2004, 304).

95 A kengyelek rajzához l. Hatházi 1996, 248, 4. tábla 3.

96 Mivel mind a besenyők, mind a kunok nyelve a török nyelvek kipcsak ágához tartozott, csak turkológiai alapon gyakorlatilag eldönthetetlen, hogy a helynév melyik néphez köthető. Azonban mivel a Maros–Körös közén öt alkalommal is felbukkan – még hozzá meglehetős szórtságban – a Döbörcsök név, magunk inkább a kun eredetet véljük valószínűbbnek. A besenyők erősen összpontosultak a Körösvidéken, míg a kunok az egész régiót megszállták.

97 Inczefi 1970, 161. Mint a kun törvények rendelkezéseiből kitetszik, a térség nemhogy közel található a kunok földjéhez, hanem eleve kun szállásterület volt a 13. század második felében.

98 Uo. 113.

tartoznak,[99] továbbá ide vonható helynevek pl. a Tepremez (hajdani község Bodrog vármegyében, amely nevét kun eredetű birtokosáról vette), Balmaz (Balmazújváros) vagy Szatymaz (Csongrád vármegye).[100] Turgony a fenti példákhoz hasonlóan személynévből alakult helynév és névtipológiai értelemben ugyancsak a korai kun helynevek csoportjába tartozik. Abban is egyezés figyelhető meg, hogy amint a Karabuka, Kara Buga név, a Turgony is adatolható a Nagykunságból (1521: *Thurgonypetherzallasa; Thurgonpetherzallasa*).[101]

Összefoglalás és következtetések

A fentiekben elősorolt adatok és összefüggések alapján úgy véljük, hogy az eddig megismert három Karabuka, illetve egy Kara Buga helynevek kun eredetűek és egy 'fekete bika' jelentésű személynévre utalnak vissza. A kun nyelv magyarországi emlékeinek Mándoky Kongur István által megalkotott csoportosításában a név a „Kun eredetű szórványemlékek" közé, konkrétabban a „kun eredetű személy- és helynevek", azon belül is „a Kis- és Nagykunságon kívüli területeken előforduló, de bizonyíthatóan kun személyek viselte családnevek, illetőleg bizonyíthatóan kunok által elnevezett helyek, vizek, térszíni formák stb. kun eredetűnek tartható nevei" csoportjába sorolható.[102] Az alakpárnál tetten érhető eltérés – ha valóban van ilyen – jó eséllyel nyelvjárási különbségekre utal a magyarországi kun nyelvben – nagykunsági adatok alapján Mándoky Kongur megállapította,

99 Kun 2002, 337. Említi a neveket Mándoky Kongur is (Mándoky Kongur 1993, 144–145).

100 Gombocz 1915, 27–29. Mindhárom nevet idézi Rásonyi László – 1411: *Bolmaz* 'nem létezik'; 1411: *Szatmaz* 'nem eladó'; 1280: *Tepremez* 'nem mozog' (Rásonyi 2004, 303). Említi ezeket a kun eredetű neveket Ligeti Lajos is (Ligeti 1986, 93, 540).

101 Baski 2007, 287–288.

102 Mándoky Kongur 1993, 32.

hogy a 'bika' jelentésű Buġa, Buqa név eltérő alakjai egymás mellett, párhuzamosan éltek.[103] A név típusa egyben korára is utal, ez pedig a Magyar Királyságba költözött, még a krisztianizáció előtti vagy annak csak kezdeti szakaszában lévő kunok első és második, esetleg harmadik nemzedékével állhat összefüggésben, és így hozzávetőlegesen a 13. és 14. század közepe közötti évszázadra tehető. Inkább gondolhatunk azonban az időszak első felére – ezt támogatják egyébként a medgyesbodzási és földeáki helynevekhez kapcsolódó történeti érvek is.

Utóbbiak a Maros–Körös köze vidékére esnek, amely területen biztosan megtelepedett egy – ismeretlen nevű – kun nemzetség. Ezt kétségtelenül igazolja a bánkúti kun úrnő sírja és a kun törvények kitétele arról, hogy számukra szálláshelynek lett föld kijelölve – egyebek mellett – „a Maros és Körös között vagy partjaikon" (*inter flumina Morus et Kris aut ex utraque parte fluminus eiusdem*).[104] Ennek kapcsán kell rámutatnunk, hogy az első nagymogul uralkodó, Bábur Záhireddin Mohamed, aki magas szinten foglalkozott irodalommal és általában a tudományokkal,[105] ugyancsak említi a (talán szeldzsuk?) *Qara-buqa* nevet, amely ebben az esetben egy törzs vagy nemzetség neve![106] Rásonyi László idézte Havasal-

103 Uo. 149.

104 Gyárfás 1992, 439; ÁMTF III. 529.

105 Bábur apja oldaláról timurida, anyja részéről pedig dzsingiszida leszármazott volt, a mogul dinasztia megalapítója, kitűnő hadvezér, memoáríró és költő (Köprülü 1960, 847). Egy méltatója szerint Bábur „az egész mohamedán világ legjelesebb uralkodója volt […] a tudományoknak és költészetnek is barátja" (Theisz 1893, 409).

106 OnomTurc II. 426. Itt most csak jelezzük: Rásonyi László – korai – etimológiája szerint a már fentebb említett Turgony név egy kun *Turγan 'megálló, tovább nem menő' (< kun/kipcsak *tur-* [KTS] '(meg)áll, felkel, megnyugszik') személynévből ered. Ezzel szemben Baski Imre hangtani megfontolásból inkább a kirgiz, kazak, özbeg *Turyun* [OnomTurc.] személynévvel való azonosságát feltételezte, melynek lehetséges jelentései: 1. 'helybéli'; 2. 'állhatatos'; 3. 'Maradjon (életben)! Ne haljon meg!' (Baski 2007, 287–288). Amennyiben Rásonyi etimológiája lenne helyes, úgy az – a Karabukához, Kara Bugához hasonlóan – nemcsak személynévként, hanem szervezeti egység: nemzetség, illetve törzs neveként is adatolható. Vö. 'Turghan' (Ethn., tribe), cf. [con-

föld egykori besenyő és kun időszaka kapcsán két romániai kutató véleményét, akik „a román síkság középkori török helyneveivel" foglalkoztak. Ennek egyik végkövetkeztetése – amellyel maga is egyetértett, mert „összhangban van a lovas nomádok szociális és gazdasági viszonyaival" – az alábbi volt: „A tárgyalt nevek a nagy juhnyájak és nagy ménesek birtokosaitól származhattak".[107] Ezek alatt a területen megült „nemzetség" vezetőit kell értenünk, tehát – szerencsés esetben – akár a birtokló nemzetség, avagy az adott nemzetségi vezető nevét is fenntarthatták. Ennek tudatában még inkább elgondolkodtató, hogy ilyen minőségű, személynévből lett helynévből kettő is adatolható a Maros–Körös közéről, egymástól légvonalban 40–45 km-re. Tekintve adataink földrajzi távolságát és az eddig elmondottakat, magunk úgy véljük, hogy aligha lehet szó névátvitelről.[108]

A Kara Buga, Karabuka név nem szerepel a Dimaskí által közölt kipcsak törzsnevek között, de említ – egyebek mellett – egy „qarā būklwā" nevű altörzset.[109] Ennek eredeti alakja Peter B. Golden értelmezése szerint „Qara Börklü" „having or wearing black hat" – azaz 'fekete süveges', amely kapcsolatban állhat azzal az oguzokból, berendekből és besenyőkből szervezett védelmi erővel, amelyet a 11. század végén a Kijev alatt elterülő határvidékre telepített az óorosz fejedelemség, hogy a fővárost a kunok támadásaival szemben biztosítsa.[110] Természetesen nem kívánunk arab filológiai kérdésben állást foglalni, de talán érdemes lenne foglalkozni az egyeztetés lehetőségével. Ide tartozik az is, hogy az általa elsorolt hat altörzs kapcsán Dimaskí úgy nyilatkozott, hogy van még „több más altörzs,

fer (Latin), compare] Chag. [Chagatay or Old Uzbek]. Turγan 'ein Türkengeschlecht' (OnomTurc II. 798).

107 Rásonyi 2004, 270.

108 Inczefi 1970, 41–42.

109 Kmoskó 2007, 119.

110 Golden 1997, 115. Vö. Kmoskó 2007, 119, 94. jegyz.

amelyek felsorolása hosszadalmas volna"[111] – tehát esetleg akár ezek között is lappanghat a Karabuka, Kara Buga név.

Végül talán nem felesleges utalnunk a Csengele név, a Csengele-Bogárhát lelőhelyen megtalált kun vezéri sír és szállástemető, valamint a Kara Buga, Karabuka név, a bánkúti kun úrnő sírja és a Bánkút, Rózsa-major melletti Libichi-halom tetején létesített temető között megragadható összefüggésekre.

Ami a csengelei és a bánkúti sírt illeti, azok mindegyike a kun régészeti emlékanyag „A" csoportjába tartozik, azaz a kun előkelők pogány rítusú temetkezései közé.[112]

A csengelei szállástemető kun mivoltát annak ásatója a helynév eredete, a templom körüli temető területén talált – igaz, szórvány – tizenkéttüskés buzogány,[113] továbbá az egyik sírban talált, pogány temetkezési módra utaló ételmelléklet (egy szarvasmarha lábközépcsontja), valamint „néhány, feltételezésem szerint kunokkal kapcsolatba hozható jelenség"[114] alapján valószínűsítette, hogy az 1241-ben elpusztult falu temploma körüli temetőben a 13–16. században kunok temetkeztek. „Huszonhárom év után, közvetlenül a temető mellett előkerült lovas temetkezés ezt a feltételezést […] hathatósan megerősítette".[115] A kun előkelő sírja és a köznép temetőjének Csengelén megfigyelt összefüggése kapcsán Horváth Ferenc

111 Uo. 119.

112 A bánkúti sírhoz l. Pálóczi Horváth 1994, 115–118. A csengelei ásatásokra és különösen a méltán híres csengelei kun vezéri sírra – amely mindezidáig az egyetlen, hitelesen feltárt kun vezéri temetkezés magyar földön – l. Horváth F. 2001.

113 Uő 1978, 116–117. A csillagbuzogányok tizenkéttüskés altípusa a Dnyeper középső folyásvidékétől a Kárpátokig terjedő területen sűrűsödik a steppén, koruk a XII–XIII. század közepéig terjedő időszakra tehető (Kovács 1971, 174). Magyarországi tömegesebb elterjedését a beköltöző kunokhoz köti a kutatás (Horváth F. 1978, 116).

114 Így pl. a Mátyás pénzével keltezett 31. sírból disznócsont és halcsont is napvilágra került (uo. 104–106). Máshol – ugyancsak az ásató – szarvasmarhacsontról írt (Uő 1987, 67).

115 Uő 2002, 22.

arra hívta fel a figyelmet, hogy „szinte pontosan azonos kép rajzolódik ki Medgyesegyháza környékén, Bánkúton is".[116] Az előkelő kun úrnő nyughelyétől mindössze 350 méterre tárta fel Szatmári Imre annak az ismeretlen nevű Árpád-kori falu templomának és temetőjének maradványait,[117] amelyet beköltözésük és a hódi csata utáni kivonulásuk között már a kunok használhattak.[118] A templomot egy már megnyitott kora Árpád-kori temető területén emelték; korát legvalószínűbben a 12. századra lehetett helyezni azzal a megjegyzéssel, hogy épülhetett az a 11. században is, illetve használhatták még a 13. század folyamán is, de a 14. századra biztosan felhagyták. A feltárt 14 sír csekély számú és szegényes mellékletei – egy S-végű karika, egy vascsat és egy szórványként előkerült, bekarcolt fonatos szalagmintával díszített keskeny bronzlemez – miatt nem dönthető el, hogy az egykori település és annak temploma megérte-e a tatárjárást vagy sem, mindenesetre a kunok 13. század közepe táján történt itteni betelepülésekor a templomot már valószínűleg nem használták, hiszen éppen a környék lakatlanná válása tette lehetővé a kunok ide telepítését.[119] A temetkezések mellékletnélkülisége miatt nem lehet kijelenteni, hogy a temetőnek van kun rétege is, de a bánkúti kun úrnő temetkezése és az Árpád-kori sírmező közelsége arra utal, hogy a kun szállástemetőt – ahogy Csengelén is – az Árpád-kori előzményen létesíthette az a kun közösség, melynek vezetői között a bánkúti sírban nyugvó úrhölgyet is tisztelhetjük. Egyébként a kutatás sem számol feltétlenül mellékletes sírokkal a kun köznépi temetkezések kapcsán. Pálóczi Horváth András jegyezte meg azokkal a kun szállástemetőkkel összefüggésben, amelyeket a tatárjáráskor elpusztult Árpád-kori falvak templomai mellett létesítettek, hogy „nem mindig

116 Uő 2002, 24.

117 Szatmári 2005, 97.

118 Horváth F. 2002, 24.

119 Szatmári – Vágó 1993, 18–20; Szatmári 2005, 97.

lehet szétválasztani az Árpád-kori magyar és az odatelepült kun népesség sírjait, különösen nem a melléklet nélküli temetkezéseket". „A melléklet nélküli, szegény temetkezések már a dél-oroszországi kunoknál is gyakoriak voltak".[120]

Ami pedig a helyneveket illeti, a Csengele, hasonlóan a Kara Buga, Karabuka névhez, a kun névadás korai rétegéhez tartozik. Rásonyi László igazolta, hogy a Csengele helynév egy eredeti kun Čängälli > Čängäli alakra megy vissza. Ennek jelentése 'cserjés, tüskés-bokros, bozótos' terület.[121] A tárgyalt névre vonatkozó adatok között szerepel egy kazak klán a kipcsak népcsoport Jappas törzséből, amely viselte a nevet Csingil-

120 Pálóczi Horváth 2014, 187, 192. A 13. század második felével induló csengelei temető 37 feltárt sírja közül 17 teljesen leletmentes volt [1., 2., 3., 7., 14., 15., 20., 21., 22., 23., 26., 27., 28., 29., 30., 36., 37.]. Öt sír fenekén csak fasténdarabkákat [10., 13., 32., 34., 35.], háromban csak különböző koporsók nyomait [6., 18., 19.] regisztrálták, egyben pedig csak a sír betöltésében sikerült egy bronztárgy töredékét megfigyelni (Horváth 1978, 99–106). Mivel ez utóbbiak sem mellékletként kerültek a sírba, összesen 26 temetkezés tekinthető melléklet nélkülinek – ez 70%-os arány. Tény viszont, hogy a temető sírjai erősen bolygatottak voltak. Az öttömösi – már 14. századi – kun szállástemetőben 75 sírt tárt fel Móra Ferenc 1905 (esetleg 1905–1906 – a feltárás időpontjának bizonytalanságához vö. Csík 2012, 31) folyamán. A 75 temetkezés közül 24 melléklet nélküli volt. Ezekben 11 férfi (3., 4., 6., 7., 8., 9., 66–69. sírok; a 22. temetkezés meghatározása kérdéses), 11 gyermek (11–19., 38., 47. sírok) és 1 nő (73. sír) nyugodott, 1 sírban (71.) nem volt meghatározható az elhantolt neme (uo. 17–33). Az ugyancsak 14. század folyamán használt perkátai kun szállástemetőben „az egyértelműen a kun periódushoz sorolt 124 sír közül – a patina foltok jelzését is beszámítva – 45 esetben (az összes kun sír kb. 35%-a) jelentkezett valamilyen melléklet" (Hatházi 2004, 77) – azaz a kun szállástemető 124 sírjából 79 (azaz a sírok közel kétharmada) melléklet nélküli volt. Ide tartozik viszont, hogy az ásató, Hatházi Gábor megállapítása szerint a nagy tömegű bolygatás és sírpusztulás miatt „erősen torzult arányokról van szó". Ahogy az öttömösi, úgy a perkátai temető sírjaira is igaz, hogy „a «leletgazdagság» itt is meghatározó módon a nőket (19 sír, az összes kun sír 11–12%-a, a női sírok kb. 45 %-a) és gyermekeket (15 sír, az összes kun sír 11–12%-a, a gyermeksírok 35–36 %-a) jellemzi". „A férfiakra […] a szegényesség jellemző, ha volt »mellékletük«, az többnyire szerény vascsatokat, késeket jelentett" (11 sír, az összes kun sír 8–9%-a a férfi sírok 26–27%-a) (uo. 77).

121 Horváth F. 2002, 22. Vö. Rásonyi 1958, 122–129.

di alakban.[122] Ehhez kapcsolódóan Rásonyi megjegyezte: „Az a személy, aki a klán névadója volt, olyan helyen születhetett, amelyet Csingildinek neveztek".[123] Elképzelhető tehát, hogy a Csengele helynév személynévi eredetű, és az a kun előkelő viselhette, akinek sírját 1998-ban találta meg ugyancsak Horváth Ferenc.[124] Ebben az esetben mind a Csengele, mind a Kara Buga, Karabuka személynévi eredetű helynév és az a jellemző kun helynévadási szokás érhető tetten, hogy az adott területet annak uráról nevezik el.[125] S bár igaz ugyan, hogy még a közelebbi, bodzási Kara Buga (Karabuka) is viszonylag távol esik a bánkúti sírtól és a közelében fekvő, templom körüli temetőtől ahhoz képest, mint ami Csengele kapcsán megfigyelhető, de tekintve a Maros-Körös köze területén csak gyéren fennmaradt kun emlékanyagot, talán nem ez a körülmény a hangsúlyos, hanem az elgondolkodtató összefüggések.

122 OnomTurc I. 201. A név Čin-gilde alakban a baskíroktól is adatolható (l. uo.).

123 Rásonyi 1958, 128 – idézi Horváth F. 2002, 25.

124 Vö. Uő 2001.

125 Uő 2002. 25.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források

ÁUO II. *Árpádkori új okmánytár (1234–1260).* Második kötet. A M. Tud. Akadémia Tört. Bizottmánya megbízásából közzéteszi *Wenzel Gusztáv.* Eggenberger Ferdinánd, Pest, 1861.

ÁUO VII. *Árpádkori új okmánytár (1235–1260).* Hetedik kötet. A M. Tud. Akadémia *Tört*. Bizottmánya megbízásából közzéteszi *Wenzel Gusztáv.* Eggenberger Ferdinánd, Pest, 1869.

Bognár 1978. *Pesty Frigyes Kéziratos Helynévtárából I. Jászkunság.* Közzéteszi *Bognár András.* Kiadja a Katona József Megyei Könyvtár és a Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, Kecskemét-Szolnok, 1978.

CD IV. 3. *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Tomus quartus, volumen III. Studio et opera *Georgii Fejér.* Typis typogr. Regiae Vniversitatis Ungaricae, Budae, 1829.

CD V. 3. *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Tomus quintus, volumen III. Studio et opera *Georgii Fejér.* Typis typogr. Regiae Vniversitatis Ungaricae, Budae, 1830.

Horváth J. 2001. Rogerius mester: *Siralmas ének.* Ford. *Horváth János.* Osiris Kiadó, Budapest, 2001. (Millenniumi Magyar Történelem – Források. Sorozatszerkesztő Benda Gyula, Berényi Iván, Pótó János)

Kmoskó 1997. Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1.* Balassi Kiadó, Budapest, 1997. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Szerkesztette Zimonyi István)

Kmoskó 2007. Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/3.* Balassi Kiadó, Budapest, 2007. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 23. Szerkesztette Zimonyi István)

SRH. *Scriptores rerum Hungaricarum.* Ed. Emericus Szentpétery. Nap Kiadó, Budapest, 1999.

Veszprémy 1999. Anonymus: *A magyarok cselekedetei.* Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Veszprémy László. Osiris Kiadó, Budapest,

1999. (Milleniumi Magyar Történelem – Források. Sorozatszerkesztő Benda Gyula, Berényi Iván, Pótó János)

Feldolgozások

ÁMTF I. Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987[3].

ÁMTF III. Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.

ÁMTF IV. Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.

Balogh – Ördög 1985. *Komárom megye földrajzi nevei.* Szerk. Balogh Lajos – Ördög Ferenc. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1985. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 169.)

Banner 1931. Banner János: A bánkúti lovassír. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből,* VII. (1931) 187–199.

Baski 2007. Baski Imre: *Csagircsa. Török és magyar névtani tanulmányok (1981–2006).* Kunszövetség, Karcag, 2007.

Baski 2009. Baski Imre: A helynevek és a régészettudomány. In: Rosta Szabolcs (szerk.): *„Kun-kép". A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére.* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezet, Kiskun Múzeum, Kiskunfélegyháza, 2009. 249–258.

Blazovich 1985. Blazovich László: *A Körös-Tisza-Maros köz középkori településrendje.* Békés- és Csongrád Megye Tanácsa VB Művelődési Osztálya, Békéscsaba-Szeged, 1985. (Dél-Alföldi Évszázadok)

Csík 2012. Csík Veronika: *Ötömös – Templomhegy. Egy dél-alföldi templom körüli kun szállástemető újraértékelése* . Szakdolgozat (SZTE-BTK Régészeti Tanszék) 2012.

Dobos 1982. Dobos Ilona: Török mondakör. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 5. [Szé–Zs]* Akadémiai Kiadó,

Budapest, 1982. 336–337.

Ferenţ 1981. Ioan Ferenţ: *A kunok és püspökségük.* Fordította Domokos Pál Péter. Szent István Társulat, Budapest, 1981.

FNESz. Kiss Lajos (szerk.): *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.

Fodor 1972. Fodor István: Újabb adatok a bánkúti sír értékeléséhez. *Folia Archeologica,* XXIII. (1972) 223–242.

Földi 1979. Földi Ervin (szerk.): *Magyarország földrajzinév-tára II. Csongrád megye.* Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1979.

Földi 1980. Földi Ervin (szerk.): *Magyarország földrajzinév-tára II. Békés megye.* Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1980.*Gilicze 1989.* Gilicze János: Földeák község áttelepülése 1845–1846-ban. In: Blazovich László (szerk.): *Tanulmányok Csongrád megye történetéből XIV.* Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 1989, 175–185.

Gilicze – Schmidt 2001. Gilicze János – Schmidt József: *Földeák.* Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht, Budapest, 2001. (Száz Magyar Falu Könyvesháza)

Golden 1997. Peter B. Golden: Cumanica IV. The Tribes of the Cuman-Qipčaqs. *Archivum Eurasiae Medii Aevi,* 9. (1995–1997) 99–122.

Gombocz 1915. Gombocz Zoltán: *Árpádkori török személyneveink.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1915. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 16.)

Gyárfás 1992. Gyárfás István: *A jász-kúnok története II.* „A Jászságért" Alapítvány, Budapest, 1992.

Györffy 1990. Györffy György: *A magyarság keleti elemei.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1990.

Gyulai 1890. Gyulai Rudolf: *Komárom vármegye és város történetéhez.* Ziegler Károly Könyvnyomdája, Komárom, 1890.

Hatházi 1996. Hatházi Gábor: A besenyő megtelepedés régészeti nyomai Fejér megyében. *Savaria,* 22. (1996) 3. sz. 223–248.

Horváth F. 1978. Horváth Ferenc: Csengele középkori temploma.

A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, (1976–1977) 1. sz. 91–126.

Horváth F. 2001. Horváth Ferenc: *A csengelei kunok ura és népe.* Archaeolingua, Budapest, 2001.

Horváth F. 2002. Horváth Ferenc: Új régészeti szempontok a kunok korai letelepedéséhez a Duna-Tisza közén. In: Bánkiné dr. Molnár Erzsébet – Hortiné dr. Bathó Edit – Kiss Erika (szerk.): *A Jászkunság kutatása 2000. Tudományos konferencia a Kiskun Múzeumban (2000. szeptember 21–22).* Jász Múzeumért Alapítvány, Jászberény-Kiskunfélegyháza, 2002. 21–34. (Jászsági Könyvtár 5. Szerkesztőbizottság: Faragó László – Hortiné dr. Bathó Edit – Kiss Erika – Kókai Magdolna)

Inczefi 1970. Inczefi Géza: *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. (Nyelvészeti Tanulmányok 14.)

Jakó 1940. Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt.* Sylvester Nyomda RT, Budapest, 1940. (Település- és Népiségtörténeti Értekezések 5.)

Kakuk 1981. Kakuk Zsuzsa: Török nyelvek. In: Ligeti Lajos (főszerk.): *Keleti nevek magyar helyesírása.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 229–258.

Kakuk 1988. Kakuk Zsuzsa: Török személynevek hódoltság kori forrásainkban. *Keletkutatás,* (1988) ősz. 13–28.

Katona-Kiss 2014. Katona-Kiss Attila: Szempontok az Ártánd-zomlinpusztai leletegyüttes történeti hátterének értékeléséhez. In: Rácz Tibor Ákos (szerk): *A múltnak kútja. Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete (The Fountain of the Past – Study Volume of the Fifth Annual Conference of Young Medieval Archaeologists).* Ferenczy Múzeum, Szentendre, 2014. 9–24., 356–360.

Kovács 1971. Kovács László: A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának XI–XIV. századi csillag alakú buzogányai. *Folia Archaeologica,* XXII. (1971) 165–181.

Köprülü 1960. M. Fuad Köprülü: Bābur. In: *The Encyclopaedia*

of Islam. Volume I [A – B] E.J. Brill, Leiden, 1960. 847–850.

Kun 2002. Kun Péter: Néhány kun eredetű családnév. *Magyar Nyelv,* 98. (2002) 3. sz. 336–342.

Mándoky Kongur 1993. Mándoky Kongur István: *A kun nyelv magyarországi emlékei.* Karcag Város Önkormányzata, Karcag, 1993. (Keleti örökségünk 1. Sorozatszerkesztő: Ökrösné Bartha Júlia – Pálóczi Horváth András)

Olasz 1959. Ifj. Olasz Ernő: Leletmentő ásatások Orosháza környékén. Árpád-kori település Békéssámson-Cigándon. *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve,* II. (1959) 5–11.

OnomTurc László Rásonyi – Imre Baski: *Onomasticon Turcicum. Turkic Personal Names I–II.* Indiana University – Denis Sinor Institute for Inner Asia Studies, Bloomington, Indiana, 2007.

Pálóczi Horváth 1973. Pálóczi Horváth András: A magyarországi kunok régészeti kutatásának helyzete. *Folia Archaeologica,* XXIV. (1973) 241–250.

Pálóczi Horváth 1974. Pálóczi Horváth András: A kunok megtelepedése Magyarországon. *Archaeologiai Értesítő,* 101. (1974) 1. sz. 244–259.

Pálóczi Horváth 1986. Pálóczi Horváth András: Régészeti és településtörténeti adatok a kunok letelepedéséhez. Egy középkori falu, Szentkirály feltárásának eredményei. In: Novák László – Selmeczi László (szerk.): *Falvak, mezővárosok az Alföldön.* Arany János Múzeum, Nagykőrös, 1986. 215–236. (Az Arany János Múzeum Közleményei IV.)

Pálóczi Horváth 1994. Pálóczi Horváth András: *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában.* Karcag Város Önkormányzata, Karcag, 1994. (Keleti örökségünk 2. Sorozatszerkesztő: Ökrösné Bartha Júlia – Pálóczi Horváth András)

Pálóczi Horváth 2009. Pálóczi Horváth András: Településtörténeti kutatások a középkori kun szállásterületeken. In: Rosta Szabolcs (szerk.): *„Kun-kép". A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth*

Ferenc 60. születésnapja tiszteletére. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezet, Kiskun Múzeuma, Kiskunfélegyháza, 2009. 217–232.

Pálóczi Horváth 2014. Pálóczi Horváth András: *Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei.* Archaeolingua, Budapest-Piliscsaba, 2014. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae 2. Szerkesztők Major Balázs – Türk Attila)

Rásonyi 1958. László Rásonyi: Les noms toponymiques comans du Kiskunság. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae,* VII. (1958) 1–2. sz. 73–146.

Rásonyi 2004. Rásonyi László: *Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál.* (második, javított kiadás) Helikon Kiadó, Budapest, 2004.

Reiszig 1907. Reiszig Ede: Komárom vármegye története. In: Borovszky Samu (szerk.): *Komárom vármegye és Komárom sz. kir. város.* Országos Monografia Társaság, Budapest, 1907. 389–548. (Magyarország vármegyéi és városai)

Rosta 2009. Rosta Szabolcs: Új eredmények a kunok Duna-Tisza közi szállásterületének kutatásában. In: Rosta Szabolcs (szerk.): *„Kun-kép". A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére.* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezet, Kiskun Múzeuma, Kiskunfélegyháza, 2009. 175–216.

Selmeczi 2011. Selmeczi László: *Kötöny népe Magyarországon.* Karcag Város Önkormányzata, Karcag, 2011.

Szabó 2008. Szabó József: *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 2008.

Szatmári – Vágó 1993. Szatmári Imre – Vágó Csaba: Medgyesegyháza területének településtörténete az őskortól a törökvilág végéig. In: Szabó Ferenc (szerk.): *Medgyesegyháza 1893–1993. Tanulmányok a nagyközséggé alakulás centenáriuma tiszteletére.* Nagyközségi Önkormányzat, Medgyesegyháza, 1993. 8–66.

Szatmári 2005. Szatmári Imre: *Békés megye középkori templomai.* Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, Békéscsaba, 2005.

Theisz 1893. Theisz Gyula: Baber. In: *A Pallas Nagy Lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája. II. kötet [Arafale–Békalen]* Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1893. 409.

Vende 1907. Vende Aladár: Komárom vármegye községei. In: Borovszky Samu (szerk.): *Komárom vármegye és Komárom sz. kir. város.* Országos Monografia Társaság, Budapest, 1907. 40–139. (Magyarország vármegyéi és városai)

Zoltai 1925. Zoltai Lajos: *Települések, egyházas és egyházatlan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén a XI–XV. századokban.* A Gróf Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottsága Közleményeinek Pótfüzetei 1. „Méliusz" Könyvkereskedés Könyvkiadó-Vállalata, Debrecen, 1925.

Web-irodalom

http://mapire.eu/hu/map/hkf_75e/?layers=osm%2C8&bbox=2273619.406342568%2C5826121.064867223%2C2288906.811999603%2C5832952.62427021; a letöltés időpontja: 2019. január 24.

https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/412/view/?bbox=-153%2C-5322%2C2109%2C-4330; a letöltés időpontja: 2019. január 24.

https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/33574/view/?pg=6&bbox=-754%2C-5649%2C8862%2C-34; a letöltés időpontja: 2019. január 24.

https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/33574/view/?pg=6&bbox=4106%2C-1511%2C5805%2C-519; a letöltés időpontja: 2019. január 24.

https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/40419; a letöltés időpontja: 2019. október 20.

https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/56804; a letöltés időpontja:

2019. október 20.
https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/42773; a letöltés időpontja: 2019. október 29.
https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/42776; a letöltés időpontja: 2019. október 29.
https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/42780; a letöltés időpontja: 2019. október 29.

KÁSA CSABA

A KATYŃI ERDŐBEN CÍMŰ FILM MAGYARORSZÁGI FORGALMAZÁSA ÉS AZ AZT KÖVETŐ MEGTORLÁS

1943. április 11-én adott először hírt egy berlini rádió a katyńi[1] tömegsírok felfedezéséről.[2] A Magyar Távirati Iroda a német társszerve április 13-i berlini jelentésére hivatkozva a következő nap részletesen ismertette, hogyan találták meg a helyiek elbeszélése alapján a német megszállás előtt – a híradás szerint a szovjet GPU, valójában az NKVD-nek rövidített Belügyi Népbiztosság által – kivégzett lengyel tisztek tömegsírjait.[3] Négy nappal később a TASZSZ Szovjet Hírügynökség reagált a német vádakra, kijelentette, hogy a lengyel tisztek 1941-ben német fogságba estek, s így nem a Szovjetuniót terheli a felelősség további sorsukat illetően. Vagyis állításuk szerint a németek követték el a tömeggyilkosságot. Először német

1 Az orosz településnév forrásainkban több formában szerepel; tanulmányunkban egységesen a mára elterjedt Katyń átírást használjuk, az idézetekben is erre javítottuk.

2 Tanulmányunknak a katyńi tömeggyilkosságról szóló részeiben, ahol külön nem hivatkozunk másra, Mester Attila 2015-ös doktori értekezésének adatait használtuk fel.

3 *MTI Napi Hírek,* 1943. április 14. 6. kiadás.

és lengyel bizottságok tárták fel a tömegsírokat, és nyilvánosságra hozták a szovjet elkövetés mellett szóló bizonyítékaikat. Azonban a Szovjetunió továbbra is erőteljesen tiltakozott. Nagy-Britannia és az USA nem akarta megzavarni keleti szövetségesükkel az együttműködést, egyébként is hadban álltak Németországgal, így a szovjet álláspontot támogatták.

Ezért a németek a felelősség egyértelmű megállapításához elismert, nagy szakmai tekintéllyel rendelkező orvosszakértőket kértek fel. Létrehozták a tizenkét tagú Nemzetközi Orvosi Bizottságot,[4] melynek magyar tagja is volt: dr. Orsós Ferenc, a budapesti Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Törvényszéki Orvostani Intézetének professzora.[5] Elsősorban neki volt köszönhető, hogy a bizottság egyértelműen bebizonyította, és minden tagja által aláírt jegyzőkönyvben rögzítette, hogy 1940. április–májusában történt a tömeggyilkosság.[6] Ehhez az Orsós professzor által kidolgozott tudományos módszerrel, „a koponyák halál utáni meszesedési folyamatából bizonyították, hogy az áldozatok halála kb. három évvel korábban következett be. Ugyancsak, mint a lőtt sebek szakértője a tarkólövések elhelyezkedéséből, és szinte teljesen azonos voltából megállapította a módszerességet, azt, hogy szervezett formában adták le azokat."[7] A másik döntő bizonyítékot szintén Orsós Ferenc útmutatása alapján találták meg. Felvetette, hogy ne

4 Tagjai: Mester 2015, 105.

5 Orsós Ferenc (1879–1962) orvos, egyetemi tanár. A Budapesti Tudományegyetemen 1903-ban avatták orvosdoktorrá. Kórboncnokként, törvényszéki szakértőként dolgozott több helyen. 1913-ban kórbonctanból és kórszövettani diagnosztikából magántanári képesítést kapott. A Nagy Háborúban katonaorvosként szolgált, 1917-ben orosz fogságba esett, 1918-ban Krasznojarszkból hazaszökött. Még ebben az évben meghívták a Debreceni Egyetem Kórbonctani Intézetének élére és nyilvános rendes tanárrá nevezték ki. Egy évig az egyetem rektora volt, 1933–1936 között az orvosi kar dékánja. Ezután 1945-ig a Pázmány Péter Tudományegyetem Törvényszéki Orvostani Intézetének igazgatója és nyilvános rendes tanára. 1944-ben elmenekült, életének későbbi eseményei tanulmányunk további részében szerepelnek.

6 Orsós Ferenc szerepéről a tömeggyilkosság pontos idejének meghatározásában: Kapronczay 1990, 2010; Mester 2011, 2015.

7 Kapronczay 1990, 2771–2772.

csak a sírokba került növénymaradványokat vizsgálják meg, hanem a sírok fölé telepített, majd kivágott fákat is. „Ugyanis a telepített fák évgyűrűinek rajzolatai megszakadnak, majd folytatódnak az átültetés után, s ebből lehetett a három évvel azelőtti átültetésre következtetni."[8]

A megállapítás, amelyre a Nemzetközi Orvosi Bizottság 1943-ban jutott, megegyezik azoknak a szovjet dokumentumoknak a tartalmával, amelyeket a jogutód Oroszország első elnöke, Borisz Jelcin 1992-ben Lengyelországnak átadott. A Lavrentyij Pavlovics Berija által előkészített, a tömeggyilkosságot elrendelő 1940. március 5-i SZK(b)P KB határozat – amelyet Sztálin, Kliment Jefremovics Vorosilov, Vjacseszlav Mihajlovics Molotov és Anasztasz Hovhanneszi Mikojan írtak alá – szerint:

„I. Meg kell bízni az NKVD-t

1. hogy a hadifogolytáborokban lévő 14 700 személy, volt lengyel tisztek, hivatalnokok, földesurak, rendőrök, az elhárítás emberei, csendőrök, telepesek és fegyőrök ügyét, valamint az Ukrajna és Belorusszia nyugati kerületeiben letartóztatott és ottani börtönökben lévő 11 000 személy, különféle kémszervezetek és diverziós ellenforradalmi szervezetek tagjai, volt földbirtokosok, gyárosok, volt lengyel tisztek, hivatalnokok és szökevények ügyét különleges eljárás során megvizsgálja, és velük szemben a legmagasabb büntetést, a főbelövést alkalmazza.

II. Az ügyeket a letartóztatottak értesítése és a vádak ismertetése nélkül kell lefolytatni [...]"[9]

A németek 1943-ban természetesen ki akarták használni háborús érdeküknek megfelelően a katyńi tömeggyilkosság propagandaértékét. Elsősorban a lengyeleket akarták elválasztani a Szövetséges és Társult Hatalmaktól, másrészt saját szövetségeseikkel is érzékeltetni kívánták, mi vár rájuk a háború után, szovjet győzelem esetén. Ehhez többek közt a katyńi

8 Kapronczay 2010, 109.

9 Sutarski 2009, 85.

sírok feltárásáról és a Nemzetközi Orvosi Bizottság munkájáról forgattak felvételeket, amelyekből a német UFA gyár egy rövidfilmet készített még 1943-ban, *Im Walde von Katyń* címmel.

A film Magyarországi forgalmazását az ország megszállása, 1944. március 19-e után kezdte el követelni a német követség. De csak júliusban került a mozik műsorára.

A film forgalmazóját, a Mester Film kft-t[10] 1938 áprilisában alapította dr. Mester Miklós, dr. Barla László és szalontai Kiss Miklós. A három, egykorú tulajdonos a húszas-harmincas években együtt dolgozott az egyetemi ifjúsági mozgalmakban, feltehetőleg jó baráti kapcsolatban is álltak.

Dr. Mester Miklós 1906-ban székely gazdálkodók gyermekeként született Rugonfalván, Udvarhely vármegyében. A Székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumban érettségizett, Budapesten járt egyetemre, 1937-ben Kelet-Európa történelméből doktorált. Egyik alapítója, majd tevékeny tagja volt a két háború közötti baloldali irodalmi társaságnak, melyet Bartha Miklósról, Rugonfalva korábbi híres szülöttjéről neveztek el. 1931-től egy évig a SzEFHE[11] elnöki tisztét töltötte be. 1939-ben a ráckevei választókerületben titkos szavazással a Magyar Élet Pártja országgyűlési képviselőjének választották. Imrédy Béla a kormányból való 1940-es kilépése után megalapította a Magyar Megújulás Pártját, melybe Mester Miklós belépett, mert bízott az új párt által megígért földreformban, így ellenzéki po-

10 A sajtóban a „Mesterfilm Kft." elnevezés terjedt el, de saját reklámjaikban, plakátjaikon, filmjeik kópiáin is legtöbbször – ha nem az emblémájukat használták – így nevezték magukat, ezért a továbbiakban mi is ezt a változatot használjuk a hivatalos elnevezés helyett.

11 A Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete szervezését 1920–21-ben öten kezdték el: Incze Antal, János Áron, Kolozsváry-Borcsa Mihály, Zakariás Gergely Sándor és Csanády György. Erdélyben azok a magyar anyanyelvű fiatalok, akik nem tudtak jól románul és diplomát akartak szerezni, külföldre, elsősorban Magyarországra kényszerültek, el kellett hagyniuk szülőföldjüket. Az egyesület célja a felsőfokú tanulmányokat végző erdélyi magyarok összetartozás-tudatának ébrentartása, megerősítése volt.

litikusként folytatta képviselői tevékenységét. A német megszállás után az Erdélyi Párt és a magyar kulturális élet kiválóságainak ajánlásával a Sztójay-kormány vallás- és közoktatásügyi államtitkára lett, mely pozícióját megőrizte a Lakatos-kormányban is. A nyilas hatalomátvételt követően illegalitásba vonult. 1945 után többször letartóztatták, majd kitelepítették. Történészi munkáját még 1956 után sem folytathatta, fizikai munkásként, kis beosztású irodai alkalmazottként dolgozott. A kommunista rendszer egészen 1987-ig ellenségként kezelte, ekkor is csak korára való hivatkozással törölték a nyilvántartásból. Budapesten hunyt el 1989-ben.

Dr. Barla László Pécsett született 1905-ben. 1936-ban államtudományi doktori címet kapott, később a MEFHOSz[12] elnöke lett. 1937-től a Hunnia Filmgyár kölcsönosztályának vezetője, 1938-tól a Mesterfilm Kft. ügyvezetője annak megszűnéséig. 1940-ben tagja volt a II. Lillafüredi Nemzeti Filmhét rendezőbizottságának, 1943-tól pedig a Magyar Írók Filmje Rt. felügyelőbizottságának. Több mint húsz film gyártásában vállalt produceri vagy egyéb szerepet. 1945-ben Pécsre költözött, az 50-es években is ott élt. Halálának időpontja nem ismert.

Szalontai Kiss Miklós 1906-ban született Békéssámsonban. Jogi egyetemet végzett; a MEFHOSz főtitkára, majd gazdasági igazgatója lett. 1937-ben kitanulta a gyártásvezetést. 1938-tól a Mesterfilm Kft. ügyvezetője és állandó gyártásvezetője annak megszűnéséig. 1939-től 1940-ig a Takács Film Kft. ügyvezetését is ellátta, 1942-től tagja a Magyar Film Kiviteli Szövetkezetnek. Az első magyar filmszemlének, az 1939-es Nemzeti Filmhétnek egyik szervezője, és kiadója volt a külön erre az alkalomra a lillafüredi Palotaszállóban megjelent újságnak is. 1945 után a hatalom nem engedte a filmiparban dolgozni. 1945-től az FKgP Országos Központjában annak 1950-es megszűnéséig a gazdasági ügyek felügyelője volt. Később állami

12 Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége. Az egyetemi és főiskolai diákszervezetek szövetsége, 1920-ban alakult. A segítő, önképző, tudományos és vallási alapú szervezeteket fogta össze.

gazdaságokban dolgozott, utoljára főkönyvelőként. Budapesten, 1974-ben hunyt el.

Közös cégüket 1938. V. 11-én jegyezte be a Budapesti Királyi Törvényszék Cg 40161/3. 28242/1. számon.[13] Ügyvezetője dr. Barla László és szalontai Kiss Miklós lett. Törzstőkéje tízezer pengő volt, ebből Mester Miklósé négyezer, a két ügyvezetőé pedig három-háromezer pengő. A céget kölcsönnel is támogatták: a Nemzeti Önállósítási Alap[14] negyvenezer pengőt, egy Fritz Eisler(?) nevű, Németországból emigrált zsidó filmes pedig százezer pengőt biztosított az induláshoz.[15]

A Mesterfilm 1938 és 1944 között egyedül vagy másik filmes céggel közösen húsz filmet gyártott: 1938-ban: *Uz Bence*, *Szegény gazdagok, Nincsenek véletlenek.* 1939-ben: *A nőnek mindig sikerül, Jöjjön elsején, Semmelweis.* 1940-ben: *Egy csók és más semmi, Dankó Pista, A szerelem nem szégyen.* 1941-ben: *András, Havasi napsütés, Haláltánc.* 1942-ben: *Fráter Lóránd,* Őrségváltás, *Férfihűség, Gyávaság, Négylovas hintó.* 1943-ban: *Makacs Kata, Sziámi macska.* 1944-ben: *Boldoggá teszlek.* Legtöbbet foglalkoztatott színészeik Szeleczky Zita, Goll Bea, Páger Antal, Jávor Pál és Csortos Gyula voltak.

Mester Miklós, miután országgyűlési képviselővé választották, 1940-ben eladta üzletrészét fele-fele arányban Barla Lászlónak és szalontai Kiss Miklósnak. Így a két ügyvezető egyben a két egyedüli tulajdonos is lett.

A lengyel tisztek lemészárlásáról készült alig 13 perces német dokumentumfilm forgalmazásba került kópiája a Mesterfilm emblémájával indul.

13 *Központi Értesitő*, 1938. június 9. 410.

14 A gazdasági és szellemi foglalkozási ágakban önálló pálya alapítását méltányos kölcsön nyújtásával segítő, az 1937. évi 4.600. M. E. számú rendelettel létrehozott pénzügyi alap.

15 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) 3.1.9. V-91291. 4.

Magyar címe *A Katyni erdőben* lett,[16] amely feliratot a *Történelmi Filmszallag* alcím követi. Szövege két változatban maradt fenn. Az egyik az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottsághoz – amely engedélyezte az egyes filmek forgalmazását – benyújtott leírás.[17] A másik a filmszalagon lévő hangfelvétel. A kettő között lényeges különbség nincs. Mivel a magyarországi filmszínházakban utóbbit halhatták a nézők,[18] ennek lényegét közöljük:

„[…] A környék egyszerű parasztjainak jelentései ösztönözték a német katonai hatóságokat arra, hogy itt ásatásokat kezdjenek. A sárga homokos földben, a fiatal nyírfák és erdei fenyők alatt számtalan hullákkal telt vermet tártak fel. Több mint 12 000 lengyel tiszt lehelte itt ki a lelkét.

A 16x20 méteres árkokban egymásra rakva 12-es sorokban találták a hullákat. Csupán néhány kapavágás, és máris láthatóvá válnak a lemészárolt katonák csizmái, majd láthatóvá válik a törzs és a fej. […]

Az egyenruhadarabok és további katonai felszerelések alapján világossá válik, hogy itt kikről is van szó. Meggyilkolt tisztekről. A néhai lengyel hadsereg különböző rangfokozatú tisztjei voltak ezek, akik után a lengyel lakosság már évek óta reménytelenül kutatott. Az eltűntek iránti érdeklődésekre Sztalin hivatalosan közölte, hogy ezek a tisztek szovjet állampolgárok lettek. Nos, ezeket az eltűnteket és állítólagos szovjet állampolgárokat most azután 20 méteres gödrökben láthatják viszont hozzátartozóik.

A halottak értéktárgyai hiányoznak. Semmiféle ékszerneműt nem találtak náluk. De ezek a tárgyak a GPU hóhérai számára értéktelenek voltak. Igazolványok, valamint asszonyok és gyermekek fényképei, ezek azok az okmányok, amelyeknek alapján sikerült a meggyilkoltak személyazo-

16 Továbbiakban a mai helyesírás szerint írjuk a település nevét, ebből következően a film címét „*A Katyńi erdőben*" formában használjuk.

17 Magyar Nemzeti Filmalap Zrt. Filmarchívum.

18 Narrátora feltehetőleg Bókay Ferenc (1906–?) színész volt, aki 1935-től Berlinben dolgozott, a negyvenes években emigrált, egy ideig az UFA-híradó és a Donau-Rádió bemondója volt.

nosságát megállapítani. Csak megrökönyödéssel szemlélhetjük ezeket, a halottak birtokában lévő életet sugárzó képeket.

Itt fekszik Smorawiński tábornok[19] és itt a sebesültgondozó szolgálat hozzátartozói. Ott egy tábori lelkész, és mellette a meggyilkolt tisztek százai. A boncolás által bizonyítást nyert, hogy a halált tarkólövés okozta.

A sírok feltárásánál jelen voltak különböző európai államok bizottságai, valamint magyar, bolgár, dán, olasz és svájci törvényszéki orvosszakértők és tudósok, továbbá a genfi vöröskereszt képviselői. Valamennyien megállapították, hogy a 12 000 lengyel tisztet 1940 tavaszán, a hideg évszakban a GPU hóhérai legyilkolták és az áldozatokat a katyńi erdőben elásták, hogy ennek a borzalmas tömegmészárlásnak nyomait ezzel eltüntessék.

Kozłowski professzor egykori lengyel miniszterelnök,[20] aki az egyik bizottság tagja volt, a következőket mondotta: »Mint lengyel, megrendülve állok honfitársaim véres tetemei előtt. Mint ember kétségbeesetten kell megállapítanom, hogy milyen borzalmas következményekkel járna minden európai nép számára a bolsevista terror vérszomjas garázdálkodása.«

Az egész európai sajtó közölte annakidején e borzalmas lelettel kapcsolatos állásfoglalását. A néhai lengyel hadsereg tagjai, akik Katyńba jöttek, rémülettel és megdöbbenve állanak a tömegsírok előtt. A bajtársaik előtt, akiket Sztalin véreskezű hóhérai likvidáltak. A bolsevisták által itt legyilkolt lengyel tisztek száma a 11-szerese a háborúban elvesztett tisztek számának. A háború egy nyílt harc volt férfi-férfi ellen, de ez egy védtelenek ellen elkövetett alattomos orvgyilkosság. […]

A katyńi és a vinnicjai halálmezőket bevilágítja a bolsevizmus igazi sátáni arculata, amely nem más, mint a zsidóknak az európai kultúrát és intelligenciát kiírtó és megsemmisítő szervezete.

19 Smorawiński, Mieczysław Makary (1893–1940) a lengyel hadsereg két, katyńi tömegsírban azonosított tábornokának egyike.

20 Kozłowski, Leon Tadeusz (1882–1944) régészprofesszor. 1934–1935 között volt a Lengyel Köztársaság miniszterelnöke.

Az egyszerű fakeresztek, mint felkiáltójelek merednek az ég felé az egyszerű sírokon.

Katyń és Vinnicja még egyszer óvva intik Európát!"[21]

A Katyńi erdőben című film magyarországi forgalmazásának a körülményeit a Barla László és szalontai Kiss Miklós ellen folytatott vizsgálat – melynek részleteit később ismertetjük – nyomozati szakaszának jegyzőkönyveiből állíthatjuk össze. Barla László vallomásában azt állította, hogy a film forgalmazását a német követség nyomására és Dr. Balogh László[22] – aki ekkor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium művészeti és irodalmi ügyekkel foglalkozó ügyosztályának volt a helyettes vezetője – utasítására vállalták. Húsz százalék jutalék mellett továbbadták a Magyar Filmiroda Rt-nek. A film az UFA filmgyárban készült Berlinben, és az általuk készített magyar szöveggel vették át.[23]

Ezt alátámasztja Balogh tanúkénti meghallgatása. Elmondta, hogy beosztásánál fogva kapcsolata volt a német követség kulturális előadóival. 1944 nyarán a követség egyik alkalmazottjának vezetésével egy küldöttség járt nála, és néhány vállalat megnevezését kérték filmek kihelyezésére. Ő többek közt a Mesterfilm Kft-t is megemlítette. Arra az esetre, ha vonakodnának forgalmazni *A Katyńi erdőben* című filmet, a németek a céget

21 Magyar Nemzeti Filmalap Zrt. Filmarchívum. Ezúton köszönjük meg Kurutz Márton gyűjteményezési és kutatási menedzser segítségét, és azt, hogy a Filmarchívum a kutatáshoz rendelkezésünkre bocsátotta a filmet.

22 Balogh László, dr. (1898–1954) minisztériumi osztálytanácsos. A Budapesti Egyetem bölcsészkarán végzett, 1922-ben doktorált magyar művelődéstörténetből. 1934-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium filmügyi előadója, 1938-tól osztálytanácsosi címet kapott. Ezután két évre a Miniszterelnökségre vezényelték. 1940-től az Országos Nemzeti Filmbizottság főtitkára, majd a Kultuszminisztériumban az Országos Nemzeti Filmbizottság ügyeivel foglalkozó osztály vezetője lett. 1942-től a minisztérium Művészeti csoportjának előadója, később ügyosztályfőnök-helyettese, a Hunnia Filmgyár igazgatótanácsának tagja. 1945-ben letartóztatták, a „népbíróság" 1946-ban négyévi börtönbüntetésre ítélte, szabadulása után 1951-ben kitelepítették.

23 ÁBTL 3.1.9. V–91291. 4.

finnországi eladásai[24] miatt az – addig általuk biztosított – alapanyagellátásból való kizárással fenyegették meg. Ezentúl megemlítették, hogy a követség ebben az esetben az iparengedélyük megvonására irányuló lépéseket is fog tenni. A Mesterfilm a követelés hatására átvette a filmet és továbbadta a Magyar Filmirodának.[25]

Dr. Kutasy Szegleti Istvánné Gruber Sári, aki a Balogh és a németek közötti megbeszélésen tolmácsolt, szintén megerősítette Barla László vallomását. Elmondta, hogy a követség először kisfilmek forgalmazását kérte, de ezt elutasították arra való hivatkozással, hogy szervezetük alkalmatlan rá. Utána következett *A Katyńi erdőben* című filmmel kapcsolatos kívánság. Baloghtól telefonutasítást kaptak: ha nem vállalják, akkor veszélybe kerül az iparengedélyük. Így kénytelenek voltak a felkérést elfogadni. Barla László utasítására szabotálták a végrehajtást, ami 4–5 hétig sikerült is. Utána naponta telefonáltak a követségről, így kénytelenek voltak elkezdeni a forgalmazást.[26]

Lényegében hasonló vallomást tett az ügy másik gyanúsítottja, szalontai Kiss Miklós is. A filmet az iparengedélyük megvonása miatti félelemből, német nyomásra forgalmazták. Megállapodott Barlával, hogy szabotálják, és túladnak rajta. A tényleges munkát a Magyar Filmiroda végezte, levonta a saját jutalékát, s a fennmaradó összeget átutalta a Mesterfilm Kft-nek.[27]

A pontos időpontra, hogy mettől meddig játszották a magyarországi mozik *A Katyńi erdőben* című filmet, csak következtetni tudunk. Találunk utalást arra, hogy már 1943-ban vetítették.[28] Ez nem valószínű, ugyanis az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság 1944. június 17-én kiadott köz-

24 A Mesterfilm által gyártott filmek forgalmazási jogát adták el, azaz filmjeiket vetítették Finnországban.

25 ÁBTL 3.1.9. V–91291. 11.

26 ÁBTL 3.1.9. V–91291. 27.

27 ÁBTL 3.1.9. V–91291. 33.

28 Mester 2015, 96.

leményében jelentette ki, hogy a filmet nyilvános előadásra alkalmasnak találta.[29] Ezek szerint *A Katyńi erdőben*, eredeti címmel *Im Walde von Katyń* műfaját tekintve hangos riport egy felvonásban, 1943-ban az Ufa Sonderproduktion filmgyárban készült és 304 méter hosszú. A kérelmező a Mesterfilm Kft. volt.

Nem sokkal ezután, 1944. június 24-én lépett hatályba a m. kir. belügyminiszter 102.294/1944. B. M. számú rendelete *A Katyńi erdőben* című mozgófénykép kötelező bemutatása tárgyában.[30] Szövege szerint a mozgófényképüzemek engedélyesei kötelesek a rövidfilmet az 1063. számú Magyar Világhíradóval egyidejűen bemutatni, és vele együtt folyamatosan műsoron tartani. A hivatkozott Világhíradó keltezése 1944. július, így feltehetőleg ekkor került a filmszínházak műsorára. De későbbi időpontban is találtunk példát *A Katyńi erdőben* vetítésére a korabeli hírlapok moziműsorrovataiban.[31]

A film visszhangjáról nem sok említést találtunk a sajtóban. Ekkor, 1944 júliusában két fronton folytak a harcok: a normandiai partraszállás után Franciaországban, keleten pedig határaink közelében, Romániában. Angol terrorbombázások zajlottak Budapest és a nagyobb vidéki városaink ellen. Fontosabb témák foglalták el a sajtó hasábjait, mint a katyńi film fogadtatása. A *Pesti Hírlapban* azonban találtunk egy rövid beszámolót. A dokumentumfilm ismertetése után előrevetíti a cikk írója, milyen sors fog várni hadifogságba eső honvédeinkre. „A GPU emberei kegyetlenül kivégezték a lengyel hadsereg színe-javát, azokat, akik halálos ellenségei voltak a szovjet rendszernek és népükben tovább szították volna az ellenállást a leigázók ellen. A rövid film minden szónál ékesebben szólóan mutatja be, milyen sors vár azokra, akik a szov-

29 *Budapesti Közlöny,* 1944. június 29. 6.

30 *Budapesti Közlöny,* 1944. június 25. 6.

31 *Székely Nép,* 1944. augusztus 25. 6.

jeturalom karmai közé kerülnek. A filmet visszafojtott lélekzettel figyeli a közönség."[32]

Egy hónap múlva, a román átállás után az új bukaresti hatalom a szovjet csapatokat Dél-Erdélyen keresztül napok alatt Arad térségén át az Alföldre vezette, így megpecsételődött Észak-Erdély sorsa. Székelyföld védhetetlenné vált, a magyar és a német csapatokat ki kellett vonni. Ez folyamatos visszahátrálással 1944. szeptember 15-re fejeződött be.[33] A tordai csata elvesztésével, október 8-án Kolozsváron keresztül is megnyílt az út az Alföldre a Vörös Hadsereg számára. Horthy tekintélyes erdélyi politikusok közbenjárására, a kilátástalan küzdelem elkerülése végett harc nélkül átadta a várost, amely október 11-én került az ellenség kezére. Ebben az időben nyugatabbra már a Báránd–Derecske vonalon folytak a harcok.

A front mögött azonnal létrejött a katonai közigazgatás, a fegyverek árnyékában pedig szerveződtek a „demokratikus" hatalmi intézmények. Egyik legfontosabb feladatuk a közgondolkodás átállítása volt: mindent az ellenkezőjére fordítani. Ebbe beletartozott természetesen a katyńi tömeggyilkosság felelősségének kérdése is – vagyis visszatértek az 1943-as, az első német hírügynökségi jelentések után kialakított szovjet állásponthoz: a németek követték el. Ehhez először lefolytattak egy saját vizsgálatot. Miután a Vörös Hadsereg visszafoglalta Szmolenszk körzetét, 1944 januárjában öt orosz törvényszéki orvosszakértő „bizonyította be" a német érintettséget.[34]

A Katyńnal kapcsolatos „hadművelet" párhuzamosan három „fronton" zajlott. Az első a bizonyítékok, a tanúk és a dokumentumok eltün-

32 Mozi. A katyńi erdő borzalmai. *Pesti Hírlap,* 1944. július 11. 7.

33 Székelyföld katonai kiürítéséről bővebben: Barabás Csaba – Kása Csaba: A román átállás és Rugonfalva szovjet-román megszállása 1944-ben. Digitális kiadás, http://rugonfalva.org/files/Rugonfalva%204_2.pdf, a letöltés időpontja: 2019. november 28.

34 Halála előtt maga a bizottság vezetője is beismerte barátainak, hogy Sztálin személyes parancsára tevékenykedett, és egyszerűen hazudott: a lengyel tiszteket valóban az NKVD funkcionáriusai ölték meg. Bővebben: Mester 2015, 78–79.

tetése. A második a propaganda, mellyel a tömegek gondolkodásából ki akarták törölni a szovjet felelősséget, s hely*ére* a németet állítani. A harmadik pedig az előzőt bizonyítandó eljárások: nyomozások, amelyeket vádemelések és népbírósági perek követtek. De ezzel együtt bosszúhadjárat is zajlott (ez sajátosan magyar vonatkozású), melynek célja a magyarság kiszorítása a gazdasági életből – ahova az egy évvel azelőtt kapcsolódott be –, a megbüntetés és az „őrségváltás" előtti állapot visszaállítása volt.

Az első „fronton" a szovjet csapatok mindenkit és mindent elvittek, aki vagy ami érintett volt a tömeggyilkossággal kapcsolatban. Így 1945 februárjában Orsós Ferenc intézeti irattárának szinte teljes anyagát elkobozták, és később a Szovjetunióba vitték.[35] Egyes források szerint Raoul Wallenberg Szovjetunióba hurcolása is ennek tudható be, ugyanis lengyel emigránsok a tömeggyilkossággal kapcsolatos iratokat adtak át neki megőrzésre.[36] Legérdekesebb talán a lengyel menekülteket segítő balatonboglári plébános, Varga Béla – később a nemzetgyűlés elnöke – esete, amely egyben a megszállók módszereit is példázza. Elfogták őt, és szovjet bíróság elé állították. Azonban a magyar tolmács, akit gyermekkorában egy katolikus pap támogatott, hálából segített rajta. Elmondta neki: ha Katyńról kérdezik, azt kell válaszolnia, hogy soha, semmit sem hallott róla. Ugyanis Sztálin parancsot adott ki a hadsereg első vonalának, hogy mindenkit, aki bármit is tud a mészárlásról, végezzen ki. A plébános a tanács szerint cselekedett, szabadon engedték.[37]

A második „frontot" a megszállt területeken frissen szerveződő magyarországi „demokratikus" sajtóban megjelent ideológiai koncepció készítette elő. Ez egyszerű, világos és széles tömegek számára érthető volt. Az újságcikkek először is visszautaltak arra, hogy a nyilas uralom

35 Kapronczay 2010, 111.

36 Mester 2016, 31–32.

37 Varga 1998, 42–43.

be akarta feketíteni, le akarta járatni a Szovjetuniót, az orosz népet. El akarta hitetni, hogy százezreket akarnak felkoncolni, milliókat elhurcolni. „Katyńról kötelező volt minden mozgószínháznak német propagandafilmet bemutatni, hogy mindenkit elrémítsenek. A világ bűnbakjának kiáltották ki a zsidókat és hirdették: paradicsomi állapotok következnek be, ha már egyetlen zsidó sem lesz a földön. És mindez arra volt jó, hogy eltereljék a figyelmet azokról az égbekiáltó gaztettekről [ti. a holokausztról], amelyeket elkövettek és amelyeket tervbe vettek."[38] Egyszerűsítve: azért kellett kötelezően bemutatni a filmet, amellyel a németek a szovjetekre fogták a lengyel tisztek meggyilkolását, hogy ezzel eltereljék a figyelmet a saját maguk által elkövetett gaztettről, a holokausztról. Az már csak hab a tortán, hogy az elméletet közlő lap, a *Szabadság* a kommunisták által létrehozott propagandaújság volt, céljaikat kissé álcázva Darvas Józseffel, Kállai Gyulával és Zilahy Lajossal a szerkesztőbizottságban.

Néhány nap múlva tovább alakult, finomodott a koncepció. A fővárosi gettóban talált holttestekkel kapcsolatban egyetemi orvostanárokból, tudósokból, egyházak küldöttjeiből álló bizottság igazolta, hogy a gyilkosságokat a nyilasok követték el. A vizsgálattal összefüggésben budapesti náci és nyilas Katyńról írtak a lapok. „Azok a dokumentumok, melyeket szakértők állítottak össze a budapesti Katyń rémségeiről, fel kell hogy nyissák a világ közvéleménye szemét is. Európa szabad népeinek is tudniok kell, hogy kik az igazi katyńi gyilkosok."[39] Itt már a végletekig leegyszerűsítették az üzenetet: akik Budapesten zsidókat gyilkoltak, ugyanazok ölték meg a lengyeleket is. Külön érdekessége az aláírás nélküli, tehát a szerkesztőség véleményét tükröző vezércikknek, hogy nyíltan bosszúállásra szólít fel. Minden magyart, akiben a becsület szikrája él, a bosszú érzésének kell eltöltenie. „A bosszúé, amely nem ismer irgalmat és kegyelmet.

38 Halálra ítélték a nyilasok a keresztény egyházakat. *Szabadság,* 1945. február 2. 3.

39 Budapesti Katyń. *Szabadság,* 1945. február 10. 1.

Népünk és nemzetünk e gyilkosainak, hazánk sírásóinak bitófán a helyük! Minden magyar tisztán látja ezek után, hogy nemcsak a legyilkolt áldozatok ezreiért, hanem mindnyájunk mérhetetlen szenvedéseiért is a nácibérenc nyilasok a felelősek."[40] A propaganda központilag irányított volt – ezt bizonyítja, hogy az írást más lapok is átvették.[41] Ez a beállítás, Katyń és Auschwitz közös említése a továbbiakban is megmaradt. Az első, koncentrációs táborból hazatérő férfi beszámolójához a következő megjegyzést fűzte a cikk írója: „Az angolszász sajtó azt írja, hogy hivatalos becslés szerint négymillió emberre rúg az itt elpusztított emberek száma. És hol vannak még a többi táborok, a többi katyńok, a szörnyű tömegsírok, ahol szintén sok százezer szerencsétlen ember csontja pihen."[42]

Mint említettük, a harmadik „fronton" zajlottak az ideológiai koncepciót „bizonyító" eljárások, amelyek egyúttal a bosszúállás elemei is voltak. A folyamat már akkor elkezdődött, amikor a budai vár még német kézen volt. Ekkor Pesten már négy bíró – négy párt kiküldöttje – formális tárgyaláson halálos ítéleteket hozott. Ezekből kettőt 1945. február 4-én, az akkori Sztálin téren (ma Oktogon) lámpavasra akasztással hajtottak végre a nagyszámban összegyűlt közönség hangos tetszésnyilvánításától kísérve. Egy érdekes összehasonlítás jól jellemzi a „népbírósági" eljárásokat. Magyarországon a Sztójay-kormány tizenkét volt tagjából – akik végrehajtották Edmund Veesenmayer követ, a nagynémet birodalom magyarországi teljhatalmú megbízottjának[43] parancsait – hetet kivégeztek.[44]

40 Uo.

41 Budapesti Katyń. *Szabad Magyarország (Miskolc),* 1945. február 13. 1., *Igazság (Eger),* 1945. február 18. 2.

42 Az auschwitzi haláltábor. *Népszava,* 1945. március 11. 3.

43 Veesenmayer számára kiállított és Hitler által aláírt meghatalmazás szerint feladata többek közt: „A birodalom teljhatalmú megbízottja gondoskodjék arról, hogy az ország teljes közigazgatását […] az ő irányítása alatt álló kormány intézze […]." Veesenmayer birodalmi megbízott kinevezési okmánya. Ránki 1968, 789.

44 Sztójay Döme kormánya tíztagú volt; két tárcánál személycsere történt, így a minisz-

Ezzel szemben Veesenmayert Németországban 20 évre ítélték, amit megfeleztek, majd 1951-ben szabadlábra helyezték. Ha a Szövetséges és Társult Hatalmak által szigorúan ellenőrzött németországi felelősségre vonásokat igazságszolgáltatásnak tekintjük, akkor azt, ami Magyarországon történt, csak bosszúállásnak lehet nevezni. Ennek lefolyásáról és hangulatáról Mester Miklós önéletrajzában is említést tett. Tanúként beidézték Basch Ferenc, a Volksbund elnöke „népbírósági" tárgyalására. Amikor a vádakkal ellentétben a valóságról beszélt, a közönség zajosan elkezdett tüntetni ellene. „Valamennyien a nyilasok kegyetlenségei miatt elkeseredett, boszszúra vágyó budapesti zsidók voltak – írta."[45]

Így történhetett meg, hogy az akkori Magyarországon a korábban (1945. előtt) szerepeiket eljátszó színészeket is háborús bűnössé nyilvánították, s kérték kiadásukat. De elítéltek költőket verseikért, írókat regényeikért, rendezőket filmjeikért. Háborús bűnössé váltak az újságok, a könyvek, a hanglemezek, a kották, melyek beszolgáltatandó listáját közzétették, internálással fenyegetve azokat, akik egyetlen példányt is megtartanak belőlük. Ezekből következően nem véletlen, hogy felkerült a háborús bűnösök második listájára Szeleczky Zita és Páger Antal is.[46] 1947 márciusában a Belügyminisztérium még mindkettőjüket megpróbálta kikérni a Szövetséges Ellenőrző Bizottságtól, sikertelenül.

Pontosan két héttel Magyarország hivatalos „felszabadulása" után a hatóságok legfontosabb feladata az irodalom és a művészetek terén is a múlt teljes eltörlése volt. Az MTI jelentette, hogy „a fasiszta irodalmi termékek,

terelnökkel együtt fennállása alatt tizenkét tagot számlált. Közülük egy öngyilkos lett a nyilas hatalomátvétel idején, egyet nem tudtak elfogni, így csak tízet vettek őrizetbe a szövetségesek, és adtak ki Magyarországnak mint háborús bűnöst. Mindnyájukat halálra ítélték. Hármójuk esetében kegyelemből életfogytiglanra változtatták az ítéletet, a többieket kivégezték.

45 Mester 2012, 173.

46 http://docplayer.hu/24400049-Az-mkcsbk-archivumabol-v-karsay-jeno-hagyatekabol-dr-orban-gyula-adomanya.html; a letöltés időpontja: 2019. november 12.

filmek és kották listájának összeállítása a pártok kiküldötteinek közreműködésével folyamatban van."[47] Felhívták az alispánokat és a polgármestereket, hogy a hozzájuk érkezett ilyen termékeket gyűjtsék össze és tárolják mindaddig, amíg elszállításukról nem gondoskodnak. Arra vonatkozóan, milyen kritériumok alapján kell megítélni, hogy mit tekintsenek fasiszta irodalmi terméknek, részleteket nem közöltek. Ezután Balogh István miniszterelnökségi államtitkárnál három, nem ismertetett összetételű bizottság alakult, hogy összeállítsa a fasisztairányú és szovjetellenes művek jegyzékét. 1945. június 17-én hozták nyilvánosságra a listát, melyet a Magyar Filmalkalmazottak Szabad Szakszervezete állított össze, és a fent említett bizottságok hagytak jóvá. Ezen 116 film szerepelt.[48] A húsz Mesterfilm-alkotásból kilencet tiltottak be: *András, Férfihűség, Fráter Lóránd, Gyávaság, Jöjjön elsején, Őrségváltás,*[49] *Szegény gazdagok, Sziámi macska, Uz Bence*.

Senki sem kerülhette el a megtorlást, aki valamilyen szinten kapcsolatba került *A Katyńi erdőben* című filmmel – ez az eddigiek után már akkor is világos, ha nem vesszük figyelembe azt, hogy az eljárásoknak a fent említett, tömegek meggyőzésére szolgáló koncepció bizonyítása is a célja volt.

A Mesterfilm tulajdonosai ellen készülő eljárást *A Reggel* című lap 1945. április 30-i száma már előrevetítette. *A népügyészség kutatja a nyilas-náci filmesek és mozisok vagyonszerzésének titkait* címmel megjelent írás szerint a filmpropaganda élén már államtitkár korában Antal István állt két hűséges emberével, Balogh László miniszteri tanácsossal és Nagy Sándorral, a Hun-

47 *MTI Hírkiadás,* 1945. április 18. 21. kiadás.

48 *Magyar Közlöny,* 1945. június 17. 9.

49 Az Őrségváltás a kor társadalmi problémáit vitte filmvászonra. Rendezője Bánky Viktor, forgatókönyvírója Tóth Miklós, főszereplője Páger Antal volt. „Ha a »honfoglalás« fogalma nem volna nekünk, magyaroknak annyira szent, nyugodtan adhattuk volna ezt a szimbolikus címet is ennek a filmnek. A zsidóság bitorolta helyeket azok foglalják el, akiknek ebben az országban minden tekintetben az élen kell lenni: magyarok." Gy. K. E. [Gyimesy Kásás Ernő]: Őrségváltás. *Magyar Film,* 1942. augusztus 18. 8. old. A filmből mindössze 30 percnyi töredék maradt fenn.

nia igazgatójával.[50] „A náci-rendszer haszonélvezői egymásután alapították meg az úgynevezett »jobboldali« filmvállalatokat. Ezt úgy értelmezték, hogy mindenekelőtt kiirtották a régi, tőkeerős filmvállalatokat és filmjeiket olcsó pénzen megszerezve, megindították üzemeiket.[51] Így alakult meg a *Mester-film* is, melynek tulajdonosai *szalontai Kiss Miklós* és *Barla László* voltak. […] Mindketten tüntető diákvezérek voltak, Antal István és Nagy Sándor kebelbarátai. Ők hozták forgalomba például az »Őrségváltás«-t."[52]

Két hét múlva a lapok már Tóth Miklós forgatókönyvíró[53] letartóztatásáról tudósítottak. Vele kapcsolatban az eljárás megkezdését késleltette, hogy Kolozsváron fogták el, és meg kellett várni a kiadását.[54] A rendőrség politikai osztálya június végén őrizetbe vette Balogh Lászlót, majd átadta a „népügyészségnek". Az újságok erről szóló híradásai már a készülő váda-

50 Nagy Zsigmond Sándor, dr. (1897–?) filmgyárigazgató. Jogi doktorátust szerzett, 1924-től mozititkár, mozi-, majd színházigazgató. 1934-ben a Hunnia Filmgyár alkalmazottja, később a kereskedelmi és kölcsönző osztályt vezető igazgatója. 1943 januárjától egyben a Nemzetvédelmi Propaganda Minisztérium Filmügyosztályának vezetője is. 1944. május 3-tól vezérigazgató-helyettesként irányította a Hunnia Filmgyárat, melynek augusztus 4-től a vezérigazgatója lett. A nyilas kormány lemondatta, ennek ellenére 1945-ben az Igazolóbizottság nem igazolta és állásvesztésre ítélte. További sorsa ismeretlen.

51 Mint később idézzük, Pásztor Béla filmrendező tanúvallomásában ezzel is vádolta a Mesterfilm Kft. tulajdonosait.

52 A népügyészség kutatja a nyilas-náci filmesek és mozisok vagyonszerzésének titkait. *A Reggel*, 1945. április 30. 5. Kiemelések az eredetiben.

53 Tóth Miklós (1904–1975) forgatókönyvíró, producer. Zsibón született, Kolozsvárott érettségizett, 1927-ben települt át Magyarországra. Budapesten az *Esti Újság* munkatársa, a Pódium Kabaré háziszerzője, a Vígszínház dramaturgja volt. A Pannonia Film Kft. tulajdonosa, mely két filmet készített a Mesterfilmmel közösen. Összesen tizenkét forgatókönyvet írt, ebből nyolcat filmesítettek meg. 1945-ben Bukarestbe költözött. Letartóztatták, majd 1948 végén kiadták a magyar kommunista hatóságoknak. 1949. március 3-án két és fél évi börtönre ítélte a „népbíróság", és elrendelte az Őrségváltás forgatókönyvének megsemmisítését. Büntetésének letöltése után Kistarcsára internálták, ahonnan 1953. július 29-én szabadult. 1956 után színpadi szerzőként működött, főként az Állami Déryné Színházban mutatták be darabjait.

54 *Szabadság,* 1945. május 16. 4.

kat is előrevetítették. „Mint a Nemzetközi Filmkamara alelnöke, *Magyarországon színrehozatta az összes német propagandafilmeket, élükön a »Jud Süss«-szel.* Az ő »érdeme«, hogy Págerék az Őrségváltás meg az ezekhez hasonló filmekkel tudták fertőzni a magyar közvéleményt."[55] Bűnösségének alátámasztásához zsidóellenességére hivatkoztak. „Zsidógyűlöletében nemcsak a magyarországi zsidó színészeket fosztotta meg kenyerüktől, hanem figyelme még a külföldre is kiterjedt és ott is igyekezett ártani a zsidószármazású magyar művészeknek."[56] Bánky Viktor rendezőt[57] érdekes körülmények között fogták el: a foksányi hadifogolytáborból hazatérők között ismerték fel. „Bánky rendezte az »Őrségváltás« című antiszemita filmszemetet és több […] társával együtt tevékeny részt vett a filmszakma zsidótlanításában."[58]

Időközben Barla László ellen már folyt a nyomozás, 1945. június 8-án hallgatta ki őt a rendőrség. A Mesterfilm Kft. létrejöttéről, *A Katyńi erdőben* és az Őrségváltás című filmről kérdezték ki, válaszait korábban már ismertettük.[59] Ekkor még feltehetőleg szabadlábon védekezhetett. A sajtó

55 Két feltűnő letartóztatás a politikai rendőrségen. *Világ,* 1945. június 19. 2. Kiemelés az eredetiben.

56 Uo.

57 Bánky Viktor (eredeti nevén Koncsics Gyula) (1899–1967) filmrendező. Az Iparművészeti Iskolán grafikai tanulmányokat folytatott, ezt félbehagyva végezte el a Színiakadémiát. Münchenben, majd húga, a világhírű némafilmsztár, Bánky Vilma segítségével Hollywoodban kapott kisebb filmszerepeket. A húszas évek végén visszatért Európába, és az Universal berlini produkcióiban dolgozott mint vágó és segédrendező. 1933-ban hazajött Magyarországra, filmvágó lett, 1938-tól rendező. Húsz filmet rendezett és ugyanennyiben volt vágó, hét forgatókönyvet írt – hatot szerzőtárssal –, melyből kettőt nem filmesítettek meg. Az általa rendezett húsz filmből 1945 nyarán a kommunisták tizenhármat betiltottak, többnek a kópiáit is megsemmisítették. 1945-ben letartóztatták, majd nemsokára szabadon engedték. 1947-ben az ún. népbíróság hat hónapi börtönbüntetésre ítélte. Később Nyugat-Európába távozott, Münchenben hunyt el. A két háború közötti időszak egyik legtehetségesebb és legsokoldalúbb filmes alkotója, rendezője volt.

58 Hurokra került fasiszták. *Szabad Nép,* 1945. július 15. 3.

59 ÁBTL 3.1.9. V-91291. 4.

különböző időpontokban tudósított őrizetbe vételéről – amely szalontai Kiss Miklós*éval* egyszerre történt –, ezek közül a legkorábbi 1945. július 13-án jelent meg.[60] A kiszivárogtatott vád szerint „a Mester Film kft-n keresztül a leguszítóbb fasiszta szellemű antiszemita és népellenes filmeket, hozták forgalomba, ők készítették az Őrségváltás című nyilas propagandafilmet és ők hozták forgalomba »A Katyńi erdőben« című német propagandaalkotást is […]."[61]

A Barla László és szalontai Kiss Miklós ellen folyó nyomozásban tanúkat is kihallgattak. Dr. Balogh László és Dr. Kutasy Szegleti Istvánné Gruber Sári vallomását *A Katyńi erdőben című film forgalmazása körülményeinek feltárásakor már ismertettük.*[62] *Pásztor Béla filmrendező kihallgatási jegyzőkönyvében – nem tudjuk*, milyen okból, mert más helyen ilyet nem tapasztaltunk – feltüntették, hogy izraelita. Elmondta, hogy Balogh László támogatása segítségével Barla és szalontai Kiss a filmszakma két leginkább jobboldali alakja lett. Az államtól kapott kölcsönből alapították a Mesterfilm Kft-t. „Ez a vállalat aztán félretolva minden jogosan dolgozó embert, learatta a szakma legnagyobb anyagi sikereit. Akkor gyártottak filmet, amikor akartak, *akkor vásároltak filmet, amikor akartak, mert a nyilaskormány támogatta őket.* Csakhamar hatalmas vagyonra tettek szert, amit azonban feltűnően költekező, tivornyázó életmódjukkal eltékozoltak. A Tököly utcán hatalmas villát vettek, ebben olyan dáridók folytak, hogy néha 200 üveg pezsgő is elfogyott egy este. Ilyen nagy összegeket csak a propagandaminiszter dr. Antal István támogatásával lehetett megszerezni. Dr. Barla mint *cégfőnök* szalontai *Kiss Miklóssal* együtt meg is felelt a propagandaminiszter elvárásainak. Csaknem minden aljas és *uszító propagandafilmet* ők gyártottak. Tevékenységük az *Őrségváltás című film gyártásával érte el csúcspontját.* A Mester filmet dr. Barla

60 Őrizetbe vették az „Őrségváltás" című film gyártóit. *Magyar Nemzet,* 1945. július 13. 5.

61 *Világ,* 1945. július 18. 3.

62 ÁBTL 3.1.9. V–91291. 11. és ÁBTL 3.1.9. V–91291. 27.

László cége hozta forgalomba. Azt a förtelmes német gyártmányú propagandafilmet, amelyet a németek a világ megtévesztésére a katyńi tömegsíroknál gyártottak, dr. Barla László cége hozta forgalomba. Ez a film akarta a világgal elhitetni, hogy a katyńi tömeggyilkosságokat nem a németek, hanem az oroszok követték el. Ezt a filmet dr. Barla Lászlóék dr. Balogh László útján nemcsak engedélyeztették, hanem az összes mozik számára kötelezővé tették [a vetítését]. Már ezzel a tettükkel is a legnagyobb háborús bűnösöknek tekinthetők úgy dr. Barla László, mint minden munkatársa."[63] Welter Ferenc film- és reklámkölcsönző azt vallotta, hogy a Mesterfilm Kft. a műtermi kiutalásoknál aránytalanul több időt kapott, mint mások. Valószínűleg azért, mert vállalták az akkori időknek megfelelő irányfilmek gyártását.[64] Hartyáni Jenő filmkölcsönző elmondta, hogy az Őrségváltást többször látta, mivel játszás*át* az ország összes mozijában kötelezővé tették.[65] *A gyártó Magyar Filmiroda raktárában tárolt összes kópia megsemmisült,*[66] Hartyányi azonban határozottan emlékezett arra, hogy a filmszalagon a Mesterfilm emblémája volt.[67] *Kálnay Imre filmgyártó szerint a Mesterfilm Kft. kihasználta az akkori zsidótörvényeket*, és óriási hasznot húzott. Ha valakinek műterem kellett, csak akkor kaphatta meg, ha nekik nem volt rá szükségük.[68]

63 ÁBTL 3.1.9. V–91291. 13–14. Kiemelések az eredtiben, piros színű ceruzával aláhúzva. Megjegyezzük, hogy a tanúvallomás sok ellentmondást és ferdítést tartalmaz. A nyilas kormány nem támogatta a Mesterfilm Kft-t; Antal István 1942. április 17. és 1944. március 22. között volt tárca nélküli nemzetvédelmi-propaganda miniszter az Őrségváltás és *A Katyńi erdőben* című filmeket nem Barla László cége, hanem a Mesterfilm Kft. forgalmazta; a vetítés kötelezővé tételét, mint már említettük, a belügyminiszter rendelte el.

64 ÁBTL 3.1.9. V–91291. 19–20.

65 Erre vonatkozó adatot nem találtunk.

66 A cég a front közeledtével elhatározta, hogy archívumát a bombabiztosnak ítélt budafoki borospincékben helyezi el. Minden megsemmisült, amikor a Vörös Hadsereg katonái alkohol után kutatva felgyújtották a tűzveszélyes filmeket.

67 ÁBTL 3.1.9. V–91291. 21–22.

68 ÁBTL 3.1.9. V–91291. 23–24.

Bánky Viktort ebben az eljárásban tanúként hallgatták ki. Elismerte, hogy az *Őrségváltást* ő rendezte. Azonban a szerződését a Pannónia Film Kft. részéről Tóth Miklós és szalontai Kiss Miklós írta alá. A műtermi felvételek végéig utóbbi volt a gyártásvezető, majd Barla László vette át ezt a feladatot.[69] szalontai Kiss Miklós vallomását korábban ismertettük.[70]

Az ügyet 1945. július 14-én a rendőrség átadta a Budapesti Népügyészség elnökének. A vádirat[71] *két héten belül, július 26-án benyújtásra került a Budapesti Népbíróságnak Matisfalvy népügyész*[72] aláírásával. Ebben I. rendű szalontai Kiss Miklós, II. rendű dr. Barla László terhelteket az „Nbr. 11 § 4. pontjába ütk. népellenes bűntettel /figy. a Nov. 10 §-ára/" vádolta meg. A rövid tényállás szerint ketten „1944 év folyamán mint a Mester film kft. tulajdonosai és felelős vezetői, forgalomba hozták a »Katyńi erdő« és »Őrségváltás« c. erősen jobboldali és az orosz viszonyokat teljesen hamis beállításban feltüntető filmet az ország összes moziaiban huzamosabb időn keresztül, sőt az egész ország nagyrészének, mint mozilátogatók tömege előtt huzamosabb időn át olyan állandó jellegű és folyamatos tevékenységet fejtettek ki, amely alkalmas volt arra, hogy fasiszta és demokrácia ellenes irányzatok elterjesztése végett, továbbá faji és felekezeti gyűlölet felkeltése, illetőleg ébrentartása céljára a közfelfogást jelentős mértékben befolyásolja és az országra káros irányba terelje."[73]

A vádiratról különösebb elemzés nélkül is egyértelmű, hogy magyartalanul megfogalmazott zagyva szöveg, amelynek az az összeállítója még

69 ÁBTL 3.1.9. V–91291. 25–26.

70 ÁBTL 3.1.9. V–91291. 32–33.

71 ÁBTL 3.1.9. V–91291. 43–45.

72 Matisfalvi (Mathis) István, dr. (1907/?/–1982) ügyvéd, népügyész. 1936-tól Dunaharasztiban ügyvéd, 1945-ben „népügyész" lett. Ebben a minőségében képviselte a vádat többek között az Endre–Baky–Jaross perben és Kun András ellen. 1946-ban fogolyszöktetéssel, vesztegetéssel, közokirat-hamisítással és csalással vádolták meg, a bíróság nyolc hónapi fogházra ítélte. Szabadulása után újból ügyvédi munkát végzett.

73 ÁBTL 3.1.9. V–91291. 43–45.

arra sem figyelt, hogy a hivatkozott rendeleti helyekbe ütközően fogalmazza meg a tényállást. Csak a legfeltűnőbbek: a Novella 4. pontja szerint nyomtatványban, sokszorosított iratban, gyülekezet előtt elmondott beszédben vagy rádió útján lehet a háborús bűncselekményt elkövetni, ezekből következően film útján nem lehetséges. A jogszabály állandó jellegű és folyamatos tevékenység büntetését rendeli el, de nem tesz különbséget a szerző és a terjesztő között. Esetünkben a vádlottak nem szerzői, csak forgalmazói voltak a filmeknek. Kérdés, hogy egy dokumentumfilm, amely egy tudományos vizsgálat eredményéről szól, mennyiben alkalmas fasiszta és a demokráciaellenes irányzatok elterjesztésére és megerősítésére, vagy faji és felekezeti gyűlölet felkeltésére. A film szövegében esetleg felfedezhetők ilyen utalások, de, mint a rendőrségi szakasz tanúvallomásaiban elhangzott, azt a filmmel együtt kapták a németektől, nem a Mesterfilm Kft. megvádolt vezetői *készítették. Végül egy fontos tény, am*ely nem szerepel a vádiratban: a kényszerítettség. Több kihallgatási jegyzőkönyv egybehangzóan tartalmazza, hogy zsarolással tudta csak a német követség és a minisztérium elérni a forgalmazást. A kényszerítő körülményt egyébként az eljárás nyomozója által írt jelentés is tényként említette.[74] Sajnos az iratok között nem találtuk meg az ítéletet – és a róla írt sajtótudósítást sem –, pedig érdekes lett volna az indoklását megismerni.

A teljesség kedvéért meg kell említenünk, hogy a vád tárgyává tett másik film, az *Őrségváltás többi alkotója sem kerülhette el a megtorlást. Mint már említettük, Tóth Miklóst Romániában tartóztatták le, a magyar hatóságok kérték kiadását. Bánky Viktort pedig a foksányi hadifogolytáborból hazatérők között fogták el. Utóbbi a film rendezője volt*; 1947-es, hat hónapos börtönbüntetését azzal indokolta a bíróság, hogy „faji gyűlöletre izgatott".[75] *Tóth Miklós forgatókönyvíró – kiadása után hozott – 1949-es, két*

74 ÁBTL 3.1.9. V–91291. 30.

75 *Magyar Országos Tudósító,* 1947. június 25. 10. kiadás.

és fél év börtönbüntetéssel elmarasztaló ítéletét pedig azzal, hogy „fasiszta, népellenes, faji gyűlöletre izgató forgatókönyvet írt."[76] *Még Vincze Ottó, a film zeneszerzője is kapott büntetést*: *három év*re eltiltották vezető tisztség viselésétől a Zeneszerzők és Szövegírók Szövetkezetében.[77]

Balogh László miniszteri tanácsost, aki a tanúvallomások szerint utasította a Mesterfilm Kft-t *A Katyńi erdőben* című film forgalmazására, 1946. január 29-én négy év börtönbüntetésre ítélte a „népbíróság".[78]

A filmet, illetve kötelező vetítésének elrendelését Jaross Andor volt belügyminiszter perében is a vád részévé tették. 1945. október 8-i kihallgatásán a zsidósággal kapcsolatban kiadott B. M. rendeletek között kérdésre a következőt válaszolta: „»A Katyńi erdőben« című mozgófénykép kötelező bemutatására vonatkozó 102/294/1944. sz. B. M. rendelet szintén belügyminiszterségem alatt jelent meg m. év június 24-én."[79] A vádirat 4. pontjában Mátisfalvy népügyész korábban megjelent cikkei és beszédei miatt az „Nbr. 15 § 4. pontjába ütk."[80] népellenes bűntettel vádolta meg Jarosst.[81] Ezen cikkek felsorolásában található érdekesség: „»*A Katyńi erdőben*« c. film kötelező bemutatására vonatkozó 102/294/1944. sz. B. M. rendeletet adta ki."[82] Nem nehéz észrevenni, hogy a filmmel kapcsolatos vád nem illeszkedik sem a vádirat 4. pontjának gondolamentébe, sem annak többi részébe. Sőt, mint azt a szalontai Kiss Miklós és Barla László ellen benyújtott vádirat esetében kifejtettük, a hivatkozott jogszabályi helybe sem ütközik. A bírósági tárgyaláson Jaross védője a fentieken túl azt is kiemelte, hogy: „A Katyńi erdőben

76 *MTI Belföldi Hírek,* 1949. március 3. 9. kiadás.

77 Kiket nem igazoltak a Zeneszerzők és Szövegírók Szövetkezetében. *Demokrácia,* 1945. július 9. 4.

78 ÁBTL 3.1.9. V–91291. 46.

79 ÁBTL 3.1.9 V-104061. 23.

80 Lásd 81. lábjegyzetünket.

81 ÁBTL 3.1.9 V-104061. 141.

82 ÁBTL 3.1.9 V-104061. 142.

című film bemutatása a vádlott saját intézkedésének nem ismerhető el és ez a főtárgyaláson bizonyítva nem lett."[83] Ezek alapján valószínűsíthetjük, hogy annak oka, hogy a film kötelező bemutatását felvegyék a 4. vádpontba, nem a bűnösség alátámasztása volt, sokkal inkább a katyńi tömeggyilkosság német végrehajtásának „bizonyítása". Ugyanis ha egy háborús főbűnös elítélésének egyik oka a katyńi film országos vetítése, akkor ebből következően a film tartalma is bűnössé válik. Vagyis nem igaz az, amiről szól.

Végül néhány mondatban szeretnénk ismertetni Orsós Ferenc professzornak, a Nemzetközi Orvosi Bizottság magyar tagjának további sorsát is. Miután 1943 őszén a szovjet csapatok visszafoglalták Szmolenszk körzetét, 1944. január 24-én közzétették nyolc napig tartó vizsgálatuk eredményét, mely azt „bizonyította" hogy mindent a németek követtek el. A magyar sajtó híre szerint a „Szovjetunió nagy nemzetközi vitát kezdett, megpróbálta a kétségbevonhatatlan adatok megcáfolását és azt állította, hogy a lengyel tiszteket a németek végezték ki."[84] Orsós Ferenc válaszul kiadott nyilatkozatában ismertette az általuk alkalmazott tudományos módszereket, a vizsgálat lefolyását és eredményeit. „A katyńi bizottság által megállapított tárgyilagos lelet és a felhozott érvek tudományos bírálattal szemben *mindig meg fogják állni a helyüket*. A nemzetközi orvosbizottság megállapításainak *tudományos értékét és bizonyító erejét semmiféle vita, vagy ellenvetés meggyengíteni nem tudja*."[85] Ezek után talán nem véletlen, hogy 1944 augusztusában a szovjetektől tartva elmenekült Magyarországról. Később, október folyamán visszatért. November közepén az MTI a Német Távirati Irodára hivatkozva tette közzé azt a hírt, mely szerint: „A bulgáriai szovjet hatóságok megparancsolták, hogy azokat a bolgár tanukat, akik a katyńi tömeggyilkosság felvett jegyzőkönyvét hitelesítették, mint »háborús bű-

83 Karsai–Molnár 1994, 431.

84 Orsós Ferenc professzor lezárja a katyń körüli vitát. *Magyarság,* 1944. február 29. 4.

85 Uo. Kiemelések az eredetiben.

nösöket« letartóztassák."[86] Talán ez is hozzájárult döntéséhez, december 6-án végleg elhagyta az országot. Később, 1945 júliusában a Pázmány Péter Tudományegyetem Igazoló Bizottsága feljelentést tett Orsós Ferenc ellen, amely alapján a Budapesti Népügyészség nyomozást rendelt el. A Budapesti Rendőrfőkapitányság Politikai Rendészeti Osztály*ának* eljárása közben a Budapesti Népbíróság egy évvel a feljelentés után elfogatóparancsot bocsátott ki. Ezután három év múlva, 1949. március 7-ére tűzték ki a tárgyalást, amelyen a népügyész meghallgatása után arról döntött a „népbíróság", hogy kéri a professzor kiadatását. Az Igazságügyi Minisztérium azonban 1949 novemberében úgy foglalt állást, hogy a kiadatási kérelem előterjesztése nem lenne célravezető.[87] Feltehetőleg nem is nagyon akartak tárgyalást. Attól tarthattak a szovjetek és magyarországi megbízottjaik, hogy nem tudják a vádlottból a nekik megfelelő vallomást kikényszeríteni. Az pedig kifejezetten kellemetlen lett volna számukra, ha a professzor elmondja, hogyan bizonyították be annak idején a szovjetek bűnösségét. Orsós Ferencnek 1945-ben sikerült az amerikai megszállási zónába jutnia, 1946-ban a Mainzi Egyetem művészetianatómia-professzora lett. 1962-ben hunyt el.

Epilógus

A Szovjetunió a katyńi tömeggyilkosság német felelősségét a nürnbergi per ítéletével kívánta bizonyítani. Ehhez segítséget az egykori Nemzetközi Orvosi Bizottság „bűnbánó" román és bolgár tagjai nyújtottak volna nyilatkozataikkal, amelyekben azt vallották, hogy Orsós professzor vette rá őket a „hamis jegyzőkönyv" aláírására. Végül azonban amerikai nyomásra ejtették a vádat a tanúvallomások és a benyújtott bizonyítékok hiteltelensége miatt.[88]

86 *MTI Külföldi-Belföldi Hírek*, 1944. november 16. 18. kiadás.; *Dunántúl,* 1944. november 17. 2.

87 Mudrák 2015, 26–27.

88 Kapronczay 1991, 18.; Vizi 1994, 328.; Mester 2011, 309.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Kapronczay 1990. Kapronczay Károly: A katyńi tömegsírok orvosszakértői vizsgálata. *Orvosi Hetilap,* 131. (1990) 50. sz. 2770–2772.

Kapronczay 1991. Kapronczay Károly: Katyn és Magyarország. *Tekintet,* 4. (1991) 3. sz. 13–19.

Kapronczay 2010. Kapronczay Károly: Orsós Ferenc és Katyń tömegsírjainak azonosítása. In: *Jubileumi emlékkönyv. Három orvostörténész köszöntése. Tanulmánykötet Birtalan Győző, Karasszon Dénes és Szállási Árpád tiszteletére.* Johan Béla Alapítvány, Magyar Orvostörténelmi Társaság, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, Magyar Tudománytörténeti Intézet, Budapest, 2010. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 86.)

Karsai – Molnár 1994. *Az Endre–Baky–Jaross per.* Sajtó alá rendezte, szerkesztette és a jegyzeteket írta Karsai László és Molnár Judit. Cserépfalvi kiadása, Budapest, 1994.

Mester 2011. Mester Attila: Orsós Ferenc a katyńi vizsgálóbizottság debreceni tagja. *Debreceni Szemle,* 19. (2011) 3. sz. 304–311.

Mester 2012. Mester Miklós: *Arcképek két tragikus kor árnyékában. Visszapillantás a katasztrofális magyarországi 1944. esztendőre, részint annak előzményeire és közvetlen következményeire is, 27 év távlatából.* Tarsoly kiadó, Budapest, 2012.

Mester 2015. Mester Attila: *Katyń lengyel és magyar visszhangja 1943–1989.* Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem, BTK, 2015. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/221179/Doktori__PhD__ertekezes.pdf?sequence=1&isAllowed=y; a letöltés időpontja: 2019. november 10.

Mester 2016. Mester Attila: Katyń „magyar áldozatai" a Rákosi-korszakban (1945–1956). *Debreceni Szemle,* 24. (2016) 1. sz. 28–36.

Mudrák 2015. Mudrák József: Orsós Ferenc orvosprofesszor, a Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem 1923/24. tanévi rector

magnificusa. *Gerundium egyetemtörténeti közlemények,* 6. (2015) 3–4. sz. 16–28.

Ránki 1968. *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György et al. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.

Sutarski 2009. Konrad Sutarski: Katyń – világot felháborító szovjet bűntény –. *Forrás*, 41. (2009) 7–8. sz. 77–88.

Varga 1998. Kapronczay Károly: *A Nemzetgyűlés elnöke volt. Varga Béla vallomásai életútjáról.* Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 1998.

Vizi 1994. Vizi E. Szilveszter: Az „Orsós-ügy" avagy a tudós felelőssége. *Magyar Tudomány,* 39. (1994) 3. sz. 326–335.

KÖŐ ARTÚR

A BUKARESTI KIÁLLÍTÁS, AHOGY EGY KARÁNSEBESI ROMÁN TANÍTÓJELÖLT LÁTTA

Pavel Jumanca visszaemlékezése az 1906-os rendezvényre

Az 1906. évi bukaresti kiállítás

Az 1906-os esztendő a román történelemben jelentős évnek minősült. Ekkor ünnepelte az ország I. Károly uralkodásának 40., a Román Királyság létrejöttének 25. évfordulóját, valamint az 1800. évfordulóját annak, hogy Traianus császár elfoglalta Dáciát.[1] Ezt a jeles alkalmat egy Bukarestben rendezett kiállítás keretén belül ünnepelte meg Románia, melyre meghívást kaptak nemcsak a királyság egyes régióinak lakói, de a királyság határain kívül élő román-

1 A dákoromán elmélet szerint a románok a romanizált dák népcsoport közvetlen utódai. A dákok lakta Dáciát Traianus római császár 106-ban hódította meg és csatolta a Római Birodalomhoz. A kiállítást a XX. században három névvel is illették. Nevezték Általános Román Kiállításnak (Expoziţia Generală Română), Nemzeti Kiállításnak (Expoziţia Naţională) és Dákoromán Bemutatónak (Exhibitio Daco-Romana). L. Drăghiţă 2002, 177.

nok is.[2] „Ez a gyönyörű kiállítás tükörképe lehet kultúránknak és a nemzet munkájának, a hagyományos ekétől a legújabb iparban használatos eszközökig, világosan láttatva az elmúlt rövid időszak eredményeit is, melyben még inkább összeszedtük erőnket annak érdekében, hogy lehetőségeinket kihasználjuk" – mondta I. Károly király a kiállítás megnyitóján.[3] A király beszéde árulkodott arról, hogy a kiállítás célja: megmutatni a világnak a románok gazdasági, társadalmi és kulturális teljesítményét, bemutatni az uralkodó regnálása során elért katonai és politikai sikereket; ugyanakkor a szervezők szerepet szántak az eseménynek a nemzeti identitás megerősítésében is.[4]

Egy kijelölt szervezőbizottság határozta meg azokat a szektorokat, melyek a kiállítás pavilonjainak „témájául" szolgálhattak. Ilyenek voltak a mezőgazdaság, állattenyésztés, háziipar, bányászat, a különböző iparágak, a keresztény kultúra, az ország kulturális sokszínűsége, a polgári és katonai zsenialitás, a művészetek és a népzene. Természetesen – mint ahogyan azt a hivatalos kiírás is tanúsítja – bármelyik témában szerveződött is a kiállítás adott pavilonja, a román zsenialitást és nagyszerűséget, az ország lehengerlő fejlődési ütemét kellett sugallnia.[5] Az ünnepélyes megnyitóra 1906. június 6-án került sor. „Egész nap, délelőtt 11 órától éjfélig, látni lehetett az őrült

2 L. Cofas – Constantinescu 1997, 145.

3 A király beszédét közölte a *Conservatorul* című újság. L. *Conservatorul* (1906. június 8.), 6. évf. 125. sz. 1.

4 Andrei Florin Sora tanulmányának elején ugyanilyen jellegű célokat tulajdonít a kiállításnak. L. Sora 2002. https://erasmusisha.wordpress.com/2002/01/01/participarea-institutiilor-de-invatamant-la-expozitia-generala-romana-1906/, a letöltés időpontja: 2018. június 19. Jancsó 2019, 323.

5 Hogy csak egy példát említsünk: a *Hivatalos Közlönyben* a háziiparra vonatkozó rész pontosan így szerepel: „a méltóságteljes és művészi háziipar termékei, melyek bármi másnál jobban árulkodnak e nemzet választott természetéről". L. *Hivatalos Közlöny* (Monitorul Oficial). 1905. június 2. 6481. Az ország gyors fejlődéséről szóló állítás nem is volt alaptalan. A *Budapesti Hírlap Romániai képek* című cikke Románia gazdasági fejlődését négy példával támasztja alá: a csernavodai híd megépülése, a konstancai, a brăilai és a galaţi kikötők megépítése. *Budapesti Hírlap*, XXVI. évf., 198. sz. (1906. július 21.) 10.

érdeklődést a kiállítás iránt […]" – számol be a *Conservatorul* (Konzervatív) című újság a kiállítás forgatagáról.[6] A kiállítás iránti nagy érdeklődés és az azon való részvétel nagysága már csak azért sem furcsa, mert a kiállítás szervezői végig azon dolgoztak – egyeztetve a szomszéd országok hatóságaival –, hogy lehetőség szerint a határon túli és a hazai románság is minél nagyobb számban meg tudjon jelenni ezen a nem mindennapi eseményen.[7] A legtöbb érintett ország el is engedte román nemzetiségű állampolgárait az eseményre, számítva a kiutazóknak a hazájuk iránti lojalitására.[8] A résztvevők számának növelése érdekében a Dimineaţa (Reggel) és a Patri-

6 *Conservatorul* (1906. június 13.), 6. évf., 129. sz. 1.

7 L. *Conservatorul* (1906. augusztus 4.), 6. évf., 170. sz. 3.

A Magyar Királyság – akárcsak Franciaország – azon országok közé tartozott, amelyek kezdettől fogva partnerek volt abban, hogy a kiállítás sikerét „előmozdítsák". Két nagyobb magyar kirándulócsoport is szervezett utat a kiállításra: a székelyföldi kirándulócsoport és a kolozsvári vasúti alkalmazottak „Összhang" nevet viselő énekkara. Elképzelhető, hogy a magyar látogatók száma még nagyobb lett volna, ha a román Kulturliga elnöke, Grădişteanu „tettlegességig fokozódott magyargyűlölete" nem állta volna útját ennek. Grădişteanu ugyanis egy konstancai étteremben konfrontálódott Kucsera Miksa magyar–osztrák konzullal, és fizikailag is bántalmazta. A Kulturliga elnöke azt sérelmezte, hogy Kucsera védelmére kelt annak a pincérnek, akit ő megdorgált, amiért magyarul beszélt. L. Középajtai 1906, 10−11.; *Budapesti Hírlap* (1906. szeptember 4.), 26. évf., 242. sz. 10.; *Magyarország* (1906. szeptember 5.), 13. évf., 215. sz. 8. A felek közötti ellentét kis híján párbajjal végződött. Az Osztrák–Magyar Monarchián és Franciaországon kívül képviseltette magát a kiállításon Olaszország is, aminek azért is örültek a szervezők, mert az évfordulókra való tekintettel ajándékba a capitoliumi farkas szobrának reprodukcióját hozták. A magukat a rómaiaktól származtató románság szívének igen kedves volt e gesztus. Lásd: *Conservatorul* (1906. szeptember 22.), 6. évf., 208. sz. 3.

8 Az Orosz Birodalom megtiltotta alattvalóinak a kiállításon való részvételt. Ennek ellenére a besszarábiai románok berendeztek egy pavilont, igaz az erdélyiek pavilonjának egyik szárnyában. Nem elképzelhetetlen, hogy azzal próbálták a szervezők a feszültséget enyhíteni, hogy nem biztosítottak nekik „saját" pavilont. Középajtai állítása azonban teljesen képtelenség, amikor azt írja, hogy a besszarábiai, bulgáriai, macedóniai és szerbiai románok „apró fülkékben" kiállítottak ugyan, de ezekben nem az illető országok románjai voltak jelen, mert ezt az illető országok nem tűrték volna el, hanem „valószínűleg maga Rumenia szervezte minden egyes ország oláhjai nevében a rájuk vonatkozó kiállítást". Középajtai 1906, 14.

otul (Hazafi) újságok kedvezményes jegyekhez juttatták azokat az olvasókat, akik a lapban lévő kupont felhasználták.[9] A vidéki lakosságot kívánták „mozgósítani" azzal, hogy 19 fő fölötti csoportok esetében kedvezményes belépőjegyeket adtak, valamint a román állami vasút (CFR) is különjáratokat indított a nagyobb vasúti gócpontokból, s kedvezményes menettérti jegyeket kínált, segítve ezzel is a Bukarestbe való eljutást.[10] „A világ minden tájáról elküldött románok eljöttek, hogy a kiállításon lássák és megmutassák mindazt, ami hitről, tudományról, akaratról, az elme és a kéz munkájáról, gazdaságról és román oktatásról beszél és tesz tanúbizonyságot. Ilyen még nem volt nálunk" – tájékoztattak a Vulturul (Sas) sorai.[11]

Magyarországi román tanítók és tanárok a kiállításon

Valóban igen nagy számban voltak jelen a nem Romániából érkezők. 1906. augusztus 3-án egy 300 főt meghaladó csoport érkezett a Magyar Királyság részét képező Bánságból. A kirándulást szervezők közé so-

9 L. *Dimineaţa* (1906. június 29.), 3. évf., 859. sz. 2.

10 Ilyen járatok indultak Bodzavásárból (Buzău), Piatra-Oltból, Costeştiből, Piteştiből, Gyurgyevóból (Giurgiu) és Konstancáról (Conştanţa). L. *Conservatorul* (1906. május 5.), 6. évf., 99. sz. 2. – A földművelő vidéki lakosság számára a kedvezmény 30, 50, de akár 75%-sak is lehetett. L. Sora 2002. Az *Universul* (Világegyetem) című újságban 1906. május 2-án megjelent írás szerzője éppen ezért attól tartott, hogy gondot okoz majd a Bukarestbe utazó nagyszámú érdeklődő elszállásolása. Számításai szerint 35 szálloda 1450 szobája és 1727 ágya, valamint 9 vendégfogadó, mely 88 látogatót fogadhat be, várja a kiállításra elutazókat. A problémát a szervezők azzal oldották meg, hogy az állami líceumok bentlakásaiban is szállásoltak el vendégeket, valamint kihasználták a laktanyák nyújtotta lehetőséget is. L. *Universul* (1906. május 2.), 24. évf., 117. sz. 1–2.

11 *Vulturul* (1906. június 4.), I. évf., 28. sz. 1.

rolhatjuk Vasile Goldişt[12], Sever Bocut[13], Iosif Moldovant[14] és Dr. Putici temesvári esperest is.[15] A csoport tagjainak többségét román tanítók és papok alkották, kíséretüket a román közoktatásügyi minisztérium delegáltjai biztosították. Ez azért nem meglepő, mert a rendezvénynek az volt az egyik célja, hogy minél több pedagógust és tanulót ösztönözzön a Bukarestbe utazásra.[16] Éppen ezért már 1905 júliusában felvették a szervezők

12 Pedagógus, politikus, 1906–1910 között képviselő a magyar parlamentben.

13 Politikus, publicista. Apja a Bánságban román tanító volt. Bocu 1899-ben kezdett el dolgozni az aradi *Tribuna Poporului* (Néptribunus) című lapnak. 1905-ben Romániába utazott, hogy népszerűsítse lapját. Számtalan sajtópert indítottak ellene a Magyar Királyságban. Önkéntesként részt vett az első világháborúban a románok oldalán: hírszerzéssel bízták meg, és hadifoglyokat hallgatott ki. Ezért távollétében az Osztrák–Magyar Monarchia haditörvényszéke halálra ítélte.

14 Erdélyi román tanító, aki tudományos munkákban és szintézisekben foglalkozott az erdélyi románság kultúrtörténeti és oktatásügyi problémáival. 1918 után Arad megye oktatásának átszervezésével bízták meg, majd Nagyvárad és Temesvár környékének tanfelügyelője. L. https://www.uoradea.ro/display1399, http://www.scoalaiosifmoldovan.ro/istoric.html, a letöltés időpontja: 2018. február 28.

15 L. *Conservatorul* (1906. augusztus 3.), 4. évf., 169. sz. 3.; Bíró 1989, 174.
A szervezésben részt vettek a bánsági, a marosi és a karánsebesi tanítóegyesületek tagjai is. Bukarestben csatlakozott a bánsági küldöttséghez Valeriu Branişte erdélyi publicista és politikus, aki 1893-ban uszító cikkei miatt ült a szegedi fegyházban és a váci fogházban, majd 1918-ban a román hadsereget segítő kémkedése miatt zártak börtönbe ugyancsak Szegeden. Innen csak súlyos szembajjal került ismét szabadlábra. Branişte érdekében több magyar képviselő – így Nikolits Dániel is – próbált közbenjárni, de egy hasonló vádakkal illetett román rajztanárjelölt beismerő vallomása után a román politikus helyzete reménytelenné vált. L. http://www.ziarulactualitatea.ro/lugoj-patrie-a-corurilor-expozitia-generala-jubiliara-din-anul-1906/, a letöltés időpontja: 2018. július 24.; A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSL), Tisza-féle iratok, 44.a/5. dob., 17. csom., 38. tét., 1-3. fol.

16 L. Sora 2002. A kiállítás ideje alatt tartott kongresszusokon – melyeknek célja a sajtó szerint az volt, hogy a „különböző vidékekről érkező románok találkozását megkönnyítse" – legnagyobb számban a tanítók voltak jelen, azok, akik „szerényen, ugyanakkor nagy erőket mozgósítva dolgoznak azon, hogy világosság gyúljon a nemzet fiataljaiban". Az eseményen való részvételt lehetővé tette számukra a kapott fizetéselőleg. *România Ilustrată* (Illusztrált Románia, 1906. szeptember), 4. évf., 9. sz. 236.; *Adevărul la Expoziţie* (Igazság a Kiállításon 1906. szeptember 11.), 1. évf., 88. sz. 3. Makkai Béla szerint a jubileumi kiállítás – többek között – a „szomszédos államok-

a kapcsolatot a román kultuszminisztériummal, kérve annak segítségét a kiállítás sikeresebbé tételében, az iskolák minél nagyobb számú részvételében.[17] Kérdésként merült fel, hogy a részt vevő oktatási intézmények saját maguk fizessék az utazási költséget, vagy a polgármesteri hivatalok finanszírozzák azt.[18] A határon túli román pedagógusok partnerek voltak abban, hogy nagy létszámú diákcsoportoknak szervezzenek kirándulást a román fővárosba, ugyanakkor az iskolaigazgatók számtalan levelet írtak a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba, amelyben kérték ilyen esetben az utazás és a belépőjegy kedvezményesebbé tételét, és segítséget kértek a gyermekek elszállásolásában.[19] Az erdélyi román tanítók nagyarányú részvételéről árulkodik az is, hogy az „Arenele Române"-ban rendezett kórusversenyen részt vevő 25 kórusból 16 magyarországi tanítókból álló együttes volt.[20] A szeptember 16-ai *Budapesti Hírlap* arról számol be, hogy

ban élő román nemzet összetartozását kívánta demonstrálni". L. Makkai 2010, 8.

17 Feltételezhetően ennek tudható be az, hogy nemcsak az erdélyi ortodox és görögkatolikus felekezetek iskoláinak támadt kedvük Bukarestbe látogatni, hanem egy magyarországi evangélikus intézménynek is. A brassói evangélikus leányiskola ugyanis kéréssel fordult a szervezőkhöz, hogy segítsenek az utazás költségeinek csökkentésével, mert egy 30-40 fős csoporttal – kirándulásuk egyik állomásaként – megtekintenék a kiállítást, már csak azért is, mert egy része a csoportnak „román lány". D.G.A.S., Fondul M.C.I.P., dos. nr. 1394/1905, fil. 147. Hivatkozza: Sora 2002.

18 Sora 2002.

19 Tervbe vették, hogy egy 75%-os vasúti kedvezményt adnak ezeknek a gyerekcsoportoknak. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a Közmunkaügyi Minisztériummal vette fel a kapcsolatot, mely minisztérium a románvásári (Roman) szakiskolának küldött válaszlevelében arról tájékoztatott, hogy nem adható 75%-os kedvezmény az oktatási intézményeknek, ugyanis erre csak a parasztok és a falusi vezetők jogosultak. Végül megszületett a döntés arról, hogy a 75%-os kedvezményben a vidéki diákcsoportok is részesülnek. D.G.A.S., Fondul M.C.I.P., dos. nr. 2248/1906, fil. 87, 89. Hivatkozza: Sora 2002.

20 Bíró 1989, 177. Constantin-T. Stan munkájában úgy fogalmaz, hogy egy álom vált valóra azzal, hogy az „anyaországban" a bukaresti kiállítás alakalmával a bánáti kórusok énekben fogalmazhatták meg a „bánátiak vágyait". A bánsági énekkarok aránytalanul nagy számban voltak jelen a versenyen. Megmérettették magukat a következő települések kórusai: Lugos (Lugoj), Nagyszentmiklós (Sânnicolau Mare), Mélykas-

5000 dalegyesületi tag érkezett Erdélyből Bukarestbe, akik alighogy átértek a határon, „előszedték a zsebükben készen tartott román nemzeti kokárdákat és a román zászlókat, a melyeket fennen lobogtatva, irredentista dalokat énekeltek és szidták Magyarországot".[21] Az erdélyi román dalegyesületek tiszteletére rendezett ünnepségek harmadik napja sem volt botránytól mentes, ugyanis a jelen lévő bukaresti német daloskör német nyelvű dala alatt Iorga egyetemi tanár és történész kiabálással szakította meg a műsort.[22] Az egyetemi ifjúság – Iorga pártjára állva – fütyült és köpködött, majd az ezzel a megnyilvánulással egyet nem értőkkel verekedni kezdett. A rendet csak nagy nehézségek árán sikerült helyreállítani. A történész és társai megnyilvánulását Valeriu Branişte is – aki, akárcsak Iorga, a román nacionalisták körébe sorolható – kínosnak találta, és elhatárolódott a történtektől.[23]

Az erdélyi románok csarnokának felirata – ellentétben azzal, hogy mások saját hazájuk nevét írták ki (többségében országuk nyelvén is) – csak ennyi volt: „Pavilonul etnografie. Românii peste hotare (Néprajzi csarnok. Határon túli románok)".[24] A pavilon tárgymutatójára is – amely csak román nyelvű volt – azután került a „Catalogul pavilonului etnografic al Românilor din Ungaria (A magyarországi románok néprajzi csarnokának tárgymutatója)" felirat, miután a Bukarestben lévő erdélyi románok viselkedéséről a magyar parlamenti képviselők is értesültek, és mindez

tély (Coştei), Boksánbánya (Bocşa Montană), Kákófalva (Grădinari), Oravicabánya (Oraviţa Română), Resicabánya (Reşiţa Montană), Nagytikvány (Ticvaniu Mare), Bozovics (Bozovici) és Dalbosec (Dalboşeţ).

21 *Budapesti Hírlap* (1906. szeptember 10.), 26. évf., 248. sz. 5.

22 Iorga a következőket kiabálta: „Botrány, hogy itt németül gajdolnak! Holnap már majd törökül is fognak ordítani Románia fővárosában! L." *Budapesti Hírlap* (1906. szeptember 12.), 26. évf., 250. sz. 9.

23 http://www.ziarulactualitatea.ro/lugoj-patrie-a-corurilor-expozitia-generala-jubiliara-din-anul-1906/, a letöltés időpontja: 2018. július 24.

24 Középajtai 1906, 36.

téma lett az országházban.[25] Olaj volt a tűzre egy „kimutatás" a kiállításon, amely arról szólt, hogy „az erdélyi oláhság az utolsó félszáz év alatt háromszáz községet hódított el a magyarságtól".[26] A néprajzi kiállítás részét képező statisztika szerint Erdély 4726 községének – ez több, mint amennyi az akkori Romániának volt – 63%-a román település, és így elmondható, hogy Erdély lakosságának abszolút többsége román.[27] Elrománosodott 1850 és 1900 között 309 magyar, 42 német, 11 szerb község, míg ez idő alatt magyarrá lett 42, németté vált 13, szerbbé lett 6, más nemzetiségűvé vált 4 román község. A „Tiszta nyereség tehát 1850-től 1900-ig 298 elrománosodott község" – állítja a kiállításon közszemlére bocsátott statisztika.[28] A csarnok közepén látható volt egy asztalra kiterített térkép is, amely szerint a „székelységet és a szászokat már elnyelte az oláhság", és Szabolcs, Hajdu, Szolnok, Csongrád, Csanád megyékben is a román lakosság – bár nem éri el a 30%-ot – tekintélyes számban van jelen.[29] A statisztikánál is zavaróbb volt a Magyar Királyság vezető politikusai számára az, hogy a Bukarestben járó erdélyi papok és tanítók az esemény különböző rendezvényein nyíltan beszéltek arról a reményükről, hogy Erdély mihamarabb egyesül a Román Királysággal. A sajtóban megjelent beszámolók kínossá

25 Uo. A tárgymutató – szemben a bukovinai románokéval, amely nemcsak német és román nyelvű volt, de Czernowitzben is nyomtatták – Bukarestben lett nyomtatva, és az előszó is ott készült 1906. július 6-án Dr. C. Diaconovich aláírással. A tárgyak származási helyeinél is csak az erdélyi település román neve volt feltüntetve.

26 *Budapesti Hírlap* (1906. július 22.), 26. évf., 199. sz. 7.; Jancsó 2019, 324.
Mivel Ioan Russu-Şirianu, a Tribuna főszerkesztője (1905-ben országgyűlési képviselővé is választották a kisjenői kerületben) *Românii din statul Ungar* (A magyar állam románjai) című munkájában szintén említette ezeket az adatokat (a könyvtől tartalma miatt 1905-ben a postai szállítás jogát megvonták), így a magyarországi román sajtó lapjainak mindegyike írt a bukaresti kiállításon megjelenő „kimutatásról". Russu-Şirianu 1904.

27 A táblázat adatai szerint Erdély 4726 községéből 2981 román, 1110 magyar, 350 német, 131 orosz, 105 szerb, 49 más nemzetiségű település. L. Középajtai 1906, 60–61.

28 Uo.

29 Uo.

váltak a magyar közvélemény számára, különösen úgy, hogy – amint a fentiekben is láttuk – a más országokból érkező román vendégek országukhoz teljesen lojálisak voltak.[30] A magyar és román újságok is napról napra percre pontosan számoltak be a történtekről.[31]

Egy karánsebesi román tanítójelölt visszaemlékezése

Pavel Jumanca 1886-ban született a bánsági Karánsebesen.[32] Laurenţiu

30 A magyarországi (nagyszebeni) Libertatea (Szabadság) nevű hetilap a következőképpen ír: „A román dalárdák énekükben bevallják, hogy »mi zászlónkra az egyesülés van írva«, énekükben megteszik a nagy vallomást, hogy egyetlen háromszínű zászlót ismernek a világon, amelyet büszkén mondanak mindnyájukénak." Hivatkozza Bíró 1989, 178.

31 Szeptember 13-án reggel a magyar újságolvasók már tisztában voltak azzal, hogy előző nap a bukaresti kiállítás dalversenyén a resicabányai énekkar az *„Üdv Romániának"*, a belényesi Busica János (magyarországi alapítványi gimnázium tanára) vezetésével a román királyi indulót, az oravicai *„Az erdélyi ember vágya"*, a lugosi *„A hegyen túl"* című dalt énekelte, s hogy a bukaresti sajtó az ünnepségről úgy tudósított, hogy „Olyan nagyszerű ünnep volt ez, hogy nagyszerűbb csak az összes románok egyesülésekor lehetne…". *Budapesti Hírlap* (1906. szeptember 13.), 26. évf., 251. sz. 8.

Ekkor vált érthetővé, hogy annak ellenére, hogy a magyar kormány segítséget ígért a kiutazáshoz a környéken lévő kórusok számára, Temesvár városának vezetői közül miért is akadt olyan – a román álláspont szerint „személyi ellenszenvtől" vezérelve –, aki a csendőrség segítségével a kiszetői (Chizătău) felekezeti iskolában próbáló kórustól a kottákat elvette, és a gyakorlást a későbbiekre nézve megtiltotta. L. Constantin-Tufan Stan 2004. Hivatkozza: Constantin-T. Stan 1906.

32 Tanulmányainak első éveit a település román és magyar iskoláiban végezte, majd a helyi Egyházkerületi Pedagógiai Intézetben szerzett tanítói diplomát. Mint frissen végzett tanító három hónapig dolgozott az ortodox egyház által fenntartott maciovai falusi iskolában, majd az ortodox püspökség közbenjárásának köszönhetően visszakerült a karánsebesi ortodox elemi iskolába, ahol az első világháború kitöréséig tanított. Ekkor a 8. zászlóaljba sorozták be, mely Orsován tartózkodott. 1915. október 17-én dezertált a Kárpátokon keresztül Romániába. Szökése után két hónapig Coşovăţ település iskolájában tanított, majd Bukarestbe ment abban a reményben, hogy ott talál tanítói állást. Ennek híján kénytelen volt elhelyezkedni egy hadifelszerelést gyártó üzemben Târgovişte mellett. 1916 tavaszán a 62. gyalogsági ezredbe sorozták be. 1918-ban visszatért Karánsebesre, és szerepet vállalt a román iskolarendszer helyi kiépítésében, majd 1923 és 1926, valamint 1933 és 1937 között a tanfelügyelői rend-

Ovidiu Roşu újságíró a Román Nemzeti Levéltár Krassó-Szörény megyei fiókjában találta meg Pavel Jumanca tanító személyes iratai között azt a 11 füzetet, amely tartalmazza, többek között, az akkor még csak tanítójelölt visszaemlékezését az 1906-os bukaresti kiállításról.[33] Az erdélyi román a következőket írta[34]:

„Ez év nyarán rendezték meg a bukaresti kiállítást. Az az ötletünk támadt, hogy menjünk el mi is. Tavasszal – akkor még egészséges voltam – merész tervet gondoltunk ki. Négyen voltunk: Simion Vornic, régi barátom a Pedagógiai Intézetből, és falubelijei: Simion Simu, a Temesvári Katonai Iskola tanulója és Nichifor Jura, aki a szegedi kereskedelmi iskolába járt. Barátaimmal ugyanabba az elemi iskolába jártunk, egy évfolyammal alattam jártak.

Nagy tervet szövögettünk. Pénzünk nem volt. Fiatalos lendülettel úgy döntöttünk, ha kell, gyalog megyünk. Románok között éhen nem halunk – mondtuk. A túrázás, hátizsákkal a háton, divatos dolog volt akkor. Sokkal jobb anyagi helyzetben lévő fiatalok csoportokba verődve, gyalogosan tettek meg több tíz kilométereket, igaz a mi tervünk mindezt túlszárnyalta. 500 kilométerről volt szó. Hosszú, legalább kéthetes út oda, és kéthetes út vissza, mindezt üres tarisznyával. Több volt mindez merész vállalkozásnál. De maga a vágy, hogy lássuk Romániát, Bukarestet és minden román kiállítását, semmissé tett minden olyan gondolatot, ami megakadályozott volna bennünket ebben. Minden nap találkoztunk, és mindig ez volt a téma, álmokat szőttünk.

szer működtetésében volt meghatározó személy. Oktatással kapcsolatos tevékenységét akkor szakította meg, amikor képviselőnek választották a bukaresti parlamentbe. 1938 és 1943 között (nyugdíjba meneteléig), a „kis magyar világ" ideje alatt is aktív szerepet játszott a román elemi iskolai oktatásban.

33 Laurenţiu Ovidiu Roşu a 7-Zile honlapján tette közzé Jumanca írását. l. https://www.7-zile.com/excursia-elevului-pavel-jumanca/, https://www.7-zile.com/excursia-elevului-pavel-jumanca-2/, https://www.7-zile.com/excursia-elevului-pavel-jumanca-3/ a letöltés időpontja: 2019. február 17.

34 A fordításokat a szerző végezte, az igeidők a román eredetit követik.

Fontolgattuk, hogy útlevelet csináltatunk. Tata Gheorghe segítségével a városházán kitöltöttük az iratokat, és továbbítottuk azokat az illetékeseknek. Írtam Lugosra Gheorghe Onae barátomnak – ő ugyancsak a mi oktatási intézményünknek a tanulója volt –, aki ott érdeklődött a kérvényem felől. Megkaptam az útlevelet Romániába.

A barátaim még nem kaptak útlevelet. A falu jegyzői – akik rendszerint idegenek [ti. magyarok – K. A.] voltak – ezt nem vették jó néven: Mi keresnivalótok van nektek egy másik országban? A ti Oláhországotokba akartok menni? Maradjatok itt, mert itt jó helyen vagytok! Vagy azt akarjátok, hogy beáruljunk benneteket az iskoláitok igazgatóinál?

Vornic a mi pedagógiai intézményünkbe járt, jelentgethették volna, Jura azonban egy idegen iskolába, s leginkább Simu számára lehetett volna nagyon kellemetlen az ügy. A katonai iskola tanulója volt, tehát a hadsereghez tartozott. A tervünk semmivé lett. Ha meg is kapnák az útlevelet, akkor sem tudom, hogy el tudnánk-e menni. Nehéz lenne így útnak indulni.

A fiatalos lendület közepette eszembe jutott egészségi állapotom. Reménykedtem egy isteni csodában.

Soha életemben nem voltam egy előre tervező ember. Sosem voltam jó megfigyelő. Csukott szemmel jártam a világban, nem tudtam úgy helyezkedni, ahogy kellett volna. Csak becsületes ember akartam lenni, ennyi az egész. Ilyen volt a természetem, erre neveltek otthon. Sok lehetőséget elszalasztottam életemben. Nem tudtam kihasználni az alkalmakat. 1906 nyarán sokan indultak Erdélyből és a Bánátból Bukarestbe és Románia különböző részeibe, s ez oly sok kedvező lehetőséget kínált, és oly sok nehézséggel járt együtt. Százával vettek részt az ünnepen tüntetőleg a román énekkarok, kulturális egyesületek, a románság fővárosából, Sinaiából és az ország más városaiból. Velük mehettem volna én is, de nem volt eszem. Egyedül indultam el. Mit számít nekem mindez? Csak később tudatosult minden. Én csak feledhetetlen boldogságot éreztem, hogy látni fogom Romániát. És nekem ez elég volt.

Annak érdekében, hogy be tudjam mutatni az akkori lelkiállapotomat, felidézem, hogy mit írt akkor az újság. Ma, fél évszázad elteltével nem ezt mondanám. Sok minden megváltozott a lelkemben is. Százezer román siet a világ minden pontjáról Bukarestbe.

Olyan vágy fogott el, ami az anyagi feltételek hiányát semmissé tette. Mi négyen elképzeltük, hogy gyalog megyünk faluról falura, így szívva magunkba a szabadság levegőjét Romániában.

Látva azt, hogy mennyire vágyakozom, az én drága szüleim, pontosabban édesanyám, pénzt kértek kölcsön, hogy meglegyen az útiköltségem. Augusztus 5-én, szombaton megkaptam az útlevelemet.

A három barátomnak semmilyen lehetősége nem volt jönni, mivel nem kaptak útlevelet.

Augusztus 7-én, hétfőn a saját szememmel láttam azt, amiről álmodtam. Fél 11-kor elindultam Karánsebesről. Anyám elkísért az állomásig.

Igyekszem felvázolni, hogy hol jártam, és milyen benyomások értek. Slatináig a vonat a Temes folyó mentén halad, majd Örményesnél egy szoroson keresztül érkezik a hegyek közé és az első alagútba. Innentől kezdve erdőkkel borított dombok, sziklás hegységek és legelők következnek. A Keleti Kapuig (Poarta Orientală)[35] a vonat felfelé kapaszkodik, de az itt lévő alagút közepétől már a völgy felé igyekszik, megérkezve a Cserna folyóhoz. Az út mentén tiszta román falvakat látni.

A vonat zsúfolásig tele van utasokkal, több fiatal katonai kiképzésre igyekszik. Sokan viccelődnek, köztük egy fiatalasszony, aki Craiovába tart. Mellettem utazott, szóba elegyedtem vele, át akart kelni a határon és a segítségemet kérte abban, hogy mire kell figyelnie az átszállásnál, valamint a vámnál.

Végre megérkeztünk Orsova igencsak szép állomására. Egy kevés időre leszálltam, annak érdekében, hogy jegyet váltsak Varcsaróig. Még a továbbindulás előtt ellenőrizték az útleveleinket. Íme, az öreg Duna, a

35 Hegyi átjáró.

hátán uszályokat cipelve. A vonat csak megy és megy, elhagyja Magyarországot, és megérkezik Romániába. A szívem ver, a szemem az óhajtott földet keresi.

A vonat egyet sípol, és megérkezünk Varcsaró állomására. Ereimben lüktet a vér, nem vagyok olyan állapotban, hogy el tudjam dönteni: ez a valóság, vagy csak álmodom. Az állomás oszlopain leng a háromszínű nemzeti zászló. A közeli domb nemzeti lobogókkal van ékesítve.

Megérkezünk az állomásra. Kérik az útleveleinket, átvizsgálják a csomagjainkat. Milyen érdekes, egy ismerősömmel találkozom, aki úgyszintén karánsebesi diák, és Bukarestbe tart. Vele van egy Ahil Buda Dăscălescu nevű tanuló, aki a Jászvásári Kereskedelmi Iskola hallgatója, és Herkulesfürdőn járt, most pedig Bukaresten keresztül hazafelé tart. Bemegyünk mindhárman egy kocsmába, koccintunk egy pohárkával annak megünneplésére, hogy először vagyok ezen a szent földön.

Vonattal megyünk tovább a Duna mellett Szörényvár felé. Bal kéz felől a Kárpátok, jobb kéz felől a Duna, odébb a szerbiai hegyek láthatók. A Duna partján látható a Traianus által 18 évszázaddal ezelőtt épített híd.

Az első nagyobb állomás a szörényvári. Szép állomás. Bal oldalon egy nagy hegy, erre épült a város. Innentől a vonat többször fütyül, két mozdony húzza, és nehezen kapaszkodik a dombon Balota felé. Ahogy haladunk előre, a táj egyre inkább kitágul, a Duna eltűnik a szemünk elől. Bal oldalon a hegyoldalban Strehaia kolostora látható, melyet Mircea Cel Bătrân építtetett. Lassan-lassan az éj leereszkedik a hegyekre és a völgyekre, mint szürkésfekete takaró. Filiaşban már beköszöntött az éjszaka. A vonat már tömve van utasokkal, mindhárman a folyosón utazunk, és nézünk ki az ablakon a sötét éjszakába.

Majdnem tíz óra van, amikor a vonat megáll egy nagyobb állomáson. Craiován vagyunk. A kivilágított peronon sétáló tiszteket és civileket lehet látni. Leszállunk, mert a vonat fél órát áll.

Utazunk tovább. Több nagyobb állomáson is keresztülmegyünk (Piatra Olt, Slatina), majd az Olt folyó fölötti leghosszabb hídon is. Hajnali

háromkor megérkeztünk Piteştibe, ahol a vonat – egy kanyart megtéve – Bukarest felé vette az irányt.

Megvirradt. A nap sugarai megvilágítják a vég nélküli alföldet. Chitila az utolsó állomás, majd leszállunk. Megmosakszunk, és irány Bukarest. Rövidesen szemünk előtt látjuk a főváros épületeinek tornyait. 5 óra 40 perckor megérkezünk.

Az állomáson hatalmas a sürgés-forgás. Az emberek a konflisok és a villamosok felé sietnek. Moldvai barátunk egy konflist választ, mi villamosra szállunk fel. Micsoda gyönyörű utcák és micsoda hatalmas házak! Bámulva nézzük őket. A város közepén lévő Colţea kórháznál – úgy, ahogy megegyeztünk – elváltunk egymástól. Egy másik villamost keresve elindultam a Filarethez, ahol meg szeretném találni a rokonaimat.[36]

Úgy ültem, hogy az állomás irányába nézve bal oldalon a nap sugarai megvilágítottak egy helyiséget. Egy hatalmas kapu nemzeti zászlókkal, bent hatalmas oszlopok. Izgatottan kérdeztem:

– Mi van itt?

– Kiállítás – válaszolta röviden a villamos vezetője. Azt hittem, álmodok, és ez nem a valóság.

A villamos a Filaret állomása előtt áll meg. Megyek, és érdeklődöm úgy, ahogy Maria Dionisie Creţa tanította. Nem sok eredménye volt mindennek. Végigsétálok az állomás előtt, egészen a Viilor útig, többektől érdeklődöm, végül egy mészáros útba igazít. Megérkezve az udvarra Ioan Corneanuval és feleségével találkozom. Csodálkozva néznek engem, az érkező idegent. Köszönök, majd a következőket mondom:

– Úgy gondolom, nem ismertek meg…

– Honnan ismernénk téged?

– Én vagyok az, Ion, Pavel, Ion Jumanca fia Karánsebesről.

Eljött hozzájuk Iuliu Vuia tanító is a feleségével és két gyerekével, va-

36 A kiállítás helyszíne.

lamint egyik unokájával. Ő a feleségével Konstantinápolyban lakott, a többiek itt.

A délelőtti órákban Romul Vuiával, a fent említett tanító fiával sétáltam Bukarestben. Az első jeles épület a Metropólia épülete volt. Éppen zárva volt. Jobbra tőle a Parlament. Odébb balra a Nagy Harang vaspilléreken, amelyet nagyobb ünnepekkor szoktak megszólaltatni, de mindehhez hat ember szükséges. A Rahovei úton található Bălaşa kisasszony híres temploma, szemben a Törvényszékkel. A templom nyitva volt. Ékessége ámulatba ejtett. A királynak és a királynénak gyönyörű széke van itt. Tovább haladva jobbra található a Posta Palota, balra a Takarék épülete. Odébb a Nemzeti Színház, majd a Királyi Palota. Megállok, és bámulok. Magam elé képzelem a Felséget, aki itt lakik ebben a pompás épületben. Ő jelen pillanatban nem tartózkodik az épületben, a nyarat ugyanis mindig a Kárpátok szívében, Sinaiában tölti. Elsétálunk az Ateneuig,[37] megcsodáljuk kívülről, majd visszafordulunk.

Most a sétányon az egyetem felé megyünk. A múzeumot zárva találjuk. Az egyetem előtt áll Mihály vitéz [szobra – K. A.], bal kezében fejszét, jobb kezében lovának zabláját fogva. Tőle jobbra és balra az irodalom két csillaga: Gheorghe Lazăr és Eliade Rădulescu. Kicsit odébb áll a nagy államférfiú, Ioan Brătianu[38] emlékműve.

A kiállításon… Az első pavilon, ahova beléptem, az Magyarország pavilonja volt. Hatalmas, jól elhelyezett, főleg ipari tárgyakban gazdag, a szarvasmarha-tenyésztést jól bemutató pavilon. Minden magyar színekkel van díszítve. A szélben lobog a kitűzött magyar és román nemzeti zászló. A pavilon legbelsejében található I. Ferenc József király mellszobra.

Még tágasabb Ausztria pavilonja, amely az előbb említett magyar pavilon előtt található. Itt megint csak ipari és mezőgazdasági tárgyak van-

37 Koncerteknek helyet adó létesítmény a Calea Victoriei (Győzelem útja) úton.

38 Román politikus, akinek nagy szerepe volt a két román fejedelemség, Havasalföld és Moldva egyesítésében.

nak kiállítva. A pavilon egyik szárnyában találjuk Bukovina kiállítását. Itt háziipari termékeket találunk, valamint a bukovinai románok népviseletét és különböző régi műtárgyakat. A dombon a pompás Művészetek Palotája. Éjszaka száz elektromos égő világítja meg, ez a mi elménk számára nehezen fogható fel.

A bojárház egy csodálatos, régi épület. Régi, templomi tárgyakat, valamint bojárok által használt eszközöket láthatunk az épület falai között. Megtekinthető itt a bojárok és asszonyaik évszázados viselete is. Ugyancsak fellelhető itt Petru Rareş trónja, valamint Alexandru Lăpuşneanunak és feleségének életnagyságú gipszszobra is.[39] Leülök egy fotelbe. Várom kísérőm további »parancsait«.

Carmen Sylva királyné által készített tárgyakat is láthatunk.

A Ţepeş-toronyból csodálatos kilátás nyílik a teljes kiállításra.

Az épület mögött található az Erdélyi Etnográfiai Pavilon magyarországi tárgyakkal. A román népviselet életnagyságú és kisebb méretű babákon vehető szemügyre, de láthatunk régi tárgyakat, könyveket, mellszobrokat és portrékat is. Az egyik épületszárnyban egy erdélyi parasztházat látunk, de akadnak tárgyak a besszarábiai románokhoz kapcsolódóan is. Egy besszarábiai népviseletbe öltözött asszony őrzi a kiállítást. Alig beszéli a román nyelvet. Ugyancsak itt találjuk az Elvarázsolt Barlangot, a Musceli Juhaklot, a Bukovinai Házat stb. Az Irányút Pavilonban találkozunk olyan tárgyakkal, melyeket rabok készítettek, majd a civil kórházak pavilonja jön […] Dobrudzsa Pavilonja török stílusú. A főbejárat felé menve jobb oldalon található a Királyi Pavilon.

Az egyik szárnyban régi fegyvereket lehet látni, valamint nemzeti zászlókat a román függetlenségért vívott harcokból, s elkobzott török zászlókat. Az emeleten különböző alakulatok katonái. Középen tárgyak, melyek a királyi család tulajdonát képezik. A terem közepén látható az

39 Az említettek a XV-XVI. században voltak Moldva urai.

»Acélkorona« és a királynő koronája. 40 darab zászló, melyeket Plevnánál és Griviţánál golyók lyukasztottak ki.[40] Az épület másik szárnyában voltak az iskolai felszerelések.

E pavilon mellett van a Paradicsomból származó ház, amiben a király lakott a törökök ellen viselt háború során. Látva ezt a kis kunyhót, annak szegényes belsejét, csodálat fogott el, hogy is tudott ebben a házban egy király lakni. Mögötte egy griviţai román kunyhó található, valamint rengeteg ágyú.

A pavilon másik oldalán van az Ipari és Mezőgazdasági Pavilon.

Mindegyik pavilon olyan rendezett, hogy kővé meredve bámulja őket az ember.

Kívülről nézve a kiállítást, a zászlók és a virágok mosolyognak rád. Belül rengeteg szórakozási lehetőség. Tengeri csata Porth Arthurnál … stb. Esténként, amikor ezer fénnyel, gyertyákkal és tűzijátékokkal van megvilágítva, az embernek az az érzése, hogy álomok világba jutott.

Néhány napon keresztül csodálhattam a bukaresti kiállítást, el voltam ragadtatva mindattól, amit ott láttam.

Egy hét múlva meglátogattak az unokatestvéreim, Ana – Tata Pavel lánya –, nagybátyjának és nagynénjének fogadott lánya, Ioan és Ana Corneanu, és az ő férje, Nicu Timuş, Tunari[41] község tanítója. Egy parasztszekérrel érkeztek, mellyel bejártuk a várost, este pedig ugyancsak ezzel a szekérrel mentünk Tunariba.

Alkonyatkor megérkeztem … Ennek a falunak a közelében található egyike annak a 32 erődnek, amely körülveszi Bukarestet.

13-án, vasárnap Timuşsal, a gyerekekkel és Ioan Corneanuval templomban voltunk. Alig voltak, néhány öregasszony és gyerek vett részt az istentiszteleten. A lelkész úgy végezte a szolgálatot, mint mifelénk szok-

40 Az 1877-1878-ban zajló orosz–török háború jelentős helyszíne, ahol sok román katona elesett.

41 Bukarest melletti község.

ták, de a kántortanító olyan görögös stílusban és orrhangon énekelt, hogy semmit nem értettem belőle.

A falu hosszában terült el, alig látni utcát, a házak az udvar közepére vannak építve.

A templom a bojár földjére van építve. Az iskola a falué, szépen karban van tartva, ikonokkal van díszítve, melyek vitézül megvívott csatákat ábrázolnak múltunkból. A tanterem falán egy papírra, melyet a nemzeti zászló ékesít, fel vannak írva azoknak a nevei, akik a falu lakói voltak, és elestek a függetlenségért vívott harcokban.

Egy szerdai napon, augusztus 16-án hazautaztam. Ioan Corneanu kikísért az állomásra, az Északi pályaudvarra. Gondoskodott arról, hogy a kiállítás szervezői lepecsételjék a Varcsaróig váltott menettérti jegyemet, hogy annak költségeit vissza tudjam igényelni.

Jólesett hazajönni, hiányoltam az enyéimet, de a határhoz érve rossz volt elválni a szabad román földtől. Átkelünk a Vodiţa folyón. Egyik oldalon felirat: Románia. A másik oldalon magyar zászló.

A vonat megáll az orsovai állomáson, de gondolataim visszaszállnak az elhagyott földre. Még mindig álmodok. Egy csendőr az állomáson, magyar szokás szerint, ordít. Ez segít abban, hogy rájöjjek, Magyarországon vagyok.

6 órára hazaértem, boldogan, mert láthattam Románia szent földjét, és beszívhattam ennek az országnak a szabad levegőjét […].

Így láttam én akkor Romániát és az 1906-os Nagy Nemzeti Kiállítást […]."

A román tanítók kiállításon tanúsított magatartásának szerepe a ,,Lex Apponyi" megalkotásában

Az erdélyi román tanítók és tanárok magatartása nemcsak a magyar vezető politikusokat, hanem az egész magyar közvéleményt mélységesen

felháborította, s azoknak a nacionalista politikai irányzatoknak az érveit támasztotta alá, amelyek évek óta hibáztatták a magyar kormány nemzetiségi politikájának liberalizmusát. A magyar politikusok többsége úgy érezte, hogy a kiállításon részt vevő erdélyi románok „Ruménia vendégszeretetét használták fel, hogy – a világ szemeláttára – szamárfüleket mutogassanak Magyarországnak, mely hitt magyar hazafiságukban és becsületességükben, bízott érettségükben és jóízlésükben, mikor megengedte, hogy az ország határain túl mutatkozhassanak, mint néprajzi objektumok, a más államok kötelékébe tartozó rumenokhoz hasonló módon".[42] Az 1907-ben napvilágot látott „Lex Apponyi" megalkotásához vezető útban nagy szerepe volt a bukaresti kiállításnak, ugyanis a korszak politikai elitje azt hitte, hogy egy „erőszakos válasszal" útját tudja állni annak a törekvésnek, amely Erdély elszakítását eredményezheti. Az igazság azonban az volt, amit a korszak egyik újságírója nagyon találóan fogalmazott meg 1906-ban, amikor a következőket írta: „E másfél évtized alatt azonban nagyon megváltoztak a viszonyok. Ez idő alatt a román irodalom, tudomány és közművelődési törekvések nemzeti szellemben való újjászületése egységes elvektől és eszméktől vezérelve, idehaza is, meg Romániában is világossá vált. Ma a szellemi, érzésbeli és műveltségi közösség a legegységesebb nemzeti alapon oly erős a hazai és királyságbeli románság között, hogy a legvérmesebb reménység sem ringatózik többé abban a gondolatban, hogy a magyar közoktatásügyi politikának sikerülhessen a hazai román iskolázás és közművelődés erkölcsi és szellemi vezetését a kezébe venni. A formán, a külső kereteken a valóság viszonyainak és a törvény kényszerítő erejének segítségével uralkodni fog, de a lelken többé nem".[43]

42 Középajtai 1906, 65.

43 *Budapesti Hírlap* (1906. szeptember 18.), 26. évf., 256. sz. 3.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ardelean 1900–1918. Florin N. Ardelean: *Mişcarea culturală asociaţionistă din Banat şi Crişana la începutul secolului XX. (1900–1918)* https://www.uoradea.ro/display1399

Bíró 1989. Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940.* Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern, 1989.

Cofas – Constantinescu 1997. Eleonora Cofas – Carmen Constantinescu: Expoziţiunea Generală Română din Bucureşti – consideraţii după nouă decenii. *Muzeul Naţional*, IX. (1997) 145–157.

Drăghiţă 2002. Zevedei-Ioan Drăghiţă: Participarea Mitropoliei Române Unite la expoziţia jubiliară de la Bucureşti (1906). *Annalles Universitas Apulenssis seria historica,* 6. (2002) 1. sz. 177–185.

Középajtai 1906. Középajtai Barna Endre: *Magyar tanulságok a bukaresti kiállításról.* Stief Jenő és Társa Könyvsajtója, Kolozsvár, 1906.

Jancsó 2019. Jancsó Benedek: *A román irredenta mozgalmak története.* Kárpátia Stúdió, Köröstárkány-Kápolnásnyék, 2019.

Makkai 2010. Makkai Béla: Egy kiállítás kép(telenség)ei. *Magyar Hírlap*, 2010. december 10, 43. (2002) 287. sz. 8.

Roşu 1906. Laurenţiu Ovidiu Roşu: *Excursia elevului Pavel Jumanca din Caransebeş, la Marea Expoziţie din 1906, de la Bucureşti* https://www.7-zile.com/excursia-elevului-pavel-jumanca/

Roşu 1906. Laurenţiu Ovidiu Roşu: *Excursia elevului Pavel Jumanca din Caransebeş, la Marea Expoziţie din 1906, de la Bucureşti (II)* https://www.7-zile.com/excursia-elevului-pavel-jumanca-2/

Roşu 1906. Laurenţiu Ovidiu Roşu: *Excursia elevului Pavel Jumanca din Caransebeş, la Marea Expoziţie din 1906, de la Bucureşti (III)* https://www.7-zile.com/excursia-elevului-pavel-jumanca-3/

Russu-Şirianu 1904. Ioan Russu-Şirianu: *Românii din statul Ungar.* Editura Autorului, Bucureşti, 1904.

Şcoala Gimnazială ”Iosif Moldovan” - scurt istoric http://www.scoalaiosifmoldovan.ro/istoric.html

Sora 2002. Andrei Florin Sora: Participarea instituţiilor de Învăţământ la Expoziţia Generală Română (1906). *Erasmus*, (2002) 13. sz.

Stan 1906. Constantin-T. Stan: *Lugoj, patrie a corurilor. Expoziţia Generală Jubilară din anul 1906.* http://www.ziarulactualitatea.ro/lugoj-patrie-a-corurilor-expozitia-generala-jubiliara-din-anul-1906/

Stan 2004. Constantin-Tufan Stan: *Corul din Chizătău.* Editura Marineasa, Timişoara, 2004.

Felhasznált sajtóanyag

Adevărul la Expoziţie (1906. szeptember 11.), 1. évf., 88. sz. 3.
Budapesti Hírlap (1906. július 22.), 26. évf., 199. sz. 7.
Budapesti Hírlap (1906. szeptember 10.), 26. évf., 248. sz. 5.
Budapesti Hírlap (1906. szeptember 12.), 26. évf., 250. sz. 9.
Budapesti Hírlap (1906. szeptember 18.), 26. évf., 256. sz. 3.
Budapesti Hírlap (1906. szeptember 4.), 26. évf., 242. sz. 10.
Budapesti Hírlap XXVI. évf., 198. sz. (1906. július 21.) 10.
Conservatorul (1906. augusztus 3.), 4. évf., 169. sz. 3.
Conservatorul (1906. augusztus 4.), 6. évf., 170. sz. 3.
Conservatorul (1906. június 13.), 6. évf., 129. sz. 1.
Conservatorul (1906. június 8.), 6. évf. 125. sz. 1.
Conservatorul (1906. május 5.), 6. évf., 99. sz. 2.
Conservatorul (1906. szeptember 22.), 6. évf., 208. sz. 3.
Magyarország (1906. szeptember 5.), 13. évf., 215. sz. 8.
Dimineaţa (1906. június 29.), 3. évf., 859. sz. 2.
Monitorul oficial (1905. június 2), 6481.
România Ilustrată (1906. szeptember), 4. évf., 9. sz. 236.
Universul (1906. május 2.), 24. évf., 117. sz. 1-2.
Vulturul (1906. június 4.), I. évf., 28. sz. 1.

Levéltári források

D.G.A.S., Fondul M.C.I.P., dos. nr. 1394/1905, fil. 147.

D.G.A.S., Fondul M.C.I.P., dos. nr. 2248/1906, fil. 87, 89.

Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSL), Tisza-féle iratok, 44.a/5. dob., 17. csom., 38. tét., 1-3. fol.

NEPARÁCZKI ENDRE

APAI ÁGÚ (Y-KROMOSZÓMÁS) HAPLOCSOPORTOK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN FELTÁRT HUN, AVAR ÉS HONFOGLALÁS KORI LELETEKBŐL[1]

Bevezetés

A Kárpát-medence népességének történetét alapjaiban meghatározta az eurázsiai sztyeppéről érkező különböző nomád csoportok inváziója a középkor során. 400–453 között a hunok vették birtokba a régiót, és hatásuk-

1 A tanulmány elkészítésében közreműködtek: Maróti Zoltán (MKI Archeogenetikai Kutatóközpont, Budapest; SZTE Gyermekgyógyászati Klinika, Szeged), Török Tibor (MKI Archeogenetikai Kutatóközpont, Budapest; SZTE Genetikai Tanszék, Szeged), Kalmár Tibor (SZTE Gyermekgyógyászati Klinika, Szeged), Maár Kitti (SZTE Genetikai Tanszék, Szeged), Nagy István (SeqOmics Biotechnológia Kft, Mórahalom; SZBK Biokémiai Intézet, Szeged), Latinovics Dóra (SeqOmics Biotechnológia Kft, Mórahalom), Kustár Ágnes (Természettudományi Múzeum Embertani Tár, Budapest), Pálfi György (SZTE Embertani Tanszék, Szeged), Molnár Erika (SZTE Embertani Tanszék, Szeged), Balogh Csilla (Medeniyet Egyetem Művészettörténeti Tanszék, Isztambul), Lőrinczy Gábor (Móra Ferenc Múzeum, Szeged), Gál Szilárd Sándor (Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely), Tomka Péter (Rómer Flóris Múzeum, Győr), Kovacsóczy Bernadett (Katona József Múzeum, Kecskemét), Kovács László (MTA Régészeti Intézet, Budapest), Raskó István (SZBK Genetikai Intézet, Szeged).

ra egész Európában komoly népességátrendeződés történt. A legfrissebb genetikai kutatások szerint az európai hunok az ázsiai hunoktól származhattak (De Barros Damgaard és mtsai. 2018), ám a Kárpát-medencéből még nem ismeretesek hun genetikai adatok, mivel a hunok csak rövid ideig voltak itt, és csak néhány elszórt magányos temetkezést hagytak maguk után. Jelen dolgozatban három Y-haplocsoportot (továbbiakban: hcs) közlünk olyan hun kori maradványokból, amelyek régészeti és antropológiai értékelésük alapján a hunokhoz tartozhattak.

A térségben 568-tól az avarok hoztak létre egy közel 250 évig fennálló birodalmat. 803-ban a frankok és a bolgárok legyőzték őket, de a keleti sztyeppét még 822-ig uralták. Korai időszakában az Avar Kaganátus fennhatósága a Kárpát-medencétől a Pontuszi–Kaszpi-sztyeppéig nagy területre kiterjedt, és számos népet magába foglalt, köztük az onogur bolgárokat is. Ők a 7. század közepén kivívták függetlenségüket, és megalapították a független Nagy-Bulgáriát. Ezzel az Avar Kaganátus területe jelentősen csökkent, új határai nagyjából a későbbi Magyar Királyságénak feleltek meg. Az avarok több hullámban érkeztek a Kárpát-medencébe (Fóthi 2000), és az avar kor nagyszámú régészeti nyomot hagyott hátra, több mint 80 ezer feltárt sírt ismerünk a mai Magyarország területéről. Az avar kor leletei embertani szempontból rendkívül heterogének, az Alföldön feltárt temetőkben a mongoloid és az europo-mongoloid típusok aránya eléri a 20–30%-ot. Ez azt mutatja, hogy ázsiai típusba tartozó emberek ebben az időszakban költöztek be legnagyobb számban a Kárpát-medencébe. A gazdag melléklettel eltemetett emberek koponyái többnyire erős mongoloid jegyeket mutatnak, s e tény az avar elit belső-ázsiai eredetéről árulkodik. Ugyancsak erre utalnak a tárgyi leleteik, az általuk használt tisztségek elnevezései (pl. kagán) és szervezeti felépítésük, amelyek belső-ázsiai zsuan-zsuanokra vezethetők vissza. Az avar időszakból csak néhány mitokondriális DNS (továbbiakban: mtDNS) adat áll rendelkezésre két mikrorégióból (Csősz és mtsai. 2016; Šebest és mtsai. 2018), s ezekben 15,3% és 6,52% gyakoriságot mutattak a kelet-eurázsiai elemek. Egy nem-

régiben megjelent kézirat 23 mitogenomot közölt a 7–8. századi avar elitcsoportból (Csáky és mtsai. 2018), s ebben kimutatták, hogy az anyai vonalak 64% -a kelet-ázsiai hcs-okba tartozik (C, D, F, M, R, Y és Z), melyek az archaikus és a ma élő belső-ázsiai populációkkal mutattak kapcsolatot, s ez megfelel a lehetséges zsuan-zsuan származásnak. Az Avar Kaganátus 822 körül megszűnt létezni, de népessége fennmaradt, és beolvadt a későbbi magyar államba (Szádeczky-Kardoss 1990). Fontos megjegyezni, hogy a magyar középkori források egyike sem ismeri az avarokat (Szentpétery 1937), valószínűleg azért nem, mert nemigen voltak megkülönböztethetők a hunoktól; sok külföldi középkori forrás is a hunokkal azonosította az avarokat, például egy 871-ben lejegyzett dokumentum (Herwig Wolfram 1979) szintén hunnak nevezte azokat az avarokat, akik felvették a kereszténységet, és a Keleti-Frank Birodalom adófizetőivé váltak.

Írott források szerint a magyarok már 862-ben megjelentek a Kárpát-medencében, és 895–905 között már annak egész területét irányításuk alá vonták. A magyarok törzsszövetségbe szerveződtek, mindamellett egy erősen központosított sztyeppei birodalom keretei között érkeztek Álmos fejedelem és fia, Árpád vezetésével, akiket a középkori források a nagy hun vezér, Attila egyenes ági leszármazottjainak tartottak. Tőlük származott az első magyar uralkodói dinasztia, az Árpád-ház (Turul-dinasztia), amelybe beletartoznak a későbbi magyar állam alapítói is. A Magyar Nagyfejedelemség Közép-Európában kb. 862–től 1000-ig állt fenn, melyet ezt követően Álmos ötödik leszármazottja, Szent István király keresztény királysággá alakított át (Szabados 2011).

A honfoglaló magyarok (ezentúl: honfoglalók) mitogenomjainak elemzésével korábban kimutattuk, hogy anyai vonalaik eredete az eurázsiai sztyeppe különböző, egymástól távoli területeire vezethető vissza (Neparáczki és mtsai. 2018). Az anyai vonalak egyharmada Belső- és Közép-Ázsiából, feltehetőleg az ázsiai szkítáktól és az ázsiai hunoktól származott, míg többségük a Pontuszi–Kaszpi-sztyeppéről, a bronzkori Potapovka-Poltavka-Srubnaya kultúra utódnépeitől. A populációgenetikai analízis azt mu-

tatta, hogy a honfoglalókhoz leghasonlóbb összetételű népesség a mai volgai tatárok, akikről tudjuk, hogy onogur bolgár felmenőik voltak.

Az anyai vonalakból az is bebizonyosodott, hogy a magyar honfoglalás során nem csupán fiatal harcosok érkeztek a területre, akik helyi nőkkel házasodtak, hanem a férfiak a nőkkel együtt érkeztek (Csősz és mtsai. 2016). A nomád társadalmak azonban patriarkális alapon szerveződtek, ezért azt várnánk, hogy származásukat az Y-kromoszomális adatokból pontosabban meg lehetne határozni, mint az anyai vonalakból. A honfoglalókból eddig 6 Y-kromoszóma-hcs-ot ismerünk (Csányi és mtsai. 2008), négy vizsgált férfi közül kettőben az N1a1-M46 (korábban Tat vagy N1c néven ismert) hcs jelenlétét mutatták ki, Neparáczki és mtsai. (2017) pedig két R1b-U106 és két I2a-M170 hcs-ot találtak.

Ahhoz, hogy statisztikailag szignifikánsnak tekinthető adat álljon rendelkezésünkre, meghatároztuk a férfiak Y-hcs-jait ugyanazokból a temetőkből, amelyekből korábban az anyai vonalakat vizsgáltuk (Neparáczki és mtsai. 2018). Mivel a legtöbb középkori magyar krónika a honfoglalást a „magyarok második bejövetele"-ként írja le (Szentpétery 1937), lehetséges, hogy az egymást követő nomád csoportok között genetikai kapcsolat létezett, s ez leginkább a vezetőréteg tagjai között feltételezhető.

Mivel az eddig vizsgált temetők elsősorban a honfoglaló elitet képviselik, a lehetséges genetikai kapcsolat kiderítése céljából a megelőző avar hatalmi/katonai elit tagjait is vizsgáltuk, valamint néhány, a hun korszakból rendelkezésre álló mintát. Az avar katonai vezetők sírjait nagy értékű presztízstárgy-mellékletek jellemzik: arany- vagy ezüstveretes övcsatok, díszes kantár, veretes nyereg, kard, íj és tegez nyílhegyekkel, aranylemez díszek, ezüst vagy arany fülbevalók. A honfoglaló vezetők sírjait részleges lótemetés jellemzi: a ló koponyájával és lábszárcsontjaival, vagy szimbolikus lótemetés: díszített kantárral, nyereggel és kengyellel. Az elit sírmellékletek gyakran tartalmaznak nemesfém ékszereket, övre szerelt fém övcsatokat, tarsolylemezt és fegyvereket: nyílhegyeket tegezzel és íjat (Endre Neparáczki és mtsai. 2017; Neparáczki és mtsai. 2018).

A vizsgálatba bevont mintákból olyan autoszomális egy nukleotid polimorfizmusokat (SNP-k) is meghatároztunk, amelyek alapján valószínűsíthető az elhunyt egykori szem-, haj- és bőrszíne, felnőttkori laktózemésztési képessége (laktázperzisztencia), valamint földrajzi származása.

Eredmények

Kiválasztottunk 168 olyan filogenetikai szempontból fontos Y-kromoszóma-SNP-t, amely alapján meghatározhatók a leggyakoribb eurázsiai hcs-ok (Van Oven és mtsai. 2014), továbbá 61 autoszomális SNP-t, mely közül 25 a szem- és a hajszín kimutatásra alkalmas úgynevezett HirisPlex marker (Walsh és mtsai. 2013), kettő a felnőttkori laktózemésztési képesség (Enattah és mtsai. 2002) meglétét vagy hiányát jelzi, 34 pedig a földrajzi származásról árulkodó úgynevezett Ancestry Informative Marker (AIM) (Phillips és mtsai. 2007); ezeket az S1 és S2 Kiegészítő táblázatban részletesen felsoroljuk. A fenti SNP-ket tartalmazó DNS-darabokat hibridizációs technikával dúsítottuk minden egyes mintának az új generációs szekvenáló könyvtárából. Az embertani vizsgálatok során férfiként meghatározott mintákat választottuk ki a temetőkből, de kontrollként négy nőt is vizsgáltunk, akinél az esetleges Y-kromoszóma-olvasatok idegen DNS-szennyezésre utalhatnak. A női kontrollminták elemzése alacsony szennyezettségi szintet mutatott, mert csak elhanyagolható számú Y-kromoszóma-olvasatot kaptunk, noha autoszomális olvasataik száma megfelelt a férfi mintákénak (S1 és S2 Kiegészítő táblázat) – kivéve egy mintát (KEF1/10936), amely genetikailag férfinak bizonyult, annak ellenére, hogy az antropológusok nőnek határozták meg (S6 Kiegészítő táblázat). A 49 könyvtárból 26-ról már korábban kimutattuk, hogy elhanyagolható szennyeződést tartalmaz (Neparáczki és mtsai. 2018), emellett az is kis mértékű kontaminációra utal, hogy az összes hcs-besorolás egyértelmű volt, csak néhány ellentmondó SNP-t találtunk, s ezek javarészt az archaikus DNS-re jellemző módosulásokból származhattak (S1 Kiegészítő táb-

lázat). A kontamináció mértékét úgy számítottuk ki, hogy a besoroláshoz szükséges pozíciókban meghatároztuk azon olvasatok arányát, amely a többitől eltérő SNP-t tartalmazott (S3 Kiegészítő táblázat). Ezenkívül jelentős számú kelet-eurázsiai hcs-ot határoztunk meg, amelynél kizárható a vizsgálatokat végző, európai kutatókból származó DNS-szennyeződés lehetősége. A vizsgált lókuszokban kis és közepes lefedettséget kaptunk (S1, S2 és S3 Kiegészítő táblázat), és az Y-hcs meghatározása 46 férfi esetében volt megbízható (S1 Kiegészítő táblázat); ezt az 1. ábrán mutatjuk be. A honfoglalók Y-kromoszóma-vonalainak földrajzi származás szerinti megoszlása a 2. ábrán látható.

LabID	Lelőhely/sír vagy leltári szám	Lelet kora	Legbelső Hcs-ot meghatározó marker, amely lefedett	Lehetséges legbelső marker, amely nem volt lefedve	Y- Haplocsoport
Hun kor					
Hun/1	Marosszentgyörgy	V. század	M25	-	Q1a2
Hun/2	Kecskemét	V. század	U106	-	R1b1a1b1a1a1
Hun/3	Árpás-Szérűskert-1	V. század	Z2124	-	R1a1a1b2a2
korai Avar kor					
FGd/4	Fajsz-Garadomb/4	568–650/660	P44/M217	-	C2
Psz/1	Petőfiszállás/1	568–650/660	P15 (xL1259)	L293	G2a
SzO/540	Szegvár-Oromdűlő/540	568–650/660	M253 (xL22)	-	I1
SzO/81	Szegvár-Oromdűlő/81	568–650/660	M178 (xVL29, xZ1936)	-	N1a1a
Kb/300	Kunbábony/300 (**kagán**)	568–650/660	M178	VL29, Z1936, L1034	N1a1a
KFp/6	Kunpeszér-Felsőpeszér/6	568–650/660	M178 (xVL29, xZ1936)	-	N1a1a
KFp/31	Kunpeszér-Felsőpeszér/30B	568–650/660	M178 (xVL29)	Z1936, L1034	N1a1a
MM/58	Makó-Mikócsa/58	568–650/660	M178 (xVL29, xZ1936)	-	N1a1a

MM/227	Makó-Mikócsa/227	568–650/660	Z94	Z2124	R1a1a1b2a
DK/701	Dunavecse-Kovacsos dűlő/701	568–650/660	Z94	Z2124	R1a1a1b2a
késő Avar kor					
Pv/72	Pitvaros/72	650/660–IX. sz.	P44, M217	-	C2
KV/3369	Kiskőrös-Vágóhídi dűlő/3369	650/660–IX. sz.	M178 (xZ1936, XL1034)	VL29	N1a1a
SzK/51	Székkutas-Kápolnadülő/51	650/660–IX. sz.	M178 (xVL29, xZ1936)	-	N1a1a
SzK/239	Székkutas-Kápolnadülő/239	650/660–IX. sz.	V13	-	E1b1b1a1b1a
Honfoglalás kora					
K1/13	Karos I/13	895- X. sz. közepe	M215	V13	E1b1b
K1/1438	Karos I/1438	895- X. sz. közepe	M267	-	J1
K1/1	Karos I/1	895- X. sz. közepe	M178 (xVL29, xZ1936)	-	N1a1a
K1/10	Karos I/10	895- X. sz. közepe	CTS1211	-	R1a1a1b1a2b
K1/3286	Karos I/3286	895- X. sz. közepe	Z2124	Z94?	R1a1a1b2a2
K2/6	Karos II/6	895- X. sz. közepe	V13	-	E1b1b1a1b1a
K2/33	Karos II/33	895- X. sz. közepe	L30;U8	-	G2a2b
K2/26	Karosc II/26	895- X. sz. közepe	M253 (xL22)	-	I1
K2/16	Karos II/16	895- X. sz. közepe	L621 (xS17250)	-	I2a1a2b
K2/52	Karos II/52 (**vezér**)	895- X. sz. közepe	L621 (xS17250)	-	I2a1a2b
K2/51	Karos II/51	895- X. sz. közepe	M178 (xVL29, xZ1936)	-	N1a1a
K2/29	Karos II/29	895- X. sz. közepe	Z1936 (xL1034)	-	N1a1a1a1a2
K2/61	Karos II/61	895- X. sz. közepe	Z2124	-	R1a1a1b2a2
K2/36	Karos II/36	895- X. sz. közepe	Z283	CTS1211	R1a1a1b1
K2/41	Karos II/41	895- X. sz. közepe	Z647 (xZ284, xM458)	Z283, Z91, Z93, Z94, Z2124	R1a1a1b

K2/18	Karos II/18	895- X. sz. közepe	CTS1211	-	R1a1a1b1a2b
K3/12	Karos III/12	895- X. sz. közepe	L621	-	I2a1a2b
K3/1	Karos III/1	895- X. sz. közepe	M412/ U106*	U106	R1b1a1b1a1a1
K3/13	Karos III/13	895- X. sz. közepe	U106	-	R1b1a1b1a1a1
K3/3	Karos III/3	895- X. sz. közepe	M412/ U106*	U106	R1b1a1b1a1a1
KeF1/10936	Kenézlő-Fazekaszug I/10936	895- X. sz. közepe	F1096 (xM25)	-	Q1a
KeF2/1025	Kenézlő-Fazekaszug II/1025	895- X. sz. közepe	M269 (xM412, xU106)	L26	R1b1a1b
KeF2/1027	Kenézlő-Fazekaszug II/1027	895- X. sz. közepe	M178 (xVL29, xL1034)	Z1936	N1a1a
KeF2/1045	Kenézlő-Fazekaszug II/1045	895- X. sz. közepe	Z1936 (xL1034)	-	N1a1a1a1a2
MH/15	Magyarhomorog/15	X. sz.	L621 (xS17250)	-	I2a1a2b
MH/16	Magyarhomorog/16	X. sz.	L621 (xS17250)	-	I2a1a2b
MH/9	Magyarhomorog/9	X. sz.	M423 (xS17250)	L621	I2a1a2
SH/41	Sárrétudvari–Hízóföld/41	X. sz. második fele	U152	-	R1b1a1b1a1a2b
SH/81	Sárrétudvari–Hízóföld/81	X. sz. második fele	L26	-	J2a1a

1. ábra Az általunk meghatározott 46 férfi Y-hcs-ját tartalmazza, a leletek korszakok és temetők szerint vannak csoportosítva. A hcs-elnevezéseket az ISOGG Tree 2019 szerint adtuk meg. Szürke háttérrel emeltük ki az igen gazdag mellékletű sírokat, a hcs-ok filogenetikai eredetét a színkóddal jelöltük, s ezt a 2. ábrán összegeztük. A K3/1 és a K3/3 minták esetében a legbelső hcs-ot meghatározó marker, az U106* nem volt lefedve, de korábban meghatároztuk (Neparáczki és mtsai. 2017).

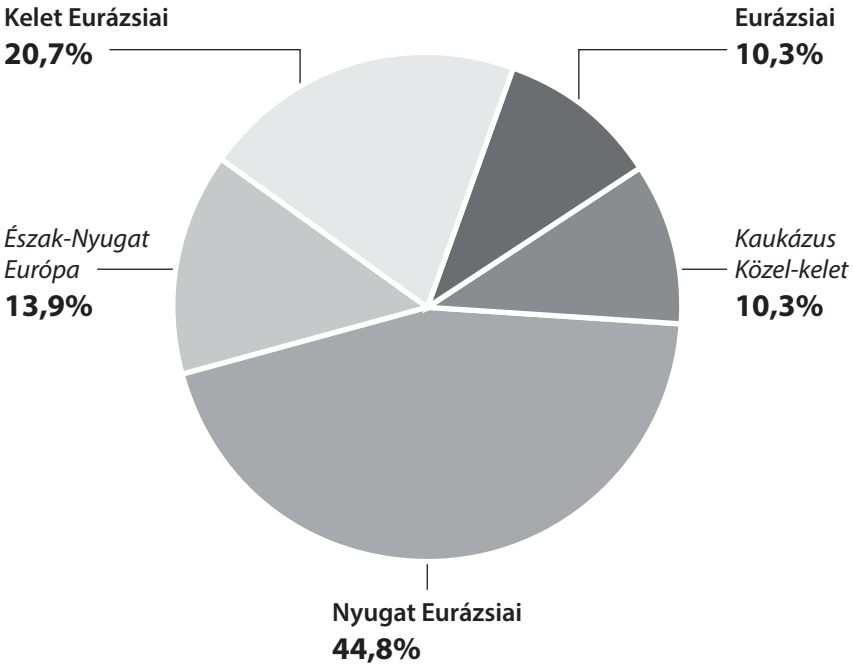

2. ábra Az ábrán a 29 honfoglaló apai vonal filogeográfiai eredet szerinti megoszlása látható. Az 1. ábrán szereplő adatokat foglaltuk össze. A hcs-ok színkódja a későbbiekben is megegyeznek ezzel.

Kelet-eurázsiai haplocsoportok

A Q1a2-M25 hcs nagyon ritka Európában, azon belül a székelyeknél a leggyakoribb a Family Tree DNS-adatbázis szerint. A Q1a2-M25 hcs-ba tartozó archaikus minták a bronzkori Okunevo és Karasuk kultúrákból ismeretesek, valamint a középkori Tien-san hunokból és a hun-szarmatákból (De Barros Damgaard és mtsai. 2018). Ez arra utal, hogy ennek a vonalnak az Európában való megjelenése a hunokkal hozható kapcsolatba. Ezt szintén megerősíti, hogy ezt a hcs-ot egy Erdélyben feltárt hun kori mintából (Hun/1) sikerült kimutatnunk. Az egyik honfoglalómin-ta, a KEF1/10936 a Q1a-F1096 csoportba tartozik, valószínűleg annak

Q1a1-F746 alágába. Utóbbi a Q1a2-M25 hcs testvérkládja, de ezt nem vizsgáltuk kísérletünkben. A Q1a1 ma Kelet-Ázsiában van jelen Mongólia, Japán, Kína, Korea területén; ennek a hcs-nak a kenézlői (KEF) temetőben való jelenléte arra utal, hogy a hunok és honfoglalók között lehettek ugyanazon egykori populációból származó egyének.

A Hun/3 a R1a1a1b2a2-Z2124 hcs-ba tartozik, mely az R1a1a1b2-Z93 alcsoportja, s ez az R1a-nak a kelet-eurázsiai alágán belül található. Ma a Z2124 legnagyobb gyakorisággal Kirgizisztánban és Afganisztánban fordul elő, de a karacsájok, balkárok és a baskírok körében is igen elterjedt (Underhill és mtsai. 2015). A Z2124 széles körben megtalálható a bronzkori sztyeppén, különösen az Afanaszjevó és a Szintasta kultúrákban (Narasimhan 2018). Az R1a vonal az ázsiai hunokban is jelen volt (Keyser-Tracqui és mtsai. 2003; Kim és mtsai. 2010), akik minden bizonnyal ugyanebbe az alágba tartoznak. A karosi honfoglalótemetőkből származó két minta (K1/3286 és K2/61) szintén az R1a-Z2124-be tartozott, továbbá két avar kori minta (DK/701 és MM/227) is az R1a1a1b2a-Z94 alcsoportba tartozott, de ezeknél a Z2124 marker nem volt lefedve.

Két avar minta a C2-M217 hcs-hoz tartozik, amely elsősorban Közép-Ázsiában és Kelet-Szibériában fordul elő. Ennek a hcs-nak a jelenlétét a honfoglalókban is kimutatták a Karos2/60 leletből (Fóthi és mtsai., nem közölt eredmény).

Az avarokban és a honfoglalókban azonosított minden N-hcs az N1a1a-M178 csoportba tartozott. Az M178-nak a következő hét alcsoportját vizsgáltuk; N1a1a2-B187-et, N1a1a1a2-B211-et, N1a1a-1a1a3-B197-et, N1a1a1a1a4-M2118-at, N1a1a1a1a1a-VL29-et, N1a1a-1a1a2-Z1936-ot és a Z1936-nak az N1a1a1a1a2a1c1-L1034 alágát. Az európai elterjedtségű VL29 és a Z1936 alágak jelenlétét a legtöbb esetben ki tudtuk zárni. Az N többi alága Szibériában elterjedt (Ilumäe és mtsai. 2016), ahol az M178 keletkezett, és ahonnan ez a hcs Európába is eljutott (Shi és mtsai. 2013). Az MM/58-as avar minta nem volt besorolható az egyik vizsgált M178 alcsoportba sem, továbbá a KB/300 avar kagán

esetén kis lefedettség miatt csak az N1a1a2 alcsoport zárható ki. Az összes többi (5 db) avar minta az N1a1a1a1a3-B197-hez tartozik, amely a mai csukcsokban, burjátokban, eszkimókban, koriakokban a legelterjedtebb, ritkábban fordul elő a tuvaiak és a mongolok körében (Ilumäe és mtsai. 2016). Ezzel szemben két honfoglaló az N1a1a1a1a4-M2118-hoz tartozik, amely Y-vonal jellemző szinte az összes jakut férfira, gyakori az evenkekben, evenekben, és ritkábban, de előfordul az osztjákok, vogulok és kazakok között is.

Eurázsia-szerte elterjedt haplocsoportok

Három vizsgált honfoglaló tartozik az N1a1a1a1a2-Z1936 hcs-ba, a finn-permik N1a ágához, amely legnagyobb gyakorisággal az északkelet európai számik, finnek, karéliaiak, valamint a Volga-Urál régióban élő komik, volgai tatárok és baskírok körében fordul elő. Ritkábban ugyan, de ez a hcs előfordul karanogajok, szibériai nyenyecek, osztjákok, vogulok, dolganok, nganaszanok és a szibériai tatárok körében is (Ilumäe és mtsai. 2016).

Nyugat-eurázsiai haplocsoportok

Az R1a nyugat-eurázsiai R1a1a1b1a2b-CTS1211 alcsoportja Kelet-Európában a leggyakoribb, különösen a szlávok körében. Ezt a hcs-ot csak a honfoglalócsoportban mutattuk ki (K2/18, K2/41 és K1/10). Bár a CTS1211 marker a K2/36-nál nem volt lefedve, de valószínűleg ez a minta is ide sorolható, mivel ennek egyik alága a Z283.

Az I2a1a2b-L621 hcs 5 honfoglalómintában volt jelen, és valószínűleg ide tartozik a hatodik minta is, a magyarhomorogi MH/9-es lelet, mivel az MH/9 az MH/16 rokona lehet (lásd alább). Ez az európai eredetű hcs leginkább a Balkánon és Kelet-Európában terjedt el, különösen a szláv nyelvű népcsoportok körében. Lehetséges, hogy a Kukuteni-Tripolje kultúra fő

vonalát képezte, és a Kárpát-medencében már a rézkori badeni kultúra tagjaiban is jelen volt (Lipson és mtsai. 2017).

Az egyik honfoglaló mintájából azonosított I1-M253 hcs jellemzően észak-európai, ezt elsősorban Skandináviában és Finnországban találhatjuk meg, és ebből a régióból származhatott a középső kőkorszak során. Az R1b-U106-hoz kissé hasonló eloszlással rendelkezik, amely germán nyelvű populációkhoz társul.

A kis Karos3 temetőből származó négy mintából három az R1b1a-1b1a1a1-U106 hcs-hoz tartozik, amely ezt a temetőt az összes többitől megkülönbözteti, ezen kívül csak a Hun/2 minta tartozott ugyanebbe a csoportba. Az U106 hcs „germán" ágnak tekinthető, mivel napjainkban Németországban, Skandináviában és Nagy-Britanniában elterjedt, Kelet-Európában azonban ritka (S4 Kiegészítő táblázat). Ennek az ősi ága, az R1b1a1b-M262 hcs feltételezhetően a Pontuszi–Kaszpi-sztyeppén jött létre, és a bronzkori vándorlásokkal érkezett Európába (Allentoft és mtsai. 2015). A hun és a honfoglaló mintákban való jelenléte miatt származhat gótokból, gepidákból vagy más, a hunokkal szövetséges germán csoportból.

Az R1b1a1b1a1a2b-U152-et egy mintában fedeztük fel a sárrétudvari honfoglalótemetőben, amely inkább a honfoglaláskori köznépet képviselheti, s nem az elitet. Az U152 egy itáliai-kelta R1b ág, amely az Alpok körül koncentrálódik, és már a honfoglalás előtt jelen volt a Kárpát-medencében, tehát nem feltétlenül a honfoglalókkal érkezett ide.

Az E1b1b1a1b1a-V13 mediterrán hcs, amelyet egy avar (SzK/239) és egy honfoglaló mintában (K2/6) mutattunk ki, míg ez a marker egy másik mintában nem volt lefedve (K1/13, E1b1b-M215). Ez a hcs a Közel-Keletről származik, és a bronzkorban vándorolhatott a Balkánra és Nyugat-Ázsiába.

A PSZ/1 jelzetű avar vezető a G2a-P15 hcs-ba, míg a K2/33 ennek a G2a2b-L30 alágába tartozik. A G2a hcs anatóliai, illetve iráni eredetű, manapság a kaukázusi térségben leggyakoribb, Európába érkezése pedig

a újkőkori földművelők terjedésével együtt mutatható ki (Lazaridis és mtsai. 2016).

Az egyik honfoglalóminta (K1/1438) a J1-M267 hcs-hoz, egy másik (SH/81) a J2a1a-L26-hoz tartozik. Mind a J1, mind a J2 vonal a Közel-Kelet-Kaukázus környékén a leggyakoribb, valószínűleg ebből a régióból származik (Jones és mtsai. 2015), majd az újkőkort megelőzően a pásztorkodással terjedt távolabbra.

Autoszómás SNP-k

A szem-, haj- és bőrszín-fenotípusokat 25 HirisPlex SNP-kből állapítottuk meg, melyeknek alapján szintén valószínűsíthető az Európán kívüli származás (Walsh és mtsai. 2013). Ezen eredményeket a 3. és 4. ábra foglalja össze. A minták fenotípus-megoszlása figyelemre méltó összefüggést mutatott a régészeti korszakokkal és temetőkkel. Az összes hun és avar kori mintának alapvetően sötét szem- és hajszíne volt, az egyetlen kivétel a DK/701 (3. ábra). Ezen felül a 14 avar kori mintából hatot > 0,7 fekete haj; > 0,99 barna szem *p* érték jellemezett, s 86,5% -os valószínűséggel nem európai származásra utal (Walsh és mtsai. 2013), továbbá mindez összhangban van az antropológiai, régészeti és történelmi adatokkal. Ezzel szemben a honfoglalók a fenotípusok széles skáláját mutatták (4. ábra). A sárrétudvari (SH), a magyarhomorogi (MH) és a kenézlői (KEF) temetők többsége európai fenotípus-mintákat mutatott, kék szemmel, illetőleg világos hajjal, halvány bőrrel. A három karosi temetőben a sötétebb szem- vagy hajszín dominált, húszból 4 minta *p* értéke nem európai eredetre utalt, mindazonáltal húszból 5 lelet világos hajszínű, s ez a populáció meglehetősen vegyes eredetét jelzi. Ugyanez olvasható ki az mtDNS-vizsgálatok eredményeiből és az Y-kromoszomális hcs-összetételből is.

LabID *laktáz perziszt.*	Y Hcs	Szem szín/ p érték	Haj szín/ p érték	Bőr szín/ p érték	multinomális logisztikus regresszió (MLR) átlag érték	naiv Bayesian-eloszlással (H-W) prediktált admix
Hun kor						
Hun/1	Q1a2	barna/ 0,94	sötét/barna 0,88/0,58	sötéttől feketig/ 0,8	53% EU, 47% KÁ	55% EU, 45% KÁ
Hun/2	R1b1a1b1a1a1	barna/ 0,87	sötét/barna 0,83/0,6	átmeneti/ 0,78	67% EU, 33% KÁ	99% EU 1% KÁ
Hun/3	R1a1a1b2a2	barna/ 0,87	sötét/fekete 0,93/0,52	átmeneti/ 0,75	52% EU, 48% KÁ	96% EU, 4% KÁ
korai Avar kor						
FGD/4	C2	barna/ 0,99	sötét/fekete 0,99/0,86	sötét/átmeneti 0,57/0,42	9% EU, 91% KÁ	100% KÁ,
PSZ/1	G2a	barna/ 0,91	sötét/barna 0,84/0,63	átmeneti/ 0,91	3% EU, 97% KÁ	11% EU, 89% KÁ
SzO/540	I1	barna/ 0,89	sötét/barna 0,97/0,52	átmeneti/ 0,9	97% EU, 3% KÁ	99% EU, 1% KÁ
SzO/81	N1a1a1a1a3	barna/ 0,99	sötét/fekete 0,99/0,7	átmeneti/sötét 0,48/0,43	100% KÁ	100% KÁ
KFP/6	N1a1a1a1a3	barna/ 0,91	sötét/fekete 0,89/0,48	átmeneti/ 0,83	61% EU, 39% KÁ	50% KÁ, 50% EU
KFP/31	N1a1a1a1a3	NA	NA	átmeneti/ 0,84	100% EU	100% KÁ
SzK/51	N1a1a1a1a3	barna/ 0,99	sötét/fekete 0,98/0,56	átmeneti/ 0,82	32% EU, 68% KÁ	1% EU, 99% KÁ
KB/300	N1a1a	barna/ 0,99	sötét/fekete 0,99/0,75	NA	33% EU, 67% KÁ	100% KÁ
MM/58	N1a1a	barna/ 0,99	sötét/fekete 0,97/0,57	átmeneti/ 0,8	100% KÁ	100% KÁ
MM/227	R1a1a1b2a	barna/ 0,99	sötét/fekete 0,99/0,87	átmeneti/ 0,79	nem lehetett meghatározni	100% KÁ
DK/701	R1a1a1b2a	barna/ 0,51	világos/szőke 0,73/0,34	halovány/ átmeneti 0,56/0,4	67% EU, 33% KÁ	100% EU
közép és késő Avar kor						
PV/72	C2	barna/ 0,91	sötét/barna 0,64/0,7	átmeneti/ 0,62	100% EU	100% EU
KV/3369	N1a1a1a1a3	NA	NA	NA	100% KÁ	100% KÁ
KV/3450	nő	barna/ 0,89	sötét/barna 0,71/0,64	átmeneti/ 0,61	97% EU, 3% KÁ	99% EU, 1% KÁ
SzK/239	E1b1b1a1b1a	barna/ 0,99	sötét/barna 0,99/0,73	sötét/átmeneti 0,4/0,36	100% EU	100% EU

3. ábra A hun és az avar korszakba tartozó leletek fenotípusai és genetikai eredete látható. A HIrisPlex-markerekből (S2 Kiegészítő táblázat) becsültük

meg a szem-, haj- és bőrszíneket, s adtuk meg valószínűségi értéküket. A valószínűleg nem európai felmenőkkel rendelkezőket szürke háttérrel emeltük ki. 34 AIM-ből (S2 kiegészítő táblázat) számítottuk ki a minták legvalószínűbb származását két fajta módszerrel: multinomális logisztikus regresszióval (MLR) és naiv Bayesian-eloszlással (Hardy–Weinberg-egyensúlyt feltételezve). A felnőttkori laktózemésztési képességgel (laktázperzisztenciával) összefüggésbe hozott, SNP-variánsokat hordozó leletek nevét dőlt betűtípussal emeltük ki. A rövidítések a következők: NA = nincs adat, EU = Európa, KÁ = Kelet-Ázsia.

Meghatároztunk továbbá 34 AIM-t, amely jelzi az egyének földrajzi eredetét. Ehhez a Snipper App suite 2.5-es verzióját (Phillips és mtsai. 2007) használtuk. A származás prediktálását mind a naiv Bayesian-eloszlással, mind a multinomális logisztikus regressziós (MLR) algoritmussal kiszámítottuk, mivel ezek különböző feltevésekből indulnak ki a genetikai egyensúly szempontjából (McNevin és mtsai. 2013); az eredményeket a 3. és 4. ábrán soroljuk fel. A kétféle számítás többnyire hasonló eredményt hozott, s összhangban volt a fenotípusok alapján megállapított adatokkal. Az összes hun kori lelet európai és kelet-ázsiai ősökre visszavezethető keveredést mutat, azonban az avar kori leletek – mindkét módszerrel való vizsgálat során – túlnyomórészt kelet-ázsiai eredetűnek bizonyultak. Az avar mintákból csak 4 minta mutatkozott európai eredetűnek, míg kettő ázsiai-európai keveréknek bizonyult. A KFP/31 minta ellentmondásos eredményeket adott, valószínűleg a kis lefedettség miatt.

LabID *laktáz perziszt.*	Y Hcs	mtDNS Hcs	Szem szín/ p érték	Haj szín/ p érték	Bőr szín/p érték	multinomális logisztikus regresszió (MLR) átlag érték	naiv Bayesian-eloszlással (H-W) predikált admix
Honfoglalás kora							
K1/13	E1b1b	U5b2b3	NA	NA	NA	100% EU	99% EU, 1% EA
K1/1438	J1	U3b1b	NA	NA	NA	100% EU	100% EU
K1/1	N1a1a1a1a4	H1b2	barna/ 0,91	sötét/ barna 0,59/0,51	átmeneti/ 0,99	35% EU, 65% KÁ	97% EU, 3% KÁ
K1/10	R1a1a1b1a2b	U3b1b	barna/ 0,63	sötét/ barna 0,7/0,64	átmeneti/ halovány 0,58/0,39	100% EU	100% EU
K1/3286	R1a1a1b2a2	T2b4h	barna/ 0,91	sötét/ black 0,88/0,56	átmeneti/ 0,99	100% KÁ	76% KÁ, 24% EU
K2/6	E1b1b1a1b1a	H5v	kék/ 0,95	világos/ vörös 0,9/0,51	NA	100% EU	100% EU
K2/33	G2a2b	U4a1b1	barna/ 0,99	sötét/ barna 0,73/0,54	átmeneti/ 0,69	100% EU	100% EU
K2/26	I1	T1a1	barna/ 0,99	sötét/ black 0,99/0,76	átmeneti/ 0,57	33% EU, 67% KÁ	60% KÁ, 40% EU
K2/16	I2a1a2b	X2l	barna/ 0,98	sötét/ barna 0,81/0,72	átmeneti/ 0,58	52% KÁ, 13% EU, 35% AF	98% EU, 2% KÁ
K2/52	I2a1a2b	X2f	barna/ 0,71	világos/ barna 0,64/0,58	átmeneti/ 0,57	2% EU, 98% KÁ	100% EU
K2/51	N1a1a1a1a4	U4d2	barna/ 0,99	sötét/ black 0,99/0,86	sötét/ 0,641	100% EU	100% EU
K2/29	N1a1a1a1a2	J1b1a1e	barna/ 0,77	világos/ blond 0,85/0,5	átmeneti/ halovány 0,5/0,48	37% EU, 30% KÁ, 33% AF	54% KÁ, 46% EU
K2/61	R1a1a1b2a2	U4d2	barna/ 0,99	sötét/ black 0,98/0,73	átmeneti/ 0,98	100% KÁ	100% KÁ
K2/36	R1a1a1b1	D4i2	barna/ 0,63	sötét/ barna 0,72/0,7	átmeneti/ 0,52	94% EU, 6% KÁ	100% EU
K2/41	R1a1a1b1a2b	H35	NA	NA	NA	100% KÁ	100% KÁ

K2/18	R1a1a1b1a2b	T1a1	barna/ 0,84	világos/ barna 0,6/0,6	átmeneti/ 0,69	50% EU, 50% KÁ	85% EU, 15% KÁ
K3/12	I2a1a2b	A12	barna/ 0,99	sötét/ black 0,98/0,53	sötét/ 0,68	7% EU, 93% KÁ	100% EU
K3/1	R1b1a1b1a1a1	B4d1	barna/ 0,74	sötét/ 0,76	NA	67% EU, 33% KÁ	93% EU, 7% KÁ
K3/13	R1b1a1b1a1a1	B4d1	barna/ 0,84	világos/ barna 0,71/0,46	átmeneti/ 0,99	67% KÁ, 33% KÁ	100% KÁ
K3/3	R1b1a1b1a1a1	H6a1b	NA	NA	átmeneti/ 0,55	100% EU	100% EU
K3/6	nő	B4d1	barna/ 0,98	sötét/ barna 0,8/0,66	átmeneti/ 0,77	35% EU, 1% KÁ, 64% AF	99% KÁ, 1% EU
KEF1/10936	Q1a	H6a1b	barna/ 0,67	világos/ vörös 1,0/0,64	átmeneti/ halovány 0,56/0,33	38% EU, 62% KÁ	96% KÁ, 4% EU
KEF2/1025	R1b1a1b	G2a1	barna/ 0,97	sötét/ black 0,97/0,55	átmeneti/ 0,97	100% KÁ	100% KÁ
KEF2/1027	N1a1a1a1a2	N1a1a1a1a	kék/ 0,69	sötét/ barna 0,97/0,53	átmeneti/ 0,62	100% EU	100% EU
KEF2/1045	N1a1a1a1a2	N1a1a1a1a	kék/ 0,64	világos/ barna 1,0/0,51	nagyon halovány/ 0,54	100% EU	100% EU
MH/15	I2a1a2b	NA	barna/ 0,48	sötét/ black 0,91/0,68	halovány/ 0,63	67% EU, 33% KÁ	100% EU
MH/16	I2a1a2b	NA	kék/ 0,91	világos/ blond 0,96/0,37	átmeneti/ halovány 0,57/0,41	67% KÁ, 33% KÁ	100% EU
MH/9	I2a1a2	NA	kék/ 0,95	világos/ 0,95	halovány/ 0,59	67% EU, 33% KÁ	100% EU
SH/41	R1b1a1b1a1a2b	NA	barna/ 0,59	világos/ barna 0,66/0,48	halovány/ átmeneti 0,5/0,45	72% EU, 26% KÁ, 2% AF	96% EU, 4% KÁ
SH/81	J2a1a	H1c	barna/ 0,67	világos/ barna 0,79/0,42	átmeneti/ halovány 0,54/0,43	67% EU, 34% KÁ	100% EU
SH/103	nő	C4a1b	barna/ 0,77	világos/ blond 0,93/0,44	átmeneti/ 0,97	32% EU, 37% KÁ, 31% AF	93% KÁ, 7% EU

4. ábra A honfoglalás kori leletek fenotípusait és genetikai eredetét tüntettük fel. Az mtDNS hcs-okat Neparáczki és mtsai.-tól (2018) vettük. A 3. ábra képaláírásában megadottakkal azonos az összes rövidítés.

A magyarhomorogi (MH) és a sárrétudvari (SH) temetők honfoglalómintái főként európai ősökre vallottak, összhangban a fenotípusaikkal és Y-hcs-jaikkal, bár az MLR jelentős kelet-ázsiai származási komponenst fedezett fel, és az SH/103 jelzetű nőt szőke haja ellenére a keleti ázsiai kategóriába sorolta. A karosi (K) és kenézlői (KEF) populációkban európai-ázsiai kevert, valamint tisztán kelet-ázsiai és tisztán európai eredetű mintákat találtunk közel azonos arányban, s ez ismét összhangban van az apai és anyai vonalak, valamint a fenotípusos markerek eredményeivel.

A meghatározott autoszomális lókuszok szintén alkalmasak a lehetséges közvetlen (szülő-gyermek, testvér) genetikai rokonság kizárására (Amigo és mtsai. 2008), ennek vizsgálatához összehasonlítottuk minden olyan minta autoszomális genotípusát, amely azonos anyai vagy apai hcs-okat tartalmaz. Nem lehetett kizárni a közvetlen rokonságot az azonos fenotípusú MH/9 és MH/16 leletek között, s ez arra utal, hogy az MH/9 valószínűleg szintén az I2a1a2b-L621 hcs-hoz tartozik, annak ellenére, hogy az L621 markere nincs lefedve. A KEF2/1027 és a KEF2/1045 valószínűleg testvérek voltak, mivel azonos mitogenommal, Y-hcs-tal és kék szemszínnel rendelkeztek, s ezt az autoszomális allélek is megerősítették. Ugyanez vonatkozik a K3/1 és a K3/13 jelű sírokban talált leletekre, akik szintén testvérek lehettek. Nem lehetett kizárni a K2/36, K2/18 és K2/41 leletek közötti közvetlen rokoni kapcsolatot, ám az első két minta lefedettsége túl kevés volt ahhoz, hogy ezt bizonyossággal állíthassuk.

Két olyan SNP-t (rs4988235 és rs182549) teszteltünk, amelynek alapján európaiakban a felnőttkori laktózemésztés képességére következtethetünk (Enattah és mtsai. 2002). Ezekben a lókuszokban a mutáns alléleket hordozó egyének felnőttkorban képesek megemészteni a tejtermékekben lévő laktózt, laktózintolerancia-tünetek nélkül. A perzisztencia-genotípus allélgyakorisága egész Eurázsiában változatos (Itan és mtsai. 2010), Északnyugat-Európa egyes részein eléri a 90% -ot, a mai Magyarországon körülbelül a 80%-ot, de Közép-Ázsiában 30% alatti, Kelet-Ázsiában pedig még ennél is alacsonyabb. Az összes vizsgált csoportban jelen volt

a felnőttkori laktózemésztés képességért felelős változat (3. és 4. ábra, S2 Kiegészítő táblázat); a hun kori leletek egyharmadában, az avarkoriaknál 14-ből kettőben, 31 honfoglaló közül 6-ban. Figyelemre méltó, hogy a perzisztencia-genotípusa összefüggést mutatott az európai eredettel, mivel az összes hordozó túlnyomórészt európai ősökkel rendelkezik. Ez az eredmény megegyezik egy korábbi tanulmány megállapításával (Nagy és mtsai. 2011), amely szerint a honfoglaló minták 11%-a képes laktózt emészteni, és ezek mindegyike az európai eredetű H mitkondriális hcs-ba tartozott. Az általunk vizsgált mintákban az összes perzisztens allélt hordozó egyed heterozigóta volt, ezek közül 6 mindkét lókuszban, három pedig csak az egyikben: (rs182549 (-22018 G> A). Ez arra utal, hogy felmenőik korábban valószínűleg Kelet-Eurázsiából származó nem-hordozókkal keveredtek.

Populációgenetikai vizsgálat

A vizsgált honfoglalócsoport valószínűleg valós populációt képvisel, mivel a 29 mintából 24 származik 4 közeli temetőből (Karos 1, 2, 3 és Kenézlő), emellett azonos régészeti és antropológiai csoportba tartoznak. A vizsgált magyarhomorogi leleteket szintén ugyanabba a kategóriába sorolták mint korai honfoglaló elitet. Az avar csoportot több különféle temetőből állítottuk össze, amelyek szélesebb időtartamot fednek le, tehát ezek a minták nem reprezentatívak a Kárpát-medencei avar korszak teljes népességére nézve, és nem biztos, hogy egyetlen populációt képviselnek. Azonban viszonylag homogén hcs-eloszlásuk azt jelzi, hogy az avar elit az egész korszak során ugyanazon keleti eurázsiai alpopuláció tagjaiból kerülhetett ki, ezért észszerűnek tűnt őket is bevonni az elemzésbe.

Annak érdekében, hogy megtaláljuk a vizsgált populációkhoz leginkább hasonló népességeket, összehasonlítottuk az avar és a honfoglaló elit hcs-eloszlását 78 mai eurázsiai populációéval (S4 Kiegészítő táblázat), ennek eredményét az 5. ábrán MDS-ploton ábrázoltunk. A közvetlen roko-

nokból csak egyetlen egyént vontunk be az elemzésbe. A felbontás növelése érdekében mindegyik populációban külön számoltuk az általunk vizsgált al-hcs-ok gyakoriságát, míg az összes többi alág gyakoriságértékeit egyesítettük, az S4 Kiegészítő táblázatban felsorolt módon. A hasonló hcs-eloszlásúak szomszédos helyekre kerültek az MDS-térképen, mely szembetűnően elkülöníti a populációkat földrajzi helyzetük szerint. Az x tengely mentén a kelet-eurázsiai népesség jobb oldalra csoportosul, az európaiak bal oldalon tömörülnek. Az y tengely mentén a szibériai populációk a felső részen, a kelet-ázsiaiak a grafikon alján helyezkednek el. Az avarok kétségtelenül a szibériai oldalon találhatók, a legkisebb súlyozott euklideszi távolságra a koriaktól (KRY), teleutoktól (TEL), osztjákoktól (KHT), komiktól (KOM) és dolganoktól (DLG). A honfoglalók a kelet-európaiak, közép-ázsiaiak és szibériaiak között helyezkednek el, ám pontos kapcsolatukat nehéz megmondani, az európai oldalon lévő zsúfoltság miatt.

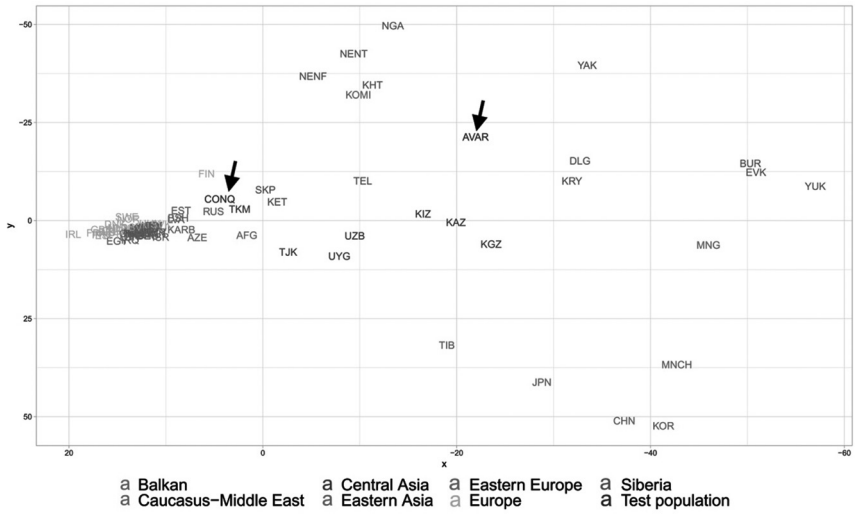

5. ábra 78 eurázsiai populáció Y-kromoszomális hcs-eloszlásának MDS-plotja látható, az avarokat és a honfoglalókat fekete nyíllal emeltük ki. A hárombetűs kódok teljes nevét az S4 Kiegészítő táblázat tartalmazza.

A honfoglalók helyzetének jobb felbontása érdekében elkészítettük az MDS-térképet a kelet-ázsiai és szibériai népesség nélkül (6. ábra). Mivel az adatok egy részhalmazát eltávolítottuk, az MDS-képalkotás kétdimenziósan elkerülhetetlenül átrendezte a fennmaradó összetevőket, de a népességcsoportok általános szerveződése változatlan maradt: az északnyugat-európaiak balra kerültek, a kelet-közép-európaiak és balkániak közepre, a közép-ázsiaiak a jobb felső sarokba és a kaukázusi–közel-keleti népesség a jobb alsó sarokba. A honfoglalók a közép-ázsiaiak és a kelet-európaiak között maradtak, a legkisebb súlyozott euklideszi távolságra a baskíroktól (BSH), a magyaroktól (HUN), a tadzsikoktól (TJK), az észtektől (EST), a kazakoktól (KAZ), az üzbégektől (UZB) és a szlovákoktól (SVK).

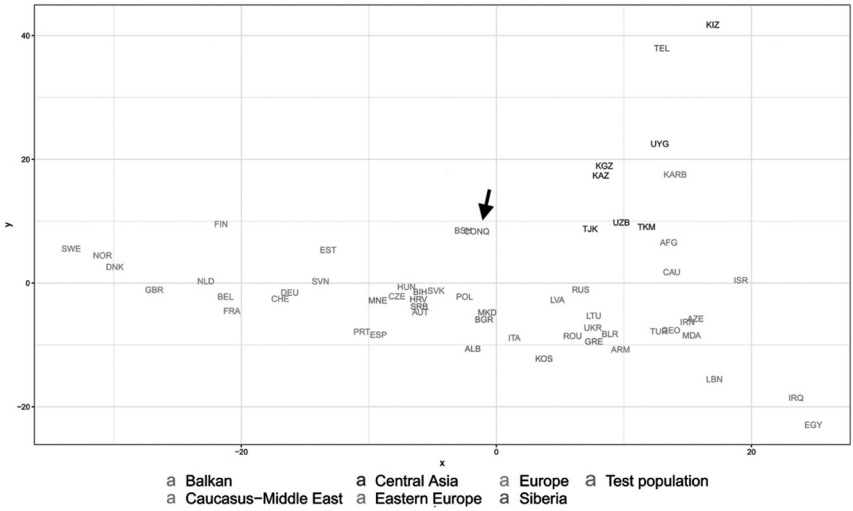

6. ábra 58 európai és közép-ázsiai populáció Y-kromoszómás hcs-eloszlásának MDS-plotja látható, a honfoglalókat fekete nyíllal emeltük ki. A hárombetűs kódok teljes nevét az S4 Kiegészítő táblázatban adtuk meg.

Az N1a hcs számottevő gyakorisága a honfoglalókban és különösen az avarokban lehetővé tesz egy másik fajta elemzést: az N1a alágainak gyakorisági eloszlását hasonlítjuk össze azokban a népességekben, amelyekben ez a hcs jelen van, és amely adatokat Ilumäe és mtsai. 2016-ban közöltek. Emellett az Ilumäe és mtsai (2016) N1a adatbázisában számos olyan releváns eurázsiai populáció is megtalálható, amely nem szerepel az S3 Kiegészítő táblázatban és az 5. ábrán; továbbá az S4 Kiegészítő táblázat Y adattábla alacsony felbontású az N1a alágaira nézve, tehát ez az elemzés várhatóan további fontos információkat szolgáltat. Az S1 Kiegészítő Táblázatban bemutatott adatainkkal egyesítettük az Ilumäe és mtsai által 2016-ban közölt N1a adattáblát, főkomponens-elemzést (PCA) végeztünk, amelynek végeredményét a 7. ábra mutatja be.

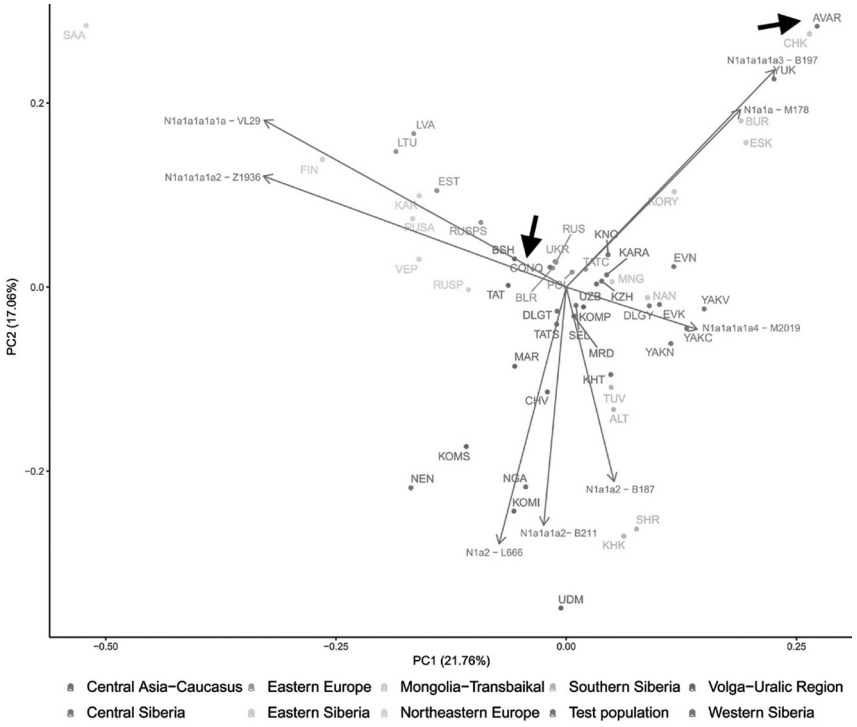

7. ábra Az N1a hcs-alcsoportjainak megoszlása 51 populációban PCA-ploton. Az avarokat és a honfoglalókat fekete nyíllal emeltük ki. A betűket földrajzi régiók szerint színeztük. A hárombetűs kódok teljes nevét az S5 Kiegészítő táblázatban adtuk meg.

Jól látszik, hogy a főkomponens-elemzés is földrajzi helyzetük szerint választja el a populációkat, mivel a hasonló színek az ábra ugyanazon szegmenseibe esnek. Az avarok a jobb felső sarokban találhatók, közel a keleti szibériai csukcsokhoz (CHK), jukagírekhez (YUK), eszkimókhoz (ESK) és a transzbajkáli burjátokhoz (BUR). A honfoglalók (CONQ) az ábra közepére kerültek, nagyon közel a kelet-európai fehéroroszokhoz (BLR), az ukránokhoz (UKR), az oroszokhoz (RUS) és a lengyelekhez (POL), nem messze a Volga–Urál-régióban élő baskíroktól (BSH), a vol-

gai tatároktól (TAT), a komi permjákoktól (KOMP) és a mordvinoktól (MRD). Közép-ázsiai csoportok veszik körül őket: karanogajok (KNO), karakalpakok (KARA), üzbégek (UZB), valamint krími tatárok (TATC), mongolok (MON), szölkupok (SEL) és taganíri dolganok (DLGT).

Következtetések

A honfoglalók apai származása és összetétele meglehetősen hasonló az anyai vonalakéhoz (Neparáczki és mtsai. 2018). Az Y-hcs-ok 20,7% -a Kelet-Eurázsiából származik, ez az érték az mtDNS-nél 30,4%; a nyugat-eurázsiai apai vonalak aránya 69%, szemben az mtDNS 58,8%-ával. Az északnyugat-európai és a kaukázusi–közel-keleti származású férfiak és nők aránya közel azonos. Ez az eredmény szintén a férfiak és nők hasonló származását, tehát a teljes népesség bejövetelét mutatja. Az Y-kromoszóma-összetétel, az MDS-vizsgálat és az N1a-vonalak főkomponens-elemzése is arra utal, hogy a honfoglalók eredetét közép-ázsiai és a kelet-európai sztyeppei népcsoportok keveredésével magyarázhatjuk, ahhoz hasonlóan, amit az anyai vonalaknál leírtak (Neparáczki és mtsai. 2018). A honfoglaló apai vonalak összetétele a baskírokéra hasonlít, míg az anyaiak vonalak összetétele a volgai tatárokhoz hasonlított (Neparáczki és mtsai. 2018). Ezen újabb kori populációk egymás mellett élnek, őstörténetük (Frank 1998) és genetikai összetételük hasonló, ugyanazon földrajzi forrásokból származnak, amelyeket a honfoglalókban is észleltünk. Ezenkívül meg kell jegyezni, hogy a baskír adatok hiányoztak a mitogenom-adatbázisból, míg a volgai tatároké az Y-kromoszóma-adatbázisunkból, mert ezek az adatok nem voltak elérhetők. Azonban a két csoport N1a-eloszlása meglehetősen hasonló, ezért egymás mellé kerültek a 7. ábrán. Kijelenthető, hogy az anyai és apai vonalakból kapott eredmények összhangban vannak egymással.

A honfoglaló-baskír kapcsolatot a történeti források is ismerik, mivel több arab történész (al-Masudi, al-Qazwini, al-Balhi, al-Istahri) a Kár-

pát-medencében élő korai magyarokat a baskírokkal azonosította (Gibb 1986). Abu Hamid al-Garnati 1150 körül mindkét népcsoportot meglátogatta, és a Bashgird kifejezést használta a Kárpát-medence magyarjaira is. További párhuzamokat találtak több honfoglaló és baskír törzs elnevezése között, és Baskíriát a történeti Magna Hungariával, a honfoglalók anyaországával azonosították (Németh 1991).

A honfoglaló-temetőkön belül potenciális rokonokat azonosítottunk, de különböző temetők között ilyeneket nem találtunk. A kevés sírszámú Karos3 (19 sír) és a magyarhomorogi (17 sír) temető apai származása egységesen alátámasztja e közösségek patriarchális szerveződését. A magyarhomorogi leletek azonos I2a1a2b hcs-jai gyakorinak tűnnek a magas rangú honfoglalók körében, mivel a Karos2 és 3 temető kivételes leletanyagú vezéri sírjai is ebbe a vonalba tartoznak. A Karos2 és a Karos3 temető vezérei testvérek voltak, azonos mitogenommal (Neparáczki és mtsai. 2018) és Y-kromoszomális STR-profillal (Fóthi és mtsai., nem közölt eredmény) rendelkeztek. A sárrétudvari köznépi temető különbözőnek tűnik a többitől, mivel eltérő típusú, európai hcs-okat tartalmaz. A temetőből rendelkezésre álló Y-kromoszóma és mtDNS-adatok (Neparáczki és mtsai. 2018) arra utalnak, hogy a 10. századi köznépi temetők inkább a helyben tovább élő lakosságot képviselik, s nem az újonnan érkező honfoglalókat. A honfoglalók apai és anyai vonalai, fenotípusuk, és autoszómás biogeográfiai eredete igen heterogén, egy olyan népesség képét mutatja, amely viszonylag nemrég állt össze, eltérő származású csoportok összeolvadásából.

Ezzel szemben a vizsgált avar katonai vezetőcsoport sokkal egységesebbnek mutatkozott. Az avar csoport genetikailag túlnyomórészt kelet-eurázsiai származású, s ez összhangban van azzal, amit belső-ázsiai származásukról, a régészeti és antropológiai párhuzamokból, valamint történeti forrásokból tudunk róluk. A rájuk jellemző speciális szibériai N1a hcs-ok azonban új megvilágításba helyezik őstörténetüket. Ha elfogadjuk a feltételezett zsuan-zsuan származást, akkor ez azt jelentheti,

hogy a türk hatalomátvétel előtt Belső-Ázsiában szibériai származású volt az uralkodó réteg. Az N1a1a1a1a3 hcs meglepően gyakori volta rámutat arra, hogy a mai kelet-szibériaiak és burjátok ősei jelentős részét adhatták a zsuan-zsuan és az avar elitnek, de pontos összetételük tisztázása érdekében több avar temetőből származó nagyobb mintaszámra van szükség.

Az avar és a honfoglaló vezetőcsoportok genetikai profilja lényegesen különbözőnek tűnik, mivel az utóbbi csoportot megkülönbözteti az európai hcs-ok, az I2a1a2b-L621, R1b1a1b1a1a1-U106 és a finn permi N1a1a1a1a2-Z1936 ág magas aránya. A honfoglalók szibériai N1a1a1a1a4 alcsoportja szintén eltérő forráspopulációira mutat: a jakutok, evenksek és evenkik őseire. Ennek ellenére a keleti eurázsiai R1a-alcsoport – az R1a1a1b2a-Z94 –, a hun, az avar és a honfoglaló elit összekötő szálának tűnik. Mindhárom hun kori vonal párhuzamát megtaláltuk a honfoglalók között, míg az avarokban csak egyikük volt jelen, de a kevés hun és avar mintaszám miatt még nem vonhatunk le komoly következtetéseket.

Általánosan elfogadott, hogy a magyar nyelvet a honfoglalók hozták a Kárpát-medencébe. Az uráli nyelvű populációkat az N alágaiba tartozó Y-hcs-ok gyakori volta jellemzi, amelyeket gyakran a közös származás genetikai jeleként értelmeznek. A közelmúltban valóban kimutatták, hogy az uráli nyelvű népességeket összeköti egy szibériai eredetű genomkomponens, amely teljesen hiányzik a mai magyarokból (Tambets és mtsai. 2018). A honfoglaló elit jelentős hányadában fordul elő N hcs, mert 7%-uk az N1a1a1a1a4-M2118, 10%-uk pedig az N1a1a1a1a2-Z1936 vonalba tartozik, s ezek jelen vannak az osztjákokban és a vogulokban is (Ilumäe és mtsai. 2016). Ugyanakkor a vizsgált honfoglalók egyike sem tartozott a Z1936-nak az L1034-es alágába, míg a az összes Z1936-os osztják vonal L1034-nek bizonyult (Karafet és mtsai. 2018) – ezt a másik közleményben (Ilumäe és mtsai. 2016) nem vizsgálták. A populációgenetikai adatok a honfoglaló elitet inkább a török népcsoportok közé, a baskírok és a volgai tatárok között helyezik el, összhangban a kortárs történeti beszámolókkal, miszerint a honfoglalókat türk-nek hívták (Kristó 1996). Ez persze nem

zárja ki annak lehetőségét, hogy a magyar nyelv is jelen lehetett ebben a nyilvánvalóan nagyon heterogén összetételű, valószínűleg több nemzetiségű törzsszövetségben.

Módszerek

A speciális szakmai módszerek ismertetését az évkönyvben mellőzük, de elérhetők a nemzetközi szakfolyóiratban megjelent publikációban (doi:10.1038/s41598-019-53105-5).

További információk, kiegészítő információk és kiegészítő táblázatok letölthetők innen: www.nature.com/articles/s41598-019-53105-5

FELHASZNÁLT IRODALOM

Allentoft és mtsai. 2015. Allentoft, M.E., Sikora, M., Sjögren, K.-G., Rasmussen, S., Rasmussen, M., Stenderup, J., Damgaard, P.B., Schroeder, H., Ahlström, T., Vinner, L., Malaspinas, A.-S., Margaryan, A., Higham, T., Chivall, D., Lynnerup, N., Harvig, L., Baron, J., Casa, P. Della, Dąbrowski, P., Duffy, P.R., Ebel, A. V., Epimakhov, A., Frei, K., Furmanek, M., Gralak, T., Gromov, A., Gronkiewicz, S., Grupe, G., Hajdu, T., Jarysz, R., Khartanovich, V., Khokhlov, A., Kiss, V., Kolář, J., Kriiska, A., Lasak, I., Longhi, C., McGlynn, G., Merkevicius, A., Merkyte, I., Metspalu, M., Mkrtchyan, R., Moiseyev, V., Paja, L., Pálfi, G., Pokutta, D., Pospieszny, Ł., Price, T.D., Saag, L., Sablin, M., Shishlina, N., Smrčka, V., Soenov, V.I., Szeverényi, V., Tóth, G., Trifanova, S. V., Varul, L., Vicze, M., Yepiskoposyan, L., Zhitenev, V., Orlando, L., Sicheritz-Pontén, T., Brunak, S., Nielsen, R., Kristiansen, K., Willerslev, E.: Population genomics of Bronze Age Eurasia. Nature 522. (2015) 167–172. https://doi.org/10.1038/nature14507

Amigo és mtsai. 2008. Amigo, J., Phillips, C., Lareu, M., Carracedo, Á.: The SNPforID browser: An online tool for query and display of frequency data from the SNPforID project. Int. J. Legal Med. 122. (2008) 435–440. https://doi.org/10.1007/s00414-008-0233-7

Csáky és mtsai. 2018. Csáky, V., Gerber, D., Koncz, I., Csiky, G., Mende, B.G., Marcsik, A., Molnár, E., Pálfi, G., Gulyás, A., Kovacsóczy, B., Lezsák, G.M., Lőrinczy, G., Szécsényi-Nagy, A., Vida, T.: Inner Asian maternal genetic origin of the Avar period nomadic elite in the 7th century AD Carpathian Basin. bioRxiv. (2018) https://doi.org/https://doi.org/10.1101/415760

Csányi és mtsai. 2008. Csányi, B., Bogácsi-Szabo, E., Tömöry, G., Czibula, Á., Priskin, K., Csõsz, A., Mende, B., Langó, P., Csete, K., Zsolnai, A., Conant, E.K., Downes, C.S., Raskó, I.: Y-chromosome analysis of ancient Hungarian and two modern Hungarian-speaking populations

from the Carpathian Basin. Ann. Hum. Genet. 72. (2008) 519–534. https://doi.org/10.1111/j.1469-1809.2008.00440.x

Csősz és mtsai. 2016. Csősz, A., Szécsényi-Nagy, A., Csákyová, V., Langó, P., Bódis, V., Köhler, K., Tömöry, G., Nagy, M., Mende, B.G.: Maternal Genetic Ancestry and Legacy of 10th Century AD Hungarians. Sci. Rep. 6. (2016) 33446. https://doi.org/10.1038/srep33446

De Barros Damgaard és mtsai. 2018. De Barros Damgaard, P., Marchi, N., Rasmussen, S., Peyrot, M., Renaud, G., Korneliussen, T., Moreno-Mayar, J.V., Pedersen, M.W., Goldberg, A., Usmanova, E., Baimukhanov, N., Loman, V., Hedeager, L., Pedersen, A.G., Nielsen, K., Afanasiev, G., Akmatov, K., Aldashev, A., Alpaslan, A., Baimbetov, G., Bazaliiskii, V.I., Beisenov, A., Boldbaatar, B., Boldgiv, B., Dorzhu, C., Ellingvag, S., Erdenebaatar, D., Dajani, R., Dmitriev, E., Evdokimov, V., Frei, K.M., Gromov, A., Goryachev, A., Hakonarson, H., Hegay, T., Khachatryan, Z., Khaskhanov, R., Kitov, E., Kolbina, A., Kubatbek, T., Kukushkin, A., Kukushkin, I., Lau, N., Margaryan, A., Merkyte, I., Mertz, I. V., Mertz, V.K., Mijiddorj, E., Moiyesev, V., Mukhtarova, G., Nurmukhanbetov, B., Orozbekova, Z., Panyushkina, I., Pieta, K., Smrčka, V., Shevnina, I., Logvin, A., Sjögren, K.G., Štolcová, T., Tashbaeva, K., Tkachev, A., Tulegenov, T., Voyakin, D., Yepiskoposyan, L., Undrakhbold, S., Varfolomeev, V., Weber, A., Kradin, N., Allentoft, M.E., Orlando, L., Nielsen, R., Sikora, M., Heyer, E., Kristiansen, K., Willerslev, E.: 137 ancient human genomes from across the Eurasian steppes. Nature 557. (2018) 369–374. https://doi.org/10.1038/s41586-018-0094-2

De Barros Damgaard és mtsai. 2018. De Barros Damgaard, P., Martiniano, R., Kamm, J., Víctor Moreno-Mayar, J., Kroonen, G., Peyrot, M., Barjamovic, G., Rasmussen, S., Zacho, C., Baimukhanov, N., Zaibert, V., Merz, V., Biddanda, A., Merz, I., Loman, V., Evdokimov, V., Usmanova, E., Hemphill, B., Seguin-Orlando, A., Yediay, F.E., Ullah, I., Sjögren, K.G., Iversen, K.H., Choin, J., de la Fuente, C., Ilardo, M.,

Schroeder, H., Moiseyev, V., Gromov, A., Polyakov, A., Omura, S., Senyurt, S.Y., Ahmad, H., McKenzie, C., Margaryan, A., Hameed, A., Samad, A., Gul, N., Khokhar, M.H., Goriunova, O.I., Bazaliiskii, V.I., Novembre, J., Weber, A.W., Orlando, L., Allentoft, M.E., Nielsen, R., Kristiansen, K., Sikora, M., Outram, A.K., Durbin, R., Willerslev, E.: The first horse herders and the impact of early Bronze Age steppe expansions into Asia. Science (2018) (80-.). https://doi.org/10.1126/science.aar7711

Enattah és mtsai. 2002. Enattah, N.S., Sahi, T., Savilahti, E., Terwilliger, J.D., Peltonen, L., Järvelä, I.: Identification of a variant associated with adult-type hypolactasia. Nat. Genet. 30. (2002) 233–237. https://doi.org/10.1038/ng826

Fóthi 2000. Fóthi, E.: Anthropological conclusions of the study of Roman and Migration periods. Acta Biol. 44. (2000) . 87–94.

Frank 1998. Frank, A. J.: Islamic Historiography and „Bulghar" Identity Among the Tatars and Bashkirs of Russia. Brill, Lieden, 1998.

Gibb 1986. Gibb, H. A. R.: The Encyclopaedia of Islam. Brill, Leiden, 1986.

Ilumäe és mtsai. 2016. Ilumäe, A.M., Reidla, M., Chukhryaeva, M., Järve, M., Post, H., Karmin, M., Saag, L., Agdzhoyan, A., Kushniarevich, A., Litvinov, S., Ekomasova, N., Tambets, K., Metspalu, E., Khusainova, R., Yunusbayev, B., Khusnutdinova, E.K., Osipova, L.P., Fedorova, S., Utevska, O., Koshel, S., Balanovska, E., Behar, D.M., Balanovsky, O., Kivisild, T., Underhill, P.A., Villems, R., Rootsi, S.: Human Y Chromosome Haplogroup N: A Non-trivial Time-Resolved Phylogeography that Cuts across Language Families. Am. J. Hum. Genet. 99. (2016) 163–173. https://doi.org/10.1016/j.ajhg.2016.05.025

Itan és mtsai. 2010. Itan, Y., Jones, B.L., Ingram, C.J., Swallow, D.M., Thomas, M.G.: A worldwide correlation of lactase persistence phenotype and genotypes. BMC Evol. Biol. (2010) https://doi.org/10.1186/1471-2148-10-36

Jones és mtsai. 2015. Jones, E. R., Gonzalez-Fortes, G., Connell, S., Siska, V., Eriksson, A., Martiniano, R., McLaughlin, R.L., Gallego Llorente, M., Cassidy, L.M., Gamba, C., Meshveliani, T., Bar-Yosef, O., Müller, W., Belfer-Cohen, A., Matskevich, Z., Jakeli, N., Higham, T.F.G., Currat, M., Lordkipanidze, D., Hofreiter, M., Manica, A., Pinhasi, R., Bradley, D.G.: Upper Palaeolithic genomes reveal deep roots of modern Eurasians. Nat. Commun. (2015) https://doi.org/10.1038/ncomms9912

Karafet és mstai. 2018. Karafet, T.M., Osipova, L.P., Savina, O. V., Hallmark, B., Hammer, M.F.: Siberian genetic diversity reveals complex origins of the Samoyedic-speaking populations. Am. J. Hum. Biol. (2018) https://doi.org/10.1002/ajhb.23194

Keyser-Tracqui és mtsai. 2003. Keyser-Tracqui, C., Crubézy, E., Ludes, B.: Nuclear and mitochondrial DNA analysis of a 2,000-year-old necropolis in the Egyin Gol Valley of Mongolia. Am. J. Hum. Genet. 73. (2003) 247–60. https://doi.org/10.1086/377005

Kim és mtsai. 2010. Kim, K., Brenner, C.H., Mair, V.H., Lee, K.H., Kim, J.H., Gelegdorj, E., Batbold, N., Song, Y.C., Yun, H.W., Chang, E.J., Lkhagvasuren, G., Bazarragchaa, M., Park, A.J., Lim, I., Hong, Y.P., Kim, W., Chung, S.I., Kim, D.J., Chung, Y.H., Kim, S.S., Lee, W.B., Kim, K.Y.: A Western Eurasian male is found in 2000-year-old elite Xiongnu cemetery in Northeast Mongolia. Am. J. Phys. Anthropol. 142. (2010) 429–440. https://doi.org/10.1002/ajpa.21242

Kristó 1996. Kristó, G.: Hungarian History in the Ninth Century. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1996.

Lazaridis és mstai. 2016. Lazaridis, I., Nadel, D., Rollefson, G., Merrett, D.C., Rohland, N., Mallick, S., Fernandes, D., Novak, M., Gamarra, B., Sirak, K., Connell, S., Stewardson, K., Harney, E., Fu, Q., Gonzalez-Fortes, G., Jones, E.R., Roodenberg, S.A., Lengyel, G., Bocquentin, F., Gasparian, B., Monge, J.M., Gregg, M., Eshed, V., Mizrahi, A.-S., Meiklejohn, C., Gerritsen, F., Bejenaru, L., Blüher, M.,

Campbell, A., Cavalleri, G., Comas, D., Froguel, P., Gilbert, E., Kerr, S.M., Kovacs, P., Krause, J., McGettigan, D., Merrigan, M., Merriwether, D.A., O'Reilly, S., Richards, M.B., Semino, O., Shamoon-Pour, M., Stefanescu, G., Stumvoll, M., Tönjes, A., Torroni, A., Wilson, J.F., Yengo, L., Hovhannisyan, N.A., Patterson, N., Pinhasi, R., Reich, D.: Genomic insights into the origin of farming in the ancient Near East. Nature, 536. (2016) https://doi.org/10.1038/nature19310

Lipson és mtsai. 2017. Lipson, M., Szécsényi-Nagy, A., Mallick, S., Pósa, A., Stégmár, B., Keerl, V., Rohland, N., Stewardson, K., Ferry, M., Michel, M., Oppenheimer, J., Broomandkhoshbacht, N., Harney, E., Nordenfelt, S., Llamas, B., Gusztáv, B.M., Köhler, K., Oross, K., Bondár, M., Marton, T., Osztás, A., Jakucs, J., Paluch, T., Horváth, F., Csengeri, P., Koós, J., Sebok, K., Anders, A., Raczky, P., Regenye, J., Barna, J.P., Fábián, S., Serlegi, G., Toldi, Z., Nagy, E.G., Dani, J., Molnár, E., Pálfi, G., Márk, L., Melegh, B., Bánfai, Z., Domboróczki, L., Fernández-Eraso, J., Mujika-Alustiza, J.A., Fernández, C.A., Echevarría, J.J., Bollongino, R., Orschiedt, J., Schierhold, K., Meller, H., Cooper, A., Burger, J., Bánffy, E., Alt, K.W., Lalueza-Fox, C., Haak, W., Reich, D.: Parallel palaeogenomic transects reveal complex genetic history of early European farmers. Nature, 551. (2017) 368–372. https://doi.org/10.1038/nature24476

McNevin és mtsai. 2013. McNevin, D., Santos, C., Gómez-Tato, A., Álvarez-Dios, J., de Cal, M.C., Daniel, R., Phillips, C., Lareu, M. V.: An assessment of Bayesian and multinomial logistic regression classification systems to analyse admixed individuals. Forensic Sci. Int. Genet. Suppl. Ser. (2013) https://doi.org/10.1016/j.fsigss.2013.10.032

Nagy és mtsai. 2011. Nagy, D., Tömöry, G., Csányi, B., Bogácsi-Szabó, E., Czibula, Á., Priskin, K., Bede, O., Bartosiewicz, L., Downes, C.S., Raskó, I.: Comparison of lactase persistence polymorphism in ancient and present-day Hungarian populations. Am. J. Phys. Anthropol. (2011) https://doi.org/10.1002/ajpa.21490

Narasimhan 2018. Narasimhan, V. M.: The genomic formation of South and Central Asia. bioRxiv. (2018) https://doi.org/10.1016/j.jcis.2006.12.070

Németh 1991. Németh, G.: A honfoglaló magyarság kialakulása. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.

Neparáczki és mtsai. 2017. Neparáczki, E., Juhász, Z., Pamjav, H., Fehér, T., Csányi, B., Zink, A., Maixner, F., Pálfi, G., Molnár, E., Pap, I., Kustár, Á., Révész, L., Raskó, I., Török, T.: Genetic structure of the early Hungarian conquerors inferred from mtDNA haplotypes and Y-chromosome haplogroups in a small cemetery. Mol. Genet. Genomics 292. (2017) 201–214. https://doi.org/10.1007/s00438-016-1267-z

Neparáczki és mtsai. 2018. Neparáczki, E., Maróti, Z., Kalmár, T., Kocsy, K., Maár, K., Bihari, P., Nagy, I., Fóthi, E., Pap, I., Kustár, Á., Pálfi, G., Raskó, I., Zink, A., Török, T.: Mitogenomic data indicate admixture components of Central-Inner Asian and Srubnaya origin in the conquering Hungarians. PLoS One 13. e0205920. (2018) https://doi.org/10.1371/journal.pone.0205920

Phillips és mtsai. 2007. Phillips, C., Salas, A., Sánchez, J.J., Fondevila, M., Gómez-Tato, A., Álvarez-Dios, J., Calaza, M., de Cal, M.C., Ballard, D., Lareu, M. V., Carracedo, Á.: Inferring ancestral origin using a single multiplex assay of ancestry-informative marker SNPs. Forensic Sci. Int. Genet. (2007) https://doi.org/10.1016/j.fsigen.2007.06.008

Šebest és mtsai. 2018. Šebest, L., Baldovič, M., Frtús, A., Bognár, C., Kyselicová, K., Kádasi, Ľ., Beňuš, R.: Detection of mitochondrial haplogroups in a small avar-slavic population from the eigth–ninth century AD. Am. J. Phys. Anthropol. (2018) https://doi.org/10.1002/ajpa.23380

Shi és mtsai. 2013. Shi, H., Qi, X., Zhong, H., Peng, Y., Zhang, X., Ma, R.Z., Su, B.: Genetic Evidence of an East Asian Origin and Paleolithic Northward Migration of Y-chromosome Haplogroup N. PLoS One 8. (2013) https://doi.org/10.1371/journal.pone.0066102

Szabados 2011. Szabados, G.: Magyar államalapítások a IX-XI. században. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2011.

Szádeczky-Kardoss 1990. Szádeczky-Kardoss, S.: The Avars., In: Sinor, D. (Ed.): The Cambridge History of Early Inner Asia. Cambridge University Press, Cambridge, 1990. 206–228. https://doi.org/10.1017/CHOL9780521243049.009

Szentpétery 1937. Szentpétery, I.: Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regnumque stirpis Arpadianae gestarum. Acad. Litter. Hungarica, Budapest, 1937.

Tambets 2018. Tambets, K., Yunusbayev, B., Hudjashov, G., Ilumäe, A.M., Rootsi, S., Honkola, T., Vesakoski, O., Atkinson, Q., Skoglund, P., Kushniarevich, A., Litvinov, S., Reidla, M., Metspalu, E., Saag, L., Rantanen, T., Karmin, M., Parik, J., Zhadanov, S.I., Gubina, M., Damba, L.D., Bermisheva, M., Reisberg, T., Dibirova, K., Evseeva, I., Nelis, M., Klovins, J., Metspalu, A., Esko, T., Balanovsky, O., Balanovska, E., Khusnutdinova, E.K., Osipova, L.P., Voevoda, M., Villems, R., Kivisild, T., Metspalu, M.: Genes reveal traces of common recent demographic history for most of the Uralic-speaking populations. Genome Biol. (2018) https://doi.org/10.1186/s13059-018-1522-1

Underhill és mtsai. 2015. Underhill, P.A., Poznik, G.D., Rootsi, S., Järve, M., Lin, A.A., Wang, J., Passarelli, B., Kanbar, J., Myres, N.M., King, R.J., Di Cristofaro, J., Sahakyan, H., Behar, D.M., Kushniarevich, A., Šarac, J., Šaric, T., Rudan, P., Pathak, A.K., Chaubey, G., Grugni, V., Semino, O., Yepiskoposyan, L., Bahmanimehr, A., Farjadian, S., Balanovsky, O., Khusnutdinova, E.K., Herrera, R.J., Chiaroni, J., Bustamante, C.D., Quake, S.R., Kivisild, T., Villems, R.: The phylogenetic and geographic structure of Y-chromosome haplogroup R1a. Eur. J. Hum. Genet. (2015) https://doi.org/10.1038/ejhg.2014.50

Van Oven és mtsai. 2014. Van Oven, M., Van Geystelen, A., Kayser, M., Decorte, R., Larmuseau, M.H.: Seeing the wood for the trees: A minimal reference phylogeny for the human Y chromosome. Hum.

Mutat. 35. (2014) 187–191. https://doi.org/10.1002/humu.22468

Walsh és mtsai. 2013. Walsh, S., Liu, F., Wollstein, A., Kovatsi, L., Ralf, A., Kosiniak-Kamysz, A., Branicki, W., Kayser, M.: The HIrisPlex system for simultaneous prediction of hair and eye colour from DNA. Forensic Sci. Int. Genet. (2013)https://doi.org/10.1016/j.fsigen.2012.07.005

Wolfram 1979. Wolfram, Herwig: Conversio Bagoariorum et Carantanorum: Das Weissbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien. H. Böhlaus Nachf, Wien-Köln-Graz, 1979.

NÉMETH DÁNIEL

A MAGYAR *OR- (> ORR)* SZÓ LEHETSÉGES ETIMOLÓGIAI KAPCSOLATAI

B. Székely Gábor emlékének

Bevezetés

Tanulmányom nyelvjárástörténeti és történeti szemantikai alapokra épül, egy szócsalád jelentésváltozásainak és lehetséges kapcsolatainak kérdését járom körül. A dimenzionális nyelvszemlélet keretében döntően már ismert eredetű magyar szavak etimológiájának további vizsgálatával foglalkozom. A kutatás nem érinti az alapnyelvi rekonstrukciós formák bírálatát és nem is kívánok minden esetben új szóeredeztetéssel előállni.

Célom a magyar nyelv rendszere felőli magyarázati lehetőségek feltérképezése. Benkő Loránd negyven évvel ezelőtt megfogalmazott véleménye iránymutató számomra: „éppen annak a nyelvnek a saját problematikája hiányzik jelentősebb mértékben, amelynek elemeit magyarázzák" (Benkő 1977, 49.). Így tehát ha a magyar szókészletet vizsgáljuk, a magyar nyelv felől való közelítés különösképpen nem nélkülözhető (Benkő 1977, 57.).

A szófejtési módszerek finomításával a történeti szemantika oldaláról csökkenthetjük az ismeretlen jelenségeket (Nyíri 2004b, 247.). Benkő a ma-

gyar nyelvtörténeti eredmények ismeretében tartotta fontosnak az újraértékelést: „Etimológiák egész sorának a magyar nyelvtörténet tanúságának fényében való kritikai újraértékelése természetesen nem valami hálás feladat. Nem hálás egyrészt azért, mert nemegyszer elterjedt, megrögződött megállapításokkal kell szembeszállni, melyeket adott esetben tekintélyi bástyák is körülvehetnek. – Nem hálás másrészt azért, mert a kritika sokszor – sajnos – csak az eddigi magyarázat cáfolatáig mehet el, más konkrét megoldást nem tud javallani; a megoldás látszata pedig mindenkor lélektani fölényben van a megoldás-nélküliséggel szemben." (Benkő 1977, 54.).

Először végigtekintem a szinkrónia régiségbe való visszavetítésének legfontosabb elméleti kérdéseit, a nyelvi változás lefolyásának, a nyelvváltozatok meghatározásának a kérdéskörét és egy gyakorlati példán foglalom össze a magyar etimológiai kutatások legfontosabb jelentéstani megfigyeléseit, egyúttal megpróbálok általánosan a forrás nélküli korszakokra vonatkozó etimológiai kutatások módszertanához adalékot adni.

Az etimológiai összefüggések vizsgálata olykor csak a cáfolatig, de máskor bizonyos fontos adatok hiányában csak valószínűsíthető feltevésekig, ötletekig jut (Szentgyörgyi 2010, 43–46.), ezért az etimológiák megítélése viszonylag könnyen változhat: „az egyes etimológiák megítélése változhat: biztosnak hitt összefüggésekről derülhet ki, hogy a kutatók délibábot hittek valóságnak, vagy éppen korábban elutasított etimológiát minősítenek át biztossá vagy legalább valószínűvé." (Honti 2012, 52.). A bemutatandó etimológiák valószínűsége emiatt változó, olykor bizonytalan marad.

Módszertani kérdések

Minden nyelv változik időben és variálódik. A nyelvi változás történeti leírásában mindig több időbeli változat (amely nem ritkán területi változatisággal is egybeesik) között állapítunk meg a kronológiai viszonyt és a változás főbb vonásait.

A vizsgált elemeket időben egymáshoz képest előzmény és következmény viszonyában helyezzük el. A következmény nem mindig tudja kiszorítani az előzményt, egy előzménynek több következménye is lehet. Ez utóbbiak létezhetnek egyszerre több belső változatban, eltérő időben létrejött változatként, vagy egy változaton belül szinkrón variáció is. A folyamatos változás alatt a különböző közlési rendszerek érintkezése, szétválása miatt nehéz behatárolni egy-egy változatot, a változási vonal kusza vonalakban mutatható ki. A változás többirányú és eltérő idejű lefolyása miatt az előzmény–következmény viszonyok rendkívül szövevényesek lehetnek, amelyek között előfordulhat többirányú keveredés is. Az egyes jelentések kialakulása sem feltétlenül egyenes vonalúan történik (Benkő 1988, 16–17.).

A kronológiai rendszerezéshez a folyamatosan létező nyelvet időegységekre osztjuk fel, de a végpontok nem jelentenek éles határt (Kiss 2003, 15.). Ennél még nehezebb az egyes nyelvek belső változatainak kezdeti szakaszait kimutatni (Benkő 1988, 20.). A korábbi időkben kevesebb közvetlen adat és megismerési lehetőség áll rendelkezésünkre (a nyelvemlékek sem adnak lehetőséget teljes leírásra), ezért a történeti korszakok csak torzképei egy valódi szinkróniának (Benkő 1988, 19.), amelyet a tudós kényszerből hoz létre és kezel egységesként.

Amikor nyelvemlékek alapján helyezzük kronológiai viszonyba az adatokat, akkor a belső rekonstrukciót alkalmazzuk, mert nincs garancia arra, hogy a nyelvemlékek egyetlen nyelvváltozatból valók. A nyelvemlékekben látható eltérő változatokból egy bizonyos részleteiben hipotetikus, de koherens nyelvtant írunk.

A történeti szemantika

A szemantika a nyelv legabsztraktabb szintje, itt a változások lehetőségei jóval tágabbak (Benkő 1988, 47.). Mivel a nyelv bármely szintjén lévő elemek rendszert alkotnak, a rendszer egy elemének változása

hatással lehet a többi alakulására is. Ez igaz a szemantikai oldalra is. A szavak nemcsak alaki szinten vannak kapcsolatban, hanem jelentés szerint is csoportokba rendeződnek, a köztük lévő mezőösszefüggést az újabb etimológiai módszertan középpontba is helyezi (Horváth 2008, 68.).

„Az etimológiai kapcsolatnak a jelentés szempontjából való igazolására egzakt módszerünk nincs." (Lakó 1976, 186.). Etimológiai szemantika nem létezik, jelentésrekonstrukció során a jelentéstan történeti megállapításait vesszük alapul. Csakhogy ezzel a körkörös érvelés csapdájába jutunk, mert a történeti jelentéstan pedig döntően a biztos etimológiákból absztrahálja megfigyeléseit (Károly 1970, 255.) – mivel az alaki változásokkal gyakran jár együtt, ezért az alaktanra is vonatkoztatható.

Mikola Tibor nem tartja indokoltnak, hogy a jelentéstani egyezések megbízhatóságát jóval kevesebbre becsülik, mint a szabályos hangtani megfeleléseket. Ha az összevetendő szóalakokban a hangok többsége megfeleltethető, akkor szerinte hibázik az etimológus, ha „csak azt az egyetlen egy, fonetikailag rendszerint nem jelentős hangtani szabálytalanságot" veszi figyelembe. Ha a jelentéstan nagyobb szerepet kapna, akkor az így felállítható etimológiák alapján a hangtani tudásunk is árnyaltabbá válna (Mikola 1976, 210–212.).

Olykor visszaszorul a szó használati köre, esetleg jövevényszóval vagy másik belső változatból való kölcsönzéssel pótlódik az általa egykor kifejezni hivatott jelentés.

Az első írásos előfordulás gyakran nem az eredeti jelentést tükrözi. Arra is ügyelni kell, hogy a számunkra jelentéktelennek tűnő szemantikai jegyek más kultúrában igen fontosak lehetnek, tehát a szókészletben betöltött helyet megvizsgáljuk (Bakró-Nagy 1976, 58.). Sőt a névadás alapját éppen itt lehet megragadni. Az ősi időkben a fogalom és elnevezése között nem volt kizárólagos kapcsolat, az elnevezés nem meghatározás lehetett: egy fogalomhoz több szó is társulhatott és egy szó több fogalmat is megnevezett, mert nem jelölték valamennyi meghatározott jegyét a fogalomnak,

csak egyet. Így ráértéssel volt csak kifejezhető a többi tulajdonság, nyelvileg jelöletlen jegy (Mészöly 1959/1982, 242.).

A szemantikai vizsgálatban a szójelentést szemantikai jegyekre bontjuk, minél kevesebb jegy tartozik egy szóhoz, annál általánosabb a jelentése, minél több, annál konkrétabb tárgyat, cselekvést, fogalmat jelöl. A jelentésváltozás során a konkrétabb jelentésektől az absztraktabbak felé tartunk. A szemantikai jegyek elvesztése miatt a mai rokon szavakból kikövetkeztethető alapjelentések árnyalati differenciálása nincs lehetőség.

A rokon nyelvek szavai szemantikai jegyeinek feltárása éppen a jelentésváltozásnak a kultúra felőli befolyásoltságára tud rávilágítani. Célravezető a rokon nyelvek között megvizsgálni, hogy az eltérő nyelvi változások hatására az elemek adott szókészletben betöltött szerepe hogyan változott. Végső soron a jelentésmezőbe vonható szemantikai kapcsolatok is változnak, illetve eltérő mértékben gyarapodnak/szegényednek jelentésárnyalatokban. Ezeket viszonyokat a jelentésmezőket és a poliszémiát célzó kutatások tudják felszínre hozni. A „felesleges" jövevényszók mutatják, ha egy jelentés megvolt a régiségben. A műveltségszók kapcsán éppen a jelentésváltozások árulkodhatnak a kulturális vetületről, így a jelentésmezők összefüggéseiről.

Egy szónak a szófaját a jelentése, alaki tulajdonsága és szintaktikai viselkedése alapján határozzuk meg. Lexikális szófajiságnak nevezzük a lexémák jelentéshez kötődő szófaji jelentését. A kettős vagy többszófajúság csak a lexikai szófajiság körében értelmezhető, hiszen a szóelőfordulásnak csak egy szófaja lehetséges (Lengyel 2000, 185–187.). A többszófajúság rokon a poliszémiával. A poliszémia jelenségének köszönhetően a szinonim szavak helyett csak szinonim jelentésekről beszélhetünk, mivel a többjelentésű szavak csak bizonyos jelentésükben válhatnak egymás szinonimáivá (Horváth 1998, 83–85.).

Ha a különböző jelentéseket több szófajhoz kötjük, akkor többszófajúságról beszélünk. A szófaj nem a szóhoz magához kapcsolódik, hanem a szó egyes jelentéseihez. Azt pedig csak a konkrét mondatból tudjuk, hogy

milyen jelentést és annak megfelelő szófajt képvisel a szó. A magyar nyelvben a többszófajúság az ősmagyar kor óta terebélyesedik a jelentésváltozás révén (D. Mátai 2011, 48–50.). Fontos megemlíteni a képzők szófajjelölő és -váltó funkcióját, amely az ősmagyar korban egy szófaji csoport alaki elkülönülésében döntő fontosságúvá vált: az igék kötelezően képzővel folytatták életüket (Kiss 1972, 299.).

Az egyjelentésűség ritka a fogalomszavak esetében, valószínűleg inkább a szaknyelvek, társadalmi csoportnyelvek törekvései következtében beszélhetünk erről. Esetleg újonnan átkerülő jövevényszavak megjelenésél fordulhat elő, amikor még nincs kiépült belső rendszerkapcsolatuk. Belső változatok érintkezésével is átkerülhetnek a saját rendszertől idegen alaki tájszavak, sőt akár jelentésbeli tájszavak is. Ekkor azonos hangalak miatt csak a jelentések bővülnek, amely így nem az adott változat alaki megfelelőinek szóteremtési eljárásaiból és kulturális hatásaiból vezethetők le.

Nem állítható, hogy minden szónak egyedi története lenne, ugyanis minden szó létrejöttében vannak szabályszerűségek: általános és tipikus vonások (Balázs 1976, 70.). Nehézséget jelent a fent bemutatott történeti összehasonlító módszer alkalmazása után megmaradt ismeretlen eredetű szavak történetének felfejtése. Ezek egy része bizonyára minden nyelv esetében belső keletkezésű. Elvileg ilyennek vélhetjük az ismeretlen eredetű szavai közül azokat, amelyek morfofonológiai szerkezete összhangban van az adott nyelv alaptípusaival: kikövetkeztetett tőalakjuk valamely ősi tőszóval, végződésük pedig valamely ismert képzővel azonosítható (Balázs 1976, 71.).

A szóhasadás

A szókészlet gyarapodása nem teljesen új szavakkal történik, hanem az adott nyelvre jellemző szóalkotási módokkal a meglévőkből jönnek létre vagy már létező szavak jelentése bővül (Horváth 2000, 120–123.). A szó-

hasadás vagy szóhasítás[1] a szóteremtés egyik módja. Grétsy László azt a nyelvi folyamatot tekinti szóhasadásnak, melynek következtében egy szó akár alapalakjában, akár képzős, jeles vagy ragos formájában kettő vagy több alakváltozatra bomlik ugyanabban a nyelvben. Az így létrejött alakváltozatok között részleges vagy teljes jelentéselkülönülés következik be, attól függetlenül, hogy a hangalak vagy a jelentés szándéktalan vagy tudatos megosztása előzte-e meg (Grétsy 1962, 16.).

Benkő továbbmegy Grétsynél is és kibővítette a szóhasadás tárgykörét. Ő a szóhasadást négy fő csoportra osztja. Az első csoportot az ősi tőben, alapszóban minden egyéb elem nélkül jelentkező eltérés. A második esetben az egyik elem azonos a tőszóval, míg a párja annak egy képzett származéka. A harmadik csoport tagjait azonos képzővel ellátott szavak alkotják (ezek közül nem mindnek él az alapszava). Végül a negyedik kategóriába olyan elemek sorolhatók, amelyeknek csak az alapszavában van etimológiai azonosság, és szóegyedek egész sora van egymással származási viszonyban. Fontos észrevétele, hogy esetenként olyan szócsoportokat is találhatunk, amelyek egyedei a fenti osztályozásban egyszerre több kategóriába is besorolhatók lennének (Benkő 1963/2003, 347–348.).

Mikola a szóhasadást úgy kezeli, hogy az egységes jelentés megoszlik egy hangváltozás következtében kialakult két alakváltozat között. Emellett a homonímia, a kétértelműség elkerülése is befolyásolhatja a hangváltozásokat. Úgy véli, hogy egy hang akkor képes egy hangfejlődési tendenciának ellenállni, ha funkcionálisan indokolt. Sőt a szóhasadás során a látványosabb különbség kiemelésére törekvés is fontos momentum (Mikola 1965, 35–37.).

Károly Sándor szerint a többalakúság mellett megjelenő jelentésszétválás a szóhasadás (Károly 1970, 233.). Szerintem inkább a Károly által

1 Csepregi Márta megfigyelése, hogy a hanti medveénekek műnyelvében tipikus a szavakban a hangrendváltás, egy-egy hang elváltoztatása, funkciótlan képzés, archaizálás, jövevényszó vagy másik nyelvjárás jelentésben megfelelő alaki tájszavának átvétele (Csepregi 2007, 71–74.).

több hasonló alak (polinímia) – több összefüggő jelentés (poliszémia) viszonyába tartozónak a hasadással létrejött elemek (Károly 1970, 78.) tekinthetők annak.

Juhász Dezső megközelítésében az egyik alak a változásnak ellenálló archaizmus, amelynek több közös előzményre visszamenő következménye jött létre. Továbbá Juhász hangsúlyozza a szóhasadás során létrejövő alaki megoszlásban az elemeknek nyelvjárási kötöttségét (Juhász 2018, 317.).

Véleményem szerint a fenti meghatározások a szinkróniára, azon belül is a köznyelvre vonatkoztathatók tisztán, amikor már nem egyértelmű a szavak etimológiai összetartozása. Történeti szempontból világos, hogy kell lennie a folyamatban átlátható szemantikai vagy alaki kapcsolatnak, vagyis a szinkróniában két felismerhetően különböző elem között van valamiféle viszony. Ez a történetiségben létrejöhet a következmény mellett az előzmény megmaradásával és a jelentések eloszlásával. Emellett létrejöhet belső változatok érintkezésével, amikor a jelentések megmaradnak, de az egyik belső változat tőszava vagy képzett származéka is behatol egy másik változat érintett alak–jelentés viszonyába.

Ha a kezdeti szakaszban a jelentésmegoszlás egy változatban, alaki változás nélkül történik, akkor akár az így létrejött elemek jelentésbeli tájszavaknak is tekinthetők. Egy közlési rendszerben az így létrejött jelentésnek a saját változatán belül természetes mezőösszefüggései lehetnek, ha kölcsönzésre kerül sor, akkor a változat kulturális háttere miatt a jelentésmezők is eltérők. Belső változatok érintkezésével akár nem saját változatban létrejött jelentések az ottani elem jelentéseit bővítve, de az alaki elválás után már alaki tájszavakként is átkerülhetnek egy eltérőbb rendszerbe. A belső nyelvváltozatok érintkezése során szóhasadásszerűen több hasonló alakú és több hasonló jelentésű szó kerülhet egymás mellé, ami a „jelentéskölcsönzés" vagy „nyelvjárási tükörfordítás" terminusokkal is megjelölhető folyamat.

A vizsgált szócsoport

A tanulmány szófejtő részében a bemutatott elméleti kérdéseket vetítem rá konkrét etimológiai példákra. A vizsgálatba bevont szavak nem mindegyike ismeretlen eredetű. Az ismeretlenek a Nyíri Antal rendszerezésében (2004b, 247–248.) az alábbi csoportokba sorolhatók. 1/A: kutatási módszerek hiánya és/vagy elégtelen mennyiségű adat; 1/B: magyarban még fel nem tárt alaki és/vagy jelentésbeli változás. 2/A: magyar vagy rokon nyelvi megfelelő eltűnése. A tanulmányban mindhárom csoportba tartozó elemek előkerülnek.

Az ide sorolható szavaknak feltehetjük olyan rendszerkapcsolatait a jelentésrekonstrukció során – főleg a belső alakváltozatok keveredését, amely már szóhasadásszerű állapotokat alakított ki több irányban és a rokon nyelvekben is –, amelyekkel a jelentések összeköthetők. Az egyes lexémák jelentései és alakváltozatai közül csak a legfontosabbakat közlöm.

Az alapszó: *or* > *orr.*

Az *orr* 'orom, magaslat', 'embernek, állatnak a száj fölött elhelyezkedő, a légutakhoz vezető szaglószerve | orrlyuk', 'területnek elkeskenyedő, előrenyúló része | félsziget', ősi öröksége szókészletünknek a TESz. szerint. A finnugor **weŋre (wōre)* 'valami kimagasló, csúcs, hegy' alakból eredeztetik. További alaktani magyarázat nem társul hozzá, a rokon nyelvek ide vonható 'erdő' adatait szemantikai oldalról kiegészíti a lapp. N. *varre* 'hegység <erdős vagy kopár>' szóval. A magyar történeti adatokban találunk továbbá nyíltabb és zártabb magánhangzójú tőváltozatot: 1334: *Wrrus* és 1395 k.: *ar*, illetve hosszú vokálisosat rövid mássalhangzót megelőzően: 1746: *órfuvó* (TESz. 2: 1094.).

Az EWUng. az *or*-t az *orr* alapnyelvi variánsának tartja. Itt azonban további magyarázatokat találunk: a szókezdő *β*- vokalizálódott, az *-rr-*

magánhangzóközi geminációi eredménye. Az első két jelentést tartják eredetinek – ezek közötti a hasonlóság miatt vonódott a testrészről a természeti jelenségre is a jelentés –, amelyből a többi magyarázható (EWUng. 1069–1070.).

A tájszavak közötti megfelelők: *ar*, *arr*, *ór,* a jelentéseket jobban tagolhatjuk: 'hegy kiszögellése, erősen kiugró része', 'völgy két ága között emelkedő hegyrész', 'sziget része', de a nyelvújítással önálló szóként létrehozott 'csőr' is (ÚMTsz. 4: 205.). A szó magyarázatakor természetesen a szótagzáró *-r* és *-l* magánhangzókra gyakorolt nyújtó, esetleg záró hatását kell megemlíteni (Fodor 2003, 337.), de még az időtartamcsere esetleges lehetősége is: *óra* 'orra' (Fodor 2003, 341.).

Az UEW. adatai alapján az ugor nyelvek megfelelői a **weŗe (wōre)* a finnugor kori 'hegy' szónak a következők.[2] Hanti: V. *wor* hegyvonulat (a folyóparton?)', Trj. *wŏr* 'folyó menti hegyvonulat', O. *or* 'erdő, kopár erdő'. Manysi: TJ. *wār* 'fenyőerdő', K. *wōr* 'erdő', P. *wor* 'erdő', So. *wɜ̄r* 'erdő'. A komi és udmurt nyelvek elsőszótagi magánhangzója a veláris hangrendű *į* és *e̯* mellett palatális is lehet. Az 'erdő' jelentéshez itt is a lapp példát hozzák, az 'orr' jelentéshez pedig a komi-zürjén és mari adatokat.

A szamojéd nyelvek közül egyedül a kamasszban találni megfelelőt, emiatt ennek az ágnak az idetartozása bizonytalan – így az uráli eredet is. A magyar leánynyelvi adatok is bizonytalanok. A szótár a hanti V. *ur* 'jégfal', DN. *ur* 'földgerinc' és manysi TJ. *or* 'hegygerinc, földgerinc' szavakat jelentéstani okokból az **arɜ* (**urɜ*) 'éle, széle valaminek, oldal, irány' szavakhoz sorolja.

Szerintem a különbségtétel helytelen és az itt is hivatkozott lapp adat perdöntő: a '<kopár vagy erdős> hegy' → 'erdő' és 'hegy' jelentéselkülönés sokkal egyértelműbb, mint egy absztrakt ('oldal') → konkrét ('hegygerinc') változás. A hanti DN. szó az **arɜ* adatnál *ur*, a TESz.-ben *ür*.

2 http://uralonet.nytud.hu/eintrag.cgi?id_eintrag=1144&locale=hu_HU; a letöltés időpontja: 2019. november 1.

Az manysi adatokban a 'vadászni megy' jelentés lényegében az 'erdőbe megy <vadászni>' szerkezetben ráértéssel, a szerkezeti tagoknak elliptikussá válásával, jelentésszűkülésével alakulhatott. A jelentésváltozás tehát 'erdő' → 'vadászat helye', és 'erdőt járja <vad után>' → 'vadászat'. Erre magyar párhuzam lehet a *bolt* 'építészeti megoldás' → 'árusítás helye' → 'árusítás' (TESz. 1: 335.).

Elsődleges származékok: orom, ormó, ormágy ~ ormány

Az *or* alapszó *-m* képzős változata az *orom*, nyelvjárási személyragos alakváltozatai: *uromja*, *urma*. A magyarban az *or* tőszóként 'kiemelkedés' jelentésben kiszorult, csak az *-m* képzős származék őrzi e jelentést. A régi *orozat* és a nyelvjárási *ormozat* származék jelentése azonos az *orom*-mal (Mészöly 1929, 329.). Mészöly Gedeon magyarázata szerint az *or* szótő az *-m* után újabb képzőkkel bővülhetett, egyúttal a kétnyíltszótagos tendencia révén megrövidült. Így az *ormó* 'csekély hosszanti dudorodás' származéka is létrejött, vö. *ormós* 'szántóföld, melynek a közepe domború', 'gerinc szerű kiemelkedés' és 'vízből, illetve környezetéből kiemelkedő, rendszerint művelésre is alkalmas földterület' (ÚMTsz. 4: 203., TESz. 2: 1092–1093.). Másik képzővel (*-gy ~ -ny*) jött lére az *ormágy ~ ormány* származék. Mészöly megemlíti, hogy a földrajzi nevekben gyakori az *-ány*, *-ény* és az *-ágy*, *-égy* képző. Az *ormágy ~ ormány* szó jelentéseit többféleképpen idézi: 'sziget az ingoványban', 'kemény talajú élőföld', 'tőzeggel borított lápsziget', 'hosszúkás földhát' (Mészöly 1931, 277–284.), és még 'hegycsúcs, hegytető', 'építmény, nagyobb tárgy tetejének, fa koronájának csúcsosan kiemelkedő része' (TESz. 2: 1092–1093.). Az *ormágy* szó nyelvjárási jelentései: 'környezetből kiemelkedő dombos rész, földhát' és 'lápos területen levő kemény talajú sziget' (ÚMTsz. 4: 202.).

Az *or* szó *-ágy* képzős származékának 'vízből való kiemelkedés' jelentése is rokonértelmű viszonyban van más alapnyelvi szavakkal (uráli/

finnugor eredetű *hegy*,[3] finnugor *ság* és *seg*,[4] ugor kori *domb*[5]). Mészöly megemlíti, hogy a rétségek síkjain kisebb földemelkedésekre is alkalmaznak olyan szavakat, amelyek általában csak nagyobb emelkedést jelölnek, így a *hegy* szónak lehet 'szilárd sziget' jelentése is. Nyíri a *hát* szónak adja ugyanezt a jelentést: a szentesi népnyelvben a *hát* 'vízből kiemelkedő hátszerű földrész' (Nyíri 2004a, 215.). Így ebben a jelentésárnyalatban szinonim párjai e földrajzi köznevek az *ormágy* szónak.

Az *orja* alaki kérdései

Már Mészöly felvetette, hogy az *or* harmadik személyű birtokos alakjának funkcióvesztésével szilárdult meg az *orja* szó, amelynek jelentése a 'disznónak a háta hosszában a farkától a fejéig kidomborodó része'. Általánosabban véve az *orjá*-nak a XV. században még *hát-or* volt a neve, ezt mellérendelő szintagmának tekinti, mert szerinte az *or* 'hegy' jelentésben is élt. Az ugor korban a teljes testrésznek más lehetett a neve (Mészöly 1929, 330., 1943, 90–91.). Az EWUng. ezt az elképzelést is támogatja, de megemlíti, hogy az is lehetséges, hogy inetimologikus hang, a *fürj j*-jéhez hasonlóan jött létre az **orj* (EWUng. 1065.).

Alaki tájszavakban létezik *orgy*, *urgya*, *úrja* és *órgya*, *háturjos, hátorjos*, illetve *ornyas* 'orjas' változata (ÚMTsz. 4: 201.). A történetiségben pedig *orja ~ àrjà*, *orgy*, *órgya*, *hátur*, *hátor* 'állati gerinc' (TESz. 2: 1091.) is. Az *or ~ orr* és az *orja* között a szemantikai kapcsolatot a 'hegyes, előrenyú-

3 http://uralonet.nytud.hu/eintrag.cgi?id_eintrag=220&locale=hu_HU és http://uralonet.nytud.hu/eintrag.cgi?id_eintrag=210; a letöltés időpontja: 2019. november 1.

4 http://uralonet.nytud.hu/eintrag.cgi?id_eintrag=65&locale=hu_HU és http://uralonet.nytud.hu/eintrag.cgi?id_eintrag=85&locale=hu_HU; a letöltés időpontja: 2019. november 1.

5 http://uralonet.nytud.hu/eintrag.cgi?id_eintrag=1865&locale=hu_HU, de l. még http://uralonet.nytud.hu/eintrag.cgi?id_eintrag=1080&locale=hu_HU; a letöltés időpontja: 2019. november 1.

ló, kiemelkedő rész' jelentés adja. A gerincoszlop csigolyái és a lapockák – főleg bizonyos testhelyzetben – kidudorodnak: az 'állati gerinc' jelentés tehát jelentésszűküléssel alakulhatott ki.

Az *orja* lehetséges távoli alakváltozata: *árnyék*

A biztos etimológiák után csak valószínű etimológia következik. B. Lőrinczy Éva említi, hogy az *rj* nyelvjárási változatai (*rny* ~ *rgy*) nagyobb számban jelentkeznek a szókészletben (B. Lőrinczy 1979, 56–57.). Az *rny* a Dunántúlon és az Alföldön is jelentkezik néhány morfémában (Fodor 2003, 338–339.).

Ha figyelembe vesszük azt, hogy az *or*-nak van első szótagi *a*-s változata, úgy az *árnyék*-kal való kapcsolatát elképzelhetőnek tartom. Az *árnyék* származékszó, egy **árj-* > *árny-* tőből alakult az *-ék* képzővel, de a tőszó kihalhatott, nyelvújítási elvonásként hozták újra létre, l. *árnyék* 'lombsátor | szín, fészer', (1533) 'valaminek a mása', (1586) 'oltalom, védelem' (TESz. 1: 179.).

A szóvég eredetileg egyszerű *-k* képző lehetett *(*árnyak* vagy **árnyok)*, de a képzés elhomályosulása után az erősödő *-ék* képzőbokor behatolt a névszói származékokba is (Szegfű 1991, 199, 212.). A szókezdő hosszú magánhangzó a véghangzó lekopása után pótnyúlás vagy független nyúlás eredménye, az *-r* egy *j* elemmel bővült, a hangkapcsolat az olyan nyelvjárásokban *ny*-ként vagy *gy*-ként realizálódik, ahol a *j* nem teljes értékű fonéma. A származék kezdetben valószínűleg a belső változatok némelyikében élt csak, metonimikusan vonódott át a lélekképzetből a 'magaslatok, falak, gátak nyújtotta időjárási viszontagságok elleni oltalom' → 'oltalom, védelem' szemantikai jegy.

A vallástörténet szerint egy földrajzi térszín vagy test fogalmához annak az árnyéka is hozzátartozott az ősi időkben. Az obi-ugor lélekképzetben az élettelen tárgyaknak is van lelke, de a fogalomnak sajnos e nyelvekben mára nincs egységes felfogása, a jurákoknál az árnyék az

ember védelmezője (Vértes 1990, 115–117.). Így a jelentésváltozás és a származékhoz rögzülés olyan közlési rendszerben történhetett, ahol esetleg nem esett a lélek jelenségeinek megnevezése tabu alá, vagy éppen ez motiválta a metonimikus jelentésátvitelt. Később, amikor a lélekfogalom a kereszténység felvételével megváltozott, nyelvjárásközi kölcsönzéssel terjedhetett el a származék általánosabb jelentésben a többi változatban, ezért tűnhet szócsaládba nem tartozónak az alakváltozat nélküli *árnyék*.

A tájszavak között megtaláljuk az *irám* 'árnyék' szót, amely talán szintén a szócsaládhoz köthető és egy másik belső változat származéka ugyanabból az alapszóból. A tőben így veláris magánhangzót kell feltételeznünk. Az ősmagyarban az *i̯ ~ ȧ* (Bárczi 1950, 228.) > *o* váltakozás élénk volt, emellett számolhatunk *i̯ > i ~ ü* és *i̯ > i > ë* (Gombocz 1920, 5.), *i̯ > i > ë > ö ~ ü* és egy *i̯ > ȧ > a >/~ o* fejlődési sorral is (Bárczi 1958, 76.). Pais pedig kétirányúnak képzeli a változást az *i̯* kapcsán: *ë > i̯* változás után *i > i̯* visszaható változást tesz fel (Pais 1950, 106.).

Az *m ~/> n ~ ny* végződésváltakozás talán már az ómagyar kor előtt megkezdődhetett (Szegfű 1991, 191.), belső keletkezésű névszóval, jövevényszóval vagy távoli és más szófajú adatokkal is meg lehet támogatni. Ezek az adatok e sorrend alapján: *örém ~ örény ~ örmény ~ örvény* (TESz. 3: 38–39.), *karám ~ karány* (TESz. 2: 374–375.), *talám > talán* határozószó (TESz. 3: 827–828.) és a *kum ~ huny* ige (TESz. 2: 167–168.). A megelőző magánhangzó hosszúsága eddig nem megmagyarázható, több lehetséges hatásra is bekövetkezhetett: véghangzó lekopása is kiválthatta, de a nazális is megnyújthatta. Emiatt alakváltozata az *-n ~ -ny* képzőnek az *-ány ~ -ény* képző (Szegfű 1991, 197.).

A származék jelentésének alapja az a szemlélet, hogy az árnyék mindig az ember vagy a tárgy oldalán van. A feltehető jelentésváltozás (amely képző megjelenésével is kiegészülhet): *or* 'orrnyereg' → 'gerinc (→ *hát)*' → 'kiemelkedés' → 'hegy', 'erdő' stb. → 'magaslat, építmény, erdő nyújtotta védelem' és 'oldal, irány'. Szemléletbeli hasonlóság az ugor nyelvekben is

megmutatkozik, itt is egy uráli eredetű **kutt3* 'háť jelentésű szóhoz[6] kötődik az *árnyék* megnevezése. Az *irám* szó a felépítése alapján az *irány* alakváltozata lenne.

Absztrakt származékok: *arány* és *irány*

A következőkben olyan szavakat fogok e csoportba sorolni, amelyek eddig a kutatásban nem merültek fel összetartozóként. Ezek összekapcsolását csak lehetőségként kezelem, noha szemantikai és alaki oldalról is problémamentes a magyarázat, de mégis feltehetünk más irányú kapcsolatokat, amelyek gyengítik a feltett rokonítás erősségét.

Az absztraktabb viszonyokat kifejező szavakra már az *or* szónál utaltam az UEW.-re, sőt tovább vezet a szótár az **ar3* (**ur3*)[7] 'éle, széle valaminek, oldal, irány' ugor alapnyelvi rekonstruktumhoz.

Hanti megfelelők: V. *ur* 'él, éles szél', de még *jöŋki ur* 'jégfal'; Trj. *ur* 'fajta, mód'; J. *ur* 'oldal, szél, sarok'; DN. *ür* 'él, éles szél, vonal; földhát, hegyvonulat, erdős domb, erdő, magasabban fekvő talajrész a lápban'; Ko. *ür* 'oldal, szél, sarok'; O. *wur* 'él, fok/szél (foltozótűé, jégcsákányé, nyársvasé); erdővel benőtt (a környezettől távolodó/kifelé tartó irányban) terep' és *wur* 'féle, mód; ok'.

Manysi rokon szavak: TJ. *or* 'hegyhát, földhát'; T. *o̯r* 'oldal, környék, irány'; 'ok, dolog; féle, mód'; K. *vo̯r* 'oldal, környék, irány; ok, dolog; féle, mód'; KU. *or* 'féle' és 'hegyhát, földhát'; P. *wur* 'hegyhát, földhát'; LM. *ur* 'oldal, környék, irány; ok, dolog; féle, mód' és So. *ur* 'hegyhát, földhát; szél, él, oldal; féle, mód' és 'hegyhát, földhát'.[8]

6 http://www.uralonet.nytud.hu/eintrag.cgi?id_eintrag=434&locale=hu_HU; a letöltés időpontja: 2019. november 1.

7 http://uralonet.nytud.hu/eintrag.cgi?id_eintrag=1724&locale=hu_HU; a letöltés időpontja: 2019. november 1.

8 A TESz.-ben némileg más alakokkal közlik az obi-ugor megfelelőket, az UEW.-ből közölt adatokat én fordítottam magyarra.

A szótár szerint némely obi-ugor szókezdő *w-* másodlagos. A jelentésváltozásra ezt a láncot láthatjuk: „az eredeti 'szél, szegély, oldal' jelentés az obi-ugor szavakban 'szél, él' → 'magasabban fekvő száraz talaj egy mocsár vagy a part közepén' → 'ua., erdővel benőtt, a környezetéből valamennyire kimagasló, kiemelkedő terület'".

A magyar adatok közül egyedül az *iránt* 'ellen, szemben; tekintettel valamire, vonatkozóan, illetően' meg a nyelvjárási *aránt* és *ëránt* 'irányban' szavakat jelzi a szótár. Megjegyzésekkel is ellátja a magyar adatokat: a *-t* lokatívusz az *-n ~ -ny* névszóképző, „(vö. a nyelvújítási *irány* 'irány' ~ *arány* 'viszony, arány; mérték; (nyj.) irány' alakokkal). A magyarban az *aránt* alak a régebbi, amelyből *a-á > i* (*ë*)*-á* elhasonulással keletkeztek az *iránt*, (nyj.) *eránt* változatok.".

A TESz. szerkesztői az *arányoz*-ból vezetik le az *arány*-t, amellyel párhuzamosan az *irányoz*-ból az *irány*-t is elvonták. Az *arány* jelentései: 'cél', 'valamely mennyiségnek, nagyságnak egy másikhoz való viszonya', 'irány', illetve *irány* 'arány', 'mozgás útvonala', 'kapcsolat | viszony', 'vonatkozás'. Ez utóbbinak lehet származéka az *iránt* 'valaminek az irányában | felé', 'valamire nézve, vonatkozólag', 'valakivel szemben', 'módon', 'miatt' névutó és a 'valakivel szemben, valakinek a javára' határozószó. Az *iránt* legelső adata 1519-ből *arant* alakváltozatú. Az első szótagi magánhangzó *a > ë* elhasonulással, *ë > i* zártabbá válással alakult. **Téves időrendi okok miatt az *irány*** főnévből *-t* lokatívuszraggal rögzült alaknak tartani. Az *irány* szócikkének adatai: 1667 *irány*,[9] 1584 *irányú*, 1668 *irányoz*, 1645 *irányzás*. Az *arány ~ irány* alak a XVIII. század közepéig nem élt önállóan, csak ragos-képzős formában. Az előbbi esetében az obi-ugor szókezdő *j*-re a második esetében obi-ugor szókezdő *u̯*-ra utalnak másodlagos elemként. **Téves az *iramodik* szó családjába vonása**. Figyelemre méltó, hogy bár az összekapcsolás megtörtént a TESz.-ben, de az *arány* és *iránt* szavakat

9 Az *irányít* alak található.

két különböző rekonstruktumhoz kötik. Előbbit a bizonytalan eredetű, talán ugor kori **jrɜ-* tőhöz, utóbbit az ugor kori **arɜ* vagy **urɜ* tőhöz kötik (TESz. 1: 171., 2: 230–231.).

Az EWUng.-ban az *arányoz* alatt azt olvashatjuk, hogy ezek az alakváltozatok a korábbi tagjai a szócsaládnak, mely relatív fiktív töve valószínűleg egy *-ány* képzővel bővült (vö. *sovány*). A később felbukkanó *arány* feltehetően nyelvújítás kori elvonás. Szóhasadással elkülönült párja az *irány*-nak. Az *eǵ araniu* 'egy arányú/irányú' szerkezet 1568-ból való (EWUng. 45.). Az *irány*-nál a TESz.-szel ellentétes megállapítást találunk, itt ugyanis már vagy az *iramik*, vagy az *iránt* szavak alapszavát tekintik az *irány* alapjának is, amelyből deverbális vagy denominális *-ány* névszóképzővel jött létre. Az *iránt* esetében az első alakot itt már a Jókai-kódexből idézik: *egÿarant*. A magyarázat: lexikalizálódott ragos alakja egy nomenverbum névszói realizációjának, amely 'irány, irányba halad', igei alakja *ir-* 'fut, szalad', az alapszó ugor kori örökség: **urɜ*. Az alapszó nominális természetéhez az *ir* 'irány' (itt az ÚMTsz.-hez irányít) és az *irá* 'hajrá', amely *ir* + *-á* lativuszragból alakult. Az *iránt* vége *-nt* lokatívusz (vö. *mint*, *iménт*), először névutó lehetett (EWUng. 622.). E magyarázatok találhatók meg az ESz.-ben is (ESz. 34., 342.). A szótárak *arány*-ra 1750-ből hozzák az első egyéb toldalék nélküli adatot, 1527-ből az *arányoz* kerül elő, 1403-ból *arányú*.

Az *arány* és az *irány* szóhasadásos párok. Nem nyelvújítási elvonások, hanem ekkor választották szét tudatosan az amúgy keveredő alakokat és jelentéseket. A szakirodalomban fellelhető a pontos hely: az *irány* és *arány* alakokat Kunoss Endre 1835-ben különítette el Gyalulat című művében – a magas a térviszonyt, a mély a mértékviszonyt fejezi ki nála (NyÚSz. 14. és Sz. Kispál 1953, 236.). Csakhogy nem járhatott sikerrel: még a CzF. is megemlíti felcserélhetőségét, noha ennek ellenkezőjét javasolja (CzF. 1: 180.). A Történeti Nyelvtanban további ómagyar kori adatokat is találunk. Jókai-kódex: *egÿarant*, *az arant*; Székelyudvarhelyi kódex: *ez arant* és Érdy-kódex: *feldnek kőldőke arant*. Bár ősi eleme a magyarnak, nincs bizo-

nyíték arra, hogy a névutói funkció a korai ómagyar kor elejénél korábban alakult volna ki, mert a manysiban és a hantiban csak az alapszó létezik, megszilárdult ragos alak nem (D. Mátai 1991, 407., Zsilinszky 1991, 452., Zsilinszky 1992, 700., 711.).

A Történeti Nyelvtan magyarázata szerint az *iránt* alapszava az *irány* főnév lehet. A TESz. ezt – szerintem tévesen – kizárja kronológiai okok miatt. Valamiért nem veszik figyelembe az 1667-os *irányít* alakot, amely az *irány* alcímszóhoz került és az 1750-es, nyelvújítást megelőző *arány* alakot. Végső soron a *-t*, *-ít* és *-ú* végződéses szárazékok is nyilvánvalóan csak a már elhomályosult *-ány* végű alakból jöhettek létre. A későn felbukkanó alapalak szerintem nem elvonás következménye. Ezt a szó morfológiai felépítése, szerteágazó jelentései és feltehető *-m* ~/> *-n* ~ *-ny* végződés váltakozása is megerősíti.

Érdekes adalék az érvelések párhuzamára, hogy az *iram*-ot korábban szintén népies és nyelvújításkori elvonásnak tartották az *iramlik*-ból (NyÚSz. 144.). Az EWUng. magyarázata alapján azonban ez egy **ir*- nomenverbum névszói realizációja. Az ÚMTsz.-ben nem találtam meg az említett *ir* 'irány' adatot (az EWUng. nem adja meg az oldalszámot), az *irá* inkább a *hajrá* alakváltozataként (vö. *ihaj*, de talán még *hiszen* > *iszen*) pedig szerintem inkább indulatszó jellegű elem lehet, hiszen rokon nyelvi megfelelő és széles elterjedtség híján a magyarban ősi elemként való feltételezése számomra kérdéses.

Az UEW. által felvetett jelentésváltozási sorrend nem meggyőző, az absztrakt → konkrét fejlődés mellett érvel a szótár. Csakhogy a fenti adatokból kiderül, hogy egy változaton belül is előfordul a konkrét és az absztrakt jelentése a rokon nyelvi szónak. Ahhoz hogy konkrét helyet, helyzetet kifejező szóból absztrakt irány, mód, mérték, mennyiség jelentésű szó váljon, l. a magyar *fél* és a *szer* szavakat. De még 'föld', 'talaj', 'hegy' szavak is alkalmasak erre (l. Sipőcz 2003, 364.).

A magyarban a szókezdő *β* lekopása olykor labializációval járt együtt, l. **witte* > *öt* (E. Abaffy 2003, 120.). Ebben az esetben a **βir* ~ **βär* > *or*

~ *ar* változás is feltételezhető. Tágabb kontextusba helyezve a két külön rekonstruktum ugor adatai is összekapcsolhatók.

Az UEW.-ben 15 szókezdő *w*-t tartalmazó rekonstruktumot találunk[10] valamely ugor nyelvből, de csak hat van meg mindháromban. E hat közül egyedül egy esetben *(völgy)* látunk mindhárom ugor nyelvben szókezdő mássalhangzót. A többinél ingadozik, hogy az egyes nyelvek, vagy azok belső változatai között előfordul-e a *w*- vagy vokalizálódott. Egy esetben az is előfordul, hogy egy nyelvjáráson belül is kimutatható az ingadozás (**wθjɜ* 'láť).[11] Szerintem nem lehet másodlagos a *w*-vel való szóeleji bővülés a *wẹre* rekonstruktum obi-ugor adatainál.

Szemantikailag más oldalról is támogathatja az *or* alapszó feltevését az *arány* és *irány* esetében az a felismerés is, amely szerint a nyelvek antropocentrikusak, azaz az emberi testhez viszonyítva, annak neveit felhasználva jelölnek, neveznek meg tárgyakat, relációkat. Ezek közé a kifejezések közé tartoznak mértéknevek (*öl, láb, hüvelyk*), számnevek, metaforikus/metonimikus szófordulatok (*hegyláb*), térbeli elhelyezkedés, tájékozódás nyelvi kifejezései, irányok, helyzetek, helyek megnevezései (Sipőcz 2003, 363.).

Külső kapcsolatok

Ugyanakkor ki kell térni az indoeurópai rekonstruktumokra, amelyek végső soron csak abszolút szótövek, ugyanis a rokonítható szavak alakváltozatai rendkívül tagoltak az egyes leánynyelvekben. Sőt homonímiával rekonstruálható több alapnyelvi szó, melyek a feltett finnugor **wẹre (*wōre)* alakkal igen nagy hasonlóságot mutatnak. Ezek között találunk olyanokat, amelyek jelentése megmutatkozik a levezetésemben is. Az in-

10 Ez a lista tovább is bővíthető magyar *őz* szóval (Antal M. 2018).

11 http://uralonet.nytud.hu/eintrag.cgi?id_eintrag=1177&locale=hu_HU; a letöltés időpontja: 2019. november 1.

doiráni nyelvek részletes történetét nem ismerem, e távoli kapcsolatokat csak további vizsgálatra javaslom.

Elsőként: *u̯er-[2] (*su̯er-), de a bővebb alakja u̯er-d-, u̯er-s- 'felföld, magaslat, csúcs, magas'. A trákból kerül elő 'erőd' jelentésű *u̯r̥iā alak – azzal a feltétellel, hogy talán a u̯er-[5] alá tartozhat. (Lubotsky 2007, 3339–3340.). A teljesebb feltételezése okoz áthidalhatatlan nehézségeket, de a trák adat estében ilyen gond nincs, problémás viszont átadó nyelvnek feltételezni. Legfeljebb korabeli vándorszó lehetne.

A *u̯er-[5] (*su̯er-) 'zár, fed, véd, őriz, ment' alatt található a magyar etimológiai szótárakban a magyar *vár* főnévnek az előzményeként megadott 'körülzár' jelentésű *vr̥n̥ōti* alak. De itt a magyar szótáraktól ellenben nem iráninak, hanem óindnek tartják. Ennek átvétele alaktani nehézségekbe is ütközik. A nyelvcsaládok közti átvételre alkalmas abszolút szótő ugyanebben a jelentésben az aveszta *vara-*, *vāra-* (Lubotsky 2007, 3363–3366.). Ennek a magyarázatnak tehát átadónyelvi és így végső soron mind földrajzi, mind kronológiai problémái vannak. Az *vr̥n̥ōti* nem lehet átvétel, ennek abszolút tövének a bekerüléséhez kétnyelvűséget kellene feltételezni, hogy a beszélő felismerje a függő esetekben előforduló szótövet.

Az utoljára említett '<föld>vár' jelentés a szemantikai levezetés alapján nem annyira meglepő, de ez a kapcsolat eddig egy etimológiai szótárban sem merült fel. A *vár* főnevet ugyanis iráni eredetűnek tartják, de az átadó nyelv pontosan nem meghatározható (TESz. 3: 1090., EWUng. 1606.). A fenti szemantikai levezetéssel a finnugor nyelv belső fejleményének.

A *u̯er-[8] (*su̯er-) 'figyel, ügyel' abszolút tő is megtalálható (Lubotsky 2007, 3371–3372.), ugyanakkor itt túl távoli indoeurópai nyelvekből (görög, latin, illetve kelta és germán) lehetne kapcsolat. A magyar *vár* főnévnek germán jövevényszóként való magyarázata kronológiai és földrajzi okokból további vizsgálatot igényel. Szemantikai oldalról viszont a középmagyar *vigyázás* 'katonai felügyelet' (l. TESz. 3: 1142.) és a *vár* igének

(egyedüli ugor ági) manysi ’őriz, óv’ jelentésű[12] kapcsolata felvetheti annak a lehetőségét, hogy az ősmagyarban a mai külön szóként kezelt igei és névszói *vár* előzménye nomenverbum lehetett.

A párhuzamok több kérdést is felvetnek. Tekinthető-e a két nyelvcsalád közötti ősi érintkezésnek a két hasonló alakú szócsalád? A jelentések összekapcsolhatók-e a finnugor nyelvekben vagy pedig az indoeurópai adatokhoz hasonlóan homonímiát lehet csak feltételezni? Az indoeurópai jelentések csak azért nem vonhatók egy rekonstruktum alá, mert a széttagoltság miatt csak egy-egy köztes alapnyelvi alakra vihető vissza egy-egy jelentés? Akkor ezeken a köztes szinteken számolhatunk-e finnugor oldali kontaktussal? Vagy pedig épp a finnugor nyelvek jelentései hatottak az alakilag széttagolt indoeurópai nyelvek jelentésváltozására?

Fontos lenne a kronológiai kérdéseket tisztázni, mert az indoiráni nyelvek esetében kulcskérdés lehet. A proto-indoeurópai (ha a hettitát is idevesszük) alapnyelv Kr. e. 2500 vagy 2000 előttig létezett, ebből alakult ki az indoiráni, majd indoárja és iráni csoport – az indo-árja és iráni elkülönülés valószínűleg Kr. e. 1400–1330 körül történt. A védikus szanszkritból a klasszikus szanszkrit, valamint az iráni csoport, köztük a keleti típusú aveszta Kr. e. 1000 körül jelent meg. E datálás az egyes nyelvek írásos említését vagy akár nyelvemlékeinek megjelenését veszi alapul, de figyelembe veszi, hogy előzményeik is voltak, így az indoeurópai alapnyelv fennállását nem lehet Kr. e. 4000, illetőleg 3500/3000 elé tenni (Mallory–Adams 2006, 33, 76, 87.). A másik szemlélet Kr. e. VII. és VI. évezred közé datálja az indoeurópai nyelvek felbomlását. A különböző módszereket és időszámítási rendszert használó munkák következménye, hogy teljes zavar uralkodik a kormeghatározásban (Makkay 1991, 73–74.).

12 http://uralonet.nytud.hu/eintrag.cgi?id_eintrag=1869&locale=hu_HU; ; a letöltés időpontja: 2019. november 1. → http://uralonet.nytud.hu/eintrag.cgi?id_eintrag=1869&locale=hu_HU; a letöltés időpontja: 2019. november 1.

A problémát az jelenti, hogy csak függő esetekben és mind időben, mind térben távoli indoeurópai nyelvekből lehetne a vizsgálat alá vont finnugor (uráli) szócsaládd al párhuzamokat találni. A *vár* főnév akár régi vándorszó is lehet, de a bemutatott jelentésváltozás szemantikai alapon elképzelhető a finnugor nyelvek közt. Az egyes köztes alakváltozatok így a jelentésrekonstrukció segítségével feltételezhetők – az ugor adatok elegendő anyagot nyújtanak. A jelentésváltozások és feltételezhetően ezzel járó alaki változások időbeli lefolyása valószínűleg hosszú folyamat volt.

A manysi hősénekekből valamiféle fémből készített páncélszerűséget viselő, lovas és várakban élő népesség képe sejlik fel. A szoszvaközépi öreg hősi énekének egy részlete így szól: „futó felhő magasságú várunk" és „Nyusztbőrös vállad fölé, medvebőrös vállad fölé páncélos fejedelemhős, páncélodat öltsd fel" (Munkácsi 1892, 161, 163.).

Összefoglalás

A szerteágazó szócsalád egyes tagjai szemantikai oldalról a következőképpen vezethetők egybe. A felvázolt irány csak egy lehetséges jelentésváltozási vonal, mert az egyes közbülső szinteken is létrejöhetnek a hasonlóságon alapuló névátvitellel a kapcsolatok.

Az alapalak a talán uráli, de biztosan finnugor **wẹre* 'orr' testrész, amelyből jelentésszűküléssel az 'orrnyereg' és hasonlóságon alapuló jelentésbővüléssel a 'gerinc' (→ 'gerinc körüli hús', azaz *orja*) jött létre. Már a 'gerinc'-ből metaforikusan kialakulhatott a 'partfal' → 'töltés, gát; sánc' és 'szegély, él, szél, oldal' jelentés. A 'töltés, gát; sánc' és a 'sziget', 'vízből kiemelkedő, kemény, művelésre alkalmas föld' jelentéssel függ össze a *felormol* 'feltölt, bakhátat vet' ige (ÚMTsz. 4. 202.).

A *hegy*-ből az általánosabbá válhatott a '<látható térből, környezetből> kiemelkedés; magaslat' jelentés. Ez általános használattal átvonódhatott a földrajzi térszínformák megnevezésére is, azaz 'hegy' → '<vízből kiemelkedő> (fél)sziget'. A 'sziget' jelentés kialakíthatta metonimikusan az

’ártéri erdő’ → ’erdő’ és ’nádsziget’ → ’adott területen feltűnő növénycsoport’ → ’erdő’ jelentásváltozást, de akár ’<látható térből való> kiemelkedés’ → ’látható tértől való kitűnés’ → ’erdő’ jelentésváltozás is elképzelhető. A ’kitűnés, kiemelkedés’-ből is létrejöhetett a ’szegély, él, szél, oldal’ jelentés is. A *hegy* másrészt ’magasság’ és ’mérték’ → ’arány’ és ’mód; jelleg’, de a ’szegély, él, szél, oldal’ jelentéssel összefüggésben az ’irány’ és ’arány’ is.

A ’hegy’ és ’erdő’ az *árnyék* származék és ahhoz kapcsolódószavak ’<időjárás ellen> oltalom, védelem’ jelentése. Távolabbi, de szintén idesorolható képzetek állhatnak az ’őrhely, vár’ jelentéssel való összefüggés mögött. Ez több oldalról is létrejöhetett: akár a ’gát; sánc’, akár a ’kitűnés, kiemelkedés’ → ’<magas>les’ és ’<föld>vár’, de még a ’<időjárás ellen> védelem, oltalom’ oldalon is kialakulhatott.

1. ábra: Az *orr* szócsaládjának szemantikai összefüggései

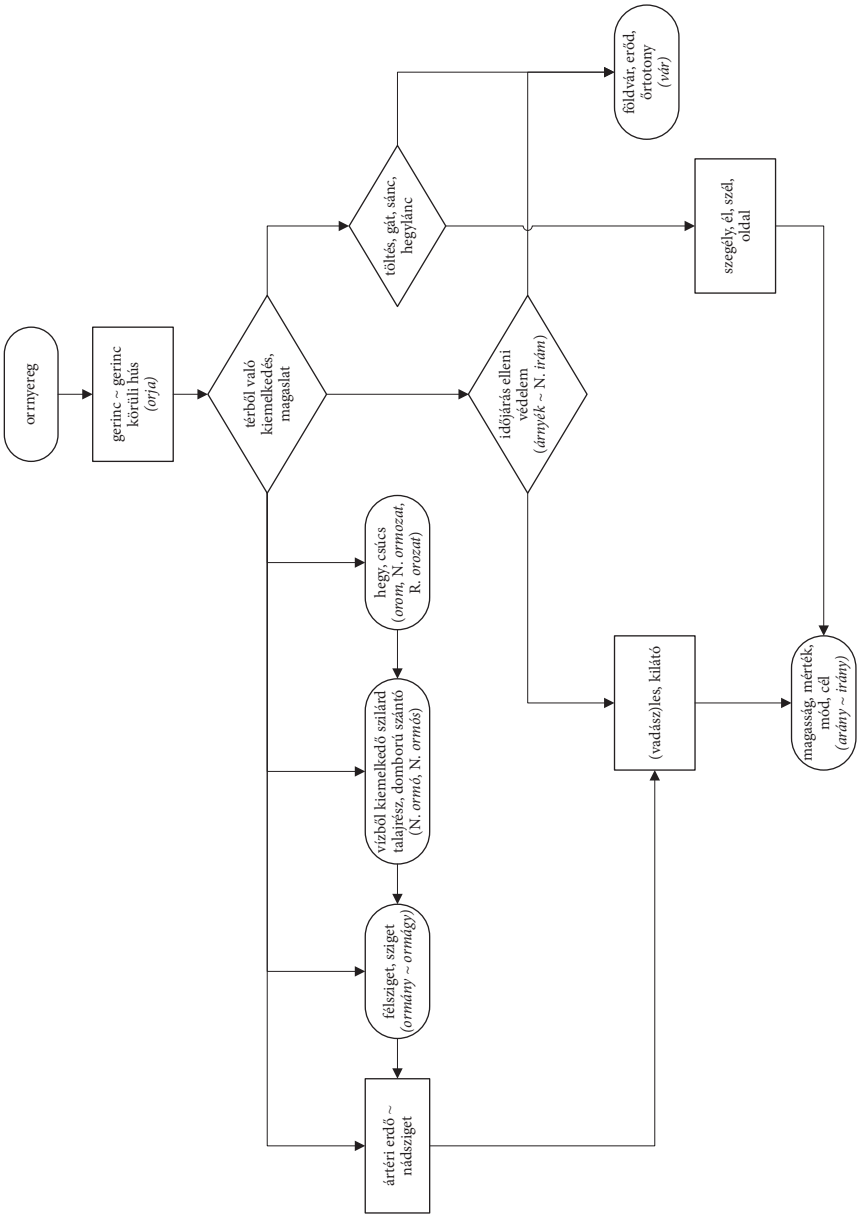

FELHASZNÁLT IRODALOM

E. Abaffy 2003. E. Abaffy Erzsébet: Hangtörténet [Ősmagyar kor]. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 106–128.

Antal M. 2018. Antal M. Gergely: A magyar *őz* szó eredetéről. *Folia Uralica Debreceniensia,* 25. (2018). 3–7.

Bakró Nagy 1976. Sz. Bakró-Nagy Marianne: Rokon nyelvi megfelelések szemantikai vizsgálata. In: Benkő Loránd – K. Sal Éva (szerk.): *Az etimológia elmélete és módszere.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 57–63.

Balázs 1976. Balázs János: A belső keletkezésű szavak etimologizálásának problémáiról. In: Benkő Loránd – K. Sal Éva (szerk.): *Az etimológia elmélete és módszere.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 68–73.

Bárczi 1950. Bárczi Géza: A magyar hangtörténet tárgyköréből: A török szóvégi *-q*, *-k*, *-g*, *-γ* megfelelései. Az ősmagyar *ɟ*. *Magyar Nyelv,* 46. (1950) 223–230.

Bárczi 1958. Bárczi Géza: *Magyar hangtörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1958[2].

Benkő 1963/2003. Benkő Loránd: Adalékok az ősmagyar szóhasadás eseteihez. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.): *Nyelv és tudomány, anyanyelv és tudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból* I. ELTE BTK, Budapest, 1963/2003. 346–374.

Benkő 1977. Benkő Loránd: Magyar nyelvtörténet – magyar őstörténet. In: Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András (szerk.) *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 45–57.

Benkő 1988. Benkő Loránd: *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.

CzF. Czuczor Gergely – Fogarasi János. *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich / Athenaeum, Pest / Budapest, 1862–1874.

Csepregi 1988. Csepregi Márta: A kultúra hatása a nyelvre Északnyugat-Szibériában. In: Csepregi Márta – Virpi Masonen (szerk.): *Grammatika és kontextus – új szempontok az uráli nyelvek kutatásában.* Urálisztikai tanulmányok 17. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest, 1988. 67–75.

Fodor 2003. Fodor Katalin: A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 325–361.

Gombocz 1920. Gombocz Zoltán: A magyar mélyhangú į kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 16. (1920). 2–9.

Grétsy 1962. Grétsy László: *A szóhasadás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.

ESz. *Etimológiai szótár*. Szerk. Zaicz Gábor. Tinta Könyvkiadó, 2006.

EWUng. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. Benkő, Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.

Honti 2012. Honti László: Hangtani és szemantikai megfelelés az urálisztikai etimológiai kutatásban. *Nyelvtudományi Közlemények* 108. (2012). 43–60.

Horváth 1998. Horváth Katalin: Szinonímia és metaforizálódás. In: Gecső Tamás – Spannraft Marcellina (szerk.): *A szinonimitásról.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 1998. 83–87.

Hováth 2000. Horváth Katalin: Lexikális jelentés – kontextuális jelentés – jelentésváltozás. In: Gecső Tamás (szerk.): *Lexikális jelentés, aktuális jelentés.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2000. 120–124.

Horváth 2008. Horváth Katalin: Az etimológia elvei. In: Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* V. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 2008. 67–80.

Juhász 2018. Juhász Dezső: A nyelvjárások történetéből. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2018. 314–349.

Károly 1970. Károly Sándor: *Általános és magyar jelentéstan.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

Sz. Kispál 1953. Sz. Kispál Magdolna: Ugor szótani kérdések. *Nyelvtudományi Közlemények* 54. (1953) 233–246.

Kiss 1972. Kiss Jenő: A jövevényigék meghonosítása a finnugor nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 74. (1972) 299–333.

Kiss 2003. Kiss Jenő: Általános kérdések. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 13–68.

Lakó 1976. Lakó György: „A magyar szókészlet finnugor elemei" című etimológiai szótár néhány elvi és módszertani kérdése. In: Benkő Loránd – K. Sal Éva szerk. (1976.): *Az etimológia elmélete és módszere.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 184–189.

Lengyel 2000. Lengyel Klára: Az aktuális, a lexikai és a grammatikai szófajiság összefüggései. In: Gecső Tamás (szerk.): *Lexikális jelentés, aktuális jelentés.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2000. 185–190.

B. Lőrinczy 1979. B. Lőrinczy Éva: *A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

Lubotsky 2007. Lubotsky, A. (edit): *Proto-Indo-European Etymological Dictionary. A Revised Edition of Julius Pokorny's Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*. Indo-European Language Revival Association, 2007.

Makkay 1991. Makkay János: *Az indoeurópai népek őstörténete.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1991.

Mallory – Adams 2006. Mallory, J. P. – Adams, D. Q.: *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*. Oxford University Press Inc., New York, 2006.

D. Mátai 1991. D. Mátai Mária: A határozószók. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 401–432.

D. Mátai 2011. D. Mátai Mária: *Magyar szófajtörténet*. Argumentum Ki-

adó, Budapest 2011.

Mészöly 1929. Mészöly Gedeon: Magyar *orr* ~ vogul *ur*. *Magyar Nyelv* 25. (1929) 328–331.

Mészöly 1931. Mészöly Gedeon: Az *Ormánság* szó finnugor eredete. *Magyar Nyelv* 27. (1931) 276–284.

Mészöly 1943. Mészöly Gedeon: *Húr*, *húros-madár*, *tyúk-húr*, *hurka, hurok*. *Nép és nyelv* 3. (1943) 83–93.

Mészöly 1959/1982. Mészöly Gedeon: Egy módszertani megjegyzés (Miscellanea). In: Szathmári István (szerk.): *Népünk és nyelvünk*. *Válogatott tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1959/1982. 242–243.

Mikola 1965. Mikola Tibor: A szóhasadás kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 61. (1965) 35–40.

Mikola 1976. Mikola Tibor: Hangtan és jelentéstan az etimológiában. In: Benkő Loránd – K. Sal Éva (szerk.): *Az etimológia elmélete és módszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 209–212.

Munkácsi 1892. Munkácsi Bernát: *Vogul népköltési gyűjtemény* II. köt. 2. rész: Istenek hősénekei. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1892.

Nyíri 1941/2004a. Nyíri Antal: A térszíni formák elnevezése a szentesi halászatban. In: Szabó József – Szűcs Judit (szerk.): *Szófejtések és nyelvtörténeti tanulmányok*. [k. n.], Szeged, 1941/2004a. 212–216.

Nyíri 1976/2004b. Nyíri Antal: A belső keletkezésű szavak szófejtésének módszertani problémái. In: Szabó József – Szűcs Judit (szerk.): *Szófejtések és nyelvtörténeti tanulmányok*. [k. n.], Szeged, 1976/2004b. 247–253.

NyÚSz. A nyelvújítás szótára. A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével. Szerk. Szily Kálmán. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1902.

Pais 1950. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. *Magyar Nyelv* 46. (1950) 8–15., 97–113.

Pusztai 2018. Pusztai Ferenc: Szójelentés-történet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Tinta Könyvki-

adó, Budapest, 2018. 271–283.

Sebestyén 1957. Sebestyén Árpád: *A magyar nyelv névutórendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957.

Sipőcz 2003. Sipőcz Katalin: Testrésznevek grammatikalizálódása a vogulban. In: Bakró-Nagy Marianne – Rédei Károly (szerk.): *Ünnepi kötet Honti László tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 2003. 363–370.

Szabó 1970. Szabó Géza: Helyhatározóink történetéhez. *Magyar Nyelv* 66. (1970) 182–196.

Szegfű 1991. Szegfű Mária: A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 188–258.

Szentgyörgyi 2010. Szentgyörgyi Rudolf: *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása*. ELTE BTK, Budapest, 2010. [Doktori disszertáció.]

TESz. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III., Benkő Loránd főszerk., 1967–1976. Akadémiai Kiadó, Budapest.

UEW. Uralisches Etymologisches Wörterbuch interneten elérhető változata: http://www.uralonet.nytud.hu; letöltés időpontja: 2019. november 1.

ÚMTsz. *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

Vértes 1990. Vértes Edit: *Szibériai nyelvrokonaink hitvilága*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

Zsilinszky 1991. Zsilinszky Éva: A névutók. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 442–460.

Zsilinszky 1992. Zsilinszky Éva: A névutók In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 696–715.

RAFFAY ANDREA

BANGHA BÉLA S. J. ÉS A KERESZTÉNY NEMZETI KURZUS

Bangha Béla élete 1918 előtt

A Bangha család eredetével kapcsolatban több elmélet is létezik,[1] annyi azonban bizonyos, hogy a család 1579. augusztus 19-i keltezést viselő nemesi levelét Bangha Mihály nejével és gyermekeivel Rudolf királytól kapta meg, s ebből a nemesi levélből kiderül, hogy azt Bangha Mihály a család nemességének megújításaként kapta. Az ősi nemesi gyökerekkel rendelkező család magyar nemességét mindezek alapján a m. kir. belügyminiszter ismerte el 1902-ben.[2]

Nagyjókai Bangha Béla nemes dr. Bangha István és Marc Mária Antónia gyermekeként 1880. november 16-án született Nyitrán. Az éles elméjű kisfiú a korabeli gyermekekhez képest iskoláit két évvel korábban kezdte, s mindennek eredményeképpen tizennégy és fél éves korában már elvé-

1 A Bangha család eredetéről lásd bővebben: Nyisztor 1941, 9–12. Nyisztor Zoltánnak e könyve a máig leghitelesebb, legalaposabb Bangha-életrajz, mely a kommunizmus idején indexre került, „A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke"-i közül szám szerint a harmadikra.

2 Uo. 10.

gezte a hat gimnáziumot, és kérhette felvételét[3] a Jézus-társaság rendjébe.[4] 1909. október 26-án Innsbruckban Egger Ferenc brixeni püspök pappá szentelte őt.

1910 szeptemberében érkezett a fővárosba. Itt megbízatása alapján – két Mária-kongregáció vezetése mellett – apologetikai előadásokat kellett tartania, és a *Mária-Kongregáció* című folyóiratot kellett szerkesztenie. Már ez év októberétől minden hónap harmadik keddjén apologetikai előadásokat tartott a Jézus Szíve templomban. Ezek a hitvédelmi előadások Bangha Bélának hatalmas megbecsülést és tekintélyt, majd pedig országos szintű hírnevet szereztek.

1911 márciusában a *Mária-Kongregáció*ban jelent meg első nagy sajtócikke, melyben a katolikus közéleti érvényesülés és a sajtó kapcsolatát vizsgálta, a *Mária-Kongregáció* következő száma pedig már sajtószámként jelent meg, melyben az atya megírta a magyar és zsidó liberális sajtó vétkeit, s kemény sajtóagitációval élve ment szembe a destruktív sajtótermékekkel.

Bangha ezután a *Mária-Kongregáció*nak még sokkal konkrétabb feladatokat szeretett volna adni, s nagyobb teret biztosítani. E szándéka első lépésének a Katolikus Hölgyek Országos Sajtó Egyesületének 1911. december 27-i megalapítása tekinthető, melyet maga Bangha kezdeményezett.

3 Bangha Béla az első öt gimnáziumot szülővárosában, Nyitrán végezte, a piarista atyák kezei alatt, mivel kezdetben a piaristákhoz járt iskolába, s kezdetben ő maga is piarista szeretett volna lenni. Ez a szándéka akkor változott meg, mikor egy alkalommal, lelkigyakorlatok megtartása céljából Nyitrába egy jezsuita páter érkezett a nagyböjti időszakra, akivel Bangha Béla édesapja személyesen is megismerkedett, majd pedig az akkor körülbelül tízéves Bélának mesélni kezdett a jezsuitákról. Néhány nap múlva már együtt látogatták meg a jezsuita atyát, kinek személye – a vele folytatott beszélgetés alapján – igen mély benyomást gyakorolt a gyermek Banghára, aki nem sokkal a jezsuita atyával való találkozást megelőzően édesapjától Gonzága Szent Alajos életrajzát is megkapta ajándékba, melyet többször elolvasott, áttanulmányozott, s mely szintén nagy hatással volt rá. Ezeknek az eseményeknek a hatására Bangha Béla elhivatottsága egyre inkább megerősödött, így történt, hogy 1894-ben elhagyta a szülői házat, s 1895. augusztus 15-én a jezsuita rend nagyszombati újoncházába lépett.

4 Nyisztor i. m. 27–28.

A következő lépés a *Magyar Kultúra* című, a nagy katolikus sajtógondolatot hirdető, főként a magyar katolikus értelmiségiekhez szóló, harcos világnézeti folyóirat megalapítása volt, mely 1912 karácsonyán indult útjára. Cikkeinek köszönhetően hamarosan megalakult a Kisegítő Kápolna Egyesület, melynek Samassáné Désy Annie volt az elnöke, Bangha Béla pedig a lelke.

Az atya nagyszabású sajtógondolata a *Magyar Kultúrá*ban, valamint beszédeiben, előadásaiban is főként kettő szempont szerint nyilvánult meg: a destruktív sajtó elleni harcban, valamint a keresztény sajtó megteremtésében mint célban.[5]

A *probáció* [bizonyítás] évében Angliába, egészen pontosan Canterburybe helyezték ki Bangha Bélát, s tartózkodási helyéül egy rendházat jelöltek ki, mely azon menekült francia jezsuitáké volt, akik a szerzeteseket kegyetlenül üldöző francia törvények elől ide menekültek.[6] Éppen a probáció végén tört ki az első világháború, melynek hírére Bangha azonnal visszatért Magyarországra.

Bangha legmaradandóbb és leghatásosabb megmozdulásának, mellyel neve mind Magyarországon, mind az egész világon örökre egybeforrt, s amiért már életében „a nagy sajtóapostol"-ként emlegették, a keresztény napisajtó megteremtése tekinthető:[7] az ő vezetésével alapíthatták meg a jezsuiták 1918-ban a Központi Sajtóvállalatot, amely ténylegesen csak a Tanácsköztársaság bukása után kezdhette meg működését.[8]

5 Uo. 195.

6 Éppen ezért Bangha Béla *Magyar Kultúrá*ban megjelent útinaplóiban az angliai útjáról, magáról az angol helyzetről, a Canterburyről, Londonról adott leírások mellett sokat foglalkozott a francia egyházüldözéssel, a francia jezsuitákkal. Az európai kultúrharcról, valamint azon belül a francia egyházüldözésről lásd bővebben Raffay Ernő 2019-ben megjelent könyvét (Raffay, 2019).

7 Nyisztor i. m. 214.

8 Gergely 1989, 53.

Bangha Béla élete 1918 és 1920 között

Épp akkor, amikor Bangha a magyar katolikus sajtó megteremtéséért küzdött, a világtörténelem, azon belül Magyarország történelme is egyik legvéresebb fordulópontján ment keresztül. Éppen ezért Banghának ezen évek alatt végigharcolt küzdelmeit minden tekintetben hősi küzdelmeknek tekinthetjük.

A háborús összeomlás és a két „forradalom" nem csupán a Központi Sajtóvállalat létrejöttét törte derékba, és nem kizárólag Bangha sajtóterveit veszélyeztette. Azonnal nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy jóval többről, egyenesen az atya életét fenyegető veszélyekről van szó:[9] Bangha Béla személye, működése és alkotásai már korábban is problémát jelentettek a liberálisok, baloldaliak, a radikálisok és szabadkőművesek számára, akik hatalomra jutásuk után az eddigieknél is nagyobb erőkkel kezdtek el dolgozni az atya eltávolításán.

Minderről a leghitelesebben Bangha Béla naplójából értesülhetünk, melynek soraiból nemcsak arról szerezhetünk tudomást, hogy az atya elé milyen akadályok gördültek a katolikus keresztény magyar sajtó megteremtését illetően, hanem arról is, hogy Banghát és környezetét hogyan érintették az 1918–20-as események:

„Finis Hungariae! Míg mi lassan, akadémice tanácskozunk, hónapokig semmit se teszünk, addig idekint felborul a helyzet. Október 31-én hajnalban győzött a Károly – Jászi – Kunfi-féle forradalom a nemzeti tanáccsal. Miután mi pár hétig programmok kidolgozásából indulva ki, mozgalmakat terveztünk [Nemzetvédelmi Szövetség], barátaim és rendfőnököm óhajára 31-én délelőtt »vad civilben« kivonultam Budafokra s ott voltam egy hétig. Még most is roppant bizonytalan a helyzet, de elhatároztam, hogy a sajtót tovább is odázni nem engedem. Az Új Nemzedék

9 Nyisztor i. m. 260.

átalakításán dolgozunk."[10] – olvasható az atya 1918. november 12-én kelt naplóbejegyzésében.

Ugyanebben az évben, december 24-én, szentestén megírt naplóbejegyzése a következő:

„Szenteste, mily szomorú és sötét vagy ezidén! Bizonytalanságban a haza, az Egyház, minden. A szocialista és bolsevista terror ül a lelkeken. Állítólag pogrom lesz – a keresztény szervezkedés kátyúba dől. M i n d e n igyekezetünk felborul; mindössze az Új Nemzedék a miénk. A mult hét óta az én nyomdászlányaim ügye is válságosra fordult, az áruló M. a terror, bujtogatás és erőszak minden eszközével dolgozik. Szerdán kidobta a nővéreket és leányokat a nyomdából. Rend és törvény nincsen. Mi lesz mindebből? Minden szemét felülre kerül, mindenütt a csirkefogóké a világ. Ha életünkre törnek, ki véd meg minket…"[11]

1919. január 25-én kelt naplóbejegyzései ugyancsak az akkori magyarországi általános állapotokról adnak tudósítást:

„Biz a helyzet iszonyú. Kunfi miniszter kinevez derűre-borúra. Az ujságíró bolsevikiek győznek. Az Ébredő Magyarokat Berinkey kidobta. Sehol semmi remény. Nekem nem szabad politizálnom s akik politizálnak, alig valamit tesznek s azt is ostobán, elán nélkül. Pedig most is egyesíteni lehetne a kereszténységet. Semmi sem történik… A Magyar Kultúra nem tud megjelenni. A Sajtóban nem szabad nyiltan írni."[12]

Már az ún. őszirózsás első forradalom időszakában is megfenyegették és megfigyelték őt, két alkalommal házkutatást is tartottak nála. Az isteni gondviselés működésének tekinthető, hogy Bangha megtalált és lefoglalt naplóját valami miatt mégis az atya íróasztalán felejtették.

10 Idézi: Uő. 251.

11 Idézi: Uő. 251–252.

12 Idézi: Uő. 253.

Az egyik említett házkutatást illetően az atya a következő szavakkal számolt be naplójában 1919. március 8-án:

„Félkilenckor kizörgetnek, hogy terrorfiúk keresnek. Kisült, hogy házkutatást tartanak. A zsidó sajtó, melynek érthető okokból a begyében vagyok, megtett ellenforradalmárnak. Amúgy is úgy undorodom most Pesttől, hogy elkérezkedtem Kapornakra."[13]

Mindezek után Bangha még egy esetleges vértanúhalál elszenvedésére is felkészült lélekben – ezt bizonyítják 1919. március 20-i naplóbejegyzésének sorai:

„Most indulok vissza Pestre. Megölnek? Ám legyen; ez nekem is jobb lenne, az ügynek is tán legtöbbet használna. Provokálni nem fogok semmit, de félni sem. Isten és a Szent Szűz velünk!"[14]

A második forradalom, a kommün idején elöljárói megparancsolták neki, hogy meneküljön.

Bangha először Budafokra[15] ment, s az ottani plébánián rejtőzött el, ezután Győrbe utazott, itt egy éjszakát töltött a kármelitáknál, majd másnap Vénekre, a család egyik ősi szálláshelyére ment, ahol még élő rokonok tartózkodtak. Onnan is dunai révészek csempészték át Felvidékre, ahol végül Pozsonyban húzta meg magát: a kommün hónapjait itt vészelte át, mindvégig híreket várva, nyugtalanságban.

Erről az időszakról ő maga 1919. március 21-i naplóbejegyzésében a következőképpen számol be:

„Ezen az estén hirdették ki a proletárdiktatúrát. Az utolsó vonattal Győrbe mentem s egy napot töltöttem a Kármelben. Innét vidéki rokona-

13 Idézi: Uő. 253.

14 Idézi: Uő. 253–254.

15 Bangha Béla itt találkozott a korabeli új magyar irodalom egyik legnagyobb reménységével, Szabó Dezsővel, aki hónapokkal korábban fejezte be *Az elsodort falu* című regényét, melyet Bangha Bélának küldött meg, s szintén az atyának ajánlott fel kiadásra.

imat kerestem fel. Tegnap Pozsonyban voltam, s úgy látom, legjobb, hogy a rendbe menjek. Itt akarom napjaimat imában, nyugalomban és pihenésben tölteni, ami nekem jót tenne. A haza elveszett, de a mi Királynőnk, a Szent Szűz visszaszerzi majd.

A multra térek vissza. Sok aprólékos munka, de nem nagy tettek; még a sajtó nagy munkája is későn kezdődött. Ezt a nagy hibát nem szabad mégegyszer elkövetni, ha a jó Isten ad mégegyszer lehetőséget és szabadságot a cselekvésre. Jelenleg elveszett a sajtó; nem tudni, mennyi időre."[16]

1919. április 2-án a következő sorokkal folytatódnak Bangha naplóbejegyzései:

„Tegnap megírtam a végrendeletemet. Figyelmeztettek, hogy mindenütt keresnek. A budapesti ház elhagyatott, a sajtó műve szintén. Milyen szomorúság!"[17]

Két reménysugár azonban ebben a nehéz időszakban is erőt adott neki: több időt tölthetett édesanyjával, továbbá Pozsonyban papok és világi értelmiségiek csoportjaival sajtóterveit is feleleveníthette és életben tarthatta, de az *Új Szív* és a *Magyar Ujság* elindításában is részt vehetett.[18] Amikor az atya megtudta, hogy Szegeden ellenkormány alakult, a többi bujdosó magyarhoz hasonlóan Jugoszláviába akart menni, hogy a szegedi eseményekben ő is részt vehessen, azonban e szándéka meghiúsult.

16 Idézi: Nyisztor i. m. 254.

17 Idézi: Uő. 254.

18 Uo. 262.

Élete a kommün bukása után, missziós útjai és halála

Bangha Béla csak a Tanácsköztársaság bukása után térhetett haza, s megkezdte életének legtevékenyebb időszakát: folytatta a katolikus sajtó megteremtésén való munkálkodását, szónokolt és agitált. Liberális támadások és kelepcék közepette új életet lehelt a Központi Sajtóvállalatba, majd hamarosan útjára indította a katolikus sajtó feltámadásának két első hírvivőjét: a *Nemzeti Ujság*ot és az *Új Nemzedék*et.

1923. június 13-án közölték vele a hírt, hogy felsőbb utasításra Rómába kell utaznia, hogy megszervezze a kongregációk nemzetközi titkárságát.[19]

Rómában, a Collegium Germanium-Hungaricum kápolnájában a magyar miséket először ő szervezte meg,[20] s az atya jelenléte a Rómában élő magyarok összetartozás-tudatának erősítésében is jelentős szerepet játszott.

Utazásainak élményeit az atya cikkekben, tanulmányokban, továbbá külön könyvekben örökítette meg.

Már a jezsuita rendbe való belépése előtt, amikor még a szülői házban lakott, rendszeresen vett részt kirándulásokon, melyeknek keretein belül eljuthatott a Felvidékre és Ausztriába. A későbbiekben – már a jezsuita rend tagjaként – Sankt Andräba és Innsbruckba is eljuthatott, majd a probáció időszakában Angliát, de Franciaország és Németország bizonyos részeit is megismerhette.

Rendi megbízatásból 1932-ben a Balkánon és Törökországban is járt, 1933-ban pedig – mint első magyar pap és misszionárius – közvetlen munkatársával, s majdani életrajzírójával, Nyisztor Zoltánnal Argentíná-

19 Uo. 277.

20 Dr. Diós – Dr. Viczián 1993, 589.

ban, Uruguayban és Brazíliában bejárta a dél-amerikai telepeket, továbbá ennek az útnak köszönhetően Spanyolországot, Dél-Franciaországot és Portugáliát is megismerhette.[21]

Ezután – elsősorban betegsége miatt – csak Ausztriában, Svájcban, Jugoszláviában és Olaszországban tartózkodhatott, hol rövidebb, hol hosszabb ideig.

A dél-amerikai missziós körutat Bangha Béla nem bírta egészségileg: a misszió első állomásain még ő volt a missziós csoport legfáradhatatlanabb tagja, de aztán, mikor még több missziót meg kellett volna tartaniuk, az atya állapota egyre nagyobb mértékben romlott, ezért a missziókat be kellett fejezniük, s vissza kellett indulniuk Magyarországra.[22]

Az atya állapota azonban itthon sem javult: a megmagyarázhatatlan gyengeség, fáradékonyság akkor is kínozta, mikor befejezte dél-amerikai emlékeinek megírását. Hozzávetőlegesen egy év múlva először füle mögött, azután pedig ágyéka körül daganatos csomót vett észre. Bár előbbiről úgy gondolta, hogy valami trópusi légycsípésnek lehet maradványa, utóbbiról pedig azt, hogy régi sérvének lehet kiújulása, mégis elment kivizsgálásra orvos barátaihoz a Szent István Kórházba, ahol egy vérvizsgálat után kiderült, hogy fehérvérűségben, vagyis leukémiában szenved.[23]

Az ezt követő időszakban írta meg első, halálról szóló elmélkedését, melynek *Levél a fehér rémhez* címet adta, s melyet barátai csak halála után találtak meg kéziratai között. Majd, miután betegségét orvosi szakkönyvekben is alaposan tanulmányozta, megírta az *Utazás a part szélén* című elmélkedését, mely a *Magyar Kultúrá*ban jelent meg.

21 Nyisztor i. m. 298–299.

22 Uo. 306–307.

23 Uo. 333.

Bangha ekkor is szinte minden idejét a munkának szentelte, s mindent megtett azért, hogy betegségét kezeltesse: 1936 szeptemberében Zürichbe is elutazott a kifejezetten a fehérvérűség gyógyítására specializálódott Bircher-szanatóriumba.

Ezekből az időkből fennmaradt naplófeljegyzései fájdalmasan őszintén tanúskodnak arról, milyen lelkiállapotban volt betegsége alatt.

1937. szeptember 12-i dátummal a következőket írta naplójába:

„Óriási gondolat s vigasztaló: tíz év mulva ilyenkor lehet, hogy én már látom a jó Istent! [...] Azt szoktuk mondani, ha valaki meghal, hogy szegény elpusztult, pedig ha Istenben halt meg, az se nem szegény, se el nem pusztult, csak ideiglenesen a teste."

„Az igaz halálban sok vonzó és vigasztaló van. Már az is, hogy ott végre tisztán látunk mindent. Annyi mindent fogunk megtudni, ami szörnyen érdekes – például, hogy csak ezt mondjam: a teológia összes titkait, vagy hogy kik voltak őseim, ősapáim és anyáim egészen Ádámig és Évváig és mi volt az élettörténetük, mennyi regény! Vagy hogy hányan kárhoznak el s hányan és kik üdvözülnek? Vajjon ezzel és ezzel mi lett? Aztán: miért akarta Isten, hogy ez vagy ez így legyen például az Egyház történetében, a saját történetemben, az egyesek történetében?..."[24]

Mikor megtudta, hogy a XXXIV. Eucharisztikus Világkongresszust Budapesten tartják, földöntúli lelkesedéssel vágott bele a szervező munkába, hiszen ő – gyakorlatilag elsőként – már évekkel korábban álmokat szőtt, s a *Magyar Kultúrá*ban írt is egy Budapesten tartandó eucharisztikus világkongresszus lehetőségéről. Mondani sem kell tehát, hogy az előkészületek, s aztán a világkongresszus idején – még halálos betegen is – önmagát nem kímélve, hatalmas erővel és energiával dolgozott.

A kongresszus utáni időszakban jelentős visszaesés következett be Bangha egészségi állapotában, de 1939-ben még meg tudta íni két utolsó

24 Idézi: Uő. 357.

könyvét, a *Világnézeti válaszok* és a *Világhódító kereszténység* című munkáját, azonban a *Magyar Kultúrá*ba szánt *A Nagy Kapu előtt* című elmélkedése már csak halála után jelenhetett meg.

1940. március 27-én belázasodott, s az újpesti Károlyi Sándor Kórházba ment, de mivel állapota nem javult, az Új Szent János Kórház megfelelő osztályára szállították át, ahol megműtötték, de állapota a műtét után sem javult kielégítő mértékben, ezért a Herzog-klinikára szállították át. Április 28-án látni kívánta testvéreit és hozzátartozóit, április 30-án hajnali öt órakor halt meg. Földi maradványait örök nyugalomra a Fiumei úti Kerepesi temetőben, a Rend kriptájában helyezték el.

Nyisztor szerint Bangha Bélát az egész magyar sajtó egyetemlegesen gyászolta: halála után még az atyával élete során szembenálló, nagyságának tényét megtagadó, illetőleg elhallgató sajtó is elismerte, hogy Bangha Bélával a magyar közéletnek egyik legnagyobb harcosa távozott.[25] Fontos azonban megemlíteni, hogy a baloldali kezekben lévő sajtó – még ha az atyát életében nem is tudták likvidálni – közvetetten hozzájárulhatott ahhoz, hogy Bangha leukémiás lett. Nyisztor Bangha Béla naplójából főként 1920-ból és 1921-ből származó bejegyzéseket idéz példaként annak igazolására, hogy az atyát ért különböző magánéleti jellegű csalódások és lelki fájdalmak mellett Bangha érzékeny lelkén mennyire mély sebeket ejtettek az őt ért támadások:

„Mindez a sok baj, kellemetlenség, szorongás, aggodalom, csalódás és becsapatás, kijátszás és mellőzés, ami a megindított lapok anyagi és szellemi ügyeivel együtt járt, kimondhatatlanul fájtak az ő érzékeny lelkének, szúrták, sebezték, szinte napról-napra szörnyű gondokba, felelősségekbe, kudarcba, szégyenbe, esetleg a hullámokban való teljes elmerülés kétségbeesésébe taszították. Ezekben az időkben roppant meg először a férfikorának legszebb éveiben álló délceg ember. A gond és a lelki vívódás kiüt-

25 Uo. 384.

között arcán és alakján. Lesoványodott, legyengült és az idegeit megrágta az emésztő harc."[26]

Többek között a baloldali, zsidó kézben lévő sajtóorgánumokat illetően is igen beszédes Bangha Béla 1921. március 23-án kelt naplóbejegyzése, mely nem egyetlen példája az atyát az említett oldalról ért, igen nagy mennyiségű, hasonló jellegű támadásoknak:

„Újév óta a zsidó sajtó a legszemtelenebbül lép fel, úgy ahogy nem mert volna egy negyed év előtt. Ereje a kisgazdák és a kálvinisták viselkedése, akik jobban gyűlölik a katolikust, mint a zsidót s folytonos veszekedést idéznek fel a keresztények között… Az Est perfidül kifigurázott, hogy »lesz még belőlem valami«."[27]

Válasz az 1918–19-es eseményekre: Magyarország újjáépítése és a kereszténység

Prohászka Ottokár római katolikus székesfehérvári megyéspüspök mellett Bangha Béla is a keresztény nemzeti kurzus[28] – mely tulajdonképpen az Osztrák–Magyar Monarchia liberális, sem kereszténynek, sem nemzetinek nem nevezhető ideológiai viszonyaira, amellett pedig az 1918–19-es eseményekre, Károlyi Mihály és Kun Béla nemzet- és kereszténységellenes vérengzéseire adott válasz volt –, s azon belül annak egyik gondolati köre, az újkonzervativizmus egyik fő ideológusának számított, s ennek megfele-

26 Uo. 272.

27 Idézi: Uő. 274.

28 Az 1920-as években a keresztény nemzeti ideológiának három fő gondolati köre létezett: a fajvédő vagy más néven a szegedi gondolat köre, az újkonzervatív-klerikális gondolat, valamint a hagyományos konzervativizmus. Az első gondolati körhöz Szabó Dezső 1919 májusában megjelent *Az elsodort falu* című regénye köthető, a második gondolati kör kulcsművei Bangha Béla *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*, valamint Prohászka *Kultúra és terror* című munkája, a harmadik gondolati kör kulcsműve Szekfű Gyula 1920-ban megjelent *Három nemzedék* című írása.

lően Prohászka Ottokár mellett a keresztény nemzeti kurzus újkonzervatív-klerikális gondolati körének alapvető eszméi is Bangha Béla műveiben fogalmazódtak meg.

1920-ban a Szent István Társulat által kiadott *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című könyve, melyet Bangha kortársai a keresztény nemzeti megújulás kézikönyvének tekintettek,[29] s melyben három nagy eszmetörténeti irányzatot – a liberalizmust, a szocializmust és a kereszténységet – állít szembe egymással, és végül a kereszténységet látja egyetlen járható útnak a magyarság, s az egész világ számára, az újkonzervatív-klerikális gondolati kör – Prohászka Ottokár 1918 októberében megjelent *Kultúra és terror* című írása mellett – kulcskönyvének tekinthető.

Ezt a művét – melyben Bangha Béla a liberalizmust és a szocializmust a zsidóság uralmával azonosítja, és melynek gyakorlatilag minden sora most, a magyar történelem jelenlegi szakaszában is elmondhatatlanul időszerű – az atya a rekonstruktív ideológia – mely elnevezést a keresztény nemzeti kurzusra ő maga alkalmazta[30] – irányvonala mentén írta meg. Ez annyit jelent, hogy Bangha a destruktív eszmeáramlatokkal a keresztény katolicizmus konstruktivitását állította szembe, s ezzel együtt Magyarország lelki feltámasztását a katolikus egyház 1000 éves tradícióinak eredeti állapotba való visszaállításával kívánta megvalósítani.

A katolikus világnézet és az egészséges nacionalizmus szellemében Bangha fő céljai között szerepelt a liberális állameszmétől való függetlenedés, valamint a vörös destrukcióval szemben a magyarság létéért folytatott harc.

Bangha szerint a reformkonzervativizmus útjáról, melyet annak idején gróf Széchenyi István képviselt, a nemzet már régen letért, s három végzetes betegséget kapott: a liberalizmust, a szabadkőművességet és a szocializmust.

29 Gergely 1999, 241.

30 Gergely 1989, 88.

Ezeknek a halálos betegségeknek három következménye lett, melyek szintén halálosnak tekinthetők: a gazdasági életben a hatalom a zsidó plutokrácia kezébe került, a kultúra tekintetében a züllesztő nyugatimádat teljesen felülkerekedett, valamint a teljes egészében idegenlelkű és gondolkodású szociáldemokrácia átvette az uralmat a munkásmozgalomban.

Bangha Béla a liberalizmust és a szocializmust a zsidóság uralmával azonosítja. Akárcsak Horthy, a zsidóságot ő is két nagy csoportra osztotta: az egyik csoportba a baloldali, bomlasztó, züllesztő, kártékony zsidókat sorolja, s velük kapcsolatban az a véleménye, hogy ellenük az egyetlen megoldás az önvédelemből történő fellépés. A másik kategóriába szerinte azok a zsidó emberek tartoznak, akik zsidóként is kitűnő, igaz magyar emberek, s céljuk nem a bomlasztás, hanem éppen ellenkezőleg, segíteni, előremozdítani szeretnék Magyarország újjáépítését és fejlődését. Róluk úgy vélekedett, hogy irányukban teljes toleranciával kell viseltetni, ezek alapján tehát Bangha antiszemitának és nácinak semmiképpen sem nevezhető, s azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a Hitler által képviselt újpogánysággal szemben egyértelműen és határozottan fellépett.

A fentebb vázolt kilátástalannak tűnő helyzetben az atya a magyarság mellett álló legbiztosabb és leghatalmasabb erőként Istent, a vallást, a kereszténységet, azon belül is a római katolikus egyházat nevezi meg, s ezzel a magyarság számára a kereszténységet jelöli ki mint az egyetlen, biztos utat.

Bangha további lényeges, a magyar történelemnek jelenlegi szakaszában is szintén aktuális tana, hogy nem kurzus-keresztényekre, vagyis látszat-keresztényekre, hanem igazi, lélekben keresztény emberekre van szükség, hiszen egyedül ők képesek arra, hogy újra felépítsék Magyarországot.

A keresztény szellemiségű sajtó megteremtéséért és a vörös destrukcióval szemben folytatott önvédelmi küzdelmeinek mérlege

A harcos katolikus sajtót és – egyáltalán – a keresztény szellemű sajtót megteremtő,[31] dinamikus, elhivatott Bangha Béla a magyar történelem egyik legkegyetlenebb időszakában a keresztény magyar értelmiségnek népszerű nevelőjévé és kialakítójává vált.[32]

Felbecsülhetetlen, amit a hitvédelem terén tett és alkotott. P. Gyenis András S. J. szavaival: „egészen legendába illő volt",[33] amit a világháború idején P. Bangha mind szervezéssel, mind szóval, mind tettel véghezvitt; fáradhatatlanul járta az országot, írásaival, beszédeivel lelkesítve, összetartva a magyar embereket.

A *Katolikus Szemle* oldalain megjelent írásában Rónay László úgy fogalmaz, hogy „Nem lehet eléggé méltányolni bölcsességét, mellyel tervei megvalósításának először az asszonyokat és lányokat nyerte meg. Jól ismerhette az emberi természetet és a családok belső erőviszonyait, amikor előbb az áldozatos lelkű hölgyek körében kezdeményezte a katolikus sajtó ügyének felkarolását. Abban a biztos tudatban tehette ezt, hogy elképzeléseitől a férfiak sem maradhatnak sokáig érintetlenek, s a családok mozgósított hölgytagjai előbb-utóbb nehezebben mozduló férjeiket és apáikat is csatasorba állítják."[34]

Nyisztor Zoltán azon a véleményen van, hogy Magyarországon, sőt – nem túlzás azt mondani, hogy – világviszonylatban is Bangha Béla volt az első, aki olyan sajtóvállalatot hozott létre, amely a liberális sajtóval tényle-

31 Gyenis 1941, 453.

32 Rónay 1993, 45.

33 Gyenis i. m. 453.

34 Rónay 1993, 45.

gesen szembe tudott menni.[35] Úgy is fogalmazhatunk, hogy Bangha Béla személyével a magyar liberális gondolkodáson a keresztény nemzeti gondolat ténylegesen győzedelmeskedett.

A *Magyar Kultúra* hasábjain, de főként annak *Pajzs és kard* rovatában kifejtette, hogy a keresztény magyar nemzetre nézve züllesztő, destruktív irányzatok fő elemei a liberalizmus, továbbá a városi zsidóság. Bangha Béla a liberális, nem nemzeti és nem magyar kezekben lévő sajtóval szemben a harcos katolikus kultúrszemléleten belül a harcos, katolikus sajtót teremtette meg, melynek többek között a *Nyugat*tal való szembenállás is lényegi eleme volt.[36] A nagy igehirdető és szervező Bangha Bélának[37] a keresztény nemzeti gondolatnak a magyar közéletben történő előretörésében hatalmas szerepe volt.

A magyar történelem sorsfordulóinak szempontjából alapműnek tekinthető munkájában Szekfű Gyula a következőképpen ír Bangha Béláról: „Az az egyéniség is, aki e Trianon utáni keresztény Budapest gondolkodásának legenergikusabb kialakítója volt, a jezsuita Bangha Béla, eredményeit első sorban vallásos tevékenységével érte el, a Kereszttel kezében hódította vissza az embereket…"[38]

Az atya tevékenységének a mai napig óriási aktualitása és hatása van. Ma is – Baranyay Lajos szavaival szólva – a tömegmegmozdulások és tömegigények különös korát éljük, melyben az egyéni ember szinte elvész.[39] Baranyay szerint:

„*A sajtóban, az irodalomban, a színházban és a művészetben, a történelemszemléletben és a társadalomtudományban idegen szellem lett úrrá* s a szekularizációt, a laikus iskolát, a szabadgondolkodást és az istentelen-

35 Nyisztor i. m. 231–232.

36 Rónay 1994, 604.

37 Gyenis i. m. 448.

38 Szekfű [1935], 441–442.

39 Baranyay [1940], 3.

séget, mintegy hivatalos elnézéssel lehetett hirdetni, hiszen még a később oly végzetes és gyalázatos szerepet játszó Gallilei Kör, a páholyoknak ez az ifjúsági előserege is, büntetlenül gyalázhatta sárga plakátjaival Pázmány egyetemének falain a krisztusi világnézetet és a nemzeti gondolatot.

Ekkor állott ki a szószékre egy fiatal jezsuita páter, akinek lobogó szeméből, tündöklő homlokából, lelkesedő orcáiból valami ismeretlen, lángoló tűz csapott fel s akinek ércesen zengő, magasságokban járó hangja, mint valami arkangyali harsona, szólította új életre a tetszhalottnak látszó keresztény magyarságot. […]

Ebben a küzdelemben Bangha Béla *kiválasztott egy pontot*, hogy *kiemelje sarkaiból azt a liberális, radikális, marxista és szabadkőműves világot*, amely győzelmesen terpeszkedett el Budapest és szinte az egész ország fölött.

A korszerű, versenyképes, keresztény sajtó gondolata volt ez a fix pont s ő ekörül indította el keresztény és nemzeti akciójának nagy küzdelmét, amelyet azután lankadatlanul és győzelmesen folytatott három évtizeden keresztül."[40]

Bangha Béla S. J. művei[41]

Az atya egyik legnagyobb szenvedélye az írás volt, melynek művészetét már kisgyermekként elkezdte művelni, s a későbbiek során aztán irodalmi tevékenysége gyakorlatilag minden műfajra kiterjedt: munkái között az újságcikktől kezdve az aszkétikán, vagy épp a tudományos munkákon át szépirodalmi művekig szinte minden műfajjal találkozhatunk. Nyisztor Zoltán meg is jegyzi, hogy Bangha Béla S. J. összes művének gyűjteményes kiadásához az atya folyóiratokban, újságokban megjelent cikkeit

40 Uo. 4.

41 Az atya összes műveinek jegyzékét lásd: Dr. Diós – Dr. Viczián i. m. 589–590.

és tanulmányait gyakorlatilag alig lehetett összeszedni, mivel azok olyan nagy mennyiségben születtek.[42]

Tudományos munkái főként hitvédő jelleggel íródtak, melyekben leginkább saját rendjének történelme, az Oltáriszentség, az Isten-hit, továbbá a Katolikus Egyház alapvető kérdései érdekelték őt. Tulajdonképpen tudományosan népszerűsítő munkák ezek, melyek főként az intelligens világiak felvilágosítását, lélekben és hitben való megerősítését célozzák. Ezek közé a művei közé tartoznak következő írásai: *Istenhit és istentagadás, A katolikus Egyház krisztusi eredete, A jezsuita rend és ellenségei, A 400 éves Jézustársaság, Képek a Jézustársaság történetéből, Magyarország újjáépítése és a kereszténység, Nagy kérdések útján, Napkelet és napnyugat, Az oltár titka, Világnézeti válaszok.*

Aszketikus művei jelentős részben előadásait, szent- és konferenciabeszédeit, alkalmi jelleggel megírt tanulmányait fogják össze, s könyvalakban általában Bangha hallgatóságának közkívánatára jelentek meg. Ebbe a kategóriába tartozó köteteinek többsége több kiadást megért, s közülük némelyik lengyel és német nyelven is megjelent. Ilyen jellegű műveinek tekinthetők az *Örök élet igéi,* az *Életünk élete,* a *Napkelet és napnyugat,* az *Elmélkedések, Az apostolkodás rövid kézikönyve,* a *Lelkigyakorlatos konferenciák,* valamint az *Imádságos könyv,* mely abban az időben Magyarországon több kiadást megérve az egyik legelterjedtebb imakönyvvé vált.

Szintén igen népszerű, több kiadásban is megjelent írásai, amelyek utazásait örökítik meg, félig az útleírás, félig az esszé műfaját képviselik. Ide tartoznak az *Amerikai missziós körútam emlékei,* a *Róma lelke,* a *Dél keresztje alatt* című kötetei, melyekben főként a katolicizmus helyzetét és nehézségeit járja körül.

Bár Bangha „szépírói babérokra" soha nem szándékozott törni, a szépirodalom területén is több elbeszélést írt, melyek Szerafini Blanka írói álnév

42 Nyisztor i. m. 311.

alatt *Lola naplója* címmel jelentek meg; de alkalmi verseket, színdarabokat is írt, melyek aztán folyóirataiban, olykor külön füzetkékben jelentek meg; s egy regénye is született, melyet a mexikói kereszténygyüldözés véres eseményei ihlettek – ez *Guadelupe* címmel jelent meg. Élete utolsó irodalmi jellegű művének az eucharisztikus kongresszusi himnusz tekinthető.

Az atya az 1920 elején megjelent *Lola naplója és egyéb elbeszélések* című novelláskötetének utószavában a keresztény-nemzeti irodalom meghatározására a „fehér irodalom" kifejezést alkalmazta:[43] ezekben az elbeszélésekben nem a hagyományosan megszokott novellatémák, sokkal inkább vallási és erkölcsi eszmék a meghatározók, bennük a katolikus keresztény hitélet etikai-esztétikai felfogása kap főszerepet.

Igaz, hogy szépirodalmi tevékenységével Bangha Béla soha nem kérkedett, azonban tény, hogy az atyának ezek a „fehér irodalom", a magyar nemzet erkölcsi-vallási feltámasztásának szellemében íródott színművei[44] – a cserkész- és leventeegyesületek, az iskolai színjátszás, tehát elsősorban a magyar ifjúság közvetítésével – a Horthy-korszak népszerű műveivé váltak.[45]

Irodalmi tevékenysége, sőt élete legmaradandóbb és legjelentősebb vállalkozásának a négykötetes *Katolikus Lexikon* tekinthető, melynek elkészítése a katolikus sajtó megteremtése mellett másik nagy álma volt.

Utolsó nagy irodalmi vállalkozásához (melyet a *Katolikus Lexikon*-hoz hasonlóan, elsősorban hiánypótló jelleggel kívánt megvalósítani), a nyolckötetes *Egyháztörténelem* elkészítéséhez már betegen fogott hozzá, s gyakorlatilag egészen haláláig dolgozott rajta, de e művének utolsó kötetei már csak halála után jelenhettek meg.

43 Péterfi-Nagy 2011, 39.

44 Bangha különböző álneveken 11 drámát írt, melyek a következők: *Fáji Fáy Dávid, Pontiola, Requiem!, Pusztarózsa, Az ifjú szívek őre, Az ólombetűk csatája, Az apróhirdetés, Az élő szobor, A jóvátétel, A maszlag, Főispánkisasszony.*

45 Péterfi-Nagy i. m. 39.

Néhány hónappal halála előtt jelent meg két utolsó munkája, a *Világnézeti válaszok* és a *Világhódító kereszténység.* Előbbi az Egyházzal kapcsolatban – és az ellen – gyakran felmerülő tévedéseket, valamint azok cáfolatát tartalmazza; s megjelenése után olyan népszerű lett, hogy Bangha halála előtt még a harmadik kiadás megjelenését is megérhette. Utóbbi művének – mely Nyisztor szerint is Bangha Béla életének legnagyobb munkája[46] – megírását valójában már fiatal páterként elkezdte; s ebben leírja, hogyan hódíthatja meg a kereszténység újra a világot.

Bangha Bélának az írás mellett másik, haláláig tartó örök szerelme a beszéd volt, ezért, amikor műveiről beszélünk, nem feledkezhetünk meg hitszónoki tevékenységéről sem.

Beszédeinek pontos számát már csak azért is lehetetlen megállapítani, mert ezt ő maga sem tartotta soha számon. Nyisztor úgy véli, tekintve, hogy Bangha körülbelül 30 évig folytatta hitszónoki tevékenységét, s átlagosan minden napra legalább egy beszédet lehet számolni; azt mondhatjuk, hogy Bangha ezen igen tevékeny 30 éve alatt mintegy 10–11 ezer beszédet mondott el.[47]

Bangha Béla megítélése a baloldali értékelések tükrében

Mélyszántás – Történelmünk titkai című kötetének *Bangha Béla sajtóapostol a liberalizmus legnagyobb lefegyverzője* című fejezetében ifj. Tompó László megemlíti, hogy Bangha Bélát a kommunizmus évtizedei alatt a hatalom talán még Prohászka Ottokárnál is jobban gyűlölte.[48] 1945-től az atya több műve került indexre – „A fasiszta, szovjetellenes, antidemokra-

46 Nyisztor i. m. 326.

47 Uo. 310–311.

48 Tompó [2014], 79.

tikus sajtótermékek jegyzéke"-i közül az első háromra –, majd 1950-ben a „Népkönyvtári Központ" által közreadott „Útmutató üzemi és falusi könyvtárak rendezéséhez" címmel ellátott kiadványban Bangha összes műve tiltólistára került.[49]

Noha művei napjainkban szerencsére szabadon hozzáférhetők és olvashatók, Bangha Béla életművének méltó megítélése mégis mind a mai napig várat magára. Részint a magyar Egyház a rendszerváltozás után sem tudta a magyar történetírásnak e ráeső részét pótolni,[50] részint pedig, ahogyan a baloldali-liberális, kommunista és szabadkőműves sajtó életében támadta őt, ugyanezen oldalakról napjainkban is méltatlan vádakkal[51] akadályozzák Bangha Béla tiszta és elfogulatlan értékelését.

Az őt bírálók gyakran „szociális érzéketlenségét" szokták említeni, pedig Bangha Béla több művében, például *A katolikus egyház krisztusi eredete*[52] című művében is hangsúlyozza e kérdés jelentőségét, de a *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*ben például a következőt írja: „Igazi keresztény és nemzeti szociális reformokat kell teremtenünk; a keresztény gondolat és a nemzeti eszme, ha őszintén értelmezzük, egyenlőképp ezt sürgetik a kulturális program mellett legelső helyen."[53]

A Bangha ellen felhozott vádak között szerepel, hogy az atya mélyítette a felekezetek közötti ellentéteket. E vád megcáfolására elég csak Bangha *Keresztény unió*[54] című művét áttekinteni, hiszen azt Bangha a keresztény felekezetek közötti párbeszéd gondolatának szellemében írta meg.

49 Uo. 79.

50 Orvos 2005.

51 Tanulmányában Orvos Levente felsorolja, majd részletesen meg is cáfolja a Bangha Béla ellen gyakran hangoztatott vádakat. Orvos i. m. 1–2.

52 Bangha 1923, 186–194.

53 Bangha 1920.

54 Bangha 1942–1943.

A Bangha személyének és tevékenységének befeketítését célzó rágalmak sorában a holokauszthoz hozzájáruló antiszemitizmus vádjával is találkozhatunk, melyre a cáfolat szintén Bangha írásaiban és beszédeiben található.[55] A keresztény nemzeti kurzus két legjelentősebb egyházi szellemi atyjának, Prohászka Ottokárnak és Bangha Bélának a magyarság megmaradásáért és feltámadásáért folytatott küzdelmében vallott tanaira gyakran sütik rá az „antiszemita" bélyeget. Azonban a hagyományos értelemben vett, a holokauszthoz hozzájáruló antiszemitizmus korántsem tekinthető egyenlőnek a magyarság védelmében kifejtett jogos önvédelmi törekvéseikkel,[56] s azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy – mint már említettem – a Hitler által képviselt újpogánysággal szemben a leghatározottabban lépett fel Bangha Béla.

Az igazságtalan vádak között fel kell ismernünk, hogy Bangha Béla egyike volt azon mértékadó személyiségeknek, akik tevékenységükkel hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar katolicizmus, s azzal együtt a Magyar Katolikus Egyház újjászülethessen, s ezzel párhuzamosan európai szinten is[57] egyedülálló tekintélyt vívhasson ki magának.

55 Orvos i. m. 5–11.

56 Vö.: Fazekas 2010, 215–216.

57 Markó 2010, 198.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bangha 1923. Bangha Béla S. J.: *A katolikus egyház krisztusi eredete*. A Magyar Kultúra kiadása, Budapest, 1923.

Bangha 1920. Bangha Béla S. J.: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*. Szent István Társulat, Budapest, 1920. http://mek.oszk.hu/05300/05387/05387.htm; a letöltés időpontja: 2018. január 28.

Baranyay [1940]. Baranyay Lajos: A mi nagy halottunk. In: Baranyay Lajos és mások (szerk.): *Bangha Béla a nagy sajtóapostol, 1880–1940*. Katolikus Hölgyek Országos Sajtóegyesülete, Budapest, É. n. [1940].

Fazekas 2010. Fazekas Csaba: A magyar katolikus egyház és a „fasizmus". In: Miklós Péter (szerk.): *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról.* Belvedere Meridionale, Szeged, 2010. 214–222.

Gergely 1999. Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon, 1919–1945*. Pannonica Kiadó, Budapest, 1999.

Gergely 1989. Gergely Jenő: *Katolikus egyház, magyar társadalom, 1890–1986. Prohászkától Lékaiig.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989.

Gyenis 1941. Gyenis András: Bangha Béla 1880–1940. In: Gyenis András (szerk.): *Száz jezsuita arcél*. Száz Jezsuita Arcél kiadóhivatala, Budapest, 1941. 448–457.

Tompó [2014]. Ifj. Tompó László: *Mélyszántás. Történelmünk titkai.* Két Hollós Kiadó, Budapest, É. n. [2014].

Dr. Diós – Dr. Viczián 1993. Dr. Diós István (főszerk.) – Dr. Viczián János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon, I. kötet*. Szent István Társulat, Budapest, 1993.

Markó 2010. Markó Csaba: Katolicizmus és politika a Horthy-korszak elején. Prohászka Ottokár és a „keresztény kurzus". In: Miklós Péter (szerk.): *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról.* Belvedere Meridionale, Szeged, 2010. 198–213.

Nyisztor 1941. Nyisztor Zoltán: *Bangha Béla élete és műve*. Pázmány Péter Irodalmi Társaság, Budapest, 1941.

Orvos 2005. Orvos Levente: *Bangha Béla (1880–1940). Az egyik legnagyobb magyar apostol emlékét beárnyékoló vádak.* 2005. https://data.hu/get/10457901/bangha.pdf; a letöltés időpontja: 2018. január 28.

Péterfi-Nagy 2011. Péterfi-Nagy László: Mindszenthy József és az elhallgatott keresztény magyar drámairodalom (II.). Bangha Béla: Az apróhirdetés. *Havi Magyar Fórum,* XIX. (2011) 6. sz. 39–42.

Raffay 2019. Raffay Ernő: *Ady Endre kultúrharcai. Újabb titkos történetek*. Kárpátia Stúdió, Köröstárkány-Kápolnásnyék, 2019.

Rónay 1993. Rónay László: Keresztény értelmiség a század elején. *Katolikus Szemle,* XLV. (1993) 1–2. sz. 39–54.

Rónay 1994. Rónay László: Magyar katolicizmus (1890–1939). *Vigilia,* LIX. (1994) 8. sz. 603–609.

Szekfű [1935]. Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, É. n. [1935].

SIMON LAJOS ZOLTÁN

BOCCACCIO, NAGY LAJOS ÉS A SZIRÉNEK VÁROSA

Buccolicum carmen V.

Jóllehet a *Buccolicum carmen* meglehetősen elhanyagolt területe a Boccaccio-kutatásnak, az ún. nápolyi eclogák (*Bucc. carm.* III–VI.) éles pálfordulást mutató politikai állásfoglalása, Vittore Branca megfogalmazásában az „incoerenza politico-morale", meglehetősen sok vitát váltott ki. Míg ugyanis a III. eclogában (*Faunus*) Boccaccio Nagy Lajos magyar király mellett foglal állást, aki öccse, Nápolyi Endre bestiális meggyilkolása után hadjáratot indított a Nápolyi Királyság ellen, addig a IV. ecloga (*Dorus*) már Johanna új férjének, a magyar seregek elől Nápolyból elmenekülő Tarantói Lajosnak a hányattatásait írja le, az V. ecloga (*Silva cadens*) Nápoly pusztulását siratja el, míg a VI. ecloga (*Alcestus*) a magyar király hirtelen hazatérése után Nápolyba visszamerészkedő Tarantói Lajost ünnepli. Vittore Branca tömör összefoglalása szerint a nápolyi tárgyú eclogák hangvétele az invektívából fokozatosan átmegy palinódiába, elégiába, majd paiánba: „Dall'invettiva volge succesivamente alla palinodia, all'elegia, al

peana."[1] Branca szerint ez azzal magyarázható, hogy Boccaccio a magyarpárti Faunus megírása után kissé alaposabban tájékozódott a Nápolyban történtekről, vagy csak igazodott a firenzei politika színeváltozásaihoz, vagy újból reménykedni kezdett a nápolyi udvar, s főleg Acciaiuoli támogatásában.[2] Mindez érthető is volna, és az is tény, hogy Durazzói Károly meggondolatlan kivégeztetése a kezdetben rokonszenvvel fogadott magyar király ellen hangolta nemcsak a nápolyi, hanem az itáliai közvéleményt is. Érdemes azonban figyelembe venni, hogy a 16 eclogából álló gyűjteményt a költő csak 1366-ban, majdnem húsz esztendővel a nápolyi események után zárta le. A szöveget gyakran javítgató, módosítgató költőnek tehát bőven lett volna alkalma, hogy a nápolyi eclogák politikai és mo-

1 „Lungo un tempo che è difficile fissare, il Boccaccio passa in questi componimenti da posizioni favorevoli a re Luigi d'Ungheria e da accuse per Giovanna e i Taranto (III, nella duplice redazione) a deprecazioni sulla ferocia ungherese e sulla misera fine di Carlo di Durazzo, a giudizi benevoli per Luigi di Taranto e i suoi seguaci, a rimpianti del buon tempo antico di Roberto, a esaltazioni dei sovrani e dell'Acciaiuoli (IV, V, VI). Branca 1977, 76. A legújabb Boccaccio-kézikönyvben Branca e tömör megfogalmazására hivatkozik D. Lummus, azonban kissé pontatlanul: „Vittore Branca has pointed out that the invective of the fourth eclogue turns into the elegy of the fifth, Silva cadens («Falling Forest»), and the paean of the sixth, Alcestus." Lummus 2013, 158. Valójában Branca értelmezésében a III. ecloga a Nápoly-ellenes invektíva, a IV. a palinódia, az V. az elégia, a VI. pedig a paián. Hasonlóképpen Bernardi Perini 1994, 696.

2 „È evidente che il Boccaccio rivedevea e rettificava i suoi giudizi; sia per un miglior conoscenza dei fatti, sia in armonia alla politica fiorentina, sia in fine per le sue mai nascoste simpatie e – perché no? – speranze rivolte alla Corte angioina e all'Acciaiuoli…" Branca 1977, 76., 36. Érdekességképpen jegyezzük meg, hogy az ezeréves fönnállását ünneplő Magyarország hazafias légkörében a *Buccolicum carmenről* író tudósok igen indulatosan ítélték el Boccaccio nápolyi tárgyú eclogáit. Kropf Lajos (1896, 265.) azt írja, hogy Boccaccio „…egészen közönséges köpönyegforgató volt és politikai szélkakas". Némileg megértőbb Radó Antal (1896, I, 200.): „De Boccaccio csakhamar más húrt kezdett pengetni. Midőn a magyar sereg elözönlötte Nápolyt, midőn innen is, onnan is az idegenek okozta pusztulásról érkezett hír: a hazafias érzés erősebb lett benne az igazságérzetnél és V. eclogájában siratta a magyarok dúlta vidékek gyászos végzetét."

rális inkoherenciáját fölszámolja, vagy legalábbis tompítsa.[3] Talán ennek a megítélésbeli bizonytalanságnak is köszönhető, hogy a *Silva cadens* még a *Buccolicum carment* részletesen tárgyaló, nem túl nagy számú szakmunkában is föltűnően kevés figyelmet kapott. Carrara máig nélkülözhetetlen kézikönyve éppen csak megemlíti a szerinte „hideg és terjengős" („fredda e prolissa") eclogát, mint amely jól mutatja a költő megváltozott politikai nézeteit („il mutato animo del Boccaccio").[4] Az ecloga monotóniáját emeli ki a nápolyi eclogákat részletesen elemző Giacomo Lidonicci is, szerinte ezt emiatt fölösleges részletesebben tárgyalni, de hűségesen adja vissza a költő Nápoly pusztulása fölött érzett megrendülését.[5]

Ismeretes, hogy Nagy Lajos magyar király bosszúhadjárata idején, 1347-ben Boccaccio Forlìban időzött, s ottani patrónusa, Francesco Ordelaffi 300 lovassal lelkesen csatlakozott az Itálián átvonuló magyar seregekhez. A Faunus nevet az eclogában vadászszenvedélye és vakmerősége miatt kapta, Nagy Lajos pedig a legelőkelőbb pásztor, Tytirus álarcában lép föl, aki a Duna vidékéről indul a nőstényfarkas és a vörhenyes oroszlánok megbüntetésére:

Sed postquam Tytirus ista
cognovit de rupe cava que terminat Hystrum,
flevit et innumeros secum de vallibus altis
Danubii vocitare canes durosque bubulcos
infrendens cepit; linquensque armenta suosque
saltus infandam tendit discerpere silvam,
atque lupam captare petit flavosque leones,

3 „Il Buccolicum carmen, quale noi lo leggiamo nell'autografo Riccardiano, e infatti un testo omogeneo, che riferisce i sentimenti e le opinioni del Boccaccio dopo il '62." Ricci 1985, 51.

4 Carrara 1909, 114.

5 Lidonicci 1914, 198.

ut penas tribuat meritis: nam frater Alexis
Tytirus iste fuit. (III, 95–103.)

A Johannára és az összeesküvőkre való célzás félreérthetetlen. Az ecloga az epikus léptékű tárgy ellenére derűs, s Boccaccio Martino da Signához írott leveléből ismert, Petrarca túlságosan fenséges hangütésűnek ítélt eclogáival szemben megfogalmazott műfajfölfogásának[6] megfelelően nemegyszer komikus hangulatú: Faunust a felesége (más értelmezések szerint Forlì városa), az aggódó Testilis kétségbeesve próbálja visszatartani, de miként az egyik bölcs pásztor, Palemon megjegyzi, ki tudná a fiatalok vállalkozó kedvét megzabolázni? Őrizzék csak a házat az asszonyok, „sedeant in limine matres" (122.). A párbeszédekben nem ritkák a római komédiaíróktól átvett fordulatok: „parvi pendis" (3.)[7], „auribus accipe voces" (8.)[8], „aperi percepta" (11.), „nostin" (36.).[9] Számos példát találunk bevett epikus formulák paródiájára is. Pamphylus az *Aeneisből* jól ismert „siste gradum"[10] kifejezést kiforgatva szólítja föl Palemont, hogy állítsa

6 „Theocritus syragusanus poeta, ut ab antiquis accepimus, primus fuit qui greco carmine buccolicum excogitavit stilum, verum nil sensit preter quod cortex ipse verborum demonstrat. Post hunc latine scripsit Virgilius, sed sub cortice nonnullos abscondit sensus, esto non semper voluerit sub nominibus colloquentium aliquid sentiremus. Post hunc autem scripserunt et alii, sed ignobiles, de quibus nil curandum est, excepto inclito preceptore meo Francisco Petrarca, qui stilum preter solitum paululum sublimavit et secundum eglogarum suarum materias continue collocutorum nomina aliquid significantia posuit. Ex his ego Virgilium secutus sum, quapropter non curavi in omnibus colloquentium nominibus sensum abscondere; et ob id, cum desideres tam titulorum quam etiam nominum colloquentium in eglogis meis sensum, nolo mireris, magister optime, si absque significato nonnulla colloquentium nomina comperies: de titulis non sic, omnes enim accurate apposui." *Epist*. XXIII. (Ad reverendum in Christo patrem fratrem Martinum de Signa ordinis fratrum Heremitarum sancti Augustini, sacre Pagine professorem.)

7 Plautus, *Rud*. 650; Terentius, *Heaut*. 715; *Hec*. 513.

8 Plautus, *Cas*. 879; *Men*. 4; *Trin*. 828; Terentius, *Hec*. 363.

9 Plautus, *Truc*. 743.

10 Vergilius, *Aen*. VI, 465.

meg a kondáját, egyben Horatius híres tavaszi ódáját („Diffugere nives, redeunt iam gramina campis…")[11] is parodizálva: „I, siste sues, ne gramina campis evellant rostris" (5–6.).[12] Endre meggyilkolását azonban annál komorabb, szinte dantei hangon festi egy másik szereplő, Meris elbeszélése: a nem eléggé óvatos ifjú, miközben a rábízott gulyát vezette, a vadállatok vaksötét tanyájára félelem nélkül belépve egy rémítően őrjöngő vemhes farkasba botlott, az rögtön rávetette magát, tombolva vájta fogait Alexis, vagyis Endre torkába, aki a vadon rejtett ösvényén Adonis sorsára jutott:

> Ast moriens silvas iuveni commisit Alexi,
> qui cautus modicum dum armenta per arva trahebat
> in gravidam tum forte lupam rabieque tremendam
> incidit, impavidus, nullo cum lumine lustrum
> ingrediens; cuius surgens sevissima guctur
> dentibus invasit, potuit neque ab inde revelli
> donec et occulto spirasset tramite vita.
> Hoc fertur. Plerique volunt quod silva leones
> nutriat hec dirasque feras, quibus ipse severus
> occurrens venans mortem suscepit Adonis.[13] (III, 82–91.)

11 Horatius, *Carm*. IV, 7.

12 Jegyezzük meg: jóllehet Vergilius hatása lépten-nyomon fölfedezhető, aligha érthetünk egyet maradéktalanul Gianvito Resta álláspontjával, mely szerint Boccaccio művét – a Petrarcával való versengés mellett – a vergiliusi minta következetes megidézése, sőt aprólékos reprodukciója jellemezné: „piú appariscente sarà l'insistito richiamo all'esempio virgiliano tradotto in una puntigliosa riproduzione di schemi, formule, tipologie, nel consapevole, coerente ed approfondito intento di instaurare in area neolatina un 'codice' retorico bucolico modellato sullo exemplar virgiliano." Resta, 1975, 71. Hasonlóképpen L. Paoletti a *Faunusról*: „un pastiche di modelli ed echi diversi, dominati alla sovrabbondante presenza di Virgilio, e, con frequenza meno vistosa, di Ovidio." Paoletti 1976, 249.

13 Az *Adonis* itt nominativus, vö. Bernardi Perini 1994, 944.

Az Endrét a pásztori költészet mitológiai hősének rangjára emelő leírás félreérthetetlenül utal Johanna romlottságára és kicsapongó életére: nemcsak a *lupa* kétértelmű szó, de az erdei rejtekhely, a *lustrum* is jelenthet bordélyházat.

Ez a zaklatott és baljós hangnem azután uralkodóvá válik a IV., *Dorus* c. eclogában, mely Tarentumi Lajos és hűséges udvari embere, Niccolò Acciauoli Nápolyból Toscanába való menekülését írja le. A hangnemváltásra jó példa, hogy a IV. eclogában Tarantói Lajos pásztori neve, a Dorus a szerző szerint görögül keserűt jelent,[14] a VI. eclogában azután az Alcestus nevet viseli: Boccaccio nyilvánvalóan az alvilágból visszahozott Alkéstisre utal, de nem éri be ennyivel, hanem az etimológiát is megadja: az *alké* jelentése *'virtus'*, az *estus* pedig hevességet (*'fervor'*) jelent.[15] Még meghökkentőbb Lajos magyar király hirtelen átváltozása. A *Faunusban* föllépő derék Tytirus, minden jóravaló pásztorok rettenthetetlen és igazságos vezére itt megvadult Poliphemusként jelenik meg: puszta körmeivel hasogatja le a gyümölcsfák kérgét, vérrel mocskolja be a tiszta vizű forrásokat, fogaival roppantja ketté a faágakat, hörögve pusztítja el még a tarka tollú madarakat is:

> Exuit infaustos ungues truculentior angue
> frendens, et pomis foliis et cortice nudat
> fructeta, et vitreos perturbans sanguine fontes,

14 „Quarte egloge titulus est Dorus hanc ob causam: tractatur enim in ea de fuga Lodovici regis Sicilie; et quoniam liquisse proprium regnum eidem regi amarissimum credendum est, ut satis in processu egloge percipitur, ab amaritudine eam denominavi, nam grece 'doris', 'amaritudo' latine sonat." *Epist*. XXIII. Ennek a félreértésnek a forrása a Vergilius X. eclogájában található *Doris amara* (5) 'keserű vizű tenger' jelzős szerkezet, vö. Bernardi Perini 1994, 947.

15 „Sexta egloga Alcestus dicitur, eo quod de reditu regis prefati in regnum proprium loquatur, quem regem ego hic 'Alcestum' voco, ut per hoc nomen sentiatur quoniam circa extremum tempus vite sue optimi regis virtuosi mores assumpserat: et Alcestus dicitur ab 'alce', quod est 'virtus', et 'estus', quod est 'fervor'." *Epist*. XXIII.

dentibus infringens ramos pictasque volucres
murmure disperdens claustrisque repagula frangens;
omne pecus mungit, decerpit, vellera tondet,
absorbet natos, miseras eviscerat agnas:
si peiora nequit, rescindit cornua tauris. (IV, 76–83.)

Az V. eclogában Calcidia már ezt a földúlt, tönkretett ligetet siratja, amelynek nem volt párja a világon. Ha azonban a *Silva cadens* szövegét és allúzióit tüzetesebben megvizsgáljuk, Nápoly képének elégikus-eszményítő vonásai igencsak viszonylagossá kezdenek válni.

Az ecloga elbeszélője, Caliopus Szicília csücskéből, a Pelorus-fok virágos mezőin („florida rura Pelori") bolyongva nemcsak meghallja, hanem látja is, ahogy a Nápolyt megszemélyesítő Calcidia a tengerparton siratja a város pusztulását. Innen siet – ismét egy epikus fordulat – „celeri passu" (127.)[16] a nápolyi Pamphylushoz, aki azonban Nápolytól nyilvánvalóan távol időzik, hiszen, miként már a fölütésből kiderül, a gyászos eseményekről mit sem tudva, gondtalanul énekel szeretett városáról.[17] Boccaccio tehát, miként Bernardi Perini fölhívta rá a figyelmet, meseszerű módon fölfüggeszti a térbeli távolságokat.[18] Bernardi Perini értelmezését cáfolni igyekszik Tobias Leuker, aki szerint a „netta dimensione metageografica" nem létezik. Serviusból kiindulva amellett érvel, hogy a szirének előbb a Pelorus-foknál, majd Capri szigetén éltek. Leuker szerint a Nápolyt sújtó

16 Ovidius, *Fasti* II, 205.

17 Pamphyle, tu placidos tecum meditaris amores / Calcidie, viridi recubans in gramine solus; / ipsa dolens deflet miseras quas nescio silvas. (V, 1–3.)

18 „C'è nell'egloga una netta dimensione metageografica se dalla Sicilia (*sicilidum* per il classico *Sicelidum*; *Pelori*) Caliopo può udire i lamenti di Calcidia/Napoli, e se alla fine (127 sg.) può andare «di corsa» da Panfilo che è un «napoletano» ben lontano da Napoli (come autorizza a credere la spiegazione a Martino) e verosimilmente in Firenze. Non è solo questione di visione unitaria del Regno angioino, di continuità tra Sicilia e Napoli (v. a. III 69) ma di poetico annullamento delle distanze, di contiguità affettiva alle sciagure della *silva cadens*." Bernardi Perini 1994, 955.

politikai zűrzavar elől Calcidia Parthenope korábbi tartózkodási helyére menekül, az „in litore Parthenopis" (26–27.) tehát a Pelorus-fokra utalna.[19] Ez az értelmezés azonban több szempontból is erőszakolt. Egyrészt a térbeli távolságok hasonló fölfüggesztését megfigyelhetjük másutt is, így a IV. eclogában. Dorus és Phytias, vagyis a menekülő Lajos és kísérője valahol Toszkánában betéved egy Montanus nevű pásztor egyszerű tanyájára. A még mindig rettegő herceget Phytias csillapítja: itt biztonságban vannak, hiszen a hegy magasáról be lehet látni a pisai síkságot, a toszkán lankákon legelésző nyájakat, a távoli Alpokat, a Rhône völgyét, de még az Avignonban tartózkodó bíborosok vörös kalapjai is tisztán kivehetőek:

> Si potius nil, Dore, petis, quid summere differs
> oblatum? Spectare potes de vertice campos
> alpheos tuscosque greges alpesque remotas
> et ligurum saltus, Rhodanum rubrosque galeros
> metiri ac egram mentem revocare quiete.
> Montani laudanda fides. I, summe. Quid obstat? (IV, 16–21)

Másfelől pedig az ecloga szövegében semmi sem utal arra, hogy Calcidia eltávozna a nápolyi tengerpartról:

> Illa diu postquam faunos nymphasque vocavit
> in cassum, pectusque manu pulsavit et ora,

19 „Contrariamente a quanto sostiene Giorgio Bernardi Perini, ultimo editore del *Buccolicum carmen*, questa spiaggia non è quella napoletana, lontanissima dai «boschi siciliani», bensì quella del capo del Peloro: anch'essa, in effetti, può essere chiamata 'spiaggia di Partenope', giacché le sirene, a dire di Servio, vi erano vissute prima di trasferirsi all'isola di Capri. Secondo lo scenario immaginato da Boccaccio, Calcidia, scacciata dal suo nido dai turbini politici che agitavano Napoli all'inizio del 1348, si era rifugiata presso la prima dimora italica di Partenope, la sirena considerata 'napoletana' per la leggenda che situa la sua tomba sul territorio della città." Leuker 2007, 148. sk.

vocibus assiduis syrene in litore fractis
Parthenopis residens misere singultibus inquit… (V, 24–27.)

Ennek pedig nem pusztán Boccaccio poétikai eljárásait illetően van jelentősége. Föltűnő a párhuzam Petrarca *Argus* c. eclogájának záróképével. Itt az Endre meggyilkolásához vezető politikai válságot jelképező, Nápolyra lesújtó rettenetes vihar, az Endrét megjelenítő sudár ciprusfa, a „lacrimabilis arbor" gyökerestül való kitépetése után az ecloga három szereplője közül kettő elmenekül az elpusztított erdőből: Silvius, vagyis Petrarca Toscanába, Phitias, vagyis Barbato da Sulmona pedig szülővárosába távozik. Egyedül a történet elbeszélője, Ydeus, vagyis a nápolyi Giovanni Barrili marad a viharsújtotta tengerparton, magányosan bánkódva:

His dictis, abeunt; patrii Sulmonis ad arva
Contendit Phitias, silvas petit alter etruscas;
Solus ego afflicto merens in litore mansi. (II, 122–124.)

E rendkívül hatásos záróképből válik csak világossá, hogy a Nápoly idilli állapotainak bemutatásával kezdődő, a viharleírással, majd Silvius és Phitias Róbert királyt elsirató epicediumával folytatódó hosszú elbeszélés itt, az elhagyatott tengerparton hangzik el. Boccaccio tehát mintegy megfordítja Petrarca hasonló tárgyú költeményének alaphelyzetét: itt a Nápolyból elmenekülő Caliopus az elbeszélő, míg a tengerparton maradó Calcidia siratja el a várost. A célzás tudatos mivolta aligha lehet kétséges, hiszen közismert, hogy Boccaccio mestere első önálló költeményként terjesztett eclogájának hatására módosította alapvetően a műfajról vallott fölfogását, miként ezt a *Faunus* első, valamint a gyűjteménybe bekerülő második változata is bizonyítja.[20] A *Silva cadens* azonban nemcsak for-

20 Lásd erről Martellotti 1983, 71–89., 91–106.

mailag, hanem tartalmilag is a *Kontrastimitation* jegyében idézi meg az *Argust*.

Tudomásunk szerint a kutatás, egyoldalúan Nápoly pusztulásának drámai képeire összpontosítva, mindmáig nem figyelt föl Calcidia alakjának és siratóénekének negatív, vagy legalábbis ambivalens vonásaira. Idézett tanulmányában Leuker egyedül Servius magyarázatára támaszkodik, megfeledkezni látszik azonban a *Genealogia deorum* szirénekről szóló fejezetéről. Ennek elején Boccaccio valóban idézi a Leuker elmélethez alapul szolgáló Servius-szöveghelyet, viszont más tekintélyekre, így Ovidiusra, Pliniusra és Leonzio Pilatóra hivatkozva a szirének számát nem háromra, hanem ötre teszi, Plinius alapján pedig Nápolyt a szirének hazájának („Sirenum sedes") nevezi. Lényegesebb ennél, hogy Palaephatus és Pilato nyomán a szirének legendájának eredetét a prostituáltak jellegzetes szokásaira vezeti vissza, akik behízelgő szavaikkal („blanda facundia") hálózták be áldozataikat.[21] Emiatt tartják mindőjük szülőanyjának Caliopest, akinek nevét latinul a *bona sonoritas* jelzős szerkezettel adja vissza, ugyanazzal, mint a Martino da Signához írott levelében a *Silva cadens* főszereplőjének

21 „Eas preterea dicit Servius iuxta Pelorum Sycilie promontorium primo, deinde ad Capream insulam secessisse. Plinius vero dicit, Neapolim Calchidiensium, et ipsam Parthenopem a tumulo Syrenis appellatam. Et sic iam quinque Syrenas habemus. Deinde paulo post dicit idem Plinius: Nuceria, Surrentum cum promontorio Minerve, Syrenum quondam etc. […] Palefatus ante alios in libro Incredibilium scribit has meretrices fuisse, solitas decipere navigantes. Et Leontius asserit vetustissima haberi fama apud Etholos prima Grecorum fuisse meretricia, et tantum lenocinio facundie valuisse, ut fere omnem Achayam in suam vertissent predam; et ex hoc arbitrari fabule originis Syrenarum locum fuisse concessum. Et sic illis Etholie fluvius pater est dictus, eo quod eum penes primo sua scelesta cepere servitia; et ut intelligamus per labentem fluvium patrem, lascivam et effluentem concupiscentiam meretricum. Quibus ob blandam fere omnium facundiam Caliopes, id est bona sonoritas, mater ascribitur. Demum prima vocatur Parthenopia a parthenos, quod est virgo. Consuevere quidem meretrices docte volentes exteros irretire, virginum seu pudicarum matronarum mores fingere, oculos scilicet in terram deicere, verba pauca facere, erubescere, tactum fugere, petulcis etiam gesticulationibus ludere, et huiusmodi, ut ex his arbitrentur insipidi hostem honestatis hospitem esse, et incognitum appetant, quod erat cognitum fugiendum." *Genealogia* VII. Cap. XX.

nevét.[22] Mi több, még Parthenope nevét is a tapasztalt kéjnők mesterfogásaiból magyarázza, hiszen ők szokták megtévesztésül a szüzek vagy a tisztes családanyák szemérmes viselkedését utánozni. Jegyezzük meg, hogy Nápolynak mint a szirének utolsó hazájának igencsak negatív képét rajzolja meg Boccaccio a *Rime* XLVIII. szonettjében, amelyet talán érdemes teljes terjedelmében idézni:

> Dice con meco l'anima tal volta:
> „Come potevi tu già mai sperare
> che dove Bacco può quel che vuol fare,
> e Cerere v'abbonda in copia molta,
> e dove fu Partenopè sepolta,
> ov'ancor le sirene uson cantare,
> amor, fede, onestà potesse stare
> o fosse alcuna sanità[23] raccolta?
> E s'tu 'l vedevi, come t'occuparo
> i fals'occhi di questa, che non t'ama,
> e la qual tu con tanta fede segui?
> Destati omai, e fuggi il lito avaro,
> fuggi colei che la tua morte brama.
> Che fai? che pensi? ché non ti dilegui?"

Parthenope tehát a bőség és a mámor csábító, de csalárd, állhatatlan és halálos veszedelemmel fenyegető városa, ahol a szeretet, hűség és becsület nem képes létezni. Föltűnően hasonló ez a kép a Petrarca nápolyi

22 „Pro Caliopo ego intelligo aliquem optime recitantem damna desolate civitatis, nam «caliopes» grece, «bona sonoritas» est latine, que bona sonoritas in aliquo esse non potest nisi debito ordine dicenda dicantur." Epist. XXIII.

23 A *Rime* legutóbbi kiadója, V. Branca elveti Massera konjektúráját: „sanità in senso translato: di senno, di mente, d'animo e di costumi. Non sembra quindi necessario correggere col Massera santità o tautologico o eccessivo." Branca 1994, 298.

tárgyú leveleiből kirajzolódóhoz. Az *amor*, *fede*, *onestà* hiánya a Petrarca Giovanni Colonnához címzett levelében olvasható jellemzésére emlékeztet: „nulla pietas, nulla veritas, nulla fides".[24] A *Rime* legújabb kiadásában Branca regisztrálja ugyan az *Aeneis*-allúziót („Heu fuge crudeles terras, fuge litus avarum", III, 44.),[25] de azt már nem, hogy ez az idézet Petrarca egy másik, Nápoly züllését megrendítően képekkel ábrázoló levelében is föllelhető.[26]

Akár számolunk azonban a szonett esetében Petrarca hatásával, akár nem, a *Silva cadens* Nápoly-képe hasonlóan nyugtalanító. Már a tengerparton sorsát sirató Calcidia sem föltétlenül megnyerő jelenség, s figyelemre méltó, hogy a *syrene* szó a *Buccolicum carmen* szövegében egyedül itt fordul elő. Gyászénekét korántsem a *bona sonoritas* jellemzi: „vocibus assiduis syrene in litore fractis / Parthenopis residens misere singultibus inquit" (26–27.). A nem annyira megtört vagy bágyadt, inkább eltorzult, artikulálatlan hangnak fordítható „fracta vox" jelzős szerkezet a klasszikus költészetben igen ritka, de leginkább a bacchusi önkívülethez kapcsoló-

24 *Fam*. V, 3, 8. Vö. Cicero, *Laelius de amicitia* 15 (52). „Haec enim est tyrannorum vita nimirum, in qua nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis benevolentiae potest esse fiducia, omnia semper suspecta atque sollicita, nullus locus amicitiae." E párhuzamhoz és Nápolyi Johanna alakjához Petrarca leveleiben lásd Lokaj 2000, 487.

25 Lokaj (2000, 507.) joggal hívja föl a figyelmet arra, hogy Róbert halála és a Cleopatraként ábrázolt, de az iránta érzett gyűlölete miatt néven soha nem nevezett Johanna uralomra jutása Petrarca számára a klasszikus ókor és a jelenkor közötti kapcsolat megszakadását is jelentette: „…sotto Giovanna cessano tutti i legami fra la classicità e la contemporaneità. La dolcezza, la sapienza, insomma, la grandezza del mondo antico non era più in grado di frenare il corso degli eventi, di proteggere Napoli dal proprio annichilamento. Giovanna aveva spezzato una volta per tutte ogni speranza umanistica di suggere alla sacra linfa dell'antichità, sia cristiano, sia classica."

26 „Sed de his hactenus; nam et tragicum opus est et multa super his inter obstinatos cives verba iam perdidi. Minime vero mirabere amicos tuos, tanto avaritie premio proposito, in ea urbe vinctos esse, in qua hominem innoxium occidere ludus est; quam licet unam ex omnibus Virgilius «dulcem» vocet, non inique tamen, ut nunc est, Bistonia notasset infamia: Heu fuge crudeles terras, fuge litus avarum." *Fam*. V, 6, 6.

dik, így Iuvenalis II. szatírájában: „hic turpis Cybele est, et fracta voce loquendi / libertas" (111–112.). Hasonlóképpen a Bacchus-kultusz leírásában fordul elő Paulinus Nolanusnál: „Euhoe, Bacchi sonum fractis imitantur anheli vocibus" (XIX, 281–282.). Ez az őrjöngő panaszkodás egy különös erdőkatalógussal kezdődik – nem volt az ausoniai mezőkön sem szemet gyönyörködtetőbb, sem hatalmasabb erdő a nápolyinál:

> Non fuit ausonicis campis, me iudice, silva hac
> letior aut maior, nulla atque capacior evi.
> Hec fagis celum tangebat et ylice multa,
> quercubus insignis, viridi spectandaque lauro,
> ac cedro crebra, funesta et pulchra cupressu.
> Non adeo quondam formosa Libistridos ursis
> horrida, cui cessit magnorum Ercinia nutrix
> silvestrumque boum gelido sub cardine celi,
> Ydaque iudicio Paridis memoranda puellis,
> bebritiumve nemus cessit cessitque erimantum. (V, 28–37.)

Ez a nyitó leírás nem nélkülözi a baljós áthallásokat: az égig nyúló bükkök, tölgyek és cédrusok mellett Nápoly erdejét gyászos ciprus ékesítette: „*funesta pulchra cupressu*" (31.), ez pedig világos utalás Petrarca *Argus* c. eclogájára, ahol Endre személyét a tomboló vihar kitépte ciprusfa jelképezi.[27] Még zavarba ejtőbb a folytatás: nem volt ilyen szép, mondja Calcidia, még a medvéktől rettenetes Libystridos erdeje sem, de meghátrált előtte az északi égbolt alatt roppant bivalyokat nevelő hercyniai erdő, miként a Paris ítélete miatt a leányoknak emlékezetes Ida hegye is, nem különben Erymanthus és Bebrycia híres erdeje. Ez a fölsorolás aligha lehet esetleges, hiszen mindezen erdőkről Boccaccio a *De montibus, silvis, fontibus,*

27 „corruit et colles concussit et arva cupressus" (13).

lacubus, fluminibus, stagnis seu paludibus et de diversis nominibus maris c. tudós értekezésében is rövid ismertetést ad. Libistridos – a szöveg alapján ezt a szót nominativusnak kell értenünk – erdejét hiába keresnénk a klaszszikus auctoroknál: Boccaccio valószínűleg az *Aeneis* azon sorát értette félre, ahol Euander egy libyai medvebőrt kínál föl a megfáradt Aeneasnak szerény hajlékában: „stratisque locavit / effultum foliis et pelle Libystidis ursae" (VIII, 367–368.).[28] A korántsem idilli és barátságos hercyniai erdőt Caesar *Bellum Gallicumából* is ismerhette,[29] ám a római költészetben csak későn honosította meg az a Claudius Claudianus, aki Petrarca és Boccaccio legkedvesebb költői közé tartozott, már csak azért is, mert úgy tudták, született firenzei volt.[30] A Claudianus-allúziót egy szövegszerű megfelelés is megerősíteni látszik: „sub cardine celi".[31] A hercyniai erdő hátborzongató leírását találjuk a *De consulatu Stilichonis* I. könyvében: Stilicho hadjárata olyan békességet hoz majd a vad germánokra, hogy a hercyniai erdő nyomasztó csöndjében is biztonságban lehet vadászni, az ősi hiedelmekkel övezett vad ligeteket, a barbár istenként tisztelt tölgyfát pedig büntetlenül vághatják ki a római fejszék:

28 Bernardi Perini 1994, 956–957. „LIBYSTRIS silva est, ut quidam dicunt, Thessalie, alii vero illam apud Bistonas esse confirmant; que, etsi moltorum animalium altrix sit, ursos tamen pregrandes alit et validos." *De montibus* II. *De silvis.*

29 „ERICINIA multis silvis nomen est, sed maior atque notior ea est quam apud Germanos etiam Greci veteres cognovere eamque dixere Oriciniam. Huius quidem latitudo novem dierum iter expedito homini patet. Oritur autem ab Helvetiorum et Nemetum atque Turiacorum finibus et recta Danubii fluminis regione ad fines Dacorum et Anartium usque contingit. Inde se sinistrorsum flectens propter immensam sui magnitudinem multarum gentium fines attingit et cum .XL. dierum in longitudinem eius progressus factus sit, nemo tamen ex Germanis est qui se audisse aliquem ad eius devenisse finem dicat, aut quo sub celo oriatur seu potius finiatur acceperit. Multa quidem in ea ferarum sunt genera, cum quibus pro gloria robusti iuvenes silve propinqui exercentur." *De montibus* II. *De silvis*

30 *conterraneus meus:* Petrarca, *Sen*. VII, 1, 138.

31 *In Rufinum* II, 274.

ut procul Hercyniae per vasta silentia silvae
venari tuto liceat, lucosque vetusta
religione truces et robur numinis instar
barbarici nostrae feriant impune bipennes. (I, 228–231.)

Nem kevésbé hátborzongató azonban a bithyniai Bebrycia erdeje sem: miként az Argonauták története nyomán Boccaccio is írja, az erdő királya, Amycus minden vendégét meggyilkolta, míg Polydeukésben emberére nem akadt.[32] A Boccacio által igen jól ismert Statius *Thebaisában* a követségbe induló Tydeus mondja: szívesebben mennék a vad szarmatákhoz, vagy a bebryciai liget véreskezű őrizőjéhez („melius legatus adissem / Sauromatas rabidos servatoremque cruentum / Bebrycii nemoris").[33] Az árkádiai Erymanthus baljós erdeje, Statius szavaival a „monstrifer Erymanthos"[34] pedig közismert: innen hozta el – negyedik munkájaként – Héraklés az erymanthosi vadkant,[35] de az Ovidius *Metamorphoses*ből jól ismert történet szerint Arcas is itt nyilazta le kis híján medvévé változott anyját, Callistót.[36] Ezek tehát azok az erdők, amelyek nem vehették föl a versenyt azon csodálatos hellyel, amelynek vesztét Calcidia siratja. Fölülvizsgálatra szorul tehát azon nézet, hogy a gyászdal nem volna több, mint Nápoly régi ragyogásának érzelmes fölidézése („calde rievocazioni dell'antico splendore"), miként régebben Lidonicci, újabban pedig Leuker

32 „BEBRYACUM nemus in Bithinia est, in quo aiunt quondam Amycom Bebryciorum regem consuetum vim hospitibus inferre, quam cum in eodem Polluci a Colchide redeunti facere conaretur, a Polluce occisus est." *De montibus* II. *De silvis.*

33 *Theb*. III, 351–353.

34 *Theb*. IV, 298.

35 „ERIMANTUS mons in Arcadie finibus constitutus est, in quo Hercules aprum cuncta vastantem vivum cepit eumque Euristeo detulit regi." *De montibus* I.

36 *Met*. II, 496–504. Vö. *Genealogia* V. Cap. XLIX. (De Arcade XV filio secundi Iovis, qui genuit Yonium)

(„l'idillio protetto e custodita da Titiro") állította.[37] Sokkal inkább tükrözi a költőnek a város iránt érzett ambivalens érzéseit.

Az aranykorihoz hasonló békességet e baljós erdőben csak Tytirus, vagyis Bölcs Róbert király volt képes afféle kultúrhérósként fönntartani: elsőként hozott olyan, tudós alapossággal kigondolt törvényeket, amelyek mind a nyájnak, mind ligetnek javára váltak:

> ille est
> qui primus pecori leges nemorique salubres
> carmine cantavit, quarum nec clarior usquam
> copia docta fuit legum nec prisca tulere
> secula maiores, auro dum floruit etas
> sanguine… (V, 57–62.)

Megint csak föltűnő a hasonlóság Petrarca *Argus* c. eclogájának Bölcs Róbert uralkodásáról adott képével. Argus alakjához nem annyira Ovidius, sokkal inkább Claudianus szolgált mintául. A *De consulatu Stilichonis* I. könyvében Claudianus a vandál származású hadvezért a százszemű Argushoz és a százkarú Briareushoz hasonlítja, hiszen csak az emberfölötti munka, a fáradtságot és az álom felhőjét hírből sem ismerő szüntelen, mindent kézben és szem előtt tartó, szakadatlan tevékenység mentheti meg a birodalmat a széthullástól.[38] Petrarca Argusának sem pusztán

37 Lidonicci 1914, 198.; Leuker 2007, 149. Jegyezzük meg, a német kutató Calcidia énekét úgy idézi, hogy éppen az erdőhasonlatokat tartalmazó részt hagyja ki.

38 „quae brachia centum, / quis Briareus aliis numero crescente lacertis / tot simul obiectis posset confligere rebus: / evitare dolos; veteres firmare cohortes, / explorare novas; duplices disponere classes, / quae fruges aut bella ferant; aulaeque tumultum / et Romae lenire famem? quot nube soporis / immunes oculi per tot discurrere partes, / tot loca sufficerent et tam longinqua tueri? / Argum fama canit centeno lumine cinctum / corporis excubiis unam servasse iuvencam!" (I, 303–313.) Vö. Petrarca, *Argus* 107–114.: „Pastorum rex Argus erat, cui lumina centum / Lincea, cui centum vigiles cum sensibus aures, / Centum artes, centumque manus, centumque lacerti,

száz hiúzélességű szeme van, hanem száz kifinomult hallású füle is (ami a Cod. 33. szerzője szerint Róbertnek a jogtudományokban való rendkívüli jártasságára utalna[39]), százféle művészet ismerője, száz karja és száz keze rendkívüli tetterőt árul el, egyetlen, tehát nem csalárd nyelve pedig orpheusi hatalommal ruházza föl, szavainak hatalmával képes a sziklákon és a vadállatokon is uralkodni, a kőrisfákat pedig gyökerestül szaggatja ki földből. A kortárs kommentátor ez utóbbi képet igen szellemesen úgy magyarázza, hogy az emberek lelkéből el tudta távolítani a belegyökerezett rosszat:[40]

> Pastorum rex Argus erat, cui lumina centum
> Lincea, cui centum vigiles cum sensibus aures,
> Centum artes, centumque manus, centumque lacerti,
> Lingua sed una fuit, cum qua rupesque ferasque
> Flecteret et fixas terre divelleret ornos.
> Ille diu clarus silvis, perque omnia notus,
> Pascua, formosis cantatus ubique puellis,
> Mille greges niveos pascens per mille recessus. (II, 107–114.)

A Claudianustól vett kép a királyt elsirató *epicediumnak* tehát nem pusztán epikus pompát kölcsönöz, hanem uralkodását a boldog liget idilli állapotainak fönntartásáért való szüntelen és heroikus küzdelemként írja le. A Boccacciótól föntebb idézett részlet utolsó mondata – „auro dum floruit etas / sanguine", ahol a sanguine, Bernardi Perinivel egyetértve alig-

/ Lingua sed una fuit, cum qua rupesque ferasque / Flecteret et fixas terre divelleret ornos. / Ille diu clarus silvis, perque omnia notus, / Pascua, formosis cantatus ubique puellis, / Mille greges niveos pascens per mille recessus."

39 „cui centum vigiles cum sensibus aures, quia omnia audita et lecta iura rome intelligebat." Avena 1906, 184.

40 „et divelleret ornos, idest ipsas arbores fixas terre; idest omnes malas radices fixas in animo hominum eradicabat et divellebat." Avena 1906, 184.

ha lehet más, mint *ablativus originis*,[41] Petrarca szövegénél is határozottabban céloz arra, hogy Calcidia korántsem a mitikus aranykor újjászületéséről beszél, sokkal inkább a polgárháborúk zűrzavarából, szó szerint vérből született augustusi aranykorról, a princeps szigorú törvényhozói tevékenységét idéző uralkodásról. Bölcs Róbert halálával azonban a rend fölbomlott, s a magyar király hadjárata isteni büntetésként érte Nápolyt.

Calcidia alakjának és énekének negatív vonásaival összhangban áll, hogy Pamphylus, aki Caliopus elbeszéléséből értesül Calcidia sirámairól, megvetően vonja le a tanulságot: a nympha azt hiszi, hogy Endre meggyilkolásának fölháborító bűntényét és az elháríthatatlanul bekövetkező isteni büntetést könnyeivel semmissé teheti:

> Heu miser, heu, video que sit sibi causa doloris:
> indignum facinus lacrimis revocare putabat,
> previsum dudum superis et pensa sororum.
> Errat stulta nimis: celo parere necesse est. (V, 120–123.)[42]

Tegyük hozzá, erről a szörnyű bűnről vall maga Dorus, vagyis Tarantói Lajos is a IV. eclogában, melyet a Faunus palinódiájaként szoktak értelmezni:

> Post hunc miserandus Alexis
> qui, gregibus nimium durus silvisque molestus
> imperitans, abiit crudeli funere pulsus.
> Munere post Phytie pulchra est michi iuncta Liquoris,
> et sub me septas Argi tenuere nepotes,

41 Bernardi Perini 1994, 598.

42 Cf. Petrarca, *Argus* 53–57.: „Sed ferre necesse est. / Hec est vita hominum, Phitia; sic leta dolendis / Alternat fortuna ferox. Eat ordine mundus / Antiquo; nobis rerum experientia prosit: / Quo grex cumque miser ruerit, consistere pulcrum est."

quas inter clarosque lacus pecorosaque tempe
Calcidici veteres silvam posuere coloni
a Cumis, qua nulla prior dum floruit; in qua
dum nos iurgantes pueros agitaret Erinis,
ecce celer quondam patriis Poliphemus ab arvis
progenitus nostris et nostro sanguine, ripis
altus in extremis Hystri, puto, lacte ferino,
quo iaculo incertum, certo mutilatus ab ictu
parte sui, iusta rabie succensus et ira… (IV, 53–66.)

Az őt szállására befogadó és történetét végighallgató Montanus pedig ugyanazt a szerepet tölti a *Dorusban*, amelyet Pamphylus a *Silva cadensben*. Mindkét szereplő a bukolikus *otium* jellegzetes képviselője, s mindketten meglehetős távolságtartással hallgatják a hozzájuk érkező szereplők történeteit. Miként Pamphylus is némi iróniával kérdezi Caliopust az ecloga végén, hogy nem próbálta-e legalább kedves szavakkal megvigasztalni a siránkozó szirént (mire Caliopus nem röstelli bevallani, hogy nem, mert félt, hogy Poliphemus megjelenik), úgy Montanus is értetlenkedve kérdezi, hol voltak a rettenthetetlen nápolyi hősök, amikor a vad Poliphemus megjelent:

Quid Paphus, queso, cui centum brachia, centum
fama refert oculos, cui tanta licentia fandi
in superos hominesque fuit? Non cuspide lata
occurrit monstro? Quid tunc furibundus Asylas?
quid pecudum custos Phorbas? quid Damon amicus?
quid tu? quid Phytias? quid Pamphylus atque Molorcus?
ac alii tecum tangentes alta boatu
sydera, iactantes vario sermone palestras
atque pedum cursus, cestus et fortia facta? (IV, 116–124.)

A szöveghely gúnyos hangvételét nemcsak az adja, hogy e hősök csak a sportteljesítményeikkel tudnak – de azokkal gátlástalanul – dicsekedni, hanem a nápolyi nemesek epikus nevei (az etruszk „fortis Asilas" az *Aeneis* hőse, a Nemeában Herculest vendégül látó Molorchus pedig Statius *Thebais*ában szerepel), továbbá az epikus klauzulák is: „cuspide lata", „fortia facta".[43] A nápolyi *silva* e tragikusan ironikus, a klasszikus irodalom legborzasztóbb helyszínei közé tartozó erdőket megidéző, a bukolikus idillt kíméletlenül visszájára fordító magasztalása mellett tehát ezekből az eclogákól sem hiányzik a nyílt, sok helyütt a klasszikus eposz fenséges fordulatait parodizáló invektíva, s ennek éppen a legeszményítettebb, az eseményeket kívülről szemlélő szereplők adnak hangot. Mindennek alapján pedig a legkevesebb, amit elmondhatunk, hogy Boccaccio korántsem szemlélte elfogultan annak az államnak a belső viszonyait, ahol ifjúkora legszebb éveit töltötte.[44] Egyetérthetünk D. Lummus megállapításával: a földúlt erdő nem pusztán politikai események allegóriája, hanem a város dekadens erkölcseinek is.[45] A nápolyi eclogák azonban nemcsak politikai-morális szempontból képeznek koherens egységet, hanem szervesen illeszkednek a *Buccolicum carmen* kompozíciójába is.

Miként Christine Ratkowitsch egy a Boccaccio-filológiában érthetetlenül mellőzött tanulmányában kimutatta,[46] a *Bucolicum carmen* szerkezete három nagy egységre osztható föl, melyek – mintegy Boccaccio szellemi önéletrajzát nyújtva – megfeleltethetők az emberi élet három nagy szakaszának, valamint a középkori fölfogás szerint hozzájuk kapcsolódó

43 Bernardi Perini 1994, 953.

44 Nápoly képéről Boccaccio műveiben újabban lásd Morosini 2012, 69–87.

45 „The pastoral landscape's destruction recalls more than just the political exile and dispossession of the king; it evokes a decadent moral state as well." Lummus 2013, 163.

46 Ratkowitsch 2000, 301–334. Jellemző, hogy erről a kitűnő tanulmányról még a *Buccolicum carmen* legújabb, túlzottan nagynak éppenséggel nem tekinthető szakirodalmát szemléző áttekintés sem vesz tudomást: Lorenzini 2010, 153–65.

tevékenységeknek: az ifjúkorhoz a szerelem illik, vagyis a *vita voluptuosa*, a felnőttkorhoz a külső érvényesülés, tehát a *vita activa*, az érett korhoz pedig a szemlélődésnek szentelt *vita contemplativa*. A *vita activát* a III–IX. eclogák önmagába záródó egysége tematizálja. A hatalom és a pénz megszerzéséért folytatott küzdelmeket tárgyul választó, a nápolyi és firenzei változásokról hol tragikusan ironikus, hol keserűen szatirikus képet adó eclogák leírásai tehát korántsem véletlenül bővelkednek a diszharmonikus elemekben. A Tarantói Lajos hazatérését ünneplő VI., *Alcestus* c. költemény várakozásteljes hangulatát nemcsak a költemény nyugtalanító lezárása hiteltelenìti el,[47] hanem még inkább a VIII., *Midas* c. ecloga, amelynek mérhetetlenül kapzsi címszereplője éppen az a Niccolò Acciaiuoli, aki Tarantói Lajos támogatójaként Nápolyban roppant hatalomra tett szert, s akinek személyéről a pásztorok ismét az invektíva hangnemében szólnak, mint aki saját hatalmi pozíciójának megszilárdítása érdekében munkálkodott buzgón Johanna és szeretője összeházasításán. Ebben az eclogában a Firenzéből érkező, Boccacciót megszemélyesítő Phytiasnak a nápolyi Damon mesél Accaiuoli gaztetteiről, mire Phytias megjegyzi: senki sem juthat magas tisztségekhez, csak az igazságos Isten akaratából: „*nemo, nisi Iuppiter equus / iusserit, in celsos usquam conscendet honores*" (63–64.). Mint végső tekintélyre egy Amintas nevű, valószínűleg Ovidiussal, esetleg Dantéval azonosítható pásztorra hivatkozik, aki idősebb korában a világ állhatatlanságáról és forgandóságáról énekelt:

47 „Amphibolie kennzeichnet aber auch das Ende der Ekloge, wo die positive Stimmung durch aufkommenden Lärm plötzlich wieder in Furcht und Schrecken umschlägt (6, 159–166). Ob damit bloß die kurzfristigen Wirren nach Louis' Rückkehr gemeint sind oder sich bereits der Zug Karls IV. nach Italien ankündigt, der in 7 und 9 thematisiert wird, bleibt für die eigentliche Aussage belanglos: Dieser bedrückende Schluß zeigt nochmals, daß die auf der politischen Karriere fußende vita activa stets von Unheil bedroht ist und daher nicht zum wahren Ziel führen kann." Ratkowitsch 2000, 316.

Sepe vices rerum verti cantabat Amintas
iam senior! Lacrimas mecum mors equa resolvet. (VIII, 74–75.)

Ebben az örökös változásnak kitett földi világban[48] az idilli állapotok óhatatlanul csak átmenetileg, és csak olyan felemás módon valósulhatnak meg, mint a Bölcs Róbert alatt fölvirágzó, majd halála után a hivalkodó pompa, az aljas intrikák és bestiális gyilkosságok sötét erdejévé változó Parthenopé esetében.

Az evilági aranykor tünékeny és hiábavaló mivoltának hangsúlyozásában Boccaccio ahhoz az ókeresztény írókig visszavezethető hagyományhoz kapcsolódik, amely a klasszikus aranykorleírásoknak, mindenekelőtt pedig Vergilius IV. eclogájának motívumkincsét az eszkhatológiára vonatkoztatta, s a túlvilági üdvösség megjelenítésére tartotta fönn. Már Lactantius is azt vallotta, hogy csak az *apocalypsis* után valósulhat meg mindaz, amit a pogány költők Saturnus királyságáról énekeltek: „...denique tum fient illa quae poetae aureis temporibus facta esse iam Saturno regnante dixerunt".[49]

Ilyen, valóban aranykori állapotokat festő leírásokkal Boccacciónál is találkozhatunk, de csak a gyűjteménynek a *vita contemplativa* jegyében álló harmadik részében, így a XIV. eclogában, amelyet az idősödő költő korán elhunyt kislánya, Violante emlékének szentelt. Az örök üdvösség boldogságában részesülő, immár Olympiává átlényegült leány éjnek idején jelenik meg hajlott korú atyjának, hogy vigasztalásul részletesen beszámoljon neki arról a csodálatos erdőről, ahol az üdvösségre jutottak élnek. Ezen a hegyen a pálmafák és cédrusok a csillagokat verik, a pa-

48 Még ha vitatható is Lummus föltevése, mely szerint a *Buccolicum carmen* legfőbb mintája Ovidius *Metamorphosese* volna, kétségtelen, hogy a gyűjtemény meghatározó motívuma az állandó változás és átalakulás, a „story of transformation". Lummus 2013, 159.

49 *Div. Inst.* VII, 24, 9.

takok olyanok, mintha ezüstből volnának, aranyos szarvú őzek, aranyos tollú madarak, aranytól tündöklő griffmadarak népesítik be.[50] Violante azonban elbeszélését rögtön azzal kezdi, hogy ez a varázslatos táj a bűnös bárányoknak megközelíthetetlen: „est in secessu pecori mons invius egro, / lumine perpetuo clarus" (170–171.). Ez az oly érzékletesen bemutatott, romolhatatlan aranykori világ ezáltal mintegy ellenpárul szolgál a *Silva cadens* gyászénekében elsiratott nápolyi aranykornak, még inkább kiemelve annak – talán sikerült kimutatnunk – baljós, nyugtalanító és pusztulásra ítélt mivoltát.

50 Az Olympiához lásd Carrara, 1899; Zabughin 1922, 57–62; Chiecchi 1995, 219–244.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Avena 1906. Avena, Antonio: *Il Bucolicum carmen e i suoi commenti inediti.* Società Cooperativa Tipografica, Padova, 1906.

Bernardi Perini 1994. Bernardi Perini, Giorgio: Buccolicum carmen. In: *Tutte le opere di Giovanni Boccaccio*, a cura di V. Branca. V/2. Mondadori, Milano, 1994.

Branca 1977. Branca, Vittore: *Boccaccio. Profilo biografico.* Sansoni, Firenze, 1977.

Branca 1994. Rime a cura di V. Branca con Appendice degli Argomenti e Rubriche dantesche a cura di Giorgio Padoan. In: *Tutte le opere di Giovanni Boccaccio*, a cura di V. Branca. V/1. Mondadori, Milano, 1994. 298.

Carrara 1899. Carrara, Enrico: *Un oltretomba bucolico.* N. Zanichelli, Bologna, 1899.

Carrara 1909. Carrara, Enrico: *La poesia pastorale*. Dottor F. Vallardi, Milano, 1909.

Chiecchi 1995. Chiecchi, Giuseppe: Per l'interpretazione dell'egloga Olympia di Giovanni Boccaccio. *Studi sul Boccaccio*, 23. (1995) 219–244.

Kropf 1896. Kropf Lajos: Az aversai gyilkosság 1–4. *Erdélyi Múzeum*, 13 (1896) 97–111.; 163–177.; 211–228.; 258–273.

Leuker 2007. Leuker, Tobias: Due maestri del Boccaccio. Il papagallo e la fenice nel ritratto allegorico della Napoli di Roberto d'Angiò. (*Buccolicum carmen* V 28–68.) *Studi sul Boccaccio*, 35 (2007) 147–155.

Lidonicci 1914. Lidonicci, Giacomo: Boccaccio, Giovanni: *Il „Buccolicum carmen*". Trascritto di su l'autografo Riccardiano e illustrato per cura di G. Lidonicci. S. Lapi, Città di Castello 1914.

Lokaj 2000. Lokaj, Rodney J.: La Cleopatra neapoletana: Giovanna d'Angiò nelle Familiares di Petrarca. *Giornale Storico della Letteratura Italiana*, 127 (2000) 481–521.

Lorenzini 2010. Lorenzini, Simona: Rassegna di studi sul Boccaccio bu-

colico. *Studi sul Boccaccio*, 38 (2010) 153–65.

Lummus 2013. Lummus, David: The Changing Landscape of the Self. In: V. Kirkham – M. Sherberg – J. L. Smarr (eds.): *Boccaccio. A Critical Guide to the Complete Works*. University of Chicago Press, Chicago and London, 2013. 155–169.

Martellotti 1983a. Martellotti, Guido: Dalla tenzone al carme bucolico: Giovanni del Virgilio, Dante, Boccaccio. In: *Dante e Boccaccio e altri scrittori dall'umanesimo al romanticismo.* Con una premessa di U. Bosco. Olschki, Firenze, 1983. 71–89.

Martellotti 1983b. Martellotti, Guido: La riscoperta dello stile bucolico (da Dante a Boccaccio). In: *Dante e Boccaccio e altri scrittori dall'umanesimo al romanticismo.* Con una premessa di U. Bosco. Olschki, Firenze, 1983. 91–106.

Morosini 2012. Morosini, Roberta: La 'bona sonoritas' di Calliopo: Boccaccio a Napoli, la polifonia di Partenope e i silenzi dell'Acciaiuoli. In: *Boccaccio Angioino. Materiali per la storia di Napoli nel Trecento.* A cura di G. Alfano, T. D'Urso, A. Periccioli Saggese. Peter Lang, Bruxelles – Bern – Berlin – Frankfurt am Main – New York – Oxford – Wien, 2012. 69–87.

Paoletti 1978. Paoletti, Lao: Virgilio e Boccaccio. In: R. Chevalier (Éd.): *Présence de Virgile.* [Actes du Colloque des 9, 11 et 12 Décembre 1976 (Paris E. N. S.)] Tours – Paris, 1978. 249–263.

Radó 1896. Radó Antal: *Az olasz irodalom története I–II.* Budapest, 1896.

Ratkowitsch 2000. Ratkowitsch, Chr.: Mittelalterliches in der Hirtendichtung des Giovanni Boccaccio. *Wiener Studien*, 113 (2000) 301–334.

Resta 1975. Resta, Gianvito: Codice bucolico boccacciano. In: *I classici nel medioevo e nell'umanesimo. Miscellanea filologica.* Istituto di filologia classica e medievale, Genova, 1975.

Ricci 1985. Ricci, Pier Giorgio: Per la cronologia del „Buccolicum

carmen". In: *Studi sulla vita e le opere del Boccaccio.* R. Ricciardi, Milano – Napoli, 1985. 50–66.

Zabughin 1922. Zabughin, Vladimiro: *L'oltretomba classico medievale dantesco nel medioevo.* Olschski, Firenze 1922.

TAKÁCS LÁSZLÓ

ÉRTELMEZÉS-RÉTEGEK ÉS RELATÍV KRONOLÓGIA A *COMMENTUM CORNUTI* PERSIUS ELSŐ SZATÍRÁJÁHOZ TARTOZÓ MAGYARÁZATAIBAN

Editum librum continuo mirari homines et diripere coeperunt. – ezekkel a szavakkal jellemzi a szatíraköltő ókori életrajza, a *Vita de commentario Probi Valeri sublata* azt a népszerűséget, amellyel a római közönség fogadta azon karcsú kötetet, amely a fiatalon elhunyt Aules Persius Flaccus halála után jelent meg.[1] A heves fogadtatás ténye azért is meglepő, mert a mindössze hatszázhatvannégy sorból álló költői korpusz egyes darabjai, a többnyire bevezetésként, prológusként értelmezett *Choliambus* melletti hat szatíra a római költészet legnehezebben érthető alkotásai közé tartozik. A művek sztoikus filozófiai tanítása azonban minden bizonnyal jelentős szerepet játszott abban, hogy a nyelvi-költői megformálás bonyolultsága ellenére Persius iskolai szerző lett. Emiatt hamar fölmerülhetett az igény, hogy a könnyebb érthetőség végett magyarázatokat fűzzenek a szöveghez. Éppen ezért sokáig széles körben elfogadott volt

1 Vö. Takács 2011, 151–152.

az a nézet – és ezt erősítette a hivatkozott ókori életrajz címe –, hogy a szatírákhoz a neves kortárs filológus, Valerius Probus Berytus írt először kommentárt.[2] Noha ez a föltevés minden bizonnyal téves, egy korai kommentár létezését nem zárhatjuk ki. Amit biztosan állíthatunk, csupán annyi – és erre Szent Jeromos egyik megjegyzése a bizonyíték –, hogy a Kr.u. 4. században a római iskolákban (legalábbis Aelius Donatus római iskolájában) forgattak egy Persius-kommentárt.[3] Ez a scholion-gyűjtemény abban a formában, ahogy Szent Jeromos korában használatban lehetett, nem maradt ránk. Az újabb kutatások szerint a középkorban a költő mesterének, a sztoikus filozófus Annaeus Cornutusnak tulajdonított *Commentum Cornuti* koraközépkori kompiláció, amelyet valamikor a 9. század folyamán állítottak össze, illetve egészítettek ki a későantikvitásból áthagyományozott scholion-anyag alapján.[4] Ha végleges formáját nem az ókorban nyerte is el a *Commentum Cornuti*, az nem kétséges, hogy magját vagy a Szent Jeromos által is használt, vagy valamely másik, esetleg több Persius-kommentár alkotta.[5] Ez egészült ki a koraközépkori magyarázatokkal és értelmezésekkel.

Mivel a költők műveihez írt többi ókori kommentár esetében is azt tapasztaljuk, hogy bennük különböző időben keletkezett magyarázatok és más-más korban, a szerzőtől és a műtől időben egyre távolabb élő kommentátorok magyarázatai rétegződtek egymásra, és ezek egymástól való elválasztásának megkísérlése pontosabb képet ad az egyes korok és értelmezők befogadói sajátosságairól és interpretációs műveletei-

2 Parker – Braund 2012, 438–439.

3 Hieronymi *Apologia adversus Rufinum*, 1, 16: *Puto quod puer legeris Aspri in Vergilium et Sallustium commentarios, Vulcatii in orationes Ciceronis, Victorini in dialogos eius et in Terentii comoedias, praeceptoris mei Donati aeque in Vergilium et aliorum in alios, Plautum videlicet, Lucretium, Flaccum, Persium atque Lucanum.*

4 Zetzel 2005, 143.

5 Bellandi 2003, 185–210.

ről, így ezt a szétválasztási műveletet érdemes a *Commentum Cornuti* scholionjaival is megkísérelni. Ezáltal ugyanis pontosabb képet alkothatunk arról, hogy miként olvasták és értelmezték Persius szatíráit egy időben hozzá közelebbi korszakban, s hogyan változott meg az interpretáció iránya a késő ókorban, illetve a koraközépkorban. Persius esetében mindenesetre nehéz helyzetben vagyunk, hiszen – ellentétben a Vergilius műveit a késő ókorban magyarázó Serviusszal, akinek műve egyértelműen ókori tudáson alapul – a *Commentum Cornuti* esetében még a középkori és az ókori magyarázatok elkülönítése sem lehetséges egyértelműen.[6] Ráadásul – éppen a Vergilius-kommentároktól eltérően – a *Vita Persii* adatán kívül egyetlen olyan utalás sem található római szerzők ránk maradt műveiben, amelynek alapján az egyébként azonosítatlan Valerius Probuson kívül más kommentátor nevét is ismernénk.[7] Ennélfogva csupán a scholionokban fölfedezhető egymásnak ellentmondó vagy egymással vitába szálló nézetek alapján lehet azt állítani, hogy Persiusnak nem egy, hanem legalább kettő, vagy esetleg még több olyan kommentárja létezett, amelyek alapul szolgálhattak a koraközépkori kompilátor vagy kommentátor számára a *Commentum Cornuti* összeállításához.

Az elmondottak alapján elvileg kísérletet lehetne tenni a koraközépkori és az ókori rétegek szétválasztására, erre azonban kevés esély van, hiszen ha nem közvetlenül ókori kommentátorok scholionjait emelte is be kommentár-kompilációjába a középkori redaktor, akkor sem biztos, hogy nem ókori eredetű magyarázat átvételéről van szó, vagyis lehetséges, hogy olyan – akár fennmaradt, akár számunkra elveszett – források anyagát használta és gyúrta bele a *Commentum Cornutiba*, amelyeket helyénvaló-

6 Zetzel 2005, 63.

7 Takács 2011, 36.

nak ítélt az adott szöveghely értelmezéséhez.[8] Így természetesen nem lehetetlen az sem, hogy valójában a teljes *Commentum Cornuti* ókori forrásból ered, csak éppen különféle forrásokból, amelyek eredetileg nem függtek össze sem közvetlenül, sem közvetve a szatíraértelmezés hagyományával, azzal csak a koraközépkorban kapcsolódtak össze.

Bonyolítja a helyzetet, ha föltételezzük, hogy a középkori kompilátor megpróbálta az általa adott magyarázatokat archaikus köntösbe öltöztetni. Ha bármely esetben is így cselekedett, azt – amennyiben a magyarázat megállja a helyét – aligha lehetséges leleplezni. Ilyenkor csak valamilyen tévedés adhat fogódzót ahhoz, hogy a scholion koraközépkori eredetére rámutassunk. Mivel a *Commentum Cornutiból* teljesen hiányzik minden olyan elem, amely közvetlenül a kereszténységre utalna – ellentétben például a Philargyrius neve alatt fönnmaradt, Vergilius műveihez írt kommentárokkal –, nem lehet olyan réteget elkülöníteni, amelyet krisztianizáló tendenciájúnak lehetne minősíteni. Emiatt azt kell feltételeznünk, hogy a koraközépkori, minden bizonnyal keresztény kommentátor is a hagyományos antik tudományosság és vallásosság szellemében fogalmazta meg magyarázatait.

A scholionok egy része – tartalmi jegyek alapján – a római pogány rituális gyakorlatok kortárs meglétére utal. Az ilyen típusú magyarázatok esetében kézenfekvőnek tűnik az az értelmezés, hogy ezek abból a korból valók, amikor az ilyen típusú, nem keresztény szertartások még léteztek, amikor ezeket még gyakorolták, vagyis ezek olyan rituális viselkedésformákat tükröznek, amelyek legkésőbb az 5. század folyamán megszűntek,

8 Ilyen magyarázatra csupán egyetlen példa a *Commentum Cornutinak* az az állítása, hogy *Trossulum* egy etruriai város volt: *Trossulum autem oppidum fuit Etruriae, Commentum Cornuti ad v.* 81(3). Trossulum azonban már Persius korában sem létezett, mivel századokkal korábban elpusztult, s erre más császárkori források is utalnak. Emiatt nem lehet eldönteni, hogy a magyarázat vajon nem egy középkori kommentátortól származik-e, aki ezt az adatot egy másik ókori műből véve kapcsolta össze a Persius-szöveghellyel.

eltűntek, véglegesen fölszívódtak a kereszténységbe, s abban az időben és akkor, amikor a *Commentum Cornuti* ma ismert szövege összeállt, már bizonyosan nem léteztek.[9]

Nagyobb gondban vagyunk azonban, ha nem zárjuk ki annak lehetőségét sem, hogy a középkori kompilátor olyan látszatot akart kelteni, mintha azok a rituális formák, amelyek már századokkal korábban eltűntek, még mindig léteztek volna a kortárs gyakorlatban. Ha ez így volt, akkor a *Commentum Cornuti* efféle magyarázatai könnyen zavarba hoznak, s a redaktor bizonyos tekintetben hamisításnak ítélhető eljárása csak abban az esetben azonosítható, ha az ilyen típusú scholion-szövegek között bizonyosan akad olyan, amely ugyan kortárs gyakorlatnak mutat valamilyen pogány rítust, valójában azonban olyasmit állít, ami a pogányok körében sohasem létezett. Az állítások igaz és téves kritériumai alapján való szétválasztása tehát akár el is vezethetne az ókori pogány és a középkori keresztény értelmezők interpretációs műveleteinek azonosításához, ám ez a kritériumrendszer csak bizonyos megszorításokkal működik. Van ugyanis egy olyan scholion-rétege az ókori kommentároknak, amely tartalma alapján *időtlen*nek nevezhető. Ehhez a réteghez tartoznak a grammatikai és rhétorikai magyarázatok, amelyek esetében nem lehet különbséget tenni ókori és középkori között, hiszen a kettő szervesen összekapcsolódott és a latin grammatikai és rhétorikai fogalmak ismertek voltak a középkor tudósai számára is, ráadásul a későókori grammatikusok olyan bőséges nyelvi anyagot gyűjtöttek és hagyományoztak tovább, hogy arra építve már a koraközépkor tudósai is nehézség nélkül tudták e szempontból magyarázni az ókori klasszikus szerzők műveit. Igaz és téves kritériumrendszere azonban akár itt is működtethető lenne; ahogy azonban látni fogjuk, kevés a valószínűsége, hogy a scholionok közé téves grammatikai vagy rhétorikai magyarázatok keveredtek volna.

9 Hasonló jelenséggel szembesülünk az ókori Vergilius-kommentárokban is.

Annyi megszorítást azonban mindenképpen közbe kell iktatni, hogy a *grammatikai* jelző használata nem kizárólagos a scholionok esetében. Amennyiben a nyelvi jellegű magyarázat egyéb szemponttal párosul, ráadásul úgy, hogy az a nyelvnek a társadalmi-történeti változások tükreként könnyen módosuló rétegéhez, például a szókészlethez tartozik, akkor ezekhez a scholionokhoz is lehetséges bizonyos időbeli intervallumot rendelni.

Az elmondottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a szövegértelmezés szempontjából szintén fontos grammatikai és rhétorikai magyarázatok esetében nem lehet a scholionok időbeliségével kapcsolatban megállapításokat tenni, illetve csak nagyon korlátozottan, és különösen figyelni kell arra, hogy az adott magyarázat milyen viszonyban van a persiusi szövegben előforduló nyelvi jelenségekkel. A kommentárokban való meglétük csak azt bizonyítja, hogy a szöveget iskolai célokra is használták, s ezért a szokatlan nyelvi jelenségek, a használatból már kikopott vagy ritka szavak magyarázata szükségessé vált. S bár ebben az esetben még fölvethető lenne, hogy egy-egy kifejezésnek a használatból való kikopása a scholion keletkezése szempontjából *terminus post quemnek* tekinthető, ám a fönnmaradt nyelvi korpusz alapján – mivel erre vonatkozó pontos adataink nincsenek – meglehetősen bizonytalan ezzel kapcsolatos megállapításokat tenni, hiszen valójában nem tudjuk, hogy bizonyos latin szavak mikortól váltak elavulttá. A Kr.u. 2. században köztudomásúlag komoly érdeklődés nyilvánult meg az archaikus kifejezések iránt, ahogy azt Aulus Gellius *Noctes Atticae* című művének grammatikai vonatkozású részletei mutatják, de ez alapján is csak azt állapíthatjuk meg, hogy a latin nyelvi tudatosságban erőteljesen meglévő fogalom volt az archaizmus, és a rómaiak tudatában voltak annak, hogy a nyelvük változik, s hogy bizonyos szavak nemcsak a mindennapi használatból tűntek el, hanem az irodalmi nyelvből is. Már Persiusnál is fölfedezhető, hogy olyan kifejezéseket használ, amelyek nem a kortárs irodalmi nyelvi réteghez tartoznak, így az ókori kommentátorok sok

esetben egy még a költő koránál is korábbi nyelvi állapot magyarázatára kényszerültek.[10]

Míg a grammatikai kommentárok esetében tehát elvileg megvan a lehetősége az időbeli rétegződés bizonyos fokú megállapításának, bár – és ezt hangsúlyozni kell – mindez inkább csak elvi lehetőség, addig a rhétorikai kommentárok esetében a görög-római ékesszólás rendkívüli kidolgozottsága miatt ez szinte egyáltalán nem lehetséges. Ennek oka, hogy a Kr. u. 1. századra, egészen pontosan a század középső harmadára a klasszikus rhétorika elmélete és gyakorlata tulajdonképpen elérte legkiműveltebb formáját (itt elsősorban az idősebb Plinius elveszett *Dubius sermo* és Fabius Quintilianus *Institutio oratoria* című műveire kell gondolnunk), amihez a kései császárkor szakírói már semmit sem tudtak hozzátenni.[11] E magyarázatok esetében tehát csak annyit vizsgálhatunk, hogy a későókori kommentátorok képesek-e ezt a gazdag rhétorikai szakanyagot megfelelően alkalmazni a költői munkákban fölfedezhető szónoki fogások azonosításához. Ami ebből a szempontból érdekes és külön vizsgálódásra érdemes, hogy Quintilianus – még föltehetően azelőtt, hogy sor került volna az első Persius-kommentár publikálására – alig pár évvel a szatírák megjelenése után fölhasznál példaként a költőtől vett idézeteket bizonyos grammatikai-rhétorikai jelenségek bemutatására.[12]

10 Példa erre a *Commentum Cornutinak* az első szatírához írt megjegyzése, mely szerint a Persius által *Palilia*-ként említett ősi ünnep neve a kommentátor korában már, vagy az értelmezés jelen idejében (*nunc*) már *Parilia*. Ez valóban így volt, azzal a kiegészítéssel, hogy az ünnepet már a Kr.e. 1. században is inkább nevezték *Pariliá*-*nak*, mint *Paliliának*, vagyis Persius nyilvánvalóan szándékosan egy eleve archaikusnak tartott alakváltozatot alkalmazott művében, így a kommentátor, ha nem is fejtette ki a *nunc* pontos jelentését, ezzel utalt a költő sajátos és jelentéses névhasználatára. Ezzel kapcsolatban érdemes például végigtekinteni Ovidius *Fastija* 4, 721. sorának szövegváltozatait: a 19. századi kiadók inkább a *Parilia*, a 20. századiak inkább a *Palilia* variánst támogatták.

11 A későókori grammatikusok főként a koracsászárkori vagy ezüstkori grammatikai műveket hasznosították.

12 Ezek értékelése egyelőre nem történt meg, vizsgálódásaim azonban azt mutatják,

A grammatikai-rhétorikai típusú scholionokon túl a *Commentum Cornutiban* is számos irodalmi-poétikai, történeti, valamint főleg mitológiai, művelődés- és vallástörténeti, és viszonylag csekély számú filozófiai vonatkozású magyarázat található. A korábban elmondottak értelmében tulajdonképpen ezek esetében van remény az időbeli határok bizonyos fokú megállapítására. Más művek esetében az ókorban az allegorikus értelmezésnek is tág tere nyílt, amint az különösen jellemző Vergilius műveire,[13] Persius esetében azonban – elsősorban a műfaji sajátosságoknak köszönhetően – erre nem volt mód, így ilyen típusú scholion-anyag nem jellemzi a *Commentum Cornutit*, példát még a legtöbbször allegorikusan értelmezett mitológiai utalásokkal kapcsolatban sem találunk.

Az elmondottak alapján a *Commentum Cornuti* magyarázatai a következőképpen rendszerezhetők:

időben behatárolhatatlan vagy nehezen behatárolható	*időben (némileg) behatárolható*
grammatikai	grammatikai+társadalomtörténeti/ történelmi stb.
rhétorikai	művelődéstörténeti
irodalmi-poétikai	vallási/vallástörténeti
történeti	filozófiai
természeti környezetre vonatkozó scholionok (geográfiai, biológiai stb.)	

Dolgozatunkban, elsősorban egyfajta módszertani kísérletet végezve, vizsgálódásunkat Persius első szatírájára korlátozzuk. Ennek oka egyfelől magának a szatírának a központi jelentősége – általában egyféle progra-

hogy ő nem valamely kommentár alapján válogatta az idézeteit Persiustól, hanem önállóan döntött fölhasználásuk mellett. Ez azt is jelentheti, hogy Quintilianus még nem ismert egyetlen Persius-kommentárt sem.

13 Jones 1959.

madó költeménynek tekinti a Persius-filológia –,[14] másfelől az, hogy ehhez a műhöz kapcsolódik a legbőségesebb és leggazdagabb scholion-anyag, ami különösen fontossá teszi az ókori Persius-recepcióban is. Mindehhez hozzájárul még az is, hogy e szatíra első néhány sorához a *Commentum Cornuti* két scholion-sort hagyományozott, ami szintén bizonyítéknak tekinthető amellett, hogy a kora-középkori kompilátor különböző Persius-kommentárok anyagára támaszkodott, s azokat egyesítette munkájában.[15]

Mielőtt az időbeliség és a különféle magyarázói szólamok elkülönítését megkísérelnők, érdemes egyetlen részleten keresztül bemutatni, hogyan kapcsolódnak a különféle értelmezések ugyanahhoz a szövegrészlethez, s hogyan világítják meg azt. Az 1. szatíra 20. sorában fordul elő az *ingentis trepidare Titos* kifejezés. Ehhez a *Commentum Cornuti*[16] a következő magyarázatokat fűzi:

(7) ingentes *autem* Titos *dicit aut generaliter Romanos senatores a Tatio Tito Sabinorum rege aut certe a membri uirilis longitudine dicti Titi.*
(7) *TITOS tres enim curiae fuerunt primo Romae, Titiens, Samnes, Nuceres.*
(8) *Titiens a Tito Tatio rege Sabinorum participe in regno Romuli,*
Samnes a Romulo qui Romam condidit,
Nuceres a Nucismone qui aliquando Romulo auxilium dedit.
(9) *alii a Luco Luceres nominarunt.*
(10) *et est sensus: haec enim cum effeminate leguntur carmina, audientium quoque soluuntur animi; itaque neque more honesto neque uoce uirili laudant.*

14 Bramble 2007.

15 Zetzel 2005, 34–36.

16 A következő kiadás szövegét idézem: *Commentum Cornuti in Persium*, Recognoverunt et adnotatione critica instruxerunt W. V. Clausen et J. E. G. Zetzel, Monachii et Lipsiae in aedibus K. G. Saur, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, MMIV.

(11) *item* Titos *ironicos equites Romanos, principes magnae auctoritatis et honoris.*
(12) *idem ualuisset si Lucios aut Marcos aut Publios dixisset.*
(13) *sinecdochicos autem* Titos *scolasticos, quod sint uagi, neque uno magistro contenti et in libidinem proni sicut aues quibus comparantur.*

Az itt idézett, egyetlen szövegrészlethez fűzött scholion-halmaz alapján is világos, hogy ezek a magyarázatok nem származhatnak egyetlen értelmezőtől. Ugyanabba az irányba mutatnak azok a scholionok, amelyek a *Titusok* (*Titos*) kifejezést *pars pro totoként* általában a rómaiakra vonatkoztatják: *generaliter Romanos senatores*, illetve *ironicos equites Romanos*. Ezzel az iránnyal ellentétesnek tűnik az utolsó idézett szövegrészlet, amely nem az előkelő rómaiakra, az irodalmi művek avatatlan, de lelkes fogyasztóira vonatkoztatja a szövegrészletet, hanem azt állítja, hogy a *Titusok* kifejezés itt azokra a *diákokra* (*scolasticos*) vonatkozik, akik „vándorolnak, nem elégednek meg egyetlen mesterrel, s igen kicsapongó életet élnek, mint azok a madarak, amelyekhez hasonlítják őket." Ez az igencsak zavarba ejtő magyarázat nyilvánvalóan nem fakadhat egy tőről azokkal, amelyek általában az előkelő rómaiakban jelölik ki a persiusi megjegyzés célpontját, s az egész szövegrésznek történeti magyarázatot kísérelnek meg adni a római *tribusokra* való utalással. A *Nuceres* és a *Luceres* között megfigyelhető bizonytalanság egyben arra is rávilágít, hogy amikor a történeti magyarázat keletkezett, már bizonytalan volt, hogy mi is pontosan és honnan ered a harmadik római törzs neve (amelyet a scholion nem is *tribusnak*, hanem *curiának* nevez). Ezek olyan történeti tartalmú scholionok, amelyeknek a keletkezési idejét éppen a bennük megfogalmazottak alapján akár még időben is köthetjük egy olyan korszakhoz, amelyet ennek a történeti hagyománynak a bizonytalansága jellemez. Ezekhez viszonyítva a *scolasticusokra* való utalás minden bizonnyal későbbi magyarázat, amely inkább a koraközépkori viszonyokhoz látszik igazodni.

A grammatikai scholionok közé sorolható az a feltételes megállapítás, hogy a szövegben a *Titos* kifejezés sajátos jelentésértelemmel a férfiasságra vonatkozik (*a membri uirilis longitudine dicti*). Más forrás nem tudósít arról, hogy a *Titus* valamiféle gúnynév lett volna, s nyilvánvaló, hogy ezzel a magyarázattal is vitázik az, amely pusztán egy római *praenoment* lát a kifejezésben (*idem ualuisset si Lucios…*).

A rhétorikai magyarázatok közé sorolható scholionok a kiválasztott részletben azért kapnak sajátos jelentésárnyalatot, mert nem pusztán a szónoki alakzat leírásában van szerepük, hanem a szöveg értelmezésére is hatással vannak. Ezeket rhétorikai kulcsszavak vezetik be (*ironicos, sinecdochicos*), amelyek bár párhuzamba állíthatók egymással, s a szöveget ugyanúgy valamely szónoki fogás révén kívánják megvilágítani, mégis nyilvánvalóan kizárják egymást. A párhuzamosság pedig nemcsak abban figyelhető meg, hogy a szónoklattanból ismerős fogalmakat használnak, hanem abban is, hogy a szöveghagyományban a latin betűkkel átírt görög *adverbium*-alak hagyományozódott (*eironikós, synekdochikós*) a latin kommentár-irodalomban nem ritka *ironice* vagy *pars pro toto* kifejezések helyett. Az idézett részletben szereplő görög kifejezések azonban nemcsak ebben a scholionban fordulnak elő, hanem más helyeken is, sőt akad példa más görög *adverbium* latin betűs átírására is (pl. *metaphoricos*), ami azt valószínűsíti, hogy ezek a kifejezések egyfelől valószínűleg ugyanahhoz az értelmezőhöz köthetők, másfelől pedig eredetileg alighanem görög betűkkel szerepeltek a kommentárban, csak a koraközépkori kompilátor volt az, aki átírta a kortárs olvasók előtt valószínűleg ismeretlen görög betűket. A rhétorikai kifejezések egyébként is jellemzően görög formájukban kerültek a *Commentum Cornutiba*; ennek ellenére akadnak olyan szavak, amelyeket nem írt át latin betűkkel a scholion-gyűjtemény összeállítója, ezek azonban olyan alkalmak, amikor külön hangsúlyozza is a magyarázat, hogy görög kifejezésről van szó. Mégsem mondhatjuk, hogy a rhétorikai kifejezéseknek csak görög alakjait találjuk a *Commentum Cornutiban*, s bár olyan kézenfekvő latin kifejezés sem szerepel benne, mint a már hi-

vatkozott *pars pro toto* a *synekdoché* helyett, a *metaphora* helyett a *translatio* latin *terminus technicussal* például többször is találkozunk. Mindez arra is enged következtetni, hogy a rhétorikai magyarázatok egy része olyan grammatikushoz köthető, aki szerette görögtudását csillogtatni, s előnyben részesítette a görög kifejezéseket a latin *terminus technicusokkal* szemben, míg az ilyen típusú magyarázatoknak egy másik rétege inkább a cicerói-quintilianusi szakkifejezéseket alkalmazta előszeretettel.

Mindez persze nem bizonyítja, hogy ezek a görög vagy latin terminust használó scholionok mind egy személyhez köthetők, sem pedig, hogy valamennyinek eredetileg is az volt a formája, ahogy hagyományozódott, hiszen az előzmény-kommentárok hiánya miatt azt sem tudjuk megítélni, hogy az ismeretlen kompilátor milyen mélységben egységesítette a szöveget. A görög rhétorikai kifejezések ilyen erőteljes jelenléte azonban mindenképpen olyan vonás, amely érdemes a további alapos vizsgálatra, főleg annak fényében, hogy a későókor más római kommentátorai inkább a latin szakkifejezéseket részesítették előnyben, mint például Servius, aki nem használja a *synecdochicos* adverbiumot, csak a *pars pro toto* kifejezést. Mivel a kései császárkorban erőteljes philhellén irány főleg a 2. század elején, Hadrianus uralkodása idején figyelhető meg, nem lehetetlen, hogy a *Commentum Cornuti*nak ezt a rétegét ehhez a századhoz lehet kapcsolni.

Elemzésünket a magyarázatok következő csoportjának vizsgálatával folytatva egy olyan problémával találkozunk, amely az epikus művekhez írt kommentárokban vagy egyáltalán nem, vagy csak igen korlátozottan merül föl. Ez az irodalmi-poétikai természetűnek nevezhető scholion-csoport olyan magyarázatokat tartalmaz, amelyekben a kommentátor azt próbálja megválaszolni, hogy ki a szöveg aktuális megszólalója, illetve hogy az adott szövegrészlet – ha nem direkt megszólalásról, hanem költői idézetről vagy fiktív megszólalás idézéséről van szó – kihez kapcsolható. Ebből a szempontból a persiusi szatírák különleges kihívást jelentenek a mindenkori értelmezők számára, a költő ugyanis szereti homályban

hagyni megszólalói személyét.[17] Fölöttébb igaz ez a megállapítás az első szatírára, amely egy párbeszéddel kezdődik, amelynek beszélőit nem nevezi meg Persius.[18] A klasszikus szövegek és költői forma miatt ráadásul az sem egyértelmű, hogy miként kell tagolni a párbeszédet, vagyis hogy ki és mit mond, s szavai hol érnek véget, hol kezdődik a válasz. Anélkül, hogy ebbe a kérdésbe mélyebben belemennénk, elég annyit leszögezni, hogy a nyitó dialógus tagolása valószínűleg már az ókorban sem volt egyértelmű. A szatíra fő szólamának gazdája – akit a *Commentum Cornuti* a szatíraköltővel azonosít – azt állítja, hogy egy fiktív vitapartnert alkotott (*quisquis es, o modo quem ex aduerso dicere feci,* v. 44.). Ezt a másik személyt a *Commentum Cornuti* scholionjai legalább háromféleképpen határozzák meg. Az egyik értelmezés szerint az *adversarius* maga is költő, méghozzá egy dicsőségre és elismerésre vágyó poéta: *ad quemlibet poetam laudis cupidum*.[19] A másik scholiasta nem másik költőnek tekinti, hanem színpadi fogásnak tartja Persius eljárását, míg a harmadik csak egy másik személyről beszél: *personam* […] *alterna narrantem*.[20] A későbbiekben a három egymástól elválasztható értelmezési irány közül főleg az első erős, amely a szatíra értelmezése folyamán végig azt a nézetet képviseli, hogy a vita Persius és egy másik költő közt folyik.

Persius azonban nemcsak a beszélő feleket hagyja szándékosan homályban, hanem azt sem mondja meg egyértelműen, hogy kitől vagy kiktől származnak a szatírában elítélőleg idézett versrészletek. Hogy legalább három értelmezési irányzat létezett ezzel kapcsolatban is, könnyen megragadható a *Commentum Cornuti* scholionjai alapján. Az egyik értelmező szerint ezeket a szövegrészleteket példaként idézte a szatíraköltő,

17 Reckford 1998, 337.

18 A különböző tagolási kísérletekről lásd: Kißel 1990, 106–109.

19 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 44(1).

20 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 44(5).

nem Persiustól származnak, hanem egy közelebbről nem azonosítható, ismeretlen, a görög költőket majmoló fűzfapoétától (*non autem sunt Persii sed poetae nesciocuius graecissantis*).[21] A másik értelmezés szerint – és később főleg ennek az értelmezésnek lett komoly hatása a Persius-szatíra befogadástörténetében – a versidézetek Nerótól származnak, akiről az ókori hagyományban is a költészetért mindent föláldozó császár képe élt a legélesebben: *et dicit hos uersus Neronis in haec nomina desinentes*.[22] A scholionokban fölfedezhető harmadik értelmezői szólam szerint a bírált és lenézett költemény-részletek nem egy ismeretlen görögmajmoló költőtől, nem is Nerótól, hanem magától Persiustól származnak, ahogy azt a 99. sorhoz fűzött magyarázat állítja: *hos uersus, uelut dicunt, ipse Persius finxit in aliorum imitationem quorum scripta sonum grandem habent, sensum nullum*.[23] A *Commentum Cornutiban* megőrzött magyarázatok, melyeket ugyanezekhez a sorokhoz fűztek, itt is világosan mutatják a másik két értelmezési irányt. Mert míg az egyik azt állítja, hogy ez Persius korának túlságosan görög irodalmi formákat követő költőinek a bírálata (*dicit carmina poetarum illius temporis plena graecissationibus nullum habere intellectum*),[24] a másik egész egyszerűen ismét Neróhoz kapcsolja az idézetet: *hi uersus Neronis sunt*.[25]

Az itt bemutatott részletek alapján a *Commentum Cornuti* irodalmi-poétikai rétegében a szatíra három értelmezési irányát különíthetjük el. Az egyik szerint a szatíra célpontja egy, az értelmező és a későbbi korok befogadói számára ismeretlen, a görög költői nyelvet római közegben használó költő, a másik szerint Persius kritikájának célpontja nem egy konkrét személy, hanem egy megkonstruált költő-*persona*, míg a harma-

21 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 93(1).

22 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 93(4).

23 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 99(8).

24 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 99(1).

25 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 99(4).

dik magyarázó szerint a szatíra célpontja Nero, a dilettáns költő. Ennek a három értelmezői szólamnak a szétválasztása azért is fontos, mert az irodalmi-poétikai szinthez kapcsolódó magyarázatok fényében további megállapításokat tehetünk a háromféle értelmezői attitűd különbségeivel kapcsolatban, s közelebb juthatunk az egyéb vonatkozású scholionok attribúciójával kapcsolatos kérdések megválaszolásához.

Míg a grammatikai és rhétorikai szint esetében – a közös tudásbázis miatt – nehéz az értelmezői sajátosságokat egymástól elválasztani, bár bizonyos egyéni vonásokat megfigyelhetünk, az irodalmi-poétikai vonatkozású magyarázatok esetében már világosabban széttartanak az interpretációs irányok. A három jól kitapintható megközelítési mód közül legkönnyebb annak az értelmezésnek az elkülönítése, amely Persius első szatíráját a költő Nero kritikájaként olvasta. Az ezt a referencialitást valló kommentátor számos alkalommal ad hangot meggyőződésének. Polidamas említésekor, akinek görög neve 'sokszor házasodott'-at jelent, például megjegyzi, hogy a név a császárra utal, vagy mert sokszor házasodott, vagy mert félénk és harcra képtelen volt, ahogy Homéros eposzában Polydamas is megjelenik (*aut Nero, quod multis nupsit, aut quod timidus et inbellis fuit, ut apud Homerum inducitur*).[26] Nyilvánvalóan ugyanettől a kommentátortól származik a 29. sor olyan értelmezése, amely szerint Persius áttételesen Neróra utal azzal, hogy a költők örülnek annak, ha iskolások olvassák a műveiket, mivel a császár művei kötelező olvasmányok voltak: *occulte autem tangit Neronem cuius carmina, quia imperabat, per scolas celebrabantur*.[27] A már idézett scholionokon kívül hozzá köthetők azok a magyarázatok is, amelyek a Midas-utalással hozhatók összefüggésbe. Ezek szerint a királyra történő utalást azért változtatta meg Persius, mert túlságosan egyértelmű volt a kapcsolat a nagyfü-

26 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 4(2).

27 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 29(11).

lű Nero és a szamárfülű uralkodó közt: *et dicitur Neronem et Claudium tetigisse sub allegoriae Midae, qui aures maximas habuerunt*.[28] Az *Ilias* említése is a császárt juttatja eszébe, akinek valóban volt egy *Troica* című költeménye, amelyet azonban a források szerint jóval Persius halála után írt: *scripsit enim Nero Troicon*,[29] ahogy a nevetés titkolt voltának is ő az oka: *risus occultus significat non plebeiam personam annotari, quoniam in Neronem dixit*.[30] De alighanem ugyanez a kommentátor állította azt is, hogy Nero a tragédiaszerzőket ellenségnek tekintette: *hoc de Nerone qui inuehitur contra tragoediographos*.[31]

A Persius első szatíráját Nero-ellenes költeményként olvasó magyarázó elkülönítése azért is fontos, mert a tanulmányom elején említett *Vita Persii* éppen egy olyan kommentárból származhatott, amely már megpendítette, de még nem tette kizárólagossá ezt a Nero-ellenes olvasatot. Az életrajzi rész legvégén a szöveg azt állítja, hogy elsősorban a kortárs költők és szónokok voltak Persius kritikájának célkeresztjében, de ezt a minden bizonnyal valamely ókori kommentárból a *Vita Persiihez* ragadt és később annak integráns részének tekintett részlet szerzője azzal egészíti ki, hogy végül Nerót sem kímélte, és emiatt változtatta meg Cornutus a szatíra Midasra utaló részletének egyik sorát.[32] Az a Valerius Probus névvel illetett kommentátor, akinek magyarázatainak élén állhatott az életrajz, nem egé-

28 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 120(3).

29 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 121(2).

30 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 121(4).

31 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 127(3).

32 *Vita Persii* 30–32: *sed mox ut a schola magistrisque devertit, lecto Lucili libro decimo vehementer saturas componere instituit. cuius libri principium imitatus est, sibi primo, mox omnibus detrectaturus cum tanta recentium poetarum et oratorum insectatione, ut etiam Neronem principem illius temporis inculpaverit. cuius versus in Neronem cum ita se haberet: 'auriculas asini Mida rex habet', in eum modum a Cornuto, ipso tantum nomine mutato est emendatus: 'auriculas asini quis non habet?' ne hoc in se Nero ductum arbitraretur.*

szen azt állítja, mint az a scholiasta, aki mindenhol Neróra való utalást szimatolt. Könnyen lehet, hogy az a grammatikus, aki a *Vita Persiit* föl-használta, csak azért kapcsolta a kortárs költők és szónokok kritikájához Neróét is, mert Cornutus szövegjavítását valamiképpen meg akarta magyarázni, hiszen ő alapvetően nem Nerót látta a bírálat középpontjában. Ebben az esetben azzal a következménnyel szembesülünk, hogy van egy értelmezőnk, aki Valerius Probusnak nevezi magát, s van egy másik, aki a valószínűleg az elődje által csak finoman megütött hangot erősíti föl értelmezésében, és így Nero-ellenes irányba viszi el a szatíra értelmezését. Ez egyébként nagyon is kézenfekvőnek tűnik, a Nero-ellenes kommentátor ugyanis – ahogy korábban bemutattuk – sok olyasmit állít, ami történetileg nem állja meg a helyét, így olyan korban kellett élnie, amikor egészen légből kapott dolgokat is lehetett állítani a már régen meghalt császárról. Ezt erősíti meg az a tény is, hogy a *Vita Persii* kommentárszerű végével ellentétben ez a magyarázó nem Persius mesterének, Cornutusnak, hanem magának a költőnek tulajdonította a 121. sor megváltoztatását.

Visszatérve tehát ahhoz a föltételezésünkhöz, amelyben három markáns értelmezési irányt próbáltunk szétválasztani, a korábban mondottakat azzal folytathatjuk, hogy az irodalmi-poétikai magyarázatoknak az a csoportja, amelynek szerzője meg nem nevezett kortárs költők kritikájaként olvasta az első szatírát, alighanem annak a Valerius Probusnak tulajdonítható, akinek kommentárjából a *Vita Persii* utolsó mondatai származnak, míg a művet Nero-kritikaként interpretáló másik scholiasta a korábbi kommentárra támaszkodva, később, valószínűleg már a 4–5. század táján alkotta meg a maga értelmezését. Mindezt megerősíti egy olyan nyelvi elem, amely már a *Vita Persii* kommentárból származtatott soraira is jellemző, továbbá arra a kiegészítésre, amelyet az életrajz kiadói egyöntetűen későbbi betoldásnak minősítenek, s amely Cornutus személyéhez fűz magyarázatot.[33] Ez utóbbi

33 Takács László 2011, 89–95.

azt állítja, hogy a filozófus *abban az időben* (*illo tempore*) tragédiaszerző volt (helyesen inkább *criticus*), aki a sztoikus irányzathoz tartozott (az általánosan elfogadott szövegjavítás szerint), míg a kommentárból eredeztethető, Neróról szóló részben az mondja, hogy Nero volt a princeps *abban az időben* (*principem illius temporis*). Az a kommentátor, aki fölhasználta a *Vita Persiit*, alighanem azonos azzal, aki előszeretettel utal arra az időbeli távolságra, amely a maga korát Persius kortárs viszonyaitól elválasztja. Attius Labeóról annyit közöl, hogy egy igen műveletlen költő volt *akkoriban* (*Attius Labeo poeta indoctus temporum illorum…*);[34] elmondja, hogy Pediust megvesztegetésért ítélték el *akkor,* Persius korában (*Pedius quidam illo tempore damnatus est repetundarum*);[35] ő az, aki a kritizált verssorvégződéseket is a költő századához köti (*quod huius saeculi poetae affectant…*),[36] és alighanem ő az is, aki az idézetet valamely *akkor* élt költőnek tulajdonítja (*dicit carmina poetarum illius temporis…*).[37] Könnyen ráismerhetünk tehát arra a magyarázói szólamra, amely az *illud tempus* kifejezés valamely alakjával utal arra, hogy Persius kritikája részben konkrét személyek (pl. *Attius Labeo*), részben a hellenisztikus görög irodalmi műfajokkal és kifejezésmódokkal római környezetben kísérletező költők ellen irányult, akiket kommentárjában az (egyébként meglehetősen ritka és sajátos) *graecissare* igével jellemzett; e magyarázónak fontos felhívnia arra a figyelmet, hogy a maga kora és a szatíraköltő kora közt *jelentős* időbeli távolság van, s evvel egyszersmind el is távolítja kommentárja olvasóit Persius művének kritikájától – mintha arra törekednék, hogy a szatíra bíráló megjegyzéseit semmiképp se vegye magára a kommentátor kortárs olvasója.

34 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 50(4).

35 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 85(2).

36 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 93(1).

37 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 99(1).

A római költői művekhez írt kommentárok a művek gazdag utalásrendszerét igyekeztek minél teljesebb mértékben megmagyarázni. Ennek megfelelően megjegyzést fűztek a történelmi eseményekre, vallási rítusokra, földrajzi helyekre, mitológiai alakokra vagy történetekre stb. utaló részletekhez. Ezek közül az akár történelmi eseményekre, akár földrajzi helyekre való utalások természetüknél fogva – amint említettük – az *időtlenség* bélyegével jellemezhetők, hiszen az előbbiek vagy olyan eseményekre vonatkoztak, amelyek már a mű megszületésekor is múlt idejűek voltak, vagy ha kortárs eseményekre utaltak, már óhatatlanul elmúltak, utóbbiak pedig éppúgy léteztek a magyarázott mű megalkotásának pillanatában, mint századokkal később. De ez éppen így igaz a mitológiai utalásokra, hiszen azok még a történeti idő előtti, vagy azon kívüli eseményekre vonatkoznak, és amíg a klasszikus görög-római mitológia képzetei elevenen éltek, addig a kortárs pogány világfelfogásnak is részei voltak, így egyfelől a lezártság, másrészt a folyamatos jelenlét miatt időbeliséget nem fedezhetünk fel bennük mindaddig, amíg az értelmezéstörténetben valamiféle keresztény fordulat be nem következik. Ilyesmi azonban a pogány költők közül csak Vergilius műveivel történt meg, más római szerző költészetének krisztianizálására nem történt kísérlet. Mindezek után nyilvánvaló, hogy egy-egy kommentár keletkezési idejének meghatározásához csak az olyan típusú magyarázatok nyújthatnak támpontot, amelyek a társadalmi élet változásnak kitett elemeit érintik, mint amilyen a pogány kultuszok és a hozzájuk kapcsolódó rítusok, vagy egyéb társadalmi szokások, esetleg a társadalom és a politika olyan alkotóelemei, amelyek a mű keletkezési ideje és a kommentár keletkezésének kora között vagy teljesen megszűntek és eltűntek, vagy jelentősen módosultak, esetleg kisebb mértékben ugyan, de mégis átalakultak. Ilyesmire számos példát szolgáltatnak a *Commentum Cornuti* scholionjai is.

Arra, hogy valami a korábbi időkben még jellemző gyakorlat volt, többnyire a mai és a régi gyakorlat ellentétének markáns hangsúlyozásával utal a *Commentum Cornuti,* aminek bevezető formulája az *apud veteres*,

vagyis 'a régieknél'. Ennek megfelelően állítja azt a kommentár a 89. sorhoz írt magyarázatban, hogy a régieknél szokás volt, hogy a hajótöröttek nyomorúságuk közszemlére tétele végett szerencsétlenségüket mutató táblát akasztottak a nyakukba: *apud ueteres passi naufragia tabulam qua fuerant liberati pingebant ne omnibus cladem suam mendicantes narrare cogerentur*. Bár arra vonatkozó adatunk nincs, hogy ez a szokás mikor ment ki a divatból, az *apud veteres* fordulat nyilvánvalóvá teszi, hogy a scholion keletkezésének idején, mindez már nem volt élő gyakorlat.

Ugyancsak egy rég megszűnt gyakorlat emlékét idézi a scholion Persiusnak azzal az ironikus megjegyzésével kapcsolatban, hogy egy bizonyos költemény méltó arra, hogy cédrusra írják. A 42. sorhoz írt magyarázat szerint a régieknél az volt a szokás, hogy a kiemelkedő jelentőségű költeményeket cédrusolajjal átitatott papiruszra írták: *…mos apud ueteres erat ut chartae in quibus nobilia carmina scribebantur oleo cedrino unguerentur, quod et ipsas diu durabiles faceret et a tineis conseruaret.* Hogy ez a gyakorlat meddig élt, nem tudjuk. A benne megfogalmazott állítás azonban támpontot ad a scholion keletkezési ideje *terminus post quem*-jének meghatározásához.

Ugyanez a helyzet azzal a megjegyzéssel is, amely szerint régen hosszú hajúak voltak a fiatalok mindaddig, amíg egy bizonyos életkort be nem töltöttek: *quoniam apud antiquos criniti erant adulescentes usque ad certam aetatem*.[38] És ahogy eltűnt ez a szokás, éppúgy eltűntek a *nonaria*-nak nevezett utcanők is, akik kilenc órától (vagyis a délután közepétől) fogadhatták vendégeiket, hogy az ifjakat ne akadályozzák a délelőtt hadi gyakorlatok végzésében, s akiket szintén egy letűnt időszak jelenségei közé sorol a *Commentum Cornuti: nonaria autem dicta est meretrix, quia apud ueteres a nona hora prostabant, ne mane omissa exercitatione militari illo irent adulescentes*.[39]

38 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 29(5).

39 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 132(5). Hogy mennyire nem könnyű megállapítani az ilyen típusú magyarázatok valóságtartalmát, lásd: McGinn 2004, 149–151.

Amint ez a scholion is, úgy első pillantásra akár a grammatikai vonatkozású magyarázatok közé is tartozhatnék a *Commentum Cornuti* már idézett megjegyzése, amely szerint a *Palilia* ünnep nevét a kommentár keletkezésének idejében (*nunc*) már *Parilia*nak mondják: *Palilia quae nunc mutatis litteris Parilia dicimus*.[40] Az ilyen típusú scholionok azonban a művelődéstörténeti vonatkozásúnak tekinthetők közé is tartoznak, s a nyelvhasználat változásának rögzítése miatt szintén alkalmasak a keletkezési idő meghatározására. Ugyanez igaz arra a megjegyzésre is, amely szerint a trákok 'basso'-nak nevezik a rókát: *uulpes inde Thraces bassores dicunt*.[41] A jelen idő használata mindkét esetben (*dicimus, dicunt*) arra utal, hogy egyfelől a scholion keletkezésekor a *Parilia* ünnepét még megünnepelték, vagyis mindenképpen valamelyik ókori kommentárból származik, másfelől a trák nyelvet még beszélték.

A jelen idő használata más pogány szertartások esetében is arról tanúskodik, hogy azokat a scholionok keletkezése idején még gyakorolták. A Bacchus-szertartás élő gyakorlatként jelenik meg például a 99. sorhoz írt magyarázatban, amely szerint még most is ugyanolyan hangszer szól az ünnepen, mint amilyenre a szatíraszerző utal: *idcirco autem in sacris Liberi patris Bacchae hos sonos tubarum faciunt* […].[42]

Míg azonban a pogány szertartások még hozzátartoztak a római élethez, a hivatali élet bizonyos vonásai már eltűntek abban a korban, amikor a *Commentum Cornuti* alapjául szolgáló ókori Persius-kommentárok keletkeztek. Az egyik scholion legalábbis arra utal, hogy régen a kocsmárosok két kígyót festettek a falra, hogy a gyerekek ne pisiljenek a kocsmafal sarkába: *mos autem erat ut tabernarii, cupientes submouere pueros ne mingerent stationum suarum angulos, pingerent supra duos angues, deinde*

40 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 71(6).

41 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 101(5).

42 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 99(1).

interdicerent micturientibus ostendentes eis religionem loci.[43] Hasonlóan letűnt gyakorlatról ír a 134. sorhoz írt scholion is, amely szerint régen az volt a gyakorlat, hogy a praetorok meghatározott időben kifüggesztették az adósok névsorát, hogy figyelmeztessék őket tartozásuk megfizetésére: *in usu fuit ut praetores edicta praeponerent certis temporibus compellentia debitores satisfacere creditoribus*.[44] A *mos erat* („az volt a szokás") és az *in usu erat* („az volt a gyakorlat") kifejezések világosan mutatják, hogy a scholion szerzőjének korában már sem a kocsmárosok, sem a praetorok nem cselekedtek úgy, ahogyan Persius hivatkozik rájuk. Ha meg tudnók határozni az időpontot, mikor váltak az említett dolgok múlt idejűvé, támpontot kapnánk a kommentárok keletkezésének pontosabb meghatározásához.

Van természetesen olyan scholion is, amely magán hordozza azokat a kritériumokat, amelyek – mint láttuk –, alkalmasak bizonyos következtetésekre a magyarázatok időbeliségének meghatározásához, jellegénél fogva azonban kevéssé informatív. Ilyen a 36. sorhoz írt scholion, amely szerint „a régiek azt mondták, hogy elnehezül azoknak a teste, akik csak annak szolgálva semmi emlékezetes dolgot nem cselekszenek" (*ueteres enim dixerunt praegrauari corpora eorum, qui tantum corpori studentes nihil memorabile reliquerunt*). Bár nyilvánvalóan ebben a kijelentésben is a Persius korában élt rómaiakra vonatkozik a *veteres* kifejezés, ez esetben talán nem is lehet kijelölni az *egykor* és a *most* határát.

Az itt bemutatott példák mindenekelőtt két következtetés levonására alkalmasak. Egyfelől, ha nem is tudunk pontos időpontot hozzárendelni a *Commentum Cornutiban* megőrzött scholion-anyaghoz, annyit megállapíthatunk, hogy az alapos tartalmi elemzés alapján legalább három különböző értelmezői szólamot különíthetünk el a Persius első szatírájához írt magyarázatok alapján, amelyeknek egymáshoz való relatív időbelisé-

43 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 112(7). A kígyóábrázolással kapcsolatban lásd például: Flower 2017, 63–70.

44 *Commentum Cornuti ad v.* 1, 134(1).

gére is következtethetünk. Másfelől viszont azt is megragadhatjuk, hogy a scholion-anyag jelentős része még abban a korban keletkezett, amikor a pogány vallási gyakorlat elevenen élt, vagyis a 2. és a 4. század közötti időszakban, de – és erre a következtetésre főként az *apud veteres* és *mos erat, in usu fuit* kifejezések szolgáltatnak alapot – már egy olyan periódusban, amikorra a római közigazgatás bizonyos gyakorlatai és egyes köznapi szokások átalakultak. Az azonban, hogy a *Commentum Cornuti* nem az *apud Romanos* vagy valamely más kifejezéssel utal ezekre a változásokra, mindenképpen az ókori keletkezés melletti érvnek tekinthető. Valószínűleg Szent Jeromos is ezek egyikét ismer(het)te.

Mindez természetesen azt is jelenti, hogy érdemes a *Commentum Cornuti*t még alaposabban tanulmányozni, és ennek során kísérletet kell tennünk annak a scholion-korpusznak a körülhatárolására, amely nagy valószínűséggel későókori eredetű, s meg kell próbálnunk meghatározni ezeknek a scholionoknak valamely belső, relatív időbeliségét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bellandi 2003. Franco Bellandi: *Anneo Cornuto nelle Saturae e nella Vita Persii*. In: *Gli Annei, una famiglia nella storia e nella cultura di Roma imperiale. Atti del Convegno internazionale di Milano – Pavia 2–6 maggio 2000*. A cura di Isabella Gualandri e Giancarlo Mazzoli, Como, 2003.

Bramble 2007. J. C. Bramble: *Persius and the Programmatic Satire: A Study in Form and Imagery*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

Clausen – Zetzel 2004. *Commentum Cornuti in Persium*. Recognoverunt et adnotatione critica instruxerunt W. V. Clausen et J. E. G. Zetzel, Monachii et Lipsiae in aedibus K. G. Saur, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, MMIV.

Flower 2017. Harriet I. Flower: *The* Dancing Lares *and the* Serpent *in the* Garden, *Religion at the Roman Street Corner*. Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2017.

Kißel 1990. Aules Persius Flaccus: *Satiren*. Herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Walter Kißel, Winter Verlag, Heidelberg, 1990.

McGinn 2004. Thomas McGinn: *The Economy of Prostitution in the Roman World: A Study on Social History and the Brothel*. University of Michigan Press, Ann Arbor, 2004.

Parker – Braund 2012. Holt N. Parker – Susanna Braund: Imperial Satire and the Scholars. In: Susanna Braund – Josiah Osgood (eds.): *A Companion to Persius and Juvenal*. Wiley – Blackwell, New York, 2012. 436–464.

Reckford 1998. Kenneth J. Reckford: Reading the sick body: decomposition and morality in persius' third satire. *Arethusa*, 31. (1998) 337–354.

Takács 2011. Takács László: *A Vita Persii de commentario Probi Valeri sublata*. Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, Piliscsaba, 2012.

Ward 1959. Julian Ward Jr. Jones: *An Analysis of the allegorical interpretations in the Servian commentary on the Aeneid*. Diss. 1959.

Zetzel 2005. J. E. G. Zetzel: *Marginal Scholarship and Textual Deviance. The Commentum Cornuti and the Early Scholia on Persius.* BICS, Supplement 84. London, Institute of Classical Studies, 2005.

TÓTH ZSOLT

IDŐHATÁROZÓI MELLÉKMONDAT ÉRTÉKŰ IGENÉVI SZERKEZETEK A MONGOL (HALHA) ÉS A BURJÁT NYELVBEN

Bevezetés

A mongol nyelveket a világon kb. 8-9 millió ember beszéli Mongóliában, valamint Kína és Oroszország bizonyos területein. A mongol nyelveket legcélszerűbb központi- illetve peremnyelvekre felosztani. A központi nyelvek viszonylag közel állnak egymáshoz, négy alcsoportra oszthatók: 1) keleti: halha (általában ezt hívják mongol nyelvnek), 2) déli: Belső-Mongólia nyelvjárásai, 3) északi: burját, 4) nyugati: ojrát, kalmük. Kölcsönös érthetőség csak a keleti és déli csoport között van.

A mongol nyelvek jól megőrizték a hagyományosan az agglutináló nyelvekre jellemző alárendelési módot. Alárendelő kötőszó ezekben a nyelvekben szinte egyáltalán nem létezik. Az alárendelő tartalmak kifejezését elsősorban speciális, mellékmondat értékű igenévi szerkezetekkel oldják meg. Ez a módszer nemcsak az altaji nyelvek sajátossága, hanem eredetileg ez volt a finnugor nyelvekre jellemző alárendelési módszer, amely eltérő mértékben maradt fenn az egyes nyelvekben. A magyarban is

erősen visszaszorult az igenévi szerkezetek használata, azonban vizsgálatuk nyelvtörténeti szempontból is kiemelkedően fontos lenne. Haader Lea leírása szerint: "A magyarban és a rokon nyelvekben a korai nyelvtörténeti korokban az igeneves szerkezetek gyakorisága volt a meghatározó. Az ún. alárendelő tartalmak kifejezését a mondat ragozott igéjéhez (verbum finitum) tartozó, bővítményes igenevek képesek voltak ellátni. Az igenevek erre szófajiságukból adódóan alkalmasak: igére jellemzően bővíthetők, akár egy tagmondatnyi bővítményt is magukhoz tudnak kötni, másrészt a névszókkal azonos modatrészszerepet (alany, tárgy, határozó, jelző) tölthetnek be." (Kiss – Pusztai 2005, 261.)

Szintaktikai funkciójuk szerint a mongol igenévi szerkezetek egyaránt lehetnek jelzői, tárgyi, határozói, állítmányi vagy alanyi igenévi szerkezetek. Legproduktívabbnak a jelzői igenévi szerkezetek képzését tekinthetjük, a legszerteágazóbbnak viszont a határozói, mindenekelőtt az időhatározói igenévi szerkezetek képzését, ezért is esett a választásom az időhatározói funkciójú igenevek ismertetésére. A három modern mongol irodalmi nyelv közül – az általában a mongol nyelvként emlegetett – halhának és a burjátnak a szerkezeteit mutatom be.[1]

A mongol igenévi szerkezetek

A mongol nyelvekben általában kétféle igenév található meg, ezeket a nemzetközi szakirodalomban legtöbbször *participium* (melléknévi igenév) és *converbum* (határozói igenév) terminussal írják le. A melléknévi igenévből általában legalább 4-5 típusú, határozóiból pedig még ennél is jóval több, kb. 10-15 fajtájú létezik az egyes mongol nyelvekben. A főnévi

1 A kalmük időhatározói igenévi szerkezetekkel részletesen foglalkoztam korábbi cikkemben: Participial and Converbial (Gerundial) Word Constructions Equivalent to a Temporal Dependent Clause in Kalmyk Language. In: *Oyirad Studies,* 2. (2016) 29–43.

igenév különálló kategóriaként nem létezik, a főnévi igenévi szerepet is a melléknévi igenevek látják el, emiatt használatos rájuk a névszói igenév terminus technicus is. Szanzsejev jellemzése szerint: „A mongol melléknévi igenév alkalmanként kifejezheti nemcsak a cselekvést, hanem a cselekvés végrehajtóját, tárgyát vagy eredményét is" (Szanzsejev 1964, 195.; saját fordítás). A mongol nyelvekben előforduló melléknévi igenevek bármely mondatrész szerepét betölthetik: 1) a jelzőét, közvetlenül a jelzett szó előtt állva, nominatívuszi vagy genitívuszi alakban, 2) az alanyét, alanyesetben használva és általában – determinánsként funkcionáló – E/3 vagy E/2 birtokos személyraggal ellátva, 3) a tárgyét és a határozóét, esetragokat vagy különböző névutókat felvéve, 4) az állítmányét létigével vagy predikatív partikulával együtt, de főleg élőnyelvben akár anélkül is, a mondat legvégén állva. A melléknévi igeneveknek képezhető tagadó alakja, a *-гүй* tagadó szuffixumnak az igenévhez való hozzákapcsolásával.

A mongol melléknévi igenév, amikor csak a cselekvés végrehajtóját jelöli, felveheti a többes szám jelét is, pl.:

ир-сэн	ир-сэ-д
érkezik-N.PRF	érkezik-N.PRF-PL
'az érkezett'	'az érkezettek' (Szanzsejev 1964, 195.)

Az egyes mongol nyelvekben még a határozói igenevek számának pontos meghatározása is problémás, mivel különböző nyelvtanok eltérő számú igenevet adnak meg. Ennek oka, többek között, hogy bizonyos igenevek nagyon ritkán használatosak, különösen az élőnyelvben. Például, noha az 1962-ben kiadott burját nyelvtan 13 határozói igenevet tartalmaz, Szkribnyik a monográfiájában 25-ről tesz említést, azonban csak tizenhatot elemez részletesebben az adatok szűkössége miatt. A melléknévi igenevekkel szemben a határozói igenevek nem léphetnek fel névszók jelzőjeként, és nem lehetnek alanyi szerepben, illetve nem állhatnak a mondat legvégén állítmányként. A határozói igeneveknek nincs szintetikus tagadóformájuk, analitikus tagadóformájuk is csak kivételes esetekben használatos.

A magyar mongolisztikai hagyományok szerint – Ligeti Lajos terminológiáját követve – a melléknévi (névszói) igenevekre a *nomen verbale*, a határozói igenevekre pedig az *adverbium verbale* szakkifejezéseket szokás alkalmazni, ezért a glosszázásban a melléknévi igenevekre az N.XXX, a határozói igenevekre pedig az A.XXX rövidítést alkalmazom.

Ha jellemezni akarjuk a mongol nyelvek szintaktikai kutatása során az igenévi szerkezetekről kialakult nézeteket, akkor három jól elkülönülő csoportra oszthatjuk őket az igenévi szerkezetekkel kapcsolatos álláspontjuk alapján: 1) A melléknévi és a határozói igenévi szerkezet az alárendelő összetett mondat tagmondata. 2) A melléknévi és a határozói igenévi szerkezet akkor számít egy alárendelő összetett mondat tagmondatának, ha ún. saját alanya eltér a *verbum finitummal* kifejezett állítmány alanyától. 3) A melléknévi és a határozói igenévi szerkezet kategorikusan különbözik egy alárendelő mondat tagmondatától, és minden esetben egy egyszerű mondat kifejtő mondatrészének tekintendő.

A novoszibirszki szintaktikai iskola a *polipredikatív szerkezetek* koncepció alkalmazásával próbálkozik egységes keretben leírni az indoeurópai jellegű utalószavas-kötőszavas, mellékmondatos alárendelő összetett mondatokat és az ural-altaji jellegű melléknévi vagy határozói igenévi szerkezeteket tartalmazó mondatokat, modelljükben a mellékmondat értékű igenévi szerkezeteknek nem tulajdonítanak teljes értékű *predikativitást*, hanem az igenévről és annak szubjektumáról csak *függő predikatív egységként* beszélnek; ugyanakkor nem fejtik ki, hogy a predikativitás milyen értelemben lehet függő, s ez erősen gyengíti nézőpontjuk elfogadhatóságát.[2]

2 Antal László az ilyen jellegű kapcsolatról a következőt írja: „az ún. »alárendelt alany« nem lehet alany. Először azért nem, mert nincs igazi állítmánya, amelynek az alanya lehetne. Másodszor azért nem, mert a rendszerint csak részben verbális (ti. igenévi) párja valójában nem párja, hanem fölérendeltje. S harmadszor azért nem, mert a kettő kapcsolata nem mondatértékű." (Antal 1985, 40.)

Időhatározói mellékmondat értékű alárendelő szerkezetek

Az időhatározói mellékmondat, illetve az időhatározói mellékmondat értékű alárendelő szerkezet aszerint, hogy a benne foglalt cselekvés, történés időpontja vagy időtartama a főmondat cselekvésének, történésének az időpontjával vagy időtartamával megegyezik-e, illetve azt megelőzi, vagy követi, háromféle lehet: egyidejű, előidejű és utóidejű, valamint az utóidejűtől még elkülöníthetünk egy speciális, terminatív utóidejű szerkezetet, amely a mellékmondati cselekvés vagy történés határpontját jelöli meg.

Előidejűség

Előidejűségről akkor beszélünk, ha a mellékmondat-értékű igenévvel kifejezett cselekvés előidejű a ragozott igével kifejezetthez képest.

Formai szempontból a legegyszerűbb igenévi szerkezetek, amelyekben az igenévhez nem kapcsolódik se esetrag, se névutó, se birtokrag, hanem a puszta igenévből és annak az őt megelőző (egy vagy több) bővítményéből állnak. Ilyenekkel kezdjük a felsorolást.

A rövid előidejűség kifejezésére szolgál a halhában következő szerkezet:

[h1] **–ААд** (=A.PRF)

(1) *тэр өглөө эрт бос-**оод** нүүр гар-аа угаа-**гаад***
SG3P reggel korán felkel-A.PRF arc kéz-RX mos-A.PRF
*хувцс-аа өмс-**өөд** цай-гаа уу-**гаад** сургууль*
ruha-RX felvesz- A.PRF tea-RX iszik-A.PRF iskola
руу яв-лаа
DIR megy-PR.PRF

’Reggel miután korán felkelt, megmosakodott, felvette a ruháját, és megitta a teáját, elment az iskolába.’ (Todajeva 1951, 148.)

A fenti példamondatból is jól látható, hogy ez az igenév nagyon alkalmas az egymás után lejátszódó cselekvések elbeszélésére.

Ugyanez az igenév hasonló funkcióban megtalálható a burjátban is:

[b1] **–ААд** (=A.PRF)

(2)	*даабар-яа*	*дүүрг-**ээд***	*гэр-ээ*	*сэбэрл-**ээд***
	feladat-RX	elvégez-A.PRF	ház-RX	takarít-A.PRF
сэнгэ-хэеэ	*ошо-бо-б*			
szórakozik-A.FIN	elmegy-P.PRF-VXSG1			

'Miután megcsináltam a feladatot, és kitakarítottam, elmentem szórakozni.' (Makarova 2008, 159.)

A hosszú előidejűség kifejezésére az alábbi [h2] halha igenév szolgál, amely az ún. egyidejű határozói igenevekhez hasonlóan nem vehet fel alanyi birtokragot:

[h2] **–cAAp** (=A.ABT)

(3)	*тэд_нар*	*хоол*	*хий-**сээр***	*маш*	*ядар-сан*
	PL3P	étel	készít-A.ABT	nagyon	elfárad-N.PRF

'Sokáig főztek, és nagyon elfáradtak.'

Az azonos [b2] burját igenév a hosszú előidejűségen kívül szolgálhat mintegy a fő cselekvés kezdőpontjának kijelölésére is. Ez az igenév nem vehet fel alanyi birtokragot, viszont birtokos személyragot igen. (Szkribnyik 1998, 152)

[b2] **–hAAp(+Px)** (=A.ABT(+PX))

(4)	*пенси-дэ*	*гараа-**haap***	*гурбан*	*жэл*	*боло-бо*
	nyugdíj-DAT	megy-A.ABT	három	év	eltelik-P.PRF

'Három év telt el azóta, hogy nyugdíjba ment.' (Darzsajeva 2001, 37.)

A következő halha szerkezet a szoros előidejűség kifejezésére szolgál, vagyis azt jelöli, hogy egyik cselekvés vagy történés befejeződésekor egyből következik egy másik cselekvés vagy történés. Eléggé ritkán alkalmazzák.

[h3] –**нгУУт(АА)** (=A.CONC(+RX))

(5)	*намайг*	*суу-**нгуут***	*утас*	*дугар-сан*
	SG1P(ACC)	leül-A.CONC	telefon	szól-N.PRF

'Alighogy leültem, csengett a telefon.'

A [h3] képzőnek létezik egy rövidebb **–УУт** változata is, valószínűleg ez az eredetibb, a hosszabb változat a *–нгАА* és az *–УУт* összeolvadásának tűnik.

[h4] –**УУт(АА)** (=A.CONC(+RX))

(6)	*багш-ийг*	*хичээл-ээ*	*эхл-**үүт***	*сурагч-ид*	*чимээгүй*	*бол-ов*
	tanár-ACC	óra-RX	kezd-A.CONC	tanuló-PL	csöndes	válik-P.PRF

'A tanulók elhallgattak, amint a tanár elkezdte az óráját.' (Kullmann – Tserenpil 1996, 170.)

A halhánál is ritkábban használatos ennek a szerkezetnek burját megfelelője.

(7)	*дэгэл-ээ-шье*	*тайла-нгүй*	*яб-**ууд***	*нэгэ*	*аяга*	*хүйтэн*	*сай*
	kabát-RX-PCL	levet-A.NEG	megy-A.CONC	egy	csésze	hideg	tea
гудамхя-ад	*газаашаа*	*гара-ба*					
lehajt-A.PRF	ki-	kimegy-P.PRF(VXSG3)					

'A kabátját le se vetve, egy hajtásra megivott egy csésze teát, és kiment.' (Darzsajeva 2001, 38.)

Ez az igenév a mai burjátban gyakorlatilag csak a *ябаха* 'menni' igével fordul elő, ezért a ***ябууд*** igenévi alak lényegében határozószóvá vált.

A [h3] **–нгУУт** igenévvel funkciójában megegyezik a következő igenév.

[h5] **–мАгц(АА)** (=A.CONT(+RX))

(8) *би* *өвчин* *тус-**магц*** *эмч-ид* *оч-дог*
SG1P betegség eltalál-A.CONT orvos-DAT megy-N.HAB

'Egyből doktorhoz megyek, amint megbetegszem.'

A [h5] **–мАгц** képző testes volta valószínűsíti, hogy ez is két szuffixum összeolvadásából jött létre. A burjátban szintén használatos a szoros előidejűség kifejezésére az *adverbium contemporale* nevű határozói igenév, amely azonban más elemekből épül fel, mint halha megfelelője.

[b3] **–мсААр(+Рх)** (=A.CONT(+PX))

(9) *Наран-ай* *оро-**мсоор*** *һэрюун* *оло-бо*
Nap-GEN lemegy-A.CONT hűvös talál-P.PRF

'Amint lement a nap, hűvös lett.' (Darzsajeva 2001, 36.)

Szintén alkalmas a szoros vagy rövid előidejűség kifejezésére a következő igenév.

[b4] **–хАлААр(+Рх)** (=A.SUCC [=N.FUT+PCL+ INSTR] (+PX))

(10) *шэнэ* *танилса-һан* *хүн-эй* *миһэлзэ-**хэлээр*** *унинэйнг*
új találkozik-N.PRF ember-GEN mosolyog-A.SUCC régi
нүхэр-ые *бү* *орхи*
barát-ACC ne elhagy(IMP)

'Ne hagyd el a régi barátodat, amint rád mosolyog egy ember, akivel újonnan ismerkedtél meg.'

A [b3] **–мсААр** és a [b4] **–хАлААр** szerkezet között Szkribnyik abban látja a különbséget, hogy míg a **–хАлААр** általános soronkövetke-

zőséget jelöl *(azután, hogy),* addig a **–мсААр** gyors soronkövetkezőséget *(rögtön azután, hogy).* (Szkribnyik 1988, 150.)

Mind a halhában, mind a burjátban létezik egy olyan előidejű igenév, amely azt fejezi ki, hogy a fő cselekvés hirtelen, váratlanul váltja fel a másikat. Ez az igenév csak azonos alanyok esetén használható.

[h6] **–снАА** (=A.ADV [=N.PRF+INPR DAT])

(11) *тэр хүн хэсэг зуур зогсо-**сноо** гэр лүү оч-ив*
az ember darab időközben megáll-A.ADV jurta DIR elmegy-P.PRF

'Az az ember egy kis időre megállt, majd elindult a jurta felé.' (Kaszjanyenko 2002, 80.)

[b5] **–hАнАА** (=A.ADV [=N.PRF+ INPR DAT])

(12) *бороо оро-жо бай-**нанаа** бага замха-ба*
eső bemegy-A.IMP van-A.ADV kicsit abbamarad-P.PRF

'Eddig esett az eső, most kicsit elállt.'

A határozói mellékmondat értékű igenévi szerkezetekben azonban nemcsak az igenév elé kerülhet bővítmény, hanem az igenév is felvehet ragokat vagy névutókat, illetve a kettőt egyszerre is.

[h7] **–с(А)нААс хойш** (=N.PRF+ABL + PP *után*)

(13) *энэ улс болон хүмүүс-ийг нь тани-**сн-аас***
ez ország és emberek-ACC PXSG3(=DET) ismer-N.PRF-ABL
***хойш** тэднүүс-т дуртай бол-ж эхэл-сэн*
után PL3P-DAT kedvelt válik- A.IMP kezd-N.PRF

'Miután megismertem ezt az országot és az embereket, elkezdtem szeretni őket.'

A fenti szerkezetben az elsősorban a befejezett aspektust kifejező ige-

névhez kapcsolódik az ablatívusz esetrag, majd az esetragos igenevet egy *'később, után'* jelentésű névutó követi. A szerkezet nem bontható ketté időhatározóval, ha azt akarjuk kifejezni, hogy az egyik cselekvés mennyivel történt a másik után. Ilyenkor alkalmazhatunk egy másik szerkezetet:

[h8] **–с(А)нЫ дараа** (=N.PRF+GEN + PP *után*)

(14) *багши-йг* *асуулт* *тави-**сн-ы*** *таван* *минут-ын*
tanár-ACC kérdés tesz-N.PRF-GEN öt perc-GEN
дараа Бат *анги-йн* *өрөөн-өөс* *гар-сан*
után Bat osztály-GEN szoba-ABL kimegy-N.PRF

'Öt perccel azután, hogy a tanár feltette a kérdéseket, Bat kiment az osztályból.'

Ha ragaszkodunk az [h7] **–с(А)нААс хойш** szerkezethez, akkor az időhatározót utána kell tennünk, de figyelni kell arra, hogy még egyszer ki kell tennünk egy *'után*, *később'* jelentésű névutót.

(15) *Багшийг асуулт тави**снаас хойш** таван минутын **дараа** Айшаа ангийн өрөөнөөс гарсан.*

ua., mint (14)

A [h7]-es szerkezetben szereplő хойш helyett хойно névutó is kifejezheti az időbeli rákövetkezést, ilyenkor azonban a befejezett melléknévi igenévhez *(nomen perfectihez)* nem kapcsolódik ablatívusz esetrag.

[h9] **–сАн хойно(о)** (=N.PRF + PP *után*(+RX))

(16) *Монгол-д* *оч-**сон*** ***хойно-о*** *гурван* *сар*
Mongólia-DAT megy-N.PRF után-RX három hónap
суу-х *гэ-сэн*
lakik-N.FUT mond-N.PRF

'Miután Mongóliába mentem, három hónapot szerettem volna ott tartózkodni.' (Gaunt – Bayarmandakh 2004, 139.)

A halha [h7] *–c(A)нААс хойш* szerkezettel analóg az alábbi burját [b6] szerkezet:

[b6] **–hAnhAA(+Px) хойшо** (=N.PRF+ABL(+PX) +PP *után*)
(17) *хэжэглэ-эд* *үбдэ-**нэн-нөө*** *хойшо* *нэгэшье*
influenzás_lesz-A.PRF megbetegszik-N.PRF-ABL után egyszer_se
газаагаа *гара-а-гүй*
ki- kimegy-N.IMP-NEG

'Miután influenzában megbetegedtem, azután egyszer sem mentem ki [a szabadba].' (Darzsajeva 2001, 60.)

A [b6] szerkezet befejezett melléknévi igeneve *(nomen perfectije)* helyett, a halha [h7]-től eltérően, állhat – azonos jelentéssel – beálló melléknévi igenév *(nomen futuri)* is.

[b7] **–xAhAA(+Px) хойшо** (=N.FUT+ABL(+PX) + PP *után*)
(18) *миниий* *багшал-жа* *эхил-**хэ-нээ*** ***хойшоо*** *намаар*
SG1P(GEN) tanárkodik-A.IMP kezd-N.FUT-ABL után SG1P(INSTR)
нонирхо-дог боло-шо-о
érdeklődik-N.HAB válik-ASP-N.IMP

'Azután kezdett érdeklődni utánam, miután tanárkodni kezdtem.' (Darzsajeva 2001, 61.)

Szintén *'miután'* jelentésű a következő két burját szerkezet, amelyben csak a névutóvá grammatikalizálódott esetragos főnévben szereplő rag különbözik.

[b8] **–hAнАй(+Px) hүүлээр** (=N.PRF+GEN(+PX) + PP *után* [=N *vég*+INSTR])
(19) *гал-аа* *түли-жэ* *гахайн-гаа* *эдеэ*
tűz-RX meggyújt-A.IMP disznó-RX étel
*халаа-**нан-ай-нгаа*** ***hүүлээр*** *сай-гаа* *уу-ба*

melegít-N.PRF-GEN-RX után tea-RX iszik-P.PRF

'Miután meggyújtotta a tüzet, és ételt melegített a disznóknak, megitta a teáját.'

Az előző szerkezetbeli névutószerű ragos főnév insztrumentáliszragja helyett állhat datívusz-lokatívusz esetrag is:

[b9] **–hАнАй(+Рх) һүүлдэ** (=N.PRF+GEN(+PX) + N vég + DAT])

A burjátban szoros előidejűség kifejezésére szolgál a következő [b10] szerkezet, amely azonban csak azonos alanyú mondatokban és élőlények esetén használható (Szkribnyik – Darzsajeva 2016, 101.).

[b10] **–hАн бэеэрээ** (=N.IMP + nyomatékosító szó [=N *test* +INSTR+RX])

(20) *пенси-еэ* *аба-**һан*** *бэе-эр-ээ* *нааданхай* *аба-жа*
nyugdíj-RX kap-N.PRF test- INSTR-RX játék vesz-A.IMP
үгэ-хэ-б
ad-N.FUT-VXSG1

'Amint megkapom a nyugdíjat, megveszem [neked] a játékot!' (Darzsajeva 2001, 55.)

Létezik egy összetett szerkezet a halhában, amit írásban nagyon ritkán használnak:

[h10] **–хтАй(гАА) зэрэг** (=N.FUT+SOC(+RX) + ADV *egyszerre*)

(21) *би* *их* *сургуул-иас* *гар-а**х-тай*** ***зэрэг*** *монгол*
SG1P nagy iskola-ABL kijön-N.FUT-SOC egyszerre mongol
хэлн-ий *багш-тай-гаа* *дайралд-сан*
nyelv-GEN tanár-SOC-RX találkozik-N.PRF

'Amikor kijöttem az egyetemről, összetalálkoztam a mongoltanárommal.'

Ugyanez a szerkezet ismert a burjátban is.

[b11] **–хАтАй(+Px) зэргэ** (=N.FUT+SOC(+PX) + ADV *egyszerre*)

(22) *нэгэ* *багахан* *шэрэнги-дэ* *hуу-**ха-тай-нь*** ***зэргэ***
egy kicsi liget-DAT leül-N.FUT-SOC-PXSG3 egyszerre
газар-та хэбтэшэ-бэ-б
föld-DAT lefekszik-P.PRF-VXSG1

'Amint ő leült egy kis ligetben, én lefeküdtem a földre.' (Darzsajeva 2001, 61.)

Az fenti [b11] szerkezettel gyakorlatilag azonos értékű a következő három, névutós szerkezet.

[b12] **–хАтАй(+Px) шахуу** (=N.FUT+SOC(+PX) + PP körülbelül, *majdnem*)

(23) гэр-hээ гара-ха**-**тай**-**м шахуу телефон
ház-ABL kimegy-N.FUT-SOC-PXSG1 körülbelül telefon
ханхина-жа захал-аа hэн
cseng-A.IMP kezd-N.IMP P.PCL

'Amint kiléptem a házból, megszólalt a telefon.' (Darzsajeva 2001, 61.)

[b13] **-хАтАй(+Px) адли** (=N.FUT+SOC(+PX) + PP *hasonló, egyidőben*)

(24) *оо* *Дагба* *таабай* *ер-ээ* *гэ-жэ* *Жамс-ын*
óh! Dagba nagyapa jön-N.IMP mond- A.IMP Zsamsza-GEN
*хашхар-**ха-тай-нь*** ***адли*** *дарьяа_таби-лда-н* *тэргэ* *тээшэ*
kiált-N.FUT-PXSG3 egyidőben zajong-COOP-A.MOD kocsi -hoz
гүй-лдэ-шэ-бэ-бди
fut-COOP-ASP-P.PRF -VXPL1

'Amint Zsamsza azt kiáltotta, hogy: – Óh! Dagba nagypapa megjött! – zajongva a kocsihoz futottunk.' (Szkribnyik 1998, 16.)

[b14] **–хын(+Px) тэндэ** (=N.FUT+(PX) + PP éppen akkor)

(25) хүгшэн-эй богоно алха-х-ын тэндэ урдаһаа-нь
öregasszony-GEN küszöb lép-N.FUT-GEN akkor szembe-PXSG3
залуу-шууд энеэлдэх-ээр оро-жо ерэ-нэ
fiatal-PL nevet-INSTR bemegy-A.IMP jön-PR.IMP

’Az öregasszony ahogy átlépte a küszöböt, fiatalok jöttek vele szemben nevetve.’ (Darzsajeva 2001, 57.)

Egyidejűség

Egyidejűségről akkor beszélünk, ha a mellékmondat-értékű igenévvel kifejezett cselekvés azonos idejű a ragozott igével kifejezett cselekvéssel.

Az előidejű szerkezetektől az egyidejű szerkezetek felé vezet át a következő burját konstrukció, amelyet a burját nyelvtanok általában előidejűként tartanak számon. A valóságban azonban sokszor nehéz meghatározni, hogy előidejűségről vagy egyidejűségről van-e szó. Jól példázza ezt a következő mondat, amelyet magyarra egyidejű mellékmondattal (amikor...), illetve előidejű mellékmondattal (miután...) egyaránt lehet fordítani. Jellemző momentum, hogy Darzsajeva, aki ezt a burját mondatot előidejű példaként mutatja be, oroszra egyidejű mellékmondattal fordítja (Darzsajeva 2001, 33.). Talán Szkribnyik (1988, 57.) fogalmazza meg legjobban ennek a szerkezetnek a funkcióját, amikor *megközelítőleg egyidejűnek* írja le.

[b15] **–хАдА(+Px)** (=N.FUT+DAT(+PX))
(26) *гэр соогуур гал-ай ольһон-ой тара-**ха-да***
lakás -szerte tűz-GEN meleg-GEN szétterjed-N.FUT-DAT
дулаан-шаг боло-шо-бо
meleg-DEM válik-ASP-P.PRF

'Amikor/miután a tűz melege szétterjedt a lakásban, melegebb lett.'

A burját szerkezettel megegyezik a halha, természetesen leszámítva a birtokos személyragozásból eredő különbségeket.

[h11] **–хАд(АА)** (=N.FUT+DAT(+RX))

(27) *бороо ор-**х-од** би цонх-оор гадагшаа хар-ах*
eső bemegy-N.FUT-DAT SG1P ablak-INSTR kifelé néz-N.FUT
дуртай
kedvelő

'Nagyon szeretek kinézni az ablakon, amikor esik az eső.'

A [h11] szerkezetnek létezik egy hosszabb változata is:

[h12] **–х үед(ээ)** (=N.FUT + N *idő*+DAT(+RX))

(28) *манай аав залуу бай-**х** **үе-д-ээ** их*
SG1P(GEN) apa fiatal van-N.FUT idő-DAT-RX nagyon
царайлаг хүн бай-сан
jóképű ember van-N.PRF

'Amikor apám fiatal volt, nagyon jóképű volt.'

A [h12] **–х үед(ээ)** szerkezet burját megfelelője:

[b16] **–хА үедэ(+Рх)** (=N.FUT + N *időszak*+DAT(+PX))

(29) *институд-та нура-**ха** **үе-д-өө** самбо барилдаан-да*
egyetem-DAT tanul-N.PRF idő-DAT-RX szambó birkózás-DAT
яба-даг нэ-м
jár-N.HAB P.PCL-PXSG1

'Amikor egyetemista voltam, szambóztam.' (Szkribnyik1998, 104.)

Az előbbi [b16] szerkezet variánsa:

[b17] **-хА үеэр(+Рх)** (=N.FUT + N *időszak*+INSTR(+PX))

(30) *боро_хараан-ай* *уна-**ха*** ***үе-эр*** *һөөргөө*
szürkület-GEN leesik-N.FUT időszak-DAT vissza
буса-жа яба-ба-б
visszatér-A.IMP megy-P.PRF-VXSG1

'Mikor besötétedett, visszamentem.' (Szkribnyik 1998, 104.)

Az előző két burját szerkezettel azonos jelentésű a soron következő:

[b18] **-хА хирэдэ(+Рх)** (=N.FUT + N *méret*, *idő*+DAT(+PX))

(31) *нуур-та* *дутэл-хэ* *хирэ-д-ээ* *намда* *һэмээхэнээр*
tó-DAT közeledik-N.FUT idő-DAT-RX SG1P(DAT) csendesen
яба *гэ-жэ* *шэбэнэ-бэ*
megy mond-A.IMP suttog-P.PRF(VXSG3)

'Amikor közeledett a tóhoz, azt suttogta nekem, hogy csendesebben.' (Szkribnyik 1998, 104.)

Van még egy halha szerkezet, amelynek logikai felépítése ugyanaz, mint a [h12], [b16], [b17] és a [b18] konstrukcióké, azaz a ragtalan melléknévi igenevet követi egy névutószerű – *'idő'* jelentésű – ragos főnév. Viszont az említett szerkezetekkel szemben beálló melléknévi igenév *(nomen futuri)* helyett itt befejezett melléknévi igenevet *(nomen perfecti)* alkalmaznak.

[h13] **–сАн цагт** (=N.PRF + N *idő*+DAT)

(32) *мал-ын* *тэнд-ээс* *эр-**сэн*** ***цаг-т*** бид *энд* *бай-в*
jószág-GEN ott-ABL jön-N.PRF idő-DAT PL1P itt van-P.PRF

'Itt voltunk, amikor megjöttek az állatok.' (Szanzsejev 1960, 94.)

A halha [h13] szerkezetnek létezik azonos elemekből álló burját megfelelője:

[b19] **–нан сагта** (=N.PRF + N *idő*+DAT)

(33) *засаг-та* *эсэргүү* *зэмэ* *хэ-һэн* *хүн-иие*
kormány-DAT ellen bűntett tesz-N.PRF ember-ACC
*бари-**һан*** ***саг-та*** *бууда-һан* *полициинхи-д*
elfog-N.PRF idő-DAT lő-N.PRF rendőr-PL
ямаршье *харюсалга-да* *оро-хо-гүй*
semmilyen felelősség-DAT bemegy-N.FUT-NEG

'Semmilyen felelősségre vonás nem lesz azok ellen a rendőrök ellen, akik a kormány ellen bűntettet elkövetők letartóztatásakor lőttek.' (Szkribnyik 1998, 104.)

A halhában létezik egy ritkábban használt, kifejezetten beszélt nyelvi szerkezet is az egyidejűség kifejezésére, amelyet általában véletlenszerű vagy kissé megdöbbentő esetekre használnak.

[h14] **–сАн чинь** (=N.PRF + PXSG2[=DET])

(34) *би* *эргэн тойрон* *хар-**сан*** ***чинь*** *нэг ч* *хүн* *бай-сан-гүй*
SG1P körbe néz-N.PRF PXSG2 egy is ember van-N.PRF-NEG

'Amikor körbenéztem, egyetlen ember sem volt.' (Lubsangdorji – Vacek 2004, 326.)

Az azonnaliságot hangsúlyozza a következő burját szerkezet.

[b20] **–нан доро(+Px)** (=N.PRF + PP/ADV *le, alá*(+PX))

(35) *тэрэ* *мэт-ые* *дуула-**һан*** ***доро-о*** *намда*
ez hasonló-ACC hall-N.IMP alá-RX SG1P(DAT)
хэлэ-хэеэ *яа-на-ш*
szól-A.FIN mit_tesz-PR.IMP-VXSG2

'Miért nem szólsz nekem rögtön, amikor ilyesmit hallasz?' (Szkribnyik 1998, 110.)

Az alapvetően terminatív utóidejűséget kifejező ***–mAл*** szuffixum is kifejezhet '*mialatt*, *amíg*' jelentéssel egyidejűséget.

[h15] **–тАл(АА)** (=A.TERM(+RX))

(36)	*би*	*Түрэг_улс-ад*	*бай-**тал-аа***	*энэ*
	SG1P	Törökország-DAT	van-A.TERM-RX	ez
түр_сургалт-ыг	*үргэлжлүүл-нэ*			
tanfolyam-ACC	folytat-PR.IMP			

'Amíg Törökországban maradok, folytatom ezt a tanfolyamot.'

A burját határhatározói igenév *(adverbium terminale)* a halhához hasonlóan szintén kifejezhet *'mialatt, amíg'* jelentést.

[b21] **-тАр(+PX)** (=A.TERM(+PX))

(37)	*тэндээ*	*хэбтэ-жэ*	*бай-**тар-нь***	*үдэшэ*	*орой*
	ott	fekszik-A.IMP	van-A.TERM-PXSG3	este	késő
боло-бо	*ха*				
válik-P.PRF	PCL				

'Amíg ott feküdt, késő este lett.' (Szanzsejev 1962, 288.)

A halhában ritkán az alapvetően feltételességet kifejező ***–ВАл*** szuffixum is megvalósíthat *'amikor'* jelentéssel egyidejűséget.

[h16] **-ВАл** (=A.COND)

(38)	*намайг*	*гэр-т*	*ор-**вол***	*тэнд*	*нэг*
	SG1P(ACC)	jurta-DAT	bemegy-A.COND	ott	egy
тани-х-гүй	*хүн*	*суу-ж*	*бай-жээ*		
ismer-N.FUT-NEG	ember	ül-A.IMP	van-P.IMP		

'Amikor beléptem a jurtába, egy ismeretlen ember ült ott.' (Vietze 1969, 92.)

A következő két-két halha és burját szerkezet két cselekvés, történés szoros együtt történését fejezi ki. Sokszor nehéz is eldönteni, hogy éppen egyidejű időhatározói vagy módhatározói funkciót töltenek-e be. Emellett a két képző valamelyike gyakran egy páros ige első tagjának igetövéhez kapcsolódik.

[h17] **–Ж** (=A.IMP)

(39) *Дорж* *сандал-д-аа* *суу-**ж*** *халуун* *цай* *уу-ж*
Dordzs szék-DAT-RX ül-A.IMP forró tea iszik-A.IMP
бай-сан
van-N.IMP

'Dordzs a székén ült, és forró teát ivott.'

[b22] **–жA** (=A.IMP)

(40) *намар* *боло-**жо*** *набшаһан* *шарла-ба*
ősz válik-A.IMP levél sárgul-P.PRF

'Beköszöntött az ősz, megsárgultak a levelek.' (Makarova 2008, 283.)

[h18] **–н** (=A.MOD)

(41) *би* *чийдэн-гээ* *унтраа-**н*** *хэвт-лээ*
SG1P lámpa-RX elolt-A.MOD lefekszik-PR.PRF

'Eloltottam a lámpámat, és lefeküdtem.' (Kullmann – Tserenpil 1996, 158.)

[b23] **–н** (=A.MOD)

(42) *хүн_зон* *амаршала-**н*** *бүгэдэ* *дохи-но-д*
emberek üdvözöl-A.MOD mind fejet_hajt-PR.IMP-VXPL3

'Az emberek üdvözölve mind fejet hajtanak.' (Szanzsejev 1962, 285.)

A burjátban és halhában egyaránt van egy olyan, egyidejűséget kifejező határozói igenév, amely csak azonos alanyok esetén alkalmazható:

[h19] **–нгАА** (=A.INC)

(43) *та* *зах* *руу* *очи-**нгоо*** *дэлгүүр-т* *ор-ood*
SG2P(HON) piac DIR megy-A.INC bolt-DAT bemegy-A.PRF
яв-аарай
megy-IMP

'Amikor megy a piacra, legyen szíves, ugorjon be a boltba!'

[b24] **–нгАА** (=A.INC)

(44) *гэр-т-ээ* *буса-**нгаа*** *магазин-да* *оро-хо-б*
ház-DAT-RX visszatér-A.INC bolt-DAT bemegy-N.FUT-VXSG1

'Hazafelé bemegyek a boltba.' (Szanzsejev 1962, 291.)

Folyamatos cselekvéssel való egyidejűség kifejezésére szolgál a következő halha szerkezet:

[h20] **–Ж байх хооронд(оо)** (=A.IMP + létige+N.FUT + PP *között*, *közben*(+RX))

(45) *бороо* *ор-**ж*** ***бай-х*** ***хооронд*** *би* *гэр-ийн-хээ*
eső bemegy-A.IMP van-N.FUT közben SG1P ház-GEN-RX
даалгавр-ыг *хий-сэн*
feladat-ACC készít-N.IMP

'Mialatt esett az eső, elkészítettem a házi feladatomat.' (Kullmann – Tserenpil 1996, 316.)

A [h20] halha szerkezettel azonos jelentéstartalmú burját igenévi szerkezetben grammatikailag nincs külön kiemelve a folyamatos jelleg, így a puszta beálló melléknévi igenevet *(nomen futurit)* követi a névutó:

[b25] **–хА хоорондо(+РХ)** (=N.FUT + PP *között*, *közben*(+PX))

(46) *миниий гэр-т-ээ ерэ-жэ амар-*ха ***хоорондо-м***
SG1P(GEN) ház-DAT-RX megy-A.IMP pihen-N.FUT közben-PXSG1
Дамдин миниий ажал дүүргэ-жэрхи-бэ
Damdin SG1P(GEN) munka befejez-ASP-P.PRF(VXSG3)

'Mialatt otthon pihentem, Damdin elvégezte a munkámat.' (Darzsajeva 2001, 55.)

Az analitikus szerkezetekben határozószó is kapcsolódhat az igenevekhez. Bár a következő halha szerkezetben szereplő szó eredetileg melléknév, a mongol nyelvekben a melléknevek sokszor egyben határozószóként is viselkednek.

[h21] **–х сацуу** (=N.FUT + ADJ *egyenlő*)

(47) *хашаа-ны хаалга-ны хонх жингэн-э****х*** ***сацуу*** *бүсгүй*
kerítés-GEN ajtó-GEN csengő seng-N.FUT egyenlő asszony
давхи-н бос-чээ
rohan-A.MOD felkel-P.IMP

'Amikor a kerítésajtó csengője megszólalt, az asszony felpattant.' (Kaszjanyenko 1968, 77.)

A burjátban azonban a halhának megfeleltethető szerkezetben a beálló melléknévi igenév helyett egy határozói igenév szerepel.

[b26] **–н сасуу** (=A.MOD + ADJ *egyenlő*)

(48) *Түмэнэй дуу-гаа дуула-жа дүүргэ-****н*** ***сасуу*** *зал соо*
Tümen-GEN ének-RX énekel-A.IMP befejez-A.MOD egyenlő terem -ban
нэгэ хэды дуугай бай-ба-д
egy (né)hány hallgatag van-P.PRF-VXPL3

'Amint Tümen befejezte az éneklést, a teremben egy ideig hallgattak.' (Bertagajev-Cüdendambajev 1962, 164.)

Hosszabb folyamat közbeni párhuzamos cselekvést fejez ki a következő [h22] szerkezet.

[h22] **–х завсар** (=N.FUT + N *rés*, *köz*)

(49) *би* *үндсэн* *ажл-аа* *хий-**х*** ***завсар*** *монгол*
SG1P fő munka-RX csinál-N.FUT köz mongol
хэл *сур-ч* *бай-на*
nyelv tanul-A.IMP van-PR.IMP

'Miközben dolgozom, mongolul tanulok.' (Kullmann – Tserenpil 1996, 17.)

A [h22] szerkezet burját megfelelőjében a *rés* főnév egy datívusz-lokatívusz esetragot kapva névutóvá grammatikalizálódott:

[b27] **–х забһарта**(+PX) (=N.FUT + PP *közben*(+PX))

(50) *Алдар-ай* *бодомжол-жо* *яба-ха* *забхарта* *Балдан* *нюур*
Aldar-GEN elgondolkodik-a. megy-N.PRF időközben Baldan arc
руу-нь *уһа* *сэсэрг-ээд* *нала-ба-гүй*
DIR-PXSG3 víz fröcsköl-a. abbahagy-p. -NEG

'Miközben Aldar elgondolkodva ment, Baldan megállás nélkül fröcskölte az arcát.' (Szkribnyik – Darzsajeva 2016, 106.)

A [b27] szerkezetnek létezik olyan változata is, amelyben a melléknévi igenév genitívuszragot kap. Ebben az esetben a birtokos személyrag helye a névutóról átkerül az igenévre.

[b28] **–хын(+Px) забһарта** (=N.FUT+GEN(+PX) + PP *közben*)

(51) *хүбүүн* *кино* *хара-**х-ын-гаа*** ***забһарта*** *гэрэй-нгээ*
fiú film néz-N.FUT-GEN-RX közben házi-RX
даабари *хэ-нэ*
feladat csinál-PR.IMP(VXSG3)

'A fiú filmnézés közben csinálja a házi feladatot.' (Darzsajeva 2001, 57.)

Az előző [b28] szerkezettel azonos jelentésű és felépítésű a soron következő szerkezet, csak az előbbi névutó helyett annak egyik szinonimája áll.

[b29] **–хын(+Px) дунда** (=N.FUT+GEN(+PX) + PP *között*)

(52)	*үхиб-үүд*	*газаа*	*наада-**х-ын-гаа***	***дунда***
	gyerek-PL	kint	játszik-N.FUT-GEN-RX	között
шууя-ад	*нала-на-гүй*			
zajong-A.PRF	abbahagy-PR.IMP-NEG			

'A gyerekek kint játszanak, és közben egyfolytában zajonganak.' (Darzsajeva 2001, 57.)

Lényegében a [h22] **–х завсар** egyik változatának is lehetne tekinteni a következő szerkezetet.

[h23] **–х зуур** (=N.FUT + ADV *időközben*)

(53) *Би үндсэн ажлаа хи**йх зуур** монгол хэл сурч байна.*

ua. mint (49)

Ennek a [h23] szerkezetnek is van burját megfelelője:

[b30] **–хА зуура(+Px)** (=N.FUT + ADV *időközben, útközben*(+PX))

(54)	*тамхин-та-яа*	*носолдо-**хо***	***зуура-нь***	*боожо-нь*	
	dohány-SOC-RX	bíbelődik-N.FUT	közben-PXSG3	gyeplő-PXSG3	
алдагда-жа	*үбһэ-тэй*	*шарга-нь*	*хажуу*	*тээшээ*	
elveszik-A.IMP	széna-SOC	szán-PXSG3	oldal	oda	
хэлты-шэ-бэ					
dől-ASP-P.PRF(VXSG3)					

'Miközben a dohányával bíbelődött, elengedte a gyeplőt, és a szénás szánja az oldalára borult.' (Szkribnyik 1988, 108.)

Habár a fenti (54) mondat különböző alanyokat tartalmaz, a [b30]

szerkezet alapvetően azonos alanyú mondatokban használatos.

A következő [h24] halha szerkezet szintén azt fejezi ki, hogy két cselekvés egyidejűleg játszódik le.

[h24] **–хЫн зэрэгцээ** (=N.FUT+GEN + ADV *egyidejűen, egyúttal)*

(55) *Бат ойн_цагдаа хий-**х-ийн** **зэрэгцээ** нэгдл-ий-нхээ*
Bat erdőőr csinál-N.FUT-GEN egyúttal szövetkezet-GEN-RX
өвс-ийг хар-ж хамгаал-даг
széna-ACC vigyáz-A.IMP őriz-N.HAB

'Bat az erdőőri munkával egyidőben a szövetkezete szénáját is vigyázza.' (Senderjav 2003, 154.)

Alapvetően a hivatali stílusban használatos a következő [b31] burját szerkezet.

[b31] **–хА туршада(+Рх)** (=N.FUT + PP *folyamán*(+PX))

(56) *хорёод жэл соо хүдэл-**хэ** **туршада-м** буряад хэлэ*
kb. 20 év -ben dolgozik-N.FUT folyamán-PXSG1 burját nyelv
литературын программа олохон дахин хубил-аа юм
irodalom-GEN program sok -szor változik-N.IMP PRED.P

'A körülbelül húsz év során, amióta dolgozom, sokszor megváltozott a burját nyelv és irodalom tanterve.' (Szkribnyik 1998, 109.)

A többszöri alkalommal történő rendszeres egyidejűséget fejezi ki az egymással egyenértékű [h25] és [h26] szerkezet.

[h25] **–х бүрд(ээ)** (=N.FUT + PP *minden*+DAT(+RX))

(57) *тэр надтай уулза-**х** **бүр-д-ээ** чамайг*
SG3P SG1P(SOC) találkozik-N.FUT minden-DAT-RX SG2P(ACC)
асуу-даг
kérdez-N.HAB

'Mindig rólad kérdez, amikor találkozik velem.' (Kullmann – Tserenpil 1996, 316.)

[h26] **–х болгонд(оо)** (=N.FUT + PP *minden*+DAT(+RX))
(58) *Тэр надтай уулза**х болгондоо** чамайг асуудаг.*

ua., mint (57) (Kullmann – Tserenpil 1996, 316.)

A fenti [h25] és [h26] halha szerkezettel azonos funkciójú a soron következő burját konstrukció.

[b32] **–хА бүхэндэ** (=N.FUT + P *minden*+DAT)

(59)	*энэ*	*бодол-ой*	*толгой-до-нь*	*ерэ-**хэ***	***бүхэн-дэ***
	ez	gondolat-GEN	fej-DAT-PXSG3	jön-N.FUT	minden-DAT
буруу_хара-жа	*нёлбохо*	*дуран-ии-нь*	*хүрэ-дэг*		
elfordul-A.IMP	köpni	vágy-ACC-PXSG3	elér-N.HAB		

'Ahányszor ez a gondolat eszébe jut, elfordulni és köpni támad kedve.' (Darzsajeva 2001, 55.)

Egyidejű vagy szoros előidejű cselekvést fejezhet ki a [h27] halha szerkezet. Az azonos burját [b4] **–хАлААр** igenevet már az előidejű szerkezeteknél említettük.

[h27] **–хлААр(АА)** (=A.SUCC (+RX))

(60)	*Нар*	*гара-**хлаар***	*дулаан*	*бол-дог*
	Nap	felkel-A.SUCC	meleg	válik-N.HAB

'Amikor felkel a nap, felmelegszik az idő.' (Sanders – Bat-Ireedüi 1999, 134.)

A [h27] szerkezet helyett néha a [h28] szerkezetet használják.

[h28] **–xAAp(AA)** (=A.SUCC(2) [=N.FUT + INSTR] (+RX))
(61) *Нар гара**хаар** дулаан болдог.*

ua. mint (60) (Sanders – Bat-Ireedüi 1999, 134.)

Utóidejűség

Utóidejűségről akkor beszélünk, ha a mellékmondat-értékű igenévvel kifejezett cselekvés utóidejű a ragozott igével kifejezett cselekvéshez képest.

[h29] **–c(A)нAAc(AA) өмнө** (=N.PRF+ABL(+RX) + PP *előtt*)

(62)	*чамтай*	*танилц-**сн-аас-аа***	***өмнө***	*миний*
	SG2P(SOC)	megismerkedik-N.PRF-ABL-RX	előtt	SG1P(GEN)
амьдрал	*хоосон*	*бай-сан*		
élet	üres	van-N.PRF		

’Nagyon üres volt az életem azelőtt, hogy megismertelek.’

Az időhatározó ezt a [h30] szerkezetet a vele analóg előidejű [h7] – **снAAc хойш** szerkezettől eltérően kettévághatja.

(63)	*шуурга*	*эхэл-**сн-ээс***	*нэг*	*цаг-ийн*	***өмнө***	*тэнгэр*
	vihar	kezdődik-N.PRF-ABL	egy	óra-GEN	előtt	ég
дээр	*хар*	*үүл-үүд*	*бий*	*бол-сон*		
rajta	fekete	felhő-PL	van	válik-N.PRF		

’A vihar kezdete előtt egy órával az égbolton fekete felhők keletkeztek.’

A jövőre vonatkozó előidejűségnél a [h30] szerkezet befejezett melléknévi igeneve *(nomen perfectije)* helyett beálló melléknévi igenév *(nomen futuri)* áll, ahogyan a [h31] szerkezet mutatja.

[h31] **–xAAc(AA) өмнө** (=N.FUT+ABL(+RX) + PP *előtt*)

(64)	*та*	*яв-а**х-аас-аа***	***өмнө***	*намайг*	*сэрг-ээд*
	SG2P(HON)	elmegy-N.FUT-RX	előtt	SG1P(ACC)	ébreszt-A.PRF
	өг-өөч				
	ad-IMP				

'Ébresszen fel azelőtt, hogy elmegy!'

Az ***өмнө*** névutóval még egy másik fajta szerkezet is képezhető, amely a [h31]-gyel azonos jelentésű, de formailag annyiban tér el tőle, hogy az ablatívuszrag helyett genitívuszragot tartalmaz:

[h32] **–xЫн(xAA) өмнө** (=N.FUT+GEN(+ RX) + PP *előtt*)

(65)	*та*	*ява-**х-ын-хаа***	***өмнө***	*манайд*	*ир-ээрэй*
	SG2P(HON)	megy-N.FUT-RX	előtt	PL1P(DAT)	jön-IMP

'Mielőtt elmegy, jöjjön el hozzánk!' (Kullmann – Tserenpil 1996, 148.)

Alább következik két burját szerkezet, amely követi a halha [h31] szerkezet felépítését, vagyis az ablatívuszragos beálló melléknévi igenév *(nomen futuri)* után *'előtt'* jelentésű névutó áll.

[b33] **–xAhAA урид** (=N.FUT+ABL + PP *előtt*)

(66)	*хабар-ай*	*дулаан-ай*	*эхил-**хэ-һээ***	***урид***	*эжы-мни*
	tavasz-GEN	meleg-GEN	kezdődik-N.FUT-ABL	előtt	anya-PXSG1
	буса-жа	*ерэ-хэ*	*ёһотой*		
	visszatér-A.IMP	jön-N.FUT	kell		

'Anyámnak a tavaszi meleg kezdete előtt haza kell térnie.' (Darzsajeva 2001, 60.)

[b34] **–xAhAA түрүүн** (=N.FUT+ABL + PP *előbb*)

(67)	*зохёол-оо*	*бэшэ-**хэ-һээ***	***түрүүн***	*энэ*	*гурбан*	*гол*

fogalmazás-RX ír-N.FUT-ABL előtt ez három fő
асуудал-да *харю-сагты*
kérdés-DAT válaszol-IMP(VXSG2)

'Mielőtt megírnátok a fogalmazást, erre a három fő kérdésre válaszoljatok!' (Darzsajeva 2001, 60.)

Terminatív utóidejűség

Terminatív utóidejűségről akkor beszélünk, ha a mellékmondat-értékű igenévvel kifejezett cselekvés a ragozott igével kifejezett cselekvés végpontját jelöli meg.

[h33] **–х хүртэл** (=N.FUT + PP *-ig*)

(68) *манай* *байшинг* *бэлэн* *бол-ох* ***хүртэл*** *манайх* *байр*
PL1P(GEN) ház kész válik-N.FUT -ig családunk lakás
түрээслэ-нэ
bérel-PR.IMP

'Amíg el nem készül a házunk, albérletben fogunk lakni.'

Az egyidejű időhatározói szerkezeteknél már említett halha [h15] és burját [b21] szerkezet, vagyis az *adverbium terminale* fő funkcója a terminatív utóidejűség kifejezése.

(69) *хүүхд-ийг* *унта-ж* ***өг-төл*** *ээж* *нь* *хажуул*
gyerek-ACC elalszik-A.IMP ad-A.TERM anya PXSG3 mellette
хэвтэ-нэ
fekszik-PR.IMP

'Amíg el nem alszik a gyerek, az anyja mellette fekszik.'

(70) *һүни-ин* *бүрэнхы-н* *уна-**тар*** *Майдар* *хүдэл-өөд*
éjszaka-GEN sötétség-GEN leesik-A.TERM Majdar dolgozik-A.PRF
трактор-аар-аа *гэр-т-ээ* *хар-яа*
traktor-INSTR-RX ház-DAT-RX visszamegy-N.IMP

'Majdar az esti sötétség leszálltáig dolgozott, majd hazament a traktorjával.' (Darzsajeva 2001, 36.)

Érdekes a következő két burját szerkezet, amely a tagadó partikula hasadása által különbözik egymástól.

[b35] **–ААгүйдэ** (=N.IMP+NEG+DAT)
(71) *минии* *хашхар-**аа-гүй-дэ*** *хэншье* *хүдэл-дэг-гүй*
SG1P(GEN) kiált-N.IMP-NEG-DAT senki mozog-N.HAB-NEG

'Amíg nem kiáltok, senki nem mozdul.' (Darzsajeva 2001, 34.)

[b36] **–ААдүйдэ** (=N.IMP+NEG(2)+DAT)
(72) *шүлэн-эйн-гөө* *хүр-**өө-дүй-дэ*** *бү* *эди-гты*
leves-GEN-RX kihűl-N.IMP-NEG-DAT ne eszik-IMP(VXPL2)

'Amíg ki nem hűl a levese, ne egye!' (Darzsajeva 2001, 34.)

A két szerkezet közötti szemantikai különbségről Szkribnyik azt írja, hogy a ***-дүй*** affixummal jelölt szerkezet bekövetkezte bizonyossággal várható (Szkribnyik 1988, 63.). Darzsajeva szerint viszont amíg az **–ААгүйдэ** affixumos mondatokban a fő cselekvés/történés csak a függő cselekvés befejeződése után lehetséges, addig az **–ААдүйдэ** affixumos alaknál ez nem ilyen kategorikus, ott csak kívánatos a fő cselekmény/történés befejeződése. (Darzsajeva 2001, 34.)

Szintén kifejezhet terminatív utóidejűséget az egyébként helyhatározói funkciót is betöltő alábbi [b37] szerkezet:

[b37] **–xA тээшэ(+Px)** (=N.FUT + PP *oda*(+Px))

(73) *институд-аа* *дүүргэ-**хэ*** ***тээшэ-нь*** *Янжама-яа* *ахалагша*
főiskola-RX befejez-N.FUT oda-PXSG3 Janzsama-RX vezető
зоотехниг-ээр *таби-ха-бди*
állattenyésztő-INSTR tesz-N.FUT-VXPL1

'Mire befejezi az egyetemet, Janzsamát kinevezzük vezető állattenyésztési szakértővé.' (Szkribnyik 1988, 94.)

Ha viszont az *'oda'* névutó ellentettjét akarjuk használni, akkor a beálló melléknévi igenév *(nomen futuri)* után még egy ablatívuszragot is kell tennünk, mint az alábbi példa szemlélteti:

[b38] **–xAhAA тиишэ** (=N.FUT+ABL + PP *ide*)

(74) *үүр* *сай-**ха-һаа*** ***тиишэ*** *нэгэл_нюдэ-еэ*
hajnal virrad-N.FUT-ABL ide szem-RX
ани-ха-д-аа *унта-ша-һан* *бай-гаа* *һэн*
becsuk-N.FUT-DAT-RX alszik-ASP-N.PRF van-N.IMP P.PCL

'Mire virradni kezdett, szemét lecsukva elszunyókált.'

A halhában is létezik egy szerkezet, amely ugyanolyan módon épül fel, mint a burját [b36] szerkezet.

[h34] **–xAAc нааш** (=N.FUT+ABL + PP *ide*)

(75) *энэ* *хүн-ий* *сайжр-а**х-аас*** ***нааш*** *би* *гэр-т-ээ*
ez ember-GEN javul-N.FUT-ABL ide SG1P ház-DAT-RX
хари-х-гүй *гэ-ж* *сувилагч* *хэл-эв*
visszamegy-N.FUT-NEG mond-A.IMP ápoló mond-P.PRF

'Az ápoló azt mondta, hogy addig nem megy haza, amíg ez az ember jobban nem lesz.' (Senderjav 2003, 156.)

Az igenévi szerkezetek felépítésének sajátosságai

Az igenévi szerkezetek felépítésében leggyakrabban szerepet játszó elemek igen jelentős átfedést mutatnak a halha és a burját nyelvben, gyakorlatilag az egyetlen különbség, hogy a halhában nem használják produktívan a birtokos személyragokat, kivéve az alanyi (reflexív) birtokragot. Mindkét nyelvben megegyeznek a mellékmondat-értékű igenévi szerkezetek leggyakoribb építőelemei, tehát: a) a melléknévi igenév jellegű *nomen verbalék* (azon belül főleg a beálló *nomen futuri* és a befejezett *nomen perfecti*); b) a határozói igenevek; c) a birtokos személyrag, amely a halhában értelemszerűen csak alanyi birtokrag lehet; d) a névszói esetrag (akkuzatívusz, genitívusz, datívusz-lokatívusz, ablatívusz, insztrumentálisz, szociatívusz); e) a névutó, illetve névutószerű esetragos névszó; f) a határozószó, partikula, segédszó.

A mellékmondat-értékű igenévi szerkezet saját alanya legtöbbször függő esetben áll, a halhában általában tárgyesetben, a burjátban pedig birtokos esetben. Az esetek alkalmazása nem következetes, különösen az élőnyelvben. Néha több változat is elfogadható. A burjátban általában következetesebb a genitívusz használata, mint a halhában az akkuzatívuszé. A fő szabálytól való eltérések az alábbiak:

1. A jelzői funkciójú igenévi szerkezet saját alanya a halhában is birtokos esetben áll, pl. *чиний авсан ном* – az általad vett könyv.
2. A halhában az igenévi szerkezet saját alanya alanyesetben áll, ha olyan névszóval van kifejezve, amely valamilyen természeti jelenséget jelöl (pl. eső, hó, nap, szél stb.), pl. *цас их болбол* – ha sok hó lesz (Rincsine 1952, 161.); a burjátban szintén alanyesetbe kerülhetnek saját alanyi szerepben bizonyos természeti jelenségek, különösen azok, amelyek valamilyen természetes időviszonyítási pontot jelölnek (napnyugta, virradat stb.) (Szkribnyik 1988, 28.).
3. Időnként igyekeznek elkerülni, hogy több azonos esetraggal ellátott névszó forduljon elő az igenévi szerkezetben. A halhában

a tárgyi szerkezet saját alanyát tárgyeset helyett gyakran inkább birtokos esetbe szokták tenni. A burjátban viszont alanyesetbe kerülhet az igenévi szerkezet saját alanya, ha a szerkezeten belül van már birtokos esetben álló szó.

4. A halhában a jelzői funkciójú melléknévi igenévi szerkezet saját alanya – ha egy nagy presztízsű személyt vagy intézményt (pl. államelnök, kormány) jelöl – gyakran ablatívuszi esetragot kap az akkuzatívusz helyett.
5. A burjátban Szkribnyik szerint akkor is alanyesetbe kerülhet a szerkezet saját alanya, ha az igenévi szerkezet bonyolult struktúrájú, azonban nem részletezi a bonyolultság kritériumait.

Ha összehasonlítjuk a két nyelv szerkezeteinek felépítését, megállapíthatjuk, hogy alapvetően három csoportba sorolhatjuk őket az egymáshoz való hasonlóságuk alapján: 1) teljesen azonos elemekből felépülő szerkezetek: [h10]-[b11], [h12]-[b16] stb. 2) különböző elemekből, de azonos logika alapján felépülő szerkezetek: [h25]-[b32], [h31]-[b33] stb. 3) csak az egyik nyelvben meglévő, saját belső fejleményként létrejött szerkezetek: [b10], [b18], [h14] stb.

Az összehasonlítások körét érdemes lesz a további kutatások során kibővíteni, hiszen több szerkezetnek vannak megfelelői más altaji, vagy akár finnugor nyelvekben is. Például olyan előidejű igenévi szerkezet, amelyben egy ablatívuszragos befejezett melléknévi igenevet *után* jelentésű névutó követ, nemcsak a halhában **(–c(A)нAAc хойш)** és a burjátban **(–hAнhAA хойшо)** található, de előfordul például a törökben **(–DIktAn sonra)** vagy a mariban **(–мЕ деч вара)** is, legfeljebb a birtokos személyrag kerülhet bennük eltérő pozícióba. De ha megnézzük, hogy ehhez milyen analógia található a magyar nyelvben, akkor találunk olyan hasonló logikájú szerkezetet, amellyel akár napjainkban is találkozhatunk. Például az internetes áruközvetítő oldalak egyik sablonmondata is hasonló szerkezetet mutat: „Megérkez**te után** [a terméket] további késedelem nélkül továbbítjuk." Itt, saját értékelésem szerint, a birtokos személyjellel ellátott

befejezett melléknévi igenevet követi az *után* névutó, vagyis abban különbözik az előbb felsorolt szerkezetektől, hogy nincs benne ablatívuszrag; ez viszont egyszerűen abból fakad, hogy a magyar nyelvben az *után* névutó vonzata nem ablatívusz eset.

Rövidítések jegyzéke

1; 2; 3 – első, második, harmadik személy; A.ABT – adverbium abtemporale; a.ADV – cselekvésváltó határozói igenév; A.CONC – kísérő határozói igenév; a.COND – feltételes határozói igenév (adverbium conditionale); A.CONT – adverbium contemporale; A.FIN – célhatározói igenév (adverbium finale); a.IMP – adverbium imperfecti; A.MOD – módhatározói igenév (adverbium modale); a.NEG – tagadó határozói igenév; a.PRF – adverbium perfecti; A.SUCC – adverbium successivi; A.TERM – határhatározói igenév (adverbium terminale); ABL – távolító eset; ACC – tárgyeset; ADJ – melléknév; ADV – határozószó; ASP – aspektusjelölő; COOP – cooperativum; DAT – részes-helyhatározós eset; DEM – kicsinyítő képző; DET – determináns; DIR – irányhatározós eset; GEN – birtokos eset; HON – tiszteleti forma; IMP – felszólító mód; INPR – nem produktív; INSTR – eszközhatározós eset; MOD – modális partikula; N.FUT – beálló melléknévi igenév (nomen futuri); N.HAB – gyakorító melléknévi igenév (nomen usus); N.IMP – folyamatos melléknévi igenév (nomen imperfecti); N.PRF – befejezett melléknévi igenév (nomen perfecti); NEG – tagadó partikula; N – főnév; P – névmás; P.IMP – befejezetlen múlt idő (praeteritum imperfecti); P.PCL – múlt idejű predikatív partikula; P.PRF – befejezett múlt idő (praeteritum perfecti); PCL – partikula; PL – többes szám; PP – névutó; PR.IMP – befejezetlen jelen idő (praesens imperfecti); PR.PRF – befejezett jelen idő (praesens perfecti); PRED.P – predikatív partikula; PX – birtokos személyrag; RX – alanyi birtokrag; SG – egyes szám; SOC – társhatározós eset; VX – igei személyrag.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Antal 1985. Antal László: *A hatodik mondatrész.* Magvető, Budapest, 1985.

Bertagajev – Cüdendambajev 1962. Бертагаев, Т. А. – Цыдендамбаев, Ц. Б.: *Грамматика бурятского языка. Синтаксис.* Издательство восточной литературы, Москва, 1962.

Gaunt – Bayarmandakh 2004. Gaunt, J. – Bayarmandakh, L.: *Modern Mongolian. A Course Book.* Routledge Curzon, London, 2004.

Darzsajeva 2001. Даржаева, Н. Б.: Полипредикативные конструкции бурятского языка с подчинительной связью. Издательство Бурятского научного центра СО РАН, Улан-Удэ, 2001.

Janhunen 2003. Janhunen, J. (ed.): *The Mongolic Languages.* Routledge, London, 2003.

Kaszjanyenko 1968. Касяненко, З. К.: Современный монгольский язык. Издательство Ленинградского университета, Ленинград, 1968.

Kaszjanyenko 2002. Касяненко, З. К.: Современный монгольский язык. Муравей, Москва, 2002.

Kiss – Pusztai 2005. Kiss Jenő – Pusztai Ferenc: *Magyar nyelvtörténet.* Osiris, Budapest, 2005.

Kullmann – Tserenpil 1996. Kulmann, R. – Tserenpil, D.: *Mongolian Grammar.* Jensco Ltd., Hong Kong, 1996.

Lubsangdorji – Vacek 2004. Lubsangdorji, J. – Vacek, J.: *Colloquial Mongolian An Introductory Intensive Course.* Triton, Prague, 2004.

Makarova 2008. Макарова, О.Г.: *Бурятский язык. Интенсивный курс по развитию навыков устной речи.* Бэлиг, Улан-Удэ, 2008.

Pomozi 2002. Pomozi Péter: *Cseremisz-magyar nyelvhasonlítás.* (Budapesti Finnugor Füzetek 17.) Budapest, 2002.

Rincsine 1952. Ринчинэ, А. Р.: Учебник монгольского языка. Издательство литературы на иностранных языках, Москва, 1952.

Sanders – Bat-Ireedüi 1999. Sanders, A. J. K. – Jantsangiin Bat-Ireedüi: *Colloquial Mongolian*. Routledge, London, 1999.

Szanzsejev 1960. Санжеев, Г. Д.: *Современный монгольский язык.* Издательство восточной литературы, Москва, 1960.

Szanzsejev 1962. Санжеев, Г. Д. (szerk.): *Грамматика бурятского языка. Фонетика и морфология.* Издательство восточной литературы, Москва, 1962.

Szanzsejev 1964. Санжеев, Г. Д.: *Сравнительная грамматика монгольских языков Глагол.* Наука, Москва, 1964.

Senderjav 2003. Senderjav: *Parataktische Teilsätze im Khalkha-Mongolischen verso hypotaktische Teilsätze im Deutschen. Ein Beitrag zur Sprachlehrforschung.* (Tunguso Sibirica Band 12) Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2003.

Szkribnyik 1988. Скрибник, Е. К.: Полипредикативные синтетические предложения в бурятском языке, структурно-семантическое описание. Наука, Новосибирск, 1988.

Szkribnyik – Darzsajeva 2016. Скрибник, Е. К. – Даржаева, Н. Б.: *Грамматика бурятского языка. Синтаксис сложного (полипредикативного) предложения.* Том I., Издательство БНЦ СО РАН, Улан-Удэ, 2016.

Todajeva 1951. Тодаева, Б. Н.: *Грамматика современного монгольского языка. Фонетика и морфология.* Издательство Академии наук СССР, Москва, 1951.

Vietze 1969. Vietze, H-P.: *Lehrbuch der mongolischen Sprache.* VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig, 1969.

TUSOR PÉTER

A MAGYAR ÁGENSEK ÉS A RÓMAI HABSBURG-DIPLOMÁCIA A 17. SZÁZADBAN

2019. szeptember 16-án historiográfiai jelentőségű lépésre került sor a Magyarságkutató Intézet Klasszika-filológiai Kutatóközpontja szervezésében. Ettől a naptól kezdődően a 2019/2020-as akadémiai év folyamán már állandó munkatárs dolgozik heti rendszerességgel a nyári szünet után kapuit megnyitó vatikáni levéltár kutatótermében. Nem alkalmi ösztöndíjasként, hanem állami közalkalmazottként látja el a nagymúltú vatikáni magyar történeti kutatások rezidensi feladatait. A Vatikáni Apostoli Levéltár mellett alkalmi inspekciót tart az Apostoli Könyvtárban, a pápai Államtitkárság, valamint több szentszéki dikasztérium (például a Rítus-, a Propaganda- vagy Hitterjesztési Kongregáció, a Szent Hivatal, az Apostoli Penitenciária stb.) történeti archívumaiban, a szerzetesrendek központi levéltáraiban. A vatikáni magyar kutatói rezidens fő feladataként szisztematikus *Hungarica*-feltáró tevékenységet folytat a Klasszika-filológiai Kutatóközpont irányításával. A középkori és 20. századi vatikáni magyar dokumentumok gyűjtésének koordinációjába az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoportja is bekapcsolódik. A római kutatói rezidens további fontos munkaköri feladata, hogy segítségére legyen a Vatikánban megforduló tágabb magyar kutatóközösségnek. Egyéni kérésre jelzetpontosítások és -ellenőrzések, iratmásolat-megrendelések, egy-egy

kötet, busta szemrevételezése stb. terén áll eseti rendelkezésre. Kiterjedtebb vizsgálatok elvégzését külsősök számára ugyanakkor nyilvánvalóan nem áll módjában vállalni. E célból továbbra is Rómába kell utazni, viszont információkkal, tanácsadással segíteni fogja az egyéni kutatás elindulását.

A vatikáni magyar történeti kutatások római levéltári rezidensének munkába állása fontos lépés a római kutatási kontinuitás és állandó vatikáni levéltári magyar jelenlét megteremtése, valamint egy kisebb, ám hatékony, tisztán tudományos célokat szolgáló, funkcionális római magyar történeti intézet létrehozása szempontjából. A Fraknói Vilmos püspök által 1894-ben megalapított Római Magyar Történeti Intézet *(Istituto Storico Ungherese di Roma)* 1904-es bezárására, illetve 1924–1927 közötti állami újranyitását követően mindmáig nem beszélhetünk professzionális magyar vatikáni levéltári jelenlétről.[1] A gróf Klebelsberg Kuno által 1927-ben alapított, és a történeti intézetet elsorvasztó, felemésztő Római Magyar Akadémia *(Accademia d'Ungheria a Roma)* közel százéves működését mérlegre téve megállapíthatjuk: ez az intézmény mindennek tekinthető (kultúrház, diplomáciai kirendeltség, egyéni karrierérdekek színtere stb.), csak éppen professzionális tudományos intézetnek nem. Sőt, tevékenysége a vatikáni magyar történeti kutatások szervezése, irányítása, római jelenléte szempontjából kifejezetten károsnak mondható. Hiszen úgy tűnhet(ett) a külvilág számára, mintha ellátná (ellátta volna) ezt a feladatot, de valójában a szakavatott szemnek nyilvánvaló, hogy legfeljebb alkalmi látványtervezésekről beszélhetünk.[2]

1 A vatikáni magyar történeti kutatások historiográfiájának monografikus feldolgozása: Tusor 2004a. Online változata: *http://institutumfraknoi.hu/magyar_torteneti_kutatasok_vatikanban*; a letöltés időpontja: 2019. december 4.

2 Fenti kritikánk éle nélkül, de gyakorlatilag ugyanezt mondja a historiográfiánkat folytató kutató, Molnár Antal (2015, 691.) is: „Per struttura e bilancio, tuttavia, l'Istituto [Fraknói] non è mai diventato un'istituzione autonoma e si configura in realtà come denominazione del »volto« scientifico dell'Accademia d'Ungheria in Roma. La

A római magyar jelenlét nemcsak a 20/21. századi tudományszervezés számára volt és marad fontos kihívás. Már a középkorban összetett problémának számított az Örök Városban a Magyarországot képviselő alkalmi és rendszeres követek, képviselők működése, legyenek akár bíborosok, püspökök vagy csupán egyszerű papok és szerzetesek.[3] A kora újkorban pedig a római magyar képviseletet a Habsburg birodalmi diplomácia keretei között kellett új életre kelteni. Az alábbi írásban ez utóbbi kérdést vesszük közelebbről szemügyre a modern kori római magyar tudományos képviselet szervezési munkálatai alkalmából.

* * *

Magyarország és az Apostoli Szentszék kora újkori kapcsolatainak egyik központi problémája a magyar egyházi és politikai érdekek megfelelő érvényesítése volt. Vagyis az, hogy a magyar rendi vezetés miként tudta a pápával, a római Kúria meghatározó szereplőivel szempontjait,

mancanza d'indipendenza sul piano istituzionale, la grande ristrettezza delle risorse economiche, la progressiva riduzione dell'offerta di borse di studio nonché l'ampiezza di competenze derivanti all'Accademia dal suo profilo (non soltanto scientifico ma anche artistico e culturale) non hanno in definitiva consentito all'Istituto di assumere – sul modello dei grandi istituti storici romani – un adeguato ruolo organizzativo e di coordinamento delle ricerche a Roma e, all'interno di quelle, in Vaticano. La sua attività scientifica (oltre all'organizzazione di convegni, tavole rotonde e presentazioni di libri) nel quindicennio successivo al 1996 si è limitata prevalentemente all'accoglienza degli studiosi e, in parte, alla pubblicazione dei loro lavori." A szerző feladata tanulmánya címe szerint az – akkoriban épp igazgatása alatt álló – Római Magyar Akadémia vatikáni kutatásokban 1980–2010 között betöltött szerepének bemutatása volt (olyan intézetek sorában, mint a *Belgisch Historisch Instituut te Rome*, École française de Rome, *Istituto storico ceco di Roma*, *Istituto storico italiano per il medioevo, Koninklijk Nederlands Instituut Rome*).

3 További irodalommal, legújabban: Fedeles 2019, 35–54.

információit, esetleg elvárásait közölni, napirenden tartani, illetve érvényesíteni. Erre 1639-től páratlan módon egy részben diplomáciai jellegű intézmény, a római magyar agentúra, ahogy a forrásokban fel-feltűnik: *Agenzia d'Ongaria* állt rendelkezésére. A képviselet működésére a 17. század végéig vannak adataink. Politikai érdekérvényesítő tevékenységében mind az 1640-es évek derekán kimutatható az (erdélyi) protestáns és török fenyegetés valós súlyának bemutatása az Apostoli Palotában. Az 1670-es évek második felétől pedig Szelepchény György esztergomi érsek irányításával már-már professzionális hírszolgálatot és lobbitevékenységet végezve hozzájárult az Odescalchi-pontifikátus oszmánellenes attitűdjének elmélyítéséhez.[4]

Megkerülhetetlen kérdés, mi volt a magyar ágensek, illetve agenzia helye a római Habsburg diplomáciai képviselet rendszerében? Utóbbi 17. századi története még feldolgozásra vár, egyelőre csak fontos részeredmények születtek.[5] Amennyire látszik, a század elején 1609-ig Francesco Gonzaga, valamint őmellette, illetve utána 1611-ig a követi feladatokat is jórészt ellátó Ottavio Paravicini bíboros, a Birodalom protektora hatékonyan képviselte és intézte II. Rudolf (1576–1612) és országai ügyeit.[6] Miután utóda Paravicini Scipione Borghese bíboros nepos lett, Magyarország és az örökös tartományoké pedig már 1603-tól az olmützi püspök-bíboros

4 Tusor 2004b; Tusor 2012, 359–380.; Tusor 2014, 147–166., 154., 166. Szelepchény hírszolgálatára: Tusor 2005, 161. ssk (különösen 176. skk).

5 További irodalommal lásd Koller 2013, 105–126.; *Fosi* 2006, 67–76.; Becker 2014, 219–251.; Mazzetti di Pietralata 2018, 37–62.; Mazzetti di Pietralata 2017, 161–204., különösen 179. skk; szélesebb kontextusban: Fosi 1993, 45–56.; Lutz 1998, 449–456.; a 17. század végére további irodalommal lásd: Mihalik 2017, 228–242. – Az Eggenberg-féle 1638. évi konfliktusos rendkívüli követségre további irodalommal: Becker 2017, 203., és 214–215.

6 Gonzaga követségi irataira: Mazzoldi 1961, 44., 66–67., 70.; jelentései például: ÖStA, HHStA, Rom, Diplomatische Korrespondenz, Fz. 49.; Paravicino bíborosra: Fratarcangeli 2014, 39–72.; követi jelentései II. Rudolfhoz például: ÖStA, HHStA, Handschriftensammlung, W 290, vol. 12., *passim*.

Franz Dietrichstein volt,[7] nagyban felértékelődött a rezidensi feladatokat ellátó Ludovico Ridolfi szerepe. Távollétekor alkalmanként fivére, a későbbi domonkos generális Niccolò Ridolfi helyettesítette.[8] Míg például Pázmány Péter 1616-os pápai megerősítésének politikai, egyházpolitikai és jogi szempontból egyaránt roppant bonyolult ügyét Ludovico Ridolfi, részben pedig Pietro Aldobrandini komprotektor közreműködésével Dietrichstein protektorátusi auditora (és egyben ágense) Iacomo Olivieri intézte V. Pál pápával (1605–1621), az ügy végén a bullák expediáltatásának aprómunkáját – Lodovico breslaui útja miatt – már Niccolò végezte el.[9]

II. Ferdinánd (1619–1637) trónra lépte után majd három évtizedig külön követ *(ambasciatore)* képviselte a császár és királyt a pápai udvarban, Paolo Savelli (1620–1632), Scipione Gonzaga (1634–1641), majd Federigo Savelli (1643–1649) hercegek személyében. Ezzel a Birodalom, Magyarország és az örökös tartományok képviselete egy meglehetősen komplex rendszert alkotott: a követ mellett két protektor, illetve az őket helyettesítő komprotektorok, ezek auditorai, a *Rota Romana* birodalmi auditora, végül a sor végén a legtöbbet talpaló ágensek álltak. Az érdekképviseleti struktúra összetettsége nem erősítette a működés hatékonyságát, ahogy elsőre talán gondolhatnánk, hanem inkább gyengítette azt. A Barberini-pontifikátus mind professzionálisabb bürokráciája, illetve a birodalmi konkordátumot és a magyar királyi főkegyúri jogot számos ponton egyaránt megkérdőjelező törekvései egyre komolyabb problémákat okoztak a korábban rutinjellegű ügyek, például az uralkodói püspökkinevezések pápai megerősítésének, a bullák expediáltatásának intézésében. Scipione Gonzaga több *dispacci*ban

7 Wodka 1938, 64–68.

8 Lodovico Ridolfira további irodalommal: Tusor 2016, 35–36.; valamint Becker 2014, 234. A domonkos szerzetesre legújabban: Giannini 2013, 99–103.

9 Távollévő fivére, Lodovico helyett ő látta el ideiglenesen a császári rezidensi feladatokat is. Tusor 2016, 90–91. és 173–181. Jelentései II. Mátyáshoz: ÖStA, HHStA, Handschriften., Ms.W290, vol. 13., *passim*.

vázolta a bécsi udvar előtt elképzeléseit,[10] és 1637 őszén az összes szereplő részvételével értekezletet hívott össze a képviseleti munka összehangolására, érdek- és jogérvényesítő tevékenységének javítására. A követ, a protektorok, vice- és komprotektorok, a birodalmi Rota-auditor pontokba foglalták és III. Ferdinánd elé terjesztették javaslataikat.[11] A gyűlésre annak ellenére került sor, hogy Motmann nem javasolta azt, és még III. Ferdinándnak is írt emiatt, mondván: az Apostoli Palotában nem nézik jó szemmel az ilyesfajta gyűléseket, egyúttal pedig unkaöccsét, Wilhelm Theobald Motmannt – a Birodalom, Magyarország és a Habsburg-örökös tartományok protektorátusának auditorát – javasolta közös ágensnek.[12]

Az értekezlet egyik legfontosabb elképzelése tudniillik egy közös Habsburg császári és királyi ágens munkába állítása volt, aki a követ alárendeltségében működött volna, a protektorokhoz hasonlóan pápai „akk-

10 A több *dispacci*ból készített datálatlan kivonatok *Litterae et scripta per principem Bozzoli Roma transmissa…* címmel megtalálhatók: MNL OL, MKL, Propositiones et opiniones (A 33), fasc. *s.d.*, fol. 1041–1043 [5. cs.].

11 „Da molte mie antecedenti vostra maestà havrà con la sua somma prudenza comporre, che qua si cammina con studio particolare di distruggere i concordati di Germania nella elezione de vescovi, et altre dignità ecclesiastiche, et i iuspatronati della maestà vostra, e che sempre recorre di mandare la confirmazione di qualche elezione o presentazione difficoltà, e bisogna provare gl'ultimi stati, che difficilmente e non sempre si trovano, per non esservi persona particolare, che ne tenga registro per l'interesse di vostra maestà, e procurarsi le spedizioni da vari spedizionieri di questa corte, che sono la maggior parte franchi, ne […] ad altro, che al tirare quanto prima le loro mercedi, senza curarsi punto di praegiudicare ai sopradetti concordati e iuspatronati. Dopo molti discorsi però, che sopra questa materia habbiano tenuti questi signori cardinali protettori, comprotettori e di Harrach e monsignor Motman et io, si è risoluto concordemente di proporre alla maestà vostra il rimedio, che reverentemente le rappresento nel congiunto foglio per riceverne poi quelli ordini, che la infallibile prudenza di vostra maestà restarà servita di darmi." Scipione Gonzaga III. Ferdinándhoz, Róma, 1637. december 5. (ÖStA, HHStA, Reichshofkanzlei, Protektorat, Fz. 1, fol. 14). A római ülésen elfogadott felterjesztés III. Ferdinándhoz: ibidem, fol. 147–148. Vö.: Keller – Catalano 2010, vol. 2., 217. (1637. szeptember 22.) és 245. (1637. november 17.).

12 Levele III. Ferdinándhoz, Róma, 1637. szeptember 26. ÖStA, HHStA Rom, Dipl. Korr., Fz. 54, Konv. Motmann 1637, fol. 56.

reditációval" is rendelkezett volna, amennyiben az Apostoli Datárián és az Apostoli Kancellárián kizárólag rajta keresztül intézték volna a császárt és magyar királyt illető ügyeket. Gonzaga kifejezetten ellenezte az önálló magyar agentúra felállítását, hiszen szerinte az csak növelte a Habsburg-érdekképviselet összetettségét.[13] A magyar püspökök egy ideig hajlottak a kompromisszumra. A már válságos helyzetet egy magyar küldött útján kívánták rendezni, és e rendezés után elfogadták volna a követ alá beosztott közös ágenst, ugyanakkor javasolták, hogy ennek bizonyos függése tőlük is legyen.[14] 1639. szeptemberi értekezletükön, mint már előkerült,

13 „Constituendus expeditor a sua maiestate, a quo et dependeret, neque ab aliis et eo minus ab episcopis Hungariae, cum ius sit suae maiestatis, et eodem sola habeat facultatem constituendi, sic fit apud regem catholicum in suis episcopis electis. Ne si secus fieret, generaretur confusio in solutione annatae solitae expeditionum. 2°. Si enim ipse dependeret ab episcopis praedictis, verendum esset ne daretur ipsis occasio constituendi corpus aliquod ecclesiasticum separatum a toto corpore regni. Quod esset malae consequentiae. 3°. Praedictus agens esset dependens ab episcopis, possent ad libitum accordari in dataria et facere expeditiones, prout placerent, et sic perderetur sensim nomen iuris patronatus. 4. Deinceps in huiusmodi forma non peteretur amplius ius patronatus a sua maiestate, sed a praedicto corpore ecclesiastico. 5. Si permittat sua maiestas, ut agens sit constitutus ab episcopis, consentiet, ut ius patronatus sit episcoporum et non suae maiestatis. 6. Et talis agens vel expeditor debet esse persona talis, quae non praetendat interesse ullius pensionis, beneficii, aut alterius commodi, cum eiusmodi interesse esset contra stylum huius curiae. 7 *[kihúzva: Quod multum interest in tali negotio providere de persona]* Et conveniens esset in tali negotio haberi personam sufficientem in servitio Caesaris, quia cum maiore decore et auctoritate posset servire." A bécsi udvari magyar kancellária kivonatai. MNL OL, MKL, Prop. et op. (A 33), fasc. *s.d.*, fol. 1041.

14 „De Hungariae episcopatibus si sua maiestas tractare velit ex fundamentis hoc negotium urgendum esse, praesertim per oratorem suae maiestatis, cui si ita videbitur, adiungi posset pro informatione et auxilio Romae interim aliquis nationalis, donec res in ordinem redigantur. Eique sustentatio ex Hungaria providenda. Dispositis et bene ordinatis videlicet discedenteque illo nationali sufficere aliquem agentem communem, sive sollicitatorem, qui cum dependentia ab oratore et curam rerum habeat, et necessaria sollicitet ac procuret. Qui ex subsidio episcoporum nominatorum et nominandorum facile sustentabitur. 3. Ut inseratur praesentationibus, quod nisi medio huius sollicitatoris sive agentis procurata praesentatio non valeat, esse praesens inconveniens. 4. Ut eiusmodi agens solum a sua maiestate dependentiam habeat, id quidem in electione sive prima constitutione talis agentis admitti posse. Caeterum

végül mégiscsak az önálló magyar agentúra létrehozása mellett döntöttek, és elképzelésüket sikerült a bécsi udvarral is elfogadtatni. A spanyol alattvaló calabrese Pietro Giacomo Favilla, az első közös magyar ágens hamar integrálódott a császári és királyi római Habsburg-képviseletbe. 1644. április 24-én például a Szent Kollégium dékánjának, Marcello Lanti bíborosnak,[15] Federigo Savelli követnek és Francesco Barberini bíboros neposnak a tanácskozását már ő szervezte meg, hogy ezzel előmozdítsa Lippay György esztergomi érsek elhúzódó pápai megerősítését.[16]

A magyar episzkopátus érdekérvényesítő képességét mutatja, hogy a képviseleti rendszer hatékonyságát az 1650-es évek elejére végül úgy sikerült egyszerűsíteni és ezzel javítani, hogy a magyar ágens, Pietro Giacomo Favilla lett Magyarország és az örökös tartományok protektorátusának auditora, aki ezt kifejezetten javasolta, sőt ambicionálta. Ennek köszönhetően a magyar konzisztoriális ügyek intézése eggyel kevesebb kézen ment keresztül.[17] Az előzmény egy elhúzódó konfliktus volt, melynek során az 1638-ban

deinceps etiam ab episcopis, qui suas confirmationes urgebunt, et a quibus sustentationem accipiet, dependentiam aliquam habere opportebit." MNL OL, Prop et op. (A 33), fasc.*s.d.*, fol. 833 (A magyar püspökök Gonzaga követ javaslataira adott válaszának kivonata).

15 Vö.: Gauchat 1935, 37.

16 „Et in questo trattato mi lasciò [i.e. Francesco Barberini], perché sopragionse il signor duca Sauelli novamente dichiarato ambasciadore Cesareo, che con gran corteggio era andato alla prima udienza del papa, dove io servendolo l'havevo lasciato. Domenica passata 28 del passato ho procurato, che si fossero giontati [?] il signor cardinale decano, signor cardinale Sauelli col signor cardinale Barberino per determinare quando si dovea tener la congregazione per li negozi di vostra signoria illustrissima". Pietro Giacomo Favilla római ágens Lippay Györgyhöz, Róma, 1644. március 5. PL, AS, Act. rad., class. X, n. 196, 13. cs., fol. 231–237.

17 Kinevezési ügyének iratanyaga (melyet külön tanulmányban tervezünk feldolgozni): ÖStA, HHStA, Rom, Varia, Kart. 9, Konv. Ernennung des Pietro Jacopo Favilla zum Auditor für Ungarn und die Erblande 1652–1654. Levelezése Harrach bíboros protektorral: ÖStA, AVA, Gräflich Harrach'sches Familienarchiv, Kart. 139, Konv. Favilla; és Kart. 147. – Érdemes itt megemlíteni azt a képviseleti integrációs törekvést is, amelyet W.T. Motmann képviselt, aki szerint a Birodalom, valamint Magyarország

elhunyt C.H. Motmann unokaöccse, Wilhelm Theobald (Guglielmo Theobaldo) Motmann, Magyarország és az örökös tartományok protektorátusának auditora[18] és Pietro Giacomo Favilla rendre egymást vádolták a magyar püspökök pápai megerősítésével kapcsolatos problémák miatt. A viszálykodás szerencsés hozadéka a történettudomány számára, hogy megörökítette a protektorátus és az agentúra kooperációjának pontos ügymenetét a konzisztoriális javadalmak betöltésének előkészítésében, amely mindkét római érdekképviseleti intézmény központi feladata volt.[19] Favilla bizalmi tőkéje a magyar főpapoknál kimeríthetetlen volt,[20] panaszára Lippay György prímás felháborodott hangú levélben követelte az ifjabbik Motmann leváltását az auditorságból,[21] pedig utóbbit személyesen ismerték, 1630 elején ő hozta Rómából Pázmány Péter bíborosi birétumát.[22] És bár eltávolítását Harrach bíboros protektor ellenében nem tudta elérni, Motmann utódlásánál sikerrel érvényesítette befolyását a magyar ágens javára.

és az Örökös Tartományok protektorságának általa betöltött auditorsága valójában közös intézmény, és nem egyszerű „perszonáluniói" van szó. Vö.: Keller – Catalano 2010, vol 2., 496. (1644. július 11.).

18 Vö.: Keller – Catalano 2010, vol. 1., 414. *(ad indicem)*.

19 A nyilvánvalóan W.Th. Motmann által fogalmazott irat: MNL OL, Litterae Roma exaratae (A 29), ad n. 23/1645.

20 Már Lósy Imre prímás (1637–1642) kiállt érte működése kezdeti időszakában: „Agens noster, dominus Petrus Iacobus Fauilla, quomodo cum vestra eminentia hac de re saepius tractaverit, candide et ingenue perscripsit, nihil aliud addendo vel demendo, quam quod vel ab eminentia vestra vel ab aliis eminentissimis dominis cardinalibus audivit, sincere ac fideliter sacri collegii iura nobis proponendo, nos vero e converso usurpatae hactenus gratiae obtentionem semper illi intimabamus. Quapropter si quis in hoc genere aliud de eo forsitan suggereret, id sane absque insigni iniuria boni viri minime fieri posset, mihi equidem eius sinceritas et fidelitas valde probatur, praesertim cum hactenus non nisi gratis sua servitia exhibuerit." Levele Francesco Barberinihez, Nagyszombat, 1639. november 12. BAV, Barb. Lat., vol. 6894, fol. 22r–23v.

21 Lippay György III. Ferdinándhoz, Érsekújvár, 1645. október 19. MNL OL, MKL Litt. archiep. (A 30), n. 189/1645.

22 Hanuy 1911, n. 578–579.

A megoldás: az auditorság és az agentúra egyesítése csak átmeneti volt, Favilla korai halála után visszaállt az a korábbi, Dietrichstein esetében fennálló rendszer, miszerint a bíboros protektor római ágense volt egyúttal a protektorátus – ügyintézésére jogosult – auditora, nem pedig a magyar egyházak közös képviselője. Az új ágens Pietro Giacomo Larzona-Favilla hiába ambicionálta ezt, és Lippay prímás is hasztalan járt közben a császári Titkos Tanács két befolyásos tagjánál, Johann Weikhard von Auersperg hercegnél és Ferdinand Sigismund Kurz grófnál, Harrach bíboros befolyása ezúttal erősebbnek bizonyult,[23] Magyarország és a Habsburg örökös tartományok bíboros protektorátusának auditorául Harrach saját ágensét, Michele Orsuccit választotta.[24] A protektorátus auditorságának – elhúzódó – betöltése minden ellenkező törekvés dacára nem volt részlegesen sem függetleníthető a protektortól, hiába hangoztatta Larzona-Favilla, hogy a kinevezés nem a

23 „[…] nè credo che per l'auditorato il signor cardinale Harrach farà altro, che buona relazion della mia persona appresso l'imperatore, perché non solo fin dall'anno passato per sua lettere particolare m'haveva dato buona intenzione di secondar i sensi di sua maestà Cesarea, ma quando era in Roma monstrava star con me in buono affetto, e mi promesse far di me buona attestazione apresso l'imperatore." 1655. augusztus 31-ei jelentésében. PL, AS, Act. rad., class. X, 25. cs., fol. 400–402. Larzona-Favilla már 1655. elején kérte Lippay prímást, hogy járjon közben érdekében Harrachnál, és tudassa a bíborossal, hogy III. Ferdinánd őfelséje hajlik. Sőt, egyúttal kérte, hogy a magyar prímás szerezze is meg számára az uralkodói kinevezést: „Intanto potrà favorirmi appresso sua maestà Cesarea affinché me si mandi la patenta di detto offizio per poter riveder li processi delle chiese, si bene durante il conclave et sin'a tanto, che non sia creato il nuovo pontefice in questa corte li negozi silent." Jelentése Lippay Györgyhöz. Róma, 1655. január 16. PL, AEV, n. 216. – Larzona-Favilla levelezése Harrach bíborossal, illetve III. Ferdinánddal: ÖStA, AVA, Familienarch. Harrach, Kart. 145., Konv. Larzona és Kart. 148. *passim*; ÖStA, HHStA, Rom, Varia, Kart. 9, *s.f.*

24 „Ho accettato per auditore un tale [Michele] Orsucci." Keller – Catalano 2010, vol. 4., 97. (1655. április 15.). – A magyar ágens Larzona-Favilla 1655. augusztus végi bizakodása tehát teljesen indokolatlan volt, hiszen a protektor már áprilisban Orsucci mellett döntött, s ez a magyar főpapokkal való nem különösebben szívélyes viszonyának ismeretében, illetve annak tudatában, hogy Larzona-Favilla – miként az előző jegyzetben láthattuk –, tulajdonképpen meg akarta kerülni őt, egyáltalán nem meglepő.

protektor, hanem az uralkodó joga,[25] és hozott fel személyes/családi,[26] presztízsbeli[27] és gyakorlati szempontokat[28] saját maga mellett.

25 „[…] il detto signor cardinale monstrò sensi contrari di quanto m'havea promesso, et oretenus et in scriptis, et haverebbe voluto che in detto auditorato fosse continuato il suo agente. E perché il conferir detta carica non spetta al signor cardinale, ma a sua maestà Cesarea, il quale conosce molto bene le mie raggioni, però prego vostra eccellenza ritrovando facile l'adito di parlare di questo negozio, se così li parerà, mi farà favore rapresentarle la buona intenzione datami dal detto signor cardinale […]" Pietro Giacomo Larzona-Favilla római ágens Lippay Györgyhöz. Róma, 1656. november 4. (PL, AS, Act. rad., class. X, 28. cs., fol. 302–305.)

26 „e per la troppo ardenza e fedeltà, con la quale difendo le raggioni sudette *[tudnillik III. Ferdinánd érdekeit és a magyar korona jogait]*, mi rendo odioso di maniera, che perdo le speranze di poter conseguire dignità ecclesiastiche, o vero altri offizi temporali, e però non par debito di giustizia, che in tempo ch'io aspettavo d'esser avvanzato da sua maestà Cesarea in detta carica, et ad altri honori maggiori, adesso ne restassi privo di quelli de'quali la mia casa ne stava in possesso per haverli esercitato, e detto mio zio et io, esso vivente e dopo, per farli essercitare dal agente del signor cardinale sudetto, il quale non è altro ch'un mero servitore di detto signor cardinale, ed io son vasallo, servitore e ministro dell'augustissima casa d'Austria." Uo. Az auditor uralkodói kinevezésének jogát Lippay prímás is hangoztatta 1645-ben. MNL OL, MKL, Litt. archiep. (A 30), n. 189/1645. Sőt már ekkor feltűnik az elképzelés, hogy a magyar ágens legyen a bíboros protektorátus auditora. ÖStA HHStA, Rom, Dipl. Korr., Fz. 55, Konv. G. Jakusith 1645, fol. 3v). A jelek szerint Harrach már akkor is elsődlegesen saját jogának tartotta az auditor kijelölését: „Ho dichiarato il Sign. Motmann auditore della mia comprotezione di Germania [!]" Keller – Catalano 2010, vol. 2., 664. (1644. október 24.).

27 „Non stimo detta carica per li emolumenti, perché ne farei un donativo a chi commanda sua maestà Cesarea, mer per la reputazione di questa corte, quale per esser incospetto d'un mondo, e risiedono molti, e tran ministri di prencipi grandi, oltre questi signori della sede apostolica, li quali havendomi conosciuto nell'esercizio di detta carica e nell'agenzia d'ongaria, mi stimono per servitore dell'augustissima casa d'Austria, ed hora venendo esercitata detta carica d'altri, quali non sono servitori, nè hanno il merito del servizio, sarei io imputato o di poca habilità o vero per qualche demerito fosse caduto in disgrazia della corona." Pietro Giacomo Larzona-Favilla római ágens Lippay Györgyhöz. Róma, 1656. november 4. (PL, AS, Act. rad., class. X, 28. cs., fol. 302–305.)

28 „Oltre che detto agente d'Harach non fa nessuna fatiga per noi, o per l'interessi delle nostre chiese d'Ongaria, ma solamente fa sottoscrivere un memoriale della proposizione al protettore, e per questo semplice atto, si prenda antecipatamente dieci docati di camera, et in religuis poco cura se passano, o nè le chiese, e tutt'il peso della fatiga

A császári és királyi Habsburg-képviselet sokrétűsége mellett a napi ügyintézést nagyban hátráltatta, ha a protektor nem az Örök Városban rezideált, mint Dietrichstein, majd ő utána Ernst Adalbert von Harrach (1644–1655–1667). A *cardinali nazionali* protektori kinevezését részben politikai, részben presztízs szempontok indokolták a császár udvarban, hogy ezzel is növeljék a császári koronabíborosok tekintélyét és ennek révén a Habsburg-befolyást a római Kúriában és a Szent Kollégiumban, elsősorban stratégiai célok elérése érdekében (segélykérés, politikai befolyásolás, konklávék ügyében).[29] E törekvéseknek a történeti megismerés hatalmas hasznát látja, hiszen így mindazon ügyek, amelyek Rómában leginkább szóban intéződtek, írásban zajlottak a Birodalom területén lakó protektorok, és a római adminisztratív munkát végző auditoraik között.[30] A hatékonyságot ugyanakkor nagyban rontotta a protektorok távolléte, pontosabban csupán alkalmi megjelenése az Örök Városban.[31] A probléma súlyát jól érzékelteti Favilla kifakadása, aki türelmét vesztve a következőket írja 1651 tavaszán: „Io persa la pazienza, ne volevo scrivere a sua maestà Cesarea, ma poi ne scrissi a monsignor illustrissimo cancelliero [György Szelepchény], e l'ho informato […] d'ogni cosa, e pregai che s'adoperasse o che sua maestà Cesarea constituisse il protettore, che

di superar le difficoltà, restà a me, onde dovendosi conferir detto auditorato, si deve per giustizia a me per le raggioni sudette." Pietro Giacomo Larzona-Favilla római ágens Lippay Györgyhöz. Róma, 1656. november 4. (PL, AS, Act. rad., class. X, 28. cs., fol. 302–305.)

29 Lásd Tusor 2018, 251–276, különösen 266–276.

30 Olivieri és (utóda, a korábban Paolo Savelli követ titkára) Pier-Francesco Paoli, Giovanni Barsotti és Michele Orsucci jelentései, utasításai: MZA, Rod. Arch. Dietr., kart. č. 430., 436., 438–439., 441; ÖStA, AVA, Arch. Harrach, Kart. 136. 147–148.; BAV, Vat. Lat. vol. 13513–13517. Vö.: Parma 2013, 147–155.; Jedin 1931, 377–425. – Barsotti tevékenységére számtalan adat: Keller – Catalano 2010, vol. 2, *passim* és vol. 1, *ad indicem*.

31 Harrach bíboros például római tartózkodásai alkalmával viszont rendre eleget tett protektori kötelmeinek, aláírásait rendre megtaláljuk protektorátusához tartozó püspökségek kánoni kivizsgálási jegyzőkönyveinek konzisztoriális példányain.

resiede in Roma, come fan tutte l'altre corone, o scriva al signor cardinal Colonna, raccommandandoli l'interessi de'signori Ongheri, finché si provederà de protettore […]"[32] Ráadásul a magyar püspökök viszonya mind Harrach, mind az őt gyakran helyettesítő, követi feladatokat is ellátó Girolamo Colonna protektorral meglehetősen feszült volt, leginkább a protektori illeték *(propina)* fizetése körüli vitájuk miatt.[33] A 17. század második felében, vizsgálatainkat XI. Ince pontifikátusának végéig vezetve ugyanakkor azt láthatjuk, hogy mindezek a funkcionális problémák elhalványulnak. Ebben két tényező játszhatott szerepet. Az egyik, hogy Colonna, illetve Harrach halálát követően a császári követséget, illetve mindkét protektorátust egy személy: Friedrich von Hessen-Darmstadt (1666/67–1673), majd Carlo Pio di Savoya (1673–1689) bíboros töltötte be. A másik: a Pamphili-, Chigi-, Rospigliosi-, Altieri- és Odescalchi-pontifikátusoknak a Habsburgokkal szembeni sokkalta barátságosabb attitűdje a Barberini-korszakhoz képest.

A római magyar ágensek világa szervesen illeszkedett a kora újkori római társadalom szövetébe. A tisztséget igyekeztek családon belül továbbörökíteni. Pietro Giacomo Favilla halála után két unokaöccse is tudósította, képviselte a magyar főpapokat az Örök Városban.[34] Az 1639-től

32 Pietro Giacomo római ágens Lippay Györgyhöz. Róma, 1651. április 1. PL, AS, Act. rad., class. X, 10. cs., fol. 42–50.

33 „Le rappresento solo, che vostra eccellenza non si lasci mettere in considerazione, che il signor cardinal Colonna ci sia poco favorevole, però che egli non havendone havuto occasione alcuna, non ha niente contro di noi, anzi n'ha ricevuto molta servitù, quelche il suo auditore fece, lo fece per interesse suo, e del cardinale…" Pietro Giacomo Larzona-Favilla római ágens Lippay Györgyhöz. Róma, 1654. augusztus 1. (PL, AS, Act. rad., class. X, 22. cs., fol. 7–9.) – 1650-ben Colonna például Draskovich György győri processzusának lefolytatásáért 30 scudót kért, melyet Favilla mint újítást ellenzett, és ebben még Harrach kardinális is igazat adott a magyar ágensnek. Keller – Catalano 2010, vol. 3., 440. (1650. október 18.).

34 Pietro Giacomo Larzona-Favilla mellett az ifjabb Pietro Giacomo Favilla. Lásd levelét Lippay Györgyhöz, Fermo, 1655. október 21. PL, AS, Act. rad., class. X, 26. cs., fol. 185.

szolgáló magyar ágens római kapcsolatrendszerét mutatja, hogy az utódlás biztosításához Goswin Nickel jezsuita generális közbenjárását is meg tudta szerezni nővérének fia, Larzona-Favilla javára,[35] akinek a magyar agentúrát nevével és vagyonával egyetemben tulajdonképpen átörökítette, és aki már megbízatása előtt átvette a folyó ügyek intézését.[36] A pozíciót mindazonáltal csak átmenetileg sikerült a családban tartani, hiszen ugyanúgy, mint például 1634-ben a császári követség esetében,[37] itt is rendre pályázók sora törekedett megszerezni a presztízst, jövedelmet és valamelyest kúriai bennfentességet biztosító tisztséget.[38]

* * *

Az önálló római magyar agentúra működése csupán a rendi „önkormányzat" keretei között volt lehetséges. A Habsburg-abszolutizmus

35 „Dominus Ioannes *[!]* Petrus Favilla illustrissimae dominationis vestrae agens in hac Romana curia non multo ante mortem, quam nuperrime Christiane et pie obiit, instanter me rogavit, ut suum ex sorore nepotem commendarem… pro officio, quod ipse eatenus gesserat fideliter atque ut sperabat, cum… satisfactione, recepi me facturum eoque libentius, quod ipse vir probus et sincerus fidenter affirmaret, suum illum nepotem esse isti muneri gerendo plane idoneum, omino credo ita esse […]" Levele Lippay Györgyhöz, Róma, 1654. június 20. PL, AS, Act. rad., class. X, 21. cs., fol. 293.

36 „Non dubito, quin illustrissima celsitudo vestra aliunde etiam defuncti domini Favillae, prout et ex nuperis meis mortem intellexerit. Reliquit is ex sorore nepotem rerumque suarum prout et nominis et cognominis ex asse haeredem, qui celsitudinis vestrae negotia in hac curia absque interruptione oportunis locis sollicitat et prosequitur, utpote qui hodie etiam breve pro ingressu ad monasterium monialium se transmissurum sperat, et sic de aliis prout ea expediri vel potius obtineri poterunt." Paulus de Tauris O.F.M.Obs. Lippay Györgyhöz, Róma, 1654. június 13. PL, AS, Act. rad., class. X, 21. cs., fol. 258.

37 Becker 2014, 232–235.

38 1665-től átmenetileg a volt bécsi nunciatúrai auditor, Francesco Galli, majd az ő Bolognába távozta után hamarosan De Vecchi apát lépett a több mint két évtizedig szolgáló Favillák helyébe. Lásd Vanoviczi János levelét Szelepchény Györgyhöz, Róma, 1667. október 20. ŠOBA, Archív Mariánskej Provincije Františkánov, lad. 60, fasc. 2, n. 3h. Kiadva: Tóth 2001, 228–229.

ugyanis már a 18. század elején megszüntette az állandó szentszéki magyar képviseletet. Szerepét egy újonnan létrehozott és egészen 1918-ig működő összbirodalmi intézmény, a császári és királyi agenzia *(K.u.K. Agentie für Geistliche Angelegenheiten)* vette át.[39] Az az intézmény, melynek létrehozása szükségességét, mint fentebb már láthattuk, Scipione Gonzaga követ már az 1630-as évek végén felvetette. Bár nem volt szorosan kötelező, a magyar püspökök az előzmények nyomán, illetve praktikus megfontolásokból rendre éltek szolgálataival. Egyes főpapoknál, mint például Esterházy Károly egri püspöknél újra jelentőssé válik a saját ágens, ágensek szerepe.[40]

A római magyar agenziának a kora újkori működése a rendkívül csekély magyar külkapcsolatoknak – melyek intézése köztudomásúlag uralkodói felségjog volt – különleges fejezete. Mint már az 1628-as egyházi gyűlés megfogalmazta: nem csupán a magyar prelátusok, hanem az ország ügyeit is képviselte volna a kora újkori *Grand Teatro del Mondo* színpadán.[41] A közös ágens ugyanakkor végül alaprendeltetése szerint nem az egész ország, hanem az első államalkotó rend, az egyházi rend ügyeiben („in ocurrentibus quibusvis ecclesiasticum statum concernentibus negotiis nostro et totius cleri Hungariae nomine") járt el, miként az egyetlen fennmaradt ágensi kinevezőirat mutatja.[42] A politikai eseményekről adott

39 Blass 1954, 47–89. Az *Agentie* több száz doboznyi Bécsben található anyaga még gyakorlatilag feldolgozatlan.

40 Lásd alább az utolsó jegyzetet.

41 „Ad Praelatorum et alia huius Patriae negotia in Curia Romana promovenda omnino necessarium esse videbitur, ut ad instar priorum temporum certus agens ibidem residens conducatur, qui praeter taxam literarum expediendarum res nostras suis sumptibus procuret. In eum igitur finem, si praepositura Sáagiensis vacaverit, a sacratissima Caesarea regiaque maiestate obtineri debebit." Péterffy 1742, 231.

42 ŠOBA, Arch. Mar. Prov. Frant., lad. 60, fasc. 2, ad n. 3c. A Habsburg központi államhatalom a jelek szerint nem járult hozzá, hogy a magyar egyházi rend a teljes országot *de iure* képviselhesse az Örök Városban, ugyanakkor jóval megengedőbb volt Scipione Gonzaga követnél, aki már az önálló magyar egyházi agenziában is

tájékoztatások, az alkalmi uralkodói megbízások[43] azonban *de facto* valóban az egész Magyar Királyság római képviselőjévé tették az agenziát. Ezt nagyban megerősíti, hogy 1642-ben a római ágens képviselte a magyar nemesség vezetőjének, Esterházy Miklós nádornak (1625–1644) igényét a Kúriában a volt bécsi nuncius Malatesta Baglionival szemben, aki 1500 arannyal maradt adósa.[44] Mi több, 1656-ban a magyar ágens magát tartotta III. Ferdinánd egyetlen diplomáciai képviselőjének az Örök Városban![45] Az állandó képviselet ellenére a római magyar jelenlét és érdekérvényesítés szervezési és anyagi korlátait mutatja ugyanakkor, hogy többéves erőfeszítés és külön megbízott kiküldése ellenére a magyar királylány, Árpádházi Margit beatifikációját nem sikerült sikerre vinnie a kuriális bü-

veszélyt látott az uralkodói jogokra nézve („alkalom az ország testétől elkülönülő egyházi tesület létrehozására", illetve „ha őfelsége megengedi, hogy az ágensi hivatalt a püspökök létesítsék, elismeri, hogy a főkegyúri jog a püspököké és nem őfelségéé" – írta Bécsbe). Lásd fentebb, 15. sz. jegyzet.

43 Vö. például: MNL OL, MKL, Conceptus expeditionum (A 35), n. 534/1651. Favilla hosszas jelentése III. Ferdinándnak a boszniai püspökség ügyében korábban folytatott tárgyalásairól Gaspare Mattei bíborossal és Francesco Ingolival, Róma, 1648. július 26. MNL OL, MKL, Litt. Roma exaratae (A 29), n. 28/1648, fol. 14r–17v („Per corrispondere […] per la grazia che co' tanta benignità si è compiacciuta di far me con commandarme con la sua clementissima delli 29 di Maggio l'interessi di monsignor vescovo di Bosna […] come sarà meglio il signor ambasciatore li riferirò il tutto e formarò il memoriale per il papa e del tutto se ne darà parte a vostra maestà Cesarea […]"). Federigo Savelli követ augusztus 1-jei levele a Favilla által előkészített pápai audienciáról, uo., n. 29.

44 Esterházy Miklós Francesco Barberinihez, Nagyszombat, 1642. február 12. BAV, Barb. Lat., vol. 6905, fol. 5r–6v.

45 „non essendo qui nè ambasciatore, nè protettore dell'imperio, sua maestà Cesarea non ha altro servitore, che me, il quale fatigo et invigilo con ogni fideltà a favor dell'interessi della sua corona, e delle chiese ongariche, et insisto contro tutti li signori ministri e sacro collegio, affinché non si faccia pregiudizio […]" Magyar királyi tanácsosként nem is teljesen alaptalanul állítja ezt Pietro Giacomo Larzona-Favilla római ágens. Kijelentésére ugyanakkor Colonna bíboros protektor átmeneti távolléte ragadtathatta csupán. Levele Lippay Györgyhöz. Róma, 1656. november 4. (PL, AS, Act. rad., class. X, 28. cs., fol. 302–305.).

rokrácia útvesztőiben az 1640-es évek folyamán.[46]

A római magyar agenzia az Apostoli Szék és a magyarországi katolicizmus premodern érintkezéseiben évtizedekig kulcsszerepet játszott. Ezen érintkezések mélyebb történeti megismerésében felbecsülhetetlen jelentőségű lenne egy-egy ágens itáliai iratanyagának, a hozzájuk Magyarországról írt utasításoknak a fellelése. Az ágensi jelentésekben és utasításokban ugyanis minden olyan ügy, kérdés előkerül egy helyen, méghozzá sokszor értékes háttérinformációkkal kiegészítve, amelyek feltárása a különféle szentszéki hivatalok levéltárából csak hosszadalmas, aprólékos munkával lehetséges, ha egyáltalán lehetséges.[47]

A kora újkori ágensi iratok felkutatása, miként annyi más, még elvégzetlen vatikáni, itáliai feltáró munka, vonzó és izgalmas távlatokat kínál egy reménybeli római magyar kutatóközpontnak – melyet talán Cseles Márton jezsuitáról, Juliánus barát vatikáni felfedezőjéről lehetne elnevezni – és vele együtt a Magyarságkutató Intézet Klasszika-filológiai Kutatóközpontjának is.

46 Ebbe a magyar vonatkozású ügybe kivételesen Christoph Peutinger birodalmi Rota-auditor is bekapcsolódott, aki bár részt vett Habsburg-érdekképviselet munkájában, elődeihez Giovanni Battista Remoldóhoz és Cornelius Heinrich Motmannhoz képest szemmel láthatóan visszafogottabban, miként utódai, Johann és Jakob Emerix is. Tusor 2007, 476–480. Peutingerre: uo. 477, 81. j., és Blass 1954, utódaira külön is: Tocci 1982, 10–13.

47 Miként azt a 18. század viszonylatában az egyetemi kutatószemináriumomon készült tanulmány is bizonyítja, mely a császári agentúrával is kooperáló ágensi dinasztia: Giuseppe Maria, Giorgio, ifj. Giuseppe és Petro Merenda, majd Domenico Sala – a megrendelő Esterházy egri püspök kívánságára nem olasz, hanem latin nyelvű – jelentéseit, utasításait hasznosította. Antal 2007, 21–54., különösen 12.

FORRÁSOK

BAV Biblioteca Apostolica Vaticana
MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MKL Magyar Kancelláriai Levéltár
MZA Moravský Zemský Archiv
ÖStA Österreichisches Staatsarchiv
AVA Allgemeines Verwaltungsarchiv
HHStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv
PL Prímási Levéltár
AEV Archivum Ecclesiasticum Vetus
AS Archivum Saeculare
ŠOBA Štátny Oblastný Archív (Bratislava)

FELHASZNÁLT IRODALOM

Antal 2007. Antal Beatrix: Esterházy Károly és Róma. Archvium. *A Heves Megyei Levéltár Közleményei,* 18. (2007) 21–54.

Becker 2014. Rotraud Becker: Die Neubesetzung der kaiserlichen Gesandtschaft in Rom im Jahr *1634*. Italienische Fürsten als Gesandte des Heiligen Römischen Reiches. *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken,* 94. (2014) 219–251.

Becker 2017. Rotraud Becker: Das Präzedenzrecht des Praefectus Urbis. Ein Konfliktthema der Zeit Kaiser Ferdinands II. *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken,* 97. (2017) 175–236.

Blass 1954. Richard Blass: Die k.k. Agentie für geistliche Angelegenheiten. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs,* 7. (1954) 47–89.

Fedeles 2019. Fedeles Tamás: A Magyar Királyság diplomáciai képvi-

selete a Szentszéknél Mátyás király korában. In: *Uő* (szerk.): *Mátyás király és az Egyház*. Pécsi Tudományegyetem Egyháztörténeti Kutatóközpont, Pécs, 2019. 35–54. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 10)

Fosi 1993. Irene Polverini Fosi: A proposito di una lacuna storiografica. La nazione tedesca a Roma nei primi secoli dell'età moderna. *Roma Moderna e Contemporanea,* 1. (1993) 45–56.

Fosi 2006. Irene Fosi: La famiglia Savelli e la rappresentanza imperiale a Roma nella prima metà del Seicento. In: Richard Bösel – Klingenstein Grete – Alexander Koller (Hrsg.): *Kaiserhof – Papsthof (16.-18. Jahrhundert).* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2006. 67–76.

Fratarcangeli 2014. Margherita Fratarcangeli: Per un profilo del cardinal Ottavio Paravicino. *Archivio della Società Romana per la Storia Patria,* 134. (2014) 39–72.

Gauchat 1935. Patritium Gauchat O. M. Conv. (ed.): *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi sive summorum pontificum, S.R.E. cardinalium ecclesiarum antistitum series. A pontificatu Clementis PP. VIII (1592) usque ad pontificatum Alexandri PP. VII (1667).* Vol. 4. Sumptibus et typis Librariae Regensbergianae, Monasterii, 1935.

Giannini 2013. Massimo Carlo Giannini: Three General Masters for the Dominican Order. In: *Id.* (ed.): *Papacy, Religious Orders and International Politics in the 16th and 17th Centuries.* Viella, Roma, 2013. 99–103.

Hanuy 1911. Hanuy Ferenc (kiad.): *Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország prímása összegyűjtött levelei*. Vol. 2. M. Kir. Tud.-egyetemi nyomda, Budapest, 1911.

Jedin 1931. Hubert Jedin: Propst G.B. Barsotti, seine Tätigkeit als römischer Agent deutscher Bischöfe (1638–1655) und seine Sendung nach Deutschland. (1643–1644). *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte,* 39. (1931) 377–425.

Keller – Catalano 2010. Katrin Keller – Alessandro Catalano (Hrsg.): *Die Diarien und Tagzettel des Kardinals Ernst Adalbert von Harrach (1598–1667).* Vol. 1–7. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 2010.

Koller 2013. Alexander Koller: La rappresentanza imperiale a Roma intorno al 1600. Una panoramica. In: Irene Fosi – Alexander Koller (ed.): *Papato e impero nel pontificato di Urbano VIII.* Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano, 2013. 105–126.

Lutz 1998. Georg Lutz: Roma e il mondo germanico nel periodo della guerra dei Trent'Anni. In: Gianvittorio Signorotto – Maria Antonietta Visceglia (ed.): *La corte di Roma tra Cinque e Seicento. „Teatro" della politica europea.* Bulzoni, Roma, 1998. 425–460.

Mazzetti di Pietralata 2017. Cecilia Mazzetti di Pietralata: Federico Savelli, tugendhafter Adliger, Militär und Diplomat: Die Genese einer Selbstdarstellung zwischen Papsttum und Kaisertum. In: Sabina Brevaglieri – Matthias Schnettger (Hrsg.): *Transferprozesse zwischen dem Alten Reich und Italien im 17. Jahrhundert. Wissenskonfigurationen – Akteure – Netzwerke.* Transcript Verlag, Bielefeld, 2017. 161–204.

Mazzetti di Pietralata 2018. Cecilia Mazzetti di Pietralata: I Savelli come mediatori culturali tra Roma e la corte cesarea. In: Guido Braun (Hrsg.): *Wissenskulturen und Erfahrungsräume der Diplomatie in der Frühen Neuzeit. Neuere Ansätze zur Erforschung der internationalen Geschichte.* De Gruyter editore, Berlin-Boston, 2018. 37–62.

Mazzoldi 1961. Leonardo Mazzoldi: *L'Archivio dei Gonzaga di Castiglione della Stiviere.* Roma, 1961. (Quaderni della Rassegna degli Archivi di Stato 8)

Mihalik 2017. Mihalik Béla: Audiencia elutasítva. A Szentszék és a bécsi udvar Georg Adam von Martinitz gróf római követsége idején (1695–1699). In: Tusor Péter (szerk.): *Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században.* Gondolat Kiadó, Budapest-Róma, 2017. 228–242.

Molnár 2015. Molnár Antal: Accademia d'Ungheria in Roma. Le ricer-

che ungheresi nell'Archivio Segreto Vaticano (1980–2010). In: *Religiosa Archivorum Custodia. IV Centenario della Fondazione dell'Archivio Segreto Vaticano (1612–2012). Atti del Convegno di Studi. Cittá del Vaticano. 17–18 aprile 2012.* Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano, 2015. 686–698. (Collectanea Archivi Vaticani 98)

Parma 2013. Tomáš Parma: „Vi fui a farle riverenza a nome di Vostra Signoria Illustrissima". Franz Kardinal von Dietrichstein und seine römischen Agenten. In: Mark Hengerer (Hrsg.): *Abwesenheit beobachten. Zu Kommunikation auf Distanz in der Frühen Neuzeit*. Lit Verlag, Münster, 2013. 147–155.

Péterffy 1742. Carolus Péterffy: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-catholicae in Regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI usque ad annum MDCCXXXIVI.* Vol. 2. Typis Haerdum Royerianorum, Posonii, 1742.

Tocci 1982. Mirella Tocci (ed.): *Il diario di Jacob Emerix de Matthiis, decano della Sacra Romana Rota.* Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli, 1982.

Tóth 2001. Tóth István György: A remeterend vándormisszionáriusa. Vanoviczi János, az első pálos misszionárius levelei (1642–1677). *Levéltári Közlemények,* 72. (2001) 187–245.

Tusor 2004a. Tusor Péter: *Magyar történeti kutatások a Vatikánban.* Gondolat Kiadó, Budapest-Róma, 2004. (Collectanea Vaticana Hungariae I/1exc.)

Tusor 2004b. Tusor Péter: A magyar egyházi elit római hírforrásai. In: Z. Karvalics László – Kis Károly (szerk.): *Információáramlás a kora újkorban.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2004. 108–124. (Információtörténelem)

Tusor 2005. Purpura Pannonica. Az esztergomi bíborosi szék kialakulásának előzményei a 17. században. Gondolat Kiadó, Budapest-Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae I/3)

Tusor 2007. Péter Tusor: Riforma, Liturgia, Canonizzazione nell'età

della confessionalizzazione (La Congregazione dei Riti e il Cattolicesimo in Ungheria 1588–1689). In: *Dall'Archivio Segreto Vaticano. Miscellanea di testi, saggi e inventari.* Vol. 2. Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano, 2007. 463–485.

Tusor 2012. Péter Tusor: Gli agenti dei prelati ungheresi a Roma nel Seicento. *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken,* 92. (2012) 359–380.

Tusor 2014. Péter Tusor: Episcopalist Crisis in the Hungarian Episcopate (1639). In: Péter Tusor – Matteo Sanfilippo (ed.): *Il papato e le chiese locali. Studi – The Papacy and the local Churches. Studies*. Sette Città, Viterbo, 2014. 147–166.

Tusor 2016. Tusor Péter: *Pázmány, a jezsuita érsek. Kinevezésének története, 1615–1616. Mikropolitikai tanulmány.* Gondolat Kiadó, Budapest-Róma, 2016. (Collectanea Vaticana Hungariae I/13)

Tusor 2018. Péter Tusor: I cardinali della corona ed i protettori del regno d'Ungheria (o degli stati asburgici) tra Quattro e Seicento. In: Matteo Sanfilippo – Péter Tusor (ed.): *Gli "angeli custodi" delle monarchie: I cardinali protettori delle nazioni.* Sette Città, Viterbo, 2018. 251–276.

Wodka 1938. Josef Wodka: *Zur Geschichte der nationalen Protektorate der Kardinäle an der römischen Kurie*. Fr. Rauch, Innsbruck-Leipzig, 1938.

REZÜMÉK

ADORJÁNI ZSOLT

KALLIMACHOS: *EKTHEÓSIS ARSINOÉS*

Előzetes kutatási beszámoló

Tanulmányomban Kallimachos egyik rendhagyó költeményét (*fr*. 228: *Ektheósis Arsinoés*) elemzem változatos nézőpontból. Dolgozatom fő állításai és eredményei a következők: (1) A Pfeiffer kiadásában *fr*. 226–229-ként jegyzett négy költemény önálló, a tizenhárom *iambos*tól elkülönülő egységet alkot. Ez irányba mutat a költemények sajátos metrikai karaktere és a költő azon törekvése, hogy korábbi művekben (főként az *Aitia* elégikus költeményben) szereplő témákat dolgozzon fel újra. (2) A műfaj vizsgálatánál a régebbi szakirodalom megközelítéséhez képest újszerű módon a történeti elégia előképének relevanciáját hangsúlyozom és Simónidés Plataia-elégiájával vetem össze a költeményt. Emellett fény derül a prooimion himnikus vonásaira, kapcsolatára más múzsainvokációkkal Kallimachosnál (Artemis-himnusz) és a korábbi hagyományban (Homéros, Ibykos, Simónidés, Pindaros), továbbá a „Múzsafogat" képzetének jelentőségére is. (3) A költeményhez szóló tartalmi összefoglaló (*diégésis*) állítását, miszerint Arsinoé tiszteletére oltárt és szentélyt emeltek a kikötő („emporion") közelében, a királynő kanópusi kultuszhelyére vonatkoztatom, ahol Aphrodité Zephyritisként tisztelték. (4) Ez lehetővé teszi a költemény összevetését az *Aitia* záróelégiájaként szolgáló „Bereniké hajfürtje" című darabbal, ahol Arsinoé kanópusi szentélye központi szerepet játszik. Szintén fontos párhuzamként szolgál a *Victoria Berenices* című elégia,

amely az *Aitia* harmadik könyvének elején kapott helyet. (5) Új értelmezéssel szolgálok azon részlet értelmezésére, hogy Arsinoé lelke a (teli)hold mellett halad el a Szekér csillagkép irányában, bizonyítva, hogy a Hold mint Persephoné lakhelye és mint egyfajta „égi Élysion" eschatologikus jelentőséggel bír. Ez a megfigyelés vezet tovább a költemény és a homérosi Démétér-himnusz kapcsolatának elemzéséhez. (6) Végül fényt derítek a költemény átfogó szerkezetére (isteni és emberi történések párhuzama) és kísérletet teszek a befejezés rekonstrukciójára. Eszerint Héphaistos felesége, Charis jósolja meg Philóterának, Arsinoé korábban megistenült testvérének, hogy a királynő jelenléte nem szűnik meg halálával a földön, hanem kultuszként (Aphrodité Zephyritis) továbbél. A szereplők neve (Charis, Aphrodité) összefüggésbe hozható a ptolemaida udvari ideológiával. (7) A dolgozat befejező részében néhány utóéleti vonatkozást vizsgálok. Arsinoé lelkének „elrablása" a Dioskurosok által nyelvileg és tartalmilag a hésiodosi Phaethón szerelmi történetét idézi, akit Aphrodité ragad magához az égbe és tesz szentélye őrzőjévé. Kallimachos valószínűleg tudatosan használta fel ezt az előképet (a szentély és az istennő jelenléte is közös vonás), később pedig Apollónios Rhodios eposza egyik epizódjában (Bútés elragadása) mindkét előképre hivatkozni látszik. A latin költő, Ennius Romulus elsiratásának jelenetében az uralkodó eltávozását kísérő általános gyász kallimachosi képét idézi fel. Végül a Nero-kori epikus, Lucanus a Hold szerepének hangsúlyozásával Cato apotheózisában szintén a hellenisztikus előképet hasznosítja.

KULCSSZAVAK:
Kallimachos, Arsinoé, thrénos, történelmi elégia, himnusz, múzsainvokáció, allúziós technika, utóélet.

BABUCS ZOLTÁN

HONVÉDSÉG ÉS TERÜLETI REVÍZIÓ 1938–1940

1938 nem csak Európa, hanem a Magyar Királyság és a Magyar Királyi Honvédség életében is mérföldkő volt. Március 5-én Darányi Kálmán miniszterelnök hirdette meg a honvédség minőségi és mennyiségi fejlesztését szolgáló győri programot. A trianoni béke katonai korlátozásai akkor szűntek meg, amikor a kisantant államok az augusztus 29-i bledi egyezményben elismerték Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát.

A fegyverkező Németország annektálta a Saar-vidéket, 1938 tavaszán pedig az Anschluss révén Ausztria a Reich részévé vált, majd a müncheni egyezmény alapján a csehszlovákoktól megszerezte a Szudéta-vidéket. Csehszlovákiának tárgyalás útján kellett rendeznie területi vitáit Magyarországgal és Lengyelországgal, s amennyiben ezek eredménytelenek maradnak, úgy nemzetközi döntőbíróság fogja azokat rendezi. Kevésbé ismert, hogy az augusztus 22-i kieli flottaparádé után Adolf Hitler felvetette Csehszlovákia elleni német támadás lehetőségét, amihez magyar segítséget kért, de azt Horthy Miklós kormányzó a honvédség felkészületlenségére és a támadás felelősségére való tekintettel elutasította. A németek innentől kezdve bizalmatlanul tekintettek a magyarokra. A komáromi csehszlovák-magyar határtárgyalások (október 8-13.) alatt október 11-én Ipolyság és Sátoraljaújhely-Gyártelep visszatért Magyarországhoz, de a tárgyalások megfeneklettek, s a csehszlovákok mellett a honvédség is mozgósított. Magyarország október 20-án nemzetközi döntőbíráskodást kért, amelyet 26-án Csehszlovákia is elfogadott. Mivel Nagy-Britannia és Franciaország kijelentette, hogy a térség nem érdekli és lemondott jogai-

ról, a határterületi vitát Németország és Olaszország rendezte. A bécsi Belvedere palotában november 2-án kihirdetett első bécsi döntés az olaszok jóindulatát tükrözte, Magyarországhoz került a Felvidék és Kárpátalja déli része, 11.927 km² terület és 1.058.000 lakos, akiknek 86,5 százaléka volt magyar. A határkiigazítások révén a hazatért felvidéki területek nagysága 1939 márciusának végéig tovább nőtt, így 12.012 km² tért vissza a magyar Szent Korona fennhatósága alá. A felvidéki bevonulás 1919 óta a honvédség első jelentős hadmozdulattal együtt járó tevékenysége volt, amelyet a magyar csapatok november 5. és 10. között hajtottak végre.

1939. március közepén a csehszlovák állam szétesésekor a honvédség kijelölt csapatai március 14-én megkezdték önálló vállalkozásukat Kárpátalja elfoglalására, március 18-ára elérték az ezeréves határt. A természetes határ kialakítása érdekében a honvédség Tisza völgyében lévő részeit Kárpátalja nyugati határára zárkóztatták fel, március 23-án behatoltak a szlovák állam területére, átlépve a korábbi szlovák-ruszin belhatárt. Berlin tiltakozott, ezért a magyar katonai vezetés leállította a hadműveleteket, de a háború a levegőben tovább folytatódott, amelyet március 26-án szüntettek be. Szlovákia március 31-én elismerte az első bécsi döntést és Kárpátalja visszacsatolását. Ekkor 12.171 km² és 670.000 fő tért vissza a Magyar Királysághoz. Kárpátalja lakosainak csak 12,7 százaléka volt magyar, döntő többségét a ruszin etnikum jelentette.

A Wehrmacht 1940-es nyugat-európai villámháborúja idején a részleges mozgósítások történtek Romániában is, és Magyarország hasonló lépésre szánta el magát. A románok a németek felé közeledtek, így Erdély visszaszerzésének lehetősége bizonytalan időre kitolódott. Június 26-án a Szovjetunió felszólította Romániát a besszarábiai és a bukovinai területek „visszaadására". A magyar kormány úgy döntött, hogy szintén területi igényekkel lép fel a románokkal szemben. A szovjetek június 28-án beléptek Románia területére, a románok bizonytalan helyzet miatt elrendelték az általános mozgósítást, a magyar kormány reagálása sem maradt el és megtörtént a honvédség teljes mozgósítása. Három magyar hadsereg 550 ezer

fővel július közepére vonult fel a Tiszántúlon és Kárpátalján. A seregtestek elhelyezkedését és alárendeltségét a Románia elleni hadművelet terve határozta meg. Miután a tengelyhatalmak nyomására augusztus 16. és 24. között Turnu Severinben megtartott román-magyar tárgyalások eredménytelenül zárultak, a magyar csapatok támadását augusztus 28-ára tűzték ki. Erre nem került sor, mert a románok kérték a német és olasz döntőbíráskodást. Az augusztus 30-i második bécsi döntés Németország és az ipari körzeteit megtartható Románia, nem pedig Magyarország érdekeit szolgálta. A Magyar Királysághoz a partiumi, az észak-erdélyi területek és a Székelyföld tért vissza: 43.492 km² terület, 1.344.000 magyar, 1.069.000 román és 47.000 német nemzetiségű lakossal. A honvédség diadalittas erdélyi bevonulására szeptember 5. és 13. között került sor.

Az 1941. áprilisi délvidéki hadműveletekkel fejeződött be az országgyarapítás időszaka, amelyért súlyos árat fizetett Magyarország: a németek oldalán be kellett lépnie a II. világháborúba.

KULCSSZAVAK:
magyar hadseregfejlesztés, revízió, müncheni egyezmény, első és második bécsi döntés, területi visszacsatolások.

BORVENDÉG ZSUZSANNA

HIDEGHÁBORÚS HUNGARIKUM

A magyar külkereskedelem sajátosságai a CIA szemszögéből

A második világháborút követően a lezáruló vasfüggöny mesterségesen, politikai ideológiák mentén osztotta két részre a világot. A gazdasági élet szereplői számára a merev elzárkózás életszerűtlen helyzetet teremtett, hiszen a nemzetközi nagyvállalatok voltak a gazdaság mozgatórugói már akkor is, és a globalizált pénzügyi világban hátrányt jelentett a tőke áramlásának ilyen mértékű akadályoztatása. A pénz mozgásának további biztosításához szükséges volt a gazdasági kapcsolatok fenntartása, amelyhez kellett egy kiskaput nyitni a világrendeket elválasztó falon. Ezt a szerepet töltötte be Magyarország, ugyanis kialakított egy sajátos kereskedelemi gyakorlatot, ezzel megteremtve az összeköttetést a nyugati világ és a keleti blokk között.

A magyar külkereskedők már a negyvenes évek végétől törekedtek arra, hogy élénk árucsere-forgalmat alakítsanak ki az akkor még háromhatalmi megszállás alatt lévő nyugatnémet területekkel. Ez a gazdasági kapcsolatrendszer lett az alapja annak a kereskedelmi hálózatnak, amely a közvetítő kereskedelmet előtérbe helyezve megnyitott egy gazdasági csatornát az egymással szembenálló világrendek között. A magyar külkereskedelmi vállalatok az ötvenes évektől kezdve egyre nagyobb arányban alkalmazták a reexportot, de nemcsak a Kelet–Nyugat közötti kereskedelmi kapcsolatok életben tartására, hanem gyakran kapcsolódtak be nyugati cégek egymás közötti üzletkötéseibe is közvetítőként. A reex-

port nagyarányú alkalmazása felkeltette az Amerikai Egyesült Államok hírszerzésének a figyelmét is, és az ötvenes évek második felétől kezdve több elemzést is készítettek arra vonatkozóan, hogy milyen szándék húzódhat meg a különleges árucsere-ügyletek mögött. Az amerikai és a magyar titkosszolgálati anyagok összevetéséből kiderül, hogy a közvetítő kereskedelem kialakítása lett a gazdasági alapja egy pénzügyi érdekcsoport, a külkereskedelmi lobbi felemelkedésének Magyarországon a hatvanas évek végére. Ez az érdekcsoport jelentős mértékben befolyásolta Magyarország gazdaságpolitikáját, és a hetvenes évek elejére át is vette a kezdeményező szerepet. A reformközgazdászok által kidolgozott és 1968-ban útjára indított új gazdasági mechanizmus a külkereskedelmi lobbi érdekeinek a csorbításával járt, hiszen az iparvállalati autonómia a külkereskedelmi hálózatok privilégiumait csonkította volna. Ennek tükrében nem meglepő, hogy a gazdasági reform megbuktatásában fontos szerepet játszott az említett érdekcsoport, amely 1972-re azt is elérte, hogy a blokkban egyedülálló módon lehetőséget kapott arra, hogy cégeket alapítson a kapitalista világban. 1972 után a magyar állami külkereskedelmi vállalatok hozzáláttak, hogy a nyugati országokban létrehozzák leányvállalataikat, amelyekbe gyakran bevontak külföldi tőkét is. Ezek a cégek további vállalatok tulajdonosai lettek, vagyis a hetvenes évek elejétől megkezdődött egy offshore-jellegű céghálózat alapítása, amely utat nyitott a reexportálás felfuttatásához. Magyarország ezzel a sajátságos szerepvállalással gyakorlatilag elérte, hogy a hidegháború teljes időszakában biztosította a tőkeáramlást a vasfüggönyön keresztül. Ezen kereskedelmi hálózat kiépülésének következménye volt, hogy az állami kereskedelmi vállalatok kiszervezték jövedelmező – főleg reexport – ügyleteiket a leányvállalatokhoz, és a profitot nyugati bankszámlákon helyzeték el. A korrupciós gyakorlat komoly károkat okozott Magyarországnak, hiszen a folyamatos külkereskedelmi hiány volt az egyik okozója az eladósodásnak, de a magyar hatóság mégsem tett hatékony lépéseket az illegális tevékenység megakadályozására, hiszen ezen a há-

lózatokon keresztül biztosították a technológiai transzfert, az embargós szállításokat is.

KULCSSZAVAK:
hidegháború, hírszerzés, titkosszolgálat, CIA, külkereskedelem, reexport, vegyesvállalat, vasfüggöny, külkereskedelmi lobbi.

EŐRY VILMA

NÉMETORSZÁG NYELVPOLITIKÁJA

Nyelvpolitikája minden országnak van, akár van hivatalosan elfogadott, törvényi szintű szabályozása a nyelv használatára, a nyelv alakulásának befolyásolására, akár nincs. A fokozott szabályozás határozott nyelvpolitikát jelez, az alulszabályozás vagy a szabályozás hiánya pedig azt mutatja, hogy az állam alig avatkozik be, vagy semmiképpen sem igyekszik befolyásolni és deklarálni is államnyelve helyzetének, minőségének alakulását.

A gobalizáció folyamatosan fokozódó hatásai között a nyelvi és a nyelvhez kötődő jogok szabályozása olyan közösségek esetében is indokolt és fontos, amelyek államukban többséget alkotnak, hiszen a globális színtéren „kisebbségben vannak". Ezek a jogok és érvényesülésük megerősíti nyelvi és kulturális közösségi és egyéni identitásukat, biztosítja a személyiség kötődését, stabilitását, és csak így, ezen keresztül lehet a személy és nyelvi-kulturális közössége a globális világ különböző lépcsőit képviselő szervezetek, valamint az emberiség hasznos tagja.

Az ideális megoldás az lenne, ha az állam polgárai és a nyelvközösség érdekében törvényileg is biztosítaná anyanyelvüknek az élet minden területén való használatát, ha szabályozásokkal elérné, hogy az anyanyelvű állampolgár (a többségben levő is) anyanyelvén elérhesse és érthesse a rá vonatkozó, neki szóló közléseket.

Németországnak nincs nyelvstratégiája, sem nyelvtörvénye, sőt alaptörvénye nem tartalmazza azt a tényt, hogy Németország hivatalos nyelve a német. Ez utóbbi szinte példátlan Európában. Közben azonban informális szinten az terjed, hogy Németországnak két hivatalos nyelve van, a

német és az angol, ez utóbbi elsősorban a gazdaság működését szolgálja. Vajon miért ilyen a helyzet? Ők nem küzdenek a többi európai országéhoz hasonló nyelvi-nyelvhasználati gondokkal? Meddig megy el a nyelvi szabályozásban az állam, és hogyan vélekedik minderről a politika, a német tudományosság, valamint a közvélemény? A tanulmány ezekre a kérdésekre keresi a választ.

Egy számunkra idegen ország belső ügyeiről, folyamatairól nehéz jó képet rajzolni. A tanulmány mérvadó német tudományos közlemények, politikusi megnyilatkozások, különböző sajtóközlemények alapján kísérli meg, hogy egy rövidebb időszakról, a 21. századnak inkább az első és részben a második évtizedéről közelképet adjon, láttassa a törekvéseket, a vitákat, a manipulációkat, az elhallgatásokat. A napi hírekből, a parlamenti jegyzőkönyvekből, valamint tudományos publikációkból végül is az a kép rajzolódik ki, hogy mind a német kutatókat, mind a politikát, mind a beszélő közösséget (mindegyiknek egy bizonyos részét) erősen foglalkoztatja a német nyelv mai helyzete, elsősorban Németországon belül. Akiket nem foglalkoztat különösebben, azok is alkotnak róla véleményt, e kétféle viszonyulásból jönnek létre aztán a viták, különösen a nyelv iránt érdeklődők körében, olykor a nyelvész szakmán belül, de a politikában és a beszélő közösségben is. A tanulmány ezek elemzésével mutatja be, hogy Németországban milyen folyamatok zajlanak az anyanyelv körül úgy, hogy eredményük, legalábbis nyelvpolitikai szinten, nincsen.

KULCSSZAVAK:
nyelvpolitika, nyelvstratégia, nyelvvédelem, nyelvtörvény, az angol nyelv hatása, Denglisch, alaptörvény, hivatalos nyelv

FEHÉR BENCE

LEGŐSIBB NYELVEMLÉKEINK?

Bajelhárító alakok és rovásfeliratok avarkori tűtartókon

Az avarkori rovásfeliratok jellegzetes csoportját alkotják a (részben négyszöghasáb, részben henger alakú) csont tűtartókba vésett jelek. Ezek közül öt alkalmas paleográfiai elemzésre. A több oldalán vésett tűtartók oldalsorrendjének megállapítása a szarvasi tűtartó alapján lehetséges, amelyen egyértelmű oldalfordítási rendszer azonosítható. (Ennek alapján a tűtartó eddigi olvasatai mind hibásak.) A Jánoshida 228. sírból előkerült tűtartón ugyanez a fordítási sorrend valószínűsíthető, így a tűtartó jelei egységes rendszerbe kerülnek, két védőszellem-ábrázolás mellett egy valószínű *tamga* és egy rövid írott szöveg azonosítható, amelynek jelei közeli rokonságban állnak a székely rovásjelekkel; így a felirat kiolvasható, a védőszellemhez idézett bajelhárító felszólítást tartalmaz ómagyar nyelven: *b^{á}sj^{á}d ^{i}z^{ü}t*. Ehhez hasonló szerkezetű az udvardi tűtartó (a védőszellem emberi és állatalakú képe mellett a bajelhárító ige rövidítése) és az eddig közöletlen kaposvári (védőszellem, talán *tamga*, ismeretlen nyelvű kétszavas ige). Kevés tárgy ismert, amelyen a jánoshidai feliratéhoz hasonló betűkkel írtak volna, de ezek alapján okkal feltételezhetjük, hogy az írást folyamatosan használták a későavarkorban, majd továbbélt a 10. században, és a székely rovásírás őse lett.

Ki kell térni itt arra, hogy Szalontai – Károly (2013, 384–387.) öt posztulátumot állítanak fel türk típusú rovásírások megfejtésére. Ebből az utolsó kettő kutatásmódszertani (mellesleg evidencia), az első három hangta-

ni természetű. Ezeket az eddigi megfejtések mindegyike megsérti. Noha ezeket a posztulátumokat tkp. senki nem bizonyította, érdemes lesz velük saját megfejtésünket is egybevetni. Az 1. posztulátum (a szóvégi magánhangzókat ki kell írni) teljesül. A Z jel és a ligatúrák szerkezete alapján a 4–5. posztulátum érdemben nem sérül; a 2. posztulátum szempontjából az ábécé irrelevánsnak tűnik (a palatális és veláris magánhangzókra utaló mássalhangzóváltozatok alapján a szó hangrendje nem sérülhet), mivel a székely-magyar rovásírásban ilyen változatok nincsenek (az egyetlen K^1–K^2 pár kivételével, amelynek írását a középkorban is többször elvétik), és az eddigi adatok nem utalnak arra, hogy ez a jánoshidai felirat korához képest újítás volna. A 3. posztulátum (az első szótagból kihagyott rövid magánhangzó valószínűleg ȧ/e) azonban az *^{i}z^{ü}t* feloldással láthatóan sérül. Túl azon, hogy a szerzők fogalmazása szerint ez valószínű, és nem kötelező posztulátum, véleményem szerint az érvénye általában vitatható, ugyanis nem alkalmazható egyformán minden nyelvre: egyes nyelvekben az érthetőséget csökkenti, másokban viszont egyáltalán nem – míg az 1. és a legtöbb nyelvben a 2. posztulátum megsértése esetén a szöveg szó szerint érthetetlen lesz. Gyakorlatilag a reneszánsz kori székely-magyar rovásfeliratokon a 3. posztulátum többnyire, de nem mindig érvényesül (vö. Marsigli 683,1,5 *Gy^{ö}rgy*, 1,7 *F^{i}l^{e}p*, 681,1,1 *^{1}st^{e}n^{ne}k*, a székelyderzsi feliraton *M^{i}kló^s* stb.); ez megfelelhet a középmagyar nyelv hangzószerkezetének az *a/e* hangpár túlsúlyával. Alig alkalmas viszont a használatra egy korai ómagyar nyelvállapotban, ahol az ȧ/e viszonylag ritkább hangpár, a zártabb hangok óriási többségben vannak, és a sorvadó magánhangzók megléte miatt logikus, hogy a legkevésbé kiejtett *u/ü* hangok legyenek a legritkábban leírva (bár nyilván nem biztos, hogy ez analóg úton átterjed az első szótagra is). Ezért nem hiszem, hogy a posztulátumot e nyelvben érvényesíteni lehetne.

Legfontosabb következtetésünk, hogy a késő avarkorban a Kárpát-medencében volt magyarul beszélő nyelvközösség; a jánoshidai felirat pillanatnyilag a legrégibb ismert magyar nyelvű szövegemlék.

KULCSSZAVAK:
tűtartó, rovásírás, késő avarkor, apotropaikus felirat, korai ómagyar nyelv

GULYÁS LÁSZLÓ

ÉSZAKKELET-FELVIDÉKBŐL KÁRPÁTALJA 1918–1920, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL MASARYK ÉS BENEŠ TEVÉKENYSÉGÉRE

A dualista korszakban Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyéket a magyar földrajztudomány egységes Kárpát-medencei szemléletmódjának megfelelően Északkelet-Felvidéknek nevezték. Ezt a területet 1919-ben a versaillesi béke megalkotói a csehszlovák államhoz csatolták és az így keletkezett régiót „Podkarpatská Rus"-nak – magyarul Kárpátalja – nevezték el. Ez azt is jelenti, hogy a magyar történészek akkor járnak el helyesen, ha az 1919 előtti események bemutatásánál az Északkelet-Felvidék terminus technikust használják, és 1919 utáni történések ismertetésénél térnek át a Kárpátalja elnevezésre.

Ezek a nevezéktani megfontolások adnak magyarázatot tanulmányunk címére, mivel jelen írás azt mutatja be, hogy 1918-1920-ban, hogyan vált Északkelet-Felvidékből Kárpátalja. Hangsúlyoznunk kell, hogy nemcsupán nevezéktani változásról van szó, hanem arról, hogy a régió a magyar állam keretei közül a csehszlovák állam keretei közé került. Gyakorlatilag egy impériumváltás történt. Bár ez a semleges szó, hogy „impériumváltás" eltakarja a folyamat lényeget, nevezetesen azt, hogy egy olyan régió, amely közel 900 éven keresztül a magyar állam része volt, a versaillesi békecsinálók döntése következtében egy korábban soha sem létező állam, a csehszlovák állam részévé vált.

1918-1920-ban a régióért négy állam vetélkedett: a területet megtartani akaró Magyarország, illetve a területet megszerezni próbáló Csehszlovákia, Lengyelország és Románia. Terjedelmi kereteink miatt jelent tanulmány a versenyfutásból győztesen kikerülő Csehszlovákia politikusainak lépéseit mutatja be. Ennek megfelelően a tanulmány négy részből épül fel.

Az első részben felvázoljuk, hogy a Masaryk-Benes-féle csehszlovák emigráció hogyan vélekedett a régióról. Rámutatunk arra, hogy 1915-ben Masaryk és Benes azt még a cári Oroszország érdekszférájának tekintették, de miután 1917-ben az orosz állam kiesett a háborúból ezen véleményüket megváltoztatták. Igényt formáltak a régióra.

A második részben áttekintjük, hogy az 1918-ban az USA-ban a csehszlovák állam megalapításért tevékenykedő Masaryk milyen konkrét lépéseket tett az ott jelentős számban élő rutén emigráció megnyerése érdekében. Külön kitérünk arra, hogy 1918. november 12-én az Amerikai Ruszinok Néptanácsa Scranton városában „népszavazást" rendezett, amelyen a szavazók többsége arra voksolt, hogy az Északkelet-Felvidék a csehszlovák államhoz csatlakozzon.

A harmadik részében bemutatjuk, hogy 1919 tavaszán Versaillesban a Csehszlovákia határait megállapító bizottságban miként dőlt el a régió sorsa. Milyen okok miatt döntött úgy a békekonferencia, hogy Kárpátalját Csehszlovákiának adja.

Tanulmányunk negyedik részében pedig röviden kitérünk arra, hogy mindeközben mi történt a terepen: azaz a régiót megszálló csehszlovák hadsereg szuronyainak árnyékában, hogyan mondta ki az 1919. május 8-i ungvári népgyűlés a csehszlovák államhoz történő csatlakozást.

KULCSSZAVAK:
Trianon, versaillesi békerendszer, Masaryk, Beneš, Csehszlovákia története, Kárpátalja, ruténok, Magyarország története 1918-1920.

HORVÁTH CIPRIÁN

11. SZÁZADI TEMETŐ ALSÓNEMESAPÁTI–KASTÉLYHELYEN

2011-ben a Magyar Nemzeti Múzeum végzett kutatást Alsónemesapáti (Magyarország, Zala megye) mellett, ahol egy török kori telep mellett egy kora Árpád-kori temető került elő. A feltárást 2012-ben Straub Péter vezetésével a Göcseji Múzeum szakemberei végezték el. A temető egy kisebb dombon található, ahol összesen 30 sírt tártak fel. Ez a 30 sír azonban csak a temető egy része. Benne nyugat–keleti tájolás szerint, sorokat alkotva helyezkedtek el a sírok. Összesen hét vagy nyolc sort lehetett megfigyelni. Az eltemetettek között 8 férfi, 6 nő és 12 gyermek ismert, míg 4 eset bizonytalan. A közösségben tehát természetes arányban voltak nők, férfiak és gyermekek. Csontjaik vizsgálata alapján életükben erőteljes fizikai munkát végeztek. Ugyancsak a csontok vizsgálata mutatott rá, hogy a közösség egyik fiatal tagja valószínűleg gyilkosság áldozata lett. A sírok egyszerű, téglalap alakú, sekély gödrök voltak. 2 sírban volt csak megfigyelhető koporsó nyoma. A halottakat hanyatt fekve temették el, gyakran fektették egyik vagy mindkét karjukat a testre. 10 sírból került elő obulus, I. István (1000–1038), Orseolo Péter (1038–1041, 1044–1046), I. András (1046–1060), I. Béla (1060–1063) és Salamon (1063–1074) érmei. A pénzeket a legtöbb esetben a halottak szájába helyezték, három esetben pedig a testre. Ebben a közösség különbözött a Nyugat-Dunántúlon élő csoportoktól, hiszen másutt főként a testre helyezték a pénzeket. S-végű karika 4 sírból – 1 nő, 3 gyermek – ismert, összesen 6 db. Ezek között 3 db bronzból és ugyancsak 3 db ezüstből készült. Gyöngyöket nyaklánckénti pedig

csak gyermek viseltek. A gyöngyök többségében egyszerű üveggyöngyök voltak, de előkerült 1 db aranyfóliával borított üveggyöngy is. Ugyancsak egy gyermeksírból került elő 1 db bronzcsörgő. Hat – 2 nő, 2 férfi és 2 gyermek – sírban volt gyűrű. Egy sírból került elő kés. A temető egy településhez tartozott, egykori házaik helye azonban nem ismert. Azonban feltételezhető, hogy bizonyára valahol a közelben lehetett. Talán délen vagy nyugaton volt, a Lándzsás-patak túlpartján. A sírok leletei alapján a falusi közösség szegény volt, ugyanakkor a korabeli pénzeket már ismerték és használták. Ezek a pénzek a sírokat 11. századra keltezik. I. László (1077–1095) király pénzei azonban már nem kerültek elő a temetőből, ezért a Lovagkirály uralkodása alatt már valószínűleg nem használták azt. Zala megyében részben hasonló temető mindössze egyetlen esetben ismert, azt Pusztaszentlászló-Deáksűrűn tárták fel. A Dunántúl délnyugati részét a magyarok csak a 10. század második felétől kezdik benépesíteni. Addig a terület a határvidék, az úgynevezett gyepű része volt. Mindössze egyetlen olyan sírt ismerünk erről a területről, mely a 10. századi magyarsághoz lenne kapcsolható, a 19. század végén Zalaszántó-Szőlőhegyen került elő egy lovas temetkezés. Nem volt azonban lakatlan a terület a 9. században sem, hiszen Zalavár a régió központja volt. Az itt élők egy része pedig bizonyára lakóhelyén maradt a magyarok megjelenése után is. A tanulmányban bemutatott temető egy tipikus 11. századi közösség emléke.

KULCSSZAVAK:
Kárpát-medence, Magyar Királyság, Zala megye, 11. század, temető, obulus, S-végű zárógyűrűk, gyöngyök, gyűrűk.

ILLIK PÉTER

A „MOHÁCSI VÉSZ”-NARRATÍVA ÉS A HAZAI ÉRTELMISÉG A 19. SZÁZADBAN

Előtanulmány

A mohácsi csata emlékezetének két fő narratívája van. Az egyik szerint a vereség kultúrájának és a panaszkodás szimbóluma, a másik szerint pedig tanító példa. A kettő nem feltétlenül zárta ki egymást, hiszen a kudarcból is lehet tanulni. Jelen tanulmány az ADT Arcanum szöveges adatbázisa alapján mutatja be, hogy a mohácsi vész, mint kifejezés miként terjedt el a 19. században. A több ezer találatból egy nagyobb kutatás előfutáraként csak példákat emel ki, és a mohácsi vész narratíva tanító, pozitív jellegét hangsúlyozza. Az alapkérdés az, hogy miként és mennyire terjedt el a mohácsi vész narratíva a köztudatban. A magyar értelmiség szerepe és funkciója szintén kérdéses ebben a folyamatban.

Emellett összehasonlítja a mohácsi csata 19. századi magyar recepcióját, a spanyol armada angol legyőzésének (1588) mítoszával és annak angol identitásformáló szerepével. A két recepció összevetésének számos tanulsága van a köztudat alakulásával és az értelmiség szerepével kapcsolatban.

Az irodalmi műveket nézve látszik, hogy a mohácsi csata az 1820-as és 1830-as években viszonylag sok versben szerepel, majd az 1840-es években még intenzívebben jelenik meg. A nem irodalmi műveket nézve annyiban tér el a dinamika, hogy a Dualizmus korában még jobban ki-

bontakozik a Mohács-téma és a mohácsi vész narratíva. Az 1840-es évekre a politikai diskurzus és közélet elterjedt tárgya lett a mohácsi vész, szinte minden valamire való periodikában megjelent. Ez a tendencia állandósult 1850-től, és a Mohács-dömpingben manifesztálódott. 1899-re a folyamat oda jut, hogy csak ebben az egy évben 339 említése szerepel, főként történelmi munkákban, és lényegében mindennapos időrögzítésre szolgál, a történész narratíva része lett. Ha nem egyetlen évet, és nem a történettudomány területét nézzük, akkor például a kor egyik népszerű lapjában, a Vasárnapi Újságban 1854 és 1899 között 466 említése szerepel, ráadásul mindenféle tárgyú írásban.

A hazafias-romantikus „korszellem" hatására mindkét országban elterjedt az armada-, illetve a Mohács-kultusz. Ugyanakkor látványos a fáziseltolódás: míg az armada legyőzésének mítosza közvetlenül 1588-tól alakult – pontosabban I. Erzsébet tudatosan alakította –, addig a mohácsi vész nem kapott ekkora figyelmet idehaza egészen a 19. századig. Ekkor az értelmiség felől kezdeményezve az irodalom lett a szimbólum megteremtésének zászlóshajója, azon belül is Kisfaludy Mohács-verse került be leginkább a Mohács-recepcióba. A 19. században Angliában voltak már kifejezetten az armadával foglalkozó történeti művek, míg idehaza a mohácsi csata leírása csak a nagyobb összefoglalók részeként kapott helyet. A magyar recepcióban a háromszázadik évforduló (1826) sem került fókuszba (Kisfaludy verse is két évvel korábban íródott) az ADT Arcanum adatbázis alapján, míg az angol 1888. évi jubileum alkalmából számos irodalmi és tudományos szöveg látott napvilágot. Mégis, a 19. század végére a mohácsi vész narratívája behozta lemaradását az angol armada-kultusszal szemben, a mindennapi élet szerves része lett.

KULCSSZAVAK:
Mohácsi vész, armada, recepció, 19. század, narratíva, irodalom

KANÁSZ VIKTOR

PÁZMÁNY PÉTER CSALÁDJÁNAK TÖRTÉNETÉRŐL

Pázmány Péter politikai, egyházi és írói tevékenysége folytán a 17. századi Magyar Királyság egyik legmeghatározóbb egyéniségi volt. Pázmány származása, családjának története jól megrajzolható, s biztos alapokon áll. Ám az újabb források felfedezése, a régiek újraértelemzése, valamint a szakirodalom bővülése jóvoltából lehetőségünk adódik a nagy elődök eredményeire építkezve újabb adatokkal, összefügésekkel gazdagítani az esztergomi érsek családjának történetét. Ennek megfelelően a Pázmány-kutatás nagy múltú történeti diskurzusához kapcsolódva e genealógiai tanulmányomban erre teszek kísérletet.

Pázmány olyan családban született, amely birtokai révén nem emelkedett ki Bihar vármegye köznemességének soraiból, ám politikai tapasztalatokkal rendelkező, a vármegyei, s némely esetben az országos politikában is járatos felmenőket is találunk köztük.

Ősei Bihar vármegyében kiterjedt, a fontos politikai döntésekben is együtt mozgó köznemesi rokonsággal bírtak. Pázmány János és Ártándi Kata házasságakor két azonos erejű család lépett vérségi kapcsolatba, ám az 1520-as évekre az Ártándi família országos léptékű családdá lépett elő, s a Pázmányok és az Ártándiak kapcsolatában az utóbbiak dominéltak, s határozták meg a rokonság politikai mozgásának irányát. Ennek következtében lett Pázmány Péter a Kalandos szövetség tagja. E felállás azonban az Ártándi testvérek 1531-es kivégzésével megváltozott, az Ártándiak jövője a gyors kihalás, a Pázmányoké a felemelkedés lett. A Pázmányok, Ártándiak és Bethlenek együtt szolgáltak Fráter György szervitoraként is.

A tanulmány külön foglalkozik azzal a kérdéssel, s a családi hagyomány mit örökíthetett e történtekből át, s Pázmány Péter mennyit tudhatott az Ártándiak sorsáról, s ez formálhatta-e a politikai gondolkodását.

A genealógiai vizsgálat során kiderült, hogy Pázmány Péter és Bethlen Gábor viszonyának hátterét tovább lehet árnyalni, ugyanis mindkét család egy időben vállalt szervitori szerepet Fráter György szolgálatában. Ezen kívül bebizonyítható, hogy Pázmány Péter anyai ágon rokoni kapcsolatban állt a Bethlen családdal. Végül eddig ismeretlen levéltári források és elfeledett szakirodalom segítségével és bizonyos rokoni viszonyok tisztázásával, valamint az eddig ismeretlen családtagok bemutatásával tovább tudtuk pontosítani, bővíteni Pázmány Péter famíliájának (a Pázmány, a Massay és a Czibak család) családfáját, s ezáltal jobban átlátjuk a bíboros rokonságának kiterjedtségét, kiváltképpen oldalági leszármazottaira vonatkozóan.

KULCSSZAVAK:
genealógia, Bihar vármegye, Erdély, Pázmányok, Bethlenek, Czibakok, Ártándiak

KATONA JÓZSEF ÁLMOS

A NÉPMESÉK ÉS A(Z ANYA)NYELV – A MESE MINT NYELVI TERMÉSZETŰ IDENTITÁSALAKZAT

A népmesék és a(z anya)nyelv – A mese mint nyelvi természetű identitásalakzat című tanulmányom bevezetésében megjelölöm, hogy központi vizsgálódási tárgyam maga a mese, amelyet nyelvi (nyelvészeti), pszichológiai és szociológiai szempontból közelítek meg egyszerre, ezáltal egy sajátos nyelvi természetű identitásalakzatként kezelve azt.

A tanulmány első részében először áttekintettem a mese fogalmának történeti alakulását, kitérve a mai laikus értelmezésekre is, egészen az ősiségig visszanyúlva. Így tehát sorra veszem a hagyományos szótári definíciókat, amelyeknél azt találjuk, hogy a mesének van egy olyan jelentése is, amely a történet, történetszövés fogalomnak, avagy ma divatosabb szóval a „sztorinak" felel meg (Érdekes a színházi darab meséje?; A regény végén fordul a mese; stb). Manapság pedig a gyerekeknek szóló, komolytalan, csodás-hihetetlen elemeket tartalmazó, animált médiaműfajok szinte mindegyikét a mese szóval jelölik az általános, köznyelvi szóhasználatban.

A tanulmány következő részében láthatjuk, hogy a szakirodalomban sem egységes, sőt, igen nehézkes, olykor ellentmondásos a mese fogalmának értelmezése. Így a nyelv és a nyelvi evolúció fogalmából indulok ki, hogy lehetséges legyen egy saját definíció megadása. A gondolatmenetben hamar nyilvánvalóvá válik, hogy a mesélés aktusa

az egyik legősibb tényező a kulturális és általában véve vett evolúcióban is.

A mesélés ősisége egyértelműen azt mutatja, hogy nem a 19. században kialakult kategorizáló, intellektualizáló, műfaji megközelítés adja a mese lényegét. Annak esszenciája inkább abban rejlik, hogy képes hidat képezni olyan mögöttes tudástartalmakhoz, a lelki és fizikai valóságot integránsabban kezelő világlátáshoz, amelyet egy más kultúrtörténeti korszakban, az alteritásban fogalmaztak meg.

Az alteritás megbomlásával, a modernitásba való átlépéssel fokozatosan megbomlott a mese hagyományos funkciója. Ekkor jelent meg a mesegyűjtés, a mesemorfológia, a mérhetővé és kategorizálhatóvá tett mese. Természetes közegéből, a szóbeliségből az írásbeliségbe kezdett áttevődni, és megjelentek a műmesék is.

Részben ezeknek a folyamatoknak is az eredménye, hogy számos tévhit alakult ki a hagyományos mesefogalommal kapcsolatban. Így például, hogy elsődleges (vagy akár kizárólagos) befogadóközege a gyermeki lélek, és hogy épp ezért a mese csak „komolytalan", könnyed képeket, motívumokat tartalmazhat, és pusztán fikcióként kezelendő – kímélendő a gyermekeket. Pedig a mesék világa – annak ellenére, hogy szintúgy tévhitként sokan azt is gondolják, hogy az túlságosan ideális, szinte utópisztikus – éppenhogy a valóságot modellezi annak minden szépségével és szörnyűségével együtt.

Így tehát a mese világképe tehát lélektani egységben, normatív módon jelenik meg. Alapvető létformája pedig a nyelv, amely egyben kulturális és identitásalakító eszköz/jelenség is. Ezért a mese értelmezésem szerint nem pusztán (vagy egyáltalán nem) irodalmi műfaj, hanem egy szövegalakzat, amelynek elsődleges célja az identitásteremtés, -alakítás, -őrzés. Így kellő funkcióval ellátva kedvezően hathat már egészen a gyermekkortól kezdve egészen életünkön át az én- és közösségi identitás alakulására, a nyelvi készségek fejlesztésére és az olvasásszociológiai tényezőre.

KULCSSZAVAK:
mese, mesélés, mesevilág, alteritás, modernitás, identitásképzés, szövegalakzat, szöveghagyomány

KATONA-KISS ATTILA

KARA BUGA ÉS KARABUKA

Egy török eredetű helynév és ami mögötte lehet

A tételes vallásokkal való intenzívebb kapcsolatokig a török nyelvű népek névadási gyakorlatában gyakran szerepeltek mind önállóan, mind összetett formában állatnevek. Ezek lehettek totemisztikus eredetűek is, részben viszont függetlenek az adott nemzetség állatősétől. Az ilyen esetekben a névadás gondolati hátterében az a felfogás állt, hogy a név viselőjét azok a tulajdonságok fogják jellemezni, mint amivel az adott állat maga is rendelkezik. Az ilyen típusú névadás szemléletes példája a Kara Buqa vagy Kara Buga 'fekete bika' név, amely, mint személynévből alakult helynév Karabuka formában négy helyről is adatolható a mai Magyarország területéről. Határrész neve Medgyesbodzás és Földeák külterületén, ugyancsak területet, illetve azon erdőt jelöl Bábolna határában, végül egy halom is viselte a nevet Kunhegyes és Kunmadaras között. Oszmán-török eredete kizárható, mivel a hódoltságkori török nevek 95%-át arab és perzsa eredetű nevek képviselik, de a maradék török eredetű nevek között sem ismert. A név kétségtelenül idegen a keresztény névadási szokásoktól is, számos párhuzama adatolható viszont a 13–14. századi Mameluk Birodalomból, melyet a 13. század második felétől a kipcsak-kun eredetű katonarabszolgák, azaz a mamelukok irányítottak. A magyarországi Karabuka nevek kun eredete tehát több, mint valószínű, s mivel a kunok körében csak a 14. század második felétől kezdtek elterjedni a keresztény nevek, így a Karabuka helynevek előzményének tekinthető személynevek is a 13.

század második és a 14. század első felében lehettek használatban. A puszta személynévből keletkezett földrajzi nevek a legnagyobb valószínűséggel az adott terület egykori gazdájának vagy a birtokló nemzetségnek a nevét tarthatta fenn. Ezt szem előtt tartva különösen figyelemreméltó a bodzási és földeáki adat, mert mindkettő a Maros és a Körösök által határolt területen található. A középtáj az 1279-ben rögzített „kun törvények" szerint a Magyar Királyságban letelepített kunok egyik szállásterülete volt, amelyet azonban a hódi csatát követően nagyrészt kiürítettek – így a területen nem szerveződött kun szék. A Békés és Csongrád megyei Karabuka nevek tehát jó eséllyel a Maros-Körös közét 1246–1282 között megülő, ismeretlen nevű kun nemzetség hagyatéka lehet. Ennek a nemzetségnek az előkelői közé tartozott az az úrhölgy is, akinek sírját 1931-ben találták meg az akkor még Nagykamaráshoz, ma Medgyesegyházához tartozó Bánkúton, közelebbről a Rózsamajor területén. Bár a bodzási Karabuka és a kun előkelő sírja között 10–15 km távolság van, mindenképpen említésre méltó, hogy a Csengele név ugyanahhoz a régi kun személynévből alakult helynevek csoportjába tartozik, mint a Karabuka, és Csengelén is találtak kun vezéri temetkezést. A Kara Buka nemzetségnévként is adatolható a 15. századból, így elképzelhető, hogy a dűlőnevek az egykor itt megszállt kun nemzetség nevét tartották fenn. A Dimaskí által feljegyzett kipcsak-kun törzsnevek között szerepel egy qarā būklwā nevű altörzs is. Bár ezt qara börklü 'fekete süveges' értelemben szokás magyarázni, talán érdemes lenne megvizsgálni az egyeztetés lehetőségét a Kara Buka névvel is.

KULCSSZAVAK:
kunok, Maros-Körös köze, 13. század, török névtan, helynevek, késő nomád műveltség elemei, kun vezéri sírok

KÁSA CSABA

A KATYŃI ERDŐBEN CÍMŰ FILM MAGYARORSZÁGI FORGALMAZÁSA ÉS AZ AZT KÖVETŐ MEGTORLÁS

1943. április 11-én adott először hírt egy berlini rádió a katyńi tömegsírok felfedezéséről. A német hatóságok szerint a szovjet belügyi szervek végezték ki a lengyel hadsereg tisztjeit. A Szovjetunió álláspontja szerint a lengyel katonák 1941-ben német fogságba estek, így a további sorsukkal kapcsolatban semmilyen felelősség sem terheli őket. Az elkövetők kiderítésére Németország egy nemzetközi orvosbizottságot hozott létre, melynek a budapesti egyetem Törvényszéki Orvostudományi Intézetének professzora, dr. Orsós Ferenc is tagja lett. Elsősorban az ő tudományos módszereinek köszönhetően egyértelműen bizonyítást nyert, hogy a tömeggyilkosságot a szovjet Belügyi Népbiztosság hajtotta végre.

Az orvosi bizottság működése közben forgatott felvételekből a német UFA gyár egy rövidfilmet készített 1943-ban, *Im Walde von Katyń* címmel. Magyarország 1944. március 19-i német megszállása után a birodalmi követség és a magyar kulturális minisztérium vezetőinek nyomására a Mesterfilm Kft-nek kellett a filmet forgalmaznia. A belügyminiszter pedig elrendelte a mozikban a híradó utáni kötelező vetítését.

A film egy magyar hangalámondással vetített változata a Filmarchívumban fennmaradt. A tanulmány közli a narrátor szövegének betűhű, majdnem teljes leírását.

Magyarország szovjet megszállása után az új hatalom a katyńi tömegmészárlás felelősségét a valódi tettesekről újra a németekre akarta hárítani. Először a bizonyítékokat, a terhelő dokumentumokat és az el nem menekült tanúkat hurcolták el. Ezután propagandahadjárat indult, amellyel a tömegek gondolkodásából ki akarták törölni a szovjet felelősséget, s helyére a németet állítani. Végül a hatalom sajtójának állításait bizonyítandó eljárások következtek: nyomozások, amelyeket vádemelések és népbírósági perek követtek. De ezzel együtt bosszúhadjárat is zajlott (ez sajátosan magyar vonatkozású), melynek célja a magyarság kiszorítása a gazdasági életből – ahova az egy évvel azelőtt kapcsolódott be –, a megbüntetés, és az „őrségváltás" előtti állapot visszaállítása volt.

Ennek részeként *A Katyńi erdőben* című film forgalmazását végző Mesterfilm Kft. vezetői ellen nyomozás indult, és vádemelés után bíróság elé állították őket. A tanulmány bemutatja a cég két tulajdonosa ellen lefolytatott eljárásokat, elemzi a vádiratot, ismerteti sajtóban megjelent híradásokat.

Érdekesség, hogy a filmet, illetve kötelező vetítésének elrendelését Jaross Andor volt belügyminiszter perében is a vád részévé tették. Valószínűsíthető, hogy ennek az oka nem a bűnösség alátámasztása volt. Sokkal inkább a katyńi tömeggyilkosság német végrehajtásának „bizonyítása". Ugyanis, ha egy háborús főbűnös elítélésének egyik oka a katyńi film országos vetítése, akkor ebből következően a film tartalma is bűnössé válik. Vagyis nem igaz az, amiről szól.

A tanulmány végül röviden ismerteti Orsós Ferenc professzornak a vizsgálóbizottságban való részvétele utáni sorsát.

KULCSSZAVAK:
Katyń, *A Katyńi erdőben*, Mester Miklós, Mesterfilm Kft., Orsós Ferenc, Szovjetunió felelőssége, koncepciós per, hamis vád, *Im Walde von Katyń*.

KÖŐ ARTÚR

A BUKARESTI KIÁLLÍTÁS, AHOGY EGY KARÁNSEBESI ROMÁN TANÍTÓJELÖLT LÁTTA

Pavel Jumanca visszaemlékezése az 1906-os rendezvényre

Az 1906-ban megrendezett bukaresti kiállítás a XIX. század végén létrejött Román Királyság első olyan rendezvénye volt, amelynek programjai nyíltan hirdették: minden olyan területnek, ahol románok laknak egyesülnie kell a Román Királysággal, azaz meg kell teremteni a jövőben „Nagy-Romániát"! Ezzel a kiállítással ünnepelte az ország I. Károly uralkodásának 40., a Román Királyság létrejöttének 25. évfordulóját, valamint az 1800. évfordulóját annak, hogy Traianus császár elfoglalta Dáciát. A kiállítás célja volt megmutatni a világnak a románok gazdasági, társadalmi és kulturális teljesítményét, bemutatni az uralkodó regnálása során elért katonai és politikai sikereket, ugyanakkor a szervezők szerepet szántak az eseménynek a nemzeti identitás megerősítésében is.

A bukaresti rendezvényre meghívást kaptak nemcsak a királyság egyes régióinak lakói, de a királyság határain kívül élők románok is. Így a magyar állam alkalmazottai, az erdélyi román tanítók is jelen voltak, és magatartásuk (mely árulkodott azon vágyukról, hogy Erdély egyesüljön Romániával, lásd Pavel Jumanca naplója) óriási felháborodást váltott ki a magyar társadalomban és politikai körökben. A szeptember 16-ai Budapesti Hírlap arról számolt be, hogy 5000 dalegyesületi tag érkezett Erdély-

ből Bukarestbe, akik alighogy átértek a határon, „előszedték a zsebükben készen tartott román nemzeti kokárdákat és a román zászlókat, amelyeket fennen lobogtatva, irredentista dalokat énekeltek és szidták Magyarországot". Az eset azért is volt dühítő, mert a Magyar Királyság azon országok közé tartozott, amelyek a kezdettől fogva partnerek volt abban, hogy a kiállítás sikerét „előmozdítsák".

Elképzelhető, hogy a magyarországi látogatók száma még ennél is magasabb lett volna a rendezvényen, ha a román Kulturliga elnöke, Grădişteanu egy konstancai étteremben nem bántalmazta volna fizikailag Kucsera Miksa magyar-osztrák konzult, aki védelmére kelt annak a pincérnek, akit Grădişteanu megdorgált azért, amiért magyarul beszélt. Olaj volt a tűzre egy „kimutatás" is a kiállításon, amely arról szólt, hogy „az erdélyi oláhság az utolsó félszáz év alatt háromszáz községet hódított el a magyarságtól". A néprajzi kiállítás részét képező statisztika szerint Erdély 4726 községének – ez több, mint amennyi az akkori Romániának volt – 63%-a román település és így elmondható, hogy Erdély lakosságának abszolút többsége román. A sajtóban megjelent beszámolók mindezekről kínossá váltak a magyar közvélemény számára, különösen úgy, hogy a más országokból érkező román vendégek országukhoz teljesen lojálisak voltak. A magyar politikusok többsége azt érezte, a kiállításon résztvevő erdélyi románok „Ruménia vendégszeretetét használták fel, hogy – a világ szemeláttára – szamárfüleket mutogassanak Magyarországnak".

Az 1907-ben napvilágot látott „Lex Apponyi" megalkotásához vezető útban nagy szerepe volt a bukaresti kiállításnak, ugyanis a korszak politikai elitje hitte azt, hogy egy „erőszakos válasszal" útját tudja állni annak a törekvésnek, amely Erdély elszakítását eredményezheti.

KULCSSZAVAK:
oktatás, nacionalizmus, Apponyi Albert, bukaresti kiállítás, román tervek és törekvések, Pavel Jumanca, Nagy-Románia, Erdély elszakítása

NEPARÁCZKI ENDRE

APAI ÁGÚ (Y-KROMOSZÓMÁS) HAPLOCSOPORTOK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN FELTÁRT HUN, AVAR ÉS HONFOGLALÁS KORI LELETEKBŐL

A Kárpát-medence történetét alapjában határozta meg a különböző nomád népcsoportok beáramlása. 400–453 között a hunok vették birtokba a régiót, akiknek komoly hatásuk volt Európa történetére. 568-tól az avarok hoztak létre egy több mint két és fél évszázadig fennálló birodalmat, amely korai időszakában a Kárpát-medencétől a pontuszi-kaszpi sztyeppéig terjedt ki, és számos népet foglalt magába. Az írott források szerint már 862-től megjelentek a magyarok és 895-905 között már a Kárpát-medence egész területét irányításuk alá vonták.

A hun, avar és honfoglaló magyar nomád népességek pontos eredetét nem ismerjük, csak annyi bizonyos, hogy az eurázsiai sztyeppéről érkeztek a Kárpát-medencébe és jelentősen befolyásolták annak politikai viszonyait és etnikai összetételét. A fenti népességek genetikai rokonságának felderítése során 49 leletnek határoztuk meg az Y kromoszómás haplocsoportját, valamint olyan autoszómás lókuszait, amelyek alkalmasak a földrajzi származás megállapítására. A vizsgált leletek többsége valószínűleg minden korszakból a hatalmi/katonai elitet képviselte. 3 olyan hunkori maradványból közlünk eredményeket, amelyek régészeti és embertani értékelésük alapján a hunokhoz tartozhattak Ezen hunkori leletek haplocsoportjai alátámasztják az európai hunok hsziungnu (ázsiai hun) származását. 10 kora avar kori és

4 késő avar kori leletet vizsgáltunk. Ezen avar kori leletek többsége kelet-eurázsiai Y-haplocsoportokat hordoz, ami a ma élő északkelet-szibériai és burját népességre jellemző és autoszómás lókuszaik többnyire keveredésmentes ázsiai összetételt mutattak. 32 honfoglaló magyar mintát választottunk ki, melyben embertani szempontok alapján 3 nőnek határozott kontroll lelet is volt. Az avar kori népességgel szemben a honfoglaló magyarság egy vegyes összetételű népességnek mutatkozott, amely tiszta európai, tiszta ázsiai, valamint kevert genetikai összetételű emberekből állt, ami egy viszonylag frissen összeált csoport benyomását kelti.

Megelőző kutatásaink során vizsgáltuk 102 honfoglaló magyar anyai vonalát, ezek 30,4% Kelet-Eurázsiából, 58,8%-a nyugat-eurázsiai származott. Mostani tanulmányunkban a férfi vonalak származása nagyon hasonló megoszlást mutatott. Ez az eredmény a férfiak és nők hasonló származását, teljes népesség bejövetelét mutatja. Az Y-kromoszóma összetétel, az MDS vizsgálat és az N1a vonalak főkomponens elemzése is arra utal, hogy a honfoglalók eredetét közép-ázsiai és a kelet-európai sztyeppei népcsoportok keveredésével magyarázhatjuk ahhoz hasonlóan, amit az anyai vonalaknál leírtunk.

Az ezen tanulmány során bemutatott új-generációs szekvenálással meghatározott Y-kromoszómás haplocsoport eredmények először láttak napvilágot az V-X. századi Kárpát-medence történeti népességeiből. A honfoglalás kori elitből viszonylag reprezentatív mennyiségű adat áll rendelkezésünkre, de az avar és hun korból mindenképp növelni kell a jövőben a vizsgálandó mintaszámot. További vizsgálataink során a fókusz továbbá a teljes genom vizsgálatára helyeződik, nem figyelmen kívül hagyva az unipaternálisan öröklődő genomrészéket, melyekkel más-más kérdésekre tudunk választ adni.

KULCSSZAVAK:
Y-kromoszómás haplocsoport, archaikus DNS, nomád népcsoportok (hun, avar és honfoglaló magyar)

NÉMETH DÁNIEL

A MAGYAR OR- (> ORR) SZÓ LEHETSÉGES ETIMOLÓGIAI KAPCSOLATAI

Tanulmányomban részben ismert etimológiájú, részben ismeretlen eredetű szavakat próbálok egy szócsalád alá besorolni. Az etimológiai módszertan legfontosabb ismérveinek áttekintése után kitérek olyan jelenségekre, amelyek nehezítik az etimológiai kutatásokat. Az egyik legnagyobb kihívás a szemantikai változás, amelyet nem tudunk olyan merev szabályok szerint rendszerezni, mint amelyek a szavak alaki változására alkalmazhatók. Ennek ellenére tudjuk, hogy az alaktant érintő szóképzés mellett a jelentésbeli változások is a szóteremtés lehetséges eszköze. A legfontosabb szempontom a magyar nyelv felől való kiindulás, nagy hangsúlyt fektetek a szóhasadás szerepére. E folyamatnak köszönhetően egyes nyelvek alakilag látszólag eltérőbb, de jelentésbelileg reális kapcsolatban lévő elemit nyelvjárási és/vagy nyelvtörténeti változási viszonyba rendezhetjük. A szóhasadás a magyar tudománytörténetben a szinkróniára alkalmazható, a nyelvtörténeti alkalmazása már a különböző belső változatok elemeinek egyes nyelvjárásokba való átkerülése lehet. E különbségtétel azért fontos, mert a magyar köznyelv nyelvjáráskeveredéssel jött létre, ennek eredményeként több különböző nyelvjárási alak került egymás mellé.

A tanulmány második felében ezekre alapozva mutatom be a biztos szófejtéseket kiegészítő ötleteimet. Már korábbi, a magyar nyelvjárástörténeti munkákból ismert hangváltozások segítségével bekapcsolok közelebbi elemeket, de a lehetséges jelentéstani megfigyelésekre alapozva

távolabbi kapcsolatokat is felvetek. Ezek használata a régiségben akár egy-egy nyelvváltozatra korlátozódhattak. Másrészt jelentéstani párhuzamok segítségével további kapcsolatokat is lehetségessé tehetünk. Ezeket az elemeket szóhasadásszerű viszonyba állíthatjuk. Tanulmányomban magyar és obi-ugor szavak alapján teszek megállapításokat.

Néhány jelentéstani változást alaki változás is kísér, olyan szavakat gyűjtöttem össze, amelyek lehetséges változásai a magyar nyelvjárások és az obi-ugor nyelvek rendszere alapján lehetségesek. Csak olyan szavakat vizsgáltam, amelyek azonos jelentésmezőbe tartoznak. Az éltérőbb belső változatok közötti érintkezés legalább olyan fontos, mint az eltérő nyelvek közötti, hiszen az ilyen kapcsolatokban a jelentéstani változás gyakran kulturális hatásra kezdődik meg.

A központi eleme a vizsgált csoportnak az *or* (nyelvjárási *ar*) > *orr* 'légzőszerv', amelyből hasonlóságon alapuló érintkezés révéna 'csúcs' jelentés is kialakult, l. V. hanti *wor* megfelelőt. További tagja a szócsaládnak az *orja* 'gerinc körüli hús' és az *ormány* ~ *ormágy* 'hegygerinc', ugyanez a jelentés található meg a Tj. manysi *or* szónál. A magyar nyelvjárások között ismert változási és megoszlási irány az *rj* > *rny* ~ *rgy*. Ezért úgy vélem, az árnyék szó alaktani felépítése miatt igen régi szókészleti elem lehet, de nyelvváltozatok közti elterjedését vagy egyalakúságát pogány hiedelmek korlátozhatták. Az ugor mitológiában az árnyék az élőlények és tárgyak része, hatalmában áll védelmezni a „hordozóját". Az általános antropocentrikus szemléletre visszavezethető jelentésváltozással bevonható a szócsaládba az *arány* 'mérték, mennyiség, irány' szó is. Az *arány* és *irány* a magyarban szóhasadással elkülönült alakok, de az egyes hangalakok és jelentések (pl. 'fok, mérték, arány, irány, mód, viszony, irányultság') csak a nyelvújítás során lettek tudatosan szétválasztott szavak. A hegyvonulatok és különféle magaslatok mint a térbeli tájékozódás különleges elemei kifejezetten alkalmasak lehettek iránymeghatározásra vagy mennyiségi viszonyításhoz. A 'magaslat' jelentés kapcsán a *vár* *'les', 'őrzött hely' és 'földvár' is a szócsalád tagja lehet. A 'vár' és 'csúcs,

magasság’ jelentések indoeurópai alakokkal is kapcsolatba hozhatók, de ez további vizsgálatot igényel.

KULCSSZAVAK:
etimológia, jelentéstan, ősmagyar, belső rekonstrukció, alapnyelvi kontaktus, nyelvváltozatok érintkezése

RAFFAY ANDREA

BANGHA BÉLA S. J. ÉS A KERESZTÉNY NEMZETI KURZUS

Prohászka Ottokár római katolikus székesfehérvári megyéspüspök mellett Bangha Béla jezsuita szerzetes is a keresztény nemzeti kurzus, azon belül is az újkonzervativizmus egyik fő ideológusának számított.

Az atya egykori közvetlen munkatársa, egyben majdani életrajzírója, Nyisztor Zoltán azon a véleményen van, hogy mind Magyarországon, de nem túlzás azt mondani, hogy egyenesen világviszonylatban is Bangha Béla volt az első, aki olyan sajtóvállalatot hozott létre, mely a liberális sajtóval ténylegesen szembe tudott menni: Bangha Béla személyével a magyar liberális gondolkodáson a keresztény nemzeti gondolat ténylegesen győzedelmeskedett. Bangha legmaradandóbb és legkomolyabb megmozdulásának, mellyel neve mind Magyarországon, mind az egész világon örökre egybeforrt, s amiért már életében „a nagy sajtóapostol"-ként emlegették, a keresztény napisajtó megteremtése tekinthető: az ő vezetésével alapíthatták meg a jezsuiták a Központi Sajtóvállalatot 1918-ban, mely ténylegesen csak a Tanácsköztársaság bukása után kezdhette meg működését.

1920-ban a Szent István Társulat adta ki Bangha Béla *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című könyvét, melyet az atya kortársai a keresztény nemzeti megújulás kézikönyvének tekintettek.

E könyvben – mely lényegében Prohászka Ottokár 1918 októberében megjelent *Kultúra és terror* című írása mellett az újkonzervatív-klerikális gondolati kör kulcskönyvének tekinthető – Bangha a három nagy eszmetörténeti irányzatot, a liberalizmust, a szocializmust, és a kereszténységet állítja szembe egymással, s végül a kereszténységet látja egyetlen járható útnak a magyarság számára.

Ezt a művét az atya a rekonstruktív ideológia – mely elnevezést a keresztény nemzeti kurzusra ő maga alkalmazta – irányvonala mentén írta meg. Ez annyit jelent, hogy Bangha a destruktív eszmeáramlatokkal a keresztény katolicizmus konstruktivitását állította szembe, s ezzel együtt Magyarország lelki feltámasztását a katolikus egyház 1000 éves tradícióinak eredeti állapotba való visszaállításával kívánta megvalósítani.

A katolikus világnézet és az egészséges nacionalizmus szellemében Bangha fő céljai között szerepelt a liberális állameszmétől való függetlenedés, valamint a vörös destrukcióval szemben a magyarság létéért folytatott harc.

Bangha szerint a reformkonzervativizmus útjáról, melyet annak idején gróf Széchenyi István képviselt, a nemzet már régen letért, s három végzetes betegséget kapott, melyek a liberalizmus, a szabadkőművesség és a szocializmus. Ezeknek a halálos betegségeknek három következménye lett, melyek szintén halálosnak tekinthetők: a gazdasági életben a hatalom a plutokrácia kezébe került, a kultúra tekintetében a züllesztő nyugatimádat teljesen felülkerekedett, valamint a teljes egészében idegenlelkű és gondolkodású szociáldemokrácia átvette az uralmat a munkásmozgalomban.

A tanulmány bemutatja Bangha Béla életét – gyermekkorától haláláig, különös tekintettel az 1918 és 1920 közötti, valamint a kommün bukását követő időszakra és az atya missziós útjaira –, műveit, azok között is kiemelten főművét, a *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*et, tanait, a keresztény szellemiségű sajtó megteremtéséért és a vörös destrukcióval szemben folytatott önvédelmi küzdelmeinek mérlegét, a keresztény magyarságért és annak megmaradásáért folytatott küzdelmeit, végül a baloldali megítélések tükrében a páter ellen felhozott vádakat, valamint azok cáfolatait.

KULCSSZAVAK:
Kereszténység, Bangha Béla S. J., Prohászka Ottokár, Rekonstruktív ideológia, Újjáépítés, Konzervativizmus, Liberalizmus, Szocializmus, Keresztény nemzeti kurzus, Nemzeti megújulás

SIMON LAJOS ZOLTÁN

BOCCACCIO, NAGY LAJOS ÉS A SZIRÉNEK VÁROSA

Boccaccio *Buccolicum carmen* c. gyűjteményében külön csoportot képeznek azon eklogák, melyek tárgya Nagy Lajos magyar király nápolyi hadjárata (*Buccolicum carmen* III–VI). A kutatást régóta foglalkoztatja ezen eklogák föltételezett politikai inkoherenciája, melyből néhány kutató az olasz költő köpönyegforgató természetére következtetett. A III. eklogában (*Faunus*) ugyanis Boccaccio még határozottan Lajos pártján foglal állást, akit allegorizáló költeményében a pásztorok derék és igazságos fejedelmeként, Tytirusként jelenít meg. Nápolyi Endre meggyilkolása után indított hadjáratát jogosnak tartja, Nápolyt pedig olyan elátkozott erdőként (*infanda silva*) írja le, melyben egy őrjöngő nőstényfarkas (*lupa*) uralkodik, félreérthetetlenül Nápolyi Johannára utalva. Ezzel szemben az V. eklogában (*Silva cadens*) a magyar királyt immár a vad Polyphemusszal azonosítja, aki borzasztó haragjában elpusztítja azon csodálatos erdőt, melyet a Nápolyt megszemélyesítő Calcidia jajveszékelve sirat el.

Tanulmányunkban e régóta vitatott ellentmondás föloldására teszünk kísérletet a *Silva cadens* gyászénekének részletes elemzésével. A költeményt összevetjük Petrarca *Argus* c. eklogájával (*Bucolicum carmen* II), melynek tárgya hasonlóképpen a Nápolyi Endre elleni merénylet, valamint az azt követő politikai káosz allegorizáló elbeszélése. Az összevetésből megállapítható, hogy Boccaccio nemcsak imitálja mestere eklogáját, hanem annak alaphelyzetét visszájára is fordítja. Megvizsgáljuk tovább Boccaccio néhány latin és olasz művének azon szöveghelyeit is, amelyek Nápolyt a szirének hazájaként mutatják be. E tekintetben különösen

fontos Boccaccio *Genealogia deorum gentilium* c. mitológiai kézikönyve, mely a szirének hazájaként Nápolyt jelöli meg, a szirének legendáját pedig a prostituáltak behízelgő viselkedéséből eredezteti. Nápoly züllöttségéről, valamint az Endre herceg meggyilkolását megelőző viszonyokról megrázó képet rajzolnak Petrarca latin nyelvű levelei. Bizonyítani próbáljuk, hogy ezek hatása is kimutatható Boccacciónál. A *pietas*, a *veritas* és *fides* teljes hiányának petrarcai motívuma tér vissza, a szirének csalárdságának képével együtt, Boccaccio kiábrándult hangvételű, s Nápoly-élményét mintegy összefoglaló XLVIII. szonettjében.

Kulcsfontosságúak az V. ekloga erdőleírásának korábban még nem elemzett antik párhuzamai. Bár Calcidia siratóéneke ennek az erdőnek a páratlan és varázslatos szépségét hangsúlyozza, az általa fölhozott párhuzamok e városmagasztalást mondhatni az ellentétébe fordítják, hiszen éppen a klasszikus irodalom legbaljósabb erdeit idézik meg, így a Caesar és Claudianus által is leírt hercyniai erdőt, majd Bebrycia és Erymanthus mitikus erdeit. Fölülvizsgálatra szorul tehát azon nézet, hogy a gyászdal nem volna több, mint Nápoly régi ragyogásának érzelmes fölidézése. A szirének hazájában az aranykori állapotokat csak az a Bölcs Róbert király volt képes fönntartani, akit Petrarca sirat el *Argus* c. eklogájában, s akinek alakját Boccaccio is fölidézi. Halálával azonban a rend fölbomlott, s a magyar király hadjárata isteni büntetésként sújtott le Nápolyra.

Elemzéseink azt bizonyítják, hogy a korábban föltételezett inkoherencia csak látszólagos, hiszen az V. ekloga Nápoly-képe korántsem pozitív. Ezt támasztja alá a többi nápolyi tárgyú ekloga alaposabb vizsgálata is. Ilyen a IV. ekloga is, melyben a magyar seregekkel szembeszállni képtelen, elpuhult nápolyi arisztokráciáról olvashatunk a klasszikus eposz fenséges fordulatait parodizáló invektívát. Végül amellett érvelünk, hogy Boccaccio politikai tárgyú eklogáinak nyugtalanítóan baljós világa tökéletesen illeszkedik a 16 eklogából álló, gondosan megtervezett, önéletrajzi ihletésű gyűjteménybe. Ez ugyanis három nagyobb egységből épül föl, melyek megfeleltethetők az emberi élet három, egymást követő szakaszának: *vita*

voluptuosa, *vita activa*, *vita contemplativa*. A korabeli keresztény fölfogás szerint az antik költők által megénekelt aranykori állapotok csak a túlvilági üdvösségben valósulhatnak meg. A bukolikus toposzokból építkező túlvilágleírásnak szép példáját találjuk Boccaccio időskori, XIV. eklogájában is. *A vita activa* földi világában minden aranykor csak időleges, tünékeny és csalárd lehet.

KULCSSZAVAK:
Boccaccio, Nagy Lajos magyar király, Nápolyi Endre, Nápolyi Johanna, Petrarca, Vergilius, neolatin bukolika, római epikus költészet, aranykormítosz

TAKÁCS LÁSZLÓ

ÉRTELMEZÉS-RÉTEGEK ÉS RELATÍV KRONOLÓGIA A *COMMENTUM CORNUTI* PERSIUS ELSŐ SZATÍRÁJÁHOZ TARTOZÓ MAGYARÁZATAIBAN

A Kr.u. 1. század derekán élt Aules Persius Flaccus szatíraköltőtől egy rövidebb költemény és hat szatíra maradt ránk. Az életmű karcsúsága ellenére ezek a költemények megjelenésük után közvetlenül is rendkívül népszerűek voltak, s később is szívesen olvasták és magyarázták őket. Tudjuk, hogy már az ókorban készült a művekhez iskolai használatra is alkalmas kommentár, ez azonban nem maradt ránk. A kommentár létezését azonban két tény is megerősíti. Az egyik a költő ókori életrajza, amely címe szerint egy bizonyos Valerius Probusnak a kommentárjából származott (*Vita A. Persii Flacci de commentario Probi Valeri sublata*). Mivel Nero korában élt Rómában egy Valerius Probus nevű grammatikus, sokáig úgy gondolták, hogy ő volt annak a kommentárnak a szerzője, amelyből az életrajz származik. Ez az azonosítás azonban megdőlt, s az újabb kutatások fényében az valószínűsíthető, hogy az a kommentár, amelyből az életrajz származik, későbbi, s bizonyosan nem az első században élt Probustól származik, hanem egy másik, később élt grammatikustól. Őt vagy szintén Valerius Probusnak hívták, vagy azért vette föl ezt az álnevet, hogy a híres grammatikus neve révén szerezzen nagyobb tekintélyt magyarázatainak. A másik, az ókori kommentár létét bizonyító megjegyzés Szent Jeromostól származik, aki arra emlékezteti Rufinust, hogy valamikor ő is

olvasta a Persiushoz írt kommentárt. Egy ókori kommentár tehát mindenképpen létezett, de ennek keletkezési ideje bizonytalan, mint ahogy az is, hogy csupán ez az egyetlen kommentár létezett-e az ókorban. Szent Jeromos megjegyzése alapján ugyanis nem lehet eldönteni, hogy ő csak egyetlen kommentárt ismert, vagy többet. Az bizonyos azonban, hogy az ókori Persius-kommentár vagy -kommentárok (ellentétben például a Servius-féle Vergilius-kommentárral) eredeti formájában nem maradt(ak) ránk. Sőt azt sem lehet egyértelműen megállapítani, hogy az esetleges kommentárok egybeolvadása már az ókorban megtörtént, vagy az ókor végét még önálló szövegegységekként élték meg a Persius-kommentárok, amennyiben több volt belőlük. A *Commentum Cornuti* címen ismert scholion-gyűjtemény koraközépkori eredetű, de jelentős magyarázatanyagot őrzött meg az ókori Persius-kommentárokból. A magyarázatok formája, a sok esetben egyetlen szöveghelyhez fűzött több, olykor egymásnak is ellentmondó magyarázat azt mutatja, hogy a magyarázat-gyűjtemény elrendezője (aki művét Persius tanárának, Cornutusnak tuljadonította) nem egyetlen kommentárra támaszkodott, hanem olykor több kommentátor megállapításait foglalta egybe magyarázataiban. Célja inkább a teljességre törekvés, mintsem az volt, hogy a lehetséges magyarázatok közül a számára legrokonszenvesebbet rendelje Persius szövegéhez. A feltételezett ókori kommentárok szólamai legjobban az első szatírához írt magyarázatok esetében különíthetők el. A tanulmány célkitűzése, hogy egyfajta módszertani kísérletként szolgáljon arra, hogy lehet elkülöníteni az egyes értelmezőkhöz kapcsolható magyarázatrétegeket, s a bennük megfogalmazott értelmezések hogyan állíthatók egymáshoz viszonyítva valamilyen kronologikus sorrendbe.

KULCSSZAVAK:
Aules Persius Flaccus, Commentum Cornuti, római irodalom, római szatíra, scholion, kommentár, kommentátor, kronológia, kompiláció, kompilátor

TÓTH ZSOLT

IDŐHATÁROZÓI MELLÉKMONDAT ÉRTÉKŰ IGENÉVI SZERKEZETEK A MONGOL (HALHA) ÉS A BURJÁT NYELVBEN

A mongol nyelveket a világon kb. 8-9 millió ember beszéli Mongóliában, valamint Kína és Oroszország bizonyos területein. A mongol nyelvek jól megőrizték a hagyományosan az agglutináló nyelvekre jellemző alárendelési módot. Alárendelő kötőszó ezekben a nyelvekben szinte egyáltalán nem létezik. Az alárendelő tartalmak kifejezését elsősorban speciális, mellékmondat értékű igenévi szerkezetekkel oldják meg. Ez a módszer nemcsak az altaji nyelvek sajátossága, hanem eredetileg ez volt a finnugor nyelvekre jellemző alárendelési módszer, ami eltérő mértékben maradt fenn az egyes nyelvekben.

A mongol nyelvekben általában kétféle igenév található meg, amiket a nemzetközi szakirodalomban legtöbbször *participium* (melléknévi igenév) és *converbum* (határozói igenév) terminussal írnak le. A melléknévi igenévből általában legalább 4-5 típusú, határozóiból pedig még ennél is jóval több, kb. 10-15 fajtájú létezik az egyes mongol nyelvekben. A főnévi igenév különálló kategóriaként nem létezik, a főnévi igenévi szerepet is a melléknévi igenevek látják el, emiatt használatos rájuk a névszói igenév terminus technicus is. A mongol nyelvekben előforduló melléknévi igenevek bármely mondatrész szerepét betölthetik: 1) a jelzőét, közvetlenül a jelzett szó előtt állva, nominatívuszi vagy genitívuszi alakban, 2) az ala-

nyét, alanyesetben használva és általában – determinánsként funkcionáló – E/3 vagy E/2 birtokos személyraggal ellátva, 3) a tárgyét és a határozóét, esetragokat vagy különböző névutókat felvéve, 4) az állítmányét létigével vagy predikatív partikulával együtt, de főleg élőnyelvben akár anélkül is, a mondat legvégén állva. A melléknévi igeneveknek képezhető tagadó alakja, a –гүй tagadó szuffixumnak az igenévhez való hozzákapcsolásával.

Az egyes mongol nyelvekben már a határozói igenevek számának pontos meghatározása is problémás, ráadásul a különböző nyelvtanok is eltérő számú igenevet adnak meg. A melléknévi igenevekkel szemben a határozói igenevek nem léphetnek fel névszók jelzőjeként, és nem lehetnek alanyi szerepben, illetve nem állhatnak a mondat legvégén állítmányként. A határozói igeneveknek nincs szintetikus tagadóformájuk, analitikus tagadóformájuk is csak kivételes esetekben használatos.

Ha jellemezni akarjuk a mongol nyelvek szintaktikai kutatása során az igenévi szerkezetekről kialakult nézeteket, akkor három jól elkülönülő csoportra oszthatjuk őket az igenévi szerkezetekkel kapcsolatos álláspontjuk alapján: 1) A melléknévi és a határozói igenévi szerkezet az alárendelő összetett mondat tagmondata. 2) A melléknévi és a határozói igenévi szerkezet akkor számít egy alárendelő összetett mondat tagmondatának, ha ún. saját alanya eltérő a *verbum finitummal* kifejezett állítmány alanyától. 3) A melléknévi és a határozói igenévi szerkezet kategorikusan különbözik egy alárendelő mondat tagmondatától, és minden esetben egy egyszerű mondat kifejtő mondatrészének tekintendő.

Szintaktikai funkciójuk szerint a mongol igenévi szerkezetek egyaránt lehetnek jelzői, tárgyi, határozói, állítmányi vagy alanyi igenévi szerkezetek. Legproduktívabbnak a jelzői igenévi szerkezetek képzését tekinthetjük, a legszerteágazóbbnak viszont a határozói, mindenekelőtt az időhatározói igenévi szerkezetek képzését, ezért is esett a választásom az időhatározói funkciójú igenevek ismertetésére.

Az igenévi szerkezetek felépítésében leggyakoribb szerepet játszó elemek igen jelentős átfedést mutatnak a halha és burját nyelvben, gyakor-

latilag az egyetlen különbség, hogy a halhában nem használják produktívan a birtokos személyragokat, kivéve az alanyi (reflexív) birtokragot. A mellékmondat-értékű igenévi szerkezet saját alanya legtöbbször függő esetben áll, a halhában általában tárgyesetben, a burjátban pedig birtokos esetben. Az esetek alkalmazása nem következetes, különösen az élőnyelvben. Néha több változat is elfogadható. A burjátban általában következetesebb a genitívusz használata, mint a halhában az akkuzatívuszé.

Ha összehasonlítjuk a két nyelv szerkezeteinek felépítését, megállapíthatjuk, hogy alapvetően három csoportba sorolhatjuk őket az egymáshoz való hasonlóságuk alapján: 1) teljesen azonos elemekből felépülő szerkezetek, 2) különböző elemekből, de azonos logika alapján felépülő szerkezetek, 3) csak az egyik nyelvben meglévő, belső fejlődéssel létrejött szerkezetek.

Az összehasonlítások körét érdemes lesz a további kutatások során kibővíteni, hiszen több szerkezetnek vannak megfelelői más altaji, vagy akár finnugor nyelvekben is. Például olyan előidejű igenévi szerkezet, amelyikben egy ablatívuszragos befejezett melléknévi igenevet *után* jelentésű névutó követ, nemcsak a halhában *(–c(A)нAAc хойш)* és a burjátban *(–hAнhAA хойшо)* található, de előfordul például a törökben *(–DIktAn sonra)* vagy a mariban *(–мЕ деч вара)* is, legfeljebb a birtokos személyrag kerülhet bennük eltérő pozícióba.

KULCSSZAVAK:
mongol szintaxis, burját szintaxis, melléknévi igenév, határozói igenév, igenévi szerkezet, alárendelés, időhatározói mellékmondat, előidejűség, utóidejűség

TUSOR PÉTER

A MAGYAR ÁGENSEK ÉS A RÓMAI HABSBURG-DIPLOMÁCIA A 17. SZÁZADBAN

Magyar részről 1607-től kezdve mutatható a magyar katolikus prelátusok állandó római képviselőinek, ágenseinek működése. Kezdetben az esztergomi érsekek megbízottai, 1639-től viszont már az egész magyar egyház képviselői: „agenti delle chiese d'Ongaria". A 16. század utolsó évtizedeiben már hasonló címet viselt Veranchich Antal prímás egykori titkára, Francesco Diotalevi ságí apát is, de ő részben Magyarországon, illetve a császári udvarban tartózkodott. Az 1680-as évek közepéig összesen kilenc állandó ügyvivő neve maradt fenn a forrásokban. Matteo Renzi és Lodovico Ridolfi pápai kamarások a Habsburgok római informátoraiként vállalták Forgách Ferenc (1607–1615) majd Pázmány Péter (1606–1637) prímások képviseletét. Camillo Cattaneo castiglionei apát személyében Francesco Gonzaga római császári követ egykori prágai képviselője, majd a prágai nunciatúra beosztottja, őt követően ismét egy Habsburg-megbízott, Cornelius Heinrich (Cornelio Arrigo) Motmann Rota-auditor állt Pázmány bíboros rendelkezésére. Az első közös, az egész magyar egyházat kizárólagos joggal képviselő püspökkari ágens Pietro Giacomo Favilla lett. Megválasztására az 1639. évi, a magyar–szentszéki kapcsolatok legmélyebb válságából kiutat kereső nagyszombati püspökkari értekezleten került sor. Tisztét több pályázó közül unokaöccse, Pietro Giacomo Larzona-Favilla vette át. Utánuk átmenetileg egy volt bécsi internuncius, Francesco Antonio Gallo avagy Galli (1672-től bitontói püspök) nyert ügyvivői meghatalmazást, akinek tisztébe átmenetileg Alessandro de Vecchi

apát lépett. Legvégül egy Magyarországon gyökeret eresztő olasz család tagja, Giovanni Giani (Jany) lett a magyar prelátusok képviselője. Az ügyvivők tehát szinte kizárólag olasz, ugyanakkor vegyesen egyházi és világi személyek voltak. Leginkább a császárpárti itáliai arisztokrácia, illetve a volt bécsi nunciusok környezetéből verbuválódtak. Az érvényesülésnek ezt az olykor az Egyházi Állam vezetéséhez is bejárást nyújtó útját azonban rendszerint egyéb karrierlehetőségek híján választották. Megélhetésüket csak úgy tudták biztosítani, ha a római híreket, ügyeket rendszerint több „megrendelőnek" is továbbították, intézték. A római magyar ágensek szerepe félig-meddig diplomáciai jellegűnek tekinthető. Ugyanis míg a 17. század elején az volt a jellemző, hogy a császári képviselet legalsó szintje vállalta el a magyar prelátusok informálását, a század derekán már arra vannak adatok, hogy a császári követség munkáját segítendő olykor a Habsburg-uralkodók vették igénybe a püspökök megbízottainak szolgálatait. Magyarország és Itália között mindkét irányban működő rendszer fenntartásáról volt szó. Az ágensek nem csak Rómából küldtek rendszeresen jelentéseket Magyarországra, hanem egyik alapvető feladatául az szolgált, hogy a Kúria legkülönbözőbb fórumaira a magyar prelátusok interpretációjában juttassák el a magyarországi híreket. A közös magyar püspökkari ágensek működéséről a 17. század második feléig maradtak fenn források.

KULCSSZAVAK:
Kora újkor magyar történelem, Egyháztörténet, Kora újkori diplomáciatörténet, Nemzetközi kapcsolatok története a kora újkorban, Pápaságtörténet, az Egyházi Állam története, a Habsburgok története, a Szent Római Birodalom története.

ABSTRACTS

ADORJÁNI ZSOLT

KALLIMACHOS: *ECTHEOSIS ARSINOES*

Preliminary research report

In this paper I deal with one of Callimachus' most unconventional poems (*fr*. 228: *Ectheosis Arsinoes*) from various aspects. The main statements and results are as follows: (1) The four poems known as *fr*. 226–229 in Pfeiffer's edition form an autonomous unit which should be distinguished from the Book of Iambi comprising of thirteen poems. This conclusion is supported by the peculiar metrical character of these poems, as well as the endeavour of the poet to present spin-offs from the themes treated in former works (mainly in the *Aitia*). (2) Examining the question of genre in a novel way, I highlight the importance of historical elegy and compare the poem with Simonides' Plataea-elegy. The analysis also sheds new light on the hymnic aspects of the poem, its connection with other invocations of the Muses in Callimachus (Hymn to Artemis) and in epic and choral tradition (Homer, Ibycus, Simonides, Pindar) and on the hitherto unperceived motif of the chariot of the Muses in the text. (3) I interpret the statement in the ancient summary (*diegesis*) of the poem claiming that an altar and temple was erected near the Harbour (*emporion*) in honour of Arsinoe as a reference to her Canopean shrine where she was worshipped as Aphrodite Zephyritis. (4) It leads to a comparative reading of the poem with „Berenice's Lock", the closing piece of the *Aitia*, where Arsinoe Zephyritis is also a leading figure. Another significant parallel is

the elegy, *Victoria Berenices* which is found at the beginning of the third book of *Aitia*. (5) I offer a new interpretation of the detail describing Arsinoe passing along the (full) Moon in the direction of the constellation Wagon. I prove that the Moon has an eschatological role being an abode of Persephone and a sort of „heavenly Elysium". This observation leads to the analysis of the relation of the poem and the Homeric Hymn to Demeter. (6) Finally, I deal with the general character of the poem (human vs. divine perspective) and attempt to reconstruct its ending. In my view, Charis, the wife of Hephaestus, foretells Philotera, Arsinoe's formerly deified sister that the queen will not cease to exist on earth even after her death, but will live on in her cult as Aphrodite Zephyritis. The names of the figures (Charis, Aphrodite) can be brought in connection with the Ptolemaic court ideology. (7) In the closing part of the paper, I examine some examples of the reception of the poem. The abduction of Arsinoe's soul by the Dioscuri evokes - by means of both verbal and thematic links - the amorous adventure of Hesiod's Phaethon, who was snatched up by Aphrodite in the sky and made there her temple-keeper. Callimachus might have deliberately used this prefiguration (the shrine and the goddess are common elements in both) and later Apollonius Rhodius also made use of both forerunners in one of the episodes of his *Argonautica* (Butes' abduction). Ennius conjures up the Callimachean description of this all-embracing mourning when he writes about the death of Romulus. Finally, Lucanus emphasizes the role of the Moon when the soul of the dead Cato rises to the sky. This also bespeaks familiarity with the Callimachean apotheosis of Queen Arsinoe.

KEYWORDS

Callimachuws, Arsinoe, threnos, historical elegy, hymn, invocation of Muses, allusive technic, reception

BABUCS ZOLTÁN

ROYAL HUNGARIAN ARMY AND THE TERRITORIAL REVISION 1938-1940

1938 was a milestone not only for Europe, but also in the life of the Hungarian Kingdom and the Royal Hungarian Army. On 5th March, Prime Minister Kálmán Darányi proclaimed the Győr programme on the quantitative and qualitative development of the army. Military restrictions ordered by the Trianon Treaty ceased to exist when the Small Entente states recognised the equal right of armament of Hungary on 29th August under the Bled agreement.

The militarist Germany annexed the Saar region. In the spring of 1938, Austria became part of the Reich due to the Anschluss and later Germany also acquired the Sudeten land from Czechoslovakia under the agreement concluded at the Munich Conference. Czechoslovakia had to settle the border disputes with Hungary and Poland through negotiations; in the event of failure of the negotiations, an international conference had to resolve the conflict. It is less known that after the fleet demonstration in Kiel on 22nd August, Hitler raised the opportunity of an attack against Czechoslovakia and asked for Hungarian help. Regent Miklós Horthy refused Hitler's request with regard to the unpreparedness of the Hungarian army and the responsibility of the attack. From that time on, the Germans became suspicious of the Hungarians. During the Hungarian-Czechoslovakian border debates at Komárom (8th-13th October), Ipolyág and Sátoraljaújhely-Gyártelep returned to Hungary but the negotiations came to a halt and the army was mobilised. Hungary

asked for international decision on 20th October, which was accepted by Czechoslovakia on 26th October. Since Great Britain and France expressed their disinterest in the region and waived their rights, Germany and Italy settled the border debate. The first Vienna Award proclaimed on 2nd November in the Belvedere Palace in Vienna reflected the Italian goodwill: Hungary got the southern part of Upper Hungary and Transcarpathia, an area of 11.927 km^2 and a population of 1.058.000, 86.5 % of which were Hungarians. By the end of March 1939, the size of the Upper Hungarian parts, having been acquired by Hungary due to the border revisions, further increased: 12.012 km^2 returned to the authority of the Holy Crown. Since the invasion of Upper Hungary in 1919, this was the first significant manoeuvre executed by the Hungarian troops between 5th and 10th November.

In the middle of March 1939, during the collapse of the Czechoslovakian state, the designated troops of the Hungarian Army started their independent action to occupy Transcarpathia on 14th March. By 18th March, they reached the 1000-year-old border. For the sake of the establishment of a natural border, the parts of the army in the Tisza valley were moved to the western border of Transcarpathia and crossing the former Slovakian-Ruthenian border they entered the territory of the Slovakian state by 23rd March. As Berlin protested, the Hungarian military leadership stopped the operation, but the war in the air continued until 26th March. Slovakia recognised the First Vienna Award and the re-annexation of Transcarpathia on 31st March as a result of which 12.171 km² and 670.000 people returned to the Hungarian Kingdom. Only 12.7 % of the inhabitants of Transcarpathia were Hungarians, the majority were Ruthenians.

During the Blitzkrieg of the Wehrmacht in Western-Europe in 1940, there were partial mobilisations in Romania and Hungary. The Romanians shifted towards the Germans, so the opportunity of the reacquisition of Transylvania was postponed sine die. On 26th June, the

USSR called on Romania to ”give back” the Bessarabian parts and the territories of Bukovina. The Hungarian government decided to make territorial claims against the Romanians. The Soviets entered the territory of Romania on 28th June and due to the insecure situation the Romanians ordered full mobilisation. The Hungarian government also reacted and mobilised the army. The three Hungarian armies with 550 thousand soldiers were deployed at Tiszántúl and Transcarpathia by the middle of June. The positions and relations of the divisions were determined by the operational plan against Romania. After the Romanian-Hungarian negotiations initiated by the Entente Powers in Turnu Severin between 16th and 24th August failed, the Hungarian attack was scheduled on 28th August. It did not happen because the Romanians requested arbitration by Germany and Italy. The second Vienna Award on 30th August served the interest of Germany and Romania that could keep her industrial regions. Territories of Partium and Northern-Transylvania and Secklerland returned to Hungary: 43.492 km² of land with a population of 1.344.000 Hungarians, 1.069.000 Romanians and 47.000 Germans. The triumphal entry of the Hungarian army in Transylvania took place between 5th and 13th September.

The period of recuperation ended by the military operations in the Southern Land, for which Hungary paid a high price: she had to join WW II on the German side.

KEYWORDS

Hungarian military development, revision, Munich conference, first and second Vienna Awards, territorial revisions

BORVENDÉG ZSUZSANNA

HUNGARIAN FOREIGN TRADE DURING THE COLD WAR

Particularities from the perspective of the CIA

After World War II, the newly formed iron curtain artificially divided the world along the prevailing political ideologies. This rigid isolation created an unrealistic environment for the economic actors, since already at that time multinational corporations were the drivers of the economy and the significant restriction of the flow of capital posed by the iron curtain was disadvantageous in the globalised financial world. It was necessary to maintain economic links to ensure financial flows. Thus a loophole had to be opened in the wall dividing Europe. This role was assigned to Hungary, since she was able to maintain a particular commercial practice, connecting the two separated blocks in the East and the West.

Hungarian traders pursued active barter deals with West Germany since the late 1940s. These economic relations served as the basis of the trade network, which was able to open channels between the adversaries. Hungarian foreign trade companies increasingly used re-export since the 1950s not only to maintain commercial relations between the East and West but also to get involved into transactions among western companies as intermediaries. The large-scale application of the re-export technique caught the attention of the CIA. The Agency made several analyses since the late 1950s to find out the real purpose of the special barter deals. By

comparing Hungarian and American intelligence reports, it becomes apparent that re-export became the economic base of the ascension of a financial interest group, i.e. the foreign trade lobby by the end of the 1960s. This interest group was able to strongly influence the economic policy of Hungary and take over the leading role by the beginning of the 1970s. The new economic mechanism launched in 1968 compromised the interests of this lobby as it gave more autonomy to industrial companies; therefore it reduced the privileges of foreign trade networks. No wonder that the said lobby group successfully undermined the economic reform. Moreover, in 1972 they were able to obtain an opportunity exceptional in the eastern bloc: they were allowed to establish companies in the western world. They started to establish subsidiaries often with foreign capital participation. These subsidiaries founded further companies, that is, they started to create an offshore-like network of companies whereby they could further increase the volume of their re-export transactions. With this peculiar engagement, Hungary was able to ensure capital flows through the iron curtain during the entire period of the Cold War. Several state-owned foreign trade enterprises outsourced their most profitable – mainly re-export - businesses to joint ventures operating in Western countries and in a few cases, some of the profit was transferred to Swiss or Lichtenstein bank accounts. Although the Hungarian authorities were aware of these maneuvers since the early 1970s, they didn't prevent the illegal activities as joint ventures had a prominent role in technology transfer and in co-financing national intelligence. As compensation, they provided a certain shield for the additional large scale illegal financial maneuvers of the trade lobby operating the network. The constant foreign trade deficit caused by these corrupt financial operations significantly increased Hungary's state debt.

KEYWORDS

Cold War, intelligence, secret service, CIA, foreign trade, re-export, joint venture, iron curtain, foreign trade lobby

EŐRY VILMA

THE LANGUAGE POLICY OF GERMANY

Each country has its language policy, irrespective of the fact whether there is or is not an officially adopted legal regulation on the use of the language whereby the development of the language can be influenced. An enhanced regulatory framework indicates a firm language policy; under-regulation or the lack of regulation shows that the state hardly intervenes or does not seek to influence or adjudge the evolution of the situation and quality of the state language.

Given the increasing impact of globalisation, the regulation of language and language-related rights is also important and well-justified in the case of communities that constitute a majority in their country as they are ”in minority” on the global level. These rights and their implementation strengthen their linguistic and cultural identity both as communities and as individuals, ensures the attachment and stability of the personality. This is the only way how a person and his/her language and cultural community can become a useful member of humanity and organisations at the different levels of the global world.

The ideal solution would be if the state guaranteed - by law - the use of our mother tongue in all spheres of life in the interest of the citizens of the state and the language community and if the state ensured – via regulations - access for the citizens (even those who are in majority) to information concerning and addressed to them in their mother tongue.

Germany has no language strategy or language law; in fact its Basic Law does not even state that the official language of Germany is German.

The latter is almost unprecedented in Europe. However, informally it is said that there are two official languages in Germany, German and English with the latter serving the economic interests of the country. What is the reason behind this situation? Does Germany not face similar challenges related to language and language use as other European countries? To what extent does the state intend to regulate the use of language and what is the opinion of the political actors, the German academic circles and the public opinion? This study seeks to answer these questions.

It is always difficult to adequately describe the internal affairs and processes of a country that is foreign to us. The study attempts to provide an overview of a shorter period, the first and partially the second decade of the 21st century and to present the endeavours, the debates, the manipulation and silence on the basis of renowned German scientific publications, politicians' statements and different press articles. At the end, on the basis of the daily news, parliamentary records and scientific publications, we can draw the conclusion that the German researchers and political actors, as well as the community speaking the language (at least a certain part of each group) are highly concerned about the present situation of the German language, especially within Germany. Those who are less concerned still have their opinion; these two types of attitudes in the end create the platform for debates especially among those who are interested in the language and sometimes among linguists, politicians and the speaking community. Analysing these debates, the study presents the current processes related to the native German language that have not yielded any results to date, at least not at the language political level.

KEYWORDS

language policy, language strategy, language protection, language law, influence of the English language, Denglisch, constitution, official language

FEHÉR BENCE

OUR OLDEST TEXTS?

Apotropaic representations and the runiform inscriptions on needle cases of the Avar period

The bone needle cases (partly cylindrical, partly of a square column shape) form a peculiar group within the runiform inscriptions of the Avar period.. Five of them are available for a palaeographic analysis. These needle cases were incised on several sides, the side sequence can be defined on the basis of the Szarvas needle case, where the turning system of the sides is certain. (This system proves that all the former solutions of the text were mistaken.) The same side sequence is probable on the needle case from Jánoshida, grave 228. Thus, the system of the signs is visible: we can identify two images of a protective deity, probably a *tamga* and a short written text, the characters of which are closely related to the letters of the Szekler runiform script. The text consists of an apotropaic call to the protective deity, in Old Hungarian: $b^{a}sj^{\ddot{a}}d\ ^{i}z^{\ddot{u}}t$. There is a similar structure on the needle case with human and beast-like representations of the protective deity with the abbreviation of the apotropaic spell from Udvard (today:Dvory nad Žitavou) () and on the needle case from Kaposvár (the protective deity, maybe a *tamga*, a spell of two words in an unidentified language). We know only a few objects which were written with letters similar to those of the Jánoshida inscription, but we can reasonably suppose that this alphabet was in a continuous use in the late Avar period,

survived in the 10th century and became the forerunner of the Szekler runiform script.

We must refer to the five postulates which Szalontai and Károly (2013, 384–387.) demanded for the decipherment of Turkish type runiform scripts. The 4th and 5th are of methodologic nature but the first three are phonologic. These were violated by all the formerly proposed solutions. Although these postulates were never *proven* in a strict sense, it will be useful to test our solution with them, too. Postulate no. 1 works properly (vowels at the end of words must be written). Postulates no. 4 and 5 are actually not violated, taking the sign Z and the structure of the ligatures into account. As for postulate no. 2, (the vowel order of the word must not be violated by the use of palatal/velar consonant doublets), the alphabet seems to be irrelevant, because the Szekler-Hungarian runiform script contains no such doublets (except for only K^1–K^2, which doublet was also often misspelled in the Renaissance inscriptions), and up to now no datum emerged which would speak for a systematic difference in the period of the Jánoshida inscription. However, the 3rd postulate (a short vowel missing from the first syllable is in all probability *ȧ*/e) is evidently violated if we accept the solution $^{i}z^{ü}t$. In my opinion, the value of this postulate is questionable (and indeed its authors called it a probable and not an obligatory one), because it cannot be adapted to all kind of languages. In some languages, its violation makes the text less intelligible, in others not at all – while the texts become literally inexplicable if the postulates no. 1 and (in most languages) 2 are violated. From the side of practice, postulate no. 3 mostly works in the Renaissance Szekler-Hungarian runiform inscriptions but not without exceptions (cf. Marsigli 683,1,5 *Gy^{ö}rgy*, 1,7 *F^{i}l^{e}p*, 681,1,1 $^{I}st^{e}n^{ne}k$, on the Székelyderzs inscription *M^{i}kló^s* etc). That suits well the vowel structure of Middle Hungarian, where the *a/e* pair was predominant. On the contrary, it is scarcely apt for an early Old Hungarian, where the *ȧ*/e pair is relatively rare and the closed vowels predominate. Therefore, I do not think this postulate could be in use in this language.

Our most important conclusion is that there was a Hungarian-speaking community in the Carpathian basin in the late Avar period; at present the Jánoshida inscription is the oldest known Hungarian-speaking text.

KEYWORDS
needle case, Runic inscription, late Avar period, apotropaic inscription, early Old Hungarian language

GULYÁS LÁSZLÓ

FROM NORTH-EAST UPPER HUNGARY INTO TRANSCARPATHIA (1918-1920) ACTIVITIES OF MASARYK AND BENEŠ

During the Dualist period, Ung, Bereg Ugocsa and Máramaros Counties were called North-East Upper Hungary according to the terminology based on the coherent approach of geographical science to the Carpathian basin. This territory was attached to Czechoslovakia and named Podkarpatská Rus", in Hungarian „Kárpátalja" (Transcarpathia) by the creators of the Versailles Peace Treaty in 1919. It means that Hungarian historians are right when they use the term North-East Upper Hungary in case of presenting events before 1919 and switch to the name of Transcarpathia when describing events after 1919.

These considerations explain the title as this study describes how North-East Upper Hungary became Transcarpathia in 1918-1920. It has to be emphasized that it meant not only a change in denomination but the territory was also annexed from the Hungarian state to Czechoslovakia. Basically we can say that it was an "imperial exchange", although, this neutral expression masks the gist, namely that - due to the decision of the Versailles peace makers - a territory that was part of the Hungarian state for 900 years became part of a state, Czechoslovakia that never existed before.

In 1918-1920, four states competed for the territory: Hungary that tried to keep it, Czechoslovakia that attempted to gain it, as well as Poland

and Romania. Due the constraints on the length of this study, only the actions of the politicians of the successful state, Czechoslovakia are described. Accordingly, the study consists of four parts.

In the first section, the opinion of the Masaryk-Benes Czechoslovakian emigration on the region is presented. It is pointed out that Masaryk and Benes considered the territory as part of the Russian sphere of interest in 1915. However, when Russia quit the war, they changed their opinion and laid claim to the territory.

In the second section, the specific measures taken by Masaryk in 1918 to win the Ruthenian emigration for the establishment of the Czechoslovakian state are reviewed. It is also mentioned that on 12nd November 1918, the American National Council of Ruthenians held a "referendum" in Scranton and the majority of the delegates voted that North-East Upper Hungary joined the Czechoslovakian state.

In the third part, the study presents the Border Setting Committee's decision in Versailles about the territory in the spring of 1919. We attempt to reveal the reasons behind the Committee's decision to give Transcarpathia to Czechoslovakia.

In the fourth part, the study aims to overview the events in Transcarpathia that occurred in the shadow of the bayonets of the invading Czechoslovakian army and describes how the so-called Central Rusyn National Council declared their wish to join the newly formed Czechoslovak state in Ungvár (today: Uzhgorod) on 8 May 1919.

KEYWORDS

Trianon, peace system in Versailles, Masaryk, Benes, History of Czechoslovakia, Transcarpathia, Ruthenians, History of Hungary 1918-1920

HORVÁTH CIPRIÁN

11TH-CENTURY CEMETERY IN ALSÓNEMESAPÁTI-KASTÉLYHELY

In 2011, the Hungarian National Museum conducted research in Alsónemesapáti (Hungary, Zala County), where an early Arpad-era cemetery was found next to a Turkish settlement (Picture 1). The excavation was conducted in 2012 by the experts of the Göcsej Museum under the leadership of Peter Straub. The cemetery is on a small hill, where thirty graves were excavated. However, these thirty graves are only part of the cemetery (Picture 3). They were arranged in rows according to the West-East orientation. Among the buried, eight men, six women and twelve children are known, while four cases are unknown (Picture 4). So there were natural proportions of women, men and children in the community. Based on the examination of their bones, they did a lot of physical work in their lives. The graves were simple, rectangular, shallow pits. Only two graves had coffins visible (Table 2/8). The dead were buried lying on their backs, often with one or both arms on their bodies (Picture 5). In ten graves obuli, coins of Stephen I (1000-1038), Peter Orseolo (1038-1041, 1044-1046), Andrew I (1046-1060), Béla I (1060-1063) and Solomon (1063-1064) were found (Picture 6). In most cases, the money was placed in the mouth of the dead and in three cases on the body. In this, the community was different from the groups living in West-Transdanubia, as elsewhere the money was mainly put on the body. S-ended lock rings, altogether six pieces, are known from four graves – one female, three children. Three of them were made of bronze and three pieces were made

of silver (Picture 7, Table 1/4-5, 2/2, 9, 3/12-13). Beads were worn only by children as necklaces (Table 2/4-7, 4/2-148). Most of the beads were simple glass beads but there was also one glass bead covered with gold foil (Table 2/4). Also, one bronze rattle was found from a child's grave (Table 3/11). Six graves – two women, two men and two children – had a ring (Picture 7, Table 1/6, 9-10, 3/3, 6, 14, 4/153). A knife came from a grave. The cemetery belonged to a settlement, but the location of their former houses is unknown. However, presumably it must have been somewhere nearby. According to the tombs, the village community was poor, although contemporary money was already known and used. Maybe it was south or west, across the Lándzsás brook. These coins date the tombs to the 11th century. However, the money of Ladislaus I (1077-1095) was not recovered from the cemetery; therefore it was probably not used during the Knight Kings era. There is only one similar cemetery in Zala County; it was excavated in Pusztaszentlászló-Deáksűrű. The southwestern part of Transdanubia has been inhabited by Hungarians only from the second half of the 10th century (Picture 8). Until then, the area was part of the borderland, the so called „gyepű". There is only one tomb in the area known to be related to 10th-century Hungarians: at the end of the 19th century a horse burial was found in Zalaszántó-Szőlőhegy. However, the area was not uninhabited in the 9th century as Zalavár was the center of the region. Some of the people who lived here must have stayed in their place of residence after the appearance of the Hungarians. The cemetery presented in the study, is a memorial to a typical 11th-century community.

KEYWORDS

Carpathian Basin, Hungarian Kingdom, Zala County, 11$^{t\ h}$ century, cemetery, obulus, S-ended lock rings, beads, rings.

ILLIK PÉTER

THE NARRATIVE OF THE PERIL AT MOHÁCS AND THE HUNGARIAN INTELLECTUAL CLASS IN THE 19TH CENTURY

Preliminary study

The memory of the battle at Mohács has two major narratives. According to the first, it is the symbol of the culture of defeat and lament and according to the other it is an educative parable. The two are not mutually exclusive as it is possible to learn from the mistakes of the past. Based on the ADT Arcanum database of texts, the present study describes how and to what extent the peril at Mohács as an expression spread during the 19th century. As a forerunner of a more extensive study, the present paper highlights only some of the thousands of hits and emphasises the educative and positive aspect of the narrative of the peril at Mohács. The basic question is, how and to what extent did the narrative of peril spread in common knowledge. The role and function of the Hungarian intellectual class is also questionable in this process.

This study also compares the Hungarian reception of the battle at Mohács in the 19th century and the myth of the defeat of the Spanish Armada by the English (1588) and its role in the formation of the English identity. The comparison of the two receptions has several edifications in

connection with the transformation of common knowledge and the role of intellectuals.

Taking a look at the works of arts, the mentioning of the battle at Mohács appears in a relatively large number of poems in the 1820s and the 1830s and the occurrence is even more frequent in the 1840s. Considering the non-literary works, the dynamics is different as the topic and narrative of Mohács expands even more in the era of Dualism. By the 1840s, it became a popular theme of political discourse and public life, and it appeared in almost every significant periodical. This tendency became permanent from the 1850s and manifested itself in the Mohács dumping. By 1899, the process resulted in 399 citations, mostly in historical works, it became part of the narrative of historians and it was used for time recording. If we do not look at one single year or only the field of history then, for example, in one of the most popular magazines of the time, the Vasárnapi Újság, there are 466 mentions of the peril at Mohács in writings on different topics between 1854 and 1899.

Due to the patriotist and romantic spirit of the age, in both countries the myth of the Armada and that of Mohács spread. However, a spectacular delay can be noticed. While the myth of the defeat of the Armada was shaped - or, more specifically was shaped deliberately by Elisabeth I - from immediately 1588, the peril at Mohács did not raise attention until the 19th century. Then, initiated by intellectuals, literature became the flagship of the creation of the symbol. More specifically, Kisfaludy's poem titled Mohács entered in the Mohács-reception. In the 19th-century England, there were historical works expressly dealing with the Armada, while in Hungary, the description of the battle at Mohács appeared only as part of longer summaries. In the Hungarian reception, even the 300th anniversary (1826) did not take focus (Kisfaludy's poem was written two years earlier) according to the ADT Arcanum database, while on the occasion of the jubilee in 1888 many literary and scholarly texts were published in England. However, by the end of the 19th century,

the narrative of the peril at Mohács caught up with the spreading of the English Armada cult and became an integral part of everyday life.

KEYWORDS
Peril at Mohács, Armada, reception, 19th century, narrative, literature

KANÁSZ VIKTOR

REMARKS ON THE FAMILY HISTORY OF PÉTER PÁZMÁNY

Due to his political, ecclesiastical and authorial activity, Péter Pázmány (1570–1637), cardinal and Archbishop of Esztergom (1616–1637) was one of the most significant persons of the 17th century in the Kingdom of Hungary. Though his genealogy (and family history) is well cognizable and has a solid research base, the discovery of the new and the re-evaluation of the old sources enable us to enrich the archbishop's family history with new details and contexts. Therefore, in the present genealogical study I would like to contribute to the long-standing discourse of the Pázmány research.

The memory of his homeland and the well-being of his family were always highly important for Péter Pázmány. The Jesuit prelate was born into a family that did not surpass the lesser nobility of the County of Bihar by their landed properties. Nevertheless, in the family we can also find predecessors with political experiences on the county and – in some cases – national level.

The ancestors of Pázmány had an extensive kinship with the lesser nobility in Bihar County (Bihor) and were involved in significant political decisions. The marriage of the great-grandfather of the archbishop, János Pázmány and Kata Ártándi formed a kinship between two equally powerful families. However, by the 1520s, the Ártándis rose to become an important family in the country who in turn dominated over the Pázmánys and determined the direction of the relatives' political manoeuvres. Due to these circumstances, the grandfather of Péter Pázmány became the

member of the Kalandos Fraternity. However, the situation permanently changed when the Ártándi brothers, Pál and Balázs were executed in Buda (Ofen) in 1530. The Ártándis were doomed to rapid extinction, while the Pázmány family's destiny was advancement. The Pázmány, the Ártándi and the Bethlen families served together as the servitors of Cardinal George Martinuzzi (Utyeszenich/ Utiešenović), who tragically passed away in Alvinc (today: Vinţu de Jos) in 1551. The study also devotes attention to how the family tradition chronicled these events, how much Péter Pázmány may have known about the fate of the Ártándi family and whether it could have affected his political thinking.

The genealogical research revealed that the background of the relationship between Péter Pázmány and Gábor Bethlen, Prince of Transylvania (1613–1629) could be further elaborated, since both families undertook servitorial duties in the service of Cardinal George Martinuzzi at the same time. Moreover, it is provable that Pázmány was a relative of the Bethlen family through his maternal lineage. With the help of previously unknown archival sources, through the clarification of family relationships among certain relatives and by the introduction of the yet unknown family members, we could further elucidate and expand the family tree of Péter Pázmány (the Pázmány, Massay and Czibak family), which results in the better understanding of the extension of the cardinal's kinship, especially in regards of the descendants of the family's cadet branches.

KEYWORDS

genealogy, County of Bihar, Transylvania, the Pázmány family, the Bethlen family, the Czibak family, the Ártándi family

KÁSA CSABA

THE STORY OF THE DISTRIBUTION OF THE FILM *IN THE FOREST OF KATYŃ* AND THE SUBSEQUENT RETALIATION

It was a radio station in Berlin that first reported the discovery of the Katyń mass graves on 11 April 1943. According to the German authorities, the Soviet Internal Affairs executed officers of the Polish army. The Soviet Union claimed that the Polish officers were captured in 1941, thus they were not responsible for the further events. In order to expose the perpetrators, Germany set up an international medical commission where one of the members was the professor of the Budapest Institute of Forensic Medicine, Dr Ferenc Orsós. It was mainly due to his scientific methods that it was unequivocally proved that the mass murders were committed by the People's Commissariat for Internal Affairs of the Soviet Union. UFA, Germany's national film company made a short film with the title *Im Walde von Katyń* from the footage recorded during the mission of the medical committee in 1943. After the German occupation of Hungary on 19 March 1944, the Hungarian Mesterfilm Company was forced to distribute the film under the pressure of the leaders of the Imperial Embassy and the Hungarian Cultural Ministry. The Home Secretary ordered its obligatory screening in cinemas after the news.

One version of the film with Hungarian voice-over survived in the Film Archive. The study presents the verbatim, almost complete description of the narrators' scripts.

After the Soviet occupation of Hungary, the new authority wanted to shift the responsibility of the Katyń massacre from the real perpetrators onto the Germans. First, they made away with the proofs, the incriminatory evidence and the witnesses. Then they launched a propaganda campaign to erase the thought of the Soviet responsibility from collective memory and to plant the idea of the German involvement. Finally, they initiated proceedings - investigations, indictments and litigations at the People's Court to prove the false claims of the press that was under their control. At the same time there was a revanchist crusade (only in Hungary), the aim of which was to oust out Hungarian citizens from economic life – that they got involved in only one year before - and to punish and restore the pre-"guard-mounting" state.

As part of the vendetta, they launched investigation into the leaders of Mesterfilm Company, which distributed the film. After the arraignment, the two owners were brought to justice. The study presents the proceedings against them, analyses the indictment and gives an overview of the contemporary press coverage. It is interesting that the film and the ordainment of its screening was part of the trial of Andor Jaross, former Interior Minister. It is probable that their aim was not to support Jaross' culpability; they rather wanted to prove that the Katyń mass murder was committed by the Germans as by using Jaross' involvement in the national distribution of the film as one of the reasons for his conviction as a war criminal, they could also convince the public that the film was based on false statements.

Finally, the study briefly describes the fate of professor Ferenc Orsós following his participation in the medical committee.

KEYWORDS

Katyń, *In the forest of Katyń*, Miklós Mester, Mesterfilm Company., Ferenc Orsós, the responsibility of the Soviet Union, show trial, false accusations, *Im Walde von Katyń*,

KATONA JÓZSEF ÁLMOS

FOLK TALES AND THE MOTHER TONGUE – TALES AS LINGUISTIC IDENTITY FORMATIONS

In the introduction of this study, titled Folk tales and (the mother) language – Tales as linguistic identity formations, I examine the concept of tale from a linguistic, psychological and sociological point of view at the same time, therefore I define tale as an identity formation with unique linguistic nature.

In the first part of my study I overview the historical development of the concept of tale, also taking into account contemporary naive definitions, going back as far as ancient times. Thus, I take account of the different definitions of the Hungarian word 'mese' (English 'tale') in different dictionaries. While examining these we find that the Hungarian concept has a secondary meaning denoting the concept of story (as a concept of literature). For instance, the sentence *'Érdekes a színházi darab **meséje**?'* could literally be translated into English as *'Is the tale of the play interesting?'* with *tale* meaning story here. Today all types of animated media genre – which are meant for children and contain wondrous-unthinkable elements – are called 'mese' in Hungarian everyday language use.

In the next part of the study we can see that a coherent definition is not to be found in academic sources either; in fact, the definition seems to be a cumbersome task full of contradictions. Thus, I start off by examining

the concepts of language and language evolution in order to be able to re-assess the definition of 'mese' on the basis of my own understanding and the scientific approach. It quickly becomes clear when reviewing the linked concepts that the act of 'mesélés' (English 'storytelling') is one of the most ancient factors in cultural evolution and in evolution in general, as well.

This ancient nature of storytelling indicates that the essence of a tale is not captured by the new approaches born in the 19th century, which categorize and intellectualize tales and classify them as a genre. The essence of tales is that they are able to connect us to the knowledge of the unconscious and to a world view in which the transcendent and the physical planes are not treated separately. Both of these are primarily products of a different period of cultural history, alterity.

With the disruption of alterity and the gradual transition into modernity, the original function of tales was also disrupted. This is the period when the collection of tales, tale morphology emerged which made the measurement and categorization of tales possible. Tales started to shift from their natural context, i.e. oral tradition towards written/literate tradition, and thus tales with a known author appeared as well.

It is partly due to these changes that several misconceptions about the concept of traditional tales appeared. For instance, many think that the primary (or rather only) audience of tales are children, and therefore tales can only contain light, not so serious motifs and can only be treated as fiction – with the aim to protect children. However, the world of tales – despite the general impression that it is too ideal, almost utopian – reflects and models reality with all of its beauty and horror.

Thus, the world of tales is a world of norms in psychological unity. The essential form of existence of a tale is language, which is both a cultural phenomenon and an identity-shaping instrument/phenomenon. Therefore, tales – in my view – are not only (or not at all) a literary genre, but text formations whose primary goal is to create, shape and preserve identity. Thus, by rethinking and redefining their function, tales can have

a beneficial effect (from childhood throughout our entire life) on the development of self-identity and community identity, the improvement of linguistic skills and competences and on our reading habits.

KEYWORDS
tale, storytelling, world of tales, alterity, modernity, identity formation, text formations, texts of tradition

KATONA KISS ATTILA

KARA BUGA AND KARABUKA

A toponym of Turkish origin and its possible background

Until the more intense contacts with different religions, the naming practices of Turkish-speaking peoples often included animal names both individually and in complex forms. They may have been totemistic in origin, but they are partly independent from the animal origin of the genus. In such cases, the idea behind the naming was based on the notion that the bearer of the name would be characterized by the features of the animal itself. An illustrative example of this type of naming is the name Kara Buqa or Kara Buga 'black bull', which as a personal name in the form 'Karabuka' can be documented from four places in today's Hungary: it is the name of a border area on the outskirts of Medgyesbodzás and Földeák, it also denotes the area and the forest on the border of Bábolna, and in the end, there was a knoll between Kunhegyes and Kunmadaras with the same name. Its Ottoman Turkish origin can be ruled out, as 95% of the Turkish names in the time of the Turkish occupation are of Arabic and Persian origin and it is neither known in the remaining Turkish names. The name is apparently atypical of Christian naming as well, however, several analogies of the name can be documented from the Mameluk Empire in the 14th-15th century, which was under the control of Kipchak-Cuman military slaves – the mameluke from the second half of the 13th century. Thus, the Cuman origin of the Karabuka names in Hungary is more than likely because Christian names began to spread among the Cumans only from the second

half of the 14th century, therefore the personal names that can be regarded as the antecedents of the Karabuka place names might have been used in the second half of 13th and the first half of the 14th century.

Geographic names derived from a mere personal name are most likely to have retained the name of the former owner or possessor of the area. With this in mind, the data from Bodzás and Földdeák is particularly noteworthy because both are located in the area bordered by the rivers Maros and Körös. The middle area was one of the settlements of the Cumans settled in the Kingdom of Hungary under the „Cuman-law" of 1279, but it was largely evacuated after the battle of Hód, so no Cuman „county" were organized in the area. The Karabuka names in Békés and Csongrád counties are thus likely to be a legacy of an unknown Cuman genus that lived in the Maros-Körös area between 1246 and 1282. The lady whose grave was found in Bánkút (part of Nagykamarás at that time and that of Medgyesegyháza today), more specifically in the area of Rózsamajor in 1931 , was one of the noble of this genus.

Although the distance between Karabuka in Bodzás and the grave of the Cuman nobility is 10 to 15 km, it is quite noteworthy that the name Csengele belongs to the same group of toponyms derived from the old Cuman personal names as Karabuka, and burial grounds of a Cuman chief were also found in Csengele. Kara Buka can also be documented as a surname from the 15th century, so it is possible that these names of vineyards retained the name of the Cuman clan that once settled here. Among the Kipchak-Cuman tribe names recorded by Dimashki there is a sub-tribe called *qarā būklwā*. Although this is usually translated as 'black hat', it might be worth to explore the possibility of matching it with the name Kara Buka.

KEYWORDS

Cumans, the land between Maros and Körös, 13th century, Turkish onomastics, toponyms, elements of late nomadic culture, Cuman chief graves

KÖŐ ARTÚR

THE EXHIBITION AT BUCHAREST IN THE EYES OF A ROMANIAN TEACHER TRAINEE

Recollections of Jumanca Pavel of the 1906 event

The exhibition organised in Bucharest in 1906 was the first event of the Romanian Kingdom founded at the end of the 19th century where the programs openly claimed that all territories where Romanians lived had to be united with the Romanian Kingdom in order to create "Great Romania". The country celebrated the 40th anniversary of the rule of Charles I, the 25th jubilee of the foundation of the Romanian Kingdom and the 1800th anniversary of the conquest of Dacia by Trajan. The aim of the exhibition was to show the Romanian economic, social and cultural achievements to the world and to express the military and political goals accomplished during the ruler's reign. At the same time, the organisers also aimed to strengthen national identity through the event.

Not only the inhabitants of each of the regions of the Kingdom but also Romanians living abroad were invited. Thus, Transylvanian Romanian teachers, who were the employees of the Hungarian state, also participated at the significant event and their behaviour caused serious outcry in the Hungarian society and political elite as it revealed their desire that Transylvania should be united with Romania (see diary of Pavel Jumanca). The 16th September issue of Budapesti Hírlap reported that "5000 members

of a choir arrived from Transylvania in Bucharest. As soon as they crossed the border, they pulled Romanian national cockades and flags from their pockets and waving them they started to sing irredentist songs and cursed Hungary. This case was infuriating because Hungary was one of the countries that supported the exhibition from the very beginning. "It is possible that the number of Hungarian visitors would have been even higher if the chairman of the Romanian Cultural League, Grădişteanu had not physically assaulted the Hungarian-Austrian consul, Miksa Kucsera in a restaurant in Constanza. Kucsera defended the waiter who was scolded by Grădişteanu for speaking Hungarian. Furthermore, another incident added fuel to the fire; a statistical table presented at the exhibition claimed that the Wallachians of Transylvania conquered 300 villages from the Hungarian nationality during the previous 50 years. According to the statistical figures exhibited at the ethnographical section of the exhibition, 63% of the 4726 Transylvanian villages (more than the total number of villages in the contemporary Romania) were Romanian, on the basis of which it could be stated that the absolute majority of the Transylvanian population was Romanian. The Hungarian public found the press reports awkward, especially as the Romanian visitors coming from other countries were loyal to their home country. The majority of the Hungarian politicians felt that the Transylvanian Romanians participating at the exhibition "used the hospitality of Rumania to ridicule Hungary in front of the whole world."

The exhibition in Bucharest had a decisive role in the decision to adopt the act, Lex Apponyi in 1907, as the political elite of the era believed that a powerful response could halt the Romanian endeavour to seize Transylvania.

KEYWORDS

education, nationalism, Albert Apponyi, exhibition at Bucharest, Romanian plans and intensions, Jumanca Pavel, Great-Romania, detachment of Transylvania

NEPARÁCZKI ENDRE

Y-CHROMOSOME HAPLOGROUPS FROM HUN, AVAR AND CONQUERING HUNGARIAN PERIOD NOMADIC PEOPLE OF THE CARPATHIAN BASIN

The population history of the Carpathian Basin was profoundly determined by the invasion of various nomadic groups from the Eurasian Steppes during the Middle Ages. Between 400-453 A.D., the Huns held possession of the region and brought about a major population reshuffling all over Europe. From 568 A.D., the Avars established an empire in the region lasting nearly for 250 years; in its early stage the Avar Khaganate controlled a large territory expanding from the Carpathian Basin to the Pontic-Caspian Steppes and dominated numerous folks. The presence of the Hungarians in the Carpathian Basin was documented from 862 A.D.;between 895-905 they took full command of the region.

Hun, Avar and conquering Hungarian nomadic groups arrived in the Carpathian Basin from the Eurasian Steppes and significantly influenced its political and ethnical landscape, however, their origin remains largely unknown. In order to shed light on the genetic affinity of the above-mentioned groups, we have determined Y chromosomal haplogroups and autosomal loci, suitable to predict biogeographic ancestry, from 49 individuals supposed to represent the power/military elite. We report

three Y haplogroups (Hg) from Hun age remains, which possibly belonged to Huns based on their archaeological and anthropological evaluation. Haplogroups from the Hun-age are consistent with the Xiongnu ancestry of the European Huns. Ten early Avar-age's and four late Avar-age's remains were examined. Most of the Avar-age individuals carry east Eurasian Y haplogroups typical for modern north-eastern Siberian and Buryat populations and their autosomal loci indicate mostly un-admixed Asian characteristics. 32 Hungarian Conqueror's samples were chosen out of which — based on anthropological determination as a control — 3 were considered as women. In contrast, the conquering Hungarians seem to be a recently assembled population incorporating un-admixed European, Asian as well as admixed components. Their heterogeneous paternal and maternal lineages indicate similarities, supported by the phylogeographic origin of males and females derived from Central-Inner Asian and European Pontic Steppe sources.

In our previous study, we analyzed 102 Hungarian Conqueror's maternal lineage, 30,4% of the mitochondrial haplogroups originated from East Eurasia and the bigger proportion from West Eurasian maternal lineages is 58,8%. The origin and composition of the Conqueror paternal lineages are mostly the same as their maternal ones. This origin is nearly the same affirming that both males and females of similar origin migrated together. Both the MDS analysis of the entire Conqueror's Y chromosome pool and PCA of their N1a lineages indicate that their admixture sources are found among Central Asians and Eastern European Pontic Steppe groups, a finding, which can be compared to what had already been described in our previous study.

The present study is the first in archaeogenetics, where the Y chromosomal haplogroups' results originating from the period between the 5th and the 10th centuries from the historical population of the Carpathian Basin, produced by next-generation sequencing, are revealed.

As for the samples of the Hungarian Conquerors' elite, the data found

are probably enough for us to be able to draw consequences, however, we will certainly require a higher number of samples from the Avar age and Hun age than the amount we have acquired to date. In our further research, we are going to concentrate on the whole genome sequencing, which will enable us to find further answers to different questions.

KEYWORDS
Y chromosomal haplogroups, ancient DNA, nomadic groups (Hun, Avar and Conquering Hungarians)

NÉMETH DÁNIEL

THE HUNGARIAN OR- (> ORR) AND ITS POSSIBLE COGNATES

In this paper I attempt to make etymological links between words with known and currently unknown etymological backgrounds. Firstly, I make a short summary of the most important etymological methods; secondly, I describe phenomena that make etymological researches difficult. One of the major challenges is the semantic change, which cannot be classified along the same strict rules that apply to the form of the lexemes. However, we know that semantic changes also serve as means of word formation. This research is based on the Hungarian language and I pay particular attention to the role of doublets. I suggest that with the help of these pairs, we can prove contacts between the different dialects of a language. Doublets can only be applied in the case of synchrony; historically they are dialectal forms coming together in one communication subsystem as the common Hungarian literary language came into existence as a mixed result of many different dialectal forms.

In the second half of this paper, I present the proven etymologies in the light of the detailed methods. With the help of already known Hungarian dialectal sound changes, I introduce new possible cognates, which could be bounded to only one dialect in the past. The differences of the word forms can be explained by the Hungarian sound changes. On the other hand, we can make further connections probable on the basis of typical semantic changes. The relationship between these lexical items is similar to doublets. In my analysis, I compare the Hungarian words to the Ob-Ugric cognate lexical elements. Some semantic changes could

also lead to morphological changes; these changes are supported by the Hungarian dialectal variants and by the Ob-Ugric languages. In this paper I only examined words that are in the same semantic field. It is obvious that contacts between internal dialects are as much important as the contacts between other languages since in the case of these connections, the semantic change is also triggered by cultural impact.

The central element of this group is *or* (dialectal *ar*) > *orr* 'nose' that – due to the similarities – got the meaning 'peak', which is the same in Khanty (V.) *wor*. Further cognates are *orja* 'flesh around the spine' and *ormágy ~ ormány* 'ridge'. The same meaning can be found in Mansi (Tj.) *or* 'ridge'. The *rj* > *rny ~ rgy* is a widespread change in the Hungarian language because *j* is not a full phoneme in many dialects. The usage of the word árnyék 'shadow' could be limited by pagan beliefs, because in the Ugric mythology the shadow is a part of the beings and things that has the power to protect its bearer. With the help of common anthropocentric perspectives, the word *arány* 'ratio, scale, direction' can be included into this word family. The words *arány* and *irány* in Hungarian are doublets. The specific forms and meanings 'grade, ratio, scale, direction, mode, relation, towards' were consciously separated only during the language reform. Mountains and heights as specific elements of spatial orientation could be specifically suitable for determining directions or comparing quantities. On the basis of the meaning of the word 'summit', the words *vár* 'fortress' and *les* 'ambuscade' could belong to the same word family. The words *vár* and *orom* 'summit and height' may also have Indo-European connections, although this hypothesis needs further corroboration.

KEYWORDS

etymology, semantics, Ancient Hungarian, internal reconstruction, contacts between protolanguages, contacts between dialects

RAFFAY ANDREA

BÉLA BANGHA S. J. AND THE CHRISTIAN NATIONAL PROGRAMME

Besides Ottokár Prohászka, the Catholic bishop of Székesfehérvár, the Jesuit monk, Béla Bangha was one of the leading ideologists of the Hungarian Christian National Programme and its central component, neo-conservatism.

According to Zoltán Nyisztor, one of the reverend's closest colleagues and later biographer, Béla Bangha was the first both in Hungary and in the world to establish a press company that could challenge the liberal media. With Béla Bangha's personality, the Christian national thought triumphed over the Hungarian liberal thought.

The most enduring and serious action his name is forever linked with both in Hungary and all over the world and for which he was named the "great press apostle" already in his lifetime, was the establishment of the Christian daily press, the Central Press Company by the Jesuits under his leadership in 1918, which could start operating only after the fall of the Hungarian Soviet Republic.

Béla Bangha's book entitled *Christianity and the Reconstruction of Hungary*, which was regarded as the manual of the Christian national revival by his contemporaries, was published by Szent István Company in 1920.

In the book considered to be the standard work of the neo-conservative, clerical doctrine, besides Ottó Prohászka's *Culture and Terror* published in October 1918, Bangha contrasts the three influential ideological directions, namely, the liberal, the socialist and the Christian

thought, and ultimately deems Christianity to be the only possible way for the Hungarian nation.

The reverend wrote this work along the lines of reconstructive ideology – a term used by himself for the Christian National Programme. This means that Bangha contrasted the destructive ideologies with the constructiveness of Christian Catholicism. At the same time, he wanted to achieve the spiritual revival of Hungary through the restoration of the 1000-year old traditions of the Catholic church in their original shape.

In the spirit of the Catholic ideology and sound nationalism, Bangha's main aims were the alienation from the liberal state ideal and the constant struggle for the survival of the Hungarian nation against the Communist destruction.

According to Bangha, the nation had long abandoned the reform-conservatism originally represented by count István Széchenyi, and consequently, it was afflicted by three fatal diseases such as liberalism, freemasonry and socialism. There were three consequences of these fatal diseases, which can also be considered mortal: the economic power fell in in the hands of the plutocracy, the degrading adoration of Western culture became dominant and the utterly alien-spirited and foreign-minded social democracy seized the power in the labour movement.

The present study introduces the life of Béla Bangha – from his childhood until his death - with special emphasis on the years between 1918 and 1920, the period after the fall of the Commune – and on the reverend's missionary trips. It also discusses his works, primarily his main work entitled *Christianity and the Reconstruction of Hungary*. The study presents his doctrines and also the balance of his self-defensive struggle against the Communist destruction and his fight for the establishment of a Christian-spirited press. The reader is also introduced into his struggle for the Christian Hungarian nation and their survival. Finally, the charges brought against the reverend and their refutations are discussed in the light of leftist perspectives.

KEYWORDS
Christianity, Béla Bangha S.J., Ottokár Prohászka, Reconstructive ideology, Reconstruction, Conservatism, Liberalism, Socialism, Christian national course, National renewal

SIMON LAJOS ZOLTÁN

BOCCACCIO, LOUIS THE GREAT OF HUNGARY AND THE CITY OF SIRENS

In Boccaccio's eclogue collection *Buccolicum carmen*, the poems on the Neapolitan campaign of Louis the Great of Hungary (*Buccolicum carmen* III–VI) form a separate group. Researchers have often dealt with the alleged political inconsistency of these eclogues, sometimes concluding that the Italian poet was a turn-coat. In eclogue III (*Faunus*) Boccaccio sides with Louis, whom he depicts as Tytirus, the brave and just prince of the shepherds. He considers the campaign launched after the murder of Andrew of Hungary, Duke of Calabria, justified and describes Naples as a forsaken forest (*infanda silva*) ruled by a furious she-wolf (*lupa*), unmistakably alluding to Joanna of Naples. In eclogue V (*Silva cadens*), however, he already equates the Hungarian king with the wild Polyphemus, who in his awful rage destroys the wonderful woods bemoaned by Calcidia personifying Naples.

The paper aims at resolving this long-debated contradiction through the detailed analysis of the mourning song in the *Silva cadens*. The comparison of the song with Petrarch's eclogue *Argus* (*Bucolicum carmen* II), a similarly allegorizing account of the murder of Andrew of Naples and the following political chaos, leads to the insight that Boccaccio not only imitates his master's eclogue but also reverses its basic situation. Further, the passages of some of Boccaccio's Latin and Italian works are analysed that depict Naples as the home of the sirens. Boccaccio's mythological handbook *Genealogia deorum gentilium* is especially important in this

respect. It defines Naples as the home of the sirens and originates the legend of the sirens from the ingratiating manners of prostitutes. The corruption in Naples and the circumstances preceding the murder of Duke Andrew are described in the Latin letters of Petrarch in a shocking way. Their influence on Boccaccio will also be shown. His disillusioned sonnet XLVIII summarising his experience of Naples draws on this Petrarchan motive of the absolute lack of *pietas*, *veritas* and *fides*, as well as on the picture of the perfidy of the sirens.

The so far disregarded classical parallels of the depiction of the woods in eclogue V are of central importance. Although Calcidia's mourning song stresses the unique and magical beauty of this forest, the parallel passages evoked by her turn this appraisal of the city into its opposite, since they recall the most forsaken forests in classical literature, such as the Hercynian forest in Caesar and Claudian, as well as the mythical woods of Bebrycia and Erymanthus. In view of this, the opinion that the mourning song is but the emotional evocation of the old glory of Naples appears debatable. In the home of the sirens, only Robert the Wise could sustain the golden-age circumstances. He is bemoaned by Petrarch in his eclogue *Argus* and is also evoked by Boccaccio. His death, however, led to the dissolution of order and the campaign of the Hungarian king befell Naples as divine punishment.

The analyses prove the ostensible nature of the formerly alleged incoherence as the view of Naples offered by eclogue V is far from positive. This is further supported by the in-depth analysis of the other eclogues concerning Naples, such as eclogue IV, containing an invective parodying the grand style of classical epic poetry on the enervated Neapolitan aristocracy unable to stand up against the Hungarian armies. Finally, it is argued that the uneasy and ominous world of Boccaccio's political eclogues perfectly fits into the carefully planned, autobiographical collection of the 16 eclogues, which is composed of three larger units corresponding to the three subsequent phases of human life, the *vita voluptuosa*, the *vita activa* and the *vita contemplativa*. According to the contemporaneous Christian

view, the golden-age circumstances depicted by ancient poets can only be realised in the hereafter. A nice example of the depiction of the hereafter with pastoral topoi is found in eclogue XIV of the elderly Boccaccio. In the earthly world of the *vita activa*, all golden age can only be temporary, evanescent and perfidious.

KEYWORDS

Boccaccio, Louis the Great of Hungary, Andrew of Hungary, Duke of Calabria, Joanna I of Naples, Petrarch, Vergil, Neo-Latin pastoral, Roman epic poetry, myth of the Golden Age

TAKÁCS LÁSZLÓ

LAYERS OF INTERPRETATION AND RELATIVE CHRONOLOGY IN *COMMENTUM CORNUTI* PERSIUS IN HIS EXPLANATIONS FOR HIS FIRST SATIRE

The Roman poet Aules Persius Flaccus lived in the middle of the 1st century A.D. A collection of his poems was published after his death. In spite of the slim nature of the oeuvre, these poems were extremely popular immediately after their publication, and they were later eagerly read and explained. It is certain that a commentary on the satires was written in ancient times and was used for educational purposes, although it no longer exists.

However, the very existence of the commentary can be confirmed by two facts. One is the poet's ancient biography whose title is derived from a commentary by a certain Valerius Probus (Vita A. Persii Flacci de commentario Probi Valeri sublata). Since a grammarian named Valerius Probus lived in Nero's time in Rome, he had long been thought to be the author of the commentary from which the biography originated. However, this identification failed and, in the light of recent research, it is likely that the commentary from which the biography originates was produced later, probably not from Probus, who lived in the first century but from a later grammarian. He was also called Valerius Probus or he adopted this pseudonym referring to the famous grammarian in order to gain more authority for his explanations. The other fact confirming the existence of the ancient commentary comes from Saint Jerome's comment

in which Jerome reminds Rufinus that he had once read the commentary on Persius. Consequently, an ancient commentary certainly existed, but the timing of its creation is uncertain, as is whether there existed only this single commentary in the antiquity as it is not possible to determine from St. Jerome's comment whether he had referred to only one commentary or more. It is certain, however, that the ancient Persius commentary or commentaries (unlike, for example, Servius's Vergilius commentary) did not remain in its/their original form. Nor can it be decided whether the possibly existing commentaries had already merged during the antiquity or the commentaries – provided there were more than one – were available at the period as separate texts. Although the collection of scholia known as *Commentum Cornuti* has an early-medieval origin, it has retained significant explanatory material from ancient commentaries on Persius' poems.

The form of the explanations and the numerous - sometimes contradictory - explanations of a single piece of text indicate that the organizer of the collection (who attributed his work to Persius' teacher, Cornutus) did not rely on a single commentary but sometimes combined the comments of several commentators. He thrived for completeness, rather than adopting the most favourable explanation for Persius's text. The passages of the supposed ancient commentaries can be best distinguished by the explanations given to the first satire.

The study aims to serve as a methodological experiment to distinguish the layers of different explanations and tries to demonstrate how the different interpretations can be arranged in a chronological order relative to one another.

KEYWORDS

Aules Persius Flaccus, Commentum Cornuti, Roman literature, Roman satire, ancient scholia, commentary, commentator, chronology, compilation, compilator

TÓTH ZSOLT

PARTICIPIAL AND CONVERBIAL (GERUNDIAL) WORD CONSTRUCTIONS EQUIVALENT TO A TEMPORAL DEPENDENT CLAUSE IN THE MONGOLIAN (KHALKHA) AND BURYAT LANGUAGES

In the Mongolic languages there is a vast number of non-finite verb forms (participles and converbs), but their numbers, names and sometimes even suffixes are described in a different way by the scholars. The Mongolic languages in average use productively 4–5 participles and 10–15 converbs. The infinitive does not exist as a separate category, but participles - especially the futuritive and the perfective - also fulfil the role of the infinitive. This is the reason why the technical term *verbal noun* is frequent used instead of participle.

Participles can fulfil the role of each part of a sentence: 1) attribute (standing directly in front of the attributed word, usually in nominative case), 2) subject (used in nominative case and usually with possessive suffix), 3) object or adverbial complement (followed by case suffixes or postpositions), 4) predicate (standing at the very end of the sentence). A participle can have its own complements, which are independent from the predicate of the (main) sentence and belong exclusively to the participle.

Converbs usually denote actions which accompany the action of the main verb, or the circumstances under which the action of the finite verb takes place. Often an overlapping is observable in the functions of some converbs whilst certain converbs have multiple functions.

The method of subordination in the Mongolic languages is totally different from the method used in the Indo-European languages. According to some linguists, there are no subordinated dependent clauses at all in the Mongolic languages. In these languages the main method for the expression of subordinated relations is the application of participial and converbial word constructions. The mentioned constructions are functioning as explanatory parts of a sentence. By their structure they can be either synthetic or analytic-synthetic ones. By their function the participial and converbial constructions can substitute attributive clauses, adverbial clauses, object clauses, subject clauses, predicate clauses and some clauses with special meaning as conditionality or permission.

Although the participial and converbial word constructions by the frequency of their application in sentences play a very significant role in the syntax of the Mongolic languages, they assessment is quite contradictory even at present. There are three opinions on their status. According to the first one, a participial or a converbial construction is always a dependent clause; according to the second one, on the contrary, these constructions are never dependent clauses, they are simply word constructions and the sentences comprising of them are special simple sentences. According to the third point of view, a participial or a converbial phrase is a dependent clause only in the case when it has its own subject, i. e. it can be found in a poly-subjective sentence. However, in case of mono-subjectivity it is only a word construction.

The most widely applied adverbial constructions are the constructions equivalent to temporal, causal, final clauses and to the clause of manner. The temporal constructions can be classified into antecedent, simultaneous and posterior constructions. This article is focusing on the

temporal constructions existing in the Mongolian and Buryat languages. Both the Mongolian and Buryat languages have numerous temporal constructions. The number of temporal constructions is more than thirty in both languages. Both languages apply synthetic and analytic-synthetic temporal constructions. Moreover, both languages have antecedent, simultaneous and posterior constructions. The temporal constructions used in the two languages usually are very similar; they are often identical with each other.

The quasi-subject of a participial or a converbial construction usually has a case suffix, most often the accusative one in Mongolian and the genitive one in Buryat, but when the quasi-subject of a participial or a converbial construction and the (grammatical) subject of a sentence is the same, then the subject has no case suffix, but the marker of the reflexive possession is attached to the participle or to some types of the converbs.

Numerous constructions have equivalents in different Altaic and Uralic languages e. g. the kind of antecedent construction which consists of a perfective participle with an ablative case suffix plus a postposition with the meaning 'after' can be found not only in Mongolian *(–c(A)нAAc хойш)* and in Buryat *(–hAнhAA хойшо)*, but also in Turkish *(–DIktAn sonra)* or in Mari *(–мЕ деч вара)*.

KEYWORDS

Mongolian syntax, Buryat syntax, participle, converb, participial and converbial phrase, subordination, temporal dependent clause, anteriority, posteriority.

TUSOR PÉTER

HUNGARIAN AGENTS AND THE HABSBURG-DIPLOMACY IN ROME IN THE 17TH CENTURY

Since 1607, the Hungarian Catholic prelates disposed of agents in Rome who worked for them at the papal curia. At first, they were delegates of the archbishops of Esztergom, Cardinal Ferenc Forgách (1607–1615) and Cardinal Péter Pázmány (1616–1637). However, from 1639 on they were the representatives of the Hungarian Church as a whole: *Agenti delle Chiese d'Ongaria*. In the last decades of the sixteenth century, the former secretary of Veranchich Antal, Francesco Diotalevi [da Fano], the abbot of Ság, also had a similar title although he stayed partly in Hungary and partly in the imperial court. The concept of common agents was conceived by Imre Lósy, who was the Primate of Hungary (1637–1642) but the consolidation of the institution was carried out by his successor, Archbishop György Lippay (1642–1666). Until the middle of the 1680s, there were altogether nine known agents of such title. Matteo Renzi and Lodovico Ridolfi papal chamberlains; Camillo Cattaneo, abbot of Castiglione (former *uditore* at the apostolic nunciature in Prague and the representative of Duke Francesco Gonzaga in the imperial court); the Flemish Cornelius Heinrich (Cornelio Arrigo) Motmann, imperial *uditore* of the *Sacra Romana Rota* (the supreme ecclesiastic and pontifical judge) and two dependants of the Spanish Crown from South Italy, the jurist Pietro Giacomo Favilla and his nephew, Pietro Giacomo Larzona Favilla. The last agents of the Hungarian Church in the 17th century were Francesco Gallo or Galli, a former internuncius in Vienna (from 1672

bishop of Bitonto), the Abbot Alessandro de Vecchi and finally Giovanni Giani, who together with his brother, Francesco, the bishop of Szerém became a member of the Hungarian clergy. They were clergymen as well as laymen almost exclusively of Italian origin. They were recruited mainly from the Italian aristocracy of the Imperial Party, or occasionally from among the former nuncios of Vienna. They usually only chose this path to career advancement – which sometimes even allowed them access to the administration of the Papal State – for lack of other opportunities. They could make their living only by regularly conveying the news from Rome to several „clients". The Hungarian prelates employed their assistance mostly for certain specific, Church-related affairs: in connection with the confirmation of the royal nominations of bishops, various faculties, exemptions, etc. In the middle of the 17th century, they supported the work of the Habsburg Embassy to the Eternal City. Nevertheless, their essential duty was to spread Hungarian news from the Hungarian perspective via the Imperial foreign diplomacy to the diverse fora of the Curia. Another flow of news was of great importance, reports from agents in the Eternal City were conveyed between Nagyszombat (Tmava), Pozsony (Bratislava) and Rome. These reports contained data about the papal court that can be useful even today. Source materials about the joint Hungarian agency of the Bench of Bishops are only available up until the second half of the seventeenth century.

KEYWORDS

Early Modern Hungarian History, Church History, History of Early Modern Diplomacy, History of Eraly Modern International Relations, History of Papacy. History of State of Church, Habsburg History, History of the Holy Roman Empire

A KÖTET SZERZŐI

Dr. Adorjáni Zsolt: a Magyarságkutató Intézet Klasszika-filológiai Kutatóközpontjának tudományos főmunkatársa; habilitált egyetemi adjunktus, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Klasszika Filológia Tanszékének oktatója.

Babucs Zoltán: a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának ügyvivő szakértője; a Kossuth Rádió Az este – A Házigazda című műsorának társműsorvezetője.

Dr. Borvendég Zsuzsanna: a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos munkatársa.

Dr. Előry Vilma: a Magyarságkutató Intézet tudományos tanácsadója, az MTA Nyelvtudományi Intézetének nyugalmazott főmunkatársa, az Eszterházy Károly Egyetem nyugalmazott tanszékvezető főiskolai tanára.

Dr. Fehér Bence: a Magyarságkutató Intézet Nyelvtervezési Kutatóközpontjának tudományos tanácsadója.

Prof. Dr. Gulyás László: a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos tanácsadója; a Szegedi Tudományegyetem egyetemi tanára, a Közép-Európai Közlemények alapító főszerkesztője.

Dr. Horváth Ciprián: a Magyarságkutató Intézet Régészeti Kutatóközpontjának tudományos munkatársa.

Dr. Illik Péter: a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos munkatársa; középiskolai tanár.

Kanász Viktor: a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos segédmunkatársa; az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa.

Katona József Álmos: a Magyarságkutató Intézet Nyelvtervezési Kutatóközpontjának tudományos segédmunkatársa, igazgatója, a Magyarságkutató Intézet kiadványait gondozó Szerkesztőbizottság tagja.

Katona-Kiss Attila: a Magyarságkutató Intézet László Gyula Kutatóközpont és Archívum tudományos segédmunkatársa.

Kása Csaba: a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának ügyvivő szakértője.

Köő Artúr: a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának segédmunkatársa; a Benkő István Református Általános Iskola és Gimnázium történelemtanára.

Dr. Neparáczki Endre: a Magyarságkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontjának tudományos munkatársa, igazgatója; a Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar Genetikai Tanszékének oktatója.

Németh Dániel: a Magyarságkutató Intézet Magyar Nyelvtörténeti Kutatóközpont tudományos segédmunkatársa.

Raffay Andrea: a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának ügyvivő szakértője.

Dr. Simon Lajos Zoltán: a Magyarságkutató Intézet Klasszika-filológiai Kutatóközpontjának tudományos főmunkatársa; egyetemi adjunktus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Latin Tanszékének oktatója.

Dr. Takács László: a Magyarságkutató Intézet Klasszika-filológiai Kutatóközpontjának tudományos főmunkatársa; habilitált egyetemi docens, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Klasszika Filológia Tanszék vezetője.

Tóth Zsolt: a Magyarságkutató Intézet Magyar Nyelvtörténeti Kutatóközpontjának tudományos segédmunkatársa.

Dr. Tusor Péter: a Magyarságkutató Intézet Klasszika-filológia Kutatóközpontjának tudományos tanácsadója; a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Történettudományi Intézet egyetemi docense, az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport kutatócsoport-vezetője.

A MAGYARSÁGKUTATÓ INTÉZET KUTATÓKÖZPONTJAINAK 2019. ÉVI PUBLIKÁCIÓI

Archeogenetikai Kutatóközpont

Neparáczki, Endre – Maróti Zoltán – Kalmár Tibor és mtsai: (Y-kromoszómás) haplocsoportok a Kárpát-medencében feltárt hun, avar és honfoglalás kori leletekből. *Scientific Reports* 9, 16569 (2019).

(Eredeti cím: Y-chromosome haplogroups from Hun, Avar and conquering Hungarian period nomadic people of the Carpathian Basin)

A hun, avar és honfoglaló magyar nomád népességek pontos eredetét nem ismerjük, csak annyi bizonyos, hogy az eurázsiai sztyeppéről érkeztek a Kárpát-medencébe és jelentősen befolyásolták annak politikai viszonyait és etnikai összetételét. A fenti népességek genetikai rokonságának felderítése során 49 leletnek határoztuk meg az Y kromoszómás haplocsoportját, valamint olyan autoszómás lókuszait, amelyek alkalmasak a földrajzi származás megállapítására.

A hunkori leletek haplocsoportjai alátámasztják az európai hunok hsziungnu (ázsiai hun) származását. Az avar kori leletek többsége kelet-eurázsiai Y-haplocsoportokat hordoz, ami a ma élő északkelet-szibériai és burját népességre jellemző, és autoszómás lókuszaik többnyire keveredésmentes ázsiai összetételt mutattak. Ezzel szemben a honfoglaló magyarság egy vegyes összetételű népességnek mutatkozott, amely tiszta európai, tiszta ázsiai, valamint kevert genetikai összetételű emberekből állt, ami egy viszonylag frissen összeált csoport benyomását kelti. Változatos összetételű apai és anyai vonalaik azt mutatják, a férfiak és nők ugyanazon régiókból származtak; Közép és Belső-Ázsiából, valamint az európai pontuszi-kaszpi sztyeppéről.

Eszmetörténeti Kutatóközpont

Klima Gyula – Hall, Alex (eds.): *Being, Goodness and Truth*. (PSMLM, vol. 16.) Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2019. ISBN (10): 1-5275-3765-X. ISBN (13): 978-1-5275-3765-1.

Az öt tanulmányt tartalmazó kötet két részben tárgyalja a skolasztikus értékelmélet (axiológia) a jóság és a létezés logikai összefüggését megállapító alaptézisének (*ens et bonum convertuntur—a létező és a jó konvertálhatók*) implikációit. Az első rész három tanulmánya az érték-etika (*virtue ethics*) egyik filozófiai-teológiai alapproblémáját, az Isten által adományozott és a természetes úton szerzett erények viszonyának kérdését vizsgálja. A második rész két tanulmánya az alaptézist, mint az objektív értékítéletek metafizikai megalapozását diszkutálja, egyrészről a célokság, másrészről az arisztoteliánus anyag-forma (*hylomorphism*) szempontjából. A kötet Aquinói Szent Tamás Szentencia-kommentárja egyik releváns passzusának angol nyelvű fordításával zárul.

Klima Gyula: *A lélek mint a test formája, és a művészet mint a lélek formája*. Műhelytanulmányok, I. (2019) 3. sz. 5–14. ISBN: 978-615-5869-38-9.

Ez az írás az MMA Kutatóintézete által szervezett előadás publikált verziója. A bevezető a következő módon írja le az előadás programját:

„Ennek az előadásnak a célja egy olyan neoarisztoteliánus fogalmi térkép fölvázolása, amelyen belül meglehetős pontossággal tudjuk ki jelölni a művészetek helyét mind az egyes emberek, mind közösségeik, azaz, az emberi társadalmak életében. Persze ennek valaki rögtön ellenveheti, hogy még ha esetleg jó is valamire egy effajta „konceptuális térkép" – bármi legyen is az –, miért kell ennek pont arisztoteliánusnak, sőt egyenesen neoarisztoteliánusnak lennie? A talán túlságosan is rövid válasz erre az,

hogy a premodern nyugati eszme történetben domináns arisztoteliánus filozófia olyan „common sense" alapfogamakkal dolgozik, amelyek minden látszat dacára ma is alkalmazhatók, és a helyes megértéssel rekonstruált rendszerük talán a legjobb ellenszerét nyújthatja a modern, sőt immár posztmodern fogalmi káosznak. Mindenesetre remélem, hogy az itt következő vizsgálódások fényében még ez a rövid válasz is védhetővé válik, mihelyst gazdagabb tartalmat nyer."

Az előadás konklúziója szerint:

„Egy igazi műalkotás formája olyan érzéki forma, amely érzékeinken keresztül direkte szól az értelmünkhöz is, amennyiben az alkotó elméjében az alkotás folyamatában megtisztult ideát olyan elemi erővel nyomja érzékeinkre, hogy az a saját elménkben lappangó ideát is megtisztítja és új, gazdagabb tartalommal tölti meg, olyannyira, hogy az ideát immár ideálként összehasonlítván annak silány, hamis utánzataival, akár tettre is sarkall. Természetesen, ez az ideatisztogatás nem más, mint amit a görög szóval katarzisnak nevezünk. Az igazi műalkotás tehát érzékeink révén egész értelmünket, és ezzel egész emberi valónkat megmozgatja. Így tehát az igazi műalkotás olyasvalami, ami egy érzéki élményben, akár szépben, akár csúnyában, akár tragikusban, akár komikusban, akár harmonikusban, akár disszonánsban, de mindenféleképpen önmagunk katartikus megértését nyújtja: valami olyasmi, ami érzékileg kényszerítő erővel ébreszt rá arra, hogy mi is az *embernek* az az ideája, amit az Isten húsban vérben kimondott Igéje közvetített számunkra."

Klima Gyula: *Aquinas' Real Distinction and its Role in a Causal Proof of God's Existence.* Roczniki Filozoficzne (Philosophical Annals), LXVII. (2019) 4. sz. 7–26.

Ez a tanulmány (amely a folyóirat speciális számába történt meghívásra készült) amellett érvel, hogy a létezés és lényeg reális distinkciójának metafizikai tézise alapján Aquinói Tamásnak „A létezőről és a lényegről" című munkájában előadott istenérve sikeresen védhető a minden kozmológiai

istenérv ellen felvonultatott két tipikus ellenvetéssel szemben. Ezek közül az első, a ”self-sufficiency objection”, minden kozmológiai érvet már az első premisszájánál megakasztana, amennyiben azt állítja, hogy az empirikus jelenség, amelynek meglétét az érv egyedül Isten meglétével állítja magyarázhatónak, egyáltalán nem szorul semmi magyarázatra, mivel a jelenség nem igényel semmilyen (nemhogy egy „végső”) fenntartó okot (ld. pl. tehetetlenségi mozgás, ami a modern fizika szerint, szemben Arisztotelész fizikájával, nem igényel semmilyen mozgatót, nemhogy egy Első Mozgatót). A másik fajta ellenvetés, az „infinite regress objection”, szerint még ha igaz is, hogy egy csomó természeti jelenségnek kell, hogy legyen valami aktuális hatóoka, és annak is lehet, hogy kell, hogy legyen egy további hatóoka stb., nincs semmi ellentmondás abban, hogy eme hatóokok sorozatában a végtelenbe menjünk, tehát nem kell egy Első Hatóok létezését elfogadnunk (amelyet persze az utolsó lépésben az érv Istenként azonosítja). Mind a kortárs analitikus tomista, Anthony Kenny, mind a középkori francia nominalista, Jean Buridan, ellenvetéseit megcáfolván, a tanulmány azt mutatja meg, hogy Tamás híres „intellectus essentiae” érve meggyőzően bizonyítja a reális distinkció tézisét, és ezáltal a teremtmények radikális függőségét létezésük minden pillanatában a Termtő folyamatos kreatív aktusán (valahogy úgy, ahogy a földre vetülő napfény függ a nap ragyogásán), ami egycsapásra kicsorbítja ”self-sufficiency objection” élét. A tanulmány hátralévő része azt igyekszik kimutatni, hogy az arisztotelészi hatóok fogalmának helyes értelmezésével az „infinite regress objection” megkerülhető, amellett érvelvén, hogy noha hatóokok egy végtelen sorozata logikailag nem lehetetlen, de egy termodinamikailag fentarthatatlan rendszert eredményezne. A cikk függeléke az informális tárgyalás fő érveinek formális rekonstrukcióját nyújtja.

Németh Zsolt: *A Kárpát-medence legkülönlegesebb Árpád-kori templomai. Északkelet és a Tisza völgye.*
Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2019. A Magyarságkutató Intézet kiadványai 6. ISBN: 978-615-6117-03-8

Több szempontból is különleges könyvet tart a kezében a kedves Olvasó. Egyrészt a benne tárgyalt Árpád-kori templomok önmagukban különlegesek, elsősorban alaprajzi és építészeti szempontból. Szó esik benne hazánk egyetlen ikerszentélyes templomáról, egy ikertemplomunkról és tíz körtemplomról, ismertet egy hajdan 18 falfülkével ellátott hosszházas templomot és egy olyan épületet, amelynek alaprajza és díszítő elemei egyszerre mutatnak rokonságot kaukázusi és asturiai templomokkal. Ezek az alaprajzi formák egyértelművé teszik, hogy bennük a szentmiséktől eltérő, más szertartások is zajlottak. A kötet egyebek között ezek jellegére próbál választ találni.

A kiadvány másik érdekessége, hogy fizikus szerzője mennyire széles spektrumon vizsgálja a tárgyalt épületeket. Olyan kérdéseket tesz föl, amelyeket mások számára fel sem merültek. A történeti háttér és a régészeti kutatások ismertetésén túl figyelembe vesz egyházjogi szempontokat, foglalkozik az épületek tájolásával és szakrális geometriájával, a mértékrendszerrel, amely szerint emelték őket, a bennük működő fény és hangok szerepével, és az utóbbival kapcsolatos saját kísérletekről is beszámol. A sokféle szempont összevetésével a lehető legteljesebb képet igyekszik kialakítani arról, hogy megálmodóik miért éppen ilyenre tervezték és építették e templomokat. Szokatlanságuk bizonyítéka, hogy az utókor valamennyit átalakította vagy lebontotta, mert nem tudta úgy használni, ahogy építtetői még képesek voltak.

A gazdagon illusztrált könyv különleges abban is, hogy közel tudja hozni az olvasóhoz Árpád-kori templomainknak a ma emberétől látszólag távoli világát. Ezt támogatja a szerző közérthető stílusa, illetve a gondolatmeneteinek követését segítő 93 fénykép és 31 ábra. A kötet arra bátorít, hogy vegyük birtokba saját örökségünket: bölcs eleink alapos tudásáról és

korunknál sokkal egészségesebb világlátásáról tanúskodó szakrális épületeit. Keressük fel és csodáljuk meg őket, és részesüljünk mindabból, amit még ma is adni tudnak nekünk!

Klasszika-filológiai Kutatóközpont

Adorjáni Zsolt: Kallimachos Artemis-himnusza. Megjegyzések a művészi egység és a datálás kérdéséhez. *Antik Tanulmányok,* 63. (2019) 1. sz. 1–38. ISSN: 0003-567X

Kallimachos Artemis-himnusza az a költemény a himnuszok könyvében, melynek művészi egysége különösen Wilamowitz elmarasztaló ítélete hatására élénk vita tárgyát képezi mind a mai napig. Jelen tanulmányban ehhez a kérdéskörhöz szólok hozzá. Először megvizsgálom a himnusz helyét a könyvben és viszonyát a többi vershez. Ezek után kísérletet teszek az egység jellegének meghatározására a kohéziós elemek feltérképezésével, miközben eredményeimet kritikusan ütköztetem korábbi befolyásos nézetekkel, különösen a „fejlődéspszichológiai" irányzattal. Végezetül a vizsgálatot kiszélesítem a költemény tágabb történelmi kontextusára és ennek keretében javaslatot teszek datálására is.

Adorjáni Zsolt: Plato Pindaricus. Pindarosi allúzió Platón Phaidrosában. *Antik Tanulmányok,* 63. (2019) 2. sz. 189–199. ISSN: 0003-567X

Az alábbi tanulmányban amellett érvelek, hogy Platón Phaidrosának egyik passzusában tudatos és jól megszerkesztett allúzió olvasható Pindaros első pythói ódájára és az abban kulcsszerepet játszó Typhón mitikus alakjára. A nyelvi és gondolati párhuzamok elemzésével feltárulnak a platóni szövegrész eddig rejtett jelentésrétegei, többek között a Pindaroson túlmutató zenei metaforák. Ezzel együtt felszínre kerülnek olyan témák, mint egység és sokaság, zenei éthos és kritika, melyek Platón gondolatrendszerében központi jelentőségűek és az elemzett passzus kifejezésmódját meghatározzák.

Goullet Monique – Parisse Michel (Kondákor Szabolcs /ford./; Sarbak Gábor /szerk./): *Középkori latin nyelvkönyv egyetemi hallgatóknak.* Budapest, Szent István Társulat, 2019. (Bibliotheca discipulorum) ISBN: 9789632778495

A könyv egy eredetileg középkorral foglalkozó történész hallgatóknak szánt háromkötetes könyvsorozat első tagja. Ez az egyetlen olyan tankönyv, mely középkori szövegekből válogatott példákon és feladatokon keresztül vezet be a latin nyelv alapjaiba, így nemcsak betekintést nyújt a középkori forrásokba, hanem a tanulót már a nyelvtanulás kezdetén bevonja ennek a kornak a szövegvilágába. A bevezetőt és 23 leckét tartalmazó, szószedettel is ellátott első rész két egyetemi félév anyagát tartalmazza, melyet a különböző szövegtípusokat (például annaleseket, okleveleket, mirákulumokat, leveleket, verseket) bemutató fordítási gyakorlatok egészítenek ki. Az önálló tanulást a két bevett magyarországi nyelvtanra hivatkozó lapalji jegyzetek, illetve a második részben a latinnal párhuzamos – de akár a könyv behajtható füleivel is letakarható – magyar fordítás segíti, lehetővé téve, hogy a könyvet kiegészítő olvasmányok és feladatok forrásaként a gimnáziumi latintanításban is haszonnal forgathassák.

Simon Lajos Zoltán: Bukolikus költészet a reformáció korában: Joachim Camerarius és Petrarca. In: Békés Enikő – Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor – Lázár István – Molnár Dávid (szerk.): *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma.* MTA BTK ITI, Budapest, 2019. 121–130. (Convivia Neolatina Hungarica 3.) ISBN: 9786155478697

Tanulmányunkban a XVI. század egyik legnagyobb filológusának, id. Joachim Camerariusnak kevéssé ismert és kutatott bukolikus költészetét, azon belül is a schmalkaldeni háború megrázkódtatásairól szóló, önéletrajzi ihletésű XII. eklogáját vizsgáljuk. A reformáció korának latin nyelvű bukolikus költészetét rendkívüli termékenység és kísérletező kedv jellemezte. Vergilius mellett meghatározóvá vált Theokritos eredetiben való tanulmányozása (maga Camerarius dórizáló görög nyelven is írt eklogá-

kat), valamint Baptista Mantuanus karmelita szerzetes Adulescentia című, a műfajt a nyers realizmus jegyében megújító, példátlan népszerűségnek örvendő eklogáskönyve. E három modell mellett azonban a kutatás mindeddig alig szentelt figyelmet a latin bukolikus műfajban is kiemelkedőt alkotó Petrarca hatásának. Joachim Camerarius XII. eclogájának elemzésével bizonyítjuk, hogy a háborús csapások szuggesztív megjelenítésében a német humanista legfőbb mintaképe nem Vergilius, hanem Petrarca Argus c. eclogája volt, mely Bölcs Róbert király halálát, a Nápolyi Endre elleni merényletet és a Nápolyi Királyság romlását örökíti meg a komor tárgyhoz illő epikus fenséggel. Kimutatjuk továbbá, hogy e magyar tárgyú költemény számos utánzóra talált az Alpokon túli országokban, s fontos szerepet játszott mind a genus humile szintjét meghaladó, epikus műfajváltozat, mind pedig a Camerariusra is oly jellemző keresztény-sztoikus világkép átvételében.

Somogyi Szilvia: A brassói dékánság plébánosai és plébániahálózatának jellegzetességei a 15. században. In: Tőtős Áron – K. Markaly Aranka – Koloh Gábor – Horváth Illés (szerk.): *Ezerarcú Erdély. Politika, társadalom, kultúra.* Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2019. 35–75. (Studia Historica Transylvaniensia 2.)

A magyar egyháznak a kereszténység felvétele után még évszázadokra volt szüksége ahhoz, hogy kialakuljon egy olyan hierarchikus szervezete, amely területét teljes egészében behálózta, átszőtte. A hierarchikus szervezet csúcsán álló egyháziak személyének vizsgálata – pl. a püspökségek archontológiai kutatásai révén – a forrásadottságok miatt a jobban kutatható tudományterületek közé tartoznak. Ez már nem mondható el a plébániahálózat részletekbe menő, egyes plébániákig „fúrni próbáló" kutatására, amelyről csak töredékes adatokkal rendelkezünk. A tanulmány a késő középkori magyar egyházszervezet egy különleges egyházigazgatási egységét, a brassói dékánságot próbálja „vallatni" a tárgyban. A dékánság azért különleges, mert bár földrajzilag az erdélyi püspökség területébe ékelődött, valójában az

esztergomi érsek közvetlen joghatósága alá tartozott a vizsgált időszakban. Az írás a dékánság 14 településének plébániáit és plébánosait vizsgálja, összefüggéseket próbál keresni a papok tanultsága, egyetemjárása és az általuk később elnyert plébánia „értéke" között, valamint az egyedi területi jellegzetességek és hálózatok nyomait keresi, és kísérletet tesz a plébánosok általi hivatalviselés átlagos idejének megbecslésére is.

Somogyi Szilvia: Az esztergomi szinodális könyvről: új források, redakciók és szövegtöbbletek nyomában. (Előtanulmány egy disszertációfejezethez). In: *Magyar Könyvszemle,* 135. (2019) 1. sz. 1–17.

A késő középkori magyar egyháztörténet kiemelten fontos forrásai a zsinati határozatok. Ezek az egyházmegyék, és a IV. lateráni zsinat által elrendelt éves gyűléseik, az egyházmegyei zsinatok partikuláris jogalkotásának forrásai. Mivel normaszövegek, ezért a késő középkori egyház, és híveinek életébe csak egy viszonylag szűk keresztmetszeten át engednek számunkra bepillantást, vizsgálatuk mégis elengedhetetlen. A magyar egyházmegyék közül az esztergomiból rendelkezünk egy olyan késő középkori zsinati könyvvel, amely többféle szerkesztésben maradt fenn. Eredetének vizsgálata évszázadok óta az egyháztörténeti kutatások homlokterében áll. Forrásainak feltárása azért elengedhetetlen, mert így különíthetőek el a külföldről átvett határozatok, és az esztergomi egyházmegye saját rendelkezései. A tanulmány ezeknek a forrásoknak a feltárására tesz kísérletet, és az egyházmegye zsinati könyvét egy tágabb értelmezési keretbe helyezi. A kutatás eredményeként feltételezhető, hogy az egyházmegye olyan határozatokra építette fel saját határozatait, amelyek a klasszikus kánonjog híres képviselőjétől Wilhelmus Durandustól származnak. Ezeket Durandus 1292–1293-ban a mendei egyházmegye számára adta ki, és utóbb a novarai, a paviai, a krakkói és az esztergomi egyházmegye is átvette őket. Ennek az Európában gyorsan elterjedt alapszövegnek a tárgya a hét szentség, azok kiszolgáltatása, és a szöveg az egyházmegyék lelkipásztorkodó papsága számára szól.

Györffy Györgyné (sajtó alá rendezte: Solymosi László – Szovák Kornél – Dreska Gábor): ***Az Árpád-kori kiadott magánoklevelek jegyzéke: Kutatási segédeszköz.*** **Typotex Kiadó, Budapest, 2019. ISBN: 9789634930198**

A magyar történelem írott forrásai között kiemelkedő jelentősége van a jogbiztosító dokumentumoknak, az ún. okleveleknek. A latin nyelvű írásbeliséggel az oklevelezés is Szent István államalapításával honosodott meg hazánkban, a tömegessé válás fejlődési szakaszát azonban szerény kezdetek után csak a 13. század elején érte el. Az Árpád-kor első két évszázadát hozzávetőleg 200 oklevélszöveg dokumentálja, a 13. században a diplomák száma jelentősen megnő, egy becslés alapján 10.000-re tehető. Az okleveleket három csoportra szokás osztani, megkülönböztetünk uralkodói / királyi és pápai, valamint magánokleveleket, ez utóbbi csoportba sorolunk minden olyan kibocsátótól származó dokumentumot, amit nem a pápa vagy a magyar király nevében bocsátottak ki, függetlenül annak hivatali vagy szűkebb értelemben vett magán jellegétől. A számszerű becslés alapja az eddigiekben Szentpétery Imrének az Árpád-kori királyi oklevélrepertóriuma volt, ami hozzávetőleg 6000 tételt tartalmaz, a magánokleveleket közel 4000-re tették. Az utóbbi szám alapja, mint kiderült, a Györffy György monumentális vállalkozása segédeszközeként született oklevéljegyzék volt. A neves középkorkutató 1950-ben kezdte meg az adatgyűjtést az Árpád-kori történeti földrajz megírásához, és ennek érdekében különböző segédeszközöket készíttetett. Többek között feleségével, a forrásfordításai és néprajzi munkái révén nevet szerzett Ruitz Izabellával összeállíttatta a 3726 tételt számláló magánoklevél-jegyzéket. Ennek a kézirata hosszú ideig asztalfiókban feküdt, csak a legutóbbi években került elő, igaz, akkor egyszerre két példányban is. A sajtó alá rendező szerzőhármas megszerkesztette, mutatókkal látta el és kigyomlálta a Györffyné által gyűjtött anyagot, ami tartalmában természetesen az 1950-es évek végének vagy az 1960-as éveknek a szilárd ismeretanyagát tükrözi. Manapság már a Magyar Országos Levéltár adatbázisa segítségével könnyűszerrel megál-

lapíthatók az akkori tudás hiányosságai is, a kötet azonban fontos alapját képezi a további oklevélkutatásnak. Az oklevéljegyzék a Kiadónál digitális formában is hozzáférhető.

Szovák Kornél: Hunyadi Mátyás, az egyház és a vallás. In: Bódvai András (szerk.): *Mátyás király emlékkönyv.* Magyarság Háza, Budapest, 2019. 105–123. ISBN: 978-615-00-6291-4.

A magyar kormány a 2018. esztendőt Mátyás király-emlékévvé nyilvánította, a középkori uralkodó trónralépésének 560. évfordulója alkalmából. A kötet, amiben az írás napvilágot látott, az évforduló ünnepi reprezentatív kiadványa, melyben a korszak kutatói különböző nézőpontokból értékelik Hunyadi Mátyás uralkodását és személyiségét, mintegy tablóként mutatják be, mennyiben is változott a történettudomány megítélése a korábbiakhoz képest. A tanulmány három, egymással szorosan összefüggő tényezőt tesz vizsgálat tárgyává: az király viszonyát az egyetemes Egyházhoz, illetve annak kormányzójához, a római pápához, továbbá az uralkodó egyházkormányzati módszereit saját országai részegyházaival kapcsolatban, végül a személyes vallásosság kérdését veszi górcső alá. Köztudott, hogy Hunyadi Mátyás 1458. évi januári megválasztása többek között azért is lehetett egyhangú és zökkenőmentes, mert mind a pápa, mind a magyar főpapok egy emberként álltak ki mellette. Ehhez képest uralkodása végére a pápasággal való kapcsolatai fokozatosan egyre feszültebbekké váltak, a magyar prelátusok pedig megelégelvén módszereit 1470-ben ügyetlen összeesküvést szőttek ellene, s ezt követően jelentősen megváltoztak Mátyás főpapkinevezési módszerei. A kezdeteket a Római Kúria és a Magyar Királyság török ellenes együttműködése határozta meg, míg a végkimenetelt az uralkodó államrezonnal kapcsolatos korszerű elképzelései. A vallási meggyőződést a humanizmussal kapcsolatos állásfoglalás teszi különösen érdekessé. A várakozás tudniillik az lenne, hogy a hagyományos vallási értékeket sorra megkérdőjelező humanistákat támogató király milyen képzetekkel is rendelkezett a szüleitől örökölt vallási meggyőződés kér-

désében. A forrásadatok arra vallanak, hogy a humanizmusban nem valamiféle felvilágosult világképet látott Mátyás, sokkal inkább a politikáját támogató propagandalehetőséget, míg a magán vallásgyakorlata minden elemében összevágott Hunyadi János és Szilágyi Erzsébet ezügyben tanúsított magatartásformáival.

Takács László: Szent Jeromos és Szent Ágoston vitája a fordításról. ***Antikvitás és reneszánsz,*** **2. (2019) 3. sz. 51–62. ISSN: 2560-2659**

Szent Jeromos és Szent Ágoston, mielőtt megbékéltek volna egymással, több kérdésben is éles vitát folytattak egymással. Ezek egyikének oka az volt, hogy Szent Jeromos – Damasus pápa kérésére – belefogott a Biblia addig használatban lévő szövegeinek a revíziójához, majd az eredetileg az Újszövetség könyveire összpontosító munkát folytatta az ószövetségi könyvekkel. A korábbi, Vetus Latina-nak nevezett fordítás azonban – Szent Jeromos véleménye szerint, aki Origenes nyomán dolgozott, annak Hexapla-ja fölhasználásával – számos ponton helytelen szöveget nyújtott, s ezeket az egyházatya részben a héber, részben más görög fordítások fölhasználásával módosította. Szent Ágostonnak nem tetszett, hogy Szent Jeromos jól ismert szövegrészeket is módosít, hiszen az ő püspöksége alá görög és latinajkú közösségek is tartoztak, amelyek ettől kezdve másképpen mondtak bizonyos szövegeket. A legjellemzőbb példa a Jónás feje fölé növény kérdése, amely a Septuaginta-ban tök, Szent Jeromosnál viszont borostyán.

Takács László: Roma aeterna: örök asylum vagy „nyílt Város”? In: Munding Márta – Zachar Péter Krisztián (szerk): ***A vallás szerepe a politika alakításában egykor és ma. Politikaelméleti tanulmányok I.*** **Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, Budapest, 2019. 63–72. ISBN: 9786155343100**

Róma városa a megalapításakor Livius Ab urbe condita-ja szerint asylum-ként jött létre, vagyis olyan helyként, hogy az oda menekültek, akik korábban máshol valamilyen büntetendő cselekedetet követtek el, mene-

déket találtak, a városállam nem adta ki őket. Ugyanez a fajta tolerancia később is jellemző volt Rómára, hiszen egyáltalán nem tiltotta azoknak az ún. misztériumvallásoknak a gyakorlását, amelyek Keletről kerültek Itáliába, mint például a perzsa Mithras vagy az egyiptomi Ízisz kultusza. Ez azonban meglehetősen sommás megállapítás, hiszen a római köztársaság – ahogy arról szintén Livius számol be – rendkívül keményen és szigorúan lépett föl a bacchanáliák ellen, és a Dionysos-kultuszban résztvevőket halállal sújtotta. A tanulmány azt mutatja be, milyen körülmények között került sor a római állam határozott föllépésére valamilyen idegen kultusz ellen, s mi lehetett az oka, hogy közel három évszázadon keresztül a keresztények is ki voltak téve Róma erőteljes repressziójának.

Takács László: Mátyás tréfás mondása. In: Bárány Attila – Kavecsánszki Máté – Pósán László – Takács Levente (szerk.): *Hunyadi Mátyás és kora*. MTA-Debreceni Egyetem Magyarország a középkori Európában Lendület kutatócsoport, Debrecen, 2019. 65–70.

Galeotto Marzio Mátyás király tréfás mondásairól szóló anekdotagyűjteményében szó esik arról, hogy az uralkodó egyik kedvenc mondása az volt, hogy „három olyan dolog van, ami nem kívánatos: a fölmelegített mártás, a kiengesztelődött barát és a szakállas feleség". Mátyás mondását Marzio természetesen latinul idézi, s azt nem árulja el, hogy milyen helyzetekben idézte Mátyás ezt az egyébként közkeletű versikét, amelynek volt egy általan nem említett sora is, amely a tudatlan orvosra (medicus indoctus) vonatkozott. A tanulmány azt a két problémát járja körül, hogy egyfelől milyen nyelven mondta ezt oly gyakran Mátyás, latinul-e vagy olaszul, másfelől pedig, hogy volt-e valamilyen aktuális politikai üzenete e mondásnak. Mindezt azért is érdemes megvizsgálni, mert meglepő a medicus indoctus elhagyása. Ennek oka föltehetően az lehetett, hogy a medicus szó a firenzei Medici-családra utalhatott volna, s Mátyás valószínűleg el akarta kerülni, hogy tréfálkozása miatt diplomácia feszültség támadjon Firenze és a Magyar Királyság közt.

Takács László: Seneca and the Domus Aurea as Political and Cultural Symbol. In: Olivier Devillers – Manuel de Souza (eds.): *Le Palatin, émergence de la colline du pouvoir à Rome, de la mort d'Auguste au règne de Vespasien*. (Neronia X.) 14–79 C. Ausonius Éditions – Université Bordeaux Montaigne, Bordeaux, 2019. 321–326.

A nagy római tűzvész (Kr.u. 64) után Nero császár hatalmas városépítési programba fogott. Ennek a programnak egyik szimbolikus eleme volt palotájának, az ún. nevezett Domus Aurea-nak a fölépítése. A minden elemében alaposan kigondolt terv előzménye lehetett, hogy Nero – Seneca hatására – tudatosan alakította úgy saját nyilvánosság előtt megjelenő képét, mintha ő lenne Apollónak, a Napistennek és a költészet istenének reinkarnációja. Ehhez a Phoebus-Apollo-képet tükrözte megjelenésében, de Nero is így jelenítette meg metaforákban a félbemaradt De clementia című dialógusában. A tanulmány azt a kérdést járja körül, hogy milyen szerepe lehetett Senecának ennek a szimbolikus és propagandisztikus képnek a kialakításában, illetve, hogy van-e köze a Domus Aurea-nak ehhez a senecai elképzeléshez – amely nyilvánvalóan kapcsolatban van a filozófus egyiptomi tapasztalataival –, s hogy nem Ovidiusnak a Nap palotájáról adott leírása ihlette-e a Domus Aurea koncepcióját.

Becker, Rotraud – Tusor Péter (Forráskiadás készítője): *"Negozio del S.r Card. Pasman". Péter Pázmány's Imperial Embassage to Rome in 1632 (With Unpublished Vatican Documents).* MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, Róma –Budapest, 2019. ISBN: 9789633083598

Tusor Péter: The notes of Secretary of State Azzolini on Pázmány's negotiations in Rome. In: Rotraud Becker – Tusor Péter: *"Negozio del S.r Card. Pasman". Péter Pázmány's Imperial Embassage to Rome in 1632. (With Unpublished Vatican Documents.)* MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, Róma – Budapest, 2019. 91–167. ISBN: 9789633083598

A nemzetközi kooperációban folytatott kutatás eredményeit tartalmazó kötet az egyetemes és magyar historiográfia régi adósságának tesz eleget. Pázmány Péter 1632. évi viharos római követjárása nemcsak a magyar történelem, különösen az egyház- és diplomáciatörténet fontos fejezete. Egyúttal a pápaságtörténet és a 400 éve zajló harmincéves háború kiemelt eseménye, melynek modern és alapos feldolgozását a korszak neves ismerője, Georg Lutz már évtizedekkel ezelőtt sürgette. A kutatás forrásbázisát Pázmány követségének 19. és 20. századi eleji kiadott iratai (főként Pázmány által írt, részben neki címzett dokumentumok), a pápai Államtitkárság és a bécsi nunciatúra Rotraud Becker által 2013-ban (NBDIV/5) publikált levelezése *(Nuntiatur des Ciriaco Rocci. Ausserordentliche Nuntiatur des Girolamo Grimaldi, 1631–1633)*, illetve a jelen kötetben közreadásra kerülő államtitkársági jegyzőkönyvek (a pápai audienciákról, Pázmány tárgyalásairól Azzolini államtitkárral) és *discorsó*k, továbbá az esztergomi prímási levéltárból feltárt kiegészítő anyag képezi. A kötet angol nyelvű, a Chapter *I–II* magyarul is olvasható, a források olaszul és latinul íródtak, használatukat angol és magyar tartalmi kivonatok segítik. Az angol részeket Gátas-Palotai Ágnes fordította, Rotraud Becker fejezetét *(Chapter I)* pedig németből Forgó András magyarította.

Tusor Péter: Esterházy Miklós nádor „Considerationes"-ei az 1638. évi nemzeti zsinathoz (Forrásközlés a vatikáni könyvtárból). *Fons. Forráskutatás és történeti segédtudományok*, 26. (2019) 131–143.

A kora újkori magyar országi zsinatok „de reformatione" szinódusok voltak, alapvetően a tridentiánus reform módozataival foglalkoztak, a hittel (de fide) kapcsolatos problémákat elvétve tárgyaltak. Különlegességüknek számít azonban az e tanulmányban feltárt világi főúri részvétel a határozathozatalban. A világi elem a 15. század egyetemi zsinatain még meghatározónak mondható, élükön Zsigmond római és magyar király összehívó, szervező szerepével. Trientben még ott vannak az uralkodók képviselői, I. Ferdinánd előterjesztésekkel is él a Zsinaton. Az alsóbb

szinteken azonban a protestánsokkal ellentétben katolikus viszonylatban a zsinat kizárólag a klérus ügye lesz, e folyamatban az 1638. évi, Lósy Imre prímás (1637–1642) által egybehívott magyar nemzeti zsinat üdítő kivétel. Ezen ugyanis az ország nádora, Esterházy Miklós (1625–1642) félhivatalos előterjesztésekkel élt, erősen kritizálva a felsőklérus viszonyait, sőt egyenesen visszaéléseit. A Biblioteca Apostolica Vaticana Barberini-gyűjteményében két másolatban is megtalálható forrás feltárására és publikálására a vatikáni magyar történeti kutatások erőterében kerül sor jelen közlemény keretében. Az irat jelentőségét mutatja, hogy egy példányát a prímási levéltárban is megőrziték. A nádor által elősorolt – és a tanulmányban gondosan elemzett – 14 pont a korabeli egyházi élet fontos részleteit, valós problémáit tárják az utókor elé. Javaslatai jórészt bekerültek a zsinati kánonokba, bár érdemi foganatjuk nem lett. Az 1638. évi világi közreműködés katolikus magyar zsinaton a kora újkorban egyszeri alkalom volt. Esterházy Miklóst egyfelől interkonfesszionális motivációk (lutheránus, kálvinista hatás), másfelől a kora újkori rendiség magyarországi sajátosságai, a „prelati et barones" szoros közjogi kooperációja ösztönözhette fellépésre. Az uralkodói abszolutizmus és a katolikus hegemónia megszilárdulásával nemcsak a világi katolikus elit ilyen jellegű megnyilvánulásai, hanem maguk a zsinatok is háttérbe szorultak. A szekularizáció kiteljesedő folyamatában az egyháziak egyre csökkenő mértékben tudtak beleszólni kormányzati, politikai ügyekbe, a világiak pedig az egyház belső életébe: ezt a jelek szerint 1638-ban még meglévő és elfogadott lehetőséget az állam monopolizálta mindinkább magának, legszemléletesebb módon a jozefinizmus és posztjozefinizmus.

Tusor Péter: Veszprémi püspökök proszopográfiai/proszopológiai forrásai a vatikáni levéltárban, 1629–1696 (Széchényi György processzszusainak kivonataival). In: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László (szerk.): *Erőgyűjtés és újrakezdés. A veszprémi egyházmegye története a 17. században. A veszprémi Szaléziánumban 2018. szeptember 6-án*

***rendezett konferencia előadásai*. Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, Veszprém, 2019. 167–206.**

A tanulmány a veszprémi püspöknek a Vatikáni Titkos Levéltárban (Archivio Segreto Vaticano) található úgynevezett kánoni kivizsgálási jegyzőkönyveinek (processus informativus) 17. századi személyi anyagáról: kortárs tanúvallomásokról és okirat-mellékletekről nyújt áttekintést. A bevezetőben elemzésre kerülnek az archontológia, proszopográfia/proszopológia és biográfia fogalmai. A dolgozat a vatikáni forrásokra mint a egyházmegyei levéltár hiányzó kora újkori Personalia-anyagának pótlásaként tekint. A korabeli magyar sajátosságoknak megfelelően egy püspök rendszerint több egyházmegye élén is megfordult, a kutatás proszopográfiai/proszopógiai jellegéből kifolyólag az egyházi pályát végig kísérő összes jegyzőkönyv személyi anyaga tárgyalásra kerül, nemcsak a veszprémi püspöki kinevezéskor készültek. Különösen jelentősek a Veszprémről történt áthelyezés alkalmával lefolytatott kihallgatások, hiszen ilyenkor – a pápai bullák megléte estén – már nem a teljes életútról, hanem az előző püspökségben végzett főpásztori tevékenységről vallottak a tanúk. A vizsgált forrásokból nem csupán új vagy pontosabb életrajzi adatok nyerhetők, hanem alkalmanként a megélt spiritualitásra utaló mélyrétegek is feltárulnak a főpapi életutakban. Sőt az egyházmegyetörténet számára a vatikáni püspöki processzusok módszeres kutatásának köszönhetően az is kitapinthatóvá válik, hogy a veszprémi püspökség átfogó újjászervezése, amely a káptalan 1630. évi restitúciójával vette kezdetét, kontinuus folyamat volt. A sümegi központtal rendelkező püspöki egyházkormányzat nemcsak a javadalom igazgatásáról gondoskodott, hanem az 1630-as években már a lelkipásztori ellátás módszeres szervezése, bővítése is napirenden volt. A pasztorális attitűd erősödése és szervezettsége a 17. század közepére még nyilvánvalób. Az archontológiai/proszopográfiai/biográfiai hasznosíthatóságú forrásértéken, a spirituális „metaadatok" szolgáltatásán, valamint az egyházmegye-történet árnyalásán túl a kánoni kivizsgálások tanúvallomásai szövegszerűen egyfajta sajátos antológiaként idézik, elevenítik

meg a kora újkori magyar episzkopátus tagjait 1612-től kezdődően, köztük Veszprém főpásztorait. A kérdőpontokat és sorszámukat elhagyva a jegyzőkönyvek vallomásai – egy-egy adott tanú ismereteitől, válaszadó kedvétől és a nunciatúrai tisztviselő lejegyzési hajlandóságától függően – narratív biogrammokat, összességében pedig egy narratív „forrásprószopológiát" eredményezhetnek a kora újkorra. A párhuzamos, olykor négy tanúvallomásnak köszönhetően a kérdőpontok mentén azonos felépítésű, ám eltérő szövegrétegek jelenhetnek, jelennek meg. Több jegyzőkönyv esetén pedig szinte a teljes életútra, leszámítva a püspöki karrier utolsó állomását. A tanulmányban elemzetteket annak a Széchényi Györgynek vatikáni Personalia-anyagának kivonatos közlése szemlélteti, aki tíz esztendeig, 1648–1658 között volt a veszprémi egyházmegye főpásztora, és ekként szentelték fel 1653-ban.

László Gyula Kutatóközpont és Archívum

Gróf Péter: Ötven éve hunyt el Zsitvay Tibor, Visegrád mecénása. *Honismeret,* XLVII. (2019) 6. sz. 16–21.

Zsitvay Tibor (1884–1969) jogász, igazságügyi miniszter, a Magyar Nemzetgyűlés, majd az Országgyűlés Képviselőházának elnöke, a Magyar Turista Szövetség elnöke, jelentős szerepet játszott Visegrád életében. 1926-tól volt tagja a Visegrád műemlékeinek feltárását, megóvását célul tűző civil szervezetnek, a Visegrádi Várbizottságnak.1933-ban az ő támogatásával épült meg Visegrádon a Nagyvillám hegyen levő kilátó, majd1934-ben szintén a Nagyvillámom a Budapesti Orvosok Turista Egyesületének turistaháza. Zsitvay Tibor nagy tisztelője volt a szabadságharc fővezérének,Görgei Artúrnak, aki élete utolsó négy évtizedét jórészt Visegrádon töltötte.1933-ban a tábornokról elnevezett ún. Görgey-bércen, közadakozásból emlékművet emeltetett.A kezdetektől, 1934-től támogatta avisegrádi királyi palota régészeti feltárását.Visegrádi mecénási tevékenységének talán legmonumentálisabb alkotása a Mátyás-emlékmű, a dunai torony és a IV. Béla király-szobor felállítása 1939-ben. A visegrádi plébániatemplom mellett áll Árpád-házi Boldog Margit szobra, amelyet 1943. július 19-én, Margit szentté avatása előtt néhány hónappal a Zsitvay-család támogatásával avattak fel.

Zsitvay Tibort 1945 után koholt vádakkal szabadságvesztésre ítélték, a börtön elől kénytelen volt nyugatra menekülni. 1969-ben svájci számkivetettségében érte a halál. Hamvai a visegrádi családi sírboltban nyugszanak.

https://honismeret.hu/honismeret-folyoirat/2019-6-szam

Katona-Kiss Attila: Adatok a kun legénybotok művelődéstörténeti hátteréhez. In: Nagy Gábor (szerk): József Attila Múzeum Évkönyve III. József Attila múzeum, Makó, 2019. 8–22. ISSN:2559-9488.

A különböző terelőeszközök között a gömbszerű fémfejjel szerelt bot is mindennapi használati tárgya, „kézbevalója" volt a szilaj pásztoroknak a XVIII–XIX. században. Azonban a gazdálkodási módok változásával, az ősfoglalkozások háttérbe szorulásával, valamint a vele történt virtuskodások megrendszabályozásának köszönhetően egyre inkább elvesztette eredeti funkcióját, végül pedig a XIX. század utolsó évtizedeire a legénység tárgyiasult jelképévé lett a Nagykunságban. A múzeumok néprajzi gyűjteményeiben fellelhető ilyenféle tárgyak története azonban nemcsak a XVIII. századtól adatolható: a kun legénybotok végén található fémgombok előképei végső soron azok a csillagbuzogányok voltak, melyek viszonylag nagy számban ismeretesek a Kárpát-medence területéről, elterjesztésüket pedig az Árpádok korában magyar földön megtelepedett besenyőkhöz és kunokhoz köti a kutatás.

A Néprajzkutatók III. Makói Találkozóján 2018. szeptember 6-án elhangzott előadás tanulmánnyá formált változata a régészeti, nyelvészeti és néprajzi adatok széleskörű felhasználásával rajzolja meg a fegyverből szimbólummá vált tárgy történetét.

Katona-Kiss Attila: Az oguz és a besenyő történelem sarokpontjai a VIII–IX. században. In: Kovács András (főszerk.): Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából, Új sorozat X–XI. (XX–XXI.) 2015–2016. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2019. 73–99. ISSN 1842-5089.

A dolgozat a VIII–IX. századi eurázsiai steppe folyamatosan változó geopolitikai képébe illesztve mutat¬ja be a besenyők és az oguzok történetének ezen időszakát. A türkök bukása után felemelkedő Ujgur Kaganátus csak az egykori keleti türk földeket tudta ellenőrzése alá vonni, az Altajon túli területeken új politikai struktúrákat hoztak létre az ujgur főség alól elszakadó, nyugatabbra vándorolt egykori hódolt népek. Ide tartoztak a felbomló Nyugati Türk Birodalom nyugati szárnyán szállást foglaló besenyők és oguzok is. A két nép történetének menete számos párhuzamot

mutat ebben a korszakban, útjaik olykor keresztezhették is egymást – az eseménytörténeten túl a tanulmány ezekre a közös pontokra fokozott figyelmet fordít.

Bene András – Benkő József – Domokos Ferenc – Magó Károly – Wittmann Attila: „Nekünk roncs, nekik temető" – Válogatás II. világháborús légi tevékenységek magyarországi, kiemelten Békés megyei emlékeiből. (Szerk.: Katona-Kiss Attila.) Nagy Gyula Területi Múzeum, Orosháza. 2019. (Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából, 20.)

Fenti címen volt megtekinthető 2017. november 9-e és 2018. január 13-a között az orosházi Nagy Gyula Területi Múzeumban az az időszaki kiállítás, melynek törzsanyaga ennek a kötetnek a gerincét képezi. A tanulmány szerzői hosszú évek szakirodalmi, levéltári és terepi kutatásaikat adják benne közre – különösen igaz ez a Békés megyével kapcsolatos légiesemények vonatkozásában. A dolgozat három nagyobb egységre tagolható. Az első fejezet betekintést nyújt a lezuhant repülőgépek maradványainak, a tulajdonképpeni roncsok felderítésének, azonosításának és megtalálásának metodikájába. A második fejezet a tanulmány szerzőinek szűkebb hazája, Békés megye 1944. évi légitevékenységeinek történetéhez nyújt értékes adatokat, míg a harmadik egység egyfajta tárlat, válogatás az 1944–1945 folyamán a magyar légtérben zajlott és repüléstörténetileg értékelhető eseményeket idézi meg. A tanulmányt összefoglalás, valamint a felhasznált források és szakirodalom felsorolása zárja.

***Háborúból megszállásba. Fekete Sándor önéletírásának hetedik kötete (1918–1920).* A kézírásos szöveget átírta, gondozta és sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Katona-Kiss Attila. Nagy Gyula Területi Múzeum, Orosháza, 2019. ISBN: 978-963-88816-4-9**

Fekete Sándor (1892–1975), orosházi gazdálkodó 1963 és 1972 között vetette papírra tizennyolc kötetes, számos korabeli dokumentummal hitelesített önéletírását. Ez a monumentális memoárfolyam páratlan kordo-

kumentum, melynek nagy része máig kiadásra vár. A Nagy Háború vége és az azt követő válságos évek centenáriumára viszont elkészült a „VII. könyv" kiadása. A bevezető tanulmánnyal, valamint történeti, földrajzi és néprajzi jegyzetekkel bőven ellátott, átírt és központozott szövegű naplóban Fekete Sándor, népfelkelő tizedes az eseményeket átélt, szemlélődő ember hitelességével mondja el tapasztalatait, benyomásait az 1918 júliusától 1920. március végéig tartó időszak történéseiről, a balkáni hadszíntér albán frontjától a Tiszántúl román megszállás alóli felszabadulásáig.

A kötet az orosházi Nagy Gyula Területi Múzeumban megvásárolható.

Olasz Judit – Verena Seidenberg – Susanne Hummel – Szentirmay Zoltán – Szabados György – Melegh Béla – Kásler Miklós: DNA profiling of Hungarian King Béla III and other skeletal remains originating from the Royal Basilica of Székesfehérvár. *Archaeological and Anthropological Sciences,* 11. (2019). ISSN: 1345–1357.

A few decades after the collapse of the Avar Khaganate (c. 822 AD), Hungarian invaders conquered the Carpathian Basin (c. 862–895 AD). The first Hungarian ruling dynasty, the Árpáds played an important role in European history during the MiddleAges. King Béla III (1172–1196) was one of the most significant rulers of the dynasty. He also consolidated Hungarian dominance over the Northern Balkans. The provostry church of the Virgin Mary (commonly known as the Royal Basilica of Székesfehérvár) played a prominent role as a coronation church and burial place of medieval Hungarian kings. The basilica'sbuilding and graves had been destroyed over the centuries. The only royal graves that remained intact were those of King Béla III and his first spouse, Anna of Antioch. These graves were discovered in 1848. We defined the autosomal STR (short tandem repeat) fingerprints of the royal couple and eight additional individuals (two females and six males) found in the Royal Basilica.These results revealed no evidence of first-degree relationship between any of the investigated individuals. Y-chromosomal STR-

profiles were also established for all the male skeletons. Based upon the Y-chromosomal data, one male skeleton showed anobvious patrilineal relationship to King Béla III. A database search uncovered an existing Y-chromosomal haplotype, which had asingle-repeat difference compared to that of King Béla. It was discovered in a person living in an area close to Hungary. Thiscurrent male line is probably related paternally to the Árpád Dynasty. The control region of the mitochondrial DNA was determined in the royal couple, and, in the remains of the inferred relative. The mitochondrial results excluded sibling relationshipbetween the King and the patrilineal relative. In summary, we successfully defined a Y-chromosomal profile of King Béla III,which can serve as a reference for the identification of further remains and disputed living descendants of the Árpád Dynasty.Among the examined skeletons, we discovered an Árpád member, whose exact affiliation, however, has not yet been established.

https://link.springer.com/article/10.1007/s12520-018-0609-7

Szabados György: Romok között porló tetemek. *Magyar Hírlap* 52. (2019) január 10. 9.

170 évvel ezelőtt Székesfehérvárott – a középkori Magyar Királyság koronázó városában, amely az Árpád-korban a Szent István-i monarchia fővárosának tekintendő – egy tudományos felfedezés történt. 1848 decemberében a Szűz Mária Bazilika romjai közül előkerültek egy uralkodói pár földi maradványai. A feltárt királyi párt még Pauer János és Érdy János azonosította III. Béla (1172–1196) és első felesége, Antiochiai Anna személyével. Noha ezt az eredményt többen kétségbe vonták, Könyves Kálmán (1095–1116) és első hitvese, Felícia tetemeit vélvén a csontokban felfedezni, de az ellenvetések nem állják ki a tudományos kritika próbáját: a történeti, régészeti, embertani és archeogenetikai ismérvek a XXI. század tudásával igazolják XIX. századi tudósaink helyes meglátását.

https://www.magyarhirlap.hu/tudomany/Romok_kozott_porlo_tetemek

Szabados György: A „kettős honfoglalás" elmélete az írott kútfők tükrében. *Bajai Honpolgár. Baja és környéke honismereti és kulturális folyóirata*, 30. (2019) 7–8. sz. 28–30.

A több hullámban történt magyar bejövetel gondolata az első Árpád-kori krónikák és geszták óta helyet kapott történetírásunkban. Ezt az elméletet újabban László Gyula fémjelzi, aki a „kettős honfoglalás" kifejezést alkalmazta rá. Ennek lényege, hogy a magyarság egyes csoportjai jóval a honfoglalás előtt bebocsáttatást nyertek az Avar Kaganátusba, ezért Álmos és Árpád népe nagy tömegű magyarságot talált a Kárpát-medencében. Őket a legvalószínűbb eshetőség szerint a 670-es években bevándorló „griffes-indás" kultúrájú kései avarok, vagyis „onogur-magyarok", „elő-magyarok" leszármazottainak tartotta, de hangsúlyozta, hogy más megoldás is elképzelhető. Az elmélet kidolgozása során a neves régészprofesszor régészeti, történeti, embertani és nyelvi kútfőket egyaránt csatasorba állít. Az írásos emlékekből az tűnik elő, hogy az Avar Kaganátus népét több hullámban gyarapították steppei eredetű beköltöző csoportok, közöttük a 670-es évek során betelepült onogurok. Azt is lehet tudni, hogy az avar állam összeomlása (822 körül) nem járt népének kihalásával, hanem ellenkezőleg: a túlélők leszármazottai megérték Álmos és Árpád bejövetelét, majd a magyar köznép részévé váltak. Ezért a „kettős honfoglalás" elméletének *történeti* forrásalapja megvan, sőt általa egy logikus rekonstrukciót adhatunk a Kárpát-medence késő-népvándorláskori múltjáról: a honfoglalók és a helyben találtak zömének kulturális és etnikai rokonsága elfogadásával érthető igazán, miként ment végbe gyorsan és zökkenőmentesen a Kárpát-medence magyar birtokba vétele.

Szabados György: „Országnak nagy örömével" – Szent István székesfehérvári koronázásáról. *Alba Regia. A Szent István Király Múzeum Évkönyve – Szent István Király Múzeum közleményei: C Sorozat*, 47. (2019) 105–116.

István királlyá koronázásának helyszínéről történetírásunk nem alakított ki közmegegyezést. Laskai Osvát XV. század végi közlése nyomán a Székesfehérvárott végbement koronázás vált elfogadottá, ám IV. László király egyik 1274-ben kelt oklevelére hivatkozva újabban inkább Esztergomot szokás megjelölni a szertartás helyeként. Noha a forráskritika gyakorlata szerint egy késő-középkori ferences hitszónok aligha vetekedhet egy Árpád-kori királyi kancellárián kiállított oklevéllel, most mégis Laskai Osvát híradását kell hitelesnek elfogadnunk. Egyrészt azért, mert IV. László oklevele nem szól István megkoronázásának esztergomi helyszínéről, hanem csak az esztergomi érsekség koronázói tevékenységéről. Másrészt az 1038 utáni események logikai rendje szintén a székesfehérvári helyszín mellett szól. A második magyar király Orseolo Péter fehérvári koronázásáról van korai adatunk, márpedig az István-i politikát felújító I. András számára a német hűbért vállalt nőági rokon egy ily fontos legitimációs kérdésben nem teremthetett követendő példát, ezért Szent István esztergomi koronázása esetén az Árpádok fiági uralmát helyreállító I. Andrásnak oda kellett volna visszatérnie; ehhez képest őt is Székesfehérvárott koronázták. Ráadásul István esetleges esztergomi koronázása esetén az esztergomi érseket sem lehetett volna rávenni arra, hogy Székesfehérvárott végezze el a szertartást. Mivel Szent István a XI. század eleji bolgár hadjáratán szerzett zsákmányából nem megalapította, hanem megadományozta a székesfehérvári Szűz Mária Bazilikát, ezért annak építése megelőzte és nem követte a bolgár háború (1003? 1015?) idejét. Ennélfogva kijelenthető, hogy Istvánt 1000 végén a Szűz Mária Bazilikában koronázták meg, amelynek építése így 997 és 1000 közé keltezhető.

Kásler Miklós – Szabados György: Második fejezet. Történeti háttér. A Turul-nemzetségtől a szent királyok nemzetségéig. In: Kásler Miklós – Szentirmay Zoltán (szerk.): *A Mátyás-templomban elhelyezett Árpád-házi csontvázak azonosítása. Történészi, régészeti, antropológiai, radiológiai, morfológiai, radiokarbon kormeghatározási és genetikai adatok felhasználásával*. Gabriel Méry-RATIO, Budapest, 2019. 23–42.

Az Álmostól származó nagyfejedelmek és királyok fiágon mintegy 450 éven keresztül uralkodtak, és ebből a dinasztiából sok tehetséges uralkodó származott. A magyar monarchia ereje a dinasztia vallásos tiszteletében gyökerezett. Álmos születését isteni jóslat előzte meg. Erre az ősi szakralitásra rétegződött Szent István korától kezdve a keresztény szemlélet szerinti „dei gratia" azaz az Isten kegyelméből való uralkodás. Csakhogy a szakralitás oly erősnek bizonyult, hogy új formában is tovább élt. Feltűnő, hogy ez a dinasztia milyen sok szentet adott a kereszténységnek. I. István király és fia Imre herceg, I. László király, valamint II. András lánya Erzsébet, illetve IV. Béla két lánya Margit és Kinga a katolikus, I. László király lánya Piroska-Eiréné bizánci császárné az ortodox egyház szentjévé vált. A nemzetség utolsó királyának, III. Andrásnak a lányát, Erzsébetet boldoggá avatták. (I. István királyt legújabban az ortodoxia is szentként tiszteli.) A szentté avatások az utókor értékítéletét tükrözik, de az uralkodóház nem kanonizált tagjai közül vallásos és világi szempontból is kiemelkedőnek tartandó két király, akik koruk kiművelt főri közé számítottak. Könyves Kálmán püspöki székből került királyi trónra, ahol törvénykezésével és a magyar–horvát perszonálunió megteremtésével alkotott maradandót. III. Béla bizánci császári trónörökösként szerzett ismereteit fordította magyar királysága javára, és tette országát birodalommá. Az Árpád-házi uralkodók legfontosabb politikai hagyatéka, hogy a magyarság ma egy magyarnak nevezett állam keretei között él Közép-Európában.

Biczó Piroska – Gődény Mária – Szabados György – Szentirmay Zoltán: Harmadik fejezet. Régészeti, antropológiai és radiológiai adatok. Kásler Miklós – Szentirmay Zoltán szerk.: *A Mátyás-templomban elhelyezett Árpád-házi csontvázak azonosítása. Történészi, régészeti, antropológiai, radiológiai, morfológiai, radiokarbon kormeghatározási és genetikai adatok felhasználásával*. Budapest, 2019. 43–76.

A Szűz Mária Bazilika falain belül korábban feltárt és Árpád-korinak tartott sírhelyek utólag nehezen voltak lokalizálhatók és a bennük

lévő csontvázak egyedi azonosítása is nehéznek bizonyult. Például a sírokból kiemelt csontvázak hat különálló antropológiai vizsgálat után jutottak el végső nyughelyükre a Mátyás templom két szarkofágjába. Az is problémát okozott, hogy az egymást követő antropológiai vizsgálatkor az eredmények a korábbi adatokkal nem voltak egybevetve. Szakítva a korábbi gyakorlattal, az általunk vizsgált valamennyi csontváz különböző időpontokban megadott életkorát táblázatba foglaltuk, hogy az antropológiai kormeghatározás pontosságát ellenőrizhessük. Két esetben is láttuk, hogy a kormeghatározás az átlagosnál sokkal nagyobb szórást mutatott, ami a csontszerkezet súlyosfokú posztmortális károsodásával magyaráztunk. III. Béla és első felesége, Antiochiai Anna csontváza ez egyedül érintetlen sírból került elő és kilétüket a tudomány mi napig elfogadta. Azonban a királyi házaspár teljes körű szakmai közmegegyezéssel elfogadott meghatározását a közelmúltban Tóth Endre régész elvetette, mert a sírokban fellelt tárgyakat túl régiesnek találta III. Béla korához képest. Ezt a felvetést azonban a régibb történeti és a legújabb radiológiai módszerek segítségével egyértelműen meg lehetett cáfolni. Ismert, hogy Könyves Kálmán jobb fülében és a környező rostacsontokban súlyos gennyes gyulladás alakult ki, és a nagytömegű felgyülemlett genny a fülén keresztül folyt ki. Az ilyen betegségek mindig a környező csontok súlyos károsodásával járnak, ami képalkotó vizsgálattal kimutatható. Gődény Mária III. Béla koponyájáról részletes computer tomográf (CT) képeket készített. A több száz, magas felbontású réteg alapján a 3D-ben rekonstruált koponya jól szemléltette, hogy mind az agykoponya, koponya-bázis, mind az arckoponya ép. Ennek a leletnek az alapján Tóth Endre felvetését el lehetett vetni. Éry Kinga és munkatársai a Mátyás templomban őrzött csontvázakon részletes antropológiai vizsgálatot végeztek. A Mátyás templom altemplomában jelenleg is őrzött, a harmadik sírból származó II/52-3 jelzésű csontvázat Éry és munkacsoportja az eredetivel nem tartotta azonosnak, ismeretlen eredetű elcseréltnek vélték és ezért nem vették be monográfiájukba. Az ismeretlen eredet megállapításakor

túlzottan támaszkodtak az antopológiai kormeghatározásra, ami nem megbízható erősen károsodott csontszerkezet esetén, és következtetésük hibásnak bizonyult.

Szabados, György: The origins and the transformation of the early Hungarian state. In: Suzana Miljan – B. Halász Éva – Simon Alexandru (eds.): *Reform and Renewal in Medieval East and Central Europe: Politics, Law and Society.* Cluj-Napoca – Zagreb – London, 2019. 9–30. (Minerva III. Acta Europaea, vol. 15 / Studies in Russia and Eastern Europe, vol. 14.)

The first Great Princeps Álmos organized the monarchic state in the north region of the Black Sea c. 850. His political formation contained the population of a territorial unit governed by a souvereign power (with permanent institutions, centralization of supreme authority the ruling system had ideological basis, specialization of governmental roles with an official hierarchy), and as it had been established in the cultural community of the Eurasian steppe without using the post-Roman political tradition, it must be regarded as steppe-empire or steppe-state.

Álmos and his son Árpád conquered the Carpathian Basin, thus the Hungarian Great Principality represented the type of the Eurasian steppe empires in Central Europe from c. 862 until 1000. Then this early Hungarian state had been re-organized as a Christian Kingdom by Saint Stephen I, who was the 5th descendant of Álmos. Saint Stephen I as the last Great Prince (997–1000) and first King (1000–1038) of Hungary, joined the post-Roman Christian political system and cultural commonwealth of the Latin Europe.

The year of 1000 is only a symbolical date to separate two eras in the Hungarian past. But if we consider the political phenomena (the two types of the early Hungarian statehood and the way of transformation) in their complexity, there can be found important characteristic features which are in contradiction with each other. On the one hand the territo-

ry of the state and the dynastical legitimacy of the supreme power – and the dynasty itself – remained the same, the population remained the same, too (or at least its changes caused by immigrant groups were independent from the political/governmental changes). On the other hand, the royal legitimacy was completed by a new component: the Christian king could rule only "by the favour of God", new dignities and institutions had been initiated and the elder ones could not survive. The new Hungarian state was established with the opposite forces of the continuity and innovations, as well.

Magyar Nyelvtörténeti Kutatóközpont

Németh Dániel: Újra a *bagoly*-ról. *Magyar Nyelv,* 115. (2019) 4. sz. 212–218.

A Magyar Nyelv 113. évfolyamának 3. számában jelent meg egy rövid írásom az addig ismeretlen eredetűnek tartott *bagoly* szóról. Elsősorban a *bogár* szó etimológiai lehetőségének párhuzamát láttam meg a *bagoly* hátterében. A felvetésem röviden összefoglalva: ha a *bogár* hangutánzó eredetű és a *búg* igével függhet össze, akkor lehet-e a *bagoly* töve is ez az ige, amelynek tőbelseji magánhangzója háromféle nyíltsági fokot mutat (*búg* : *bogár* : *bagoly,* vö. *mukkan : mókus : makog*)? Vagy lehet, hogy a *búg* ige mellett annak *bog* változata, amelyből a *bagoly* létrejött, vö. a nyelvjárási *bogoly* alakkal. Erre a felvetésre reagált Horváth László, aki a felvetett etimológia helyett (mert jobb eredetmagyarázattal ő sem tud szolgálni) a szófejtés egyes részeinek kifogásolásával és általánosabb szemléleti-módszertani okokból való kritikájával foglalkozik. A válaszomban megpróbálom a korábbi rövid ötletemet jobban kibontani.

Németh Dániel: Egy esztergomi passionale magyar nyelvű töredékei. *Magyar Nyelv*, 115. (2019) 1. sz. 64–74.

Tanulmányomban egy 15. századról csonkán fennmaradt latin nyelvű kézirat, az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött, MS I 178 jelzetű darab két magyar nyelvű töredékének a lehetséges lejegyzési idejét, a fellelhető szövegpárhuzamát és az azokkal való viszonyukat vizsgálom. Az első kötéstáblán látható Szent Pál levele a rómabelieknek töredéke Sylvester János 1541-ben nyomtatásban megjelent bibliafordításával mutat párhuzamot. A hátsó tábla töredékének párhuzama a Peer-kódexben található Te deum laudamus, ez a töredék nélkül magányos változat lenne,

így viszont feltételezhető, hogy szóbeli hagyományokra épülő változatot másoltak a kódexbe, annak scriptora nem feltétlenül azonos a fordítóval. Nehézséget jelent, hogy a megtalált párhuzamokkal nem teljesen egyezik a két töredék, emellett az egyedinek tűnő betűformák és a két részlet némileg eltérő hangjelölése nehezíti a datálást.

Németh Dániel: II. Nyelvtörténeti érdekességek Palócországból. Bevezetés a történeti szövegekhez. In: Pomozi Péter (szerk.): *Palóc olvasókönyv. Nyelvi és irodalmi kalandozások.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2019. 39–68. (A Magyarságkutató intézet Kiadványai 10.)

A nyelvtörténetben lezajló változások egymással párhuzamos változatokat eredményeznek, így a területi változatok gyakran időbeli változatokat, diakrón változások különböző állapotait mutatják. A Palóc olvasókönyvben közlünk a mai palóc nyelvjárásterületen megfigyelhető jelenségeket már az ómagyarban korban is mutató szövegeket. Fontos, hogy ezen jelenségek megléte nem jelenti feltétlenül azt, hogy ezek közvetlenül a mai palóc nyelvjárás nyomai lennének a régiségben, hiszen azonos változatok több nyelvjárásban is lehetnek. Emellett a török hódítás következtében a magyar nyelvterületen nagy belső mozgások következtek be, amelyek felkavarták a nyelvjárások történeti előzményeit. A nyelvemlékek betűhű közlése mellett értelmezést is közlünk. A nyelvemlékek kiválasztásakor – a korszakok lehetőségeihez mérten – többféle műfajú és stílusú szöveget válogattunk össze, amelyek több hasonlóságot is mutatnak a palóc nyelvjárással.

Pomozi Péter: Erkölcs a konyhából – Falvédőszólások. Szólásmentés 50. (2019.)

A „nem most jöttem a falvédőről" tipikusan olyan mondás, melyben az öntelt városiasság akaratlan is a vidéket gúnyolja. Pedig a sokszor lesajnált magyar falvédőszövegek is hagyományos (paraszti) kultúránk közép-európai beágyazottságát mutatják.

Az efféle, kárpát-medencei magyar portákon többnyire fekvő téglalap alakú, régebben len- vagy kendervászon konyhai falvédőkbe pirossal vagy kékkel hímezték a gondos leány- és asszonykezek bölcsességeiket, vagy épp tréfás, napi robotban is erőt adó szólásaikat, amilyen Eszti nagyanyámé is volt. A falvédőszövegek egy része áhítatos hangulatot árasztott, nem ritkán a teljes Házi áldás vagy annak záró fele díszelgett szároltéses virágfüzérek közt. Hogy történetileg a morális tartalmú, Úrasztala és szószéktakarók világiasodtak-e el a századok során, vagy párhuzamosan történt a dolog, netán más anyagú feliratos faliképek, pl. templomok festett fakazettái az elődei e kései „konyhaművészetnek", számunkra végül is érdektelen.

Pomozi Péter (szerk.): Magyar nyelvű otthon 4. kötet Felvidék. Anyanyelvápolók Szövetsége, Budapest, 2019.
Pomozi Péter: Csodálatos Felvidék. In: Pomozi Péter (szerk.): Magyar nyelvű otthon 4. Felvidék. Anyanyelvápolók Szövetsége, Budapest, 2019. 5–6.
Pomozi Péter: A magyar nyelv a nagyvilágban. In: Pomozi Péter (szerk.): Magyar nyelvű otthon 4. Felvidék. Anyanyelvápolók Szövetsége, Budapest, 2019. 9–20.
Pomozi Péter: Nyelvi örökségünk. In: Pomozi Péter (szerk.): Magyar nyelvű otthon 4. Felvidék. Anyanyelvápolók Szövetsége, Budapest, 2019. 21–48.
Pomozi Péter: A magyar nyelv a Felvidéken. In: Pomozi Péter (szerk.): Magyar nyelvű otthon 4. Felvidék. Anyanyelvápolók Szövetsége, Budapest, 2019. 49–58.
Pomozi Péter: Nyelv, család, közösség. In: Pomozi Péter (szerk.): Magyar nyelvű otthon 4. kötet Felvidék. Anyanyelvápolók Szövetsége, Budapest, 2019. 59–64.
Pomozi Péter: A végvári vitézség lírikusa, Balassi Bálint. In: Pomozi Péter (szerk.): Magyar nyelvű otthon 4. Felvidék. Anyanyelvápolók Szövetsége, Budapest, 2019. 72–73.

A Magyar nyelvű otthon negyedik kötetét Felvidéknek szenteltük. Egy olyan történelmi tájnak, mely minden magyar kultúrájának és hagyományának meghatározó része, szülőhelyétől függetlenül. Könyvünk főképp mégis azoknak szántuk, akik mindennapi életükkel, családjukkal is kötődnek ehhez a páratlan világhoz.

Felvidék valóban sokkal több, mint Kárpát-medencei nagytáj. A magyar kultúra bölcsőinek egyike. Történelmi viharokban a régi Felső-Magyarország nem egyszer a Magyar Királyság, a magyar művelődés folytonosságát jelentette, nemcsak karddal és pennával, hanem lélekben is.

Csaknem egy évezreden át megférték itt egymással különb-különb nyelvek s kultúrák, ám ennek a huszadik század hajnalán vége szakadt. Jött két nagy világégés, és új, a magyarság számára tragikus tapasztalatok. De ha veszteségekkel is, túléltük a viharokat, megértük a mát. Itt a Felvidéken egy ma is csaknem félmilliós kisebbség, és egy nagy kárpát-medencei nyelvközösség tagjaiként. Ma elsősorban rajtunk múlik, beszélünk, dalolunk, táncolunk-e holnap magyarul, mint ahogy az is, hol, hogyan szerzünk érvényt sokszor nem is eléggé ismert nyelvi jogainknak. Kötetünk e kérdésekre is megpróbálja felhívni a figyelmet.
Éljük meg hát magyar nyelvünket a maga teljességében, és csodáljuk meg, fedezzük fel újra közös hazánkat, a Felvidéket! Járjuk be Pozsonytól Kassáig, az Ipoly folyásától a Magas-Tátra folyóvölgyeiig, ódon városkákon és várakon keresztül a régi parasztok, polgárok, kapitányok, várkisasszonyok, lovagok nyomaiig.

Pomozi Péter et al.: Genetic history of Bashkirian Mari and Southern Mansi ethnic groups in the Ural region. *Molecular Genetics and Genomics*, 294. (2019) 919–930.

According to genetic studies, the Hungarian Y-chromosomal gene pool significantly differs from other Uralic-speaking populations. Hungarians possess a significant frequency of haplogroup R1a-Z280 and a low frequency of haplogroup N-Tat, which is common among other Uralic-spea-

king populations. Based on this evidence, we further worked to define the links between the linguistically related Hungarian, Mansi and Bashkirian Mari populations. Samples were collected from 45 Bashkirian Mari and 36 Southern Mansi males in the Ural region. We analyzed male-specific markers including 23 STRs and 36 SNPs, which reflect past and recent paternal genetic history. We found that the haplogroup distribution of the two population samples showed high genetic similarity to each other except for the N-Tat* and R1a-Z93 haplogroups in the Bashkirian Mari males. On the MDS plots constructed from Fst- and Rst-genetic distances, the Bashkirian Mari and Southern Mansi population groups showed close genetic affinities with the Khanty, Northern Mansi, Mari, and Estonian populations. For phylogenetic studies, networks were constructed for the most frequent haplogroups in both populations together with other Eurasian populations. Both populations shared common haplotypes within haplogroups R1a-Z280 or N-L1034 with Hungarian speakers, suggesting a common paternal genetic footprint that arose in prehistoric or historic times. Overall, the Hungarian, Mansi, and Bashkirian Mari populations have a much more complex genetic history than the traditional linguistic model or history would suggest. Further studies are needed to clarify the common genetic profiles may have been acquired directly or indirectly during the more or less known their history.

Pomozi Péter: A legkorábbi észt bibliafordítások és hatásuk az észt írott norma alakulására. In: Pusztay János (szerk.): *A Biblia finnugor nyelveken*. Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete, Budapest, 2019. 127–143.

A bibliafordítások számos európai nyelvben erőteljes hatást gyakoroltak az írott nyelvi norma, s ezen keresztül a nyelvi-kulturális identitás (ki)alakulására is. Hatványozottan igaz ez az észt írott nyelvváltozatok történetében, s itt máris hangsúlyozandó, hogy nem egyetlen standard változatról, hanem standard változatokról, helyesebben talán standardvál-

tozat-csírákról beszélhetünk. Mindenekelőtt tehát érdemes néhány szót ejteni az észt nyelvjárásterület jellegzetességeiről az írott nyelv kezdetei előtt, ill. annak hajnalán, hogy láthassuk miben és hogyan határozta meg a nyelvi helyzet a születő bibliafordításokat, ill. azok hogyan hatottak vissza erre a történetileg többközpontúnak tekinthető balti finn nyelvre.

Pomozi Péter (szerk., ford.): *A szív hullámai. Mai lív líra.* FVK MNSz, Budapest, 2019.

Pomozi Péter: A szív hullámain. Egy ősi európai nép nyelvéről és mai lírájáról. Mai lív líra. In: Pomozi Péter (szerk.): *A szív hullámai. Mai lív líra.* FVK MNSz, Budapest, 2019. 5–14.

A líveket, akik a XIII. század folyamán még kisebb-nagyobb tömbökben lakták a Lív-öböl kiterjedt partvidékét, kétezer éves történelmük visszatérő viharai koptatták őket apró néptöredékké a Baltikum színpadán. A hajdani Lívföld Rigától északra eső része már a XIX. században letté vált, Kurland lakóit azonban csak a sztálini kitelepítések, a halászokat ősi tengerüktől elzáró birodalmi szögesdrót törte meg. A lív lét-nemlét lírai élményét, az újjászületés reményét tolmácsolja a mai lív líra három elismert alkotója. A szív hullámai a lét-nemlét lírai élményén túl az újjászületés reményét is elhozzák, a valaha elzárt tenger immár valóságos lív hullámaivá lesznek. Egyben példázzák, apró hétköznapi csodákat tenni bárhol, bármikor lehet. Ez az első lív válogatás, mely önálló kiadványként jelenik meg Magyarországon. A bilingvis szöveggondozás, beleértve a magyar műfordítást is, Pomozi Péter munkája.

Pomozi Péter: I. A Palóc nyelvjárásról. Útmutató a könyv használatához. In: Uő. (szerk.):

***Palóc olvasókönyv. Nyelvi és irodalmi kalandozások.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2019. 5–38. (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 10.)**

Az útmutató és a palóc nyelvjárást ismertető fejezet úgy törekszik palóc nyelvjárástörténeti, nyelvjárási, ill. magyar-szlovák kapcsolattörténeti szempontból újszerű tudományos észrevételek közzétételére, hogy azt egyúttal a közoktatás felsőbb évfolyamain tanuló diák-célközönség számára jól érthető, képileg is élvezetes módon tolmácsolja. Ebben nagy segítségére voltak a szerzőnek Karácsony Fanni és Vargha Fruzsina Sára térképei is.

A fejezet a palóc nyelvjárásterület történeti változásait, valaha volt legnagyobb lehetséges kiterjedését ugyanúgy közérthetően mutatja be, ahogy a palóc hangjelölés, a palóc írás lehetőségeit, a legjellemzőbb nyelvjárási jegyeit is. A „standard palóc" kísérlet az MKI Magyar Nyelvtörténeti Kutatócsoportjának munkája, melyet a teljes kötettel együtt abban a reményben tesz közzé, hogy ezzel hozzájárulhat a felvidéki és az észak-magyarországi nyelvi és kulturális hagyományok hatékonyabb őrzéséhez, kulturális kincseink fennmaradásához.

Néprajzi és Népzenei Kutatóközpont

Bebes Árpád: Tárgy és Identitás kapcsolata: Egy őrségi parasztember tárgygyűjteményének története. *Vasi Szemle,* LXXIII. (2019) 1. sz. 32–46.

A tárgyak és eszközök nem csupán részei az ember életének vagy életmódjának kifejezői, hanem identitásának tükrei és annak meghatározói is. A tárgyakhoz kötődő személyes és társadalmi kapcsolatrendszerek befolyásolhatják vagy akár át is alakíthatják az emberek identitását, különösképpen az egyéni és mikro-társadalmi szinteken. A kapcsolt emlékek és kötődések folyamatosan változtatják a tárgyak értékét és betöltött szerepét hasonlóan egy nyelvi rendszerhez. A tárgyak elveszthetik jelentőségüket, vagy korábban értéktelen eszközök új szerepet kapva ismét központi helyre kerülhetnek, míg egyes tárgyak generációkon át képesek értéküket tartani. Tanulmányomban ezeket a jelenségeket egy őrségi parasztember hagyatékában és történetének alakulásában vizsgáltam meg, és arra kerestem a választ, hogy néhány generáción belül milyen változások jöhetnek létre egy család eszközkészletében és az ezzel együtt járó identitásban. A kutatás előzménye Gaál Dezső szattai parasztember tárgyainak vizsgálata volt, amelyhez az immár a lányához és annak férjéhez került tárgyak identitásképző szerepe kapott megvilágítást. A tanulmány a bajánsenyei „Kétszáz éves az Őrség első leírása: Tisztelgés Nemes-Népi Zakál György emléke előtt" című konferenciára készült előadás bővített változata.

Bebes Árpád: *'Plaza'Múzeum: A tradicionális múzeumi szerepek újradefiniálása a közönségi szokások figyelembe vételével.* Tudományos konferencia poszter, ICOM-Kyoto 2019.

Témája a 2018-ban Granadában bemutatott 'Plaza'museum elmélet felvetéseire irányuló kvantitatív kutatás eredményeinek bemutatása és az ebből leszűrt konklúzió volt. A kutatás során azt a kérdést tettem fel, hogy

a múzeumokba látogatók milyen attrakciókat figyelnek meg, milyen preferenciákkal rendelkeznek, és ezt a jelenséget a múzeumok (különösen a kisebb regionális múzeumok) milyen módon tudják felhasználni a jövőben. Több mint 1000 kérdőív került feldolgozásra. Kutatásom igazolta azt a tényt, hogy a múzeumnak nem egyfajta új szórakoztatóközponttá kell válnia, hanem a műtárgyak jelentőségét kiemelve kapcsolja be a helyi közösségeket a múzeum életébe. A kutatás felfedte, hogy a látogatók továbbra is a műkincseket tartják fontosnak és látogatásuk célja is egybeesik ezzel az eredeti múzeumi funkcióval, míg a digitális attrakciók az ideológiák és a szórakoztatás csak segédszerepet töltenek be. A múzeumi közönség jelentős része érdektelen a fontosnak tulajdonított multimédiás, interaktív, oktató jellegű látványelemekre, és megelégszik a puszta bámészkodással. Ez azonban nem hátrány, hanem egy kihasználandó előny, amelyet erősíteni kell a jövőben, hiszen az egyediség az egyik kulcsfontosságú pillére a múzeumoknak.

Berta Péter: *Materializing Difference: Consumer Culture, Politics, and Ethnicity among Romanian Roma.* Toronto – Buffalo – London, University of Toronto Press, 2019. ISBN: 9781487520403

Az elsősorban Erdély magyar többségű régióiban élő gábor romák több mint 150 éve vásárolnak különböző beszerzési források – régiségkereskedők, aukciós házak stb. – segítségével antik ezüstből készült, a XVII. században vagy azután szász vagy magyar ötvösmesterek által előállított poharakat és fedeles kupákat. Tulajdonosként céljuk az, hogy e tárgyak apáról fiúra öröklődjenek saját családjukban, ily módon a családi és az apai ági történelem szimbólumaivá váljanak. Az ezüstpoharakra és fedeles kupákra etnikaiidentitás-szimbólumokként és – az értékesebb darabok esetében – nagyra becsült vagyontárgyakként tekintenek. E tárgyak a gábor roma etnikus történelembe ágyazottságuk és az anyagi tulajdonságaik egy részéhez társított, etnicizált esztétikai érték miatt műtárgypiaci áruk sokszorosáért cserélnek gazdát az említett roma csoportban.

A kötet azt vizsgálja, hogy a gábor romák milyen szempontok alapján társítanak gazdasági, érzelmi, és identitásértéket e tárgyakhoz, ez utóbbiak milyen szerepet töltenek be a gáborokra jellemző intraetnikus politikában és különbségteremtésben, illetve hogyan szerveződnek az értékesebb darabok körül kialakuló tulajdonlási versenyek.

Nyelvtervezési Kutatóközpont

Bódi Zoltán – Ferenczi Gábor – Pál Helén (szerk.): ***A magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben. Tanulmánykötet a Magyar Nyelvstratégiai Intézet által 2018. december 4-5-én rendezett konferencián elhangzott előadásokból.*** **Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2019. (Magyarságkutató Intézet Kiadványai 9.) ISBN: 9786156117069**

A Magyar Nyelvstratégiai Intézet (MANYSI) 2018. december 4-5-én konferenciát rendezett A magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben címmel. Az Intézet a magyar nyelvjárásokra vonatkozó stratégiát a nyelvjáráskutatók és a dialektológiához kapcsolódó további tudományterületek művelőivel együttműködve kívánta kidolgozni. Ezért a MANYSI olyan tanulmánykötet megjelentetését tervezte, amely a mai magyar nyelvjárásokkal kapcsolatos problémák megoldására cselekvési terveket sorakoztat fel. A konferenciát követő tanulmánykötetben a tudományterület jeles szakemberei publikáltak, köztük határon túli kutatók is. Javaslataik között szerepel például a kutatások intézményi hátterének biztosítása, a dialektológiához kapcsolódó kutatások támogatása, az informatikai háttér biztosítása, az oktatáshoz kapcsolódó javaslatok, melyek az alap, közép és felsőfokú oktatást is érintik, kiadványok megjelentetése (mint például tájszótárak, nyelvjárási atlaszok, segédkönyvek), a média bevonása a nyelvjárások presztízsének növelésére, a hagyományőrző tevékenységek ösztönzése és támogatása, a vidéki emberek helyben maradásának ösztönzése, a történeti nyelvjáráskutatások folytatása, továbbá svájci és németországi példák megismertetése a nyelvjárások szélesebb körű használatára vonatkozóan. Emellett a határon túli magyarok által beszélt nyelvjárásokat külön is tárgyalták, és szóba került a környező országokban lakó magyarok helyzete is.

Fehér Bence: Egy avar kori rovásírásos felirat Aquincum–Szőlő utcából: Az ószláv nyelv korai emléke. In: Fehér Bence – Kovács Péter (szerk.): *Studia Epigraphica Pannonica X. Felirattani kutatások 2018-ban.* Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület, Budapest, 2019. 16–22. ISBN: 978-615-5702-03-7

1964-ben Aquincumban, a Szőlő u. 60–64. alatti avar temető ásatásán szórványként egy agyagkulacs került elő, amelyen írásjelek találhatók (BTM ltsz. 69.2.2.). A tárgy datálása problematikus, mert szórványként került elő, és a koraavar kulacsok közt elég egyedi típus; azoknak talán a későbbi példányaihoz áll közelebb, 7. sz. második – 8. sz. első fele? Harmatta János az ótürk írás alapján négy török nyelvű rovásírásos feliratot rekonstruált rajta. Valójában csak az egyik jelcsoport bizonyosan szándékos írás (az előlap dudora felett égetés előtt jobbról balra bekarcolva), ez pedig összesen két jelből áll. A jelek elvileg a nagyszentmiklósi és a jánoshidai rovásírástípus jelkészletébe is beillenek; az első esetben az eddigi egyik megfejtési kísérlet alapján sem kapunk értelmes szöveget, a második esetben azonban valószínűleg a székely rovásírás elődjéről van szó. Ennek hangértékei alapján világosan olvasható egy helyzethez illő, azonban ószláv nyelvű szöveg: PJ пий 'igyál'. Az avar kori írásbeliség poliglossziáját eddig is okkal feltételezhettük, így az ószláv nyelv használata teljesen hihető.

Fehér Bence: A Kárpát-medence első ókori feliratcsoportjának meghatározásához. In: Fehér Bence – Kovács Péter (szerk.): *Studia Epigraphica Pannonica X. Felirattani kutatások 2018-ban.* Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület, Budapest, 2019. 5–15. ISBN: 978-615-5702-03-7

Római kor előtti írásbeliségre a Kárpát-medence területén kevés nyom van (leszámítva jónéhány hamisítványt és tévesen feliratosnak gondolt tárgyat, amelyek miatt a kérdést csak nagy elővigyázattal lehet kutatni). Az első egyértelmű és körülhatárolható feliratcsoport a

szkítakorból származik, elsősorban agyagedényekre írott jelekből áll. Tipikusan az edények füle alatt felbukkanó, utólagos jelölések, amelyek egyetlen jelet tartalmaznak: nem szöveg, hanem szimbólumok. Néhány jellemző jel többször ismétlődik. Mindebből valószínűsíthető, hogy funkciójukat tekintve számjelölések, de bizonyosan nem az edények űrtartalmát mérik (előfordul különböző méretű tárgyon ugyanaz a jel). I, Λ, X alapelemeket feltételezve egy lehetséges számsor nagyjából rekonstruálható. Igen kevés eltérő jelölés van, amely égetés előtti, vagy pedig több jelből álló, szövegszerű sorozat. Bár ezekben is többször előfordulnak a feltételezett számszimbólumok, a csekély mennyiségű anyag miatt e feltételezett „szövegek" megfejtése egyelőre lehetetlen.

A cikk 15 feliratos tárgy katalógusát és feliratai leírását is tartalmazza.

Fehér Bence: Rovásírással – latinul. ***Antikvitás & Reneszánsz,*** **1. (2019) 4. sz. 119–130. ISSN: 2677-0903**

A magyar rovásírás (vagy más terminológiával élve: a székely írás), melyet a 10–14. századokban csak ritkán használtak, a reneszánsz korban népszerűbb lett. A fennmaradt írásoknak gyakran megfogható a kapcsolata a katolikus egyházzal, így úgy tűnik, használata inkább a művelt rétegben volt divatos. Ezt erősíti, hogy van néhány példa arra is, hogy az eredetileg a magyar nyelv számára tervezett betűket latin szavakra használták vagy azokkal kombinálták. Így pl. a sepsikilyéni unitárius templom falgraffitójának szerzője azt írta: X ſcribſit ◦ ← BNDK2 I[[L]]`Ly´ES, vagyis Benedek Illyés scripsit (írta). Valószínűleg van egy másik hic fuit-graffito is Berekeresztúron 1581-ből, amelyet részben rovással írtak; egy rövid spontán szöveget pedig Marsigli rovásbotja leírásának végéhez jegyzett az ún. B írnok. A leghíresebb példa Szamosközy István latin epigrammája 1604-ből, egy gúnyvers Rudolf király és császár ellen, amelyben a rovásírást titkosírásnak használta. Ehhez a szerzőnek helyesírási szabályokat kellett felállítania a latin nyelv rótt formájára, és részben a grafotaktikai jellegzetességeket is a

latin szokásokhoz igazította. (A kézirat egyébként eltérő kéz utólagos javításait is tartalmazza, amelyet sajnos nem tudunk datálni.)

Fehér Bence: Menandrosz protector és műve. In: *Menandrosz protector töredékei* (fordította: Fehér Bence) Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2019. 179–192. (Magyarságkutató Intézet Kiadványai 4.) ISBN: 9786156117014

Menandrosz protector a 6. század harmadik nagy bizánci történetírója, aki Mauricius császár uralkodása alatt írta meg a század második felének történetét. A nagy lélegzetű műből csak töredékek ismertek, ezeket jórészt Bíborbanszületett Konstantin császár három forrásgyűjteménye őrizte meg. A szerző írásművészete és szellemi függetlensége nem érte el Prokopioszét és Agathiászét, és nehézkes görögségét néha nagyon nehéz megérteni. Viszont, bár a korszak történetét sokan megírták, Menandrosz bizonyos szempontból egyedülálló és éppen ezért nagyon fontos a magyar őstörténet számára is: ami fennmaradt belőle, döntő többségben a külpolitikára vonatkozik, a diplomáciára és az ezzel összefüggő hadműveletekre. Ebből következik, hogy minden kortársánál részletesebben és remélhetőleg pontosabban ír a korabeli barbárokról, más, így a Kárpát-medencei avar birodalom megalapításáról és a türk birodalom fénykoráról pótolhatatlan adatokat hagyományozott ránk. A szerző élete alig ismert, de a császár támogatásával, mai szóval ösztöndíjával dolgozott, és ez is segítette hiteles adatok összegyűjtésében – mondhatjuk akár, hogy udvari történetíró volt.

Fehér Bence – Puskás-Kolozsvári Frederic: A múzeumban lévő két tászok-tetői kő. In: Puskás-Kolozsvári Frederic – Neculai Bolohan (szerk.): *A tászok-tetői írott kövek. Pietrele scrise de pe culmea Tasoc.* Tarisznyás Márton Múzeum, Gyergyószentmiklós, 2019. 105–124.

A Tarisznyás Márton Múzeumban két tászok-tetői írott kő található, ezeket 1962-ben szállították be a hodosi iskola udvaráról (ahová 1943-ban kerültek). Ezek azonosak Kovács István 1913-ban talált III. és V.

kövével. A III. kő felső lapján és négy oldalán is láthatók (részben mára teljesen elmosódott) rajzos vésetek: egyvonalas ábrák, kétvonalas ábrák, nyugati oldalfalán egy kerek tamgaszerű jel, valamint csillagalakok – és a felső lapon néhány modern véset is. A kisebbik V. kő szabálytalanabb alakú, eredetileg hasonló ábrázolásokkal, ezeket azonban 1943–1962 közt keletkezett modern vésések nagyrészt tönkretették. A jelek több időbeli réteget alkotnak, ezek közt jelentős időbeli különbség lehet. A modern vésetek metszik a csillagalakokat, azok pedig a többi, régebbi ábrázolást. Ezek nagy többségében képi ábrázolások, egy részük valószínűleg tulajdonosjel vagy irányjelző, egy-két rövidebb jelcsoportról azonban feltehető, hogy valamilyen írást alkot (nyilván ugyanazzal a funkcióval). Határozottan nem állítható, hogy rovásírás lett volna rajtuk. Az andezittufa kövek anyaga puha, felszínük ezért sérülékeny, a rájuk vésett jelek ezért nem túl hosszú életűek.

Fehér Bence: Modern filológiai teendők a magyar őstörténet középgörög forrásai körül. In: Sudár Balázs – Türk Attila (szerk.): *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16.* BTK MŐT – Martin Opitz Kiadó – PPKE, Budapest, 2019. 43–44. ISBN: 978-963-9987-57-9

A magyar őstörténet görög forrásai középgörög nyelvállapotúak. Ekkor klasszicizáló irodalmi nyelv és nagyon eltérő népnyelv élt: ennek a hatása nem csak abban mutatkozik meg, hogy egy kifejezést hogyan értsünk, hanem abban is, hogy pl. egy idegenből átírt nevet hogyan ejtsünk. Görög feliratos források is vannak Kelet-Európában, a Kárpát-medencében is. Közismert a nagyszentmiklósi kincs görög felirata: erről is kétszáz év után még többféle olvasat forog. Ezek közül részben közel állhat a valósághoz Fehér Gézáé és Vékony Gáboré – nem a publikált, hanem egy bővebb, meg nem jelentethetett kéziratban olvasható! Ez, ha igaznak fogadjuk el, kapcsolódik a magyar őstörténethez, de nem úgy, ahogy Vékony gondolta, nem a kincs magyar tulajdonlását, hanem a kincs tulajdonosai és honfog-

laláskori utódaik közti kontinuitást valószínűsíti. E korszakban volt köznépi görög írásbeliség is, ezt két eddig félreértelmezett avar temetőlelet példájával illusztrálhatjuk.

A szépirodalmi források közt Bíborbanszületett Konstantin a legfontosabb, de életműve csak történelmi szöveggyűjteményeivel (Excerpta) együtt teljes. Ezek régebbi fontos írók töredékeit őrizték meg. Az egyenetlen szövegek szinte megoldhatatlan problémákat vetnek fel, egyes mondatok jelenthetnek valamit és annak az ellenkezőjét is. Konstantin egyenletesebb szövegében is vannak többértelmű szerkezetek. Fontos feladata lenne a kutatásnak e szövegrészek összegyűjtése, és annak megállapítása, hogy hol lehetséges a valószínű értelem feltárása.

Paulus Orosius (ford. Fehér Bence): *Világtörténelem hét könyvben a pogányok ellen*. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2019. ISBN: 9786155601828

Fehér Bence: Utószó és térkép Paulus Orosius világföldrajzához. In: Paulus Orosius: *Világtörténelem hét könyvben a pogányok ellen*. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2019. 343–353. ISBN: 9786155601828

Paulus Orosiusnak, a fiatal ókeresztyén történetírónak történelemfilozófiai alapvetése körülbelül 1600 éve látott napvilágot, magyarul viszont mostanáig nem olvashattuk; e művet fordította és magyarázta most Fehér Bence. A művet a modern korban általában – nagyon igazságtalanul – felszínesnek és elavultnak tekintik, kétségtelen hibáit azonban főleg a szerző fiatalsága magyarázza, de ez nem kisebbíti a maga korában abszolút újszerű nézőpontjának értékeit. Ez az első ismert egységes történelemelméleti monográfia és az első mű, amely koherens keresztyén szempontból, a pogánysággal vitatkozva ír a történelemről. Nem a tényanyag az érdekes benne, ami hiányos és néha téves, hanem az értelmezés: Orosius a történelemben világos fejlődést lát a régi korok embertelenségéből a nagy birodalmak kegyetlen háborúin át a római császárkor jogállama

és az ezzel párhuzamosan kibontakozó keresztyén társadalom felé. Saját korát egyébként sokkal vázlatosabban és kevésbé hitelesen írja le, de a régi korokban főleg a hibák és bűnök bemutatása meggyőző; legmeglepőbb a jövő objektív és optimista szemlélete: szerinte a Római Birodalom esetleges pusztulása is csak átmenet egy fejlettebb és békésebb jövőbe, a majdan megvalósuló keresztyén jogállamok felé.

A szerző földrajzi bevezetőjében egy részletes térképmelléklet is segít eligazodni.

Fehér Bence – Kovács Péter (szerk.): *Studia Epigraphica Pannonica vol. X. Felirattani kutatások 2018-ban*. Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület, Budapest, 2019. ISBN 978-615-5702-03-7

A tanulmánykötet hat magyar kutató felirattani írásait tartalmazza, azzal a céllal, hogy a 2018-as év Pannoniára és előterére vonatkozó friss epigráfiai kutatásainak eredményeit magyar nyelven a nagyközönség elé tárja. A tanulmányok sorát Fehér Bence két „barbár" írásokat elemző írása nyitja. A többi szerző római feliratokat elemez. Kovács Péter két cikkében már régebben közölt feliratokat értelmez újra Rákoscsabáról, illetve a későrómai Valerius Dalmatius bronztáblába vésett beremendi feliratát; egy további írása távolabbról kapcsolódik a felirattanhoz, a 4. századi Szent Anastasia mártír feliratokkal is dokumentált sirmiumi kultuszát tárgyalja. Prohászka Péter (Kovács Péter társszerzőségével) két elveszett feliratot rekonstruál a 19. századi, illetve 1914-es dokumentáció alapján. Mathédesz Lajos (társszerzőivel) a Felvidék római emlékeiből közöl két újdonságot: bélyeges téglákat Ószőnyből és egy újraértelmezett kőemléket Oroszvárról. Szabó Ádám tanulmánya egy szinte ismeretlen municipiumot lokalizál Környére, és a municipális élethez kötődő feliratokat elemzi. A kötetet egy fontos archív anyagot közlő sorozat következő darabja zárja: Tóth Istvánnak Aquincum vallási feliratait összegyűjtő korpusza a szerző halálakor kéziratban maradt, Fehér Bence szerkesztésében ez az anyag most jelenik meg részletekben, ezúttal a negyedik folytatásban.

Fehér Bence: *Trója I.* Holnap Kiadó, Budapest, 2019. ISBN: 978-963-3492-89-5

A történelmi regény a bronzkor eseményei közé viszi vissza az olvasót, abba az eseménysorba, amely az európai történelemszemlélet és irodalom közös mitikus alapja: a trójai háború korába. Arról az időszakról ad egységes képet, hűen a mondai örökséghez, de a modern kor számára is megvilágítva a szereplők gondolkodását és cselekedeteit, amelyről a klasszikus irodalom egybefüggően nem beszél. Homérosz az Íliasz történetét befejezi ott, amikor Trója ostromának tizedik évében Akhilleusz párviadalban megöli a védők vezérét, Hektórt; a fonalat tíz évvel később ott veszi fel, hogy Odüsszeusz már hazafelé tartó útja eseményeit meséli. Mi történt közben, hogy' vette be Odüsszeusz a várat, mi lett a trójaiak és akhájok sorsa, hová lett a világszép Helené királyné elrablója, az istennők felett ítélkező Parisz, és hová lett maga Akhilleusz? A háromrészes regénysorozat első kötete odáig követi az eseményeket, hogy Akhilleuszt utolsó dicső csatái után Parisz megöli, társai eltemetik, és örökségét botrányos módon osztják el, újabb hősök halálát okozva ezzel – a trójaiak pedig már-már győztesen maradnak a harctéren.

Ferenczi Gábor: Gyökszótár és nyelvjárás: a gyökrendre építő szótáraknak a tájnyelvekhez való viszonya. In: Horváth Katalin – H. Tóth Tibor – Ferenczi Gábor (szerk.): *Czuczor–Fogarasi-tanácskozás A magyar nyelv szótára pótkötetének megjelenése alkalmából. Tanulmánykötet a Magyar Nyelvstratégiai Intézet által 2018. december 13-án rendezett tanácskozáson elhangzott előadásokból.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2019. 145–162. 2019. (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 8.)

A magyar nyelvtudomány történetének szótárírói hagyományát vizsgálva rögvest világossá válik, hogy Czuczor Gergelynek és Fogarasi Jánosnak A magyar nyelv szótára című munkája nem előzmény nélküli a gyökrendre építő szótárak sorában. Elemzésem alapjául további két olyan szótári munka szolgált, amely a Czuczor–Fogarasi-szótár közvetlen előzményének te-

kinthető: Kresznerics Ferencnek a Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal című műve, valamint Kassai Józsefnek a Származtató, s gyökerésző magyar-diák szó-könyv, a mely a magyar szókat gyökeröknél fogva nyelvtanítólag, s itéletesen adja elé című szótára. A szerzőknek az anyanyelvjárásukkal, illetve egyéb, a nyelvhasználatukat potenciálisan alakító nyelvjárásokkal való kapcsolatának – életrajzi-tudománytörténeti szempontú – rövid áttekintése után a fent említett három szótári munkát egymás mellé állítva vizsgáltam. Tanulmányomban azt vázoltam fel, hogyan viszonyulnak a szerzők a tájszavakhoz, tehát hogy az általuk összeállított szótári anyagban országos viszonylatban milyen mennyiségben és milyen elméleti-módszertani megfontolás alapján szerepeltetnek tájnyelvi elemeket.

Ferenczi Gábor: Nyelv(járás)i tudat és nyelv(járás)i attitűd vizsgálata felső tagozatos tanulók körében. In: Bódi Zoltán – Ferenczi Gábor – Pál Helén (szerk.): ***A magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben. Tanulmánykötet a Magyar Nyelvstratégiai Intézet által 2018. december 4–5-én rendezett konferencián elhangzott előadásokból.*** **Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2019. 195–237. (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 9.)**

Tanulmányom a nyelvi tudatosság és a nyelvi attitűd kérdéskörével foglalkozik. Azt igyekszik feltárni, hogy az ostffyasszonyfai Petőfi Sándor Általános Iskola 5. és 8. osztályos tanulóinak körében milyen mértékű a nyelvjárási tudatosság, vagyis az anyanyelvjárásra vonatkozó ismeretből mennyi hozható felszínre; illetve miként viszonyulnak a tanulók e tudásukhoz. A megkérdezettek a helyi tizenegy és tizennégy éves korosztályt képviselik. A helyi nyelvjárási sajátosságokat különböző nyelvi szintek szerint – a hangtan, az alaktan és a szókészlet területén – vizsgálom, a köznyelv és az általuk beszélt és írott nyelvváltozat tükrében. E kérdések taglalása után térek ki a helyi anyanyelv-oktatási sajátságokra – mint a nyelvhasználatot alakító tényezők egyikére – a tanulókat tanító magyartanár bevonásával.

Horváth Katalin – H. Tóth Tibor – Ferenczi Gábor (szerk.): *Czuczor–Fogarasi-tanácskozás A magyar nyelv szótára pótkötetének megjelenése alkalmából. Tanulmánykötet a Magyar Nyelvstratégiai Intézet által 2018. december 13-án rendezett tanácskozáson elhangzott előadásokból.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2019. (A Magyarságkutató Intézet kiadványai 8.)

A Magyar Nyelvstratégiai Intézet (MANYSI) 2018. december 13-án Czuczor–Fogarasi-tanácskozást tartott A magyar nyelv szótára (1862–1874) pótkötetének megjelenése alkalmából. A Toldalék. Fogarasi János szótári jegyzetei címmel 2018-ban először publikált, a nagyszótár javításait és kiegészítéseit tartalmazó pótkötet azt a kéziratban maradt, befejezetlen jegyzetanyagot tartalmazza, melyen Fogarasi János Czuczor Gergely halála után (1866) haláláig (1878) dolgozott. Tanulmánykötetünk a konferencia előadásaiból készített dolgozatokat fogja egybe. A tanulmányok sorát a Toldalék kéziratos jegyzetanyagának gondozását, a pótkötet szerkesztési munkálatait bemutató írás nyitja meg. Az ezt követő tanulmányok többféleképpen kapcsolódnak Czuczorék korához, a romantika meghatározó irányzatához, a bölcseleti nyelvészethez és ennek kiemelkedő teljesítményéhez, a nagyszótárhoz. A nyelvtudomány- és eszmetörténeti vonatkozású dolgozatokat a nagyszótár és a szaknyelvek, illetőleg a gyökszótárak és a nyelvjárások viszonyát vizsgáló írások követik. A sort a nagyszótár központi témájára, a szókincs belső rendszerére, a nyelvi variabilitás kérdéseire, az alakváltozatoknak a magyar szócsaládokban betöltött alapvető szerepére összpontosító értekezések zárják. Kötetünket annak reményében bocsátottuk útjára, hogy – az utóbbi évek Czuczor–Fogarasi-konferenciakötetеinek anyagához hasonlóan – sikeresen járul hozzá a nagyszótárnak és korának régóta várt elfogulatlan, tárgyilagos, korszerű újraértékeléséhez, méltányos és hiteles recepciójához.

Katona József Álmos: A nagy székely mesemondó – Jobban oda kellene figyelnünk Benedek Elek életművére. Megjelent nyomtatott formában a vidéki napilapokban, 2019. szeptember 28.

Az ismeretterjesztő újságcikk Benedek Elek születésének 160. évfordulójára készült, és az ország összes helyi, megyei napilapjában megjelent. Rávilágít arra, hogy „Elek apó" mennyire sok oldalú volt, hogy foglalkozott a mesegyűjtés mellett verseket, regényeket, mesedrámákat és saját meséket is írt, sőt gyakran elő is adta egyiket-másikat, tehát igazi mesemondó volt. Többek között hatást gyakorolt Tamási Áronra, Dsida Jenőre, Áprily Lajosra és Reményik Sándorra is.

A cikk további részeiben olyan kérdésekre adok választ, mint például, hogy miért jelentős Benedek Elek fő műve, a Magyar mese- és mondavilág, milyen egyezések és különbségek vannak egyes népek mesevilága között (így például a német és a magyar között), keletkeznek-e manapság újabb mesék, mennyire fontos az önazonosság szempontjából a mesék hallgatása főként gyerekkorban, és hogy összességükben – a közhiedelemmel ellentétben – miért nem csak a gyerekeknek szólnak a mesék?

A fenti kérdésekre a válaszokat Benedek életművének rövid áttekintése, felvillantása révén adom meg, egy egészen más tudományos, mégis a laikusok számára is könnyen befogadható nézőpontot érvényesítve.

Katona József Álmos: Miért nem kellene lájkolni? Megjelent nyomtatott formában a vidéki napilapokban, 2019. november 17.

A cikk a magyar tudományosság hónapjához, azon belül is elsősorban a magyar nyelv napjához kapcsolódóan íródott. Alapfelvetése, kérdésköre a magyar nyelv sorsa a 21. és az elkövetkezendő évszázadokban. Ez a cikk lényegében nemcsak nyelvművelési kérdésekre, de magára az egész nyelvi tervezésre is rávilágít, pontosabban annak mibenlétére. Ugyanis a nyelvi tervezés – mintegy a nyelvtörténet kontinuumaként – az adott nyelv vagy nyelvek jelenlegi állapotaival, tendenciáival és jövőjével foglalkozik, a felvetődő problémákra, kérdésekre igyekszik szakmai választ adni a tudományosság, a racionalitás és a gyakorlatiasság keretein belül.

Az írásban kifejtem, hogy a magyar nyelv alapvetően egyelőre nem veszélyeztetett az UNESCO által alkalmazott nyelvi vitalitási mérce szerint,

azonban a határon túli magyar nyelvhasználat, tehát az őshonos magyar kisebbségek nyelvhasználata meglehetősen az. Ez számunkra (nemzet) közösségként azért is jelenthet problémát, mert számos nyelvváltozatot találni határainkon túl is, ezek megőrzése pedig a magyar nyelv gazdagságának, ezáltal szó szerint vett gazdasági versenyképességének egyik záloga. Mindemellett a magyarországi nyelvhasználatot is érik olyan hatások, amelyek nem feltétlen garantálják utóbbiakat, így például az angol nyelvi hatások. Ha az angol szavakat indokolatlanul és válogatás nélkül vesszük át, akkor hosszabb távon számos olyan nyelvi jelenség is kilátásba helyeződik, amelyik az egységet megbontja, az egységen belül meglevő változatosságot pedig leépíti. Ezért nem kellene lájkolni és kommentelni, amikor tetszikelni és hozzászólni is lehet.

Katona József Álmos: A határon túli nyelvhasználat és a határon túl használt tankönyvek nyelvezetének összefüggései. Új Pedagógiai Szemle, (2019) 5-6. sz. 78–94.

E rövid tanulmány alapja az az előadás, mely azonos címmel hangzott el 2018. november 21-én Az anyanyelvi nevelés közös lehetőségei és dilemmái konferencián, mely konferenciát a Magyar Nyelvstratégiai Intézet és az Eszterházy Károly Egyetem – Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet közösen szervezett.

A tanulmány első felében általában szólok a nyelvről és a nyelvhasználatról, leginkább nyelvfilozófiai, illetve kognitív szempontból. Ezután kitérek azoknak a kérdőíveknek a bemutatására, melyek egy próbakutatás részeként lettek megküldve a Külhoni Magyar Oktatási Tanács tagjainak. A cél az volt, hogy betekintést nyerjünk a határon túl használt tankönyvek anyanyelvi neveléshez kapcsolódó legaktuálisabb problémáiba, kezdve olyan alapvető dolgokkal, mint például a tankönyvek összeállításának, beszerzésének lehetőségei, jogi háttere, majd pedig konkrét nyelvészeti kérdések, mint például a terminológiahasználatra vonatkozók. Zárásul olyan nyelvi, nyelvhasználati összefüggésekre kívánok rávilágítani, melyek – re-

ményeim szerint – mind a szakma, mind a közigazgatás számára hasznosak lehetnek, s így további kutatásoknak, felméréseknek adhatnak teret.

Pál Helén: A nyelvjárások visszaszorulása és a magyarországi falvak. In: Bódi Zoltán – Ferenczi Gábor – Pál Helén (szerk.): ***A magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben. Tanulmánykötet a Magyar Nyelvstratégiai Intézet által 2018. december 4–5-én rendezett konferencián elhangzott előadásokból.*** **Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2019. 343–383. (Magyarságkutató Intézet Kiadványai 9.) ISBN: 9786150074887.**

A magyarországi falvak jelentős részét érinti a lakosság csökkenése. Ez a csökkenés az apró- és törpefalvakat illetően (is) probléma, hiszen e települések esetében a legszembetűnőbb az elvándorlás, a születések számának csökkenése vagy az elöregedés. A dolgozat annak a hat megyének az apró- és törpefalvaival foglalkozik, amelyekben a legtöbb ilyen település található. A Központi Statisztikai Hivatal legújabb adatai is alátámasztják a már eddig is tapasztalt tényeket, miszerint a kistelepülések a csökkenő lakosságszám miatt legtöbbször nem tudják gazdaságosan működtetni (később pedig egyáltalán nem) az alapellátást nyújtó intézményeiket, ezek megszűnése pedig a fiatalok és a még aktív korosztályok elvándorlását is eredményezheti. A nyelvjárások szempontjából is vizsgálandó ez a jelenség, mivel a kutatások szerint a nyelvjárások használata elsősorban a vidékhez köthető. A kistelepülések elnéptelenedése pedig akár nyelvjárások eltűnését is okozhatja. A dolgozat második része olyan javaslatokat sorakoztat fel, amelyek előmozdíthatják e kistelepülések fennmaradását. Az adatok azt mutatják, hogy a kistelepüléseket érintő problémák megoldása összetett feladat.

Pál Helén: Humor a bukovinai székely népmesékben. ***A VI. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai és előadói.*** **(Absztraktfüzet.) Líceum Kiadó, Eger, 2019. 43. ISBN: 978-963-496-130-7.**

A bukovinai székelyektől számos népmesét feljegyeztek, ezek közül több is a hallgatóság megnevettetésére törekszik. Az előadásomban előkerülő mesék egy részét évtizedekkel ezelőtt gyűjtötték, a bennük lévő humor egy korábbi, elsősorban a paraszti életformához kapcsolódik. Ezekből a mesékből az adott falusi közösségről is képet kapunk. A példaként előkerülő történetek között leányoktató mese és emberi gyarlóságokat kifigurázó történet is lesz, ezek humorát is tanulmányozom. Azonban a népcsoport tagjai körében ma is népszerű a mesélés, az anekdotázás, és manapság új közegben, a hagyományos mesélési helyszíneken kívül is hallhatók mesék. Például Sebestyén István kakasdi mesemondó, népművész előadói stílusa akár széles közönség számára is szórakoztatóvá teszi ezt a néphagyományt. Tabunak számító témákat, pajzán történeteket remek humorral ad elő, a meséit pedig könyvben is megjelentették. A pajzán történetekben a tiltott, titkos, nem kimondható cselekedeteket vagy ilyen testrészek neveit írja körül, nevezi meg humorosan, majd tanulságos mesét kapcsol hozzá. Előfordul, hogy az előadó a mesemondás során több szinten is humort alkalmaz. A példaként hozott mesékben egy-egy abszurd eset is lehet a humor forrása. Említést kell tenni a bukovinai székely népmesékben megjelenő élvezetes tájnyelvről is, a mesékben gyakran a tájszavak is a humor szolgálatában állnak.

Régészeti Kutatóközpont

Gulyás Gyöngyi – Gallina Zsolt – Türk Attila: Újabb régészeti adatok a Duna-Tisza köze honfoglalás kori településtörténetéhez és a 10. századi bolgár-magyar kapcsolatok kérdéséhez egy tázlári sír kapcsán. In: Sudár Balázs – Türk Attila (szerk.): *„Hadak útján". A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája.* Budapest, 2019. 115–121.

2018 februárjában Tázláron egy templom körüli temető területén honfoglalás kori sír került elő. A NyÉNy–KDK-i tájolású sírgödörben egy 50 év feletti nő csontváza feküdt, lábvégei előtt és felett, lóbőr nélküli részleges lovastemetkezéssel.

A sírban összesen 94 db melléklet volt. A két ezüst karikaékszer mellett a ruházata mell- és a has tájékán egy-egy apró bronz fülesgomb zárta, annak alját keskeny, vékony ezüstlemezek díszítették. Az elhunyt a bal kezén ezüst pántkarperecet, ujján ezüst pántgyűrűt figyeltünk meg, míg mellkasán egy vasár feküdt. Lábbelijének fejrészét összesen 61 db apró, félgömbfejű ezüstverettel varrták ki. Az elhunyt nő feje alá helyezték a nyerget és a lószerszámzatot, köztük a kisméretű, aszimmetrikus, körte alakú vaskengyeleket, valamint az oldalpálcás zablát. Továbbá a szíjazatot is, amelyet háromféle méretű rozettás, ónozott bronz verettel (összesen 12 db) és egy szintén rozettás mintájú nagyszíjvéggel díszítettek.

A rozettás lószerszámveretek a korszak régészeti hagyatékának egy jellegzetes csoportját alkotják. A Duna-Tisza közére kifejezetten jellemző a tárgytípus. A Kiskunság szívében napvilágra került sír a kiskunhalasi pusztában nem egyedülálló, ugyanis Balotapusztán és Kiskunhalas–Dénes Marcell utcában is találtak egy-egy, a tázlárihoz hasonló női sírt. E sírok hazánk egész területén előfordulnak s egy zárt, a hagyományaihoz jól kivehetően ragaszkodó, feltehetően rangos társadalmi csoport tagjai lehettek. Elterjedésük talán összefüggésben áll az egykori nemzetségek el-

helyezkedésével, nem tekinthető ugyanis véletlennek, hogy rendre 10–15 km-re kerülnek elő egymástól.

A tázlári temetkezés legérdekesebb lelete a bal felkar mellett fekvő, nyújtott tojásdad testű korsó, fehér alapon vörös rácsmintával festve. A lelet a honfoglalás kori régészeti hagyatékban egyelőre teljesen egyedül álló. Az edény legközelebbi párhuzamát az Első Bolgár Cárság 10. századi fővárosából, Preszlavból. E lelet biztosan új fejezetet nyit a 10. századi Kárpát-medence és Bulgária kapcsolatrendszerének vizsgálatában. A két térség 10. századi anyagi műveltségének összefüggései tehát új szempontból is megerősítést nyertek.

A tázlári temetkezés radiokarbon kormeghatározásának eredménye alapján a sírt 10. század első kétharmadában, a legnagyobb valószínűséggel a 10. század közepe táján ásták meg. Ez összehangban áll a régió 10. századi településtörténetéről eddig ismert adatokkal, s a leletek tipokronológiai eredményeivel.

Gallina Zsolt – Gulyás Gyöngyi: Pillanatképek Északkelet-Magyarország őskorából. 15 éves az Ásatárs Kft. *Magyar Régészet online magazin,* 2019 ősz, 12–19.

A 15 éves Ásatárs Kft, eddig 16 megyében végzett régészeti munkát,1,5 millió m^2-en önálló ásatást, és 2,5 millió m^2-en folyatott régészeti bontómunkát. Hazánk meghatározó és mindenkitől független régészeti szervezete voltunk és vagyunk, és e függetlenségünket szeretnénk megőrizni a jövőben is.

A cikkben három olyan lelőhelyet mutatunk be, melyek az elmúlt két évben szervezetünk meghatározó munkái voltak.

Késő rézkori állat- és embertemetkezések Gyöngyösön

2017-ben a Gyöngyös határában épülő ipari park területén, a mintegy 8 hektárt érintő feltárás során szinte kizárólag a Pécel-Badeni lelethorizont (Kr.e. 3600/3500–2800/2700) településének maradványai, több mint

1300 objektum, kerültek felszínre. Ezzel a legnagyobb felárt késő rézkori magyarországi lelőhelynek tekinthetjük.

Több mint 100 gödörben főleg szarvasmarha, kisebb részben kiskérődző vagy kutyavázat figyeltünk meg. A sötét képet tovább árnyalta, hogy az agrárrítust képviselő állati áldozatok (ún. *bothros*ok) mellett számos objektumban leltünkemberi maradványokat és 3 sírt is.

Nagy kérdés, hogy ezek a jelenségek egy, a fiatal egyedeket feláldozó véres szertartás részeiként vagy a közösséget ért ismeretlen krízishelyzetre (háborúra, járványra stb.) adott válasznak tekinthetjük e cselekvés-sorozatokat? A csoportokban elhelyezkedő állat- és embertemetkezések, illetve egész edényeket tartalmazó áldozati gödrök rituális helyszínekként is értelmezhetőek. A maradványok azonban csak az áldozatokra utalnak, az „elkövetők" és pontos indítékaik még homályba maradnak.

A Pilinyi-kultúra urnatemetője Szikszó határában

2018-ban az M30-as gyorsforgalmi út megelőző feltárásakor, a borsod megyeiSzikszó–Gémeskúti-nyomás lelőhelyen több mint 63.000 m²-t kutattunk meg, mely során 1061 őskori jelenségkerült feltárásra. A területen két késő bronzkori temetőrészlet, összesen 50 sírja is feltárásra került.

A késő Pilinyi-kultúra (Kr.e. 1500–1200) hagyatékának tekinthető sírgödrökben a halotti máglyán elhamvasztottak maradványait viseleti- és/vagy használati tárgyaikkal együtt urnákba helyezték, melyeket általában egy-egytállal fedtek le. Az emberi hamvak között rendre találtunk bronz ékszereket és több, a halotti máglyán kissé eldeformálódott bronz tőrt.

Szkíta település Halmajról

A Halmaj–Kiskinizsi-dűlő lelőhely a Hernád-folyótól Ny-ra terül el. Az általunk feltárt lelőhelyrészen 2018–2019-ben 43.864 m²-en 1197 jelenség került napvilágra. Ebből egy szkíta települést (Kr. e. 6-5. század) emelhetünk ki, mely nagysága alapján a legnagyobbak közé sorolható a Kárpát-medencében.

Különböző típusú és csoportokba szerveződő, több mint 100 szkíta kori földbe mélyülő struktúra, oszlopos szerkezetű épület, alapozóárok, kerekded és szögletes alaprajzúgödör- és veremépület került elő. Az összetett szkíta közösség tagjai helyhez kötöttebb formában állatot is tartottak, de földet is műveltek, a helyi nyersanyagot feldolgozták (csontművesség, szövés-fonás, gabonaőrlés), azaz komplex gazdálkodást végeztek a Hernád mentén.

Gallina Zsolt – Gulyás Gyöngyi: Vaskori aprójószág madártávlatból. Egy szkíta kori település a Hernád völgyében. *Határtalan Régészet,* IV. (2019) 3. sz. 52–57.

Kr. e. 7–4. század között a Tisza-vidékének alföldi és hegyvidéki részein, így Hernád völgyében is szkíta népcsoportok telepedtek le. 2018-2019. során, e középső vaskori kultúr-csoport igen nagy kiterjedésű településének részletét tártuk fel az M30-as autóút nyomvonalába eső Halmaj település határában (Kr. e. 6–5. század). A Hernád völgyéből kiemelkedő dombon és annak keleti lejtőjén, több mint 4 hektárnyi területen elnyúló, több mint 1100 jelenségből álló, falusias jellegű települést tártunk fel. Ezzel a Kárpát-medence egyik legnagyobb ilyen korú település részlete került napvilágra.

A lelőhelyrészen különböző típusú és csoportokba szerveződő, száznál több szkíta kori földbe mélyülő struktúra, oszlopos szerkezetű épület, alapozóárok, kerekded és szögletes alaprajzúgödör- és veremépület került elő.

A település D-i részén meghatározó volt az állattartásra utaló, ahhoz szorosan kötődő objektumok rendszere. É-i felét árokrendszerek tagolták, itt inkább kötöttebb állattartáshoz kapcsolható veremépületek, (sertés) ólak, kerekpásztorkunyhók, valamint tároló építmények, műhelyek határozták meg a képet. Az összetett szkíta közösség tagjai azonban földet is műveltek és a helyi nyersanyagot is feldolgozták (csontművesség, szövés-fonás, gabonaőrlés).

Az utóbbi időben feltárt lelőhelyek alapján láthatjuk, hogy a „szkíták" több lábon álló gazdálkodást folytattak a Hernád-völgyében, településenként is eltérő hangsúlyokkal. Az a kérdés, hogy az adott település volt-e „komplex" gazdálkodású, netán a téli-nyári szállások még nem elkülönített rendszerében látjuk változatosságot vagy voltak egymástól független, kifejezetten vándorló állattartó és földműves csoportok

A Hernád-völgyében, a folyó közelében nagyobb szkíta települések 10-20 km ként ismétlődő láncolata figyelhető meg. Talán ennek kijárati részét uralhatta a Kárpát-medence egyik leghíresebb kincsének, a Mezőkeresztes–zöldhalompusztai aranyszarvas alakot formáló fejedelmi hatalmi jelvénynek a tulajdonosa.

Horváth Ciprián: *Régészeti tanulmányok a Bodrogköz 10–11. századi településtörténetéhez.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2019. (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 1.)

A kötet a Bodrogköz 10–11. századi településtörténeti folyamatait mutatja be az olvasónak, a területről napjainkig előkerült temetők és sírleletek elemzése alapján. A régészeti forrásbázis vizsgálata azonban nem csupán a címben jelzett településtörténeti folyamatok rekonstruálását teszi lehetővé, hanem a társadalom szerkezetének, a hatalmi struktúrák modellezésének, vagy a közösségek gazdasági és kulturális kapcsolatainak, illetve hitvilágának vonatkozásában is releváns információkat tartalmaz. Mivel a hasonló kérdéseket fókuszába állító kutatás elsődleges feladata természetes módon forrásbázisának feldolgozása és közzététele, ezért a kötetben elsőként a terület öt temetőjének részletes ismertetésére kerül sor. Ezekről a lelőhelyekről a kutatás mindeddig nélkülözte az összefoglaló közlést, vagy a részleteiben több alkalommal megkutatott lelőhely egészéről nem állt ilyen rendelkezésre, illetve az újabb kutatások jelentősen bővítették ismereteinek az adott lelőhelyről. Mindez már megalapozza a részletes településtörténeti elemzést, mely a mikrorégió teljes forrásbázisát – mintegy 42 lelőhelyet – figyelembe véve ismerteti a településtörténeti

kép változásait, a régészeti leletanyag mellett természetesen a társtudományok eredményeire is támaszkodva. Ennek során rámutat a fejedelmi központ 10. század közepén történő megszűnését követő változásokra, a települési tömb átrendeződésének folyamataira, egyben keresve a választ egyes 11. századi közösségek eltérő szokásainak okaira is.

Kiss P. Attila: Waffengräber der Mitte und zweiten Hälfte des 6. Jahrhunderts im östlichen Karpatenbecken. Die männliche Elite zwischen Gepidenkönig und Awarenkagan? In: Vida Tivadar – Quast Dieter – Rácz Zsófia – Koncz István (Hrsg.): *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches.* Budapest, 2019. 471–294.

Jelen tanulmány egy átmeneti korszakba sorolható jelenséggel, azaz a 6. század második felében a Kárpát-medence keleti felében megjelenő minőségi mellékletekkel eltemetett fegyveres sírokkal és azok értelmezésével foglalkozik. A 6. század dereka és második fele között több olyan temetkezést is ismerünk a régióból, melyek egy átmeneti korszak idején kerülhet földbe. Ezek közül a férfiak közül valószínűsíthetően több is a bűvös 567-es évszám, azaz a Gepida Királyság bukása utáni időszakba hunyhatott el, immár az új politikai formáció, az Avar Kaganátus tagjaként. Az egyes új fegyver és tárgytípusok megjelenése mellett a közös jellemzője ezeknek a lokális elit temetkezéseknek a ló sírok megjelenése, illetve a lószerszámok mellékelése is. A teljes fegyverzettel (esetenként díszfegyverekkel is), több tagból álló övekkel, bronz és üveg edény mellékletekkel, valamint lószerszámokkal eltemetett férfiak a meroving kultúra keleti felén, illetve Skandináviában is ugyanebben az időszakban jelennek meg és feltünésük mögött a kutatás általában az elit hatalmának reprezentáción keresztül történő megerősítését és legitimációját látja. A hasonló jelenségek magyarázataként több lehetőség is kínálkozik a régészeti kutatásban: 1. A túlzott reprezentáció a bizonytalan helyzet (háborúk, dinasztiaváltás stb.) miatt a régi vagy új elit hatalmának megerősítése céljából, 2. gazdasági lehe-

tőségek és kapcsolatok 3. az elitek közötti kommunikáció. Jelen esetben valószínűleg a 6. század derekán jelentkező válságjelenségek lehetnek a fő indikátorok. Az avar főség alá kerülő gepida csoportok körében minden valószínűség szerint a vezetőréteg egy része lecserélődött, ami maga után vonhatta a hasonló, temetkezések szintjén is megnyilvánuló „erődemonstrációt".

Attila P. Kiss: Between Wotan and Christ? Deconstruction of the the Gepidic belief system based on the written and archaeological sources. In: Vida Tivadar – Quast Dieter – Rácz Zsófia – Koncz István (Hrsg.): *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches.* Budapest, 2019. 369–407.

Jelen tanulmány a Kárpát-medence keleti felét a hun és az avar korszak között uraló gepidák hiedelemvilágával és vallásával foglalkozik, melyet az írott és régészeti források összevetése alapján kísérelhetünk meg leírni. Az írott kútfők hiányos és csekély volta ellenére a legtöbb utalás a 6. század időszakában a gepida királyi család és az uralkodó elit ariánus keresztény hitére vonatkozik. Azonban ennek ellenére leszögezhető, hogy a töredékes forrásanyag alapján nem lehet meghatározni, hogy az ariánus egyház milyen mértékben és milyen főség (osztrogót?) alatt lehetett jelen a régióban. Központja és követőinek jelentős része valószínűleg az egykori császárvárosban, Sirmiumban lehetett. A kereszténységnek azonban a régészeti leletanyagban szinte csak minimális lenyomatát fedezhetjük fel. A néhány személyes vallásosságra utaló tárgy mellett egyelőre nem találhatóak az elit központjaiban az áttérés fázisában más esetekben (frankok, angolszászok) megjelenő épített emlékek sem. Az írott forrásokkal ellentétben a régészeti hagyaték főként a korábbi hiedelemrendszerek szívós továbbélését tükrözi. A klasszikus régi germán istenekhez köthető hiedelmek leggyakrabban Skandináviában készült tárgyakon találhatóak meg. Ezek nagy számban kerültek a 6. század folyamán déli germánokhoz is, mely valószínűleg az elitek közötti szoros kapcsolatokkal magyarázható. Az egyes hiedelmek, is-

tenek és természetfeletti a lények alapvetően hasonlóak lehettek a germán közösségek között, bár egyes esetek rámutatnak arra is, hogy természetesen létezhettek regionális különbségek. Egyes germán törzsek uralkodó rétege viszonylag gyorsan kapcsolat került a római és későbbi keresztény kultúrával, vallással, ami rendkívül sok átvételt eredményezett és jelentős hatást gyakorolt már korábban is az egyes törzsek hiedelemrendszerére. Az ilyen jelenségek különösen a nagyobb, különböző helyről származó emberek közösséggé szerveződése folyamán gyorsultak fel. Sok esetben a korszak régészeti anyagában nehéz szétválasztani, a tipikus germán a késői antik pogány vagy akár keresztény elemeket is egy-egy jeleség értelmezése kapcsán. Egyes tárgyak (amulettek), amelyekről a korabeli ember úgy gondolta, hogy meggátolják a gonoszt, könnyen a keresztény közösségekben is használatban lehettek, ugyanis ekkoriban a keresztény egyház még nem szabályozta minden téren az emberek hétköznapjait.

Makoldi Miklós: A tokaji Rákóczi-vár régészeti kutatásának főbb eredményei (2007-2018) In: Makoldi Miklós (szerk.): *Tokaj-hegyaljai és Tisza-menti várak régészeti és turisztikai lehetőségei napjainkban c. konferenciakötet.* Tokaji Múzeum, Tokaj, 2019. 13–26. (Tokaji Múzeum kiadványai I.)

A szerző szerkesztésében megjelent konferenciakötet a Tokaj-hegyaljai és Tisza-menti, Tokaj vonzáskörzetében lévő nagyobb várak régészeti és turisztikai lehetőségeit tárgyalja napjainkban. Ugyanis több környékbeli vár feltárása, sőt jó esetben felújítása is megkezdődött az elmúlt években, melyek jó példával járnak előre a többi vár turisztikai attrakcióinak fejlesztési lehetőségeiben. A kötetben a szabolcsi, a tokaji, a regéci, a sárospataki és a füzéri vár régészeti feltárásai és turisztikai fejlesztései kerülnek bemutatásra.

Mivel a szerző régészként a tokaji vár feltárója is egyben, ezért a kötetben önálló tanulmányban ismerteti a Tokajban 2007-óta zajló feltárások eredményeit, melyek során előkerültek a hajdan nagy területű, 40 000m2-

es vár főbb alapfalai és egykori járószintjei is. Ezek alapján, illetve a tokaji Rákóczi-várról ismert korabeli metszetek tanulságai alapján, mára egész pontosan lehet rekonstruálni a XV. századtól a XVIII. század elejéig álló vár építéstörténetét. Az előkerült számos értékes és érdekes lelet, pedig bizonyítja a tokaji vár hajdan volt hírnevének igazát: azt, hogy egyes időszakokban az építmény királyi szintű rezidenciaként, erősségként is funkcionált. A szerző kitér arra is, hogy feltárások szebb leletei és eredményei a Tokaji Múzeum állandó kiállításán tekinthetőek meg, illetve, hogy a teljesen elpusztult vár területének milyen hasznosítási lehetőségei vannak. Ezekről bővebben Tokaj város főépítésze, Rudolf Mihály értekezik, szintén ezen kötetben megjelent tanulmányában.

Makoldi Miklós: Feltámadhat Tokaj vára? *Várak Kastélyok Templomok*, 2019. június. 4-7.

A szerző a tokaji Rákóczi-vár feltárását végzi 2007 óta. A hajdan volt 40 000m2 alapterületű vár régészeti kutatása meglepően érdekes eredményeket hozott. Kiderült például, hogy a teljesen elpusztultnak hitt erősség alapfalai helyenként még az első emeletig állnak és jelenleg is megvannak a föld alatt. Továbbá a kutatások eredményeképpen sikerült bizonyítani, hogy az alapvetően föld-fa szerkezetesnek gondolt várnak jelentős kőépületei, ágyúkazamatái és lakószárnyai voltak. Az előkerült leletanyag is felülmúlta a várakozásokat, igazolta, hogy a vár például a Szapolyai korban (XV-XVI. század fordulója) igenis királyi rangú várként működött, szépen díszített gótikus stílusban kiépítve, gazdagon berendezve és felszerelve.

A szerző a vár régészeti feltárásainak ismertetése után kitér az eddigi eredményekre alapozható turisztikai hasznosítás lehetőségeire, kihangsúlyozza, hogy Tokaj-Hegyalja névadó településén mekkora jelentőségű turisztikai attrakcióként jelenhetne meg a részben rekonstruálható várterület régészeti parkká alakítása. Ugyanakkor felhívja arra is a figyelmet, hogy a turisztikai hasznosításhoz vezető út mennyire rögös és sok esetben mennyire gátolja azt például pályázati rendszerek bürokratikus volta.

Makoldi Miklós – Simon Zoltán: A tolcsvai Kisboldogasszony templom. *Várak Kastélyok Templomok,* 2019. december. 80–85.

A tolcsvai római katolikus plébánia, a település központjában lévő dombon álló Kisboldogasszony templom felújítását tervezi. Melyhez elkészíttette az épület örökségvédelmi kutatási dokumentációját és az erre alapozott építészeti terveket, melyek alapján a templom felújítása történni fog. A műemléki falkutatást Makoldi Miklós régész közreműködésével, Simon Zoltán műemléki szakértő végezte el. A szerzőpáros ezen munka főbb eredményeit ismerteti jelen írásában, illetve Simon Zoltán az ismert források alapján körvonalazza Tolcsva település középkori birtoklástörténetét is.

A templom korábbi műemléki felújításakor a déli homlokzaton meghagyott kisméretű gótikus ablak és a ma is használatban lévő nagyméretű gótikus ablakok egyértelműen utaltak rá, hogy a templomnak már a középkorban több építési periódusa lehetett, nem beszélve a későbbi nagy arányú barokk, klasszicista, majd XX. századi átalakításokról.

Mindenesetre a templom külső oldalán végzett roncsolásos falkutatás legnagyobb eredményeként az jegyezhető meg, hogy a mai templomhajó középső, 14m hosszú része egy igen korai, román stílusban épített, kváderköves templom falait őrizte meg, melynek építését a 13. század elejére datálhatjuk.

Makoldi Miklós – Makoldi Sándorné (szerk.): *Szemtanúk Tokajról 1918, 1945.* Tokaj, 2018–2019. (Tokaji Tanulmányok 6.)

A Makoldi Miklós és Makoldi Sándorné által szerkesztett kötet a Tokaji Múzeum történeti adattárában lévő anyagok, visszaemlékezések feldolgozásával és közlésével ismerteti egy vidéki kisváros, Tokaj életét az első világháború után kialakuló tanácsköztársasági viszonyok közepette, illetve a második világháború előtt és után.

A kötet talán legétékesebb elemét az a dokumentum adja, melyben Dr. Nemes Andor a Tokaji Járásbíróság tisztviselője emlékezik vissza a

Tanácsköztársaság éveinek történéseire Tokajban. Az eredetiben fennmaradt dokumentumot (1920) Barabás György őrizte meg az utókornak és ajándékozta a Tokaji Múzeumnak. A szöveghűen, teljes egészében közölt visszaemlékezésből megtudhatjuk, hogy micsoda értelmetlen intézkedésekhez és szörnyűségekhez vezetett egy olyan kisvárosban is mint Tokaj, az 1918-19-es kormányzás.

Tokaj két másik híres szülöttjének, Dr. Horváth Zoltánnak, illetve Münnich Ferencnek jegyzeteiből pedig az 1945 előtti és utáni helyi eseményekről kaphatunk hírt, melyek hasonlóan szomorúak, mint a Tanácsköztársaság évei.

Szenthe Gergely: The 'Late Avar Reform' and the 'Long Eighth Century': A Tale of the Hesitation Between Structural Transformationand the Persistent Nomadic Traditions (7th to 9th Century AD). ***Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*** **70. (2019) 215–250.**

A tanulmány egy hosszú távú kutatási program első, bizonyos részterületeken elért eredményeit közli, miközben kérdéseket és hipotéziseket vet fel a következő időszak kutatásai számára.

Az elmúlt néhány évtized késő antikvitás és korai középkori világ társadalmi, gazdasági és kulturális folyamataira irányuló nemzetközi kutatásai mára az ismeretanyag bővülése és új elméleti modellek révén is lehetővé tették, hogy a Kárpát-medencei kora középkori történetét is újraírjuk. A Kárpát-medence késő avar kora pontosan egybeesik azzal az időszakkal, amelyet a nemzetközi kutatás „hosszú nyolcadik századnak" nevez. A kontinensen a gazdasági súlypont észak, illetve északnyugat felé tolódása ekkoriban új hatalmi centrumok felemelkedését eredményezte. A Kárpát-medence tekintetében közülük legfontosabb a Karoling frank királyság, de ugyan ekkor, a 7. század második felében kezdődik a Kazár kaganátus története is. Mellettük több, regionális jellegű hatalom, az itáliai longobárd királyság és az Al-Dunánál a dunai bolgár kánság teszi teljessé a képet: ezek sorába tartozik a késő avar kori kaganátus is.

Míg a késő avar kor katonai és diplomáciai aktivitásáról alig vannak ismereteink, a régészeti hagyaték a medence művelhető területeire nagyrészt vagy egészen kiterjedő, sűrű településhálózatról, a központi hatalom és az elit működéséről, mi több, egy rendkívül sűrű, az egész makrorégiót behálózó kommunikációs rendszerről vall. Valószínűleg e rendszer létrejöttének kísérőjelensége az, hogy a 7. század második felétől-végétől a tárgyi kultúrából, illetve a temetőkből szinte teljesen eltűntek a nemesfém tárgyak. Ez nagy valószínűséggel a középkori értelemben vett paraszti társadalom kialakulási folyamatának kísérőjelensége, amelynek jeleit a régészeti források más csoportjaiban, így a településrendszerben, a táplálkozásban és a termelési mód (életmód) rekonstruálható átalakulásában is azonosíthatjuk. Az átalakuló rendszerben a társadalmi hatalom jelenlétét bizonyos kulturális jellegekben lehet azonosítani. A Kárpát-medencei avar településterület külső sávjában, különösen bizonyos pontokon olyan temetők jelenléte jellemző, amelyekben a lovas temetkezések aránya 10 % fölött van, szemben az egykorú temetőkben jellemző 3–4 %-kal. Ugyan ezekben a temetőkben a férfiak nagy részét fegyverekkel, sőt, gyakran hatékony fegyverkombinációkkal temették. A lovas-fegyveres temetők csoportosan és rendre ott helyezkednek el, ahol a Kárpát-medencéből kifelé vezető utak ellenőrzése, illetve ahol, mint az Erdélyi-medencében, valamint Kaposvár környékén azt stratégiai jelentőségű nyersanyagok – vas, só, réz – termelése, illetve nyilván főleg elosztásuk ellenőrzése ezt indokolhatta. E temetőkben nyugvó militáns csoportok csak tágabb értelemben tartozhattak az elit körébe; a korszak elitje sokkal inkább a ritkán előkerülő, kiváló minőségű nemesfém ötvöstárgyak segítségével fogható meg.

Történeti Kutatóközpont

Babucs Zoltán: *Jászmagyar honvédek albuma (1921-1945) II. kötet.* Tortoma Kiadó, Barót, 2019. ISBN: 9789738995789.

Jászberény az 1870-es évektől az 1989-es rendszerváltozásig pezsgő életű katonaváros volt. Manapság a Jászság fővárosának első és második világháborús hősi emlékművei, valamint a magánkézbe került honvédségi objektumok tanúskodnak a régi időkről, s úgy tűnik, mintha a város megfeledkezett volna honvédeiről. Ezt a tényt támasztja alá az is, hogy örvendetesen szaporodnak a jászsági települések múltját megörökítő képes albumok, ám azok többségében szinte alig, vagy egyáltalán nem foglalkoznak katonai múltunkkal.

Ezért is született meg ezen hiánypótló munka I. kötete 2017-ben. Babucs Zoltán hadtörténész közel három évtizede foglalkozik jászkun ősei hadi tetteivel, s kutatásai során száznál is több egykori második világháborús jászberényi és jászsági tiszttel, altiszttel és honvéddel készített interjút és gyűjtött be több ezer, a jászsági honvéd alakulatokkal kapcsolatos fényképfelvételt. Az I. kötetben 975, a II. kötetben 250 db archív fotó található, amelyek Jászberény megyei város honvéd helyőrségének békebeli és háborús hétköznapjait, valamint a frontszolgálat poklát mutatják be.

Babucs Zoltán: *A Felvidék és Kárpátalja hazatérésének emlékalbuma.* Heraldika Kiadó, Budapest, 2019. ISBN: 9786155592102

„Halottak napjára készült a város, és a ködben fehér őszirózsákat árultak az utcák szegletén. Bódult, fekete tömeg sodra vitte magával a virágokat. Ez évben nem marad belőlük a temetőknek. Magukra tűzdösik az élők azt, ami a halottakat illeti." – írta a történelmi Magyarország 1918-as összeomlásakor Tormay Cecille Bujdosó könyvében. Aztán eltelt húsz esztendő, amikor a Nagy Háború után első ízben mozgósított Magyar Királyi

Honvédség katonáinak Bocskai-sapkáira és rohamsisakjaira ismét felkerültek az őszirózsák, de nem a nemzetvesztő forradalmi téboly, hanem a hazatért felvidéki magyarság szeretetének és ragaszkodásának jeleként. Az isteni gondviselés, a magyar politikai és katonai vezetés céltudatossága, s persze a kedvező külpolitikai konstelláció eredményeként 1938. november 2-án született meg az első bécsi döntés, miáltal a trianoni igazságtalanság egy része nyert jóvátételt, és a magyar Szent Korona fennhatósága alá tért vissza a Felvidék és Kárpátalja déli része. Nyolcvan évvel ezelőtt, amikor a Trianonban összetákolt Csehszlovákia először tűnt el a térképről, 1939. március 15-18. között honvédeink fegyverrel vették vissza Kárpátalja északi és keleti részét. E kötet az országgyarapítás nyitányát mutatja be, így a hadtörténeti események ismertetésén túl bepillantást enged a honvédek és a felszabadult magyarság gondolataiba, érzéseibe, nem csupán visszaemlékezés részletek közlésével, hanem felvidéki, kárpátaljai és anyaországi családok, gyűjtők féltve őrzött fotóalbumaiból előkerült ezer fényképfelvétel segítségével, amelyek hűen ábrázolják a „magyar feltámadás hajnalhasadását" és az akkori délibábos magyar világot.

Babucs Zoltán: Az elfeledett román-magyar háború. In: Somogyi Botond (szerk.): *Erdélyi Református Kalendárium 2020*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2019. 26–133.

A Nagy Háború alatt, az 1916. augusztusi erdélyi román betörést a központi hatalmak csapatai sikerrel állították meg és űzték vissza a betolakodókat. Románia 1917. december 9-én volt kénytelen fegyverszünetet kötni, majd 1918. május 7-én aláírta a bukaresti békét, ám Románia első világháborús szereplése ezzel nem ért véget. Miután az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlott, Románia újból mozgósított és 1918. november 9-én hadat üzent Németországnak, a francia segítséggel valamelyest felfegyverzett mezítlábas román királyi hadsereg az antant jóváhagyásával expanzióba kezdett, így lett a megalázott vesztesből a Nagy Háború egyik legnagyobb területrablója, nagyhatalmi bábásko-

dással ekkor látott neki az általa vízionált Nagy-Románia összetákolásának. A tanulmány az 1918-1919-es román-magyar háború eseményeivel, a román királyi hadsereg megszálló tevékenységével, harácsolásával és kivonulásával foglalkozik.

Babucs Zoltán: Szemtanúi beszámolók a felvidéki bevonulásról. In: Dr. Ligeti Dávid (szerk.): *Rés a falon. A Felvidék déli része és Kárpátalja visszatérése Magyarországhoz, 1938–1939.* VERITAS Történetkutató Intézet, Budapest, 2019. 67–81.

2018-ban az első bécsi döntés nyolcvanadik évfordulója alkalmából két – korabeli és utólagos visszaemlékezéseket is tartalmazó – kötet jelent meg a témában. Simon Attila felvidéki magyar és szlovák szemtanúk, míg Babucs Zoltán felvidéki magyarok és az országgyarapításban részt vevő honvédtisztek naplóiból, visszaemlékezéseiből közölt részleteket. Horthy Miklós kormányzó mellett az 1938. november 5-10. közötti felvidéki bevonulásról több tábornok is írt a második világháború után megjelent visszaemlékezésében. Így tett vitéz lófő nagybaczoni Nagy Vilmos altábornagy, a budapesti I. hadtest parancsnoka vagy éppen vitéz Hennyey Gusztáv tábornok, a komáromi 6. gyalogdandár parancsnoka. A Ludovika Akadémia tanára, második, majd első segédtisztje, nyárád-gálfalvi Kádár Gyula vezérkari alezredes is értekezett ezen időszakról, természetesen oly módon, ahogy az akkori rendszer elvárta. Dr. Mathia Károly százados, a Ludovika Akadémia főtanára az intézmény hallgatóinak kassai bevonulásának mámoros fogadtatásáról még 1938-ban írt, pilismaróti Bozóky Gyula nyugállományú vezérkari ezredes pedig verses kötetet szentelt a történelmi eseménynek. A fenti személyek munkáiból, valamint felvidéki civil visszaemlékezésekből, községi és iskolai krónikák tudósításaiból közöl részleteket a tanulmány.

Borvendég Zsuzsanna: *A kádári Magyarország titkos élete.* Kárpátia Stúdió, Köröstárkány–Kápolnásnyék, 2019. ISBN: 9786155374340

„A hidegháború időszaka a kémjátszmák története volt, és Magyarország mindebben nagyon fontos szerepet játszott. Magyar titkosügynökök nyüzsögtek a világ legfontosabb ipari létesítményei körül, megszerezve akár a legérzékenyebb technológiákat, de sikeres tevékenységük fedésében egy rejtélyes pénzügyi-gazdasági hálózat is kiépült a hetvenes-nyolcvanas évekre: létrejött a vadszocialista offshore-birodalom. Borvendég Zsuzsanna történész tavaly a Magyar Idők hasábjain izgalmas cikksorozatban fedte fel a kommunista diktatúra haszonélvezőinek, az ország kirablásában és eladósításában szerepet játszó személyek, esetek hátterét." – olvasható a kötet hátoldalán. A könyv a 2018-ban a Magyar Idők kulturális mellékletében, a Lugasban megjelenő cikksorozat szerkesztett változatát tartalmazza, és magában foglalja a 2015-ben a Nemzeti Emlékezet Bizottsága által kiadott Újságírásnak álcázva című kismonográfia bővített, átdolgozott változatát is. A könyv több éves levéltári forrásokon alapuló kutatás eredményeit tartalmazza olvasmányos, közérthető formában.

Borvendég Zsuzsanna: Rés a falon. Magyarország, mint gazdasági összekötő a két világrend között. *Rubicon,* (2019) 12. sz. 72–81.

Magyarország sajátos geopolitikai helyzetének köszönhetően már közvetlenül a második világháború befejezését követően a lezáruló vasfüggöny kiskapuja lett, amelyen keresztül a tőke áramlását továbbra is biztosítani tudták. Magyar és amerikai titkosszolgálati iratok alapján lehet felrajzolni azt a különös hálózatot, amelyet a háború idején Magyarországon szolgálatot teljesítő náci tisztek és diplomaták, karöltve a magyarországi kommunistákkal – akik közül sokan a nácizmus üldözöttjei voltak kevéssel korábban – alakítottak ki a negyvenes évek második felétől kezdve. Külkereskedelmi cégek alapításával, monopóliumok adásával a hatvanas–hetvenes évekre a hidegháború Velencéjévé tették hazánkat, a nemzetközi kereskedelem egyik kiemelt tranzitútvonala lett Magyarország. A Kádár-rendszerre felemelkedő külkereskedelmi lobbi országot kifosztó, nemzetpusztító tevékenysége a nácizmus és a kommunizmus követőinek

titkos együttműködésével kezdődött, amihez a demokratikus Nyugat asszisztált. Ezt a bizarr kollaborációt a mutatja be a cikk néhány konkrét példán keresztül, hangsúlyozva, hogy Kádár János nyugati nyitásra irányuló politikája azért lehetett olyan sikeres, mert már 1945-től kezdődően épült az a hálózat, amelynek talapzatára fel lehetett építeni a „gulyáskommunizmus" illúzióját.

Borvendég Zsuzsanna: A Portrait of Communist Hungary – Illusion or Reality? In: Jan Draus–Maciej Szymanowski (eds.): *Before the Berlin wall fell. Hungary, Czechoslovakia and Poland towards the Refugees from the Comunist GDR in 1989.* Wydawnictwo Sejmowe, Varsó, 2019. 89–97.

Borvendég Zsuzsanna: Portret komunistycznych Węgier – iluzja czy rzeczywistość? In: Jana Drausa–Macieja Szymanowskiego (szerk.): *Zanim upadł mur Berliński. Węgry, Czechosłowacja i Polska wobec uchodźców z komunistycznej NRD w 1989 r.* Wydawnictwo Sejmowe, Varsó, 2019. 85–93.

A lengyel országgyűlés által összeállított, két nyelven (angolul és lengyelül) megjelent kötet a berlini fal leomlásának harmincadik évfordulója alkalmából emlékezik meg a kelet-közép-európai országok rendszerváltásáról. A Magyarországról szóló fejezet (Before the walls fell down. Hungarian-Austrian border; Zanim runęły mury. Granica węgiersko-austriacka. In Jana Drausa–Macieja Szymanowskiego) tanulmányait Borvendég Zsuzsanna és Szekér Nóra írták. A fejezet bevezető tanulmánya Illúzió vagy valóság? címmel foglalja össze a kádári gulyáskommunizmus ellentmondásos világát. Képet kaphatunk a „baráti országok" állampolgárai által csillogónak látott és irigyelt világ sivár valóságáról: a gulyáskommunizmus kirakatba helyezett, Nyugatról importált, de menetközben valahol kicsorbult csillogása egy tökéletesen megkomponált hazugságrendszer volt csupán, amelyről a statisztikai adatok hűen

árulkodtak már akkor is: a várható élettartam csökkenése, a születések számának visszaesése, az alkoholizmus és az öngyilkosságok számának drasztikus növekedése mind azt jelezte, hogy a nemzet egészséges szövete felfeslett valahol. A tanulmány igyekszik külföldiek számára is érthető módon bemutatni a „legvidámabb barakk" ellentmondásait és annak máig ható következményeit.

Borvendég Zsuzsanna: The Lifting of the Iron Curtain in the Spring of 1989. In: Jan Draus–Maciej Szymanowski (eds.): *Before the Berlin wall fell. Hungary, Czechoslovakia and Poland towards the Refugees from the Comunist GDR in 1989.* Wydawnictwo Sejmowe, Varsó, 2019. 97–108.

Borvendég Zsuzsanna: Likwidacja żelaznej kurtyny wiosną 1989 r. In: Jana Drausa–Macieja Szymanowskiego (szerk.): *Zanim upadł mur Berliński. Węgry, Czechosłowacja i Polska wobec uchodźców z komunistycznej NRD w 1989 r.* Wydawnictwo Sejmowe, Varsó, 2019. 93–104.

A tanulmány a nyugati határsáv 1989-es felszámolásának történetét mutatja be. Magyarország nyugati határa a szovjet érdekszféra határát is jelentette egyben, vagyis birodalmi határterületről beszélhetünk. Ilyen értelemben a Magyarországot és Ausztriát elválasztó vonal védelme elsősorban nem magyar érdek volt, és ezt a hetvenes évektől kezdődően a gyakorlati tapasztalatok is egyre inkább megerősítették: az 1970-es évektől kezdve ugyanis az illegális határátlépések döntő többségét nem magyar állampolgárok követték el. A helyzet visszásságát csak fokozta, hogy 1988. január 1-jén bevezették Magyarországon a világútlevelet, amelynek birtokában a magyarok szabadon utazhattak a nyugati országokba is, vagyis végképp értelmetlenné vált a határkerítés üzemeltetése. A nyugati gyepűn működő védelmi rendszer ettől kezdve kifejezetten más országok állampolgárainak korlátozását szolgálta csupán. Hiába terhelte a vasfüggöny fenntartása az országot aránytalanul nagy költséggel, annak lebontása kényes politikai kérdéseket vetett fel. A szovjet megszálló haderők jelenléte,

a környező szocialista országok kormányainak elvárása, hogy Magyarország megakadályozza állampolgáraik menekülését, mind akadályozta a fal lebontására irányuló szándékot. Az érdekütközések és politikai manőverezések történetét lehet végig kísérni az írásban.

Borvendég Zsuzsanna: The Pan-European Picnic and the Opening of the Border. In: Jan Draus–Maciej Szymanowski (eds.): *Before the Berlin wall fell. Hungary, Czechoslovakia and Poland towards the Refugees from the Comunist GDR in 1989.* Wydawnictwo Sejmowe, Varsó, 2019. 126–140.

Borvendég Zsuzsanna: Piknik Paneuropejski i otwarcie granicy. In: Jana Drausa–Macieja Szymanowskiego (szerk.): *Zanim upadł mur Berliński. Węgry, Czechosłowacja i Polska wobec uchodźców z komunistycznej NRD w 1989 r.* Wydawnictwo Sejmowe, Varsó, 2019. 121–135.

A Páneurópai Piknik a nyugati határnyitás szimbólumaként él az emlékezetben. A szervezők hivatalosan egy baráti találkozót kívántak szervezni a határ ellentétes oldalán lévő két település lakosai számára, demonstrálva, hogy a vasfüggönnyel kettéosztott világnak egyszer s mindenkorra vége. Az esemény azonban váratlan fordulatot vett azzal, hogy a hónapok óta Magyarországon feltorlódott keletnémet menekültek áttörtek az ideiglenesen megnyitott határkerítésen. 1989 nyarára a menekülthelyzet drámaivá fokozódott hazánkban. Nemcsak az NDK-ból érkezők, de a román–magyar határon életük kockáztatásával átszökő – főleg magyar nemzetiségű – menekültek ezrei táboroztak ideiglenes befogadó állomásokon. Komoly politikai egyeztetések folytak a háttérben, ahol a magyar pártvezetés tagjainak lavíroznia kellett az ország érdekei és a szocialista blokk elvárásai között. A piknik azonban felgyorsította az eseményeket: szeptember 11-én hajnalban a Magyar Népköztársaság megnyitotta nyugati határait és ezzel a berlini fal első téglája kiesett. A tanulmány 1989 nyarának eseményeit veszi végig, bemutatja a piknik szervezőinek szándékait és a kormány dilemmáit.

Borvendég Zsuzsanna: Kádár az út szélén. *Magyar Nemzet – Lugas*, 2019. május 18. 4.

2019 nyarán a Magyar Nemzet hétvégi kulturális melléklete egy sorozatot indított, amely a rendszerváltás harmincadik évfordulójának alkalmából kívánta több oldalról körbejárni a szocialista blokk összeomlásának okait, eseményeit. E sorozat bevezetőjének megírására Borvendég Zsuzsannát kérte fel a lap szerkesztője. A két részes bevezető a kádári konszolidáció ellentmondásosságára hívja fel a figyelmet kiemelve, hogy a gulyáskommunizmus jellemzésére nem megfelelő a „puha diktatúra" kifejezés, hiszen Kádár János nem változtatott a diktatúra keretein, csak más hatalomtechnikai eszközöket alkalmazott: „Kádár ugyanis valóban konszolidált, de ez a konszolidáció nem volt más, mint egy »oktrojált kiegyezés«, egy újfajta hatalomtechnikai eszköz a kommunista rendszer jogfolytonosságának fenntartásához. Látszatjólétet és látszatszabadságot kapott a magyar nép, amely hosszú távon hamis biztonságérzetet ültetett el az emberek lelkében." Az írás külön kitér az állambiztonság megváltozott szerepére és az új hatalomgyakorláshoz alkalmazkodó módszereire: a befolyásolás és bomlasztás mikéntjeire. Ennek keretében egy eddig ismeretlen titkosszolgálati akciót is ismertet, amelyben Kádár és felesége személyesen is részt vállalt.

Borvendég Zsuzsanna: Reggeli jelentések. *Magyar Nemzet – Lugas*, 2019. május 25. 6.

A rendszerváltás 30. évfordulója alkalmából indított cikksorozat bevezetőjének második része elsősorban az 1989–90-es események mögött meghúzódó érdekellentétekre és a történések hátterében megfigyelhető ellentmondásokra hívja fel a figyelmet. A legfontosabb kérdése az írásnak, hogy mennyiben sikerült a régi rend híveinek valamilyen formában átmentenie saját privilégiumait: „A politikai rendőrség átszervezésének előkészülete már 1989 folyamán megkezdődött, így az a meglehetősen visszás helyzet állt elő, hogy a diktatúra állambiztonságának vezetői irányították a szerve-

zet átállítását a demokratikus viszonyokhoz. Legfőbb céljuk természetesen a békés átmenet (a modellváltás) volt – lehetőleg az MSZMP primátusának megőrzésével –, hiszen egy forradalmi helyzetben a régi rezsim haszonélvezőinek komoly félnivalójuk lehetett volna a számonkéréstől, különösen, ha az elszabadult indulatok bosszúszomjba csapnak át. Ez nyilván káros lett volna a társadalom szempontjából is, azonban a békés rendezés lehetőséget teremtett az uralkodó elit hatalmának, kapcsolatrendszerének átmentésére." – olvasható a cikk alapvetése. A demokratikus ellenzék szerepére és az úgynevezett „technokrácia" gazdasági hatalom-átmentésére is kitér a szerző.

Borvendég Zsuzsanna: Szerettünk volna még élni… Egy megrendítő szerelem igaz története az '56 utáni megtorlások idejéből. *Pesti Srácok. hu*. 2019. október 23.

2019 őszén a Magyarságkutató Intézet és az M5 kulturális csatorna egy dokumentumfilmet készített az 1956-os forradalom és szabadságharc emlékére. A film egy sírig tartó szerelem megható történetét meséli el, amelynek aktualitását az adta, hogy 2019 nyarán búcsúzott el a földi élettől Forró Marianna, a forradalom utáni megtorlások egyik áldozata. Utolsó kívánsága az volt, hogy szerelme, Tumbász Ákos mellett nyugodhasson halálában, azonban Ákos a kiemelt nemzeti emlékhelynek nyilvánított 301-es parcellában nyert végső nyugodalmat. Az illetékes intézmények összefogásának köszönhetően Marianna utolsó kívánsága teljesülhetett, és a családi körben megtartott búcsúztatása egyben a róluk szóló film forgatásának első napja is volt.

Ákos és Marianna 1956 novemberében találtak egymásra. Szerelmüket a megtorló hatalom kegyetlensége tette tönkre: Ákost egy koncepciós kémkedési per főszereplőjének szemelték ki, amelynek következménye kötél általi halál lett. Marianna a börtönben töltött évek alatt azzal a reménnyel tartotta magában az erőt a nehézségek elviselésére, hogy egyszer még egymáséi lehetnek. Nem mondták meg neki, hogy szerelmét kivégezték. Haláláig gyászolta kedvesét, soha nem ment férjhez.

Borvendég Zsuzsanna: Kominternből homintern. *Magyar Nemzet – Lugas,* 2019. december 21. 11.

A cikk a huszadik századi életellenes diktatúrák kollaborációjáról, Hitler és Sztálin színfalak mögötti együttműködéséről és a baloldali hálózatok kiépüléséről szól. A sztálini propaganda kivételes hatékonysággal ontotta a harmincas évek elejétől az antifasiszta szólamokat, magához édesgetve a nyugati „haladó" értelmiség jelentős részét. Miközben a bolsevikok a Komintern égisze alatt világméretű hálózatot építettek ki, a két diktátor a színfalak mögött segítette egymás hatalmi törekvéseit. Stephen Koch: Kettős szerepben című könyve alapján az írás összefoglalja azt a cinikus együttműködést, amelyet Hitler és Sztálin tanúsított a Reichstag felgyújtását kihasználva. Megtudhatjuk, hogyan függ össze a társadalom átalakításának érdekében folytatott kíméletlen harc a szexuális szabadság kivívásával és a szexuális másság felsőbbrendűségének hirdetésével.

A hidegháború beköszöntével a kooperáció és propaganda nem sokat változott. Hiába bukott el a Harmadik Birodalom, a baloldali hálózatok mind a mai napig a fasizmus elleni küzdelemmel határozzák meg magukat. A hidegháború beköszöntével a kollaboráció résztvevői és az együttműködésük minősége változtak ugyan, de a cikk felhívja a figyelmet arra, hogy az ellenséges világrendek folyamatosan együttműködésre törekedtek, különösen gazdasági síkon.

Borvendég Zsuzsanna: Hogyan lettünk kávénagyhatalom? *Magyar Nemzet – Lugas,* 2019. december 28. 11.

„Már 1946-tól magyar kommunista hálózatot működtetett a szovjet titkosszolgálat Svájcban azzal a feladattal, hogy a nyugati kommunista pártok választási kampányait, a francia baloldal sztrájkjait finanszírozza. Nemcsak politikai célokra juttattak el pénzt, de illegális fegyverkereskedelmet is lebonyolítottak, és egy svájci fedővállalaton keresztül közvetítették a szovjet és a román olajat a nyugati piacok felé." – olvashatjuk a cikk bevezetőjében. A metódus régóta ismert, de az írás nem csak a guruló rubelekről szól, hanem

bemutatja annak a kereskedelmi hálózatnak a kiépítését, amelyből a hetvenes évekre megszületett a külkereskedelmi lobbiként definiálható gazdasági érdekcsoport. A legfrissebb kutatások eredményeit ismeretterjesztő formában közzé tevő cikk beszámol arról, hogy a hatalom kisajátítására törekvő kommunista párt funkcionáriusai miképpen működtek együtt egykori náci tisztekkel a vasfüggönyön átívelő gazdasági csatornák kiépítésében, és miképpen fordulhatott elő, hogy egy sajátos kereskedelmi technikát folytatva Magyarország kávéexportőrként jelenhetett meg a nemzetközi piacokon.

Gulyás László (főszerk.): ***A trianoni békediktátum története hét kötetben. I. kötet: Trianon Nagy Háború alatti előzményei, az Osztrák-Magyar Monarchia bukása.*** **Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2019. ISBN: 978-615-80462-9-9**

A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Intézet a trianoni békediktátum 100. évfordulójára „A trianoni békediktátum története hét kötetben" címmel egy könyvsorozat megírásába és kiadásába kezdett. Jelen kötet ezen sorozat első kötete. A kötet fejezeteit és alfejezeteit 31 ismert és elismert történész, geográfus (történeti földrajz és politikai földrajz) írta. A magyar történelemtudományban ilyen nagy létszámú szerzői csapat az utóbbi néhány évtizedben nem dolgozott együtt. A kötet nyolc nagy fejezetből áll, ezek áttekintik az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának Nagy Háború előtti előzményeit.

Az első fejezet az Osztrák-Magyar Monarchia strukturális jellemzőit (gazdasági élet, nemzetiségi megoszlás, geopolitikai helyzet mutatja be a Nagy háború előestéjén. A második fejezet az antant és szövetségeseinek (Szerbia, illetve a háborúba területi jutalmak érdekében belépő Románia és Olaszország) a hadicéljaival és azok alakulásával foglalkozik. A harmadik fejezet az emigrációkról (csehszlovák, délszláv és lengyel) ad egy széles körképet.

A negyedik fejezet felvázolja a különbéke-kísérleteket és az ezzel szemben felálló monarchiaellenes erőket. Az ötödik fejezet elemzi a Monarchia

belső problémáit, részletesen elemzi a két uralkodó nemzet – osztrákok és magyarok – között feszülő gazdasági és politikai (pl. a hadicélok vonatkozásában) ellentéteket. A hatodik fejezet alaposan körbejárja a Monarchia nemzetiségi mozgalmainak alakulását a Nagy Háború évei alatt. A hetedik fejezet végig kíséri azt a folyamatot, melynek eredményeképpen 1918 nyarán azt antant vezetői meghozták a Monarchia szétzúzásáról szóló döntésüket. A nyolcadik fejezet feltárja a Monarchia végnapjainak történetét, sorra veszi azokat az eseményeket (pl. népgyűlések), melyek kulcsszerepet játszottak a dualista birodalom bukásában.

A kötet egy szintéziskísérlet, a főszerkesztőként arra törekedtem, hogy a 31 szerző – akik a békediktátum történetének egy-egy kisebb nagyobb szeletét vizsgálják már hosszú idő óta – legújabb kutatási eredményeit egy szigorú logikai váz mentén rendszerezzem, és ily módon azokból egy nagy áttekintő képet fessek fel.

Gulyás László (szerk.): *Trianonról közérthetően. Tizenkét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében.* Szegedi Egyetemi Könyvkiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2019. ISBN: 978-614-5455-97-1

A Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karán, 2018 őszén „Trianon közérthetően" címmel az egyetem bármely hallgatója által felvehető általánosan művelő kurzus indult. A kurzuson elhangzott előadások, írott és szerkesztett előadásait tartalmazza a könyv, egy-egy előadásból egy-egy fejezet lett. Mivel a kurzuson két vendégelőadó is szerepelt a kötet 12 fejezetét három szerző írta: Gulyás László, Szávai Ferenc és Vizi Tamás László. Ennek megfelelően a kötet az alábbi 12 fejezetből áll:

- Gulyás László: Az Osztrák–Magyar Monarchia bukásának előzményei a Nagy Háború alatt. A belgrádi katonai konvenció és a Délvidék szerb megszállása 55-72. old.
- Szávai Ferenc: Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása Szalonikitől Padováig 15-38. old.

- Gulyás László: Jászi Oszkár nemzetiségi politikája és annak kudarca 73-87. old.
- Gulyás László: Hogyan veszett el a Felvidék? 89-103. old.
- Gulyás László: Versailles fényes termeiben 1. A csehszlovák–magyar határ születése a békekonferencián. 105-123. old.
- Gulyás László: Versailles fényes termeiben 2. Szerb–román küzdelem a Bánságért 125-148. old.
- Gulyás László: Erdély elvesztése és a Székely Hadosztály. 149-169. old.
- Gulyás László: A magyar békedelegáció Párizsban, Apponyi beszéde. 170-187. old.
- Gulyás László: A Baranyai Szerb–Magyar Köztársaság. 189-202. old.
- Gulyás László: Hogyan lett Nyugat-Magyarországból Burgenland? 203-222. old.
- Vizi László Tamás: Ki írja alá a békét? Az Apponyi beszédtől az aláírásig 223-238. old.

Mint a fentebbi felsorolásból látható a kötet egy-egy fejezete a trianoni békediktátum megszületésének történetéből egy-egy a kulcseseményt mutat be.

Gulyás László (szerk.): *A Délvidék története 5. kötet. Titótól Milosevicig 1944-2000*. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2019. (Közép-Európai Monográfiák No 25.) ISBN: 978-615-80462

A Délvidék története könyvsorozat egy több mint ezer éves időszakot fog át, hiszen Ajtony 10. századi törzsi államától a Duna-Körös- Maros-Tisza Eurorégióig tekinti át a régió történetét. Jelen kötet a sorozat ötödik tagjaként jelent meg. Kezdőpontja 1944 ősze, amikor a Tito által vezetett partizán hadsereg kiszorította a jugoszláv államból a német megszállókat, majd hozzáfogott a kommunista rendszer megteremtéséhez. Ez a kezdőpont kifejezetten negatívan érintette a délvidéki magyarságot: 1944 őszén 20-40 ezer áldozatot követelő magyarirtás zajlott le a régióban. A kötet zárópontja a 2001. április 1, ezen a napon tartóztatták le Milosevicet.

A kezdő- és záróp ont közötti történéseket – politikai folyamatok, a gazdasági élet jellemzői, a nemzetiségi kérdés alakulása, a Vajdaság helyzetének alakulása – több fejezetben és alfejezetben az alábbi 5 fős szerzőgárda írta: Bakó Tamás, Forró Lajos, Gulyás László, Nagy Imre, Szombathy Zoltán. A kötet szerkesztése mellett az alábbi fejezeteket írtam:
A Tito-i Jugoszlávia és a Vajdaság 1945-1980. 27-50. old.
Politikai folyamatok Tito halálától Milosevic felemelkedéséig 51-57. old.
A Vajdaság és s széthulló jugoszláv állam 114-130. old.
Gulyás László: Milosevic bukása. In. 131-136. old.

Gulyás László: *A Horthy-korszak külpolitikája 6. kötet: A Délvidék visszatérése 1940-1941*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2019. ISBN: 978-615-5601-87-3

A Horthy-korszak külpolitikájának történetét egy 2012-ben induló könyvsorozat keretében kívánom feldolgozni. Jelen kötet ezen sorozat hatodik tagjaként jelent meg. A kötet azzal indul, hogy bemutatja milyen helyzetbe került Magyarország az első bécsi döntés következményeként. A további fejezetek Teleki Pál miniszterelnök törekvéseit mutatják be: egyrészt felvázolják a fegyveres semlegesség koncepcióját, másrészt ismertetik azokat a lépéseket, melyeket ezen koncepció megvalósítása érdekében végrehajtott. Ennek során rámutat arra, hogy milyen ellentétek (pl. a magyarországi német kisebbség) feszültek Berlin és Budapest között. Az is bemutatásra kerül, hogy annak ellenére, hogy Teleki arra törekedett, hogy fenntartsa a magyar külpolitika brit vonalát, London nem sok empátiát mutatott a magyar revíziós törekvésekkel kapcsolatban. Önálló fejezet foglalkozik az 1940. december 12-én aláírt magyar-jugoszláv örökbarátsági szerződés történetével.

Ezek után a kötet rátér annak elemzésére, hogy az 1941 tavaszán bekövetkező nemzetközi és hazai események hogyan vezettek el Teleki Pál tragikus öngyilkosságához. A kötet zárófejezete pedig a Délvidék visszacsatolásának diplomáciatörténetét, illetve hadtörténetét tárja fel.

Gulyás László: Amikor a csehek csinálták a geopolitikát: A Masaryk-Benes emigráció szerepe az Osztrák-Magyar Monarchia szétzúzásáról szóló antant döntés meghozatalában. In: Pap Norbert – Domingo Lilon – Szántó Ákos (szerk.): *A tér hatalma – a hatalom terei. Tanulmánykötet a 70. éves Szilágyi István professzor tiszteletére.* Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kara, Pécs, 2019. 119–128. ISBN: 978-963-429-371-2

A bécsi kongresszustól (1815) a Nagy Háború (1914-1918) kitöréséig az európai államrendszer működését a Bibó István által „öthatalmi koncertnek" nevezett rendszer határozta meg. De az antant 1918 tavaszán azt a döntést hozta, hogy szakít az „öthatalmi koncert" koncepciójával, annak egyik nagyhatalmát az Osztrák-Magyar Monarchiát szétzúzza. Ez a döntés és annak végrehajtása gyökeresen átírta Közép-Európa politikai földrajzát: eltűnt a térképről a térség sorsát több mint 400 éven át alapvetően meghatározó Habsburg állam, és helyét a Baltikumtól az Égei-tengerig a „kis nemzetek zónája" vette át.

A tanulmány geopolitikai és politikai földrajzi szempontokból tárja fel ezen folyamatot. Egyrészt megvizsgálja, hogy milyen geopolitikai megfontolások miatt döntött az antant a Monarchia szétzúzása mellett. Másrészt felvázolja, hogy 1918-1919-ben milyen Közép-Európa jövőjét alapvetően meghatározó forgatókönyvek – a brit „Peace Handbook", az amerikai „Inquiry", a csehszlovák „New-Europe" – merültek fel és vetélkedtek egymással. Bemutatja, hogy az antant szakértői és döntéshozói hogyan képzelték el a háború utáni Közép-Európa politikai földrajzát (tér- és államszerkezet) és jövőbeli geopolitikai szerepét.

Gulyás László – Szávai Ferenc: Wilson elnök szerepe az Osztrák-Magyar Monarchia szétzúzásáról szóló geopolitikai döntés megszületésében. *Geopolitikai Szemle,* I. (2019) 1. sz. 165–176. ISSN: 2631-0775

A magyar történeti szakirodalomban axiómának számít, hogy a háború kitörésekor sem Franciaország, sem Nagy-Britannianem kívánta

szétzúzni az Osztrák-Magyar Monarchiát. A háborúba belépő USA elnöke Wilson sem fogalmazott meg ilyen hadicélt 1918 júniusáig. Jól mutatja ezt, hogy az 1918. január 18-án megfogalmazott 14 pontjának 10. pontja az alábbiakat rögzítette: „Ausztria-Magyarország népeinek, amelyeknek helyét a nemzetek között megoltalmazni és biztosítani kívánjuk, a legelső alkalommal lehetővé kell tenni autonóm fejlődésüket." Úgy véljük, hogy ezek a sorok nem a Monarchia szétzúzásáról, hanem föderatív átszervezéséről szóltak.

Ezzel szemben néhány hónappal később – 1918. június 26-án – Wilson egy memorandumban immár azt fejtegette, hogy egyértelműen szükségesnek tartja a Monarchia felszámolását.

Jelent tanulmány azt vizsgálja, hogy hogyan alakult Wilson elnök Osztrák-Magyar Monarchiával kapcsolatos álláspontja a 14 pont meghirdetésétől 1918 júniusáig. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen folyamatok és események vezettek el Wilson (és az antant) Monarchia-ellenes döntéséhez.

Gulyás László: Csonka-Magyarország kitörése a kisantant gyűrűből – Belépés a Népszövetségbe. ***Trianoni Szemle,*** **XI. (2019) 1-2. sz. 83–90. ISSN: 2060-2502**

Az első világháborúban győzedelmeskedő antant hatalmak győzelmük eredményeit több oldalú és minden nemzetre érvényes szerződéssel is szavatolni akarták, ezért 1919. április 28-án a párizsi békekonferencia teljes ülésén megalakították a Nemzetek Szövetségét. A trianoni békediktátum, illetve a kisantant megszületése Magyarországot gyakorlatilag elszigetelte a nemzetközi politikai élettől, így a magyar államnak létérdeke volt, hogy felvételt nyerjen a Népszövetségbe.

A tanulmány részletesen bemutatja az első sikertelen (1921.május-szeptember), illetve a második sikeres (1922. augusztus-szeptember) belépési kísérlet történetét. A konklúzió részben rámutat arra, hogy a felvétel egyet jelentett a politikai rehabilitációval, Magyarország „háborús

bűnösből" – akinek jelentős szerepe volt az első világháború kirobbantásában – ismét szalonképes európai állammá vált.

Gulyás László – Csüllög Gábor: Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 7. A magyar állam kísérlete a visszatért Délvidék (1941-1944) etnikai képének átalakítására. In: Gál Zoltán – Ricz András (szerk.): ***A környezet és határok kutatója. Tisztelet kötet Nagy Imre 65. születésnapja alkalmából.*** **Regionális Tudományi Társaság, Szabadka, 2019. 243–252. ISBN: 978-86-86929-07-5**

A 19. század végén a 20. század elején a Délvidék, a dualista Magyarország egyik legfejlettebb gazdasági régiója volt. A trianoni békediktátummal a régiót három állam – Jugoszlávia, Románia és Magyarország között osztották fel. A jugoszláv államhoz került terület, az ún. Vajdaság egy jelentős része (Bácska) 1941 áprilisában – a jugoszláv állam összeomlása után – visszakerült a Magyarországhoz.

A visszacsatolt Délvidéken a magyar állam komoly állam- és nemzetépítésbe kezdett, annak érdekében, hogy a területet visszaintegrálja az anyaországba. A tanulmány ezen folyamat egy fontos elemét, az etnikai kép átalakítása mutatja be. Megvizsgálja, hogy a magyar állam milyen lépéseket tett a szerb uralom (1918-1941) alatt lezajlott a délvidéki magyarság számára kifejezetten hátrányos etnikai folyamatok (magyarság arányának csökkentése, a szerbek arányának növelése) megfordítása érdekében. Ennek megfelelően tanulmány három részből áll: egyrészt bemutatja a dobrovoljácok kitelepítését, másrészt felvázolja a bukovinai székelyek betelepítését. Harmadrészt megmutatja, hogy ezen lépések, milyen eredménnyel jártak az 1941 októberében megrendezett népszámlálás tanulsága szerint.

Gulyás László: Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 8. A magyar-szlovák határszületése a versaillesi békekonferencián különös tekintettel a Csallóköz kérdésére. ***Történeti Földrajzi Közlemények,*** **VII. (2019) 3-4. sz. 116–128. ISSN: 2064-390X**

Jelen tanulmány szerzője „Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz" címmel egy olyan hosszú távú projekten dolgozik, mely bemutatja, hogy földrajztudomány, pontosabban a földrajztudósok által kidolgozott érvek és érvrendszerek milyen szerepet játszottak a trianoni határok megszületésében a versaillesi békekonferencián (1919-1920), továbbá hogyan merültek fel újra ezek az érvek és/vagy további újabb érvek a területi revíziók előkészítése és megvalósulása során. 2019 őszéig hét tanulmány jelent meg ezen projekt keretében.

Jelen tanulmány – a sorozat nyolcadik tagjaként – a szlovák-magyar határ megszületéséről szóló történet egy fontos szakaszát mutatja be: jelesül, hogy azt, hogy az 1919 februárjában és márciusában ülésező un. Csehszlovák Bizottság milyen vitákat folytatott a szlovák-magyar határra vonatkozó javaslatának megfogalmazása során. Mivel ezen viták egyik kulcskérdése a Csallóköz hovatartozása volt, az ezzel kapcsolatos vitákra részletesen kitérünk. A tanulmány a konklúziójában rámutat arra, hogy a magyar-csehszlovák határ vonalának megalkotásában a legfontosabb szerepet a Csehszlovák Bizottság játszotta, hiszen felettes szervei (Külügyminiszterek Tanácsa, illetve Négyek Tanácsa) gyakorlatilag változtatás nélkül fogadták el javaslatát.

Illik Péter: *A történészcéh alkonya. Tanulmánykötet*. Unicus Műhely Kiadó, Budapest, 2019. ISBN: 9786155084676

A kötet a szerző elmúlt 10 évben megjelent tanulmányaiból válogat, azokat kiegészítve, javítva, illetve újabb írásokkal megtoldva egy egésszé gyúrja össze. A kötet három pillérből áll.

Az első rész történetelméleti problémákat tárgyal, mint amilyen a posztmodern történetfilozófia létjogosultsága. A második rész a szerző eredeti szakterületével, a kora újkori magyar történelemmel foglalkozik. Egyrészt bemutatja a hazai 16-17. századi történelmi értékelési problémák (például a Habsburg-magyar együttműködés vagy Szapolyai János, Bocskai István, Bethlen Gábor etc. tevékenysége) különböző narratíváit és azok

párhuzamos együttélését, másrészt megvizsgálja ezek (nem) megjelenését a középiskolai tankönyvekben. A kötet záró része a középsőhöz hasonlóan áttekinti a Horthy-korszakra vonatkozó néhány értékelési vita jelenlegi állását, illetve a Horthy-korszak megjelenését a középiskolai tankönyvekben. A Horthy-korszak vizsgálatát az indokolja, hogy számos kora újkorra vonatkozó történeti vita itt volt a csúcsponton (érdemes például a Szekfű Gyula munkásságát övező vitákra gondolni).

A kötet végkövetkeztetése, hogy 1945 óta teljes paradigmaváltás a haza történettudományban a könyv által tárgyalt kérdésekben nem történt.

Kanász Viktor: Girolamo Martinengo apát, pápai nuncius élete és magyarországi tevékenysége. In: Tőtős Áron – K. Markaly Aranka – Koloh Gábor – Horváth Illés (szerk.): *Ezerarcú Erdély. Politika, társadalom, kultúra*. Kolozsvár, 2019. 92–106. ISBN: 978-606-739-123-7

Fráter György 1551. december 17-ei meggyilkolása a kor egyik legnagyobb botrányának számított, s a lassan széthulló Orbis Christianus egész területén megdöbbenést keltett. Mindezen nem is csodálkozhatunk, hiszen V. Károly császár testvére, I. Ferdinánd római, cseh és magyar király saját keresztény katonáival ölette meg az általa nemrég III. Gyula pápánál a bíborosságra felterjesztett főpapot. A gyilkosságra válaszul a pápa egy évekig tartó vizsgálatot indított el, melynek fő feladata Fráter bűnösségének vagy ártatlanságának, s ezáltal a gyilkosság indítékainak a tisztázása volt. A bíboros élete és annak drámai befejezése, valamint az azt követő események már régóta foglalkoztatják a magyar történészek újabb és újabb generációit, ám a szentszéki vizsgálatot többnyire csak a fennmaradt tanúvallomások magyar vonatkozásai miatt hasznosították. Pedig a tanúvallomásokon kívül további gazdag forrást jelent a vizsgálat fennmaradt iratanyaga, amely a korabeli Habsburg pápai diplomácia működésének megismerésére is remek lehetőséget nyújt. A részletek rekonstruálásához és megértéséhez azonban szükséges a vizsgálatban részt vevő egyes személyek életének pontosabb megismerése, s ezáltal habitusuk, döntéseik

motivációjának jobb megértése. Mindez különösen igaz a vizsgálat vezetőjére, Girolamo Martinengo apátra, I. Ferdinánd mellé rendelt pápai nunciusra. Éppen ezért jelen írásomban e fontos pápai diplomata életpályáját kívánom közelebbről bemutatni.

Kanász Viktor: The Life and Work of the Abbot and Nuncio Girolamo Martinengo in Hungary. ***Specimina Nova Pars Prima Sectio Mediaevalis,*** **10. (2019) 211–230. ISSN: 1558–8002**

On the 17th December 1551 the mercenaries of Ferdinand I murdered one of the most influential politicians of the Kingdom of Hungary, Cardinal George Martinuzzi, the Archbishop of Esztergom and the Voivode of Transylvania in the castle of Alvinc. This action created a huge scandal not only in Hungary but throughout the whole Christendom, leading to one of the most acute crises in the Habsburg-papal relations. According to canon law, those who were responsible for the crime became automatically excommunicated (only King Ferdinand I was dispensed temporarily by Julius III), and a long investigation began. The inquiry was led by Count Abbot Girolamo Martinengo, the nuncio to Ferdinand. In this paper, I aim to discuss the significance and importance of Martinuzzi's figure in contemporary papal diplomacy. Among other elements, the followings will be elucidated: his origins and youth, his work as a nuncio in Poland, England and to Ferdinand I, and his activity in the Papal Curia.

Kanász Viktor: Miklós Oláh's Testimony Given During the Investigation of the Murder of György Fráter. In: Szilágyi Emőke Rita (szerk.): ***Nicolaus Olahus 450. Proceedings of the International Conference on the 450th Anniversary of Nicolaus Olahus' Death.*** **Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien – Balassi Institut Collegium Hungaricum, Wien – Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, 2019. 51–63. ISBN: 9789636312800**

1551. december 17-én az erdélyi Alvincban Sforza Pallavicini és Giovanni Battista Castaldo zsoldosai uralkodójuk, Habsburg I. Ferdinánd egyetértésével meggyilkolták Fráter (Martinuzzi) György esztergomi érseket és prímást, erdélyi vajdát. A gyilkosság miatt az elkövetőket kiközösítette III. Gyula pápa, a király pedig csak ideiglenes feloldozást kapott. Az eset jogosságának kiderítése ügyében egy több éves vizsgálat indult, amelyet Girolamo Martinengo, a pápának Ferdinánd mellé rendelt nunciusa vezetett. A vizsgálat során több tanúvallomást vettek fel, köztük a későbbi esztergomi érsekét, Oláh Miklósét. Írásomban az ő vallomását mutatom be, elemezve a Fráterről alkotott véleményét, s információinak forrását. A tanulmány végén Oláh tanúvallomásának latin szövege is megtalálható.

Kanász Viktor: Kanizsa 1601-es ostromának itáliai forrásairól és emlékeiről. *Castrum* 22. (2019) 1-2. sz. 79–92. ISSN: 1787-1093

Az 1600-as és az 1664-es hadi eseményekhez képest Kanizsa várának 1601. évi ostroma erősen alulreprezentált a történeti köztudatban és a tudományos munkákban is. Pedig a meglehetősen rosszul szervezett ostrom menetének dokumentálására, a hadi események és azok mozgatórugóinak feltárására kivételes lehetőség nyílik, ugyanis a császári és királyi katonaság, az oszmánok, valamint a harcokban részvevő itáliai hadak révén is jelentős mennyiségű és felettébb változatos iratanyag maradt fenn, mindezt pedig kiegészítik különböző képzőművészeti alkotások is. E már kiadott és még kiadatlan források összessége pedig megfelelő lehetőséget nyújt nem csak a hadmozdulatok pontos rekonstruálására, hanem az ostrom kortársak általi megítélésének, jelentőségének bemutatására is. Bár e dokumentumok Európa-szerte fellelhetőek, többségük Itáliában található. Jelen írásomban – a teljesség igénye nélkül – eme itáliai források és emlékek jellegzetességeit, sokszínűségét, használhatóságát kívánom röviden bemutatni, valamint néhány konkrét példával illusztrálni.

Kanász Viktor: Egy füstbe ment terv. Gianfrancesco Aldobrandini szobra és a kanizsai Hősök ligete. *Kanizsai antológia* 20. (2019) 246–268.

Korunkban Thury György kapitány és Zrínyi Miklós költő hadvezér alakja versenytárs nélkül uralja Nagykanizsa történelmi emlékezetét, s a várost évszázadokig birtokló Kanizsai család és Nádasdy Tamás nádor csak igen szűk (el)ismertségnek örvendhet. VIII. Kelemen pápa unokaöccsét, az oszmán-ellenes harcok híres hadvezérét, a kanizsai ostrom során 1601-ben elhunyt Gianfrancesco Aldobrandinit és a vár felszabadításáért küzdő keresztény katonákat viszont méltatlanul elfeledte Kanizsa, az ostrom emlékét nem őrzi egyetlen művészeti alkotás sem. Mindez viszont alakulhatott volna máshogyan is. Ugyanis Krátky István polgármester az 1930-as évek második felében a vár helyén létre szerette volna hozni a Hősök ligetét és benne jelképesen újjáépíteni a Salm bástyát. A ligetbe először Gasparich Márk Kilit és Zrínyi Miklós szobrát szerették volna felállítani, ám a híres történész, Banfi Florio javaslatára végül Aldobrandininek a római Capitóliumi Múzeumokban lévő szobrának másolatát kívánták felavatni. A munkálatok megindultak, és országos figyelem övezte a készülődést. Aldobrandini szobrát először 1937-ben tervezték leleplezni, azonban az idő rövidsége és az anyagi problémák miatt a felavatást 1940-re, a vár visszafoglalásának 250. évfordulójára halasztották. Ekkora azonban a világháború elsodorta e kezdeményezést is, s végül az országos ünnepség és szoboravatás helyett helyi szinten is alig emlékeztek meg e történelmi esemény évfordulójáról.

Kanász Viktor: *Fenyvesek és Pagonyok. Pagony (Petrzilka) Károly és családja Surdon*. Pilisart Kft., Budapest, 2019. (Somogyország-Zalamente I.) ISBN: 978-615-81377-0-6, ISSN: 2676-945X.

A könyv a somogyi és zalai fenyőtermesztés atyjaként ismert Pagony (Petrzilka) Károly életét, valamint a korabeli Surd falu történetét dolgozza fel eddig ismeretlennek számító primer források segítségével. A kötetben

külön fejezet mutatja be Pagony Károly származását és családját, ifjú éveit, majd az első világháborús szibériai hadifogságát. Részletekbe menően olvashatunk az újkorban artikuláris helyként működő Somogy, majd 1950 után Zala megyéhez tartozó Surd község katolikus és evangélikus egyházainak és földesurainak, a Zichy grófoknak a történetéről, valamint az országos hírűvé vált fenyőfatermesztés kezdeteit. A könyv végén több mint száz darab, a 20. század első feléből származó, többek közt a korabeli Surdot, Nagykanizsát, Körmendet és Zákányt bemutató fotó található.

Kása Csaba (szerk.): *Nemzetpolitika a hegyvidéken. Darányi Ignác – Egán Ede – Bartha Miklós.* (A 2017. november 3-án Székelykeresztúron, a Molnár István Múzeumban tartott konferencia szerkesztett előadásai.) MOMDIF Egyesület, Budapest, 2019.

A konferenciakötet három tanulmányt és két esszét tartalmaz. Dr. Botlik József PhD, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Karának ny. docense összefoglalja a hegyvidéki akció történetét, bemutatja Darányi Ignác földművelésügyi miniszter, Firczák Gyula munkácsi görögkatolikus püspök és Egán Ede miniszteri megbízott szerepét. Ismerteti Bartha Miklós Ruténföldön tett látogatását, az útja tapasztalataiból született kitűnő szociográfiáját, a Kazár földönt és példákkal igazolja könyvének állításait.

Sebestyén István Elemér tanár, PhD. doktorandusz hallgató Erdély kiegyezés utáni oktatási, kulturális helyzetét áttekintve egyetért Bartha Miklós felismerésével: a magyarságot és az állami egységet veszélyeztető dákoromán eszme ellen a nemzeti művelődés kiterjesztésével kell küzdeni.

Barabás Csaba rugonfalvi református lelkész Bartha Miklós példáján mutatja be, hogyan ad magyarázatot a szülőfalu, a gyermekkori háttér a felnőttkori viselkedésre.

Kása Csaba történész a magyar színjátszás múltjából ismertet egy érdekes epizódot: a Bartha Miklós szociográfiája által ihletett színdarab sorsát.

Gergely István, a Csibész Alapítvány elnöke esszéjében arra a kérdésre keresi a választ, mely tulajdonsága emelte Bartha Miklóst a magyar történelem nagyjai közé?

Kása Csaba: A Kazárföldön a magyar színpadokon. In: Uő. (szerk.): *Nemzetpolitika a hegyvidéken. Darányi Ignác – Egán Ede – Bartha Miklós.* (A 2017. november 3-án Székelykeresztúron, a Molnár István Múzeumban tartott konferencia szerkesztett előadásai.) MOMDIF Egyesület, Budapest, 2019. 123–169.

A tanulmány a magyar színjátszás múltjából ismertet egy érdekes epizódot: 1910. augusztus 6-án mutatta be Janovics Jenő igazgató társulata az alig egy hónapja megnyílt kolozsvári Nyári Színházban (Színkörben) Géczy István Kazárföldön című háromfelvonásos zenés népszínművét. A szerzőt Bartha Miklós kitűnő szociográfiája ihlette meg, mely az Egán Ede által irányított hegyvidéki akcióról szól. Az előadás a zajos siker és a dicsérő kritikák ellenére – a magukat érintve érzők nyomására – hamar lekerült a színház műsoráról. Több színigazgató lekötötte társulata számára a darabot, de a sajtótámadások miatt be sem mutatták, vagy egy-két előadás után levették a műsorról. Végül még a társszerző személyéről sem tudtak 30 évig egyetértésre jutni a hírlapok. A tanulmány szerzőjének sikerült a darab szövegkönyvét és az eredeti kottáit megtalálni, amely alapján a kolozsvári előadás egy-egy rutén és héber dala elhangzott a székelykeresztúri konferencián, melyek meg is hallgathatók.

Kása Csaba: Küzdelem a magyar nemzetpolitikáért. *Együtt,* 17. (2019) 3. sz. 50–62.

A Herman Ottó Intézet kiadásában 2018-ban jelent meg két kötet a 19. sz. végi magyar liberális politika egyik szép, de lehet, hogy legszebb fejezetéről, a Firczák Gyula püspök által 1896-ban felvetett, a következő évre előkészített és a magyar kormány által felkarolt, Darányi Ignác földművelésügyi miniszter irányításával, Egán Ede miniszteri biztos vezetésé-

vel 1897-től elkezdődött hegyvidéki gazdasági akció történetéről. Az első kötet Botlik József A magyar nemzetpolitika előfutárai Darányi Ignác – Egán Ede – Kazy József című monográfiája, a második Kása Csaba dokumentumgyűjteménye Küzdelem a magyar nemzetpolitikáért címmel.

A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóiratában megjelent tanulmány a dokumentumkötet szerkesztésének érdekességeit mutatja be. Az Ungvári Nemzeti Egyetem Bercsényi Könyvtárában 2019. február 19-én elhangzott előadás szerkesztett, bővített változata.

Köő Artúr: Oktatás és nacionalizmus a XIX-XX. század fordulóján a Magyar- és Román Királyságban. A „Lex Apponyi" és a Spiru Haret-féle oktatásügyi törvények. *Valóság,* LXII. (2019) 1. sz. 31–45. ISSN: 0324-7228

A XIX. század végi, XX. század eleji magyar oktatáspolitikai intézkedésekben mind a kortársak, mind a későbbi történetírás asszimilációs törekvéseket látott. A magyarosítási szándék – mindamellett, hogy az analfabetizmus felszámolására is törekedtek – megkérdőjelezhetetlen, azonban fontos megvizsgálnunk azt is, hogy mindez mennyire mondható általános tendenciának a korszakban. Azonos irányvonalakat követett-e a szomszéd Román Királyság is, vagy mindez magyar sajátosság?

A tanulmány a korszak Román Királyságának oktatáspolitikáját vizsgálja részletesebben – azon belül is leginkább a Spiru Haret-féle oktatási törvényeket – két okból kifolyólag. Egyrészt azért, mert a korszak magyar oktatáspolitikai törekvései ellen az erdélyi románság tiltakozott leghevesebben - így joggal lehetünk kíváncsiak arra, hogy Ó-Romániában az oktatáspolitikát jellemzi-e az asszimilációs szándék – , másrészt meg ennek a vizsgálatnak az eredménye tökéletes indikátor lehet ahhoz, hogy megválaszoljuk a kérdést: Valóban annyira drasztikusak voltak a magyar oktatásügyi törvények – ezen belül is a gróf Apponyi Albert nevéhez köthető törvénycsomag – , mint ahogy azt a kortárs, majd a későbbi román történetírás állítja? A feltett kérdések már csak azért sem másodlagosak,

mert a vizsgált évtizedekben a Magyarországról elvándorlók második legkedveltebb célpontja – Amerika után – Románia volt. Így a román oktatáspolitikai törekvések a korszakban igen nagy hatással voltak a romániai magyar diaszpóra életére.

Kő Artúr: Az 1906. évi bukaresti jubileumi kiállítás és a „Lex Apponyi". Adalék a nemzetkarakter és az állami reprezentáció viszonyának történetéhez. *Hitel,* XXXII. (2019) 6. sz. 94–114. ISSN: 0238-9908

Apponyi Albert kultuszminiszterként a „magyar nemzeti irányt, az egységes magyar állameszme érvényre juttatását" az oktatásügy minden szektorában hangsúlyozta, s ennek megpróbált érvényt is szerezni. Ugyanez a koncepció azonban már az elődeinek a miniszteri munkáját is jellemezte olyannyira, hogy elődjének, Berzeviczy Albertnek az 1868. évi népoktatási törvény kiegészítését célzó törvényjavaslata-többek között a magyarosító törekvései miatt-szolgált mintául az 1907. évi oktatásügyi törvénycsomag megalkotásához. Mindezeket figyelembe véve joggal tehető fel a kérdés: miért éppen 1907-ben, Apponyi vallás- és közoktatásügyi miniszterségének idején emelkedtek törvényerőre az oktatás fejlesztését célul kitűző, az általános magyar politikai közakarattal egy-bevágó törvényi szabályozók? A válasz-feltételezésünk szerint-nem más, mint az, hogy olyan események történtek, amelyek világossá tették a magyar politikai életet irányító személyek számára, hogy a Magyar Királyság oktatásügyének megreformálása nem tűr halasztást. Ilyen volt az 1906 nyarán rendezett bukaresti kiállítás is, mely kiállításon az erdélyi román tanítók magatartása nagy szerepet játszott abban, hogy egy évvel később megszületett a „Lex Apponyi" névvel ismertté vált törvény-csomag. Mit érdemes tudni a bukaresti kiállításról? Kik vettek részt az eseményen? Milyen volt a sajtóvisszhangja ennek az eseménynek? Miért volt vissza-tetsző az eseményre ellátogató erdélyi román tanítók viselkedése? Miképpen reagáltak a magyar politikusok? Tanulmányunkban ezekre a kérdésekre adunk választ.

Nagy-Luttenberger István: A császári-királyi hadsereg magyar tábornokainak kutatásáról (1787–1815). *Századok,* 153. (2019) 1. sz. 179–209. ISSN: 0039–8098

A tanulmány császári-királyi hadsereg magyar tábornoki karának kutatási előzményeit, párhuzamait és kutatásmódszertani specifikumait vizsgálja.

A Habsburg Monarchia katonai elitjének, vagyis tábornoki karának teljes körű kutatása még várat magára. A háromezer tábornok csaknem három évszázadon átnyúló története még egy jelentős kutatócsoport lehetőségeit is meghaladja. Ez a kutatás azonban korántsem párhuzamok nélküli sem a magyar, sem a nemzetközi szakirodalomban, mivel több hadsereg katonai elitjének vizsgálata történt már meg a kora újkortól napjainkig. Ezek közül ki kell emelni Michael Hochedlinger tervezetét a Habsburg Monarchia teljes katonai elitjének kutatására, ami sajnos nem valósult meg, de komoly tanulságokat hordoz. Ezen kívül angol, francia, porosz, orosz és magyar párhuzamokat vizsgál a tanulmány.

A kutatás forrásbázisát három nagy csoportra lehet osztani. Az elsőt a szakirodalom alkotja: hadjárattörténetek, alakulattörténetek, katonai képzőintézmények, illetve kitüntetések névjegyzékei mellett néhány átfogó jellegű munka bemutatására kerül sor. A második csoportot a nyomtatott primer források, illetve az adattárak jelentik, amelyek közül Wrede monumentális alkotása, illetve az évente kiadott katonai névjegyzékek emelhetők ki. A harmadik forráscsoport a levéltári primer források. Az ismert levéltári fondok (pl. Wiener Hofkriegsrat, Alte Feldakten) mellett a kutatás főként a Főszállásmesteri Törzs állományába tartozók fizetési és szolgálati adatait tartalmazó Stabsbücher, illetve a csapatszolgálat feltérképezésére szolgáló Musterlisten és Standestabellen kiemelt fontosságú.

A tanulmány harmadik egysége a kutatás célját rögzíti: szeretnénk megismerni a Habsburg Monarchia katonai elitjének társadalmi, nemzetiségi, valamint életkor és katonai képzettség szerinti összetételét, szeretnénk felvázolni az egyes tábornokok szolgálati útját, ezeket elemezve

leszűrni annak a tanulságait, vajon a birodalom vezetésének a katonai elit formálásában milyen kimondott és kimondatlan szempontrendszere működött. Lezárásként a vizsgálandó adatok körét határozza meg.

Raffay Andrea: Szendrey Júlia és Erdőd. *Trianoni Szemle,* XI. (2019) 1-2. sz. 223–226. ISBN: 2060250219018

2018 augusztusában a Két Hollós Kiadó adta ki a *„Megérdemelve vagy ártatlanul…" – Szendrey Júlia összes költeményei elemző tanulmányokkal* című kötetet, amelyben – Magyarországon először – Szendrey Júlia addig ismeretlen versei, valamint azok eredeti kéziratainak másolatai találhatók. A kiadvány tartalmazza a szintén Szendrey által jegyzett versfordításokat, valamint egyéb, tőle származó verses jellegű prózákat. Utóbbi csoporthoz tartozik Petőfi Sándor feleségének *Erdőd* című írása, melyből az erdődi kastély környezetének korabeli állapotáról, a költőnek és Szendrey Júliának a Petőfi eltűnését megelőző életszakaszáról kapunk visszaemlékező leírást, s melynek eredeti kéziratát, illetve az eredeti kézirat alapján közzétett betűhív változatát e kötetben láthatja először az olvasó. Említett könyvben Szendreynek erről az írásáról *Álom és valóság határán – Szendrey Júlia verses prózái: Erdőd és „Itt vagy tehát végre előttem…"* címmel olvasható elemző tanulmány, melynek átdolgozott változata *Szendrey Júlia és Erdőd* címmel a *Trianoni Szemle* 2019-es számában jelent meg.

Teiszler Éva: Luxemburgi Margit magyar királynévá koronázásának körülményei. In: Fedeles Tamás – Hunyadi Zsolt (szerk.): *Szent Márton és Benedek nyomában. Tanulmányok Koszta László emlékére.* MTA-Debreceni Egyetem Magyarország a középkori Európában Lendület kutatócsoport – Szegedi Tudományegyetem Középkori és Koraújkori Magyar Történeti Tanszék Szeged, Debrecen, 2019. 499–521. (Fontes et Libri 3.) ISSN: 2676-8666, ISBN: 978-963-306-709-3.

A Luxemburgi Margit, Károly morva őrgróf (később IV. Károly néven császár) leánya és I. Károly magyar király fia, Lajos herceg közötti eljegy-

zés, valamint a menyasszony Magyarországra kerülése időpontját a szakirodalom általában 1338-ra tette, a jegyespár házasságát, továbbá Margit királynévá koronázását pedig három különböző évben (1344, 1345, 1346) tartotta lehetségesnek. A tanulmány a királynéval kapcsolatos források teljes körű áttekintésére törekedve megállapítja, hogy az eljegyzés a visegrádi királytalálkozó alkalmával tartott tárgyalássorozat eredményeképpen jöhetett létre, első írásos dokumentuma feltehetően 1336-ban kelt, de a gyermek Margit csak 1339-ben érkezett hazánkba. I. Lajossal eredetileg 1342-re tervezett házasságát a magyar király ismeretlen okokból 1345. szeptember végére halasztotta, Margit királynévá koronázása pedig 1345. szeptember 27-én történt. A tanulmány kitér a királyné életének egyéb körülményeire is, többek között arra, hogy a feltételezésekkel szemben nem pestis okozhatta a halálát.

Teiszler Éva: Kinek kellett (volna) megkoronáznia Luxemburgi Margitot, I. Lajos király első feleségét? *Alba Regia,* 47. (2019) 117–130.

A tanulmány röviden ismerteti Luxemburgi Margit és Lajos herceg, a későbbi I. Lajos magyar király eljegyzésének körülményeit, Margit hercegnő Magyarországra érkezését, végül a királyi pár házasságkötésének és a királyné koronázása idejének meghatározását. Margit királyné koronázására a források tanúsága szerint 1345. szeptember 27-én kellett sort keríteni, a korabeli szokások és rendelkezések alapján pedig mind a királyné szent olajjal történő felkenését, mind a koronázás aktusát a veszprémi püspöknek kellett volna elvégeznie. A tanulmány azt a kérdéskört ismerteti és járja körül, hogy pápai megerősítéssel rendelkező, így a hivatalába ténylegesen beiktatott veszprémi püspök éppen ebben az időszakban nem volt, ugyanis bizonyos magyar főpapi székek betöltése miatt a pápa és a magyar király között vita keletkezett, ami többek között a veszprémi püspöki széket is érintette. A csak „választott" titulussal rendelkező veszprémi püspök nem végezhette el a koronázást, ezért helyette azt a vonatkozó szabályok értelmében helyébe lépő esztergomi érseknek kellett megtennie.

Teiszler Éva: Falutörténeti áttekintés. In: Németh Tibor (szerk.): *Bakonytamási helyismereti kézikönyve.* 36–38.

Bakonytamási Veszprém megyei település 2012-ben ünnepelte első írásos említésének 750. évfordulóját. A faluban akkor erről ünnepélyes keretek között megemlékeztek, és az esemény megörökítéséül emlékparkot alakítottak ki és avattak fel. Az avatóünnepség során több, a településsel és múltjával kapcsolatos beszéd is elhangzott, ezek egyike volt a falu történetét a kezdetektől napjainkig áttekintő rövid összefoglaló, amely írott változatban a település helyismereti olvasókönyvében kapott helyet.

Teiszler Éva: A Hathalmi család középkori genealógiája. In: Németh Tibor (szerk.): *Bakonytamási helyismereti kézikönyve.* 433–445.

A Hathalmi család nevét a jelenleg Bakonytamási közigazgatási határai közé eső Hathalompusztáról vette. Maga a helység nemcsak napjainkban, hanem a korábbi évszázadokban is szoros gazdasági, társadalmi egységben élt jelenlegi központjával. A középkorban önálló birtoknak, falunak számító puszta első írásos említése II. Ottokár cseh király1273. évi magyarországi hadjáratához köthető, melynek során éppen itt szenvedte első vereségét. A magát e birtokról elnevező középnemesi család a 13. század végétől mutatható ki a településen, melyet egészen kihalásáig, a 18. század elejéig birtokolt. A tanulmány alapvetően genealógiai jellegű, vagyis a család leszármazását fejti fel, ugyanakkor egykori tagjainak bemutatása által a família életének felívelő időszakát mutatja be: az I. Károly híveiként Veszprém megyében több birtokadományt szerző, s később egyre jelentősebb megyei tisztségeket viselő tagjai hogyan váltak több ágra, milyen birtokokat szereztek, s végül milyen szerepet töltöttek be a török elleni védekezésben.

Vizi László Tamás: „A kegyetlenül szomorú kötelesség". A trianoni békediktátum becikkelyezése 3. A ratifikációs vita a Nemzetgyűlésben. 1920. november 13. ***Közép-Európai Közlemények,*** **XII. (2019) 4. sz. 231–254. (No. 47.) ISSN: 1789-6339 (nyomtatott). ISSN: 2676-878X (online)**

A tanulmány folytatása a Közép-Európai Közlemények, No. 35. és No. 43. számaiban megjelent közleményeknek, amelyek a trianoni békeszerződés becikkelyezése körüli politikai vitákat mutatták be. A ratifikálási folyamat előzményei és a békeszerződés hatályba lépése több mint egy éves folyamat eredménye volt. Az első tanulmány az 1920. június 4-től, a békeszerződés aláírásától 1920. október 26-áig a békeszerződésnek a Nemzetgyűléshez történő beterjesztéséig tartó szakaszt ismertette. A második közlemény részletesen bemutatta a ratifikációs törvényjavaslat tartalmát, valamint annak indoklását. Ismertette továbbá a trianoni békeszerződés ratifikációjával kapcsolatos további fejleményeket, a vezető magyar politikusok véleményeit és a nemzetgyűlési bizottsági határozatokat, amelyek a Nemzetgyűlés ratifikációs vitájának megkezdéséig meghatározták a magyar politikai életet és befolyásolták a közvélemény mindennapjait.

A sorozat harmadik tanulmánya szerves folytatása az előzőknek és az 1920. november 13-i ratifikációs vita részleteit mutatja be. Kitér a vita előtti sajtóhírekre, a közvélemény várakozásaira, a nemzetgyűlési bizottságok elnökeinek bejelentéseire. Ezt követően ismerteti és elemzi a részletes vitát, a ratifikációt ellenző felszólaló politikusok érveit. Ezeken a felszólalásokon keresztül kirajzolódnak a békeszerződés végzetes hibái, a magyarságot a maga brutalitásában immár egy évszázada sújtó intézkedések. A tanulmányt a képviselői felszólalásokra adott miniszterelnöki válasz ismertetése és elemzése zárja.

Vizi László Tamás: „Az alkalmat (…) nem akkor találod, amikor keresed, hanem amikor kínálkozik." – az 1919-es román megszállás. 2019. október 31.

A Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzat Közgyűlése által 2018 novemberében életre hívott Székesfehérvári Trianon Centenáriumi Emlékbizottság, amely a trianoni békediktátum 100 éves évfordulójához kapcsolódóan a helyi események tudományos vizsgálatát, kutatását, azok eredményei alapján kiadványok megjelentetését, konferenciák, emlékülések, kiállítások, megemlékezések megszervezését kapta feladatként 2018 és 2020 között, negyedik tudományos konferenciáját 2019. október 17-én tartotta a székesfehérvári Városháza Dísztermében.

A tudományos konferencia a száz évvel ezelőtti román megszállás nemzetközi diplomáciai, katonatörténeti és különösen a székesfehérvári és az északkelet-dunántúli helytörténeti eseményeire fókuszált. A konferencián a téma szakértői (Gulyás László, Köő Artúr, Anka László, Nagy Szabolcs, Kelemen Roland, Majdán János, Suba János, Vizi László Tamás) tartottak előadásokat. Az ujkor.hu portálon az elhangzott előadások szakmai összefoglalói olvastatóak.

Vizi László Tamás: Az Osztrák-Magyar Monarchia diplomáciai végjátéka. Fegyverszüneti delegációk az olasz és a balkáni frontszakaszon. In: Fenyvesi Ottó (szerk.): *Történettudomány – Művészet – Pedagógia. Köszöntő kötet Szabó Péter, a Kodolányi János Egyetem rektora tiszteletére a hatvanadik születésnapja alkalmából.* MTA VEAB, Veszprém, 2019. 75–90. ISBN: 978-963-7385-96-4

A központi hatalmak hadseregei 1918 őszére valamennyi frontszakaszon visszavonulásra kényszerültek. Az Osztrák-Magyar Monarchia diplomáciai erőfeszítései a különbéke wilsoni elvei alapján kudarcba fulladtak. A balkáni front összeomlott, Bulgária és Törökország kapitulálni kényszerült. Az antant keleti hadserege a Monarchia határaihoz közeledett. Az olasz hadszíntéren küszöbön állt az újabb antant offenzíva. Ebben a válsá-

gos katonai helyzetben az osztrák-magyar hadvezetés két fegyverszüneti bizottság létrehozásáról és kiküldéséről döntött. Az egyiket az olasz, a másikat a balkáni frontra jelölték ki. A tanulmány ennek a két fegyverszüneti bizottságnak a tevékenységét kíséri figyelemmel, miközben bemutatja az antant fegyverszüneti feltételeinek a kialakulását, a két frontszakasz vonatkozásában kialakult fegyverszüneti feltételrendszert. Kétségtelen, hogy ezek a feltételek rendkívül súlyosak voltak, de még a balkáni frontra vonatkozóan sem írtak elő olyan feltételeket, amelyek Magyarország katonai megszállását tartalmazták volna. Ebben az összefüggésben vetődik fel a jogos kérdés, hogy ennek ismeretében miért kellett ismételt fegyverszüneti tárgyalásokat kezdeményeznie a Károlyi-kormánynak, mely 1918. november 13-án Belgrádban egy jóval kedvezőtlenebb demarkációs vonal elfogadásához vezetett.

Vizi László Tamás: A Monarchia utolsó diplomáciai lépése: a padovai fegyverszünet, 1918. november 3. In: Gulyás László (szerk.): *A trianoni békediktátum története hét kötetben. I. kötet. Trianon nagy háború alatti előzményei, az Osztrák-Magyar Monarchia bukása 1914-1918.* (Szerkesztőbizottság: Csüllög Gábor, Miklós Péter, Majoros István, Nánay Mihály, Olasz Lajos, Szávai Ferenc, Vizi László Tamás.) Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2019. 552–565. ISBN (I. kötet): 978-615-80462-9-9, ISBN (sorozat): 978-615-81261-0-69

A tanulmány a Gulyás László által szerkesztett, „A trianoni békediktátum története hét kötetben" c. munka első kötetének záró közleménye, amely a Monarchia végnapjainak ténylegesen utolsó periódusát, az 1918. november 3-i padovai fegyverszünet megkötésének részeleteit teszi vizsgálódásának és elemzésének a tárgyává. Részletesen ismerteti a fegyverszünet katonai előzményeit, a Monarchia balkáni és olaszországi katonai helyzetét 1918 őszén. Külön vizsgálat tárgyává teszi a fegyverszünet diplomáciai előzményeit, azokat a diplomáciai jegyzékeket és jegyzékváltásokat, amelyek megelőzték az Osztrák-Magyar Monarchia fegyverszü-

neti bizottságának a megalakulását. Ismerteti a fegyverszüneti bizottság összetételét, különös tekintettel annak magyar tagjára, Nyékhegyi Ferenc alezredesre, aki 1922-ben önálló kötetben publikálta személyes tapasztalatait. A tanulmány bemutatja annak az 53 nehéz órának és teljesen kiszolgáltatott helyzetnek a történetét, amelyet az Osztrák-Magyar Monarchia fegyverszüneti delegációja a páduai Villa Giustiban töltött. Miközben részletesen ismerteti a fegyverszüneti egyezmény tartalmát, rámutat két jelentős mozzanatra és tényre. Egyrészt arra, hogy a fegyverszüneti megállapodás első pontjához – mely az ellenségeskedések azonnali beszűntetését írta elő – az olasz fél a helyzetével visszaélve egy 24 órás késleltetési záradékot fűzött, melynek eredményeként a fegyverszünet életbe lépését követő 24 órában megindított offenzívának a következményeként az olasz fél 300 ezer hadifoglyot ejtett és mérhetetlen hadianyagot zsákmányolt. Másrészt pedig felhívja a figyelmet a tanulmány arra, hogy a Páduában megkötött fegyverszüneti megállapodás Ausztria-Magyarország minden frontjára, beleértve a balkánit is, érvényesnek számított. A Károlyi Mihály kormánya által november 13-án Belgrádban aláírt katonai konvenciót ennek ismeretében érdemes vizsgálni és értelmezni.

Vizi László Tamás: Ki írja alá a békét? Az Apponyi-beszédtől az aláírásig. In: Gulyás László (szerk.): *Trianonról közérthetően. Tizenkét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében*. Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2019. 221–238. ISBN: 978-615-5455-97-1.

A Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karán, 2018 őszén „Trianon közérthetően" címmel az egyetem bármely hallgatója által felvehető tanegység indult. A kurzuson elhangzott előadások, írott és szerkesztett változatát önálló tanulmánykötetben tették közzé a szerzők. A tanulmánykötet önálló fejezetben tárgyalja az 1920. január 16-tól június 4-ig tartó időszakot. A „Ki írja alá a békét? Az Apponyi-beszédtől az aláírásig." című fejezet ismerteti a magyar félnek ultimátumszerűen át-

nyújtott békefeltételekre adott magyar válaszjegyzékek tartalmát, a magyar békeszerződés esteleges újratárgyalásáról a Nagykövetek Tanácsában lezajlott vitákat, majd az újratárgyalás lehetőségének az elvetését. A tanulmány ezt követően az 1920. május 6-a utáni magyar dilemmák vizsgálatát helyezi elemzésének fókuszába. Ezek a dilemmák egyrészt arra irányultak, hogy aláírja-e a magyar fél a békediktátumot, vagy megtagadja-e azt. Miután az ország katonai helyzete nem kínált más alternatívát, a magyar politikai elit az aláírás mellett döntött. Ezt követően bontakozott ki az a nem mindennapi vita, amelynek arra kellett választ adnia, hogy ki, illetve kik legyenek az aláírók. Miután a tanulmány ismerteti ennek a vitának a részleteit, bemutatja a Dr. Benárd Ágost népjóléti és munkaügyi miniszter által vezetett delegáció útját, s párizsi és trianoni napjainak, óráinak tragikus történetét.

A kötetet a Magyarságkutató Intézet adta ki.
Postacím: 1014 Budapest, Úri utca 54–56.
Web: mki.gov.hu
Email: kiado@mki.gov.hu
Felelős kiadó: Horváth-Lugossy Gábor, a Magyarságkutató Intézet főigazgatója
Felelős szerkesztő: Virág István
Borítóterv, műszaki szerkesztés: Tóth Gábor, Tóth Mihály
Nyomás és kötés: Europrinting Nyomda, Budapest, printportal.hu

A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2019

A Magyarságkutató Intézet 2019-es évkönyvében az intézet nyolc kutatóközpontjának húsz kutatójától olvashatnak egy-egy tanulmányt a történettudomány, a régészet, az archeogenetika, a klasszika-filológia, a néprajz, az anyanyelvi nevelés, a nyelvpolitika és a nyelvtörténet témaköréből. Azon társtudományok eredményeiből, melyeknek a magyarság írott és íratlan múltjának, továbbá nemzeti kulturális kincseink átörökítésének szempontjából döntő jelentősége van. A kötet tanulmányait az intézet kutatóinak 2019-es publikációs jegyzéke teszi teljessé.

MAGYARSÁGKUTATÓ INTÉZET